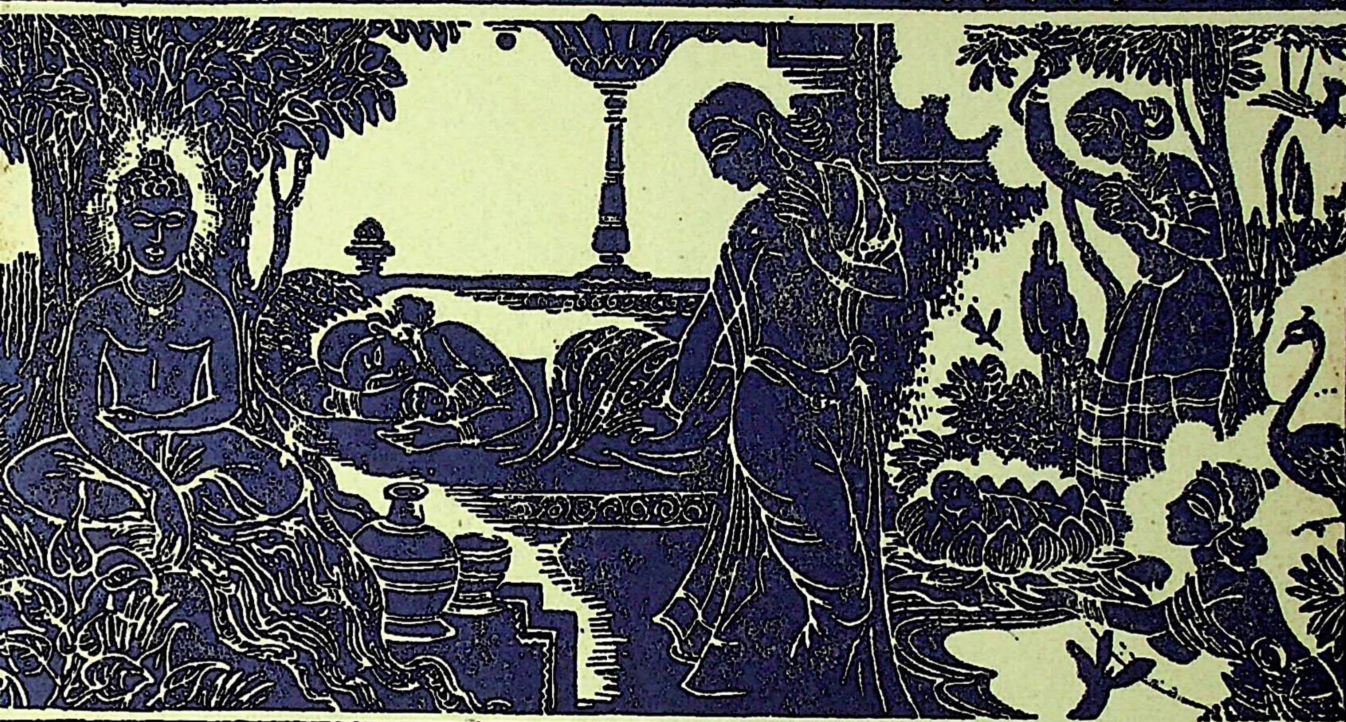

बौद्ध-संस्कृत-ग्रन्थावली–१६

Buddhist Sanskrit Texts—No. 16

मूलसर्वास्तिवादविनयवस्तु

२२३६

बौद्ध-संस्कृत-ग्रन्थावली—१६

Buddhist Sanskrit Texts No. 16

BUDDHIST SANSKRIT TEXTS NO. 16

MŪLASARVĀSTIVĀDAVINAYAVASTU

Vol. I.

EDITED BY

DR. S. BAGCHI

Director, Mithila Institute of Post-Graduate Studies and Research in Sanskrit Learning, Darbhanga.

Published by

THE MITHILA INSTITUTE
OF POST-GRADUATE STUDIES AND RESEARCH IN SANSKRIT
LEARNING, DARBHANGA.

1967

बौद्ध-संस्कृत-ग्रन्थावली—१६

मूलसर्वास्तिवादविनयवस्तु

प्रथमः खण्डः

मिथिलाविद्यापीठप्रधानेन

श्रीशीतांशुशेखरवागचिशर्मणा

सम्पादितम्

मिथिलाविद्यापीठप्रधानेन प्रकाशितम्

शकाब्दः १८८९ संवत् २०२४ ऐशवीयाब्दः १९६७

Copies of this volume may be had of the Director, Mithila Research Institute, Darbhanga, on pre-payment either in Cash or postal order or M.O. of Rs. 20/- for ordinary edition and Rs. 25/- for Library edition.

The entire cost of preparation and production of this Volume has been met out of a subvention kindly placed at the disposal of the Institute jointly by the Government of India (Ministry of Scientific Research and Cultural Affairs) and the State Government of Bihar.

Printed by Ramashanker at the Tara Printing Works, Varanasi and Published by Dr S. Bagchi, Director, Mithila Research Institute, Darbhanga (Bihar).

ABBREVIATIONS

Apā.	Apādāna.
Dha Aṭṭ.	Dhammapada-aṭṭhakathā.
DhP.	Dhammapada.
DigN.	Dīgha Nikāya.
Divy.	Divyāvadāna.
Divyā.	Divyāvadāna.
ERE.	Encyclopaedia Of Religion And Ethics.
HOIL.	A History Of Indian Literature (Winternitz).
Jāt.	Jātaka.
Kāś S. (Ed. RHS).	Kāśyapasaṃhitā. Edited by Rājapaṇḍita Hemarāja Śarmā.
LV.	Lalitavistara.
MV.	Mahāvastu.
MajN.	Majjhima Nikāya.
MRI	Mithila Research Institute.
Ms.	Manuscript.
Mss.	Manuscripts.
MVa.	Mahāvagga.
Mvy.	Mahāvyutpatti.
Mvyut.	Mahāvyutpatti.
NJ.	Nimi Jātaka.
NNM.	Nava Nālandā Mahāvihāra.
PMV.	Pāli Mahāvagga.
PSN.	Pāli Saṃyutta Nikāya.
PV.	Pāli Vinaya.
SP.	Saddharmapuṇḍarīka
Tib.	Tibetan.
V.	Vinaya.
VMP.	Vinayapiṭaka Mahāvagga (Pāli).

अनुक्रमणिका

			Page
Introduction	...	...	i—xiii
प्राक्कथन	...	...	xiv—xxix
मूलसर्वास्तिवादविनयवस्तु का सारांश		...	१—५४
भैषज्यवस्तु	...	...	१—१७२
चीवरवस्तु	...	...	१७३—२४७
कठिनवस्तु	...	...	२४८—२५८
कोशाम्बकवस्तु	...	...	२५९—२७०
कर्मवस्तु	...	...	२७१—२७८
श्लोकसूची	...	...	२७९—२९५
Reference to the Parallel Passages		...	२९६—३७५
शब्दसूची	...	...	३७६—४३५
Corrigenda	...	...	४३६—४५५

INTRODUCTION

The years that followed the passing away of the Buddha witnessed the tragedy of gradual disintegration of the solidarity of Buddhism. The fissiparous tendency of the Buddhist monks became more and more pronounced. And ultimately the centrifugal force of dissension gained the upperhand. The *Dīpavaṃsa* and the *Mahāvaṃsa* provided testimony to the great secession in the Buddhist church. The secessionist formed different sects and schools which grew like mushrooms and completely snapped the unity of the great Buddhist brotherhood. The main body of the Buddhist church became split up into more than a score of rival schools within the period of one hundred to two hundred years that followed the *mahāparinirvāṇa* of the Master. Each and every apostle of the newly initiated school *ex animo* professed to preserve the pristine purity of the original sermons and teachings that were delivered by him.

We have already observed that after a century of the Buddha's *mahāparinirvāṇa*, schismatic spirit undermined the internal harmony and cohesion of the Buddhist fraternity. One section of the Buddhist coenobites protested against the rigour of the monastic precepts and ordinances while the other insisted on their observance with vehemence and vigour. The nonconformists of Vaiśālī came to be designated as Mahāsaṃghikas whereas the non-changer or the conventionalist received the name of Theravādins (Sthaviravādins) who elected to adhere to the old tradition preserved in the Pali canon. It is usually admitted, and not without sufficient grounds, that the Theravāda school has preserved the original teachings of primitive Buddhism.

The tradition is prevalent in Ceylon, Burma, Siam and parts of Cambodia and other Buddhist countries that the first schism of primitive Buddhism resulted in the formation of two major schools, viz. the Theravāda and the Mahāsaṃghika.

It has been narrated in the *Dīpavaṃsa* that the Mahīṁśāsaka or better known as Mahīśāsaka seceded from the primitive Theravāda school, and Mahīśāsaka in its turn became bifurcated into two branches viz. the Dharmagupta and the Sarvāstivāda. So it turns out in the

ultimate analysis of the whole position that the Sarvāstivāda came into existence as an offshoot of Theravāda school of Buddhism.

The Chinese pilgrim I–tsing in his ***Record of the Buddhist Religion*** has referred to the four schools of Buddhism, viz. (1) Āryasthavira, (2) Āryamahāsaṁghika, (3) Āryamūlasarvāstivāda and (4) Āryasammitīya. The apparent plausibility of the view is undeniable that these and other subsequent schools stemmed from the two ancient schools of Buddhism.[1]

The history of the Sarvāstivāda school began to take a definite shape and pattern during the reign of king Aśoka. It was under his powerful aegis that the council of Pataliputra was held for bringing about a rapprochement amongst the different rival schools and to avert the widening of the fissure formed by the break-up of the Buddhist Church. It has been stated that Moggaliputta Tissa was elected as the representative of the pristine Theravāda school to play a leading role in it. He composed the *Kathāvatthu* by gathering its material from different authoritative sources in order to refute the heretical view advanced by the advocates of separatism. The Sarvāstivādins, however, furnished rejoinder to it in conformity to their own philosophical doctrines and their views were suspected to smack of heterodoxy.

It stands confirmed by historical evidence[2] that during the reign of King Aśoka, numerous divergent Buddhist sects were prevalent in the different parts of his far-flung empire. Amongst them, however, the Theravāda and the Mahāsaṃghika schools were in a predominant position and they claimed greater number of their adherents. Aśoka was noted for his religious tolerance and liberal views and as such it is extremely uncertain whether he belonged to the Theravāda or any other school of Buddhism. It is remarkable that tradition affirms conflicting accounts on this controversial point and as such their historical value is only dubious and problematic.

1. The divergence of views is bound to occur concerning the emergence of the different schools of Buddhism. But there is no gainsaying the fact that all these schools were short-lived and their appearance and disappearance ran side by side.
2. Cf. The *Kathāvatthu* was written by Moggaliputta Tissa during the reign of Aśoka.

It is a historically attested fact that the two schools, viz. the Theravāda and the Sarvāstivāda gained considerable eminence during the reign of Aśoka and Kaniṣka. Imperial patronage accounted for their rapid expansion in India and foreign lands. The Sarvāstivāda school flourished in the different areas of North India and converted Kāśmīra and Mathurā as its strongholds, and ultimately spread in Central Asia and China, and whereas the Theravāda school held its sway over Magadha and some parts of Kośala which were the original craddle of Buddhism. It is apparent that the Sarvāstivāda school that emanated from the Theravāda school eclipsed other sub-schools that originated from the latter and the marked parallelism between the two schools on some vital points of religion and philosophy testifies to their prolonged association.

The monks who did not align themselves with the rigorous code of morality, and ethical teachings of the primitive Theravāda Buddhism realized the climate of Magadha as congenial to their heretic attitude. Consequently those protestant dissidents gradually shifted their centre of missionary activity and began to propagate their new gospels in the remote corner of north-western regions of India. A brief report of this exodus has been provided by the *Abhidharmamahāvibhāṣā* and the *Records of the Western Land* as left by Hiüen-Tsang. They succeeded to bring those areas under the spell of their new doctrines and came to be recognized as the *Vaibhāṣikas of Gāndhāra and Kāśmīra.*[1]

The derivation of the word *Vaibhāṣika* is to be traced to the

1. The records left by the Chinese pilgrims, viz. Fa-Hien (5th c. A. D.)' Hiüen-Tsang (629-645 A.D.) and I-tsing have set forth the names of the different countries and as such indicated the spheres of influence and the Geographical division of the Sarvāstivāda school. It became firmly ensconced in the different parts of India, particularly in Kāśmīra and Gāndhāra, and in the course of time flourished over a wide area, including central Asia, Tibet, China, Japan and other lands of the Buddha. It spread its branches in different directions and set up numerous organisations firmly fastened together with fraternal links and community of ideal and conception. Vasubandhu has referred to the two different schools of the Vaibhāṣikas, viz. (1) Kāśmīra-Vaibhāṣika and (2) Pāścātya-Vaibhāṣika. It is traditionally held that in the course of time the Pāścātya Vaibhāṣika became divided into two sub-schools designated as Mṛdu and Madhya.

term *Vibhāṣā*[1] which signifies an elaborate exposition or commentary: According to the testimony of Hiüen-Tsang this *Great Commentary* was compiled by five hundred Arhats in the Buddhist Council that was held under the auspices of King Kaniṣka[2]. But the authenticity of this account is weakened by a serious anachronism. Since the Vibhāṣā records the tradition that Kaniṣka reigned in the past[3].

The Chinese tradition and the three Chinese versions of the *Vibhāṣa* and *Mahāvibhāṣa* afford a possible answer to the problem of the determination of the date of its compilation. It is on the basis of these evidences that J. Takakusu has affirmed that it took a concrete shape before 383 A.D.

It deserves specific mention that the Vaibhāṣikas are also called Sarvāstivādins. Their secession from the Theravāda school crystallised in the formation of an independent system of Buddhist philosophy characterised by novelty of approach and depth of reflection. The impact of it was felt in the field of prevailing philosophical doctrines of the Theravāda Buddhism. It is evident from the fact that even Vasubandhu[4] and Saṁghabhadra realized the necessity of refuting

1. Yaśomitra in his *Sphuṭārthā* has offered the etymological explanation of the expression *Vaibhāṣika* as follows: Vibhāṣayā dīvyanti caranti vā Vaibhāṣikāḥ. Vibhāṣāṃ vā vidanti Vaibhāṣikāḥ. Ukthādiprakṣepāṭṭhak (Aṣṭ, IV. 11. 60). It is worthy of remark that Mādhavācary in his *Sarvadarśanasaṁgraha* has put forward a different explanation of it. Cf. Kecana bauddhāḥ bāhyeṣu gandhādiṣv āntareṣu rūpādiskandheṣu satsvapi tatrā'nāsthām utpādayituṁ sarvaṃ śūnyam iti prāthamikān vineyān acakathad Bhagavān dvitīyāṁstu vijñānamātragrahāviṣṭān vijñānamevaikaṃ sad iti tṛtīyān ubhayaṃ satyam ity āsthitān vijñeyam anumeyam iti—seyaṃ viruddhā bhāṣe'ti varṇayantaḥ vaibhāṣikākhyayā'khyatāḥ.—(BORI, p. 43). "The Commentary receives its name from the fact that different opinions of the leading teachers of the school are carefully recorded, so that the reader may at his own option adopt whatever opinion he feels inclined to"-Takakusu, Sarvastivadins, ERE, Vol. XI. P. 198.
2. Takakusu, Sarvastivadins, ERE, Vol. XI, P. 198n. According to Tārānātha's account, Vasumitra, Dharmatrāta, Buddhadeva and Ghoṣaka worked in association with one another in the matter of giving a concrete shape to the *Mahāvibhāṣā* in the fourth Buddhist Council which was held under the auspices of king Kaniṣka.
3. It may be a methodological inaccuracy.
4. J. Takakusu 'holds A.D. 420-500 to be the safest date for Vasubandhu' ERE, Vol. XI, 198 n.

the fundamental tenets of the Sarvāstivādins by expressly mentioning them by the name of Kāśmīra Vaibhāṣikas[1].

Paramārtha in his biography of Vasubandhu has referred to the fact that the novel philosophical conceptions of *Vibhāṣā* caused a flutter in other contemporary schools of philosophy and it was exposed to the hostile criticism of the Sāṁkhya philosophers. Ultimately the conversion of Vasubandhu from the *Sarvāstivāda* to the *Vijñānavāda* school was a momentous event. It was pregnant with far reaching consequences, marking an epoch in the history of Buddhism. It is true that a few Buddhist philosophers, viz. Yaśomitra, Vasumitra and others brought their energy to bear upon the task of bolstering up the tottering Vaibhāṣika philosophy by piling up commentaries on the *Great Commentary*. But it failed to recover its wonted vigour.

The considerable measure of influence exerted by the philosophy of the Vaibhāṣika school is borne out by the fact that the philosophers of the *Brahmanical school* were compelled to take its existence into account and direct their incisive polemics for an elaborate refutation of it. The great Śaṅkarācārya flourished in the seventh century A. D. He has alluded to the Vaibhāṣika school in his Bhāṣya on the *Brahmasūtra* and has subjected its central doctrine of *universal existents* (*sarvāstitvavāda*) to a trenchant criticism[2]. He has also controverted idealism (*vijñānāstitva-mātra-vāda*) and the Mādhyamika theory of universal voidness (*sarvaśūnyatva-vāda*). It should be noted that Vaibhāṣika philosophy at his time was eclipsed by the school of Dignāga. So the latter became the main target of his attack. Vācaspati Miśra (976 A.D.) in his *Bhāmatī* has also enumerated the three distinct schools of Buddhism, viz. (1) *Sarvāstitvavāda*, (2) *Jñānamātrāstitvavāda*, and (3) *Sarvaśūnyatāvāda*. Furthermore,

1. The *Abhidharmakoṣa* of Vasubandhu, the *Samayapradīpikā* and *Satyānusāra* of Saṁghabhadra, and the *Abhidharmakoṣa-vyākhyā* of Yaśomitra have reproduced *in extenso* the views of the Kāśmirian Vaibhāṣika.

2. Tatraite trayo vādino bhavanti-kecit sarvāstitvavādinaḥ, kecid vijñānāstitva-mātravādinaḥ ; anye punaḥ sarvaśūnyatvavādina iti. Tatra ye sarvāstitva-vādino bāhyam āntaraṁ ca vastv abhyupagacchanti bhūtaṃ bhautikaṃ ca cittaṃ caittaṃ ca .... *et seq.* Śaṅkara's *Bhāṣya* on the *Brahmasūtra*, II. ii. 18. Cf. also the following relevant observations: Yady api vaibhāṣikasautrā-ntikayor avāntaramatabhedo'sti, tathā'pi sarvāstitāyām asti saṃpratipattir ity ekīkṛtyopanyāsaḥ. Tathā ca tritvam upapannam iti-*Bhāmtī*, P. 524 (NSP).

he has adduced the reason for relegating the intellectual faculties of the Sarvāstivādin to the lower order[1].

It is worthy of attention that in the subsequent works on Jaina and Brahmaṇical philosophy, the line of demarcation between the Vaibhāṣika and the Sarvāstivādin has been obliterated, thus paving the way for their complete confusion, despite the fact that the *latter* was a mere subdivision of the *former*.

It is notable that the *Mahāvyutpatti* has prefixed the terms *Ārya* and *Mūla* before Sarvāstivāda and it indicates the tendency of its proliferation. The time-honoured division of this school may be set down as follows : (i) the Mūlasarvāstivādins, (ii) the Kāśyapīyas, (iii) the Mahīśāsakas and the (iv) Dharmaguptas.

It has also been conventionally held that the adherents of the original Sarvāstivāda school became split up into seven rival groups, viz. (i) the Mūlasarvāstivādins, (ii) the Mahīśāsakas, (iii) the Ba(ā)huśrutīyas, (iv) the Vibhajyavādins,[2] (v) the Tāmraśāṭīyas, (vi) the Dharmaguptas and (vii) the Kāśyapīyas.

What is singularly significant to note is that the Sarvāstivāda school was in possession of a canon composed through the medium of mixed sanskrit. It is to be regretted that it has sunk into oblivion in India. A band of western scholars of Buddhism, however, has succeeded to salvage detached and incomplete remains of the Vinaya texts in sanskrit and the *Prātimokṣasūtra* by rummaging the interior of Nepal and Eastern Turkistan. The major portions of them and other accredited classics remain enshrined in Chinese and Tibetan translations which have turned out a depository of information on religious and ecclesiastical matters of this school. It is noteworthy that other Buddhist Sanskrit classics, for instance, the *Divyāvadāna*, the *Mahāvastu* and the *Lalitavistara* contain specific references to the Vinaya

1. .... Kecit sarvāstitvam eva rāddhāntitaṃ pratipadyante. Kecij jñānamātrāstitvam. Kecit sarvaśūnyatām.........Tatra ye hīnamatayas te sarvāstitvavādinas tadāśayānurodhāc chūnyatāyām avatāryante. Ye tu madhyamās te jñānamātrātitvena *śūnyatāyām avatāryante*. Ye tu prakṛṣṭamatayas tebhyaḥ sākṣād eva śūnyatātattvaṃ pratipādyate-*Bhāmatī*, P. 523 (NSP).

2. The expression *Vibhajjavāda* has been indiscriminately associated with the Theravāda and Sarvāstivāda in the Buddhist literature and as such it cannot refer to the Theravāda to the exclusion of the other. Cf. "Pali vibhajja°, ep. of Buddha, as expounder of °vāda=Theravāda, orthodox Southern Buddhism"—BHS, 494.

text. It may be pointed out that the disposition and theme of the Sanskrit canonical text of the Sarvāstivādin and the Pali canon of the Theravāda school agree with and differ from each other in several vital aspects.[1] A modern western scholar has essayed to reconcile this apparent incongruity by putting forward a tentative suggestion that the two canons issued from an identical *fons et origio*, viz. the Māgadhī canon which became extinct in the course of time. In the order of origination, priority belongs to the Pali canon and posteriority to its sanskrit counterpart and they spread in the different regions of India.[2]

Despite the rapid growth and wide-spread popularity of the *Sarvāstivāda* school, no serious attempt was made to present its literature in a systematic form before the end of the sixth century A. D. It was left for I-tsing (seventh century A. D.) to render its *Vinaya* texts into chinese and commit its prevailing doctrinal matters to writing in an organized shape. The vast canonical literature of this school which passes under the name of *Tripiṭaka* has been broadly classified under three branches, viz. *Āgama*, *Vinaya* and *Abhidharma*.

In the present context the names of the four basic Āgamas[3]. may be set down in the following order: (1) *Saṃyuktāgama*, (2) *Dīrghāgama*, (3) *Ekottarāgama* (or *Ekottarika*), and (4) *Madhyamāgama*.

The Abhidharmapiṭaka of this sect is constituted of seven accredited classics. They may be enumerated as follows.

(1) The *Jñāna-prasthāna* by Kātyāyanīputra,
(2) the *Dhātukāya* by Pūrṇa,
(3) the *Dharmaskandha* by Sāriputra,
(4) the *Saṅgītiparyāya* by Mahākauṣṭhila,
(5) the *Prakaraṇapāda* by Vasumitra,
(6) the *Vijñānakāya* or *Vijñaptikāya* by Devaśarman, and
(7) the *Prajñaptiśāstra* by Maudgalyāyana.

The sacred *Abhidharma* texts as a class pivot upon the *Jñānaprasthānasūtra* of Kātyāyanīputra and as such it has been accorded a position of supreme authority.

1. The didactic narratives and parables that are introduced for providing occasion for the promulgation of monastic regulations by the Blessed One exhibit higher degree of discordance.
2. Winternitz, HOIL, Vol. II, PP. 232-33.
3. It is worthwhile to mention that the four Nikāyas of the Pali Canon receive the designation of Agamas in the Sarvāstivāda school.

The Sautrāntikas maintain the thesis that the Abhidharmaśāstra has not been delivered by the Buddha himself. Since it is traditionally heard that there are authors of the Abhidharmaśāstra. But the Vaibhāṣikas have rebutted this contention. They have held that the Lord himself has declared the *abhidharma* for the spiritual edification of his disciples. And subsequently Kātyāyanīputra and other writers have put it into a systematic form[1].

Besides there are also other important classical treatises on *Abhidharma* literature of this school. The names of the *Abhidharmakoṣa* by Vasubandhu, the *Abhidharmāmṛta* by Ghoṣaka, the *Satyānusāra* and the *Samaya-pradīpikā* by Saṁghabhadra, the *Abhidharmakoṣavyākhyā-sphuṭārthā* are entitled to claim specific mention. The *Abhidharmamahāvibhāsā śāstra* and the *Abhidharmavibhāṣāśāstra* are the two elaborate commentaries on the *Jñānaprasthāna-śāstra* of Kātyāyanīputra. The Chinese tradition affirms that Kātyāyanīputra is the author of it. It is an all-embracing and all-comprehensive classic on Vaibhāṣika system of philosophy and has furnished a faithful representation of the different views of Gāndhāra-Kāśmirian Vaibhāṣika realists.

The *Abhidharmakoṣa* of Vasubandhu has presented a systematic and comprehensive treatment of all the topics of psychology and metaphysics of the Sarvāstivāda school that were considered vital and fundamental in his time. He has criticized the stereotyped and stagnant conception of the traditional exponents of this school and his leaning on Sautrāntika system of thought became more and more pronounced. He laid the foundation-stone of the Neo-Vaibhāṣika school and ultimately became the chief architect of subjective idealism. The *Abhidharmakoṣa* was translated by Paramārtha in the sixth and

1. Ābhidharmikāṇām etan matam. Na tv asmākaṃ sautrāntikānām iti bhāvaḥ. Śrūyante hy abhidharmaśāstrāṇāṃ kartāraḥ. Tad yathā. Jñānaprasthānasya Āryakātyāyanīputraḥ kartā. Prakaraṇapādasya Sthaviravasumitraḥ. Vijñānakāyasya Sthaviradevaśarmā. Dharmaskandhasya Āryaśāriputraḥ. Prajñaptiśāstrasya Āryamaudgalyāyanaḥ. Dhātukāyasya Pūrṇaḥ. Saṅgītiparyāyasya Mahākauṣṭhilaḥ. Kaḥ sautrāntikārthaḥ, ye sūtraprāmāṇikā na tu śāstraprāmāṇikās te sautrāntikāḥ......*ukto* Bhagavate'ti......abhidharmopi vineyavaśāt tatra tatra Bhagavato'ktaḥ. Sthavirakātyāyanīputraprabhṛtibhir Jñānaprasthānādiṣu piṇḍīkṛtya sthāpita iti āhur vaibhāṣikāḥ—*Sphuṭārthā*, pp. 12–3 (COS). Cf. also...... abhidharma upadiṣṭaḥ Śāstrā Buddhena......*Ibid* p. 12.

by Hiüen-Tsang in the seventh century into Chinese. It is usually held that Saṁghabhadra, an antagonist of Vasubandhu, made a frantic bid to stem the tide of heterodoxy and wrote the *Satyānusāra* and the *Samaya-pradīpikā* in order to vindicate the traditional conceptions of the Vaibhāṣika philosophy.

The last but not least is Yaśomitra's *Sphuṭārthā*—a commentary of immense size on the *Abhidharmakoṣa*. It has taken into account all the new ideas that came into existence and attempted to forge them into a compact and comprehensive system. What is heartening to note is that the original Sanskrit text of this work has been preserved unimpaired.

The prevalent designation *Sarvāstivāda* is equivalent to Pali *Sabbatthivāda*. There is, however, controversy over the real significance of this name. It has been mentioned in the *Dīpavaṃsa* as *Sabbatthavāda* in lieu of *Sabbatthivāda* and the former conforms to *Sarvārthavāda* in Sanskrit. Attempt has been made to account for this anomaly by appealing to the norm of euphonic combination. Professor F. W. Thomas has set up the hypothesis that *Sarvāstivāda* may be associated with *Sadvāda* as distinct from *Asadvāda*. But this tentative suggestion cannot hold water. Since the employment of this appellation lacks confirmation in the classics of this school. And it is equally notable that the controversy which centres round the significance of the name *Mūlasarvāstivāda* is not yet over. Professor J. Takakusu has held that this school gained supremacy over other comparatively unimportant sub-schools of it in the seventh century A. D. And it is from that period onward that the all-comprehending name *Mūlasarvāstivāda* was accorded to it.[1] It will not be irrelevant to observe that I-tsing has referred to the blanket expression *Ārya-mūlasarvāstivāda-nikāya* that embraces all the the four schools[2] within its gamut.

1. J. Takakusu, Sarvastivadins, ERE, Vol. XI, 200.
2. ...." I-tsing (A Record of the Buddhist Religion, transl. by J. Takakusu, Oxford, 1896, PP. XXIV, 8ff: 20) calls it *Ayyamūlasarvāstivāda*, and he mentions the schools of the Mūla-Sarvāstivādas, the Dharmaguptas, the Mahīśāsakas and the Kāśyapīyas, as its sub-divisions. The relationship between the Sarvāstivāda and the Mūla-Sarvāstivāda, is, however, by no means clear—Winternitz, HOIL, Vol. II, 231 n. Cf. also...... "However, as there were already Sarvāstivādins at a much earlier period (see above, P. 232), it is most likely that there was an earlier Sarvāstivāda-Vinaya too, and possibly the Mūla-Sarvāstivāda-Vinaya was merely a later version of that work. *Ibid*, P. 233n.

What is more significant is that the generic term *Sarvāstitvavāda* which occurs in the *Śāṅkarabhāṣya* and the *Bhāmatī* brings the authenticity of the statement of the Chinese pilgrim within the range of possibility. Over and above the author of the *Mahāvyutpatti* has bifurcated the original school into distinct groups, viz. *Ārya-Sarvāstivāda* and *Mūla-sarvāstivāda* and it is in consonance with the view adverted to above. The statement of Bu-ston that the texts of the Sarvāstivinaya were written in Sanskrit and this fact lies at the bottom of designating them as *original* does not carry the weight required for unravelling the present problem. So it is safer to reserve judgement on it, pending the discovery of fresh historical materials.

It may be observed *en passant* that the adherents of the different religious sects have frequently quoted the passages of the Vedic and Paurāṇic texts by employing the dignified epithet *ārya* or *mūla* before them with the ostensible purpose of authenticating the superior authority of the one communion over the other. It only reflects the spirit of sectarianism for occupying the position of *primus inter pares.* So the possibility cannot be ruled out with an absolute certainty that this new name Mūla-sarvāstivāda has been deliberately introduced for obscuring the subsequent period of its appearance and concealing its real identity.

The Vinaya-piṭakas belonging to the Mūlasarvāstivādins are encyclopaedic in their characters. They have dealt with diverse themes, viz. ethics, religion, philosophy, mythical stories, fables, parables and so on and so forth. They have provided historical information on the development of the community of monks, have laid down a body of disciplinary measures for guiding and controlling the activities of the laity, novice and other members of the Order. Furthermore, they have enjoined precepts and ordinances for mental training, good conduct, spiritual discipline, and penalties for ecclesiastical offences and expiation of sins and transgressions. It is worth noting that they have set forth numerous laws and rigorous regulations for maintaining a stern and rigid morality of the monks and nuns, residing in the Buddhist Churches. The spectacular rise and expansion of Buddhism was largely due to the fact that the Buddhist Church enforced a severe code of morality. So long was observed this

ascetic austerity with an unflinching fervour, it succeeded to make phenomenal progress in the different parts of the globe. But the gradual fall from those sublimest ideals and the consequent erosion of popularity paved the way for its decline and decadence both at home and abroad.

The different varieties of narrative that occur in the *Mūla-sarvāsti-vāda-vinaya* texts afford a fairly reliable testimony to the rapid growth and development of Buddhism in Kāśmīra and the remote regions of North-Western India. And what is equally worth mentioning is that the *Divyāvadāna* has adopted a large number of classical stories from the Vinaya literature of this school and it is admittedly a positive evidence of their literary quality of high order. The portion of the *Vinayapiṭaka* that passes under the title of Śikṣās and Saṅghakarmans are in close parallel with the Sikkhās and Kammavācās of the Pali canon[1].

The successive Buddhist summit councils which were convened to iron out differences and bring about a reconciliation amongst rival schools only widen this cleavage. But a new movement which aimed at closer federation with one another began to gain strength and momentum. It succeeded to promote unity and communion among the schismatics and ultimately paved the way for the re-formation and re-organization of Buddhism into two broad and all-embracing divisions, viz. Hīnayānism and Mahāyānism. Hīnayāna Buddhism was staunch supporter of puritanism and there was no room for leniency or tolerance for laxity in it. Hinayānistic Buddhism was ritualistic in its essence and its conservatism *in excelsis*, parochialism and partisan spirit ultimately turned out to be a source of its weakness and stagnancy. The Mahāyāna school, on the otherhand, flourished with unabated vigour and its growth was rapid owing to its catholic outlook and progressive ideas. It was more rationalistic and more humanistic and maintained its close proximity to the sublimest Upaniṣadic conception of the Absolute Brahman. The Hīnayāna school comprehended in its fold all the sects and divergent schools which were inferior in importance. But the spirit of integration and cohesion made great strides. In the final shape of things the Hīnayāna school of Buddhism became re-grouped into two sub-schools, viz. Sautrāntika and Vaibhāṣika and the school of Mahāyāna Buddhism into Yogācāra and Mādhyamika.

1. **HOIL, Vol. II, P. 234.**

The division of Buddhism into two main schools, viz. Mahāyāna and Hīnayāna became a *fait accompli* in a comparatively later period of its development. The older apostles of the Buddhist faith who were either predecessors or contemporary of Nāgārjuna and who professed advanced views and ideas grouped the monks of the Buddhist Church under three yānas, viz. Bodhisattva-yāna, Pratyeka Buddha-yāna and Śrāvaka-yāna respectively.

It is worthy of attention that in the Jaina and Brāhmaṇical philosophical classics, the philosophical doctrines of only the aforementioned four schools of Buddhism have been treated of and subjected to destructive criticism.[1] What is significant in the present context is that tradition has attributed derivative meanings to the names of those four schools.

The Vaibhāṣikas receive their designation owing to their adherence to the great commentary called the *Vibhāṣa*, the Sautrāntikas to the basic aphorisms or the Sūtras, the Yogācāras to practice of mystic union and spiritual discipline, and the Mādhyamikas to the middle course of conduct or behaviour (*madhyamā pratipad*[*ā*])[2]. The adherents of the Yogācāra school maintain that 'All this world-show is nothing but a manifestation of consciousness (*vijñāna*) and has no reality apart and aloof from consciousness, pure and simple.[3] It is owing to this reason they are called Vijñānavādins.

It has been adverted to above that the Vaibhāṣikas initiated the system of philosophy styled *Sarvāstivāda*, that is to say, the philosophy of all existents.[4] They maintain that there are three imperishable entities (*asaṁskṛta-dharma*), viz. (1) ether (*ākāśa*), (2) cessation due to spiritual enlightenment, that is, nirvāṇa (*pratisaṁkhyānirodha*) and (3) cessation not engendered by spiritual enlightenment (*apratisaṁkhyā-nirodha*). These three categories are objective facts and as such cannot be regarded as negative in their essential nature. They are purely simple and remain beyond the sphere of transformation.

1. Mādhavācārya in his *Sarvadarśanasaṃgraha* has introduced four systems of Buddhist philosophy. He has averred that the Vaibhāṣikas admit that the external things are objects of perceptual cognition (*vāhyārthapratyakṣatva*), whereas the Sautrāntika advocates that their existence can be proved only through the medium of inference (*vāhyārthānumeyatva*).
2. BHS, 364.
3. S. Bagchi, An Exposition of Vasubandhu's *Viṁśatikā*, P. 1.
4. *Cf. Buddhist Philosophy of Universal Flux*, P. 244.

Besides there are seventy-two *dharmas* into which is divided the entire realm of subjective reality. These dharmas are regarded as conditioned and composite and are in a state of ceaseless flux. The Vaibhāṣikas or Sarvāstivādins have averred that in spite of this perpetual mutation, they are not liable to absolute cessation. Their intrinsic and noumenal nature (*dharmasvabhāva*) is real and indestructible. So it is manifest that the Sarvāstivādins are confirmed realists in their philosophical conviction.

The Sautrāntikas who advocate the perpetual flux of all things have subjected this view to a scathing criticism. They contend that even the alleged three verities are mere unreal illusion. There is no possibility of an entity without origination or end of existence. There is no eternal reality, remaining beyond the sphere of the law of causation and so the aforementioned entities are mere cases of conceptual construction. So it is evident that these two schools, viz. the Vaibhāṣīka and the Sautrāntika are antagonistic to each other.

The date of the Mūlasarvāstivādavinaya

It is not possible to determine the date of the composition of the *Mūlasarvāstivādavinaya* with an arithmetical precision with the help of its surviving remains and materials. The lack of historical information in the field of ancient literature of India is a uniform phenomenon which admits of deviation only on rare occasions. A somewhat dependable clue has been furnished by the Buddha's prediction about the birth of Kaniṣka and the specific reference to *saptāha* (week) as constituted of seven days. It points to the solution of the mystery that completely surrounds the period of its production and prevalence. And it is on the basis of this internal evidence that Professor S. Lévi has put forward his *conclusion that the Mūlasarvāstivādavinaya was not completed before the 3rd century A. D.*[1].

The present edition of the *Mūlasarvāstivādavinayavastu* is based on the text that has been edited by Dr. Nalinaksha Dutt with the assistance of Vidyavaridhi Pandit Shiv Nath Shastri. So we acknowledge our debt to them without reservation.

SITANSUSEKHAR BAGCHI
Mithila Research Institute, Darbhanga.
March 15, 1967.

1. Winternitz, HOIL, Vol. II, 233 n.

प्राक्कथन

बुद्धदेव के महापरिनिर्वाण लाभ करने के बाद बौद्धधर्म का बड़ा दुर्दिन उपस्थित हो गया था। बौद्धधर्मावलम्बियों के संघों में क्रमशः परस्पर अधिक मतभेद व्यक्त होने लगा। बौद्ध-संघों में आभ्यन्तरीण विवाद क्रमशः बढ़ता जा रहा था, जिसका विस्तृत-विवरण दीपवंस एवं महावंस में मिलता है। भगवान् बुद्ध के महापरिनिर्वाण लाभ करने के १०० से २०० साल के भीतर बौद्ध-संघ बीस से भी अधिक परस्पर विरोधी संघों में विभक्त हो गया। नये-नये संघों के नियामक बौद्धधर्मावलम्बि-नेतृगण, स्थानीय धर्मयोजकवर्ग अपने-अपने संघों की महिमा का ख्यापन करने लगे और साथ ही यह भी प्रचार करने लगे कि भगवान् का मूल उपदेश एवं शिक्षण का पालन उन्हीं के संघ में स्थित श्रमणवर्ग कर रहे हैं।

हमलोगों ने पहले ही कहा है कि बुद्ध के महापरिनिर्वाण लाभ करने के १०० वर्ष के भीतर बौद्धसंघ छोटे छोटे संघों में बँट गया और उनमें परस्पर प्रतिस्पर्धा एवं विद्वेष बढ़ने लगा। एक ओर बौद्धश्रमणों के एक सम्प्रदाय ने बौद्ध धर्म की विधि एवं नियम में अतिशय कठोरता देखकर उसके विरोध में प्रतिवाद करना आरम्भ किया और दूसरी ओर अन्य सम्प्रदाय ने पूर्वोक्त विधि-निषेध की कठोरता पालन करने के लिए अतिशय आग्रह प्रकाश करना आरम्भ किया। इसके फल-स्वरूप वैशाली में अवस्थित विरोधि-बौद्ध-श्रमण महासंघिक नाम से और परिवर्तन के विरोधी प्राचीन विधि-निषेध के यथायथ रूप में अनुयायि-श्रमण-समूह थेरवादी (स्थविरवाद) के नाम से ख्यात होने लगे। थेरवादिगण पालि भाषा में निबद्ध बौद्धागम के प्रति श्रद्धासम्पन्न रहे। पालि भाषा में निबद्ध बौद्धागम के अनुयायिथेरवादिगण बुद्ध के विधि-निषेध एवं उपदेशों का यथायथ रूप में परिरक्षण एवं परिपालन करते चले आये हैं—ऐसा उन लोगों का दृढ़-विश्वास है। आदि बौद्धसंघ प्राथमिक स्थिति में द्विधा विभक्त होकर थेरवाद एवं महासंघिक इन दो विराट सम्प्रदायों में विभक्त हुए थे—इसकी परम्परा-प्रसिद्धि सिलोन, वर्मा, श्याम एवं कम्बोडिया के विशेष-विशेष स्थानों में तथा अन्य बौद्धधर्मावलम्बि-देशों में विद्यमान है। दीपवंस में यह विवरण मिलता है कि महींशासक अथवा महीशासक सम्प्रदाय

प्राचीन थेरवाद से ही विभक्त हुए थे साथ ही महीशासक भी धर्मगुप्त और सर्वास्तिवाद इन दो शाखाओं में विभक्त हुए थे। इसके आधार पर किसी किसी इतिहासवेत्ता का अनुमान है कि सर्वास्तिवाद-सम्प्रदाय प्राचीन-थेरवाद-सम्प्रदाय से निकला है।

चीनी परिव्राजक इत्सिंग ने अपने रेकर्ड ऑफ दि बुद्धिस्ट रिलिजन (Record of the Buddhist Religion) नामक ग्रंथ में बौद्ध भिक्षुकों के चार सम्प्रदायों का वर्णन प्रस्तुत किया है :—

१—आर्यस्थविर, २—आर्यमहासंघिक, ३—आर्यमूलसर्वास्तिवाद, और ४—आर्यसम्मितोय। ये बौद्ध सम्प्रदाय एवं इनके परवर्ती सम्प्रदाय भी पूर्वोल्लिखित प्राचीन दो बौद्धसम्प्रदायों से ही उत्पन्न हुए थे[१]। इन मतों की सारवत्ता सर्वथा उपेक्षणीय नहीं है।

सर्वास्तिवाद सम्प्रदाय का इतिहास अशोक के राज्यकाल में सुस्पष्टरूप धारण करना आरम्भ किया। अशोक के संरक्षण में पाटलिपुत्र में एक सभा का आयोजन किया गया था, जिसका उद्देश्य विभिन्न बौद्धसम्प्रदायों में वर्तमान मतभेदों को दूर कर ऐकमत्य स्थापन करना था जिससे बौद्धधर्मावलम्बियों के विभिन्न सम्प्रदायों में परस्पर राग-द्वेष अधिक बढ़ने न पाये। इस प्रकार यह उपलब्ध होता है कि मोग्गलीपुत्ततिस्स प्राचीन थेरवाद सम्प्रदाय के प्रतिनिधि चुने गये और पूर्वोक्त उद्देश्य की पूर्ति के लिए उन्होंने विशेष प्रयास किया। मोग्गलीपुत्त-तिस्स ने विभिन्न आधार से कथावत्थुनामक ग्रन्थ की रचना की। इसका उद्देश्य था संघ-भेद-समर्थनकारियों द्वारा की गई विरोधि-मतों की उत्थापना का निरसन करना। प्रसङ्गतः यह उल्लेख किया जा सकता है कि सर्वास्तिवादियों ने इन मतों का अपने दार्शनिक-सिद्धान्त की भित्ति पर पूर्णरूप से निराकरण किया था। परन्तु सर्वास्तिवादियों का मत भी विरोधि-मत के रूप में ही परिगणित हुआ।

१—बौद्ध धर्मावलम्बी विभिन्न सम्प्रदायों की किस रूप में अभ्युन्नति हुई है इसमें मतभेद भले ही हो सकता है, परन्तु इसमें जरा भी सन्देह नहीं कि ये सभी सम्प्रदाय स्वल्प काल तक स्थायी रहे और इन सम्प्रदायों का आविर्भाव एवं तिरोभाव भी साथ ही साथ हुआ था।

ऐतिहासिक प्रमाण[1] के द्वारा यह सिद्ध है कि अशोक के राज्यकाल में उनके विस्तृत साम्राज्य के विभिन्न भाग में परस्पर विरोधि-बौद्धसम्प्रदाय वर्तमान थे। इन सम्प्रदायों के अन्तर्गत थेरवाद एवं महासंघिक ये दो सम्प्रदाय विशेष प्रतिष्ठित थे एवं इन दोनों सम्प्रदायों के अनुयायियों की संख्या अधिक थी। सम्राट अशोक अपने धर्ममत में अतिशय उदार एवं सहिष्णु थे इसलिए यह कहना कठिन है कि वे थेरवाद के अनुयायी थे या किसी भिन्न बौद्ध-सम्प्रदाय के। यह उल्लेख करना भी उचित ही है कि इस विषय में परस्पर विरोधी प्राचीन परम्पराएँ विद्यमान हैं इसलिए उन लोक-प्रचलित-वृत्तान्तों का ऐतिहासिक मूल्य सर्वथा सन्दिग्ध है।

यह वृत्तान्त ऐतिहासिक प्रमाण से सिद्ध है कि बौद्ध-मत के दो प्रधान सम्प्रदाय थेरवाद और सर्वास्तिवाद सम्राट अशोक एवं कनिष्क के राज्यकाल में विशेष प्रसिद्ध थे। विदेशों में इन दो मतों का विशेष प्रचार एवं प्रसार सम्राट की पृष्ठपोषकता एवं अनुकूलता के कारण ही हुआ। सर्वास्तिवाद सम्प्रदाय ने उत्तर भारत के विभिन्न भागों में प्राधान्य लाभ किया। साथ ही मथुरा और काश्मीर को अपना गढ़ बना लिया। अन्त में यह मत मध्य एशिया एवं चीन में काफी प्रचलित हुआ। थेरवाद सम्प्रदाय ने मगध और कोशल के ऊपर अपना अधिकार जमा लिया। जिस मगध एवं कोशल को बौद्धधर्म का पालना कहा जा सकता है। यह बात स्पष्ट है कि सर्वास्तिवाद सम्प्रदाय जो थेरवाद सम्प्रदाय से उद्भूत हुआ था वह थेरवाद से समुद्भूत अन्य सम्प्रदायों को अपने में अभिभूत कर लिया। थेरवाद सम्प्रदाय और सर्वास्तिवाद सम्प्रदाय में धर्म एवं दार्शनिक विषय में जो आनुरूप्य प्रतीत होता है इससे सिद्ध होता है कि ये दो सम्प्रदाय दीर्घकाल तक परस्पर-संबद्ध थे।

जो बौद्ध भिक्षु नैतिक विषय में बौद्धमत के प्राचीन थेरवाद के सुकठोर नियमों का पालन करने में अनिच्छुक थे उन लोगों ने समझा कि मगध का वातावरण उनके लिए अनुकूल नहीं है। इसलिए वे विरोधि-सम्प्रदायों के अनुगामिवर्ग अपने मतों के प्रचारकार्य का केन्द्र वहाँ से हटाकर भारत के पश्चिमोत्तर प्रान्तों के विशेष-विशेष भागों में ले गये। अभिधर्ममहाविभाषा नामक

१. यह आलोच्य विषय है कि कथावत्थु नामक ग्रन्थ का मोग्गलिपुत्ततिस्स ने अशोक के राज्यकाल में ही संकलन किया था ?

ग्रन्थ में एवं ह्युएन्त्सङ्ग द्वारा संग्रथित रेकर्डस ऑफ दि वेस्टर्न लैन्ड्स (पाश्चात्य देश का विवरण) ग्रन्थ में इसका संक्षिप्त विवरण देते हुए कहा है कि किस रूप से पूर्वोक्त विरोधि-मतावलम्बि-बौद्धश्रमण मगध का त्याग कर भारत के उत्तर पश्चिम क्षेत्र में चले आये थे। ये नवागत बौद्धश्रमण उत्तरपश्चिम भारत का विशेष-विशेष भाग अपने नवीन धर्ममत के प्रभाव में लाने में समर्थ हुए तथा वे (बौद्धभिक्षुक) गान्धार एवं काश्मीर के वैभाषिक नाम से विख्यात[1] हुए।

वैभाषिक शब्द की उत्पत्ति विभाषा शब्द से हुई है। इस विभाषा[2] शब्द का अर्थ है विस्तृत-व्याख्यान अथवा टीका।

१. चीनी परिव्राजक फाहियान (पञ्चम शताब्दी), ह्युएन्त्सङ्ग (६२९-६४५ ई०) एवं इत्सिग ने अपने-अपने यात्रा विवरण में विभिन्न देशों का उल्लेख कर उन देशों का भौगोलिक विवरण देते हुए जहाँ-जहाँ सर्वास्तिवाद सम्प्रदाय का प्रभाव था उनका निर्देश किया है। यह सर्वास्तिवाद सम्प्रदाय भारतवर्ष के विभिन्न अंशों में विशेष कर काश्मीर एवं गान्धार में प्राधान्य लाभ किया। काल-क्रम से विभिन्न स्थानों में भी विशेष मर्यादा के साथ प्रतिष्ठित हो गया जिनमें मध्य एशिया, तिब्बत, चीन, जापान एवं अन्य बौद्धधर्मावलम्बि-देशों का नाम उल्लेखनीय है। सर्वास्तिवाद-सम्प्रदाय की विभिन्न शाखाएँ विभिन्न दिशाओं में बिखर गईं एवं पारस्परिक सौहार्द-बन्धन की भित्ति के ऊपर भिन्न-भिन्न संघ प्रतिष्ठित किए गये जिनमें चिन्ता एवं सिद्धान्तगत ऐक्य विद्यमान थे। वसुबन्धु ने वैभाषिकों के दो सम्प्रदायों का उल्लेख किया है—

१—काश्मीरवैभाषिक और २—पाश्चात्यवैभाषिक। लोकपरम्परा में ऐसी प्रसिद्धि है कि पाश्चात्यवैभाषिक सम्प्रदाय ही कालान्तर में मृदु एवं मध्य नामक दो उपसम्प्रदायों में विभक्त हो गया।

२. यशोमित्र ने अपनी स्फुटार्था (ग्रन्थ) में वैभाषिक शब्द की व्युत्पत्ति निम्नलिखित रूप में की है—

—विभाषया दीव्यन्ति चरन्ति वा वैभाषिकाः। विभाषां वा विदन्ति वैभाषिकाः। उक्थादि प्रक्षेपाट्ठक् (अष्ट , ४, २, ६०) यहाँ यह उल्लेख करना उचित होगा कि माधवाचार्य ने अपने सर्वदर्शनसंग्रह में वैभाषिक शब्द का व्युत्पत्ति-प्रदर्शन भिन्न रूप में किया है।

तुलनीय : केचन बौद्धाः बाह्येषु गन्धादिष्वान्तरेषु रूपादिस्कन्धेषु सत्स्वपि तत्रानास्थामुत्पादयितुं सर्वं शून्यमिति प्राथमिकान् विनेयानचकथद् भगवान् द्वितीयांस्तु विज्ञानमात्रग्रहाविष्टान् विज्ञानमेवैकं सदिति तृतीयानुभयं सत्यमित्यास्थितान् विज्ञेयमनुमेयमिति—सेयं विरुद्धाभासेति वर्णयन्तो वैभाषिकाख्ययाऽऽख्याताः—P. 34 (BORI)

"The Commentary receives its name from the fact that different opinions of the leading teachers of the school are carefully recorded, so

इस बृहदायतन व्याख्यानग्रन्थ का कात्यायनीपुत्र ने विभिन्न उपादानोंकी भित्ति पर निर्भर हो संकलन किया है। इस प्रकार की प्रसिद्धि है कि इस ग्रन्थ का संकलन कनिष्क[1] के राज्य काल के बाद हुआ था ऐसा कुछ ऐतिहासिकों का अनुमान है। यह ग्रन्थ **ज्ञान-प्रस्थान** का विशद विवरण स्वरूप है।

ह्युएन्त्संग का जो विवरण उपलब्ध होता है उससे प्रतीत होता है कि इस महाविभाषा ग्रन्थ का संकलन पांच सौ अर्हतों ने मिल कर किया था। महाराज कनिष्क[2] की पृष्ठपोषकता में बौद्धों की जो सभा हुई थी उसी में इसका संकलन हुआ था। परन्तु इस विवरण के प्रामाण्य की दृढता कालकृत असामञ्जस्य के कारण शिथिलीकृत हो जाती हैं। कारण, विभाषा में इस प्रकार का उल्लेख मिलता है कि कनिष्क ने अतीतकाल में राज्य किया था[3]।

चीनी लोकवृत्तान्त एवं विभाषा और महाविभाषा का चीनी संस्करण, ये दोनों मिलकर इसका संभाव्य समाधान दे रहे हैं कि पूर्वोक्त विभाषा ग्रन्थ किस काल में संकलित हुआ था। इन्हीं उपादानों एवं प्रमाणों के आधार पर जे. ताकाकुसु का यह सिद्धान्त है कि ३८३ ई० में विभाषा ग्रन्थ एक निर्दिष्ट आकार में परिणत हो गया।

यह कहना उचित है कि वैभाषिकों को सर्वास्तिवादिन् नाम से भी उल्लेख किया गया है। थेरवादसम्प्रदाय से इस सम्प्रदाय का विभाजन एक नवीन स्वतन्त्र बौद्धदर्शन का निर्माण किया जिस बौद्धदर्शन ने नवीन दृष्टिकोण एवं चिन्ता की गंभीरता के द्वारा ख्याति प्राप्त की थी। इस नवागत बौद्धदर्शन का प्रभाव थेरवादसम्प्रदाय के प्रचलित दार्शनिक सिद्धान्तों के

that the reader may at his own option adopt whatever opinion he feels inclined to"—

Takakusu, Sarvāstivādins, ERE, Vol XI P. 198n

तारानाथ के कथनानुसार वसुमित्र, धर्मत्रात, बुद्धदेव और घोसक ने मिलकर महाविभाषा नामक ग्रन्थ की रचना की थी। यह रचना तब हुई थी जब राजा कनिष्क की संरक्षता में चतुर्थ बौद्ध परिषद् का आयोजन किया गया था।

1. Cf. Waters, *on Yuan Chwang*, I. 277
2. Takakusu, Sarvāstivādins, ERE, Vol XI, P. 198 n.

३—हो सकता है यह मत ग्रन्थ-रचना की शैली में असामञ्जस्य होने के कारण ही हुआ था।

क्षेत्र में अनुभूत हुआ था। इस विवरण से यह स्पष्ट है कि वसुबन्धु[1] एवं संघभद्र ने यह अनुभव किया था कि सर्वास्तिवादियों के मौलिक-सिद्धान्तों का निराकरण करना आवश्यक है। इस प्रसंग में सर्वास्तिवादियों का काश्मीर-वैभाषिक[2] के नाम से निर्देश किया गया है।

परमार्थ ने वसुबन्धु की जिस जीवनी का संकलन किया है उसमें इस विषय का उल्लेख है कि विभाषा के नवीन दार्शनिक मत ने समसामयिक विभिन्न दार्शनिक संप्रदायों में भी एक आलोडन की सृष्टि की थी एवं सांख्यदर्शन के आचार्यों ने इस नवीन दार्शनिक मत की विशेष रूप से प्रतिकूल समालोचना की थी। परन्तु अन्त में जब वसुबन्धु ने सर्वास्तिवाद अथवा नवीन वैभाषिक सम्प्रदाय को छोड़ कर विज्ञानवाद को ग्रहण किया तब इसका फल सुदूर प्रसारि हुआ। बौद्ध धर्म के इतिहास में यह घटना सुदूरप्रसारिसंभावना से गर्भित थी एवं इसमें एक युगान्तर इङ्गित हो रहा था। यह बात तो ठीक है कि कतिपय बौद्ध दार्शनिक जैसे यशोमित्र, वसुमित्र प्रभृति ने क्षीयमाण वैभाषिक दर्शन में बलाधान कराने के लिए विभाषा ग्रन्थ के ऊपर बहुत से टीका ग्रन्थों की रचना की परन्तु वैभाषिक दार्शनिक मत उसकी लुप्त शक्ति का पुनरुद्धार नहीं कर सका। नवीन वैभाषिक सम्प्रदाय के साथ वसुबन्धु का सम्बन्ध छिन्न हो जाने के बाद वह सम्प्रदाय सम्भवतः क्रमशः अतिशय दुर्बल होता गया।

वैभाषिक सम्प्रदाय के दर्शन का पर्याप्त प्रभाव और प्रसार हुआ था इसका प्रमाण यह है कि तत्कालीन ब्राह्मणसम्प्रदाय के दार्शनिकवृन्द इसका अस्तित्व स्वीकार करने के लिए बाध्य हो गये थे। वे अपनी सूक्ष्मातिसूक्ष्म युक्ति-राशि के द्वारा वैभाषिक सम्प्रदाय के दार्शनिक मत का विस्तृत रूप में खण्डन करने से भी बाज न आये।

भारतवर्ष के दार्शनिक मूर्द्धन्य शङ्कराचार्य अष्टम शताब्दी में विद्यमान थे। वे अपने ब्रह्मसूत्र के शाङ्करभाष्य में वैभाषिक सम्प्रदाय का परोक्ष रूप में उल्लेख

1. J. Takakusu holds 'A. D. 420—500 to be the safest date for Vasubandhu'—ERE, Vol. XI, 198 n.

२—वसुबन्धु के अभिधर्मकोश, संघभद्र के समयप्रदीपिका एवं सत्यानुसार और यशोमित्र की अभिधर्मकोशव्याख्या में काश्मीरीय वैभाषिकों के मत का विस्तृत रूप में प्रतिपादन किया गया है।

कर उसके प्रधान दार्शनिक मत सर्वास्तित्ववाद का अतिसूक्ष्म युक्ति-जाल के द्वारा खण्डन किये।[१] शङ्कराचार्य ने विज्ञानवाद एवं माध्यमिक सिद्धान्त सर्वशून्यत्ववाद का भी निरसन किया था। यहाँ विशेष ध्यान देने की बात यह है कि वस्तुतः शंकराचार्य के समय में वैभाषिक दार्शनिक मत दिङ्नाग के प्रभाव से म्लान हो गया था। अतः दिङ्नाग का मत ही उनके आक्रमण का प्रधान लक्ष्य बन गया था। वाचस्पति मिश्र ने शाङ्करभाष्य की अपनी भामती टीका में तीन प्रकार के बौद्ध सम्प्रदायों का निर्देश किया है—

१—सर्वास्तित्ववाद, २—ज्ञानमात्रास्तित्ववाद, ३—सर्वशून्यतावाद। इस प्रसंग में यह उल्लेख करना उचित है कि भामतीकार वाचस्पति मिश्र ने सर्वास्तित्ववादियों के मत को निम्नस्तर का मत बतलाया है[२]।

यह भी उल्लेखनीय है कि परवर्ती कालीन जैन एवं ब्राह्मणसम्प्रदाय के दार्शनिक ग्रन्थों में वैभाषिक एवं सर्वास्तिवादियों के बीच की भेद रेखा विलुप्त कर दी गई जिसके फल स्वरूप वे दोनों मत अविभक्त रूप में मिश्रित हो गये— यद्यपि सर्वास्तित्ववादि-सम्प्रदाय वैभाषिक सम्प्रदाय का ही एक उपविभाग है।

इसमें ध्यान देने का विषय यही है कि महाव्युत्पत्ति ग्रन्थ में सर्वास्तिवाद शब्द के पूर्व में आर्य एवं मूल शब्द का प्रयोग किया गया है जो विषय-विभाजनाभिमुखी प्रवृत्ति की ओर इङ्गित कर रहा है। सर्वास्तिवाद सम्प्रदाय का प्राचीन विभाग निम्नांङ्कित रूप में निबद्ध किया जा सकता है—

१—तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति—केचित् सर्वास्तित्ववादिनः केचित् विज्ञानास्तित्वमात्रवादिनः, अन्ये पुनः सर्वशून्यत्ववादिन इति। तत्र ये सर्वास्तित्ववादिनो बाह्यमान्तरञ्च वस्त्वभ्युपगच्छन्ति भूतं भौतिकं च चित्तं चैत्तं च.........................

शाङ्करभाष्य, ii. ii. १८

इस प्रसंग में निम्नोद्धृत उक्ति भी विशेष द्रष्टव्य है।—

यद्यपि वैभाषिकसौत्रान्तिकयोरवान्तरमतभेदोऽस्ति तथापि सर्वास्तितायामस्ति सम्प्रतिपत्तिरित्येकीकृत्योपन्यासः। तथा च त्रित्वमुपपन्नमिति—भामती पृ० ५२४ (नि० सा० प्रे०)

२— ....केचित् सर्वास्तित्वमेव राद्धान्तं प्रतिपद्यन्ते। केचिज्ज्ञानमात्रास्तित्वम् केचित् सर्वशून्यतां.........तत्र ये हीनमतयस्ते सर्वास्तित्ववादिनस्तदाशयानुरोधाच्छून्यतायामवतार्यन्ते। ये तु मध्यमास्ते ज्ञानमात्रास्तित्वेन शून्यतायामवतार्यन्ते। ये तु प्रकृष्टमतयस्तेभ्यः साक्षादेव शून्यतातत्त्वं प्रतिपाद्यते—

भामती पृ० ५२३ (नि० सा० प्रे०)

१—मूलसर्वास्तिवादिन्, २—काश्यपीय, ३—महीशासक और ४—धर्मगुप्त। विद्वत्समाज में साधारणतः यह भी सिद्धान्त प्रचलित है कि मूलसर्वास्तिवाद सम्प्रदाय के अनुयायिवर्ग सात परस्परविरोधि-सम्प्रदायों में विभक्त हो गये थे—

१—मूलसर्वास्तिवादिन्, २—महीशासक, ३—बहुश्रुतीय, ४—विभज्जवादिन्[1], ५—ताम्रशाटीय, ६—धर्मगुप्त एवं ७—काश्यपीय।

यह बात विशेष महत्त्व की है कि सर्वास्तिवादसम्प्रदाय में मिश्रित संस्कृत भाषा में रचित आगम ग्रन्थ प्रचलित था परन्तु खेद का विषय है कि भारतवर्ष में वह विस्मृति के गर्त में निमग्न हो गया। कतिपय पाश्चात्य विद्वानों ने बौद्धमत के पूर्वोक्त संस्कृत में रचित विनय ग्रन्थ का असम्पूर्ण खण्डित अंश एवं प्रातिमोक्षसूत्र को नेपाल राज्य तथा पूर्वी तुर्कीस्तान में ढूँढ कर ध्वंसस्तूप से उनका उद्धार किया। इन सभी ग्रन्थों एवं सर्वास्तिवादसम्प्रदाय के और भी अन्यान्य प्रामाणिक आगम ग्रन्थों के चीनी तथा तिब्बती अनुवाद सुरक्षित हैं, जो सर्वास्तिवादसम्प्रदाय के धर्म एवं संघ के बहुत कुछ वृत्तान्त की उपलब्धि के आधार हो गये हैं। यह उल्लेख किया जा सकता है कि संस्कृत में निबद्ध बौद्धसम्प्रदाय के प्रामाणिक ग्रन्थ समूह जैसे—दिव्यावदान, महावस्तु और ललितविस्तर में सर्वास्तिवादसम्प्रदाय के विनय ग्रन्थ का उल्लेख मिलता है। प्रसङ्गतः यह कह देना उचित है कि संस्कृत में निबद्ध सर्वास्तिवादियों के आगम ग्रन्थों के आभ्यन्तरीण विभाजन एवं विषय-सन्निवेश के साथ पाली भाषा में निबद्ध थेरवादसम्प्रदाय के आगम ग्रन्थ किसी-किसी अंश में समान हैं और अंश विशेष में भिन्न भी हैं[2]। पूर्वोक्त दोनों आगम ग्रन्थों के विद्यमान भेद में सामञ्जस्य स्थापित करने के लिए एक आधुनिक पाश्चात्य विद्वान् ने प्रयास किया है। उनका कथन है कि ये दोनों आगम ग्रन्थ मागधी आगम ग्रन्थ से

१—बौद्ध साहित्य से यह प्रतीत होता है कि विभजवाद शब्द का व्यवहार कभी थेरवाद और कभी सर्वास्तिवाद के साथ करने में कोई भेद नही माना गया है। इसलिए ऐतिहासिक विशेषज्ञगण सोच सकते हैं कि विभजवाद शब्द के द्वारा सर्वास्तिवाद को छोड़कर मात्र थेरवाद को समझाना कितना विचार सह होगा ?

तुलनीय : Pali Vibhajja°. ep. of Buddha, as expounder of °Vāda = Theravāda, orthodox Southern Buddhism"—
—BHS, 494

२—उपदेश मूलक वे आख्यान, जिनके द्वारा बौद्ध संघ के विधि-निषेध प्रवर्तन में बुद्ध भगवान् के जो प्रसङ्ग उपस्थापित हैं, उनमें अधिकतः परस्पर विभेद विद्यमान हैं।

उद्भूत हुए थे जो मागधी आगम ग्रन्थ कालक्रम में विलुप्त हो गया था। उत्पत्ति के विषय में यही कहा जा सकता है कि पालि भाषा में निबद्ध आगम ग्रन्थों की अपेक्षा संस्कृत भाषा में निबद्ध आगम ग्रन्थ अर्वाचीन हैं। दोनों आगम ग्रन्थों का प्रसार भारतवर्ष के विभिन्न भागों में हुआ था[1]।

सर्वास्तिवादसम्प्रदाय का प्रसार एवं जनप्रियता रहने पर भी उसके साहित्य को सुसम्बद्ध रूप छठी शदी के अन्त तक नहीं दिया जा सका था। इत्सिङ्ग (७ वीं शदी) ने विनय ग्रन्थों का चीनी भाषा में अनुवाद किया एवं पूर्वोक्त सम्प्रदाय के मत को सुनिर्दिष्ट रूप में ग्रथित भी किया। सर्वास्तिवाद सम्प्रदाय का विशाल आगम साहित्य त्रिपिटक के नाम से पुकारा जाता है एवं वह तीन प्रधान भागों में विभक्त किया गया है—

१—आगम, २—विनय, और ३—अभिधर्म।

इस प्रसङ्ग में क्रमशः चार मौलिक आगमों[2] का नाम निर्देश किया जा सकता है—१—संयुक्तागम, २—दीर्घागम, ३—एकोत्तरागम (एकोतरिक) एवं ४—मध्यमागम।

सर्वास्तिवाद सम्प्रदाय का जो अभिधर्म पिटक है उसमें निम्ननिर्दिष्ट सात प्रमाणिक ग्रन्थों का परिगणन किया जा सकता है—

१—ज्ञानप्रस्थानसूत्र = निर्माता कात्यायनीपुत्र, २—धातुकाय = निर्माता पूर्ण, ३—धर्मस्कन्ध = निर्माता सारिपुत्र, ४—संगीतिपर्याय = निर्माता महाकौष्ठिल, ५—प्रकरणपाद = निर्माता वसुमित्र, ६—विज्ञानकाय = निर्माता देवशर्मन् और ७—प्रज्ञप्तिशास्त्र = निर्माता मौद्गल्यायन।

अभिधर्म का मूल ग्रन्थ समूह कात्यायनीपुत्र द्वारा रचित ज्ञानप्रस्थानसूत्र पर आधारित है इसलिए ज्ञानप्रस्थानसूत्र को एक महत्त्वपूर्ण स्थान दिया गया है एवं उसका प्रामाण्य भी स्वीकार किया गया है। सौत्रान्तिक सम्प्रदाय का यह सिद्धान्त है कि अभिधर्मशास्त्र को स्वयं भगवान् बुद्ध ने नहीं कहा है क्योंकि लोक परम्परा से यह अवगत होता है कि इस शास्त्र के भिन्न-भिन्न रचयिता हैं।

1. Winternitz, HOIL, Vol. II, PP. 232-33.

२—यह उल्लेख करना उचित है कि पालि आगम के जो चार निकाय हैं उनका आगम सर्वास्तिवाद सम्प्रदाय में आगम शब्द से उल्लिखित है।

लेकिन वैभाषिकों ने इसका समाधान करते हुए कहा है कि भगवान् ने अपने शिष्यों की आध्यात्मिक उन्नति के लिए स्वयं अभिधर्म का उपदेश किया और परवर्तिकाल में कात्यायनीपुत्र तथा अन्य ग्रन्थकारों ने उसी का सुसम्बद्धरूप में प्रकाशन किया।[१]

इसके अतिरिक्त सर्वास्तिवादसम्प्रदाय के अभिधर्म साहित्य में और भी प्रामाणिक ग्रन्थ विद्यमान हैं। उनमें वसुबन्धु प्रणीत 'अभिधर्मकोश' सङ्घभद्र प्रणीत 'सत्यानुसार', 'समय दीपिका' एवं 'अभिधर्मकोशव्याख्यास्फुटार्था' का नाम विशेष उल्लेखनीय है। इसके अलावा अभिधर्ममहाविभाषाशास्त्र एवं अभिधर्मविभाषा-शास्त्र ये दोनों कात्यायनीपुत्र निर्मित ज्ञानप्रस्थानशास्त्र के ऊपर विस्तृत टीकाएँ विद्यमान हैं। चीनी लोक वृत्तान्त से यही अवगत होता है कि ज्ञानप्रस्थानशास्त्र के रचयिता कात्यायनीपुत्र हैं। ज्ञानप्रस्थानशास्त्र ऐसा ग्रन्थ है जिसमें वैभाषिक दार्शनिक मत का एक पूर्णाङ्ग विवरण दिया गया हैं। इसमें गांधार काश्मीरीय वैभाषिक दार्शनिकों के भिन्न-भिन्न मतों का संकलन किया गया है।

वसुबन्धु निर्मित अभिधर्मकोश इस सम्प्रदाय का एक प्रसिद्ध एवं प्रामाणिक ग्रन्थ है। इसमें सर्वास्तिवादसम्प्रदाय-सम्मत मनस्तत्त्व एवं पदार्थतत्त्व के विभिन्न विषयों का विवरण दिया गया है जो विषय वसुबन्धु के समय में गुरुत्वपूर्ण समझे जाते थे। वसुबन्धु ने सर्वास्तिवादसम्प्रदाय के प्राचीन आचार्य-समूह-सम्मत गतानु-गतिक दार्शनिक सिद्धान्तों का विशेषरूप से खण्डन किया है और सौत्रान्तिक मतवाद की ओर उनका झुकाव स्पष्ट प्रतीत होता है। अन्त में वसुबन्धु ने नवीन वैभाषिक सम्प्रदाय के दार्शनिक मत का भित्ति-प्रस्तर स्थापित किया, फिर वे विज्ञानवाद के प्रधान प्रवर्तक बन गये। षष्ठ शताब्दी में परमार्थ के द्वारा और सप्तम शताब्दी में ह्युएन्त्सङ्ग के द्वारा अभिधर्मकोश चीनी भाषा में अनुदित हुआ था। वसुबन्धु के प्रतिद्वन्द्वी संघभद्र ने उनके मतवाद का प्रतिरोध करने के लिए पर्याप्त

१—अभिधार्मिकाणामेतन्मतं न त्वस्माकं सौत्रान्तिकानामितिभावः। श्रूयन्ते ह्यभिधर्म-शास्त्राणां कर्तारः। तद्यथा। ज्ञानप्रस्थानस्यार्यकात्यायनीपुत्रः कर्ता। प्रकरणपादस्य स्थविरवसुमित्रः। विज्ञानकायस्य स्थविरदेवशर्मा। धर्मस्कन्धस्य आर्यसारिपुत्रः। प्रज्ञप्तिशास्त्रस्य आर्यमौद्गल्यायनः। धातुकायस्य पूर्णः। संगीतिपर्यायस्य महाकौष्ठिलः। कः सौत्रान्तिकार्थः? ये सूत्रप्रामाणिका न तु शास्त्रप्रामाणिकास्ते सौत्रान्तिकाः·········उक्तो भगवतेति·········अभि-धर्मोऽपि विनेयवशात्तत्र तत्र भगवतोक्तः। स्थविरकात्यायनीपुत्रप्रभृतिभिर्ज्ञानप्रस्थानादिषु पिण्डीकृत्य स्थापित इत्याहुर्वैभाषिकाः—स्फुटार्था पृ. १२-१३ (COS)

तुलनीय :······अभिधर्मं उपदिष्टः शास्ता बुद्धेन·········पूर्वनिर्दिष्ट पृ. १२ (COS)

प्रयास किया एवं प्राचीन वैभाषिक दार्शनिक सिद्धान्त का प्रामाण्य स्थापित करने के लिये सत्यानुसार एवं समयप्रदीपिका नामक ग्रन्थों की रचना भी की।

परिशेष में यशोमित्र प्रणीत 'स्फुटार्था' वसुबन्धु प्रणीत 'अभिधर्मकोश' का एक विस्तृत व्याख्यानात्मक ग्रन्थ है। इसमें वर्तमानकालिक सभी नवीन मतों का उल्लेख किया गया है साथ ही सभी मतों को मिला कर एक सुपरिकल्पित एवं सुनियन्त्रित रूप देने के लिए प्रयास भी किया गया है। यह ध्यान देने की बात है कि इस ग्रन्थ का मूल संस्कृत यथायथ रूप में रक्षित हुआ है।

प्रचलित सर्वास्तिवाद शब्द पालि के समत्थिवाद शब्द का समानार्थक है। सर्वास्तिवाद शब्द का यथार्थ तात्पर्य क्या है इसमें मत विरोध देखा जाता है। 'दीपवंस' में समत्थिवाद शब्द के परिवर्त में सब्बत्थवाद शब्द का उल्लेख किया गया है एवं सब्बत्थवाद शब्द संस्कृत के सर्वार्थवाद शब्द से सम्बद्ध है। सन्धि के नियम पर ध्यान देकर वैषम्य का सम्मतापादन करने का यह प्रयास किया गया है। प्रो० एफ० डब्ल्यू० टोमस ने यह सिद्धान्त स्थिर किया है कि सर्वास्तिवाद शब्द सद्वाद शब्द के साथ सम्बद्ध है जो सद्वाद शब्द असद्वाद शब्द से विलक्षण है। परन्तु इस कल्पना की कोई मूल भित्ति न रहने के कारण विद्वत् समाज ने इसे ग्रहण नहीं किया है। इसका कारण यह है कि सर्वास्तिवाद सम्प्रदाय के जो प्रामाणिक ग्रन्थ हैं उनमें सर्वास्तिवाद शब्द के बदले सद्वाद शब्द का प्रयोग नहीं मिलता है। यह सत्य है कि मूल सर्वास्तिवाद शब्द का यथार्थ तात्पर्य क्या है इस विषय को लेकर विद्वत्समाज में जो मतभेद है उसका निराकरण अभी तक नहीं हुआ है। अध्यापक जे० ताकाकुसु का मत है कि सप्तम शताब्दी में मूलसर्वास्तिवाद सम्प्रदाय ने अन्य भिन्न-भिन्न आपेक्षिक अगुरुत्वपूर्ण उपसम्प्रदायों में प्राधान्य लाभ किया था। उस समय से इस सम्प्रदाय को सर्वग्राहक मूलसर्वास्तिवाद शब्द से निर्दिष्ट करना प्रारम्भ हुआ।[1] यह कहना अप्रासङ्गिक नहीं होगा कि इत्सिङ्ग ने सर्वग्राहक आर्यमूल-सर्वास्तिवाद-निकाय शब्द का प्रयोग किया है जिसकी परिधि में पूर्वोक्त सर्वास्तिवाद के चारो सम्प्रदाय[2] अन्तर्भूत हो जाते हैं।

1. J. Takakusu, Sarvāstivādins, ERE, Vol.XI, 200
2. ......" I-tsing (A Record of the Buddhist Religion, transl. by J. Takakusu Oxford, 1896, PP. XXIV, 8 ff, 20) calls it *Ārya-mūlasarvāstivāda,* and he mentions the schools of the Mūla-

इस प्रसङ्ग में यह समधिक तात्पर्यपूर्ण है कि शाङ्करभाष्य एवं भामती में जो सामान्यवाचक सर्वास्तिवाद शब्द का उल्लेख मिलता है वह चीनी परिव्राजकों का विवरण सम्भावित कर देता है। महाव्युत्पत्ति ग्रन्थ के रचयिता ने मूल सम्प्रदाय को दो विभागों में बाँट दिया है। जैसे—(१) आर्यसर्वास्तिवाद और (२) मूलसर्वास्तिवाद। यह विभाजन पूर्वोक्त मत के अनुगुण ही है। "वुत्तन" का विवरण है कि सर्वास्तिवाद विनय का मूल प्रथमतः संस्कृत में लिखा गया था और इसी घटना के कारण पूर्वोक्त सर्वास्तिवाद विनय को मूल सर्वास्तिवाद विनय की आख्या दी गई। लेकिन यह मत वर्तमान समस्या के समाधान में कोई न्याय-सङ्गत मार्गप्रदर्शन में समर्थ नहीं है। इसलिये जब तक किसी नवीन ऐतिहासिक पुष्ट प्रमाण का आविष्कार नहीं हो जाता तब तक इस विषय में कोई मतामत नहीं प्रकाश करना ही उचित है।

भारतवर्ष के विभिन्न मतावलम्बी सम्प्रदाय, जैसे—शैव एवं वैष्णव आदि पुनः पुनः वेद तथा पुराणों के वचन समूहों के पूर्व आर्य अथवा मूल शब्द का प्रयोग कर के उद्धरण देते हैं जिससे एक मत की अपेक्षा दूसरे मत का अधिक प्रामाण्य साबित हो जाय। इसके द्वारा विभिन्न सम्प्रदायों में अपने सम्प्रदाय का प्राधान्य ख्यापन करनेवाली साम्प्रदायिक मनोवृत्ति ही व्यक्त होती है। इसलिए इस सम्भावना का सर्वथा निराकरण नहीं किया जा सकता कि यह नवीन मूलसर्वास्तिवाद नाम इस अभिप्राय से प्रविष्ट करा दिया गया है जिससे इसका परवर्ती कालीन आविर्भाव एवं परिचय प्रच्छन्न रहे।

मूलसर्वास्तिवादियों के विनयपिटक की तुलना एक विश्वकोश के साथ की जा सकती है। इसमें विभिन्न विषयों का प्रतिपादन किया गया है जैसे—नीति,

Sarvāstivādas, the Dharmaguptas, the Mahīśāsakas and the Kāśyapīyas, as its sub-divisions. The relationship between the Sarvāstivāda and the Mūla-Sarvāstivāda, is, however, by no means clear—Winternitz, HOIL, Vol. II, 231 n. cf. also......" However, as there were already Sarvāstivādins at a much earlier period (see above, P. 232), it is most likely that there was an earlier Sarvāstivāda-Vinaya too, and possibly the Mūla-Sarvāstivāda-Vinaya was merely a later version of that work. Ibid, P. 233 n.

धर्म, दर्शन, कल्पित-आख्यान, नीति-प्रदर्शक-आख्यान इत्यादि। भिक्षु-संघ का विस्तार कैसे हुआ था इस सम्बन्ध में ऐतिहासिक सम्वाद विनयपिटक से मिलना संभव होता है। सद्यः बौद्धधर्म में दीक्षित श्रमणों को किन-किन नियमों का पालन करते हुए अवस्थान करना चाहिए इसका सुस्पष्ट विधि-निषेध इसमें प्रदर्शित किया गया है। इसमें चित्तवृत्ति का नियन्त्रण, आध्यात्मिक जीवन यापन और दुर्नीति परिहार पूर्वक सुनीति का अवलम्बन कर बौद्धश्रमणों को किस रूप से जीवन निर्वाह करना पड़ेगा इन सब विषयों के सम्बन्ध में नियमावली निबद्ध की गई है। संघ के विरोध में तथा प्रव्रजितों के विरोध में कार्य करने वाले श्रमणों के लिए दण्डविधान-प्रणाली सुविस्तृत रूप से इसमें निबद्ध है। बौद्ध भिक्षु और भिक्षुणियों का सुकठोर नैतिक चरित्र परिरक्षित रहे इस उद्देश्य से विनयपिटकों में अगणित कठोर नियमों को निबद्ध किया गया है। बौद्ध धर्मावलम्बियों का कठोर से कठोर नियमों का पालन पूर्वक चलना ही इस धर्म के विश्वव्यापी प्रसार लाभ करने का कारण था। जब तक पूर्वोक्त कठोर नियम, निष्ठा एवं दृढ़ता के साथ प्रतिपालित हुए तब तक बौद्ध धर्म का विश्व के सुविस्तृत भूभाग पर प्रसार एवं प्रचार होता रहा परन्तु जब से उन श्रेष्ठ आदर्शों से बौद्धभिक्षु और भिक्षुणी भ्रष्ट होने लगे उस समय से ही बौद्धधर्म का क्रमशः अपनति एवं अवसाद प्रारम्भ हो गया। यह बात भारत और अन्य देशों में विद्यमान बौद्धधर्म के लिए समानरूप से प्रयुक्त होती है।

बौद्धधर्म काश्मीर एवं उत्तर पश्चिम भारत में द्रुत गति से कैसे प्रसृत एवं विकसित हुआ इसका पुष्ट प्रमाण मूलसर्वास्तिवादविनय में उपलब्ध विभिन्न आख्यानों से प्राप्त होता है। यहाँ यह बात भी उल्लेखनीय है कि दिव्यावदान ग्रन्थ में सर्वास्तिवाद सम्प्रदाय के विनय साहित्य से अनेकानेक आख्यान लिए गये हैं। इससे यह साबित होता है कि विनय साहित्य के आख्यानों का साहित्यिक मान अतिशय उच्च रहा। विनयपिटक का जो अंश शिक्षा एवं संघकर्म के नाम से प्रचलित है वह पालि भाषा में निबद्ध आगम ग्रन्थ के शिक्षा एवं कम्मवाचास अंश के अनुरूप है।[1]

बौद्धसम्प्रदायों के आपसी विभेद दूर करने तथा पारस्परिक सौहार्द स्थापित करने के लिए बौद्धधर्मावलम्बियों का एक शीर्ष सम्मेलन किया गया था

1. HOIL, Vol II. P. 234

परन्तु उसका फल विपरीत ही हो गया। पारस्परिक सौहार्द के बदले मत-विरोध की खाई तो और भी बड़ी हो गई और एक नवीन आन्दोलन शुरू हुआ जिसका उद्देश्य था बौद्ध सम्प्रदायों में परस्पर मैत्री का बन्धन सुदृढ़ बनाना। यह आन्दोलन दिनानुदिन बल एवं वेग सञ्चय करने लगा। आगे चलकर वह आन्दोलन संघ-भेदवादियों की पारस्परिक एकता एवं संगति को बढ़ाने में समर्थ हुआ। अन्ततोगत्वा बौद्ध धर्म सभी सम्प्रदाय और उपसम्प्रदायों को मिलाकर हीनयान और महायान नामक दो प्रधान शाखाओं में विभक्त हो गया। हीनयानानुगामि-बौद्धगण धार्मिक एवं नैतिक नियमों के कठोर विधि-निषेध का पालन करने के लिए कटिबद्ध हो गये। हीनयान सम्प्रदाय में नैतिक अथवा धार्मिक विधि-निषेध में किसी प्रकार का शैथिल्य नहीं बर्दास्त किया जाता था। हीनयान प्रधानतः अनुष्ठान में ही अधिकतर उपारूढ़ हो गये एवं साम्प्रदायिक मनोवृत्ति अन्त में जाकर उनके आभ्यन्तरीण दौर्बल्य का कारण बन गई जिससे उसका प्रसार अवरुद्ध हो गया। अपने उदार मतवाद एवं आदर्श के कारण महायान सम्प्रदाय द्रुतगति से फैलने लगा। महायान मतवाद का अधिकतर झुकाव युक्ति एवं मानवीय धर्म के उपर रहा। उपनिषद् प्रतिपाद्य अद्वितीय ब्रह्म प्रतिपादक मतवाद के साथ भी इसका घनिष्ठतर संयोग रहा। हीनयानसम्प्रदाय में वे सब विभिन्न सम्प्रदाय घुस गये थे जिनकी प्रतिष्ठा स्वल्प थी परन्तु एकीकरण की जो प्रेरणा सृष्ट हुई थी वह क्रमशः आगे बढ़ने लगी। अन्ततोगत्वा हीनयान-सम्प्रदाय सौत्रान्तिक एवं वैभासिक सम्प्रदाय में और महायानसम्प्रदाय योगाचार तथा माध्यमिक सम्प्रदाय में पुनर्गठित हो गये।

बौद्धधर्म का महायान और हीनयान में जो प्रधान विभाग हुआ था वह परवर्ती काल में शिथिल हो गया। बौद्धमतानुयायी वे प्राचीन आचार्यगण जो नागार्जुन के पूर्ववर्ती अथवा समसामयिक थे और जो उत्कर्ष मतवाद एवं आदर्श के प्रचारक थे वे बौद्धसंघ में स्थित भिक्षुओं को तीन यान में विभक्त कर दिये—(१) बोधिसत्त्वयान, (२) प्रत्येकबुद्धयान और (३) श्रावकयान। यहाँ स्मरणीय है कि जैन एवं ब्राह्मण सम्प्रदायों के दर्शनशास्त्र के प्रामाणिक ग्रन्थों में पूर्वोक्त चारों बौद्ध सम्प्रदायों के दार्शनिक मत, उनका विवरण एवं निरसन प्रदर्शित किये गये हैं[1]।

१. माधवाचार्य अपने सर्वदर्शनसंग्रह में चार प्रकार के बौद्ध दार्शनिक मतों का उल्लेख किये हैं। उन्होंने कहा है कि वैभाषिक आचार्यगण बाह्यवस्तु का जो प्रत्यक्ष-ज्ञान का विषय (बाह्यार्थप्रत्यक्षत्व) है उसे ही स्वीकार करते हैं। और

इस प्रसंग में यह बात उल्लेखनीय है कि प्रचलित लोक-वृत्तान्त के अनुसार पूर्वोक्त चार बौद्धसम्प्रदायों के जो नाम हैं उनका प्रकृति-प्रत्यय-विभाजन के द्वारा अर्थ-निरूपण किया जा सकता है। वैभाषिकों को उस नाम से इसलिये पुकारा जाता है कि वे विभाषा टीका के अनुगामी थे। सौत्रान्तिक सम्प्रदाय सूत्र का अनुगमन करता था और योगाचार सम्प्रदाय वाले योगानुष्ठान के उपर निर्भर रहते थे। तथा माध्यमिक सम्प्रदाय वाले मध्यमार्ग के अनुगामी थे (मध्यमा प्रतिपद् (आ[1]))। योगाचार सम्प्रदाय के अनुगामी यही मतवाद प्रस्तुत करते हैं कि यह विश्व विज्ञान का ही प्रकाश है। विज्ञान व्यतिरिक्त इसका कोई स्वतन्त्र अस्तित्व नहीं है[2]। यहीं कारण है कि योगाचार सम्प्रदाय को विज्ञानवादी नाम से अभिहित किया गया है। वैभाषिक जिस दार्शनिक मत का प्रवर्तन किये उसका नाम है "सर्वास्तिवाद"। इस मत में सभी पदार्थों का अस्तित्व स्वीकार किया जाता है[3]।

विभाषा शब्द से बुद्ध की निजी उक्ति का विशद व्याख्यान समझा जाता है। वैभाषिक गण स्वीकार करते हैं कि तीन प्रकार के अविनाशी वस्तु (असंस्कृतधर्म) विद्यमान हैं। यथा—(१) आकाश, (२) निर्वाण अथवा प्रतिसंख्यानिरोध और (३) अप्रतिसंख्यानिरोध। ये तीनों वस्तुएँ अभाव स्वरूप नहीं बल्कि सद्रूप हैं। वे परिणाम रहित हैं।

इसके अलावा इस मत में बहत्तर प्रकार के धर्म स्वीकार किये गये हैं जिन धर्मों में विश्व को विभाजित किया जा सकता है। ये धर्म समूह संकीर्ण रूप हैं एवं निरन्तर परिणाम अनुभव करते हैं। वैभाषिक अथवा सर्वास्तिवादी स्वीकार करते हैं कि इन धर्मों का निरन्तर परिणाम होने पर भी कभी निरन्वय विनाश नहीं होता है। इन सब धर्मों का जो स्वभाव है वह सद्भूत एवं अविनाशी है। यही कारण है कि इस वाद को सर्वास्तिवाद नाम से पुकारा जाता है। यह बात पहले भी कही जा चुकी है कि इस मत में सभी पदार्थों का आस्तित्व स्वीकार किया जाता है। इससे यह स्पष्ट होता है कि सर्वास्तिवादिगण अपने दार्शनिक सिद्धान्त

सौत्रान्तिक सम्प्रदाय का सिद्धान्त है कि बाह्यार्थ वस्तुओं का अस्तित्व अनुमान के द्वारा सावित होता है = (बाह्यार्थानुमेयत्व)

1. BHS, 364
2. S. Bagchi, An exposition of Vasubandhu's *Vimśatikā*, P. 1
3. cf. Buddhist Philosophy of Universal Flux, P. 244.

में सद्वादी हैं। सौत्रान्तिक सम्प्रदाय वाले सभी पदार्थों को क्षणिक एवं निरन्वय-विनाशी स्वीकार करते हैं। वे सर्वास्तिवादियों के मत का विस्तृत रूप से खण्डन कर दिये हैं। सौत्रान्तिकों का कहना है कि वैभाषिक जिन तीन पदार्थों को अविनाशी मानते हैं वे भी कल्पित और भ्रम रूप हैं। उत्पत्ति अथवा विनाश रहित कोई भी पदार्थ सम्भावित नहीं है। ऐसा कोई पदार्थ नहीं है जो कार्य-कारण नियम के अधीन नहीं है। इससे यह स्पष्ट प्रतीत होता है कि वैभाषिक एवं सौत्रान्तिक सम्प्रदाय परस्पर विरोधी हैं।

॥ मूल सर्वास्तिवाद विनय का रचना-काल ॥

वर्तमानकाल में मूलसर्वास्तिवाद के उपलब्ध अंश एवं अन्यान्य उपादानों की सहायता से उसके रचना-काल का निश्चित रूप से निरूपण करना सम्भव नहीं है। भारतवर्ष के प्राचीन साहित्यिक क्षेत्र में ऐतिहासिक प्रमाणों का अभाव एक ऐसी घटना है जिसका व्यतिक्रम कदाचित् ही मिलता है। इस ग्रन्थ के अन्दर जहाँ बुद्ध ने कनिष्क के जन्म के विषय में भविष्यद्‌वाणी की है एवं सात दिवस मिला कर सप्ताह का उल्लेख है वही एक सूत्र है जिसके द्वारा मूल सर्वास्तिवाद विनय के रचना-काल एवं प्रसार-काल सम्बन्धी रहस्यमयी शङ्का के समाधान में एक इङ्गित मिलता है। इसी आभ्यन्तरीण प्रमाण के द्वारा एस. लेवी महोदय ने यह प्रमाणित किया है कि मूलसर्वास्तिवादविनय की रचना तृतीय शताब्दी के पूर्व में नहीं हुई थी[1]।

मूलसर्वास्तिवादविनयवस्तु का वर्तमान संस्करण विद्यावारिधि पण्डित शिवनाथ शास्त्री की सहायता से डा० नलिनाक्षदत्त महोदय द्वारा सम्पादित संस्करण पर आधारित है। इसलिए उस महानुभाव की गभीर कृतज्ञता का ऋण मैं अपने ऊपर स्वीकार कर रहा हूँ।

1. Winternitz, HOIL, Vol. II, 233 n.

मूलसर्वास्तिवादविनयवस्तु का सारांश

भैषज्यवस्तु

भगवान् बुद्ध श्रावस्ती में गृहपति अनाथ पिण्डद के जेतवन आराम (उद्यान) में अवस्थान करते थे। उस समय भिक्षुसमूह शरत् काल में उत्पन्न होने वाले रोग के द्वारा पीड़ित होने लगे। और इसके कारण वे लोग अतिशय कृश एवं दुर्बल हो गये। यद्यपि बुद्धसमूह प्रश्न का उत्तर जानते हैं तथापि उनलोगों का स्वभाव है प्रश्न पूछना। इसलिये भगवान् बुद्ध आयुष्मान् आनन्द से पूछ रहे हैं कि ये भिक्षु-समूह किस कारण से पाण्डु एवं दुर्बल हो गये हैं। उत्तर में आनन्द कहते हैं कि भदन्त! शरत्कालीन रोग के द्वारा भिक्षुसमूह पीड़ित होकर इस स्थिति में आ गये हैं। तब भगवान् कहते हैं कि आनन्द! मैं भिक्षु समूह को चार प्रकार की औषधि सेवन करने के लिए अनुज्ञा दे रहा हूँ। वे चार प्रकार की औषधियाँ ये सब हैं—(१) कालिक, (२) यामिक, (३) साप्ताहिक एवं (४) यावज्जीविक। इन चारो प्रकार के भैषज्यों का विस्तृत विवरण इस प्रसंग के भैषज्य वस्तु में दिया गया है।

किसी भिक्षु को वात के प्रकोप से पीड़ा उत्पन्न हो गयी। वे वैद्यों के पास गये। वैद्य ने कहा कि यदि आप वसा (पशु की चरबी) सेवन करें तो आप को स्वास्थ्य लाभ होगा। यह विषय भगवान् बुद्ध के पास कहा गया। भगवान् यह सुनकर वसा सेवन का अनुमोदन किये। भगवान् ने कहा—पाँच प्रकार का वसा-सेवन करना चाहिये—मत्स्य-वसा, सुघुका-वसा, सुघुमार-वसा, ऋक्ष-वसा एवं सूकर-वसा। भगवान् के निर्देशानुसार भिक्षु वसा सेवनकर स्वस्थ हो गये। वसा का उपयोग किस रूप से करना चाहिए—इस सम्बन्ध में भगवान् ने विस्तृत रूप से कहा है। इस प्रसंग में भगवान् ने जो कहा है वह इस प्रकार है—'नहि भिक्षुणोपयुक्तशेषा वसा छोरयितव्या। वसाधारकस्याहं भिक्षोरासमुदाचारिकान् धर्मान् प्रज्ञपयिष्यामि। वसाधारकेण भिक्षुणोपयुक्तशेषा वसा याचितान्यस्य भिक्षोर्दातव्या। नोचेद् ग्लानकल्पिकशालायां स्थापयितव्या। योऽर्थी भविष्यति स ग्रहीष्यतीति। वसाधारको भिक्षुर्यथा प्रज्ञप्तानासमुदाचारिकान् धर्मान् न समादाय वर्त्तते सातिसारो भवति।' इस तरह भगवान् ने बतलाया कि कच्छू रोग के द्वारा आक्रान्त भिक्षु किस प्रकार से कषा का उपयोग एवं अक्षि-रोग के द्वारा आक्रान्त भिक्षु किस रूप से अञ्जन का व्यवहार करेंगे। सैकत नामक भिक्षु उन्मत हो गये। उनके साथी भिक्षु-समूह सैकत को उन्माद-रोग से मुक्त कराने के लिए वैद्य के पास गये। वैद्य ने कच्चा मांस खाने का उपदेश दिया। कच्चा मांस किस रूप से पूर्वोक्त भिक्षु को भोजन कराया जायेगा इसके सम्बन्ध में भगवान् विस्तृत रूप से उपदेश दिये।

इस प्रकार भगवान् अस्वस्थ भिक्षुओं के लिये विभिन्न भैषज्य का उपदेश कर उन्हें रोग से मुक्त होने का उपाय बतला दिये। इसमें ध्यान देने की बात यही है कि सर्वास्तिवादी बौद्ध सम्प्रदाय सभी पदार्थों का अस्तित्व स्वीकार करते थे। वे लोग वास्तववादी होने के कारण अपने दार्शनिक सिद्धान्तों के अनुगुण रूप से ही भगवान् बुद्ध का भी चरित्र चित्रण किये। जो भगवान् बुद्ध जगत् को भव-रोग से त्राण करने के लिये उपदेश देते हैं वे भिक्षुओं को दैनिक व्याधि से मुक्त करने लिए नानाप्रकार से भैषज्य का उपदेश दे रहे हैं।

इसके बाद भैषज्य वस्तु के कई पत्र उपलब्ध नहीं होते हैं। भगवान् बुद्ध का प्रचार क्षेत्र कश्मीर क्षेत्र में परिवर्तित हो गया है। काश्मीर के विभिन्न भागों की परिक्रमा करते हुए वे अपने परिनिर्वाण के सौ वर्ष बाद माध्यन्दिन नामक भिक्षु के आविर्भाव होने के सम्बन्ध में भविष्यत्वाणी किये, जो माध्यन्दिन नामक भिक्षु खुलुट नामक दुष्ट नाग का विनियन-(दमन) करेंगे एवं काश्मीर मण्डल में बुद्ध का शासन-प्रवेश करायेंगे। इसके बाद भगवान् बुद्ध भ्रष्टाला, कन्था एवं धान्यपुर में पहुँचे। वहाँ जिसको जिसको आध्यात्मिक उपदेश प्रदान करना उचित था उन सबों को उपदेश करके विनीत किये। भगवान् बुद्ध नैतरी पहुंचे और वहाँ के कुम्भकार की शिल्पमदमत्तता भंग करके उसको सत्य में प्रतिष्ठित किये। भगवान् फिर शाद्वला पहुंचे और वहाँ यक्षराज पालितकोट तथा नागपालक को त्रिविध शरणगमन एवं *शिक्षापद*-समूह में प्रतिष्ठापित किये।

अनन्तर भगवान् नन्दिवर्धन नामक स्थान में आये और वहाँ सपरिवार भवदेव राजा को सत्य में प्रतिष्ठापित किये। इसके अतिरिक्त भगवान् ने नाग योनि में उत्पन्न अश्वक एवं पुनर्वसुक—इन दोनों को धर्मोपदेश दिया। भगवान् ने अश्वक एवं पुनर्वसुक को पूजा के लिए अपनी एक प्रतिमा भी दी। भगवान् कुन्ती-नगर पहुँचे और उस नगर में सपरिवार कुन्ती यक्षिणी को अपने अनुशासन के अधीन किये। भगवान् खर्जुरिका नामक स्थान में आये और वहाँ बालकों को धूलि निर्मित स्तूपकसमूह के द्वारा क्रीडा करते हुए देखे। ऐसी स्थिति में भगवान् ने भविष्यवाणी की कि मेरे निर्वाण के चार सौ वर्षों के बाद कुशन वंश में कनिष्क नामक राजा उत्पन्न होगा और वह इस प्रदेश में स्तूप प्रतिष्ठापित करेगा, जिसका नाम कनिष्क स्तूप होगा।

भगवान् अनेक नगरों को अतिक्रमण कर काश्मीर मण्डल की सीमा को पार किये। उन्होंने आदिराज्य में पद-यात्रा करने की इच्छा व्यक्त की।

भगवान् शूरसेन नामक जनपद में भ्रमण करते हुए आदिराज्य पहुँचे। उन्होंने आदिराज्य नाम के तात्पर्य को विश्लेषण करते हुए कहा—"इस प्रदेश में महासम्मत नामक राजा का राज्याभिषेक हुआ था। महासम्मत राजा राजसमूह में प्रथम (आदि) राजा हैं, इसलिए इस राज्य का नाम आदिराज्य है। विशाल जनसमुदाय की सम्मति से वे राजा हुए थे।

भगवान् भद्राश्व पहुँचे एवं भद्राश्व नाम का सार्थक्य-प्रदर्शन किये। इसके बाद भगवान् मथुरा की ओर प्रस्थान किये। उस समय उरमुण्ड (उरुमुण्ड) नामक पर्वत दृष्टिगोचर हुआ। भगवान् ने यह भविष्यवाणी की कि मेरे परिनिर्वाण-लाभ के सौ वर्ष बाद नट एवं भट नामक दो भाई इस स्थान पर एक विहार को प्रतिष्ठापित करेंगे और उस बिहार की 'नटभटिक' यह संज्ञा होगी। भगवान् ने भिक्षु उपगुप्त के आविर्भाव के सम्बन्ध में भविष्यवाणी करते हुए कहा कि जो उपगुप्त अलक्षणक बुद्ध के नाम से कहा जाता है वह बुद्ध का कार्य सम्पादन कर परि-निर्वाण लाभ करेगा। तदनन्तर उसके शव-शरीर के दाह-संस्कार का भी वर्णन किया गया। भगवान् ने भिक्षु उपगुप्त के पूर्व जीवन का एक हृदयग्राही आख्यान का वर्णन किया कि 'उपगुप्त मर्कट के रूप में संसार में जन्म लिया था। वह उरुमुण्ड पर्वत पर प्रत्येक बुद्ध-समूह के साथ निवास करता था। जब प्रत्येक बुद्ध-समूह का निर्वाण हो गया तब उस मर्कट का धैर्य एवं शान्ति नष्ट हो गई। वह उरुमुण्ड पर्वत के विभिन्न-भाग में भ्रमण करना आरम्भ किया। अन्त में वह उस पर्वत के निवासी ऋषिसमूह के सम्पर्क में आया जो कठोर तपस्या में संलग्न थे। वह मर्कट ऋषियों की तपस्या काल में रिच्छटा शब्द का उच्चारण कर तपश्चर्या में विघ्न उपस्थित करने लगा एवं पर्यङ्क बन्धन कर उन लोगों के सम्मुख बैठना आरम्भ किया, जिस पर्य्यङ्क बन्धन को प्रत्येक बुद्धसमूह करते थे। पूर्वोक्त ऋषिसमूह मर्कट के द्वारा प्रदर्शित पर्यङ्कबन्ध का अनुष्ठान कर बुद्धधर्म एवं बोधि साक्षात्कार करने में समर्थ हुए। इस प्रसंग में जो विवरण दिया गया है उसमें मर्कट के अनुकरण मूलक स्वभाव का प्रदर्शन किया गया है। वहाँ नवान्न या नव फल जो कुछ भी प्राप्त होता था उसे ऋषिगण सर्वप्रथम उस मर्कट को समर्पित करके ही स्वयं उपयोग में लाते थे। अन्त में जब उस मर्कट का देहान्त हो गया तब उन लोगों ने उसका अग्नि संस्कार कर दिया। वह मर्कट ही उपगुप्त था और उसने अनेक व्यक्तियों के हित का अनुष्ठान किया था।

तदनन्तर भगवान् शूरसेन जनपदों में भ्रमण करते हुए मथुरा पादार्पण किये। मथुरा के ब्राह्मणवृंद भगवान् बुद्ध को अपने धनागम का कंटक समझ बैठे। वे लोग भगवान् को अपमानित कराने की कुमन्त्रणा से नीलभूति नामक ब्राह्मण के पास पहुँचे। क्योंकि उन्हें यह विश्वास जम गया था कि भगवान् अपमान को सह कर मथुरा में प्रवेश कदापि नहीं करेंगे। नीलभूति, विषण्णता से ही सही, उस दुरभिसन्धि में आ गये। भगवान् एक विशाल पल्लवित वृक्ष के नीचे बद्धासन थे। ज्यों ही नीलभूति की दृष्टि उस स्वर्गीय कान्ति से उल्लसित भगवान् की मूर्ति पर पड़ी त्यों ही उनका हृदय भक्तिभाव से तरङ्गायित हो गया। अब कहाँ वह कुचक्र और कुभाव? उनके मुख से भगवान् की स्तुतियाँ क्षरित होने लगीं। उन्हें तो भगवान् का चरण-स्पर्श मिला और सत्य का दर्शन, पर उनके अनुयायि-ब्राह्मणों को ठीक उसका विपरीत।

भगवान् पात्र-चीवर को लेकर भिक्षार्थ मथुरा प्रवेश किये। भगवान् के आगे

मथुरा की मातृजातिक देवता नक्षत्ररात्र विनग्न खड़ी हो गयी। पर भगवान् ने ज्यों ही उनके उस अशोभनीय रूप को अभद्र बताया त्यों ही वह देवता मार्ग से पृथक् हो गयीं। भगवान् अपने भिक्षुसमूह से कहते हैं कि मथुरा में पञ्चप्रकारक दुर्घटनात्मक आशङ्काएँ हैं—(१) अतिशय ऊँचा-नीचा पथ (उत्कूलनिकूल), (२) छिन्न वृक्षों के अंश एवं कण्टकों से आकीर्ण भूमि (स्थाणुकण्टकप्रधान)। (३) अत्यधिक पथरीला (बहुपाषाणशर्करकठल्ल) नगर, (४) रात्रि-भोजन (उच्चन्द्र भक्त) और (५) मातृजातियों का बाहुल्य (प्रचुरमातृग्राम)। तदनन्तर भगवान् गर्दभ यक्ष के गृह की ओर भिक्षार्थ बढ़े। उधर, मथुरा के ब्राह्मण गृहपतिगणों को वस्तुस्थिति का पता लग गया। वे लोग भाँति-भाँति के सुस्वादु भोजनों से शकट को भर कर भगवान् के समक्ष आये और उन्हें सभक्ति समर्पित कर पृथक् बैठ गये। भगवान् ने भी उनके आतिथ्य को स्वीकार कर लिया तथा आयुष्मान् आनन्द उन सभी भिक्षुगणों को गर्दभ यक्ष के गृह से बुला लाये, जो वहाँ भिक्षार्थ उपस्थित हो गये थे। ब्राह्मण गृहपतियों ने गर्दभ यक्ष के औद्धत्य का चित्रण किया और भगवान् ने अपने धर्मोपदेश से पञ्चशत परिवार सहित गर्दभ यक्ष को विनीत बना दिया। ब्राह्मण-गृहपतिवृंदों में आनन्द का स्रोत उमड़ आया और उन्होंने भगवान् की सेवाञ्जलि में पञ्चशत विहारों का निर्माण किया। इसी प्रकार शरयक्ष, वनयक्ष आदि भी भगवान् के अनुशासन में आ गये।

भगवान् बुद्ध ओतला के वनप्रान्त में अवस्थान कर रहे हैं। जब वे भिक्षा-पात्र एवं चीवर धारण कर भ्रमण करते हैं तो शत-शत धूलिधूसरित कृषकों को भी भगवान् के उपदेशामृत को पीने का सौभाग्य जगने लगता है। भगवान् की महिमा भी क्या है? क्योंकि सहस्रों वृषभ उनकी अनुकम्पा से तत्क्षण ही चतुर्विंश के नियन्त्रक देवों में रूपान्तरित हो गये। पुनः, भगवान् की कृपा-बूँद ओतलायन ब्राह्मण पर गिरी और उसका मलिन हृदय तत्क्षण निर्मल हो गया। उसने भिक्षु-संघ सहित भगवान् को सोत्साह भोजन तो कराया पर साथ ही उसके मन में यह लालसा प्रबल हो उठी कि ये सभी भिक्षुगण हमारे वृषभ हो जायँ। यह था उस ब्राह्मण का मल जो अन्तर्यामी भगवान् के उपदेश से विगलित हो गया। अन्य दिवस की घटना है कि ओतला में ही कचंगला नाम की एक वृद्धा जलाहरण को गयी थी। आयुष्मान् आनन्द ने उससे कहा कि भगवान् तृषित हैं। वह सजल घट के साथ आगे बढ़ी और ज्यों ही उसे भगवान् बुद्ध के उस अलौकिक रूप का दर्शन मिला त्यों ही वह ऊर्ध्वबाहु होकर भगवान् को 'पुत्र, पुत्र' कहती हुई आलिङ्गित करने लगी। भगवान् उसे भी उपदेश देकर सत्य में प्रतिष्ठापित किये। दूसरी बार कचंगला भगवान् के अन्तिक में आजीवन भिक्षुणी बन कर ब्रह्मचर्य पालन करने का व्रत ले ली तथा भगवान् के उपदेश से अर्हत्त्व का साक्षात्कार कर अर्हन्तिनी बन गयी। तदनन्तर भगवान् उसे सुत्रान्त (सुप्रसिद्ध बौद्धधर्मग्रन्थ) के व्याख्यान विभाग की प्रधान बना दिये। भगवान् कचंगला के जन्मान्तरीय कर्मों को भी इस तरह सुना दिये कि संशयशील भिक्षुओं का सन्देह एक-एक कर मिट गया।

भगवान् बुद्ध शूरसेन जनपदों में कल्याण वर्षण करते हुए वैरंभ्य नगर संप्राप्त कर किसी यक्षविशेष के निम्बतरु (नडेर पिचुमन्द) के नीचे अवस्थान कर रहे हैं। उस समय वहाँ ब्राह्मणराज अग्निदत्त का बड़ा ही सुसमृद्ध राज्य था। वे विश्व-वंद्य भगवान् के सम्मानार्थ ससमारोह आये और उनके उपदेशामृत को पान कर धन्य-धन्य हो गये। राजा अग्निदत्त ने मन्त्रियों को प्रतिदिन अष्टादश प्रकार के भोजन को प्रस्तुत करने की आज्ञा दी और वैरंभ्य में यह घोषणा करा दी कि जो कोई मासत्रयाभ्यन्तर भिक्षु-संघ सहित भगवान् को भिक्षा (पिण्ड) भी देगा उसे वधदण्ड मिलेगा। यह है राजा की ओर से भगवान् का राजकीय सम्मान। पर कर्म की गति ही अतर्क्य है। क्योंकि उसी रात राजा ने एक दुःस्वप्न को देखा, जिसे पुरोहित ने राज्यापहरण का कुलक्षण निश्चित किया। उसकी कुमन्त्रणा से पुनः तत्क्षण यह घोषणा प्रसारित करा दी गयी कि जो कोई भी व्यक्ति मासत्रयाभ्यन्तर राजा के दृष्टि-पथ पर पाया जायेगा, उसे बध-दण्ड मिलेगा। प्रातःकाल ही जब आयुष्मान् आनन्द राजप्रासाद पहुँचे, तो वहाँ न तो भोजन का समारोह था और न आसन का ही प्रबंध। उन्होंने भगवान् के समक्ष उस अद्भुत घटना का वर्णन कर दिया। उसके बाद, भगवान् के आदेश से वे संघाटी (बृहद्-भिक्षा-पात्र) लेकर नगर में प्रवेश किये तथा नागरिकों को भिक्षा-प्रदान करने के लिये उच्च स्वरों में उत्साहित भी किये। और तो नहीं, किन्तु एक सार्थवाह ने उत्साह प्रकट किया, जो उत्तरापथ से पञ्चशत अश्वों के साथ वैरंभ्य पहुँचा हुआ था। उसने प्रस्थद्वय यव भगवान् के लिये और एक-एक प्रस्थ यव प्रत्येक भिक्षु के लिये प्रदान करने का सोत्साह निवेदन किया। भगवान् ने उसके दान को स्वीकार कर लिया और त्रैमासिक यव भक्षण का सङ्कल्प भी किया। उन पञ्चशत भिक्षु-समूह में केवल आयुष्मन्त शारिपुत्र तथा मौद्गल्यायन ने ही यव-भक्षण का विरोध किया, और वे शक्र देवेन्द्र के आतिथ्य में त्रिशङ्कु पर्वत पर सुख से वर्षा व्यतीत किये, पर अन्य भिक्षुगणों को तो यव-भक्षण ही करना पड़ा।

आयुष्मान् आनन्द यव को परिष्कृत कराने के लिये वैरंभ्य गये। एक तरुणी दारिका ने स्वीकृति तो दी, पर आलाप करने का वचन लेकर। आनन्द कहते हैं—भगिनि! चक्रवर्ती राजा के प्रादुर्भाव होने पर सात रत्नों का आविर्भाव हुआ है। उनके नाम ये हैं—(१) चक्ररत्न, (२) हस्तिरत्न, (३) अश्वरत्न, (४) मणिरत्न, (५) स्त्रीरत्न, (६) गृहपतिरत्न और (७) परिणायक रत्न (राजमन्त्री)। आनन्द के द्वारा इनमें चार रत्नों का क्रमिक वर्णन सम्पन्न हुआ, जो एक-से-एक भावोद्दीपक था। और इसी तरह जब चक्रवर्ती राजा की उपभोग्य स्त्री (स्त्रीरत्न) के गुण-वैभव का चित्रण होने लगा तो वह अपने आप को भूल कर आनन्द के चरणों पर गिर पड़ी तथा अपनी उत्कण्ठा इस तरह व्यक्त करने लगी—आर्य! मुझमें जो कुछ भी क्षुद्र गुण विद्यमान हैं उन्हीं से मैं चक्रवर्ती राजा की स्त्रीरत्न बन जाऊँ। जब यह वार्ता भगवान् को सप्रसङ्ग सुनायी गयी तो भगवान् ने उस दारिका को चक्रवर्ती राजा की स्त्री बनने की भविष्यवाणी की। भगवान् के निमित्त यव-परिष्कार का

यह अनुत्तम संवाद धीरे-धीरे नगर में फैला और अन्यान्य पञ्चशत दारिकाएँ भी सभी भिक्षु गणों के लिए यव को इस उत्कण्ठा से परिष्कृत करने लगीं कि वे भी उसी दारिका का परिवार बन कर जन्म लें।

भगवान् के यव-भक्षण का प्रत्यक्ष दर्शन आयुष्मंत आनन्द को मथ डाला। उनकी आँखों से आँसू बहने लगा। क्यों कि, कहाँ भगवान् का लोकोत्तर स्तर और कहाँ वह अश्व का भोजन ? पर जब उन्हें भगवान् का दन्तलग्न यव प्रसाद के रूप में मिला तो वे उसके रस को आस्वादन कर चकित हो गये। यह हुआ आनन्द की पीड़ा का समाधान। पर नागरिकों की पीड़ा तो बढ़ती ही जा रही थी। क्यों कि जिनके लिये अष्टादशविध भोजन का आयोजन था उन्हीं भगवान् को यव भोजन करना पड़ रहा था। उनकी विवशता भी कैसी ? एक तण्डुल-दान का भी मूल्य वध था। फिर भी गृहपति अनाथ पिण्डद ने पञ्चशत शकटों को शालि-अन्न से परिपूरित कर और उसे पत्तों से आच्छादित करा कर भिक्षुसंघ सहित भगवान् के भोजनार्थ भेजा। किन्तु भगवान् के सहज रिपु मार भी तो सतर्क ही थे। वे आयुष्मान् आनन्द के स्वरूप में उन शकट वाहकों के आगे खड़े हो गये और उन्हें छल से लौटाने का प्रयास करने लगे। परन्तु जब इनका यह अस्त्र विफल हुआ तो मार तब तक जल वर्षण कराते रह गये जबतक कि शकट का नाभिदेश डूब नहीं गया। अन्त में शकट-वाहकगण प्राण लेकर भाग गये।

इस तरह यव-भक्षण करते-करते ही भिक्षुसंघ सहित भगवान् ने समग्र वर्षा ऋतु बिता दी। तदनन्तर यव-दाता सार्थवाह भिक्षुसंघ सहित भगवान् को भोजन करा कर उनके चरणों पर गिरा और अपनी उत्कण्ठा भी व्यक्त किया। भगवान् उसके चक्रवर्ती राजा बनने तथा उस दारिका को स्त्रीरत्न होने, आदि सभी उत्कण्ठाओं की पूर्ति होगी, ऐसा घोषित किये। भगवान् की आज्ञा पाकर आयुष्मान् आनन्द ब्राह्मणराज अग्निदत्त से मिले और उन्हें समग्र वृत्तान्त सुना दिये। ज्यों ही उनके कर्णविवर में यह वाक्य पड़ा कि भगवान् को वर्षा ऋतु पर्यन्त यव ही भोजनार्थ मिला त्यों ही वे मूर्छित होकर धरणी पर गिरे और जब सचेष्ट बनाये गये तो वे श्रद्धावनत होकर भगवान् के पास तत्क्षण पहुँचे। क्षमा के प्रतिमूर्ति भगवान् ब्राह्मणराज अग्निदत्त को हृदय से भी क्षमा कर धर्मोपदेश दिये। ब्राह्मणराज भी भिक्षुसंघ सहित भगवान् को पहले तो यावज्जीवन, तदनन्तर सप्त वर्ष, सप्त मास आदि के लिये निमन्त्रित करने लगे। परन्तु भगवान् ने उनकी प्रार्थनाओं को अस्वीकार कर दिया। अन्त में एक दिवसमात्र का निमन्त्रण स्थिर रहा। और इस तरह ब्राह्मणराज का भगवान् के उपदेशामृत पीने का सौभाग्य पुनः प्राप्त हुआ।

घटना की विचित्रता ही कुतूहल की जननी है। वैरंभ्य जैसे सुसमृद्ध नगर में भगवान् को यव-भक्षण और उस यव-भक्षण का विरोध कर त्रिशङ्कु पर्वत पर गये हुए शारिपुत्र एवं मौद्गल्यायन को अमृतोपरिभोजन मिलने से भिक्षुओं ने सन्देह किया और भगवान् ने अपने पूर्वकृत कर्म को सुना कर उसका समाधान किया।

अति प्राचीन काल में विपश्यी नाम के भगवान् बुद्ध अवतरित हुये थे। वे अस्सी हजार भिक्षुओं के साथ बन्धुमती राजधानी में अवस्थान कर रहे थे। वहाँ उस समय एक विद्यालय के शिक्षक (गणवाचक) पञ्चशत ब्राह्मण छात्रों को मन्त्र पढ़ाते थे। नगर में उनका सत्कार था और समादर भी। किन्तु जब भगवान् का पादार्पण हुआ तो लोग इन्हीं की पूजा में रत रहने लगे। भिक्षुसंघ सहित भगवान् की विचित्र भोजन सामग्री को देख कर गणवाचक महोदय की ईर्ष्या सीमा को पार कर गयी और उन्होंने माणवकों से कहा कि इन मुण्डक श्रमणकों को तो भोजन में सिर्फ कोटर यव ही देना उचित था। और उनमें सिर्फ दो माणवकों को छोड़ कर अन्य सभी ने उपाध्याय के ही कुविचार का अनुमोदन किया। भगवान् बुद्ध अपने को गणवाचक ब्राह्मण तथा अन्य भिक्षुओं को उनके समर्थक माणवकवृंद घोषित कर भिक्षुसमूह को निःसन्दिग्ध बनाये। इससे भगवान् की शिक्षा यह है कि संसार में अशुभ कर्म का फल अशुभ और शुभ कर्म का फल शुभ ही होता आया है।

तदनन्तर भगवान् अयोध्या पादार्पण कर गङ्गा के तट पर अवस्थान करते हैं। गङ्गा की धारा में प्रवाहित होता हुआ एक महान् दारुस्कन्ध आगे बढ़ रहा था। उसे देख कर भगवान् यह शिक्षा देते हैं कि यह दारुस्कन्ध न तो तीर के पास है और न तीर से दूर। यह समुद्राभिमुख होकर उसी तरह आगे बढ़ता जाता है जिस तरह निर्वाणोन्मुख व्यक्ति। अभिप्राय यह कि निर्वाणोन्मुख व्यक्ति न तो संसार से अनुरक्त है और न उससे विरक्त। वह तो मात्र-शुभ कर्मों को करता हुआ आगे बढ़ता रहता है। नन्द नाम का एक गोपालक भगवान् से कोई विशेष दूरी पर नहीं था। वह अपनी गायों को छोड़ कर भगवान् की शरण में गया और अपनी चित्त-स्थिति का यथावत् वर्णन कर भगवान् के अन्तिक में ही ब्रह्मचर्य व्रत पालन करने की अभिलाषा व्यक्त किया। जब वह भगवान् के चरणों पर गिर कर वहाँ से प्रस्थान किया तो वह जोर-जोर से 'भय, भय' चिल्लाता हुआ दौड़ने लगा। उसके पञ्चशत आत्मीय गोपालकों ने पूछा कि किसका भय? उसने कहा—जातिभय, जराभय, व्याधिभय और मृत्युभय। सुनते ही इन लोगों में कम्प समा गया और वे लोग भी चीत्कार करते हुए दौड़ पड़े। मार्ग के तृणहारक काष्ठहारक आदि ने भी उन्हीं का साथ दिया। उस महान् कोलाहल ने कर्वटक निवासियों को भी बेसुध बना दिया। परन्तु जब भेद खुला तो वे लोग आश्वस्त हुए। तदनन्तर नन्द गोपालक अपने पञ्चशत परिवार के साथ भगवान् की शरण में भिक्षुभाव को स्वीकार कर ब्रह्मचर्य पालन करने लगे। समयानुसार नन्द गोपालक भगवान् के अलौकिक ज्ञानोपदेश को श्रवण कर चातुर्महाराजिक देवों में उपपन्न हुए और सत्य का दर्शन कर अपने लोक सिधारे। भगवान् अपने उपदेश के द्वारा मण्डूकपूर्वी देवपुत्र का भी उद्धार किये। संशयशील भिक्षुओं के प्रश्न करने पर भगवान् बुद्ध नन्द गोपालक और मण्डूकपूर्वी देवपुत्र के जन्मान्तरीय कर्मों को उद्घाटित कर भिक्षुओं की जिज्ञासा को शान्त किये।

सर्वोद्धारक भगवान् के लिये यथा थल तथा जल। गङ्गा नदी की यह घटना

है कि पञ्चशत हंस, मत्स्य एवं कूर्मों ने भगवान् को घेर लिया और उनका प्रदक्षिण किया। भगवान् उपदेश देते हैं—"सभी संस्कार अनित्य हैं। सभी धर्म अनात्मक अर्थात् आत्मा से असम्बद्ध हैं। निर्वाण शान्त अर्थात् शान्तिमय है। मेरी ओर चित्त लगाओ। तिर्यग् योनि से मुक्ति मिल जायगी"। इस तरह भगवान् की अनुकम्पा से वे सभी चातुर्महाराजिक देवों में परिवर्तित होकर सत्य में प्रतिष्ठित हो गये। भिक्षुओं के संशय का भगवान् इस तरह निराकरण करते हैं। बीस सहस्र वर्ष पूर्व भगवान् काश्यप वाराणसी के पास ऋषिवदन मृगदाव में अवस्थान करते थे। उन्हीं के शासन में उन लोगों (हंसादि) ने संन्यास लिया था। उन भिक्षुओं का स्वभाव था—'मधुर-से-मधुर एवं अनुत्तम शिक्षापदों का खण्डन करना'। उसी कर्म के विपाक से उन लोगों का जन्म हंस, मत्स्य एवं कूर्मों में हुआ। इनके अतिरिक्त, भगवान् की कृपा से पञ्चशत प्रेतों को भी मुक्ति मिल गयी।

सर्वज्ञ भगवान् गङ्गा का पुनः निरीक्षण कर उनकी उत्पत्ति का वर्णन करते हैं। प्राचीन काल में किसी समय पिण्डवंश नाम के राजा हुए थे। वे अत्यन्त धर्मपुरःसर राज्य करते थे। अतः उनके राज्य में मानो सुखसमृद्धि की ही सदा वृष्टि होती रहती थी। एक दिन राजा अपने उद्यान में वसन्त का आनन्द लूट रहे थे। उनकी दृष्टि अचानक एक जर्जर गात्र वृद्ध पर पड़ी जो यष्टिका के सहारे चल रहा था। पुनः बारी-बारी से उन्होंने एक व्याधिपीड़ित और एक मृत व्यक्ति को देखा। अमात्यों के उत्तर से उन्हें यह ज्ञात हुआ कि व्याधि-पीड़ा तो दुष्कर्म का दुष्परिणाम है, पर जरा और मृत्यु मानवमात्र के लिये अनिवार्य है। इसे सुनकर राजा शोकभवन का आश्रय लिये। वेलाम नाम के एक वेदवेदाङ्गपारग ब्राह्मण थे। उन्होंने कहा—देव! कोई सत्त्व तो सुकृतकर्मकारी है और कोई दुष्कृत, और कोई सुकृत और दुष्कृत, उभय कर्म को करता है। आप तो चक्रवर्तीराजा हैं, इसलिये आप यज्ञ करें। क्योंकि वही स्वर्ग का सोपान है। तदनन्तर राजा निर्बाध गति से यज्ञ-दानादि का अनुष्ठान करने लगे, जिसके आचमन-जल से एक महान् गर्त उत्प्लावित हो गया और उसी के मुख से प्रसृत होने के कारण इसका नाम आचाम नदी पड़ा।

शान्तिदायक भगवान् को दैहिक विश्राम कहाँ? उनकी यात्रा तो चलती ही रहती है। भगवान् बुद्ध कुमार वर्धन, क्रौंच, अङ्गदिका, मणिवती, सालबला, सालिबला और सुवर्णप्रस्थ को अपने पादार्पण से सौभाग्यशाली बनाते हुए साकेता पहुँचे। भगवान् आयुष्मान् आनन्द को कहते हैं कि साकेता में उपोषध नाम के परम धार्मिक राजा राज्य करते थे। उनके मस्तक पर पिटक (व्रण) हो गया था जो मृदु एवं अक्लेश कर था। उससे एक रमणीय कुमार का जन्म हुआ, जिसका नाम मूर्धात पड़ा। उसका दूसरा नाम मान्धाता भी था। क्योंकि उसे देखते ही मातृ-जातियों का स्तन दूध से भर गया और उनमें एक के बाद दूसरी कहने लगी—"मां धायतु" अर्थात् मेरे दूध पिलाओ। जब कुमार मान्धाता जनपद को प्रस्थान किया तो राजा उपोषध व्याधिग्रस्त हो गये। आमात्यों ने राजा की आज्ञा से उसे राज्या-

भिषिक्त करने का आयोजन किया। पर कुमार नहीं आया। राजा की मृत्यु हो गयी। पुनः उसे अमात्यों ने राज छत्र को ग्रहण करने के लिये संवाद दिया। पर कुमार अडिग रह गया। अन्त में राज्यसिंहासनादि उसी स्थान में पहुँचाया गया जहाँ कुमार अवस्थित थे। इस तरह राज्याभिषेक की समग्र सामग्री स्वयं वहाँ पहुँची (स्वयमागतम्), इसलिये उसका नाम 'साकेता' पड़ा।

सर्वशक्ति संपन्न भगवान् किसे क्या नहीं देते ? श्रावस्ती की घटना है कि भगवान् की दृष्टि एक हतदरिद्र ब्राह्मण पर पड़ी जो खेत में हल चला रहा था। वह श्रद्धालु बन कर भगवान् के चरणों में प्रणाम किया और धर्म-श्रवण के लिये बैठ गया। भगवान् उसे ऐसा ज्ञानोपदेश दिये कि उसका चित्त बौद्ध धर्म में रम गया। जब वह अपने खेत पर लौटा तो देखा कि वह खेत सुवर्ण-यवों से परिपूर्ण था। उसने राजा को यथावत् कह सुनाया। राजा स्वयं खेत को निरीक्षण किये और बोले कि ब्राह्मण ! यह आप के ही पुण्य का फल है। आप यथाभिरुचि इसका विभाजन करें। तदनन्तर भगवान् पञ्च शत हलवाहक (कार्षिक) एवं उनके बलीवर्दों को तारे और भिक्षुओं के संदेह को भी पूर्ववत् ही मिटा दिये। तोयिका में प्रवेश कर भगवान् कहते हैं कि इस प्रदेश में सम्यक् संबुद्ध काश्यप का अस्थि-संघात अविकलरूप से सुरक्षित है। उसके बाद भगवान् को ज्यों ही उसे प्रदर्शित कराने का लौकिक मन हुआ त्यों ही वह यथावत् ऊपर उठाया गया। तदनन्तर वह अस्थि-संघात अन्तर्हित हो गया। जब राजा प्रसेनजित् को इसकी सूचना मिली तो वे अमात्य प्रभृति के साथ उस स्थान पर आये और उस अस्थिसंघात के अन्तर्द्धान को सुनकर पश्चत्ताप करने लगे। उनमें से कोई उपासक उस स्थान की परिक्रमा किये और किसी ने उस पर मृत्तिका का पिण्ड स्थापित कर दिया। पुनः किसी ने फूल तो किसी ने मालाओं को अर्पित किया और किसी भक्त ने वहाँ दीपमालिका जला दी। इसी तरह अन्यान्य व्यक्ति भी विभिन्न उपचारों के द्वारा अपने-अपने भावोल्लास को व्यक्त किये और भगवान् उन सभी अनुष्ठानों का अनुमोदन किये। श्रद्धालु ब्राह्मण गृहपतियों ने वहाँ एक त्यौहार (मह) की आयोजना की और इसीलिये उस प्रदेश का नाम 'तोयिकामह' रख दिया गया। भगवान् उस अपार जनसमूह को अपने लोकोत्तर समुपदेश से सौभाग्यशाली बनाये।

भगवान् बुद्ध कोसल जनपदों में भ्रमण करते हुए श्रावस्ती पहुंचे और अनाथपिण्डद के जेतवन-आराम (उद्यान) में अवस्थान करने लगे। गृहपति अनाथपिण्डद के द्वारा निमन्त्रित होकर भिक्षुसंघ सहित भगवान् बुद्ध उनके अन्तर्गृह में विद्यमान थे। उधर, आयुष्मान् महाकाश्यप जेतवन को शून्य देख कर अनाथपिण्डद के द्वार पर पहुंचे। दौवारिक ने उन्हें यह कह कर अन्तःप्रवेश नहीं दिया कि तीर्थ्य अर्थात् विरुद्ध धर्मावलम्बियों के भोजन का प्रबंध भगवान् बुद्ध के निर्गमनोपरान्त किया गया है। क्योंकि तीर्थ्यगण स्वभावतः विघ्नकारी होते हैं। आयुष्मान् काश्यप अपने को अज्ञात समझ कर मन ही मन प्रसन्न हुए।

परन्तु दयालु जन को तो दया दिखानी है। अतः उनकी अन्वेषणशील दृष्टि एक कुष्ठ रोग से समाक्रान्त भिखारिन पर पड़ी। आयुष्मान् महाकाश्यप अपने भिक्षापात्र को लेकर उसके सम्मुख खड़े हो गये और उससे विनम्र निवेदन किये—भगिनि! यदि तुम्हारे पात्र में भिक्षा का कुछ भी अंश बचा हो तो मेरे पात्र में दे दो। उसके हृदय में भक्ति का स्रोत उमड़ आया और उसने जो कुछ भी भिक्षावशेष उन्हें अर्पित किया उसे आयुष्मान् काश्यप उसके समक्ष ही भोजन कर अतिशय सन्तोष प्रकट किये। तदनन्तर वह आयुष्मान महाकाश्यप में अखण्ड ध्यान लगाकर मर गयी और सद्यः देवलोक सिधारी।

शक्र देवेन्द्र आयुष्मान् महाकाश्यप की उस अलौकिक महिमा से अतिशय चकित हुए और कृपणवीथी में एक छोटी-सी कुटिया में रहने लगे। वे वहाँ कुविन्द के वेश में वस्त्र बुना करते थे। शची भी वहाँ उसी कर्म में निरत हो गयीं। आयुष्मान् काश्यप उस गृही (देवेन्द्र) को दुःखित जान कर उस पर दया दिखाने भिक्षापात्र लेकर पहुंचे। शक्र देवेन्द्र ने उनके पात्र को दिव्य सुधा से भर दिया। आयुष्मान् काश्यप बोले—कौशिक! आप दुःखित जनों के विघ्न क्यों बन रहे हैं? उसके वाद से शक्र देवेन्द्र आयुष्मान् महाकाश्यप के भिक्षापात्र में आकाश से दिव्य सुधा बरसाने लगे। परंतु महाकाश्यप अपने भिक्षापात्र को उलट देते और उस अन्न-जल को फेंक देते थे।

राजा प्रसेनजित् कोसल को उपर्युक्त घटनाओं की सूचना मिली। वे भगवान् बुद्ध के चरणारविन्द को प्रणाम कर बैठे और महाकाश्यप के उद्देश्य से भगवान् को सप्ताह भोजनादि का निमन्त्रण दिये। जब भोजनोपरान्त धर्मप्रवचन एवं श्रवण का उपक्रम हुआ तो भगवान् राजा से पूछते हैं कि दक्षिणा में आप का नाम रहेगा या आप के आश्रित अन्य किसी पुण्यात्मा का। राजा को अपने पुण्य का अभिमान था। अतः उन्होंने अपने आश्रित की ओर संकेत किया। भगवान् कोट्टमल्लक के नाम पर दक्षिणा कराये। इस तरह छह दिवस व्यतीत हो गये। उस दिन राजा को प्रखर चिन्ता हो गयी। लेकिन सप्तम दिवस में किसी न किसी तरह राजा के नाम से ही दक्षिणा आदिष्ट हुई। भगवान् राजा प्रसेनजित् की कर्मप्लोति अपने भिक्षुसमूह को सुनाते हैं। किसी कर्वटक में एक गृहपति रहता था। उसकी पत्नी कुलीना थी। उसे पुत्र हुआ। जब वह बड़ा हुआ तो वह गृहपति अपने विक्रय-सामान (पण्य) को लेकर देशान्तर गया। उसका पुत्र हत दरिद्र हो गया। एक दिन की घटना है कि वह खेत पर कठिन श्रम कर रहा था। उसकी माता निरुपाय होकर लवणविहीन कुल्मासपिण्डिका के साथ खेत पर गयी और उसे अपने पुत्र के पास भोजनार्थ रखकर गृह लौट गयी। इतने में कोई प्रत्येक बुद्ध उस पर अनुकंपा करने के लिये वहाँ पहुंचे और अपने भिक्षापात्र को फैला दिये। वह अपार हर्ष के साथ उस अलवणिक कुल्मासपिण्डिका को अर्पित किया। भगवान् का कहना है कि उसी दान के पुण्य-प्रताप से राजा प्रसेनजित् कोसल ऐसे अतुलित ऐश्वर्य के स्वामी हो गये हैं।

महापुरुषों की वाणी गुप्त रखने पर भी गुप्त नहीं रहती। राजा प्रसेनजित् कोसल उपर्युक्त वार्ता से स्वयं अभिज्ञ होकर भगवान् के शरणापन्न हुए और उन्हें तीन मासके लिये निमन्त्रित कर दिये। इस तरह राजा ने भिक्षुसंघ सहित भगवान् को मासत्रय यावत् शतरस भोजन अर्पित किया और एक-एक भिक्षु को महार्घवस्त्रों से विभूषित भी कर दिया। राजा प्रसेनजित् कोसल को पुण्य-कार्यों से तृप्ति नहीं मिलती। उन्होंने भगवान् के चंक्रम (टहलने के स्थान) पर चार रत्नमय प्रदीपों को जलाया और उन्हें चित्र-विचित्र प्रदीपमालाओं से मण्डित भी कर दिया। तदनन्तर, राजा प्रसेनजित् भगवान् की शरण में आये और बोले—"मेरे लिये भी भगवन्! अनुत्तरा सम्यक् संबोधि में प्रतिष्ठित हो जाने की भविष्यवाणी करें।' भगवान् कहते हैं कि अनुत्तरा सम्यक् संबोधि बहुत ही गम्भीर है, और यह तुम्हारे लिये महाराज! अनुपलभ्य है। इसे सुनते ही राजा प्रसेनजित् रो पड़े और उनकी आँखों से अश्रुधारा बहने लगी। तदनन्तर भगवान् कियत् दान-पुण्य मूल्यक अनुत्तरा सम्यक् संबोधि है, उसके विवरण-प्रसङ्ग में राजा के समक्ष अपनी आत्मकथाओं का विस्तार करते हैं।

सर्व प्रथम भगवान् चतुर्द्वीपेश्वर राजा मान्धाता की मूर्ति में अपने जन्मान्तरीय वृत्तान्त को सुनाते हैं। उस समय दुर्मुख नाम के पञ्चाभिज्ञ ऋषि हुए थे। उन्होंने कुछ पक्षियों के पक्षों को इसलिये शाप देकर शीर्ण कर दिया कि उनके कलरव से ऋषि की एकाग्रता भङ्ग हो जाती थी। इसे सुनकर राजा ने उन्हें निष्कारुणिक समझ कर राज्य से निर्वासित कर दिया। तदनन्तर ऋषि असहाय होकर अपने आश्रयार्थ सुमेरु पर्वत पर आरोहण करने लगे। पर मार्ग में उन्होंने पुनः एक सैन्यदल को स्तम्भित कर दिया। दण्ड में राजा उन्हें शाप देकर उनके जटा को शीर्ण कर दिये तथा उस ऋषि को अपने पुरोजव अर्थात् अनुयायी बना लिये। संक्षेप में उनकी महिमा यह है कि शक्र देवेन्द्र मान्धाता को अपने सिंहासन के अर्धभाग में बैठाते थे और पुण्य कर्म करना ही उनका एकमात्र व्रत भी था। फिर भी भगवान् का वह लोकोत्तर पुण्यौघ अनुत्तरा सम्यक् संबोधि के हेतु साधनमात्र ही सिद्ध हुआ। इसी तरह भगवान् महासुदर्शन नाम के चक्रवर्ती राजा तथा बेलाम नामक ब्राह्मण महासाल के भी स्वरुप में जो अनुत्तर दान-धर्म किये थे उसका भी वर्णन सुनाकर कहते हैं कि उस पुण्य के प्रभाव से भी मुझे अनुत्तर ज्ञान की संप्राप्ति नहीं हुई, प्रत्युत वह भी उसका संभारमात्र ही सिद्ध हुआ।

तदनन्तर भगवान् ने महाराज शकुन नामक चक्रवर्ती राजा की लीला को सुनाया। वे शक्र देवेन्द्र के सुहृद् मित्र थे। वे निस्सन्तान थे। जब उनकी चिन्ता शक्र देवेन्द्र को असह्य हो गयी तो उन्होंने भैषज्य का प्रयोग किया। उस समय प्रधान राजमहिषी सुप्तावस्था में थीं। अतः अन्यान्य रानियों ने ही उसे पान कर समाप्त कर दिया। जब महाराज्ञी की निन्द्रा भग्न हुई तो उन्होंने उस कुशमोटक को ही प्रक्षालित कर पान कर लिया जिसे अन्य रानियों ने उस सन्तानबूटी का पान-पात्र बनाया था। काल-क्रम से सभी को पुत्र का जन्म हुआ। उनमें सभी तो परम

रमणीय थे पर अग्रमहिषी का पुत्र अष्टादश अवलक्षणों से युक्त एवं सिंहमुखाकृति का हुआ। सिर्फ उसका भाग्य यह था कि उसमें अपरिमेय बल था। राजा उसे देख कर घृणा करते थे। उसका नाम कुश था। जब राजा प्रातिसीम कोट्टराजाओं से आक्रान्त होकर दीन एवं असहाय बन गये तो कुमार कुश अकेले ही उन्हें रौंद कर पिता को निष्कंटक बनाये। राजा को अपार हर्ष हुआ और साथ ही उसके पाणिग्रहण की चिन्ता भी। जब उन्हें उसके लिये कन्या नहीं मिल सकी तो उन्होंने पुत्रान्तर को ही दिखाकर कुश का वैवाहिक संस्कार संपन्न किया। पर उस सकपट विवाह से क्या ? उसकी पत्नी तो उसे देखते ही पिशाच के भ्रम में काँप उठती तथा जोर-जोर से चिल्लाने लगती। और जब कुमार दूसरे विद्रोही कार्वटिकों को दमन करने के लिये प्रस्थान किया तो वह अपने पित्रालय को भी चली गयी। परन्तु विजयी कुमार भी तो पराजित नहीं होने वाला था। वह भी उसे अपनी प्रेमिका बनाने के लिये तुरन्त ही प्रस्थान किया।

कहावत है कि वीरों को विजय-श्री कहाँ नहीं प्राप्त होती ? मार्ग में ही कुमार कुश एक सांघातिक सिंह को निष्प्राण कर अर्धचतुरंग-बलकाय से सम्मानित हुआ। जब कुमार कुश अपनी पत्नी के राजप्रासाद में पहुँचा तो उसे उसके मालाकार से भेंट हुई। कुमार ने अपनी प्रियतमा के निमित्त ऐसी अपूर्व माला बनायी कि उसका मन उस अभिनव मालाकार के दर्शनार्थ चञ्चल हो उठा। परन्तु ज्यों ही उसका पतिदेव उसके समक्ष गया त्यों ही उसने उसे पिशाच कह कर निष्कासित करा दिया। इसी तरह यद्यपि वह अपनी प्राणेश्वरी के नयनाञ्जन में अद्भुत सूपकार एवं चिकित्सक के रूप में बारी-बारी से समुपस्थित हुआ पर दोनों ही बार उसे अपने को पिशाच ही सुनने का अवसर मिला। तीसरी बार कुमार कुश को अपने शौर्य प्रदर्शित करने का शुभ अवसर मिला और वह राजा के प्राणांतक शत्रुओं को विमर्दित कर तथा प्रतिज्ञात उसकी दारिका का प्रार्थी बना। उसकी पत्नी भी उसके उस अलौकिक पराक्रम पर मुग्ध होकर स्वयं ही अपने को पतिदेव की सेवा में अर्पित कर दी। अब क्या था ? राजा ने प्रफुल्लित मन से अपने जामाता को बिदा किया। मार्ग में एक स्वच्छ नदी प्रवाहित हो रही थी। कुमार कुश उसमें अपने वीभत्स मुख को देखकर अतिशय लज्जित हुए तथा आत्महत्या करने को प्रस्तुत हो गये। शक्र देवेन्द्र ने कुमार को एक चूड़ामणि धारण करने के लिये दिया, जो जबतक उनके सिर से आश्लिष्ट रहता, उनके मुख से अलौकिक रमणीयता छिटकती रहती। कुमार कुश जहाँ बस गये उसका नाम कुशावती नगरी पड़ा और वह देवेन्द्र की कृपा से रत्नमय बन गयी। बल-चक्रवर्ती राजा कुश के भी स्वरूप में भगवान् बुद्ध ही सहस्र-सहस्र नगरों में शत-सहस्र वर्षों तक लगातार यज्ञ-दान करते रहे, पर वह अनुत्तर दान भी भगवान् के अनुत्तर ज्ञान का हेतुमात्र एवं प्रत्ययमात्र ही सिद्ध हुआ। तदनन्तर भगवान् कुमार कुश के सिंहमुखाकृति के भेद को खोल कर भिक्षुगणों के संदेह को भी दूर कर दिये।

पुनः पहले किसी समय, कलिङ्ग में त्रिशंकु नामक मतंगराज राज्य करते थे।

वे पञ्चाभिज्ञों का साक्षात्-दर्शन कर महर्षि भी हो गये थे। उनका वैशिष्ट्य यह था कि हार्दिक याचना करने पर देव जलवृष्टि कर देते थे। दूसरी ओर वाराणसी में राजा ब्रह्मदत्त का राज्य था। वहाँ किसी ज्योतिषी ने द्वादशवार्षिक अनावृष्टि की भविष्य-वाणी की थी। राजा ने घण्टानाद के द्वारा प्रजाओं को जहाँ कहीं भी आश्रयार्थ चले जाने की अनुमति दे दी। प्रायशः सभी निर्धन प्रजागण राजा त्रिशंकु के राज्याश्रित हो गये। जब राजा ब्रह्मदत्त को महर्षि मतंगराज के अलौकिक प्रभाव का परिज्ञान हुआ तो वे महर्षि की शरण में पहुँचे और उन्हें भक्तिभाव से संतुष्ट कर अपने राज्य में जलवर्षण कराये। भगवान् बुद्ध राजा प्रसेनजित् कोसल से कहते हैं कि त्रिशंकु पञ्चाभिज्ञ ऋषि के रूप में भी मैं ही हुआ था और उस देह से अर्जित पुण्य भी मेरे अनुत्तर ज्ञान की प्राप्ति का एक साधनमात्र ही सिद्ध हुआ। इसी तरह भगवान् ने मिथिला के महादेव नामक और निमि नामक दोनों चक्रवर्ती राजाओं की पुनीत महिमा को सुना कर अनुत्तरा सम्यक् संबोधि के निमित्त अपनी प्रयास-परम्परा का परिचय दिया।

भगवान् बुद्ध की आत्मकथा जारी है। उसके बाद अर्वाग् आनन्द नामक महान् प्रतापी राजा हुए। उनका पाँचवा पुत्र आदर्शमुख नाम से विख्यात हुआ। उनके अन्य पुत्र तो क्रोधी एवं उद्धत थे पर आदर्शमुख विनीत, संयमी एवं मेधावी थे। जब राजा की मृत्यु हुई तो उनके अमात्यगण कुमारों की परीक्षा राजोपदिष्ट मार्ग से शुरु किये। जब अन्य कुमार विफल हुए तो आदर्शमुख की बारी आयी। पहले तो उसे मणिमय पादुकाद्वय का अर्पण हुआ और वे दोनों ही सम रह गयीं। पुनः उसके उपवेशन से न तो राजसिहासन ही कम्पित हुआ और न राजमुकुट के धारण से उसका शिरोदेश ही अपूरित रहा। तदनन्तर उसे अन्तर्निधि, बहिर्निधि आदि विषयक छह प्रश्न पूछे गये और उसने प्रत्येक का समुचित उत्तर दिया। फलतः आदर्शमुख का ही राज्याभिषेक भी हुआ।

किसी दूसरे कर्वटक में दण्डी नाम का एक ब्राह्मण रहता था। उसे एक गृहपति के साथ वृषभ लेकर भयङ्कर विवाद छिड़ गया। पुनः उस दण्डी ने ही किसी अन्य व्यक्ति की एक वड़वा (घोड़ी) को भी मार डाला। जब दोनों ही व्यक्ति दण्डी को राजा आदर्शमुख के पास न्यायार्थ बरबस ले जाने लगे तो वह भागने लगा। वह एक प्रासाद के ऊपर से कूद पड़ा, जिससे एक कुविन्द (बुनकर) की भी हत्या हो गयी। उसकी पत्नी ने उसे पकड़ा और तीनों ही मिल कर उसे बलपूर्वक पुनः ले जाने लगे। मार्ग में एक नदी प्रवाहित हो रही थी और एक तक्षाण (बढ़ई) मुख में वासी (यन्त्र) लेकर उसे पार कर रहा था। दण्डी ने उसे पूछा—कितना जल है? उसने कहा—अत्यधिक। उसके मुख से वासी गिर पड़ा और इसीलिये वह भी न्यायार्थ राजा के पास प्रस्थान किया। तदनन्तर मार्ग में दण्डी को क्रमशः काक, मृग, तित्तिर, सर्प आदि मिले और सभी ने अपना-अपना संवाद उसके द्वारा राजा के पास भेजा। जब वे लोग राजा के दया-प्राङ्गण में पहुँचे तथा उन्हें जयाभिवा-दन कर बैठ गये तो राजा प्रत्येक विवाद के कारण को पूछ कर दण्डविधान करने

लगे। प्रथम विवाद के न्याय में दण्डी की जीभ को काटने तथा गृहपति की आँख को निकाल लेने की आज्ञा हुई। दूसरे में वड़वा के स्वामी की जिह्वा और दण्डी के हाथ को छेदन करने का दण्ड मिला। कुविन्द की पत्नी को तो दण्डी के साथ विवाह कर लेने का ही आदेश हो गया। इसी तरह उस तक्षाण के विवाद का भी निर्णय हुआ। फलतः दण्डी के अभियोगियों ने अपनी-अपनी वस्तु के साथ अंग को भी अपहृत होते देख कर दण्डी को ही विजयी घोषित किया। उसके बाद वह दण्डी काक, मृग आदि के प्रश्नों को भी निवेदित कर राजा से प्रत्येक का उत्तर सुना और सन्तुष्ट मन से गृह लौटा। राजा आदर्शमुख की प्रतिभा की प्रशंसा चारो ओर फैल गयी। उन्होंने जो सीमातीत दान-यज्ञ के द्वारा द्वादश वार्षिक दुर्भिक्ष को भी सुभिक्ष बनाया, वह भी भगवान् की अनुत्तरा सम्यक् सम्बोधि का हेतुमात्रक एवं संभार-मात्रक ही सिद्ध हुआ। इसी तरह भगवान् ने महाराज सुधन नामक चक्रवर्ती राजा का भी उदाहरण दिया।

तदनन्तर भगवान् पञ्चाल देश के दो राजाओं की कथा के रूप में पुनः अपने पूर्व जन्म की ही कथा का विस्तार करते हैं। उनमें उत्तर पञ्चाल राजा का नाम था धन। वे अतिशय धार्मिक थे और हस्तिनापुर में राज्य करते थे। उसी नगर में एक विशाल ह्रद भी था, जिसमें जन्मचित्र नाम का एक नागपोत (सर्प का बच्चा) रहता था। उसके प्रभाव से मेघ उनके राज्य में सदैव जल की आवश्यकता को दूर करता रहता था। दूसरी ओर दक्षिण पञ्चाल राजा थे, जो अतिशय अधर्म पुरस्सर राज्य करते थे। एक तो प्रजा को उनके निर्मम शासन का कष्ट और उस पर भी अनावृष्टि। प्रजागण प्राण-रक्षार्थ भाग कर उत्तर पञ्चाल का आश्रय लिये। जब राजा को अपने राज्य के निर्जनत्व का कारण और उस राज्य के नागपोत का प्रभाव ज्ञात हुआ तो वे भविष्य में धर्म-पूर्वक राज्य करने तथा उस नागपोत को अपहृत कर लने का संकल्प किये। उसके बाद राजा ने घण्टानाद के द्वारा यह घोषणा करायी कि जो कोई उस राज्य से उस नाग-पोत का अपहरण कर ले आयगा उसे अत्यंत सम्मान पूर्वक सुवर्णपिटक दिया जायगा। एक आहितुण्डिक (सँपेरा) उस नागपोत को सातवें दिन अपहृत कर ले आने की प्रतिज्ञा किया और उस सुवर्णपिटक को किसी विश्वस्त व्यक्ति के हाथ में न्यस्त कर हस्तिनापुर प्रस्थान किया। जब जन्मचित्र नागपोत को उस आहितुण्डिक की प्रतिज्ञा के साथ-साथ क्षमता का भी परिज्ञान हुआ तो वह बेचारा, फलक नाम के व्याध की शरण में पहुँचा। उसने अपना सारा वृत्तान्त उसे सुना कर यह निवेदन किया कि "जब उस आहितुण्डिक के मन्त्र-प्रयोग से उस ह्रद का जल उबलने लगेगा तो आप उसके मर्म को छिप कर बेध देंगे और सखड्ग उसके समक्ष खड़े होकर उसे अपने मन्त्र को उपसंहृत कर लेने के लिये बाध्य करेंगे। जब वह ऐसा कर लेगा तभी आप उसकी हत्या करेंगे, नहीं तो मैं आजीवन मन्त्रपाश में बँधा ही रह जाऊँगा।" फलक ने उसके उपदिष्ट मार्ग को इसलिये अपनाया कि उस ह्रद में उसके आवास से राष्ट्र का कल्याण हो रहा था और जब कार्य सम्पन्न हुआ तो उसके माता-पिता ने उसे अतिसत्कार पुरस्सर बहुत-से रत्न दिये। उस ह्रद के निकट

फल-पुष्पों से सुशोभित एक ऋषि का आश्रम था। फलक उन्हें उस नागपोत के वृत्तान्त को सुनाया और उनके उपदेश से उसने जन्मचित्र नागपोत से पुनः अमोघ-पाश की भी उपलब्धि कर ली।

राजा धन निःसन्तान थे। जब वे सन्तानार्थ देवता की आराधना किये तो उन्हें एक परम दर्शनीय पुत्र का जन्म हुआ। उसका नाम सुधन रख दिया गया। कुमार सुधन अल्पकाल में ही सभी विद्याओं के पारङ्गत हो गये। उन्हें आखेट से प्रेम था। उधर, फलक व्याध उन्हीं ऋषि के मुख से ब्रह्मसभा नाम की पुष्करिणी के माहात्म्य को भी सुन चुका था। वह पञ्चदशी तिथि में उसके तट पर पहुँचा और जब द्रुमकिन्नरराज की दुहिता मनोहरा अपनी पञ्चशत किन्नरियों से अनुसेवित होती हुई स्नानार्थ उसमें उतरी तो फलक ने उसे अपने नागपाश में बाँध लिया। उसके रूप-वैभव को उस लुब्धक ने विस्मित आँखों से देखा। मनोहरा ने कहा—"मैं राज-भोग्या हूँ। अतः तुम मुझे स्पर्श न करो। मेरे इस चूड़ामणि को ले लो। क्योंकि इसी के बल से मैं आकाश में उड़ती हूँ।" संयोगवश फलक को कुमार सुधन का दर्शन हुआ और उसने उन्हें उस कन्यारत्न को सभक्ति समर्पित किया। कुमार सुधन मनोहरा के दिव्य सौन्दर्य पर इतने मुग्ध हो गये कि उसका वियोग उन्हें क्षण भर के लिये भी असह्य हो गया।

राजभवन में किसी दूसरे समय दो ब्राह्मण आये। उनमें एक को राजा ने पुरोहित-पद पर नियुक्त किया और दूसरे को कुमार से भविष्य में पुरोहित बनने का आश्वासन मिला। इस वार्ता से पुरोहित-पदासीन ब्राह्मण को ईर्ष्या हुई और वह कुमार के वध का षड्यन्त्र रचने लगा। संयोगवश किसी कार्वटिक ने विद्रोह कर दिया। जब राजा का सैन्यदल एक के बाद दूसरा क्षत-विक्षत होकर पराजित होने लगा तो पुरोहित के परामर्शानुसार राजा ने कुमार सुधन को ही युद्ध में उतरने की आज्ञा दे दी। यद्यपि कुमार को मनोहरा का विच्छेद किसी तरह भी सह्य नहीं था, फिर भी वे अपने उस प्राणस्वरूप चूड़ामणि को माता के पास धरोहर रख कर विजयार्थ यात्रा किये। सौभाग्यवश कुमार को महाराज वैश्रवण का ऐसा अनुपम साहाय्य मिला कि विद्रोही कार्वटिकों ने युद्ध के बिना ही अपने को पराजित घोषित किया और कुमार सुधन को रत्नादि की भेंट दी।

राजा धन ने उसी रात्रि में एक अशुभ और भयानक स्वप्न को देखा। उस दुष्टात्मा पुरोहित ने उसका फल यह कहा कि "यद्यपि कुमार की जीत हो गयी है पर आप के राजमुकुट एवं जीवन दोनों में संदेह आ गया है।" उसने राजा को उस कुसपने का बड़ा ही बीभत्स प्रतीकार भी बताया, जिसमें उसने किन्नर के बदले में मनोहरा के मेद से ही धूप जलाने का परामर्श दिया। पहले तो राजा उसे कुमार की प्राणेश्वरी समझ कर व्याकुल हो उठे, पर जब उन्हें, "आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्" का मन्त्र पढ़ा तो वे मनोहरा की हत्या को भी नगण्य समझने लगे। जब यह वृत्तान्त मनोहरा एवं महारानी को परिज्ञात हुआ तो महारानी ने यह कह कर उसे चूड़ामणि दे दिया कि "पुत्रि! आवश्यकता पड़ने पर तुम चली आवोगी।" अब क्या था? मनोहरा राजा

की दृष्टि को आकृष्ट करती हुई आकाश-मार्ग से प्रस्थान कर गयी। वह भी उसी ऋषि महोदय के पास गयी और उन्हें एक अङ्गुलिमुद्रिका देकर उनसे यह निवेदन की कि "यदि कुमार सुधन मेरे अन्वेषण में उन्मत्तप्राय होकर यहाँ तक पहुँच जायँ तो आप उनके हठ की पूर्ण परीक्षा लेकर मेरे भवन का मार्ग दिखा देंगे।" जब विजयी कुमार हस्तिनापुर लौटे तो उनकी चिर तृषित दृष्टि मनोहरा को ढूँढ़ने लगी और जब उनकी तृष्णा शान्त नहीं हो सकी तो वे—"मनोहरा, मनोहरा" पुकारते हुए जोर-जोर से चिल्लाने लगे। जब उन्हें पिता की कृतघ्नता की भी सूचना मिली तो वे उन्मत्त-से होकर माता के चरणों पर गिरे और प्रलापने लगे—"अम्ब! मेरी मनोऽभिरामा, मनोहरा कहाँ गयी?" माता ने उन्हें समग्र कथा सुना दी। शोकविक्षिप्त कुमार इधर-उधर भ्रमण कर ही रहे थे कि उन्हें अकस्मात् फलक लुब्धक का दर्शन मिला। उसने मनोहरा की प्राप्ति का वृत्तान्त सुनाया। तब तो कुमार की तृष्णा-ज्वाला में मानो घृत की आहुति पड़ी और वे कठिन प्रहरियों के बीच रह कर भी रात में प्रासाद से निःसृत हो गये। पहले तो उन्होंने पूर्णिमा के चन्द्र से अपनी चन्द्रमुखी मनोहरा की जिज्ञासा की, तदनन्तर मृगी से मृगनयनी प्रिया की। इसी तरह भ्रमर, कृष्ण सर्प, एवं कोकिल आदि से भी अपनी प्रियतमा की चर्चा छेड़ते हुए कुमार सुधन उस ऋषि महोदय के आश्रम पर विराजमान हुए। ऋषि ने उन्हें मनोहरा की अङ्गुलिमुद्रिका दी और उनके दृढ़ सङ्कल्प को भी टटोला। जब वे बिलकुल अडिग रह गये तो ऋषि महोदय ने उनके समक्ष मनोहरोपदिष्ट मार्ग एवं तदनुरूप उपकरणों का यथावत् वर्णन कर दिया।

कहा जाता है कि साहसी जन किस काम को नहीं कर लेते? कुमार सुधन में अपूर्व बल एवं उत्साह का सञ्चार हुआ। वे मनोहरोपदिष्ट विधि से पर्वत, नदी, गुहा एवं विकट-से विकट प्रपातादिकों को सर्वथा जीत कर द्रुम किन्नरराज के भवन के समीप पहुँचे। वहाँ उन्होंने बहुत-सी किन्नरियों को देखा जो मनोहरा के स्नानार्थ घटों को जल से आपूरित कर रही थीं। उन्होंने एक घट में अलक्षित रूप से उस अङ्गुलिमुद्रिका को गिरा कर सर्वप्रथम मनोहरा को उसी घट से स्नान कराने के लिये उपदेश दिया। उस किन्नरी ने भी वैसा ही किया। फलतः वह अङ्गुलिमुद्रा मनोहरा की गोद में गिरी। वह कुमार को पहचान कर उन्हें सुगुप्त स्थान में रखवा दी। तदनन्तर मनोहरा ने अपनी प्रत्युत्पन्नमति से अपने पिता के क्रोध को शान्त कर भव्यातिभव्य वेश में कुमार सुधन को अपने पिता के समक्ष उपस्थापित किया। द्रुम किन्नरराज भी कुमार के अद्भुत रूप-लावण्य पर मुग्ध हो गये और अद्भुत-अद्भुत कर्मानुष्ठानों के द्वारा उनकी परीक्षा लेने लगे। जब कुमार को अखण्ड सफलता मिली तो मनहरा के पिता ने सविधि मनोहरा को उन्हें भार्या के रूप में अर्पित किया और कहा कि "आप इसका परित्याग कदापि न करें।" दीर्घ समय के बाद कुमार को स्वदेश की सुधि आयी और उन्हें माता-पिता का विच्छेद सताने लगा। जब यह समाचार द्रुम किन्नरराज को ज्ञात कराया गया तो वे कुमार को पर्याप्त मणि-मुक्ता अर्पित कर मनोहरा के साथ उन्हें बिदा किये। जब से कुमार

सुधन अपनी पत्नी के साथ हस्तिनापुर उतरे तब से वहाँ आनन्द का साम्राज्य बिछ गया, तथा राजा ने भी उन्हें सर्वथा योग्य समझ कर उनका राज्याभिषेक किया। राजा सुधन असंख्य दान-पुण्य-कार्यों को करते हुए हस्तिनापुर में द्वादश वर्षों तक निर्विघ्न यज्ञ करते रहे। भगवान् बुद्ध राजा प्रसेनजित् कोसल को कहते हैं कि "महाराज! बोधिसत्त्वचर्या में रत, मैं ही उस समय सुधन नाम का राजा हुआ था और उस अनुत्तम बल-वीर्य-पराक्रम के द्वारा दान-यज्ञ करके भी मुझे अनुत्तरा सम्यक् संबोधि की प्राप्ति नहीं हुई, प्रत्युत वह सत्कर्मौघ भी इसका हेतुमात्रक, प्रत्ययमात्रक तथा सम्भारमात्रक ही हुआ है।

इसके बाद भैषज्यवस्तु के कई-एक पत्र उपलब्ध नहीं हैं। तदुपरांत कथा का आरम्भ इस तरह हुआ है। चंचा माणविका भिक्षुवृंदों के अतिशय अनुरोध से जेतवन में बहुधा यातायात करने लगी। उसे गर्भ रह गया। परंतु शक्र देवेन्द्र ने ऐसा किया कि वह स्वयं लज्जित होकर कहीं दूर चली गयी।

इसके बाद भगवान् बुद्ध अनवतप्त महासरोवर में अपने-अपने पूर्वजन्मकृत-कर्मजाल को ख्यापित करने के उद्देश्य से श्रावकसंघ को बुलाये। जब उन लोगों ने भी अनुमोदन किया तो भगवान् एकोन-पञ्चशत अर्हतों के साथ श्रावस्ती में अन्तर्हित हुवे और उस अनवतप्त महासरोवर के बीच पद्मकर्णिका पर भिक्षुसंघ-समेत विराजमान हुवे। वहाँ जो स्थविर भिक्षुगण थे वे भी अन्यान्य पद्मकर्णिकाओं पर बैठ गये। उस काल में शारिपुत्र गृध्रकूट पर्वत पर संघाटिका (भिक्षा की झोली) सी रहे थे। भगवान् ने महामौद्गल्यायन को उन्हें बुलाने का आदेश दिया। इस पर वे उस महासरोवर में अन्तर्हित हुए और शारिपुत्र के समक्ष जाकर भगवान् की आज्ञा सुनाये। महामौद्गल्यायन महर्द्धिक (महान् ऐन्द्रजालिक) थे। उन्होंने गृध्रकूट पर्वत को आकृष्ट किया। जब वह चलायमान हुआ तो शारिपुत्र पर्वतराज सुमेरु पर आसीन हुए। जब उन्होंने सुमेरु को भी आकृष्ट कर नन्द-उपनन्द नागराज सहित पर्वतराज को चलायमान किया तथा अनवतप्त महासर भी क्षुब्ध हो उठा तो शारिपुत्र भगवान् के पद्मनाभ पर सुस्थिरभाव से बैठ गये। संशयशील भिक्षुगणों ने भगवान् से पूछा कि जब आयुष्मान् महामौद्गल्यायन ऋद्धिमन्तों में प्रधान गिने जाते हैं तो शारिपुत्र ने उन्हें अपनी ऋद्धि से पराजित कैसे कर दिया?

भगवान् तो सभी संशयों के छेदक हैं। वे कहते हैं कि आयुष्मान् महामौद्गल्यायन शारिपुत्र के द्वारा अन्य जन्म में भी पराजित हुए हैं और उन प्रसङ्गों को भगवान् एक-एक कर अपने भिक्षुगणों को सुनाना प्रारम्भ करते हैं। वाराणसी की घटना है कि पहले किसी समय वहाँ दो ऋषि निवास करते थे। उनमें एक का नाम था शङ्ख और दूसरे का लिखित। जब वर्षा हुई तो शङ्ख फिसल कर पङ्क में गिर पड़े। उनकी कुण्डी फूट गयी। अतः उन्होंने द्वादश वर्षों तक वर्षा नहीं होने का शाप दे दिया। महान् जनसमूह के साथ राजा ब्रह्मदत्त ने

उनकी प्रार्थना की, पर वह व्यर्थ गयी। उसके बाद राजा ने लिखित ऋषि की अनुनय-विनय की। उन्होंने मेघ से याचना की और जलवर्षण हुआ। भगवान् कहते हैं कि महामौद्गल्यायन ही उस काल में शङ्ख ऋषि हुए थे, जिन्हें लिखित के स्वरूप में शारि पुत्र ने ऋद्धि के बल से पराजित किया था। पुनः कभी किसी प्रयोजनवश लिखित शङ्ख के चरणों पर गिरे। पर वे निष्करुण होकर इनकी जटा को ही अपने चरणों से खींचने लगे। इस पर लिखित ने उनके शिर को सूर्योदय समकाल ही फूट जाने का शाप दिया। शङ्ख ने सूर्य की गति अवरुद्ध कर दी और संसार में महान्धकार फैल गया। जब उससे मुक्ति का कोई भी उपाय नहीं रह गया तो लिखित ने शङ्ख को मृन्मय मस्तक बना लेने का उपदेश दिया, जिससे न तो उनका शिर फूटा और न सूर्योदय ही रुका। इस तरह लिखित के रूप में शारिपुत्र ने दुबारे महामौद्गल्यायन को अपनी ऋद्धि से पराजित किया। पुनः जब महामौद्गल्यायन दन्तकलाचार्य हुए और शारिपुत्र चित्रकलाचार्य, उस समय भी महामौद्गल्यायन को ही शारिपुत्र ने पराजित किया था। उपसंहार में भगवान् कहते हैं कि यद्यपि महामौद्गल्यायन और शारिपुत्र दोनों ही महर्द्धिक हैं तथापि महामौद्गल्यायन ही ऋद्धिमन्तों के प्रधान चुने गये हैं।

स्थविरगाथा

अनवतप्त महाह्रद में आयुष्मान् काश्यप अपने कर्मों को भिक्षुसंघ के समक्ष ख्यापित कर बोले कि मैं धर्मराज का औरस पुत्र हूँ और सर्वदर्शी भगवान् ने मुझे पापविहीनों का अगुवा निर्दिष्ट किया है। उसके बाद शारिपुत्र कहते हैं कि जिस समय मैं ऋषि था, मुझे लूह (रुक्ष) चीवरधारी भगवान् प्रत्येकबुद्ध का दर्शन मिला। मैंने अपने चित्त को उनमें सभी तरह से निक्षिप्त कर दिया। शाक्यसिंह के शासन में मुझे प्रव्रजन करने का शुभोदय हुआ। मेरा चित्त पूर्ण शान्त एवं सन्तुष्ट है और मुझे अर्हत्त्व की संप्राप्ति हुई है। इस अनवतप्त महासर में मैंने अपने कर्मों को भिक्षुसमाज के समक्ष संक्षेप में इस तरह ख्यापित किया। महा-मौद्गल्यायन अपने कर्मप्लोति को अभिव्यक्त करते हैं कि मैं ऋषि के रूप में वानप्रस्थ जीवन व्यतीत कर रहा था। शाक्यसिंह के शासन में मुझे संन्यास लेने का सौभाग्य प्राप्त हुआ। मुझे अर्हत्त्व की प्राप्ति हुई और मेरे चित्त में असंतोष एवं अशान्ति का लवलेश भी नहीं है। सर्वदर्शी भगवान् ने मुझे ऋद्धिमन्तों का प्रधान घोषित किया है। शोभित का कथन है कि मुझे भिक्षुसंघ के आराम में जाने का अवसर मिला, जिसका प्राङ्गण बड़ा ही स्वच्छ एवं पवित्र था। मैंने सम्मार्जनी उठायी और उसे और भी परिष्कृत कर दिया। तदनन्तर उसी निर्मल प्राङ्गण के समान अपने को सर्वथा क्लेशविनिर्मुक्त कर देने की मैंने घोषणा की। यह है मेरा पुण्य जिसके प्रभाव से मेरा शरीर स्वस्थ एवं दर्शनीय बन गया। जो कुछ भी पुण्यकर्म मेरे द्वारा सम्पादित हुआ उसी के प्रताप से मैं अर्हत्त्व की प्राप्ति कर निष्क्लेश हो गया हूँ। मैं पूर्ण शान्त एवं सन्तुष्ट हूँ। आयुष्मान् सुमनस अपने

कर्मों को प्रकाशित करते हुए कहते हैं कि मैं अपने कर्णों पर पुष्प और शिरोदेश पर माला रख कर अपनी मित्र-मंडली के साथ उद्यान गया। वहाँ मैंने महामुनि विपश्यी के स्तूप को देखा और अपने कर्ण से सुमन को उतार कर अतिशय श्रद्धा से उस पर आरोपित किया। उसी पुण्य के प्रताप से मुझे अर्हत्त्व की संप्राप्ति हुई है, और मैं सभी तरह के दुःखों से विनिर्मुक्त हो गया हूँ।

जहाँ अन्तर्यामी भगवान् स्वयं श्रोता के रूप में उपस्थित हैं वहाँ कौन अपने कर्म का यथार्थ प्रकाशन नहीं करेगा? सुमनस के बाद कोटीविंश अपने कर्म को इस तरह उद्घाटित करते हैं। मैंने संघ की चारो दिशाओं में एक विश्राम गृह बनाया। मैंने संबुद्ध की आराधना की जिसके प्रभाव से मुझे चारो प्रकार के दुःखों से मुक्ति मिल गयी और अजर-पद की प्राप्ति हुई है। तदनन्तर वागीश अपने कर्म को इस तरह प्रकाशित करते हैं। जब मैंने भगवान् विपश्यी के स्तूप पर सुगन्धित पुष्पों को अर्पित होते हुए देखा तो मेरा मन भक्ति की लहरों से तरङ्गायित हो गया। मैंने भी अतिशय श्रद्धा से उस स्तूप की पूजा की। उसी के प्रभाव से मुझे अर्हत्त्व की प्राप्ति हुई है और मैं सर्वदर्शी भगवान् के द्वारा गाथाकारों का प्रधान नियुक्त हुआ हूँ। पिण्डोलभारद्वाज के कर्म का उद्घाटन इस तरह है। मैं श्रेष्ठी का तनय था और अपनी पैतृकी सम्पत्ति का एकमात्र स्वामी। मैं अपने माता-पिता, भगिनी एवं दास-दासियों के प्रति कुत्सित वचनों का उपयोग करता था। उस पाप से मुझे अनेक बार नरक की यातना भोगनी पड़ी। जब मुझे मानुष तन मिला तो मैंने अनुत्तर संबुद्ध सार्थवाह की आराधना की जिसके फलस्वरूप मैंने शाक्यसिंह के शासन में संन्यास ग्रहण किया और अर्हत्त्व की प्राप्ति की। सर्वदर्शी भगवान् ने मुझे सिंहनादों का प्रमुख बना दिया है। स्वागत के कर्म की संक्षिप्त कथा यह है। मैं बन्धुमती राजधानी में अतिसमृद्धशाली श्रेष्ठी का पुत्र था। रथ पर चढ़ कर मैं किसी समय उद्यानभूमि पहुँचा और वहाँ एक निम्नकोटिक चीवर धारण किये हुए श्रमण को देखा। मैंने उन पर दुर्वचनों की झड़ी लगा दी जिसके फल से मैं कुष्ठरोग से पीड़ित रहने लगा और नरकगामी बन गया। मेरे दुर्भाग्य का अन्त तब हुआ जब कि मुझे भगवान् गौतम का दर्शन हुआ और उनके चरणों को स्पर्श करने का सौभाग्य प्राप्त हुआ। यह भगवान् की ही अनुकम्पा है कि मैं लोकनायक के पद पर नियुक्त हो गया हूँ।

अनवतप्त महाह्रद में कर्मप्लोति की व्याकृति जारी है। आयुष्मान् शैवल अपने कर्म का विवरण इस तरह सुनाते हैं। जब वाराणसी नगरी में काश्यप 'जिन' ने निर्वाण प्राप्त किया तो राजा कृकि ने वहाँ उनके नाम पर रत्नमय महास्तूप का निर्माण किया। मैं उन्हीं यशस्वी राजा कृकि का ज्येष्ठ पुत्र हुआ था तथा मैंने दान-प्रदान भी बहुत किये। मैंने संबुद्ध की आराधना कर संन्यास-व्रत लिया था और मुझे षडभिज्ञा की प्राप्ति हुई है। उसके बाद आयुष्यमान् वकुल इस तरह अपने कर्म को उद्घाटित करते हैं। बन्धुमती राजधानी में मैं पहले गान्धिक (अतर आदि

का विक्रेता) हुआ था। भगवान् विपश्यी के प्रव्रजन-काल में मैंने श्रमणों को एक-एक हरीतकी का प्रदान किया था। उसी के पुण्य से मुझे अद्‌भुत सुख की प्राप्ति हुई है। उसके बाद भिक्षुसंघ के निवेदन पर स्थविरस्थविर नामक भिक्षु अपनी कर्मप्लोति की व्याकृति करते हैं—मैं पहले किसी जाति (जन्म) में चर्मकार हुआ था। जब महादुर्भिक्ष पड़ गया तो मैं चर्मखण्ड को पका कर अन्न में मिश्रित किया और उसे अतिशय श्रद्धापूर्वक एक श्रमण को भिक्षा में समर्पित किया। उसी के पुण्य से मैं ऐसे उत्कृष्ट जीवन में अवस्थित हुआ हूँ। तदनन्तर उरुविल्वकाश्यप अपना कर्म ख्यापित करते है। हमलोग सार्थवाह की वृत्ति में तीन भ्राता थे। हमलोगों ने काश्यप के स्तूप को बिलकुल भग्नावस्था में देखा और अपने सभी पण्य (विक्रेय वस्तु) को लगाकर उसे पुनः संस्थापित कर दिया। उस पुण्य के फल से हमलोग प्रव्रजित होकर पूर्ण शान्त एवं तृष्णाविनिर्मुक्त हो गये हैं। आयुष्मान् स्वाति कहते हैं कि मैं राजगृह में महाधनाढ्य एवं श्रेष्ठियों के बीच प्रमुख गिना जाता था। मैंने प्रत्येक ऋषिकुल से एक-एक ऋषि को निमन्त्रित किया और उनके समक्ष वही भोजन प्रस्तुत किया जो उनका दैनिक आहार था। उस पुण्य के प्रभाव से मेरा जन्म दरिद्र गृह में कदापि नहीं हुआ और मैं महर्द्धिक बन गया हूँ। आयुष्मान् जङ्घाकाश्यप अपने कर्मों को इस तरह घोषित करते हैं। दुर्भिक्ष के भयानक काल में मैं भिक्षुसंघों को निमन्त्रित कर सात वर्षों तक लगातार भोजन कराता रहा। पर मेरे मन में यह दुर्भावना समा गई कि इन अकर्मण्य भिक्षुसमूह को भोजन करा कर परिपुष्ट करना सर्वथा व्यर्थ है। उस पाप से मुझे अनेक जन्मों तक क्लेश एवं नरक का भोग करना पड़ा। सिर्फ मेरा भाग्य यह था कि मैंने अनुत्तर संबुद्ध का सत्कार किया जिसके पुण्य से मैं अर्हत्त्व को सम्प्राप्त हुआ। पुनः आयुष्मान् चूड़ापन्थक और आयुष्मान् बहुश्रुत ने भी अपनी-अपनी कर्म-प्लोति का यथावत् वर्णन किया। इसके बाद भैषज्यवस्तु के कुछ पत्रों की उपलब्धि नहीं होती।

बाद के कथा-प्रसङ्ग में भगवान् अपना कर्म उद्‌घाटित कर रहे हैं—भरद्वाज भी स्वाध्याय में संलग्न रह कर त्रिपिट बन गये। उन्होंने एक विधर्मी गृहपति को बौद्ध धर्म में प्रतिष्ठित कर भ्राता वशिष्ठ को इसका सन्देश दिया। वह गृहपति भ्राता वशिष्ठ को भोजन कराकर श्रद्धापूर्वक उन्हें बहुमूल्य वस्त्रों का अर्पण किया। इससे भरद्वाज को ईर्ष्या हुई और वे इनके छिद्रान्वेषी बन गये। उन्होंने उसी गृहपति की प्रेष्यदारिका (दासी) को स्वयं वस्त्रयुग्म अर्पित कर उसके द्वारा भ्राता वशिष्ठ पर दुश्चरित्रता का मिथ्याभियोग लगवाया। फलतः उस गृहपति की दृष्टि में भ्राता वशिष्ठ गिर पड़े। भगवान् कहते हैं कि भरद्वाज के शरीर में मैंने जो यह कुकर्म किया, उसीके विपाक से मुझे पूर्वकथित अनेक वर्षों तक नरक की यातना भोगनी पड़ी। तदनन्तर भगवान् चंचा माणविका की दुर्घटना को दृष्टि में रख कर भिक्षुसमूह से कहते हैं कि पहले किसी समय वाराणसी में एक ब्राह्मण रहते थे जो वेद-वेदाङ्गों में निष्णात थे। वे पञ्चशत ब्राह्मण-माणवकों को मन्त्र

बाँच कर पढ़ाते थे। इससे उनकी विशेष प्रतिष्ठा थी। परन्तु जब पञ्चाभिज्ञ ऋषि का वहाँ पादार्पण हुआ तो इनकी अपेक्षा उनका ही विशेष लाभसत्कार होने लगा। इससे इनमें जलन पैदा हो गयी और इन्होंने अपने सभी माणवकों के द्वारा यह प्रचार कराया कि पंचाभिज्ञ ऋषि कामभोगी हैं। इसे सुन कर वहाँ की जनता में ऋषि के प्रति निरादर का भाव उपजा और उन्हें अगत्या वाराणसी का त्याग करना पड़ा। यह हुआ उपर्युक्त दुर्घटना का साधारण कारण, और उसका असाधारण कारण इस तरह है। जब वाराणसी में ब्रह्मदत्त राजा राज्य करते थे तो भद्रा नाम की रूपाजीविनी (वेश्या) वहाँ रहती थी। उसके साथ कामक्रीड़ा की इच्छा से मृणाल नाम के किसी धूर्त ने उसके पास वस्त्र एवं आभूषणों को भेजा, जिन्हें पहन कर भद्रा अन्य व्यक्ति के साथ कामकौतुक करने लगी और उसे अपनी दासी के द्वारा यह संवाद भेज दी कि शृङ्गार में कुछ विलम्ब है। पर जब वह पुरुष चला गया तो भद्रा ने पुनः उसीके द्वारा उनके पास अपने अभिसार का औत्सुक्य अर्पित किया। जब मृणाल ने विशेष पूछ-ताछ की तो दासी ने यथार्थ बात प्रकट कर दी। इस पर मृणाल को क्रोध आ गया और भद्रा को किसी उद्यान में आह्वान कर उसने उसकी हत्या कर दी। जब वहाँ लोगों की भीड़ बढ़ने लगी तो मृणाल भय से उस रुधिराक्त असि को ध्यानमग्न सुरुचि नाम के प्रत्येकवुद्ध के पास रख कर स्वयं उसी भीड़ में प्रवेश कर गया। लोगों ने सुरुचि को पकड़ लिया और राजा ने भी उन्हें प्राणदण्ड दे दिया। परन्तु जब उनके वध का समय उपस्थित हो गया तो मृणाल की सद्भावना जगी और वह अपने को अपराधी घोषित कर उन्हें मुक्त करा दिया। इस तरह भगवान् प्रथम कथा में अपने को भरद्वाज और अपने पञ्चशत भिक्षुवृंद को पूर्वोक्त माणवक वृंद घोषित कर तथा द्वितीय प्रसङ्ग में अपने को मृणाल सिद्ध कर चंचामाणविका के मिथ्या कलङ्क का समाधान किये।

जिज्ञासु भिक्षुगण भगवान् को प्रश्न करते जा रहे हैं और भगवान् अपने उत्तरों से यह प्रमाणित करते हैं कि पूर्व जन्म में किये गये सुकृत एवं दुष्कृतों का शुभाशुभ फल प्रत्येक देही को जन्मान्तर में अनिवार्यतः भोगना पड़ता है। भगवान् क्रमशः यथोक्त वैरम्भनगर के यवभक्षण एवं अपने छह वर्षों के कठोर श्रम-संबन्धी प्रश्नों का उत्तर देते हुए अपनी मन्दाग्नि व्याधि के कारण-प्रसङ्ग को सुनाते हैं। पहले किसी समय एक कर्वटक में एक वैद्य रहते थे। वे किसी गृहपति के पुत्र को तीन बार स्वस्थ कर दिये पर उसने उनके सम्मान में एक पण का भी त्याग नहीं किया। फलतः वैद्य महोदय क्रुद्ध हो गये और जब वह चौथी बार बीमार पड़ा तो उन्होंने ऐसे भैषज्य का प्रयोग किया कि उसका अन्त्र (आँत) खण्ड-खण्ड होकर……इसके बाद भैषज्यवस्तु के कुछ पत्र उपलब्ध नहीं हैं। अग्रिम कथा का आरम्भ दक्षिणादेशना के प्रसङ्ग से है।

नागरबिन्दव ब्राह्मण-गृहपतिगण धर्म-प्रवचन सुनने की अभिलाषा से भगवान् के समक्ष बैठे हैं। वहाँ पञ्चशत संख्या में प्रेत पहुँच गये जिन्हें देख कर वे लोग भागने लगे। भगवान् कहते हैं कि "ये प्रेतगण आप सबों के ही जाति-

वर्ग हैं। यदि आप लोगों की अनुमति हो तो इन्हीं के नाम से दक्षिणा करावें।" जब उन लोगों ने स्वीकार कर लिया तो भगवान् दक्षिणा-कर्म समाप्त कर उनलोगों को धर्मोपदेश दिये और वहाँ से प्रस्थान किये। वैरट्ट सिंह ब्राह्मण को यह जाँच करने की इच्छा हुई कि श्रमण-गौतम एवं उनके श्रावकगण तीर्थ्यों की तुलना में अल्पेच्छ (अल्प से सन्तुष्ट होने वाले) हैं या महेच्छ (बहुत से सन्तुष्ट होने वाले)। अतः वे भिक्षुसंघसहित भगवान् को निमन्त्रित कर उनके निमित्त पञ्चशत स्थालियों को गुड से परिपूरित किये। परन्तु भिक्षुसंघ समेत भगवान् एक स्थाली के गुड को ही भोजन कर सर्वथा सन्तुष्ट हो गये। अवशिष्ट सभी गुड की थालियाँ ज्यों की त्यों पड़ी रह गयीं। परन्तु जब तीर्थ्यगण भोजनार्थ बैठे तो वे अधिक-से-अधिक भोजन करके भी उनमें बहुत से व्यक्ति मांग-मांग कर अपने खोरक (भिक्षापात्र) को गुड से भरने लगे। वैरट्टसिंह ब्राह्मण ने उन लोगों से कहा कि 'आप लोग ही मोह के पुतले हैं तथा असन्तोषी हैं।' वैरट्टसिंह ब्राह्मण के चित्त में श्रमण-गौतम के प्रति अदम्य भक्ति उत्पन्न हो गयी। वे ब्रह्मचर्य-धारण का व्रत लिये तथा भगवान् के समीप भिक्षुभाव को स्वीकार कर रहने लगे। परन्तु इनका चित्त कुणप की दुर्गन्धि के कारण एकाग्र नहीं हो सकता था। अतः जब ये पिण्डार्थ बाहर गये तो भगवान् से आदिष्ट होकर आयुष्मान् आनन्द इनके शयनासनादि-समेत विहार को सुगन्धित पुष्प एवं धूपादि के प्रयोग से सर्वथा सुसंस्कृत कर दिये। जब ये भिक्षा लेकर अपने विहार को सम्प्राप्त हुए तो उस दिव्य विभूति को देखकर प्रफुल्लित हुए और इनका चित्त ऐसा एकाग्र होने लगा कि ये सत्य में प्रतिष्ठित हो गये। तदनन्तर भगवान् इन्हें अपने श्रेष्ठ श्रावकों का अग्र (नेता) बना दिये।

वृजि-जनपदों के बीच यात्रा करते हुए भगवान् वैशाली पहुँचे और वहाँ मर्कटह्रद के तीर पर कूटागारशाला में अवस्थान करने लगे। वैशालक ब्राह्मणगृहपतियों ने भिक्षुसंघसमेत भगवान् को सामूहिक रूप से निमन्त्रित करने का इस उद्देश्य से निर्णय किया कि इससे एक-एक गृहपति का पुण्योदय होगा। परन्तु वैशाली में ही धनिक, उनकी पत्नी, पुत्र एवं पुत्रवधू, इन चार महापुण्यात्माओं का निवास था। उनके गृह में एक कन्या का जन्म हुआ। उसके उपलक्ष्य में धनिक ने स्वतन्त्र रूप से भिक्षुसंघसहित भगवान् को पूर्व ही निमन्त्रित कर दिया। जब आयुष्मान् आनन्द प्रातःकाल ही उठकर पात्रचीवर के साथ नगर के पूर्वीय द्वार से धनिक के गृह पर गये तो उन्हें भोजनासनादि का किञ्चित् प्रबन्ध भी नहीं दीख पड़ा। उन्होंने धनिक को इसके लिये उपालम्भन किया। पर जब धनिक के निवेदन पर उन्होंने पुनः दक्षिण द्वार होकर प्रवेश किया तो सभी सामग्रियों को सुसज्जित पाया। जब धनिक श्रद्धापूर्वक ससंघ भगवान् को भोजन करा कर सपरिवार धर्मश्रवणार्थ बैठे तो उनकी पत्नी ने दूसरे दिन के लिये भिक्षुसंघसहित भगवान् को पुनः निमन्त्रित कर दिया। उस दिन आनन्द पहले तो दक्षिण द्वार होकर प्रवेश

किया पर जब गृह को आयोजनविहीन पाया तो गृहिणी की विनय पर उन्हें पुनः पूर्व द्वार होकर प्रवेश करना पड़ा। उस दिन धर्मश्रवण का उपक्रम होने पर धनिक के पुत्र ने द्वितीय दिवसार्थ भिक्षुसंघ सहित भगवान् को निमन्त्रित किया। उस दिन आयुष्मान् आनन्द पहले तो दक्षिण द्वार होकर पहुँचे पर बाद में पूर्ववत् ही उन्हें पश्चिम द्वार होकर जाना पड़ा। पुनः धनिक की स्नुषा (पुत्रवधू) ने भिक्षुसंघ-समेत भगवान को अग्रिम दिन का निमन्त्रण दिया। इस पर वैशालक गृहपतिगण निमन्त्रणावसर को लगातार न पाकर अतिशय क्रुद्ध हुए और साथ ही वे बुद्ध-प्रमुख-भिक्षुसंघ के भोजन कर लेने पर उसी दिन धनिक के भवन की एक-एक शिला को उत्पाटित कर लेने का निर्णय भी किये। इस तरह जब भिक्षुसंघसमेत भगवान् भोजनगृह में प्रवेश किये तो वैशालक ब्राह्मणगण क्रुद्धभाव से वहाँ एकत्रित हो गये। धनिक उनसे क्षमा माँग कर उन सभी को भीतर ले गये। जब उनलोगों ने वहाँ विचित्र भोजन-विन्यास को देखा तो वे लोग धनिक की प्रशंसा ही करने लगे। धनिक ने उन सभी को प्रचुर रत्नों का प्रदान किया, जिन्हें उन लोगों ने भगवान् की आज्ञा पाकर ही स्वीकार किया। ये चारो महापुण्यात्मा भी भगवान् के धर्मोपदेश से सत्य में प्रतिष्ठित हुवे। तदनन्तर भगवान् इन महापुण्यात्माओं के पूर्वकृत सुकृतों को सुनाकर भिक्षुगणों के संदेह को भी दूर कर दिये।

वैशालक ब्राह्मण-गृहपतियों ने भिक्षुसंघसहित भगवान् को मासत्रयार्थ निमन्त्रण दिया। जब उसकी समाप्ति में दो दिन कम थे तो उन गृहपतियों के महापरिवार में विकराल दुर्भिक्ष आ गया। उनके ज्ञातिजन भोजन को देखते ही उपद्रव शुरु करने लगे। उसके बाद से उन गृहपतियों के अनुरोध एवं भगवान् के आदेश से भिक्षुवृंद अपने भक्त (भात) एवं पेया (भक्त-मण्ड) का निरीक्षण स्वयं करने लगे। किसी भिक्षु को ग्लानि (व्याधि) उत्पन्न हो गयी। चिकित्सक ने उसे पेयापान का परामर्श दिया। भगवान् के आदेश से भी भ्रमात् उन्होंने शीतलपेया का ही पान किया। जब व्याधि नष्ट न हुई तो वैद्य महोदय ने उन्हें उसे उष्ण कर पीने का उपदेश दिया। परन्तु भिक्षुगण तो उष्णीकरण से अनभिज्ञ थे। अतः भगवान् उन्हें कल्पिकशाला का विवरण सुनाकर उसी में उष्ण करने का आदेश दिये। भगवान् कल्पिकशाला के पाँच भेद बताये—(१) आरभ्यमाणान्तिका (२) उच्छ्रियमाणान्तिका, (३) गोनिषादिका, (४) उद्भूतवस्तुका और (५) संमतिका।

भगवान् बुद्ध वैशाली में मर्कटह्रद के तीर पर अवस्थान करते हैं। वहाँ सिंहनाम के सेनापति मांस-भक्षण करते थे। परन्तु जब से भगवान् के उपदेश का श्रवण कर वे सत्य में प्रतिष्ठित हुए तब से मांस-भक्षण को छोड़ दिये और उसे भिक्षुवृंदों के पास भेजने लगे। भिक्षुगणों को मांस-भोजी देखकर तीर्थिक जन उपहास करना आरम्भ किये। इस पर भगवान् तीन प्रकार के मांस को निषिद्ध घोषित करते हैं—(१) माम् उद्दिश्य कृतम् (२) संमुखं दृष्टम् और (३) अकल्पिक

(स्वास्थ्यप्रतिकूल) मांस। कृच्छ्रकाल उपस्थित हो गया है और पर्याप्त भिक्षा के अभाव में भिक्षुगण दुर्बल होते जा रहे हैं। भगवान् आदेश देते हैं कि ऐसे समय में भिक्षुवृंद को अपनी-अपनी भिक्षा पर सर्वथा सावधान रहना चाहिये। पुनः यदि श्रद्धालु गृहपति भोजन करा कर अवशिष्ट भोजन-सामग्रियों को भी अर्पित करे तो ऐसे दुर्भिक्ष के समय भिक्षुओं को स्वीकार कर लेना चाहिये। यदि गृहपतिगण वन्य फलों को ही प्रदान करें तो भिक्षुवृंद उन्हें भी ग्रहण कर लें। उनमें द्राक्षा, दाड़िम, तिन्दुक आदि खाद्य हैं। आयुष्मंत शारिपुत्र को धातु के वैषम्य से व्याधि उत्पन्न हो गयी। आयुष्मान् महामौद्गल्यायन ने वैद्य से पूछा और उन्होंने पद्म-बीज के सेवन का परामर्श दिया। महामौद्गल्यायन श्रावस्ती में अन्तर्हित हुए और मन्दाकिनी पुष्करिणी में प्रकट हुए। नागराज ने स्वयं पुरुष-प्रमाण विसक्षीरों को उखाड़ कर उनके पात्रों को भर दिया। शारिपुत्र उनके सेवन से रोगमुक्त हो गये।

अग्रिम कथा का प्रसङ्ग इस तरह है। उस समय भद्रङ्कर नगर में छः महापुण्यात्मा निवास करते थे—(१) मेण्ढक, (२) मेण्ढक-पत्नी, (३) मेण्ढक-पुत्र, (४) मेण्ढक-स्नुषा, (५) मेण्ढक-दास और (६) मेण्ढक-दासी। उनमें मेण्ढक का वैशिष्ट्य यह है कि यदि वे रिक्त कोष्ठागार पर दृष्टिपात करते हैं तो वह परिपूर्ण हो जाता है। मेण्ढकपत्नी का पुण्य-प्रभाव यह है कि यदि वे एक के लिये भोजन प्रस्तुत करती हैं तो उसमें शत-सहस्र व्यक्तियों का भी समावेश हो जाता है। इसी तरह अन्य व्यक्तियों का भी अपना-अपना वैशिष्ट्य था। भगवान् बुद्ध के ध्यान में यह आ गया कि इन सभी पुण्यात्माओं का वैनेयध्यकाल आ गया है। अतः भगवान् की आज्ञा से आयुष्मान् आनन्द ने भद्रङ्कर नगर में यह प्रचार कर दिया कि तथागत बुद्ध इस नगर में भिक्षार्थ भ्रमण करेंगे। उस नगर के तीर्थ्य (परधर्मी) जन यह सोच कर व्यथित हुए कि यदि श्रमण गौतम यहाँ आयेंगे तो निश्चित है कि हम लोगों का निर्वासन इस नगर से भी हो जायगा। अतः उनलोगों ने सामन्तकों के द्वारा समस्तजन-समूह को बहका कर उसे प्रवासित कराया, फल-पुष्प समन्वित वृक्षों का छेदन कराया तथा पेयजल को भी विष से दूषित करा दिया। परन्तु शक्रदेवेन्द्र तो भगवान् की सेवा में तत्पर रहते ही हैं। उन्होंने वायु एवं वलाहकों को आज्ञा दी कि कूपादिकों के सविष जलों को शोषित कर सुधोपम जल से उन्हें आपूरित कर दें! चातुर्महाराजिक देवों के द्वारा देवेन्द्र उस नगर को सुरम्य बनवा कर जनकाय को पुनः बसा दिया। परन्तु तीर्थ्यों ने तो भी यह नियम बनवा दिया कि जो कोई गौतम बुद्ध के दर्शनार्थ जायगा उसे षष्टि-कार्षापणों का दण्ड देना पड़ेगा।

भिक्षुवृंदसहित भगवान् भद्रङ्कर नगर में दक्षिणायतन में अवस्थान करते हैं। कपिलवस्तु की एक ब्राह्मण-दारिका के मन में यह हुआ कि यदि सोपान रहता तो मैं अपने कोठे से उतर कर शाक्यकुलनन्दन भगवान् का दर्शन करती। भगवान् समझ गये और वहाँ सोपान लग गया। वह प्रदीप लेकर आयी और धर्म-श्रवण करने लगी। तदनन्तर भगवान् की आज्ञा से वह मेण्ढक गृहपति के पास गयी

और उन्हें यह संदेश सुनायी कि "भगवान् आप के ही निमित्त आये हैं और इसलिये षष्ठि-कार्षापणों का दण्ड देकर भी आप को भगवान् का दर्शन करना चाहिये।" मेण्ढक उसके साथ प्रस्थान कर भगवान् के दया-प्रांगण में पहुँचे और धर्म का श्रवण कर सत्य का दर्शन किये। इनकी देखा-देखी अन्य जन भी भगवान् की शरण में पहुँचने लगे और दण्ड का बंधन स्वयं टूट गया। पर उसके बाद से भगवान् के विरोधियों ने मार-पीट शुरू कर दी और यातायात पुनः रुक गया। इस पर शक्र देवेन्द्र को क्रोध आया और उन्होंने वज्र का निक्षेप किया। जब जन-समाज भयाकुल हो उठे तो भगवान् स्वयं वहाँ पहुँच कर धर्म-प्रवचन किये। भगवान् अपने धर्मोपदेश से मेण्ढक आदि सभी पुण्यात्माओं को सत्य में प्रतिष्ठापित किये। भिक्षुगणों ने जब उन सभी के पूर्वकृत कर्मों को सुनने की लालसा प्रकट की तो भगवान् उनकी कर्मकथा सुनाने लगते हैं।

पहले किसी समय वाराणसी में ब्रह्मदत्त नाम के राजा धर्मपूर्वक राज्य करते थे। वहाँ ज्योतिषी ने द्वादशवर्षों तक महादुर्भिक्ष पड़ने की भविष्यवाणी की। राजा ने घण्टानादों के द्वारा यह घोषणा करायी कि जिनके पास द्वादशवर्षों के लिये खाद्यसामग्री नहीं हो वे नगर को छोड़ कर अन्यत्र चले जायँ और सुभिक्ष होने पर पुनः चले आवें। उसी नगर में विशाल परिवारवाले एक महाधनाढ्य गृहपति थे। उनके कोषागारिक ने यह सूचना दी कि बारह वर्षों के लिये कोषागार खाद्य-सामग्रियों से परिपूर्ण है। अतः वे सपरिवार वहीं रह गये। परन्तु जब दुर्भिक्ष पड़ा तो काल-क्रम से उनका कोष क्षीण होने लगा और फलतः छः व्यक्तियों को छोड़ कर परिवार के अन्य सभी जन यमलोक सिधारे। गृहपति ने कोष्ठागारों को परिशोधित कर सिर्फ एक प्रस्थधान्य निकाला और उनकी पत्नी ने उसे पकाया। पर जब गृहपति महोदय भोजन करने बैठे तो एक प्रत्येकबुद्ध भिक्षार्थ पहुँच गये। गृहपति ने सोचा कि जब इसे भोजन करके भी प्राणों को त्यागना ही पड़ेगा तो इस अंतिम भोजन को भी भिक्षा में ही दान कर देना श्रेयस्कर है। पत्नी ने विचारा कि जब पतिदेव ही भोजन नहीं करते तो मैं कैसे ग्रास लूंगी? उसने भी अपने अंश का परित्याग कर दिया। उनके पुत्र, स्नुषा, दास एवं दासी ने भी वैसा ही किया। फलतः इन सभी का अंश प्रत्येकबुद्ध को भिक्षार्थ अर्पित किया गया। ज्यों ही प्रत्येकबुद्ध विततपक्ष हंसराज के समान ऊपर उड़े त्यों ही ऋद्धि बेचारी कटे वृक्ष के समान प्रत्येक व्यक्ति के चरणों पर गिर कर अपनी उत्कण्ठा व्यक्त करने लगी। तदनन्तर गृहपति ने अपनी यह अभिलाषा अभिव्यक्त की कि यदि मैं रिक्त कोष-कोष्ठागारों को स्वयं देख लूँ तो वे तत्क्षण पूर्ण हो जायँ। उनकी पत्नी ने कहा—यदि मैं एक ही व्यक्ति का भोजन पकाऊँ तो शत-सहस्रों के भोजन करने पर भी वह पात्र रिक्त नहीं हो। इसी तरह अवशिष्ट व्यक्तियों का भी अभीष्ट वर पूर्ण हुआ। गृहपति महोदय ने तुरंत घण्टाध्वनि के द्वारा यह प्रचार कराया कि जिसके पास अन्न नहीं हो वह उपस्थित हो जाय। जनता की वहाँ भीड़ लगने लगी और सभी को अन्न मिलने लगा। जब राजा को यह सूचना मिली तो उन्होंने गृहपति से उस घटना

का सविस्तर वर्णन सुना और वे बोले कि आज ही इस महोदय ने बीज बोया और आज ही फल मिल गया। भगवान् कहते हैं—"ये ही छः व्यक्ति सपरिवार मेण्ढक गृहपति हैं। भिक्षुगण! इसे आप लोग आत्मसात् कर लें कि एकान्तकृष्ण कर्मों का एकान्तकृष्ण विपाक, एकान्तशुक्लों का एकान्तशुक्ल और व्यतिमिश्र कर्मों का व्यतिमिश्र विपाक होता है। अतः आप सभी को एकान्तशुक्ल कर्मों में ही रत रहना चाहिये"।

भगवान् बुद्ध उदामा में अपने आश्रम पर अवस्थित हैं। उदामा में ही कैनेय ऋषि का भी आश्रम था। उन्हें अनायास विनीत बनाने के उद्देश्य से भगवान् ने चारो लोकपालों को वहीं धर्मोपदेश देने की इच्छा की। शक्र-ब्रह्मादि देवगण भगवान् का लौकिक चित्त स्वयं समझ गये। अब क्या था? पाञ्चिक नाम के महायक्ष-सेनापति को आज्ञा मिली और वे मन्दाकिनी पुष्करिणी के तट पर भगवान् के शयनासन-प्रज्ञप्ति का विशाल आयोजन करने लगे। कैनेय ऋषि के आश्रम पर प्रहरी की नियुक्ति हुई। उसे ऋषि ने पूछा—"यह महान् कोलाहल क्यों?" उसने कहा—"शयनासन-प्रज्ञप्ति का आयोजन हो रहा है।" ऋषि ने पूछा—'क्या मेरे लिये?" उसने उत्तर दिया—"नहीं, भगवान् बुद्ध के लिये?" ऋषि ने पूछा—"और तुम?" उसने कहा—"आप के रक्षार्थ नियुक्त।" ऋषि—"और श्रमण गौतम की रक्षा?" उसने उत्तर दिया—"वे तो स्वयं विश्व के रक्षक हैं।" ऋषि मौन रह गये।

भगवान् बुद्ध उसी पुष्करिणी के तट पर आसनासीन हैं। पहले तो शत-सहस्र गन्धर्व-परिवार के साथ धृतराष्ट्र महाराज वहाँ पहुँचे। उसके बाद क्रमशः विरूढ़क महाराज, विरूपाक्ष महाराज और वैश्रवण महाराज अपने-अपने असंख्य परिवारों के साथ पहुँचे। भगवान् सभी को धर्मोपदेश देकर बोले कि मेरे परिनिर्वाण का समय उपस्थित है। मैं देव-मनुष्यों के शासन का भार काश्यप भिक्षु पर समर्पित करूंगा। अतः धृतराष्ट्र महाराज! आप पूर्व दिशा की रक्षा करते रहेंगे। इसी तरह भगवान् ने विरूढ़क महाराज को दक्षिण दिशा, विरूपाक्ष महाराज को पश्चिम, और वैश्रवण महाराज को उत्तर दिशा की आरक्षा का भार अर्पित किये। उन महाराजों ने भी भगवान् की आज्ञा स्वीकार कर ली और वे सभी दृष्ट सत्य होकर वहाँ से प्रस्थान किये। भिक्षुवृंदों ने भी अपनी-अपनी जिज्ञासा व्यक्त की और भगवान् उन सभी के पूर्वजन्मकृत-कर्मों का वर्णन आरम्भ करते हैं।

पहले किसी समय काश्यप नाम से प्रसिद्ध भगवान् बुद्ध हुए थे। उस समय एक ओर तो महासमुद्र में श्वास और महाश्वास नाम के दो नाग निवास करते थे और दूसरी ओर कूटशाल्मलि पर अट्टेश्वर और चूड़ेश्वर नाम के दो सुपर्णी (गरुड़)। जब ये दोनों उन नागों पर आक्रमण करते तो वे पाताल प्रवेश कर जाते थे। परन्तु जब से इन दोनों नागों ने भगवान् काश्यप के धर्म-प्रवचन को सुना तब से इन पर सुपर्णियों का आक्रमण बंद हो गया। क्योंकि आक्रमण करने पर उनके बल का ऐसा क्षय हो जाता कि उन्हें स्वयं लौटना पड़ जाता।

जब उन नागों ने रहस्य का उद्घाटन कर दिया तो ये दोनों सुपर्णी (गरुड़) भी उनके साथ भगवान् काश्यप के पास चले। मार्ग में इन्होंने चारो लोकपालों को देखा और नागों से उनका परिचय भी सुना। धर्म-श्रवण के बाद भगवान् से इन चारों ने लोकपाल के स्वरूप में दृष्टसत्य हो जाने की प्रार्थना की, और भगवान् ने भी 'एवमस्तु' का उच्चारण किया। इस तरह भिक्षुगणों का संदेह भी निवृत्त हुआ।

उधर, कैनेय ऋषि को भी भगवान् बुद्ध का वह धर्मोपदेश सुनने का सौभाग्य प्राप्त हो गया था। अतः उनके हृदय में भगवान् के प्रति भक्ति का स्रोत उमड़ आया। वे भगवान् की शरण में पहुँचे और भिक्षुसंघ के साथ उनको निमन्त्रण भी दिये। ऋषि महोदय रात्रिशेष में ही जग कर अपने अन्तर्जनों को जगाने लगे। उनके आश्रम में उस रात उनके भागिनेय शैल ऋषि भी सोये हुए थे। उन्होंने पूछा—"क्या आप ने अपने सब्रह्मचारिवृंदों को निमन्त्रण दिया है अथवा राजा बिम्बिसार या उनके प्रजावर्ग को?" ऋषि ने उत्तर दिया—"मैंने भिक्षुसङ्घसहित बुद्ध को निमन्त्रित किया है।" पुनः शैल के प्रश्न करने पर कैनेय ऋषि ने शाक्यकुल-नन्दन भगवान् का परिचय दिया और भिक्षुसंघ के वर्ण एवं निष्ठा का भी वर्णन किया। उस पर शैल ऋषि की भी स्मृति जगी और वे प्रातः काल ही उठ कर अपने पञ्चशत परिवारों के साथ भगवान् की शरण में पहुँचे तथा भगवान् की दया से सपरिवार भिक्षुभाव को सम्प्राप्त हुए। शैल ऋषि को प्रव्रजित हुए देख कर कैनेय ऋषि को अतिशय सन्तोष हुआ और भगवान् को सभक्ति भोजन करा कर वे भी अपने पञ्चशत परिवारों के साथ भगवान् के समीप भिक्षुभाव को आलिङ्गित किये। भगवान् उन सहस्रभिक्षुओं को लेकर प्रमद्रिका नदी के किनारे छत्राम्बुवन में निवास किये। उनमें जिन पञ्चशत भिक्षुओं को भगवान् ने ब्राह्मण कप्फिण के हाथ में समर्पित किया वे सभी क्लेशों से विमुक्त होकर साक्षात् अर्हत्त्व को सम्प्राप्त हुए। इसी तरह उनमें जो अर्धतृतीय भिक्षु आयुष्मान् महामौद्गल्यायन की संरक्षकता में प्रतिष्ठित किये गये उन्हें अनागामिफल (संसारचक्र में अपुनरावर्तन-सौभाग्य) और जो अर्धतृतीय भिक्षु आयुष्मान् शारिपुत्र के द्वारा अनुशासित हुए उन्हें स्रोतआपत्तिफल (बौद्धधर्म में परिवर्तितत्व-सौभाग्य) की प्राप्ति हुई। तदनन्तर भगवान् के ही द्वारा स्थापित इन तीन महापुरुषों के पथप्रदर्शन में भिक्षुवृन्दों को जो तीन प्रकार के फलों की प्राप्ति हुई, इस विषय में भिक्षुगणों ने प्रश्न किया और भगवान् ने उसका भी उत्तर देकर उन्हें शान्त किया।

इसके बाद कैनेय ऋषि की गाथा का आरम्भ है। पहले तो इसमें भगवान् बुद्ध के उस परिचय का संकेत है जिसे ऋषि महोदय ने अपने भागिनेय शैलऋषि को सुनाया था। तदनन्तर भगवान् की महिमा सद्यः भक्ति-समुत्प्लावनी वाणी में अनुपम ढंग से चित्रित हुई है। भगवान् सभी अभिज्ञेय पदार्थों के वेत्ता, सभी तत्त्वों के ज्ञाता, सर्वज्ञ एवं सर्वदर्शी हैं; अतः वे बुद्ध-नाम से सुप्रसिद्ध हैं। जिस

तरह चक्रवर्ती राजा अपने मन्त्रिमण्डल के बीच शोभा पाते हैं उसी तरह भगवान् संबुद्ध अपने अर्हतों से संपुरस्कृत होकर सुशोभित हैं। जिस तरह विशुद्ध मधु का क्षरण होता है उसी तरह भगवान् से सत्यों का प्रकाशन हो रहा है, जिनका श्रवण एवं अनुभव कर भक्तजंन संसार-महार्णव से संतरण कर रहे हैं। जलस्थित पङ्कज के समान भगवान् बुद्ध लाभ-अलाभ, सुख-दुःख, निन्दा-प्रशंसा तथा यश-अपयश से सर्वथा अलिप्त हैं। तत्त्वदर्शियों ने इसे स्पष्ट शब्दों में कह दिया है कि भगवान् बुद्ध पीड़ित एवं त्रस्त जनों की शरण एवं उनके सभी मनोरथों के पूर्तिकारक हैं।

भगवान् अपनी यात्रा के अनुष्ठान में काशी-जनपदों के काशीपट्ट में पादार्पण किये। वहाँ शोभित एवं पूर्वी नाम के पिता और पुत्र प्रव्रजित हुए। पुत्र ने भगवान् को परिश्रान्त जान कर उन्हें भिक्षुसंघसमेत यथागूपान का निमन्त्रण दिया। पिता महोदय उस पान के प्रबन्धार्थ एक श्रेष्ठी महाशय के पास पहुँचे। उन्होंने पानक के बदले उत्तमोत्तम भोजन ही आयोजित कर दिया। जब भिक्षुसंघसहित भगवान् भोजनार्थ आसन ग्रहण किये तो भिक्षुगण इस तर्क-वितर्क में पड़ गये कि निम्न भोजन के लिये निमन्त्रित होकर उत्कृष्ट भोजन स्वीकार करना उचित है या अनुचित। परन्तु भगवान् की अनुज्ञा से वे भोजन में प्रवृत्त हो गये।

उसके बाद भगवान् बुद्ध मल्ल-जनपद में यात्रा करते हुए पापा के जलूका वनषण्ड में अवस्थान करते हैं। वहाँ आयुष्मान् आनन्द के मातुल रोच नामक मल्ल-महामात्र रहते थे। वे अत्यंत अश्रद्धालु थे। पापा के निवासियों ने भगवान् को समूह की ओर से निमन्त्रित करने का नियम कर यह घोषणा की कि जो इस नियम का भङ्ग करेगा उसे षष्ठि-कार्षापणों का दण्ड देना पड़ेगा। इस तरह पापेय मल्लगण मिल कर भिक्षु-संघ सहित भगवान् को निमन्त्रित कर दिये। उसके बाद सभी तो वहाँ से प्रस्थान किये पर रोच मल्लमहामात्र वहीं रह गये। आनन्द उनसे पूछते हैं—क्या आप भगवान् बुद्ध के प्रति श्रद्धालु हो गये? उन्होंने उत्तर दिया—नहीं। आयुष्मान् आनन्द उनको साथ में लेकर भगवान् के पास गये तथा उन्हें धर्मोपदेश करने की प्रार्थना किये। भगवान् ने उन्हें ऐसा उपदेश दिया कि उनके चित्त में बुद्ध, धर्म एवं संघ के प्रति श्रद्धा उत्पन्न हो गयी। रोच ने भगवान् से यह निवेदन किया कि यदि मल्लसमुदाय अनुमत हो जायँ तो समूह के बदले मेरा ही निमन्त्रण स्वीकृत हो। भगवान् की अनुमति पाकर रोच महाशय ने मल्लसमूह के समक्ष अपनी अभिलाषा व्यक्त की। फलतः उन्हें सिर्फ एक खाद्यक (मोदक मिश्रित केक) और मात्र-पानक अर्पित करने की अनुमति मिली। परन्तु उन्होंने शिल्पियों के द्वारा ऐसे सुस्वादु खाद्यकों का निर्माण कराया कि एक व्यक्ति सिर्फ एक ही खाद्यक को खाकर संतृप्त हो जायँ। दूसरे दिन जब भिक्षुसंघ सहित भगवान् को एक-एक खाद्यक अर्पित हुआ तो वे ऐसे संतुष्ट हो गये कि समूह के द्वारा जो उनके निमित्त आयोजित भोजन था, वह ज्यों-का-त्यों पड़ा रह गया।

अन्य दिन की घटना है कि बुद्धप्रमुख भिक्षुसंघ जेन्ताक नामक गृहपति से उपनिमन्त्रित हुये। स्वाति नाम के एक नवागत भिक्षु ने काम करने का उत्साह प्रकट

किया। उसे काष्ठ–छेदन का काम मिला। दुर्भाग्यवश उसे विषाक्त सर्प ने दंस कर दिया। उसे तुरन्त मूर्छा आ गयी और उसके मुख से लार गिरने लगी। भगवान् की आज्ञा से उसकी चिकित्सा आरम्भ की गयी। वैद्य ने उसे विकृत भोजन कराने का परामर्श दिया। जब उनसे उसका विवरण पूछा गया तो उन्होंने उस भार को भगवान् पर ही सौंप दिया। भगवान् विकृत भोजन का परिचय इस तरह देते हैं—(१) उच्चार, (२) प्रस्राव, (३) छायिका और (४) मृत्तिका। उच्चार है—अचिर वत्सकों का शब्द, और प्रस्राव उसी का मूत्र है। छायिका है—काञ्चन, कमीबल, अश्वत्थ, उदुम्बर और न्यग्रोध का भस्म, और चार अङ्गुलि धरती को खोद कर जो मिट्टी निकाली जाय, वह मृत्तिका है। स्वाति को वह विकृत भोजन दिया तो गया पर वह स्वस्थ नहीं हुआ। उसके बाद आयुष्मान् आनन्द ने भगवान् से महामायूरी विद्या ग्रहण कर उसी के प्रयोग से स्वाति भिक्षु को निर्विष कर दिया। तदनन्तर भगवान् भिक्षुओं के प्रश्न करने पर महामायूरी के सम्बन्ध में भूतपूर्व घटनाओं का वर्णन करते हैं। पहले किसी समय पर्वतराज हिमालय के दक्षिण पार्श्व में सुवर्णावभास नाम के मयूरराज निवास करते थे। वे प्रातःकाल ही इस विद्या का स्वस्त्ययन (उच्चारण) कर दिन भर, और उसी प्रकार पुनः स्वस्त्ययन कर रात्रि में विहार करते थे। वे किसी अन्य समय अनेकानेक वन-मयूरियों के साथ काम-क्रीड़ा करते हुए वन के उद्यानों एवं पर्वतप्रान्तों में भ्रमण करने लगे। वे इतने कामविह्वल थे कि भ्रमवश अन्य पर्वत के ही विवर में प्रवेश कर मूर्छित हो गये। वहाँ वे अपने आघातप्रेक्षी प्रतिद्वन्द्वियों के द्वारा नागपाश में बाँध लिये गये। परन्तु जब उन्हें चेतना आयी तो वे इसी महामायूरी विद्या को मन ही मन पढ़ने लगे जिससे उन्हें नागपाश से मुक्ति मिल गयी। भगवान् पुनः अपनी महामायूरी विद्या की महिमा सुनाते हैं। वाराणसी में पहले किसी समय एक क्षत्रिय-दारक को सर्प ने दंस कर लिया। जब वह मर गया तो नागमण्डलिक ने उसे इसी विद्या के प्रयोग से पुनरुज्जीवित किया था। भगवान् कहते हैं कि मैं ही उस काल में नागमण्डलिक हुआ था और यह स्वाति भिक्षु यथोक्त क्षत्रिय-दारक।

भैषज्यवस्तु की समाप्ति ॥

चीवरवस्तु का सारांश

विदेहों में विदेहराज का अतिशय सुसमृद्ध राज्य था। उन्हें पञ्चशत अमात्य थे। उन सभी में खण्ड अग्रामात्य प्रधान पद पर नियुक्त थे। वे अतिशय धर्मपूर्वक राज्य-सञ्चालन करते थे। उन्हें दो पुत्र हुए जिनका नाम क्रमशः गोप और सिंह था। जब दोनों ही तरुण हुए तो खण्ड अग्रामात्य ने अपना ऐसा आधिपत्य बढ़ा लिया कि अन्य अमात्यगण बिलकुल नगण्य हो गये। अतः उन सभी ने राजा को कहा—देव! खण्ड ने अपने को ही राजा मान लिया है और जिसी क्षण उसे इच्छा होगी वह आप के सिंहासन को भी बरबस छीन लेगा। राजा मर्म को समझ कर मौन धारण कर लिये। पर एक दिन की घटना है कि राजा अपने अमात्यवृंदों से परिवृत होकर बैठे थे। खण्ड अग्रामात्य शत-सहस्रों अर्थि-प्रत्यर्थियों से

विभूषित होते हुए राज-द्वार पहुँचे और जब वे राजकर्म समाप्त कर प्रस्थान किये तो तो उसी क्षण राजभवन भी शून्य हो गया। उस चित्र का राजा के मन पर बुरा प्रभाव पड़ा जिससे अमात्यवृंदों की पूर्वोक्त चेतावनी उनमें घर कर गयी। फलतः वे खण्ड के छिद्रान्वेषण में तत्पर हो गये। जब खण्ड अग्रामात्य को राजा के अवतार-प्रेक्षित्व का पता लगा तो उन्हें अपने निवास की ही चिन्ता समा गयी। क्योंकि श्रावस्ती, वाराणसी, राजगृह और चम्पा आये सभी इन्हीं राजा के आधिपत्य में थे। अतः उनकी दृष्टि वैशाली पर गड़ गयी, जो गणाधीन राज्य था। जब वैशाली की भी अनुमति मिल गयी तो खण्ड महोदय राजा को बिना किसी तरह के उपालम्भों को दिये ही सपरिवार प्रस्थान कर गये। राजा की आज्ञा से यद्यपि अन्य अमात्यों ने उन्हें लौटाने का प्रयास किया पर वे नहीं लौटे।

वैशाली में खण्ड को प्रधान पुरुष मान कर उन्हें गण ने प्रथम स्कन्ध में आवास-गृह दिया। जब उन्होंने गृह में वास किया तो परामर्शार्थ उनके पास वैशालकों की भीड़ लगने लगी। पहले तो खण्ड उनके समक्ष अपने मत को व्यक्त करने में हिचकते थे पर बाद में देने लगे, जिससे उनका प्रभाव अत्यधिक बढ़ गया। खण्ड महोदय ने अपने पुत्र गोप और सिंह, दोनों का विवाह कराया। सिंह को एक कन्या हुई जिसका नाम था 'चेला'। नैमित्तिक (ज्योतिषी) ने कहा कि इसका पुत्र अपने पिता की हत्या कर स्वयं राजा बनेगा। उसकी द्वितीय पुत्री का नाम था 'उपचेला', जिसका पुत्र सभी शुभ लक्षणों से युक्त होने वाला था। गोप बड़ा ही व्याड (उपद्रवी) था। वह वैशालक लिच्छिवियों के उद्यानों का विनाश करने लगा। जब खण्ड को सूचना दी गयी तो उन्होंने गण के पास उद्यान के लिये प्रार्थना की। गणों ने उनके पुत्रों के लिये एक जीर्ण उद्यान का प्रदान किया। उसमें एक महाशाल वृक्ष था। एक ने वहाँ भगवान् बुद्ध की प्रतिमा बनवायी और दूसरे ने विहार की स्थापना करायी। गोप का उत्पात बंद नहीं हुआ था। अतः खण्ड ने किसी अन्य उपद्रवी कर्वटक में उपद्रव कराने की ही बुद्धि से उसे भेज दिया। संयोगवश वैशाली के सेनापति की मृत्यु हो गयी और खण्ड उस पद पर नियुक्त हुए। कुछ दिन के बाद खण्ड भी परलोक सिधारे। उसके बाद वैशालकगण ने गोप को तिरस्कृत कर सिंह को ही सेनापति-पद पर नियुक्त किया।

जिस कर्वटक में गोप उत्पात मचा रहा था उसी कर्वटक में सिंहप्रमुख-गण का आज्ञा-पत्र पहुँचा। जब गोप को उससे पिता की मृत्यु तथा अन्य वस्तुस्थिति का भी पता लगा तो वह वैशालकों के असत्कार का असहन कर राजगृह गया और वहाँ राजा बिम्बिसार के द्वारा अग्रामात्य के पद पर नियुक्त किया गया। जब राजा बिम्बिसार की अग्रमहिषी दिवंगत हुई तो गोप ने अपने भ्राता की पुत्रियों के सौन्दर्य का वर्णन किया और साथ ही उनके पूर्वोक्त लक्षण भी सुनाये। राजा ने उनकी द्वितीय पुत्री के प्रति अपनी अभिलाषा व्यक्त की। परन्तु यदि विवाह हो तो कैसे? क्योंकि वैशालकों ने यह नियम बना लिया था कि वैशाली की कन्या कहीं भी अन्यत्र विवाहित नहीं हो सकती। अतः गोप सिंह के साथ गुप्त मन्त्रणा कर उसे

लेने स्वयं वैशाली पहुँचे और उद्यान में प्रतीक्षा करने लगे। उधर, ज्यों ही उपचेला पिता की आज्ञा पाकर उद्यानार्थ शृङ्गार करने लगी त्योंही नये द्वारपाल के घण्टा की ध्वनि से समग्र वैशाली गुञ्जित हो उठी। क्योंकि उसका यही वैशिष्ट्य था कि जब तक वैशाली का कोई भी शत्रु भीतर प्रवेश कर बंदी नहीं हो जाता या इसकी सीमा को पार नहीं कर जाता तब तक उसका कण्ठलग्न घण्टा बजता ही रहता था। सिंह भय से काँप उठे और शीघ्रता में उपचेला के बदले सविशेष समुद्यत चेला को ही उद्यान में पहुँचा कर गोप के रथ पर बैठा दिये। गोप भी तुरंत नौ दो ग्यारह हो गये। परन्तु घण्टा तो बजता ही था। अतः गोप को सशस्त्र वैशालकों ने घेर लिया। उनके साथ गोप का संग्राम तब तक चला जब तक कि पञ्चशत वीरों को उन्होंने धराशायी न बना दिया। तदनन्तर राजा बिम्बिसार के वैर का प्रतिशोध उनके पुत्र से लेने के लिये उसे लिख कर पेडा में सुरक्षित रख दिया गया।

जब गोप राजा के पास पहुँचे तो उपचेला के स्थान पर चेला को ही पाये और घटना-जाल का यथार्थ वर्णन कर दिये। परन्तु उससे क्या ? राजा तो उस अनुपम सुन्दरी को देखते ही कामविमूढ़ हो गये। उन्होंने सोल्लास चेला के साथ विवाह किया और उसका नाम वैदेही (विदेह की पुत्री) घोषित कराया। एक दिन राजा मृगयार्थ वन गये और अकस्मात् उनके शर से पञ्चाभिज्ञ ऋषि का चण्ड मृग आहत हो गया। इस पर ऋषि क्रोधान्ध होकर कुछ बोले जिसे राजा ने नहीं सह कर उन्हें वधदण्ड ही दे दिया। पर ऋषि भी प्रतिशोध लेनेवाले थे। अतः उन्होंने ऐसे प्रणिधान (उत्कण्ठा) को लेकर प्राणों का विसर्जन किया कि उनका प्रवेश वैदेही के ही गर्भ में हो गया। अब तो वैदेही को राजा के पृष्ठमांसों को ही भक्षण करने की दोहद (लालसा) उत्पन्न हुई। अतः राजा अपने को मांसाच्छादित तूलिका (रूई) से ढँक कर चेला के आगे आत्मसमर्पित हुए। रानी भी उसे अभिलषित मांस समझ कर भरपूर खायी और संतृप्त हुई। पुनः जब उसे राजा के रक्तपान की उत्कण्ठा जगी तो उसकी भी शान्ति अन्य कृत्रिम उपायों के द्वारा ही की गयी। जिस दिन दारक (पुत्र) का जन्म हुआ उस दिन भी रुधिर की वृष्टि हुई जिसे नैमित्तिकों (ज्योतिषी-गण) ने पितृमारक योग का ही संकेत बताया। राजा उसे स्वयं राजपट्ट अर्पित कर देने का सङ्कल्प कर शान्ति से जीवन बिताने लगे।

उधर, वैशाली में उस समय महानाम नामक लिच्छवि निवास करता था। उसकी आम्र-वाटिका में अकस्मात् कदली का स्तम्भ जनमा। नैमित्तिकों ने कहा कि सातवें दिन इसके मध्य से एक दारिका का जन्म होगा। जब उसका जन्म हुआ तो महानाम ने उसका नाम आम्रपाली रखा। जब वह विवाह की योग्या हुई तो महानाम ने वहाँ के गण को निवेदन किया। गण उसके अनुपलभ्य लावण्य से मुग्ध होकर बोले—गृहपति ! यह स्त्रियों में रत्न है। अतः इसका उपयोग गण ही करेंगे। महानाम चिन्ता से विवर्ण हो गये और पुत्री के पूछने पर उसने सारा वृत्तान्त सुना दिया। आम्रपाली ने कहा कि पिता जी ! आप चिन्ता त्याग दें और गण के समक्ष मेरे इन पाँच सङ्कल्पों को पूर्ण करने की मांग कर दें—(१) मेरा निवास

प्रथम स्कन्ध में हो; (२) एक के प्रवेश करने पर दूसरा प्रवेश न करें; (३) प्रवेशकारी के हाथ में पञ्चशत कार्षापण अवश्य हों; (४) यदि मेरे गृह की परीक्षा हो तो वह सातवें दिन ही; और (५) मेरे गृह में प्रवेश करने वालों के निष्कास एवं प्रवेश पर किसी तरह का प्रतिबन्ध न रहे। महानाम ने वैसा ही किया और गण ने भी उसकी माँगों को सर्वथा समुचित जान कर स्वीकार कर लिया। अब क्या था ? आम्रपाली के गृह में वैशालकों का कामाभिनय शुरु हो गया। पर वह कब तक ? मात्र-दरस-परसादि चेष्टा तक। अतः वे सभी उसकी दृष्टि में अपुरुष ही सिद्ध हुए। तदनन्तर आम्रपाली ने विभिन्न चित्रकारों के द्वारा चित्र-विचित्र जनों के चित्रों को खिंचवा कर एक-एक का निरीक्षण किया। उन सभी में उसे राजा बिम्बिसार ही वास्तविक पुरुष प्रतीत हुए।

राजगृह की घटना है कि राजा बिम्बिसार अपने अमात्यों के मुख से भिन्न-भिन्न वेश्या का रूप-गान सुन रहे थे। गोप अग्रामात्य ने आम्रपाली के लावण्य का वर्णन किया। इस पर राजा गोप के साथ वैशाली चल दिये और लक्ष्य पर पहुँचे। परन्तु ज्यों ही राजा आम्रपाली के गृह में प्रवेश किये त्यों ही घण्टा पूर्ववत् ही बजने लगा। फिर भी आम्रपाली ने उन्हें पूरे सात दिन के लिये सर्वथा निश्चिन्त बना दिया। दोनों की कामक्रीड़ा शुरू हुई। आम्रपाली को गर्भ रह गया। राजा ने कहा—"यदि तुम्हें दारिका हुई तो तुम्हारी है, और यदि दारक का जन्म हुआ तो उसके कण्ठ में इस अङ्गुलिमुद्रा को बाँध कर मेरे पास भेज दोगी।" राजा बिम्बिसार गोप के साथ प्रस्थान कर गये। आम्रपाली को यथासमय पुत्र का जन्म हुआ। पर जब वह अन्य दारकों के साथ क्रीड़ा करने जाता तो वह उनके बीभत्स आक्षेपों से उद्विग्न हो जाता था और जब से वह अपनी माता के उपदेशानुसार अपने पिता के परिचय में राजा बिम्बिसार का नाम लेने लगा तब से तो उसे 'शत्रु-पुत्र' कह कर उस पर वे दारकगण प्रहार ही करने लगे। अन्ततोगत्वा आम्रपाली ने अपने पुत्र को यथोचित उपदेश देकर उन वणिजों के हाथ में सौंप दिया जो राजगृह की ओर यात्रा कर रहे थे। उसने उन लोगों को अपने पुत्र के साथ उस अङ्गुलिमुद्रा को भी दे दिया। भद्र वणिजगण ने उस दारक को राजा बिम्बिसार के प्रासाद के पासी उसी अङ्गुलिमुद्रा के साथ उतार दिया। वह दारक भी अत्यंत निर्भीकतापूर्वक राजा की गोद में बैठ गया। राजा ने भी उसे पहचान कर उसका नाम निर्भीकता के कारण ही अभय कुमार रख दिया।

राजा बिम्बिसार पर-नारियों के प्रति अतिशय आसक्त रहते थे। एक दिन उनकी दृष्टि किसी प्रवासी श्रेष्ठी (शेठ) की पत्नी पर पड़ी और इनकी काम-लीला आरम्भ हुई। जब उसे गर्भ रह गया तो राजा ने उसे भी पहचान-चिह्न देकर पूर्ववत् ही सन्देश दे दिया। जब दारक का जन्म हुआ तो वह भी उसे अपनी प्रेष्यदारिका (दासी) के द्वारा यथोपदिष्ट रीति से ही राजद्वार पर रखवा दी। राजा की दृष्टि नीचे एक प्रज्ज्वलित प्रदीप पर पड़ी और उन्होंने उसे अभय कुमार के द्वारा ऊपर मंगवाया। अभय ने कहा—"देव ! इस पेडा में जो कुछ भी हो, वह मेरा है।" उसमें एक

शिशु था । राजा ने पूछा—क्या यह जीवित है या मृत ? तदनन्तर उसे पहचान कर राजा ने उसके पोषण का भार अभय कुमार पर ही निक्षिप्त किया और उसका नाम जीवक कुमारभृत पड़ा । जब जीवक बड़ा हुआ तो दोनों कुमारों ने शिल्पकर्म की शिक्षा लेने का परामर्श किया । क्योंकि उन्हें यह ज्ञात था कि राजसिंहासन पहले ही कुमार अजातशत्रु को अर्पित कर दिया गया है । इसलिये उन दोनों को अपनी उत्तरकालिक जीविका की भी चिन्ता हो रही थी । फलतः राजा से आज्ञा लेकर अभय कुमार रथकारत्व और जीवक कुमारभृत वैद्यक की शिक्षा लेने लगा । जीवक के गुरु कपालमोचनी विद्या नहीं जानते थे । अतः उसके लिये वह तक्षशिला में आत्रेय नामक वैद्यराज के पास जाना चाहा । राजा ने उसे राजोचित प्रबन्ध के द्वारा आत्रेय वैद्यराज के पास भेजवा दिया ।

जीवक कुमारभृत दिव्य प्रतिभा से सम्पन्न था । अतः उसे जितनी शिक्षा मिलती, उससे अधिक वह स्वयं जान जाता और उसे प्रयोग में लगा लेता । एक दिन अपने उपाध्याय के साथ वह भी किसी रोगी को देखने गया । वैद्यराज ने उसे अशुद्ध भैषज्य का परामर्श दे दिया । अतः जीवक चुपके से पुनः प्रवेश किया और उपाध्याय के नाम पर दूसरी ही औषधि बतला दिया । दूसरे दिन जब वही रोगी किञ्चित् स्वस्थ-सा होकर वैद्यराज के पास आया तो उन्होंने उसे उसी औषधि को दोहराने की आज्ञा दी । उसने पूछा—क्या आप की पूर्वोपदिष्ट औषधि या पश्चात् उपदिष्ट ? उन्होंने दोनों औषधियों का नाम सुना और जीवक को अतिशय प्राज्ञ समझ कर उसी के भैषज्य का परामर्श भी दिया । उस दिन से जीवक को ही लेकर उपाध्याय अन्यत्र जाने लगे । जब अन्य माणवकों ने उन पर पक्षपात का अभियोग लगाया तो वे उन सभी के मेधावित्व की परीक्षा लेने लगे । उन्होंने भिन्न-भिन्न शिष्य को भिन्न-भिन्न द्रव्यों के मूल्य का पता लगाने की आज्ञा दी । परन्तु जब परीक्षा का समय आया तो वे प्रत्येक से द्रव्यान्तर का ही मूल्य पूछना शुरु किये । फलतः जीवक के अतिरिक्त सभी शिष्य अनुत्तीर्ण हुए । वैद्यराज महोदय ने पुनः सभी को अभैषज्य लाने के लिये सरलक पर्वत पर भेजा । परावर्तन के समय माणवकगण किसी हस्ति के पदचिह्न का निरीक्षण करने लगे । जीवक कुमारभृत ने उसे देख कर कहा कि यह तो हस्तिनी का पद है । इसकी दाहिनी आँख कानी है और इसे आज ही कलभक का जन्म होगा । इस पर एक स्त्री बैठी थी । वह भी दक्षिणकाणा एवं गुर्विणी है, और उसे भी आज ही पुत्र का जन्म होगा । जब यह प्रसङ्ग उपाध्याय को सुनाया गया तो उन्होंने जीवक से उस पदचिह्न की पहचान का रहस्य पूछा । उसने उत्तर दिया कि हस्ति का पद परिमण्डल (वर्तुल) और हस्तिनी का दीर्घ होता है । वह बायें पार्श्व होकर गयी है अतः वह दक्षिण काणा, और उसके पिछले पावों पर दबाव है इसलिये वह गुर्विणी है । उसके मूत्र में शुक्र का अंश है । अतः उसे आज ही प्रसव होगा । पुनः वह दाहिने पावों को दबाती हुई गयी है; इसलिये उसे कलभक ही होगा । उस पर जो स्त्री के आसीन होने का अनुमान है वह इसलिये है कि उसने उतर कर अपने पावों के बीच प्रस्राव किया है । इसी

तरह जीवक ने उसकी अन्यान्य पहचानों को भी कहा। तदनन्तर जीवक ने जिस स्थान का नाम कहा वहाँ जाकर माणवकों ने देखा कि जीवक का कथन अक्षरशः सत्य है। इसके बाद उपाध्याय ने जीवक को कपालमोचनी विद्या का भी अनुप्रदान किया। उन्होंने उसे उसका प्रयोग प्रदेशान्तर में ही करने का आदेश इसलिये दिया कि उनकी निजी जीविका सुरक्षित रह जाय। प्रस्थान से पूर्व कुमार ने वहाँ के राजविद्रोही खषों को भी पराजित कर राजा पुष्करसारी से बहुतेरे पुरस्कार पाये जिन्हें उसने गुरु को सादर समर्पित किया।

जीवक कुमारभृत सर्वप्रथम भद्रंकर नगर पहुँचा। वहाँ उसने सर्वभूतरुत नामकशास्त्र (सर्वजीव-शब्द-परिज्ञान-विज्ञान) की शिक्षा पायी। वहाँ उसे सर्वभूत-प्रसादन नाम की मणि भी प्राप्ति हुई। इसका वैशिष्ट्य यह था कि इसे किसी भी रोगी के समक्ष रख देने से उसके रोग का यथार्थ परिज्ञान हो जाता था। तदनन्तर जीवक उदुम्बरिका संप्राप्त हुआ। वहाँ उसने सर्वभूतप्रसादन मणि और कपालमोचनी विद्या के सहारे एक आढकमापक के शिर से शतपदी कीट को बाहर कर उसे स्वस्थ कर दिया। उसने प्रसन्न मन से जीवक को पञ्चशत कर्षापणों का अर्पण किया जिसे जीवक ने उपाध्याय आत्रेय को ही भेज दिया। रोहीतक की घटना है कि जीवक किसी रमणीय उद्यान में रात्रिवास किया। एक जलोदर रोगी मरने की इच्छा से उसी में लेटा हुआ था। जब उस पर अमनुष्यक (प्रेत) का आक्रमण हुआ तो जलोदर रोग बाहर निकल कर कहा—"यदि कोई यहाँ छागसटा का धूप दे दे तो तुन्हें द्वादश योजन तक भाग जाना पड़ेगा।" पुनः प्रेत ने भी कहा—"यदि कोई उदश्वी (जलमिश्रित मट्ठे हुए दूध) के द्वारा मूलक बीज को पीस कर इस रोगी को पिला दे तो तुम्हारा सर्वनाश हो जाय।" जीवक अपने सर्वभूतरुत-शास्त्र के बल पर दोनों ही प्रयोगों को जान लिया और उस उद्यान के स्वामी तथा उस रोगी को भी विपत्ति से मुक्त कर दिया। उन दोनों ने भी कुमार को सत्कार में जो कुछ द्रव्य दिया उसे भी उसने तुरंत 'गुरवे नमः' कर दिया।

जीवक कुमारभृत क्रमशः मथुरा पहुँचा। वहाँ वह एक वृक्ष के नीचे विश्राम करता हुआ किसी गृध्रिणी की बातों को सुना। उसके बच्चों ने उसे मृत मल्ल (पहलवान) को दिखा कर उसका मांस लाने को कहा। उसने वैद्यराज जीवक का नाम लिया और मांस-प्राप्ति में संशय बताया। परन्तु जब उन शावकों ने उसकी चिकित्सा बताने का आग्रह किया तो उसने स्वयं उस मृतक की चिकित्सा भी बता दी। अब क्या था? जीवक उस मृतजन की चिकित्सा कर उसे स्वस्थ कर दिया। मथुरा में ही एक गृहपति अपनी पत्नी में अतिशय आसक्ति रख कर मरा और उसी की जननेन्द्रिय में कृमि बन कर जन्म लिया। फलतः जब कभी उसकी पत्नी किसी के साथ कामोपभोग में प्रवृत्त होती तो वह कृमि उसमें विघ्न डाल देता। उस स्त्री ने जीवक को सानुनय अपना वृत्तान्त सुनाया। जीवक ने उसे अपने साथ कामक्रीड़ा में प्रवृत्त होने के लिये कहा। जब वह उसके साथ रमण करने लगी तो जीवक ने उस कृमि को निकाल कर बाहर फेंक दिया और वह स्वस्थ हो गयी। इसी तरह जब जीवक वैशाली पहुँचा तो वहाँ भी

उसने एक मल्ल (पहलवान) और कर्णशूल-रोगी को व्याधिमुक्त किया। किन्तु वहाँ उसे उन रोगियों से जो सहस्र कार्षापण मिला उसे उसने अभय कुमार की माता को ही सादर अर्पित किया।

जीवक कुमारभृत भिन्न-भिन्न विषयों में भ्रमण करता हुआ राजगृह पहुँचा। पिता की आज्ञा पाकर कुमार अजातशत्रु उसकी अगवानी में गया। किन्तु जीवक उसके सत्कार से बचने के लिये दूसरे ही द्वार होकर राजभवन पहुँचा। मार्ग में ही उसे महाजन-समूह ने घेर लिया। एक ब्राह्मण ने अपने अक्षि-रोग का भैषज्य पूछा और उसने भस्म से उन्हें भर देने को कहा। वह स्वस्थ हो गया। उस व्यक्ति ने भी पुनः दूसरे अक्षि-रोगी को वही औषधि बता दी। पर वह अंधा हो गया। उसके बाद राजा बिम्बिसार के शिर पर पिटक (व्रण) हो गया। जीवक ने उसे गुप्त रूप से फोड़ दिया और नाना द्रव्यों से जल को भावित कर इस तरह उन्हें स्नान कराया कि व्रण का चिह्न भी विनष्ट हो गया। राजा ने प्रसन्नतापूर्वक जीवक के लिये वैद्यराजाभिषेक का आयोजन किया। परन्तु उस अन्ध जन ने उसका विरोध किया। तदनन्तर उसे भी जीवक ने नीरूज बना दिया। इस तरह जीवक कुमार वैद्यराज की उपाधि से सुशोभित हो गये।

राजगृह में कोई गृहपति गुल्मरोग (विकृतस्प्लीन) से पीड़ित हो गया। सभी वैद्यों ने हार मान ली। जीवक ने भी कहा कि इसका भैषज्य दुर्लभ है। वह बेचारा आत्महत्या करने के लिये श्मशान गया। वहाँ एक प्रज्ज्वलित चिता में वभ्रु-नकुल और चन्दन-गोधा परस्पर युद्ध करते हुए गिर कर जल-भुन गये थे। उसने उस मांस को खा लिया। संयोगवश वृष्टि हुई और उसी चिता से जो पानी प्रवरने (टपरने) लगा उसे उसने पीया। पास ही गोकुल (गायों का झुण्ड) भी था जहाँ उसने कोद्रव के भात को मथ कर पी लिया। फलतः उसका गुल्म स्वयं ही स्फुटित हो गया और वह स्वस्थ हुआ। तदनन्तर वैदेही के गुह्य स्थान में पिटक (व्रण) हो गया। जीवक ने अपनी अपर माता के लिये सक्तु (सत्तू) का पिण्ड बन वाया। वैदेही उस पर बैठा दी गयीं। जीवक ने उस पिटक को देखा तथा उसे औषधि के द्वारा पका दिया। पुनः जीवक ने सक्तुपिण्ड में ही चीर-फाड़ का शस्त्र रख कर वैदेही को दासियों के द्वारा किञ्चित् स्पर्श कराया। पिटक फुट गया। इस तरह बिना नग्न हुए ही रानी स्वस्थ हो गयीं। राजा पुनः जीवक के लिये वैद्यराज-अभिषेक का आयोजन करने लगे। इस बार उपर्युक्त गुल्मरोगी का यद्यपि विरोध आया पर जब जीवक ने उसके भैषज्य का वर्णन पूर्व ही सुना दिया तो वह संतुष्ट हो गया। जब कुमार अजातशत्रु ने अपने पिता की हत्या करा दी तो उन्हें गुल्म रोग हो गया। वैद्यराज ने सोचा कि गुल्म तो अत्यन्त हर्ष अथवा अत्यन्त रोष से ही स्फुटित होता है। यह तो पापी है, अतः इसे सभी तरह से क्रुद्ध कर देना ही उचित है। जीवक ने कहा—देव! यदि आप उदायिभद्र कुमार का मांस भोजन करें तो स्वस्थ हो सकते हैं, अन्यथा किसी भी तरह से नहीं। राजा को अत्यन्त क्रोध आ गया। पर अपना जीवन तो सब से बढ़ कर प्यारा है;

फलतः राजा ने स्वीकार कर लिया। तदनन्तर वैद्यराज उस कुमार को सभी विशिष्ट अलङ्करणों से विभूषित कर राजा के समक्ष ले गये और बोले—देव ! इसे अन्तिम बार देख लें। उसने उसे अपने गृह में छिपा कर रख दिया और श्मशान से एक मृत कुणप के मांस को लाकर उसे सुस्वादु बनाया। जब राजा उसे भोजन करने बैठे तो वे अपने को पिता और पुत्र, दोनों के ही वध का कारण कह कर क्रोध से अपने ही कपोल पर प्रहार करने लगे। जीवक ने उनके क्रोधानल को और भी प्रज्वलित कर दिया। फलतः गुल्म फुटा और उनके मुख होकर सभी रक्त निकल गया। राजा ने उनका पुनः वैद्यराजाभिषेक कराया।

जीवक वैद्यराज को चिकित्सा का अहङ्कार आ गया। वे भगवान् के पास पहुँचे। वे जीवक को साथ में लेकर पर्वतराज हिमालय पर गये जहाँ उन्होंने प्रदीप के समान जलते हुए नाना प्रकार की औषधियों को देखा। भगवान् कहते हैं—जीवक ! तुम यथेच्छ भैषज्यों को चुन लो। जीवक भयभीत हो गये। जब वे औषधियों को लेकर आये तो भगवान् उनसे उनके नाम एवं गुणों को पूछना आरम्भ करते हैं। जीवक की बुद्धि कुंठित हो गयी और भगवान् उन सभी के गुण एवं सेवन की विधियों को बताने लगे। जीवक का मद विलीन हो गया और विशुद्ध ज्ञान का उदय हुआ। वे भगवान् के चरणों पर गिर कर प्रणाम किये तथा अपने को आजीवन संघोपासक के रुप में अर्पित कर दिये। हिमालय की शीतल वायु के लगने पर भगवान् दन्तरोग से पीड़ित हो गये। जीवक उनकी चिकित्सा विशेष सावधानी से करने लगे। जब उन्होंने भगवान् से रोग की स्थिति को पूछा तो भगवान् ने उनकी चिकित्सा में ही दोष दिखाया। तदनन्तर जीवक ने भगवान् को गुड-हरीतकी का मण्डानुपूर्वी (अवलेह) बना कर खाने का परामर्श दिया और भगवान् स्वस्थ हो गये। जीवक वैद्यराज की चिकित्सा से स्वस्थ होकर राजागण उन्हें ग्रामों का भी प्रदान करने लगे। विदेहराज ने उन्हें शत-सहस्रमूल्यक बृहतिकाप्रावरण (विशाल उत्तरीयवस्त्र) दिया जिसे उन्होंने भगवान् के चरणों पर अर्पित किया। भगतान् की आज्ञा से आयुष्मान् आनन्द ने उसे फाड़ कर भगवान् के लिये तीन चीवर और भिक्षुसंघ के लिये भी उससे अनेक चीवर बनाये।

राजा प्रसेनजित् कोसल के अग्रामात्य का नाम मृगार था। वे श्रावस्ती में रहते थे। उन्हें सात पुत्र थे। उनमें सब से छोटा विशाख था। अग्रामात्य महोदय की पत्नी का देहान्त हो गया। उन्होंने अपने छः पुत्रों का विवाह कराया। पर वे सभी पत्नी में आसक्त रह कर गृह-कार्य से विरक्त हो गये। मृगार की चिन्ता सीमा पर गयी। उनका एक प्रेमी ब्राह्मण आया और उसे उन्होंने अपनी व्यथा सुनायी। उसने उन्हें विशाख को विवाहित कराने का उपदेश दिया तथा दारिका के अन्वेषण का भी भार ले लिया। वह ब्राह्मण अपनी यात्रा के उपक्रम में चम्पा पहुँचा। वहाँ बलमित्र नाम का एक गृहपति था जिसे विशाखा नाम की पुत्री थी। विशाखा अन्य दारिकाओं के साथ उद्यान जा रही थी। अतः उस ब्राह्मण को उसकी परीक्षा का सुनहला अवसर मिल गया। उसने देखा कि अन्य दारिकाओं

के विरुद्ध विशाखा मन्द एवं विनम्र गति से ही उन के पीछे-पीछे जा रही है। पुनः पुष्करिणी के तट पर भी वही एकमात्र लज्जासंपन्न दिखाई पड़ी। आगे मार्ग में पानी को पार करना था। अन्य दारिकाएँ उपानह (जूतियाँ) पावों से निकाल लीं। परन्तु विशाखा उपानह के साथ ही पानी पार कर गयी। आम्रवाटिका में भी उन सभी के विपरीत इसने छत्र (छत्ते) को फैला कर ही प्रवेश किया। ब्राह्मण ने उससे प्रश्न कर एक-एक का उत्तर माँगा और वह कहने लगी—तात ! मन्द गति से चलने में अङ्ग-भङ्ग की आशङ्का नहीं रहती। पुनः नग्नावस्था में यदि कोई स्त्री क्षण भर के लिये भी स्नान करे तो उस पर अन्य पुरुषों की दृष्टि पड़ सकती है। तदनन्तर, जल में उपानह पहनने से कंटकादि का भय नहीं रहता और वाटिका में छत्र को फैला कर चलने से पक्षिगणों के प्रस्राव से गात्र दूषित नहीं होता। देवमन्दिर में अक्सर दुश्चरित जन छिप कर बैठे रहते हैं। अतः प्रवात (आँधी) के आने पर भी वाटिका में ही खड़ा रहना श्रेयस्कर है। इस तरह वह कन्या सभी गुणों से समन्वित सिद्ध हुई।

उस ब्राह्मण महोदय ने गृहपति-बलमित्र के घर पर पहुँच कर उससे उस कन्या की भीख माँगी। गृहपति ने पूछा—किसके लिये ? उसने कहा—श्रावस्ती के निवासी मृगार अग्रामात्य के विशाख नामक पुत्र के लिये। उसने स्वीकार कर लिया। जब ब्राह्मण महोदय ने मृगार के समक्ष उस दारिका के सौन्दर्य एवं स्वभाव का वर्णन सुनाया तो मृगार सन्तुष्ट हुए और विशाख का विवाह सम्पन्न हुआ। प्रस्थान के समय माता ने विशाखा को कुछ उपदेश दिया था जिसे मृगार ने अक्षरशः सुना। विशाखा ने अपने पति के साथ नौका-यान से प्रस्थान किया। उस पर एक नवप्रसूता वड़वा (घोड़ी) चढ़ाई जाने लगी। जब उसने नाव पर पाँव किसी भी तरह नहीं रोपा तो विशाखा ने परामर्श दिया कि पहले बछड़े को तो चढ़ावो, वह स्वयं चढ़ जायगी। मार्ग में रात्रि-निवास का आयोजन हुआ। मृगार की शय्या एक प्राग्भार (ऊपर लटकती हुई नुकीली चट्टान) के नीचे बिछायी जाने लगी। विशाखा को अपने श्वशुर के मरण की आशङ्का हुई। उसने शय्या हटवा दी और वह प्राग्भार भी तत्क्षण ही गिर पड़ा। पुनः मृगार की शय्या का प्रबन्ध शून्य देवमन्दिर में होने लगा। विशाखा ने वहाँ से भी उसे पृथक् करा दी। दैववश वह मन्दिर भी उसी क्षण गिर पड़ा। इस तरह विशाखा की प्रतिभा मार्ग से ही प्रस्फुटित होने लगी।

जब श्वशुरगृह में विशाखा का प्रवेश हुआ तो सप्तम दिवस में उसके पाक की बारी आयी। वह अन्य दिनों की परिजन-भोजनावशिष्ट वस्तुओं को सुरक्षित कर रख देती और अपनी बारी के दिन प्रातः काल ही अपने भृत्यवृन्दों को अर्पित कर देती। फलतः उस दिन भृत्यगण द्विगुण उत्साह से काम करने लगे। श्वशुरदेव ने उसे गृह की स्वामिनी बना दी। एक दिन की घटना है कि ऊपर से हंस की श्रेणी ने शालि-अन्नों को नीचे गिराया। राजा ने प्रत्येक अमात्य को एक-एक शालि-अन्न दिया। मृगार ने अपना अंश विशाखा को दिया। उसने उसका वपन कर बीज रख दिया। प्रति वर्ष उसकी खेती होने लगी और मृगार का कोष्ठागार

हंसाहृत शालियों से भर गया। संयोगवश राजा प्रसेनजित् कोसल रोगग्रस्त हुए और वैद्य ने उन्हें हंसाहृत-शालि के मण्ड को ही पीने के लिये कहा। राजा ने अमात्यों के समक्ष उसकी चर्चा की पर एक ने भी अपनी दूरदर्शिता का परिचय नहीं दिया। मृगार ने विशाखा का नाम लिया और उसने यथानिदिष्ट मण्ड को अर्पित कर राजा को स्वस्थ कर दिया। किसी दिन राज-द्वार पर बेटी सहित एक वड़वा (घोड़ी) लायी गयी। अमात्यों ने माता और पुत्री को पहचानने का भरसक प्रयास किया पर किसी को भी सफलता नहीं मिली। विशाखा ने दोनों के आगे सुस्वादु ग्रास बराबर मात्रा में ही देने का परामर्श दिया और कहा कि उनमें जो दुहिता है वह अपने अंश को शीघ्रता से खाकर माता के भी भाग को खाने लगेगी। बात सत्य हुई और राजा भी विशाखा की प्रचुर प्रशंसा करने लगे।

दूसरे दिन भी एक अद्भुत घटना घटी। एक कम्बल पर दो व्यक्तियों ने अधिकार जमाया और दोनों झगड़ते हुए न्यायार्थ राजा के पास पहुँचे। अमात्यों की बुद्धि कुंठित हो गयी। मृगार ने इस समस्या को भी विशाखा के समक्ष रखा। उसने कहा कि कम्बल का अर्धभाग कर दोनों ही व्यक्तियों को सहर्ष बाँट लेने का सुझाव दें। जिसका वह कम्बल है, वह तो ममता-वश उसका स्वीकार नहीं कर कम्बल का ही परित्याग करने लगेगा। पर दूसरा व्यक्ति उसके अर्धभाग को भी ले लेने में हर्ष ही प्रकट करेगा। इसी तरह यथोक्त विवाद का भी समाधान हुआ। पुनः एक पुत्र के लिये दो माताओं ने परस्पर विवाद आरम्भ किया। दोनों ही न्यायार्थ राजप्रासाद पहुँचीं। दोनों ही सपत्नी थीं और उनका पतिदेव दिवंगत हो चुका था। राजा ने निर्णय का भार अमात्यों पर निक्षिप्त किया। निरुपाय होकर मृगार ने विशाखा से समाधान का ग्रहण किया और तदनुसार ही उन दोनों के आगे अपना निर्णय सुना दिया। फलतः उन दोनों ने उस दारक की एक-एक बाँह पकड़ ली और वे उसे जोर-जोर से खींचने लगीं। जब वह दारक कष्ट के कारण करुण-क्रन्दन करने लगा तो उसकी अपनी माता का हृदय पिघल गया और उसने उसे सिर्फ जीवित रहने देने की लालसा से ही परित्याग कर दिया। फलतः उसी को वह दारक समर्पित किया गया। मृगार को पुरुषव्याधि (धातुरोग) उत्पन्न हो गयी। विशाखा ने अतिशय प्रयत्न कर श्रीवर्धन की दुहिता के साथ अपने श्वशुर का विवाह सम्पन्न कराया। मृगार ने सस्नेह विशाखा को कहा कि पुत्रि ! तुम तो अपनी माता के उस उपदेश का पालन नहीं करते। उसने उत्तर दिया—तात ! मैं उसका अक्षरशः पालन कर रही हूँ। क्योंकि स्त्री के लिये सूर्य और चन्द्र के स्थान में श्वश्रू और श्वशुर हैं, जिन्हें मैं नित्य प्रणाम करती हूँ; और अग्निस्थानीय स्वामी है, जिनके पास रह कर मैं सेवा करती हूँ। पुनः मैं आदर्श के समान गृह को परिष्कृत करती हूँ, और देव एवं स्वामी की परिचर्या के समय शुक्ल वस्त्र तथा अन्य काल में भिन्न वस्त्रों को नियमतः धारण करती हूँ। पुनः आदान एवं अदान का जो उपदेश हुआ था, उसे भी मैं पालन करती ही हूँ। क्योंकि मैं दूसरों की दुरुक्तियों का धारण कर स्वयं उन्हें नहीं दुहराती। तदनन्तर मैं एकान्त में बैठती हूँ और परिजनों को भोजन करा कर ही

स्वयं भोजन करती हूँ। पुनः मैं यथाशक्ति दान एवं पुण्य भी नियमित रूप से करती ही हूँ। मृगार सुन कर अतिशय प्रसन्न हुए।

भगवान् की लीला अपरम्पार है। विशाखा ने बत्तीस अण्डों का जन्म दिया। मृगार व्यथित होकर उन्हें फेंकने को प्रस्तुत हुए, पर विशाखा के विरोध करने पर वे रुक गये। उन्होंने भगवान् को सभक्ति सूचना दी। भगवान् उन अण्डों को सेवने की विधि बतला कर कहते हैं कि सप्तम दिन में इन अण्डों से बत्तीस कुमारों का जन्म होगा। जब ये सभी कुमार युवक हुए तो महाबलशाली और दुर्दान्त हुए। एक दिन इनका रथ पुरोहित पुत्र के रथ से सट गया और कलह छिड़ने पर उसे इन लोगों ने नीचे गिरा दिया। उसने अपने पिता के समक्ष अश्रु बहाकर वर्णन किया, जिस पर पुरोहित महोदय इन सभी कुमारों के छिद्रान्वेषण में तत्पर हो गये। संयोगवशात् कोई कर्वटक राजद्रोही बन गया और राजा का सैन्यदल भी उससे पराजित होने लगा। परन्तु इन कुमारों ने उसे क्षत-विक्षत कर विद्रोहियों को राजा की दया का पात्र बना दिया। पुरोहित को अवसर मिला और उन्होंने राजा को विश्वस्त कर दिया कि विशाखा के उन्मत्त पुत्र कभी न कभी आपको राजसिंहासन से च्युत कर देंगे। राजा ने भी उन सभी को निमन्त्रित कर विष-मिश्रित भोजन कराया और जब वे मूर्छित हुए तो उनके शिरों को काट कर पेडा में भरवा दिया तथा उसको विशाखा के पास भेज दिया। उस समय विशाखा के गृह में भिक्षुसंघ सहित भगवान् बुद्ध भोजन कर रहे थे। जब भगवान् ने धर्म-प्रवचनार्थ आसन ग्रहण किया तो विशाखा अपार हर्ष के साथ उस पेडा को खोलने लगी। भगवान् कहते हैं कि पहले धर्मोपदेश तो सुनो तदनन्तर यथाभिप्रेत करोगी। उस समय भगवान् ने ऐसा उपदेश दिया कि विशाखा को सत्य का ही दर्शन प्राप्त हुआ। उसने पेडा को उद्घाटित किया और अपने पुत्रों के शिरों को देखकर कहा—भगवन्! सभी संस्कार अनित्य हैं।

जिज्ञासु भिक्षुवृंद ने भगवान् से विशाखा-संबन्धी उन अनोखी घटनाओं का प्रसङ्ग पूछा और भगवान् ने कथा का आरम्भ किया। पहले किसी समय वाराणसी नगरी में किसी गृहपति के पुत्र की मृत्यु हो गयी थी। उसकी पत्नी अनुक्षण पुत्र की लालसा से लालायित रहने लगी। वह भगवान् काश्यप के चार-रत्नमय स्तूप को नियमतः परिष्कृत कर वहाँ पूजा करने लगी। उसके हृदय में बहुत-से पुत्रों की प्राप्ति की अभिलाषा थी। संयोगवश उसने प्रसव-वेदना से अभिभूत किसी नारी का क्रन्दन सुना। तदनन्तर उसने बत्तीस मित्रों की मण्डली को उसी स्तूप पर पूजा करते हुए भी देखा। उनलोगों ने अपनी यह उत्कण्ठा प्रकट की कि हमलोग बड़े ही बलिष्ठ होकर जन्म लें। उस पुत्राभिनन्दिनी वृद्धा ने कहा कि पुत्र! यदि तुम लोगों की ऐसी ही लालसा है तो मुझमें भी तुम्हीं लोगों की माता बनने की उत्कण्ठा जग गयी है। उन लोगों ने भी स्वीकार कर लिया। परन्तु उसे तत्क्षण ही पुनः उस प्रसव-पीड़ा की सुधि आ गयी और वह चिन्ताकुल हो गयी। इतने में उसकी दृष्टि एक कुक्कुटी पर पड़ी जिसने मुहूर्तमात्र में बत्तीस अण्डों को जनमा दिया। वह तुरंत उस स्तूप पर

पुनः शिर रख कर उसी अभिलाषा के साथ प्रार्थना करने लगी जिसके परिणाम में वृद्धा-रूपिणी विशाखा को बत्तीस अण्डों का जन्म देना पड़ा। तदनन्तर भगवान् ने विशाखा के पुत्रों की हत्या का भी कारण सुनाकर भिक्षुगणों को संतृप्त कर दिया।

भगवान् बुद्ध राजगृह में वेणुवन के कलन्दक-निवाप में अवस्थान करते हैं। वहाँ पञ्चाभिज्ञ ऋषि का आश्रम था। उन्होंने अपने आश्रम के पास प्रस्राव किया। जिसे पीने से एक मृगी को गर्भ रह गया। संयोगवश उस मृगी ने उसी स्थान पर आकर एक दारक का जन्म दिया जिसे उसने सूँघ कर छोड़ दिया। ऋषि महोदय ने उसका नाम मृगशिर रखा और उसका लालन-पोषण भी किया। जब ऋषि मर गये तो मृगशिर ने कपालकोटनी विद्या सीखी। इसका वैशिष्ट्य यह है कि इसके बल से मृत जन के कपाल पर चोट दे-देकर उसके भविष्य फल का निर्णय किया जाता था। उसके वैनेय काल को संप्राप्त जानकर भगवान् बुद्ध ने आयुष्मान् आनन्द को निम्नलिखित चार प्रकार के शिरों के साथ मृगशिर के पास जाने की आज्ञा दी—(१) स्रोत आपन्न, (२) सकृदागामी, (३) अनागामी और (४) अर्हत। वे प्रथम तीन कपालों को तोड़-फोड़ कर बोले कि ये सभी देवत्व को प्राप्त हो गये हैं। परन्तु मृगशिर को अर्हत के कपाल का रहस्य तनिक भी ज्ञात नहीं हुआ। अतः वे पश्चात्ताप करने लगे और बोले कि संसार में इस विद्या के पारङ्गत व्यक्ति कौन है? आयुष्मान् आनन्द ने तथागत भगवान् बुद्ध का नाम लिया। इस पर मृगशिर भगवान् के शरणापन्न हुए और भगवान् के ही पास रहकर उन्होंने ब्रह्मचर्यपालन की भी प्रतिज्ञा ली।

यात्रा के उपक्रम में भगवान् बुद्ध वैशाली सम्प्राप्त हुए और वहाँ मर्कट ह्रद के तट पर कूटागार शाला में अवस्थान करते हैं। दूसरे दिन पूर्वाह्न में जब भगवान् पात्र और चीवर को लेकर भिक्षार्थ वैशाली में प्रवेश किये तो उन की दृष्टि एक कालक पृष्ठ (पूर्व कुकर्म के कारण काले पीठ वाले) पुरुष पर पड़ी। पुनः जब भगवान् अपने भिक्षुसंघों से समावृत होकर आसनासीन हुए तो वे भिक्षुओं के समक्ष उसकी चर्चा इस तरह करते हैं। सम्यक् संबुद्ध काश्यप के समय में ही वह कालक पृष्ठ भिक्षु बना था। वह सांघिक शयनासन को जो अपवित्र कर उसका स्वच्छंद उपभोग करने लगा, उसी कुकर्म के विपाक से वह पञ्चशत जन्मों के लिये कालक पृष्ठ हो गया है। अतः प्रत्येक भिक्षु को सदैव सभी तरह से स्वच्छतापूर्वक ही रहना चाहिये। कुछ भिक्षुगण कण्डूरोग से पीड़ित हो गये। वे पीप एवं शोणित युक्त चीवर ही धारण कर भिक्षार्थ नगरों में प्रवेश करने लगे। नागरिक जन उन्हें घृणा की दृष्टि से देखने लगे। जब भगवान् को यह सूचना दी गयी तो वे उन भिक्षुओं को उपदेश देते हैं कि वे अपने चीवरों को पाँचवें या छठे दिन अवश्य स्वच्छ कर लें। पुनः जिन भिक्षुओं को कुष्ठ रोग हो गया था वे भी सांघिक वस्तुओं को ही अपने उपयोग में लाते थे। भगवान् आदेश देते हैं कि कुष्ठ-रोग-ग्रस्त भिक्षुगण सांघिक शयनासन, प्रस्रावकुटी तथा वर्चस्कुटी को अपने उपयोग में नहीं लावें। संघ को उचित है कि कुष्ठ रोगियों के लिये एकान्त स्थल में

शयनासनादि का प्रबन्ध कर दें। पुनः किसी भिक्षु ने भाङ्गेय चीवर, तो किसी ने केश चीवर धारण करने की इच्छा व्यक्त की, और एक ने तो नग्नावस्था में ही रहने की अभिलाषा प्रकट कर दी। पर भगवान् ने एक स्वर से ही सभी का विरोध कर दिया। फिर भी उनमें जो नग्नता का अभिलाषी था वह स्वयं ही संघ से पृथक् हो गया।

भगवान् उस भिक्षु की जन्मान्तरीय कथा आरम्भ करते हैं। पहले किसी समय धृतराष्ट्र नाम के हंसराज हुए थे। उन्होंने अपनी पुत्री के लिये स्वयंवर की घोषणा करा दी। नाना देश के चित्र-विचित्र पक्षिगण एकत्रित हुए। किन्तु उसकी पुत्री ने किसी मयूर को देखा और उसीको पति चुन लिया। जब उस मयूर को सूचना मिली तो उसने हर्षोद्रेक में नृत्य काआरम्भ कर दिया। हंसराजने उसका नृत्य देखा और कहा—यह तो निर्लज्ज है। मैं इसे अपनी दुहिता कदापि नहीं दूँगा। तब मयूर उस धृतराष्ट्र के पास अपने रूप, स्वर एवं गुण का वर्णन किया। परन्तु हंसराज ने कहा कि सब कुछ रहने पर भी तुझ में निर्लज्जता का भयानक दोष है। भगवान् कहते हैं कि यही भिक्षु उस काल में यथोक्त निर्लज्ज मयूर हुआ था। पुनः एक भिक्षु ने अपने केशों को नोच लेने का प्रस्ताव किया। भगवान् कहते हैं कि मुण्डन करना विहित कर्म हैं पर केश-लुंचन सर्वथा निषिद्ध है। इसी तरह भगवान् ने पर्णशाटिका, अजिन, तिरीटी एवं अंगनाडिका आदि के भी धारण करने का विरोध किया। पुनः चीवर की प्राप्ति को लेकर भिक्षुओं में परस्पर विरोध उत्पन्न हो जाता था। उस विषय में भी उपदेश देते हुए भगवान् ने निम्नोक्त घटना का भी वर्णन आरम्भ किया।

किसी दूसरे कर्वटक में किसी गृहपति ने विहार की स्थापना की। उसमें भिक्षु की संख्या चाहे एक हो या शत, उन्हें पटकशत ही दान में मिलता था। किसी समय उस विहार में दो महल्ल (वृद्धभिक्षु) वर्षा ऋतु व्यतीत करने के लिये उपस्थित हुए। उन दोनों को उस गृहपति ने शत-शत वस्त्रों का दान दिया। एक ने कहा कि यह संघ का लाभ है और दूसरे ने कहा कि यह हम लोगों की ही प्राप्ति है। पर अंत में यही निर्णय हुआ कि भिक्षुओं का आह्वान कर ही इन वस्त्रों का विभाजन करना चाहिये। अतः एक भिक्षु ने श्रावस्ती के लिये प्रस्थान किया। वहाँ जेतवन के द्वार पर उपनन्द बैठा था। उसने पूछा—बन्धुवर! आप कहाँ से आये हैं और क्यों? उसने सविस्तर कथा सुना दी। उपनन्द ने स्वयं उसके साथ जाने की इच्छा व्यक्त की तथा उसके लिये उसने अन्य भिक्षुओं से पृथक् ही शयनादि का प्रबन्ध भी कर दिया। उस रात में उपनन्द को नींद नहीं आयी। वह रात्रिशेष में ही भिक्षु-बन्धु के साथ प्रस्थान कर गया। जब उस लाभ के विभाजन का अवसर उपनन्द को संप्राप्त हुआ तो उसने पहले एक भिक्षु के पास जाकर पूछा कि तुमने इस विहार में क्या-क्या किया है? उसने कहा कि मैंने इसका संमार्जन एवं गोमय से नित्य उपलेपन किया है। उपनन्द उस काम को बिल्कुल तुच्छ सिद्ध कर धर्म-प्रवचन को ही यथोक्त लाभ का स्रोत स्थिर किया। परन्तु जब वह द्वितीय भिक्षु के पास गया

और उसके मुख से धर्म-प्रवचन देना ही उसका काम सुना तो वह पूर्व भिक्षु के कर्म की ही प्रशंसा करने लगा और कहा कि उसी की मर्यादा से यह लाभ सम्प्राप्त हुआ है। इस तरह उन दोनों को ही अप्रतिभ बना कर उपनन्द ने उसका विभाजन इस ढङ्ग से कर लिया कि उस लाभ के दो अंशों का स्वामी स्वयं बन गया। और जब उसे पुनः उन दोनों के अनुरोध से उस अवशिष्ट एक भाग को भी बाँटने का अवसर मिला तो उसमें एक वस्त्र बचा रह गया जिसमें वह अपने सभी वस्त्रों को बाँध कर वहाँ से चल दिया। भगवान् भिक्षुसमूह को उपदेश देते हैं कि परकीय लाभ में लोभ करना महापाप है। पुनः जब भिक्षुगण ने उपनन्द की धूर्तता एवं उन दोनों महल्लों (वृद्ध भिक्षु) को ठगे जाने की चर्चा चलायी तो भगवान् उन तीनों के जन्मान्तरीय वृत्तान्तों को सुनाने लगते हैं।

किसी नदी के तट पर दो उद्र (जलीय जन्तु) रहते थे। जब वे जल में प्रवेश करते तो मत्स्यगण स्थल पर चले आते और जब वे स्थल पर रहते तो सभी मत्स्य जल में पैठ जाते। दोनों ने परस्पर विचार-विमर्श किया और एक तो जल में पैठा और दूसरा स्थल पर ही मत्स्यों को मारने लगा। फलतः उस दिन उन्हें राशिकृत मत्स्यों का लाभ हुआ। जब उनके विभाजन का प्रश्न उठा तो प्रत्यवाय के भय से उनमें से एक भी तत्पर नहीं हुआ। इतने में वहाँ पूर्णमुख नाम का शृगाल आया और बोला—भागिनेय ! तुम लोग चिन्तित क्यों हो ? तदनन्तर पूर्णमुख पहले तो जल-प्रवेशी उद्र के पास गया और कहा कि तुमने तो सिर्फ सन्त्रासन का ही काम किया है, मत्स्यों को पकड़ने एवं मारने का पराक्रम तो दूसरे ने ही दिखाया है। अतः तुम्हें जो कुछ भी अंश मिल जाय उसी में सन्तोष कर लो। इसी तरह उसने दूसरे उद्र को भी निरुत्साहित कर उसी उपदेश को दुहराया और वह स्वयं विभाजित करने बैठा। उसने पुच्छ, मध्य एवं शिरों को लेकर मत्स्यों के तीन ढेर लगाये और अपने को धर्मस्थ बता कर मध्यमखण्ड वाले ढेर को ही अपना लिया। वह पूर्णमुख शृगाल ही उपनन्द, एवं वे दोनों उद्र ही यथोक्त दोनों महल्ल इस जन्म में हुए हैं। पुनः किसी कर्वटक में किसी विहार की स्थापना हुई थी। वहाँ वर्षा को व्यतीत करने शतसंख्यक भिक्षु पहुँचे। जिन्हें भोजन करा कर गृहपति ने शत दीर्घ वस्त्रों को दान में देने का आयोजन किया था। उपनन्द को सुगन्ध लगी और वह अनिमन्त्रित ही वहाँ पहुँचा तथा शीघ्रता से पटक लेकर प्रस्थान कर गया। जब पटक के वितरण के समय एक दीर्घपट कम गया तो छानबीन शुरू हुई और यथोक्त भेद खुला। भगवान् बुद्ध ने परकीय लाभ के समय किसी को अनिमन्त्रित ही पहुँच जाने का निषेध किया तथा भिक्षुओं के पूछने पर उपनन्द के दूसरे जन्मान्तरीय कुकर्म को भी सुना दिया।

सङ्घ-लाभ और व्यक्ति-लाभ की चर्चा छेड़ते हुए भगवान् कहते हैं कि किसी अन्य विहार में वर्षा में निवासार्थ एक भिक्षु पहुँचा। उसने नित्य उसका संमार्जन एवं उपलेपन कर उसे अतिशय रमणीय बना दिया। संयोगवश एक सार्थवाह ने उस विहार की शोभा से आकृष्ट होकर उसमें रात्रिवास किया और भिक्षु-सङ्घ

के उद्देश्य से वहाँ बहुत-सी सामग्रियों को छोड़कर रात्रिशेष में ही चल दिया। पर उस भिक्षु ने उन्हें सङ्घ का लाभ सोच कर उनका ग्रहण नहीं किया। भगवान् का आदेश है कि जिस विहार में जो भिक्षु निवास करता है वही उस विहार के लाभ का भीं अधिकारी है। उसमें सङ्घ अथवा अन्य भिक्षुओं का अंश कदापि नहीं हो सकता। किसी गृहपति ने सभी उपकरणों से समन्वित कर एक विहार की स्थापना की। आयुष्मान् शारिपुत्र भिक्षार्थं भ्रमण करते हुए वहाँ पहुँचे। गृहपति ने उन्हें भोजन करा कर पञ्चशत दीर्घ वस्त्र प्रदान किये पर वे उस महान् लाभ को उसी विहार में समर्पित कर वहाँ से चल दिये। तदनन्तर वहाँ ऋषिल एवं ऋषिदत्त पहुँचे। उस गृहपति ने पूर्ववत् ही उन दोनों को भी पञ्चशत पट दान मेंदिये। उस विहार के भिक्षुओं ने उन दोनों से भी उस प्रभूत लाभ की माँग की और समर्थन में उन सभी ने पूर्वोक्त युक्तियों को ही प्रस्तुत किया। भगवान् कहते हैं कि लाभ के आठ प्रकार होते हैं—(१) सीमाहृत, (२) क्रियाहृत, (३) निश्रयाहृत, (४) सङ्घप्रज्ञप्त, (५) भिक्षुप्रज्ञप्त, (६) वार्षिक, (७) संमुख और (८) प्रत्यादेश। और भगवान् सभी का पृथक्-पृथक् वर्णन कर यह भी समझा देते हैं कि कौन भिक्षु किस लाभ का अधिकारी है।

किसी समय उपनन्द के शिर पर पिटक (व्रण) हो गया। वैद्य महोदय ने उसे घृतपान करने को कहा। वह उस दिन अपना घृत नहीं पीकर पिटक के बहाने घृत एवं वस्त्र के सञ्चय में ही लग गया। विहार के अन्तेवासिगणों ने उसके पान के लिये घृत, और व्रण को बाँधने के लिये वस्त्रों को एकत्रित किया। परन्तु उपनन्द ने दूसरे दिन भी घृत का पान नहीं किया। उसका रोग प्रबल हो गया और उसकी मृत्यु हो गयी। जब अन्वेषण किया गया तो उसके पास तीन लक्ष सुवर्ण-खण्ड मिले। अमात्यों ने राजा को इसकी सूचना दी और उसके आवास पर राजकीय मुद्रा पड़ गयी। भिक्षुओं के निवेदन करने पर भगवान् ने आनन्द को राजा प्रसेनजित् के पास इस संवाद के साथ भेजा कि उपनन्द की सम्पत्ति पर राजकीय स्वत्त्व किसी भी तरह नहीं रहे, जिससे कि भिक्षुसङ्घ को ही उससे लाभ हो जाय। राजा ने स्वीकृति दे दी। तदनन्तर भगवान् ने उपनन्द की सम्पत्ति को परस्पर बाँट लेने की आज्ञा दी और भिक्षुसमूह ने भी वैसा ही किया। साकेतक भिक्षुओं ने उस प्रचुर लाभ के बारे में सुना और वे श्रावस्ती पहुँचे। उन सभी ने उपनन्द को सब्रह्मचारी सिद्ध कर उसकी सम्पत्ति की माँग की। फलतः भिक्षुगण ने उस विभक्त धन को फिर से एकत्रित कर उसका दुबारा बटवारा किया। इसी तरह वैशालक, वाराणसीय, राजगृहेयक और चाम्पेयिक भिक्षुगण भी मृत उपनन्द के सञ्चय से लाभान्वित हुए। भिक्षुवृन्दों के द्वारा प्रश्न करने पर भगवान् उन्हें उपनन्द के लोभाधिक्य का भी कारण सुनाते हैं। पहले किसी समय किसी व्याध ने एक हस्ती के मर्मस्थल को सविष शर से आविद्ध किया। पर उस हस्ती ने भी उसे यमपुर भेज ही दिया। संयोगवश वहाँ पाँच सौ चोर प्रचुर लाभ के साथ पहुँचे और उस हस्ती के मांस को पकाने का निर्णय किये। उनमें मांस-पाचकों

ने उस प्रभूत लोप्त्र (चोरी के माल) के लोभ से स्वयं मांस का भक्षण कर अवशिष्ट अंश को विषाक्त कर देने का परामर्श किया। उधर, जलाहारकगण ने भी इसी तरह की ही कुमन्त्रणा की। फलतः उस सविष मांस एवं जल के उपयोग से सभी चोरों की मृत्यु हो गयी। इतने में एक लोभाभिभूत शृगाल आया और क्रम-क्रम से उस मांस के खाने की दुर्बुद्धि से सर्वप्रथम धनुष की रज्जु को ही खाया और मर गया। भगवान् कहते हैं कि उपनन्द ही उस समय वह लोभी शृगाल हुआ था जिसने लोभ के कारण अपने प्राणों को गँवाया।

श्रावस्ती की घटना है कि किसी भिक्षु को कठिन रोग ने ग्रस लिया। जब वह मर गया तो उसकी वस्तु के विभाजन का प्रश्न उठा। भगवान् कहते हैं कि उसके उपस्थायिक (सेवा करने वाले) को पहले छः परिष्कार (निजीवस्तु) दे दें, उसके बाद विभाजन करें। इसी तरह अन्य भिक्षु भी रुग्ण होकर मर गये। उसने अपने उपस्थायिक को अपनी सभी वस्तुएँ दान में दे दी थीं। परन्तु भगवान् ने ऐसे दान की मान्यता न दी और उसे सिर्फ कुछ विशेष लाभांश पाने का ही अधिकारी घोषित किया। पुनः कोई भिक्षु भैषज्य के विना ही मर गया। पर उसने अपने सेवक को अपनी निजी दुर्गति भगवान् के पास निवेदित करने का भार दे दिया था। भगवान् कहते हैं कि किसी भी रुग्ण सब्रह्मचारी की अवहेलना नहीं करनी चाहिये। उसके लिये पहले तो दानपति से अनुनय-विनय कर भैषज्य का प्रबन्ध करना चाहिये और यदि उससे नहीं हो तो संघ को ही मिल-जुल कर उसके लिये व्यय करना चाहिये। कोई भिक्षु भयानक व्यधि के कारण अतिशय पीड़ित था। उसने अपना पात्र मांगा पर उपस्थायिक (सेवक) ने उसे सुन्दर देख कर उस भिक्षु को नहीं दिया। फलतः वह उसी में आसक्ति धर कर मरा और सर्प बन कर उसी पात्र से संसक्त हो गया। भगवान् स्वयं वहाँ जाकर 'ऋत्रटा' शब्द से उसे समझा कर बोले—मोहपुरुष! इस पात्र को त्याग दो। तदनन्तर उसने गहन वन में प्रवेश किया और अपनी ही क्रोधाग्नि से जल कर भस्म हो गया। अतः भगवान् ने भिक्षुसमूह को अपने परिष्कार अर्थात् निजी वस्तुओं के प्रति अतिशय आसक्त नहीं होने का उपदेश दिया। किसी रोगी भिक्षु का प्राण आवास-गृह में ही छूट गया। वह प्रेत बन गया और पात्र एवं चीवर के विभाजक पर लगुड़ लेकर दौड़ने लगा। भगवान् कहते हैं कि मृत भिक्षु को पहले श्मशान ले जाना चाहिये और बाद में उसके पात्र-चीवर का विभाजन करना चाहिये। पुनः किसी मृत भिक्षु को श्मशान में फेंक कर ही भिक्षुगण उसके पात्र-चीवर पर टूट पड़े। पर वह भी प्रेत के रूप में उन पर भयानक आक्रमण करने लगा। भगवान् कहते हैं कि पहले उसके शरीर की पूजा हो, तदनन्तर उसके चीवर का वितरण। पुनः यद्यपि एक भिक्षु का दाह-संस्कार एवं उसके शरीर की पूजा भी की गयी फिर भी वह चीवरभाजक पर लगुड़ लेकर दौड़ा। परन्तु जब भगवान् के आदेशानुसार उसे धर्म-श्रवण का अवसर दिया गया तो वह शान्त हुआ।

एक दिन की घटना है कि किसी गृहपति ने बुद्धप्रमुख भिक्षुसंघ को निमन्त्रित किया। भिक्षुसमूह तो भोजनार्थ वहाँ गये, पर भगवान् भोजन के बिना ही रह गये। बहुत देर के बाद भगवान् अपावरणी (कुञ्जी) लेकर विहार-विहार में भ्रमण करने लगे। एक महल्लक (वृद्ध भिक्षु) वेदना से अभिभूत होकर अपने ही मल-मूत्र पर छटपटाता हुआ कराह रहा था। उसने कहा—भगवन्! मुझपर सब्रह्मचारिगण दृष्टिपात भी नहीं करते। मैं अनाथ हूँ। भगवान् ने अपने हाथों से उसके मल-मूत्र को स्वच्छ कर दिया, गोमय से उस स्थान का उपलेपन किया और अपनी भिक्षा का अर्धभाग भी उसे अर्पित किया। उसके चित्त में भगवान् के प्रति अपूर्व भक्ति उत्पन्न हो गयी जिसके प्रभाव से उसने अर्हत्त्व का साक्षात्कार किया। भगवान् ने भिक्षुवृंदों को परस्पर हार्दिक सेवा करने का उपदेश दिया। भिक्षुगण ने प्रश्न किया कि आखिर उस भिक्षु का ऐसा कौन सा पुण्य था, जिसके प्रताप से उसने आपकी शारीरिक सेवा प्राप्त की? भगवान् कहते हैं कि पहले भी किसी जन्म में, जब मैं पञ्चाभिज्ञ ऋषि हुआ था तो यह मेरा शिष्य था। उस समय भी मैं ने इसकी रुग्णावस्था में सेवा की थी। पुनः भगवान् भिक्षुओं के पूछने पर उनका रुग्ण जनों के प्रति जो एक विशेष ममत्व है, उसके रहस्य को भी उद्घाटित कर देते हैं।

पहले किसी काल में शिवघोषा राजधानी में शिवि नाम के राजा हुए थे। उन्हें व्याधि-पीड़ित याचक विशेष प्रिय था। एक रुग्ण गृहपति सभी वैद्यों से प्रत्याख्यात होकर राजा की शरण में पहुँचा। जब राजा को निरन्तर छः मास तक दवा के सेवनकाल में अपना ही रक्त प्रदान करना पड़ा और वह भी उसके साथ यवागू को मिलाकर खाता रहा तब वह स्वस्थ हुआ। कारण, उसका भैषज्य उसी महापुरुष का रक्त हो सकता था, जिसने जन्म से लेकर रक्तदान क्षण तक किसी दूसरे को अपने व्यवहार से रुष्ट भी नहीं किया हो। फलतः जब उन्हें माता ने भी अपने बचनों से विश्वस्त कर दिया तो राजा अपने को ही तद्योग्य समझा। पुनः राजा शिवि के पुत्र को पार्श्वशोष रोग हो गया। वैद्यों ने कहा कि सर्वसार घृत का निर्माण आवश्यक है। उसमें अन्य पदार्थों के अतिरिक्त जीवजीवक (चकोर पक्षी) का मांस अनिवार्य था। यद्यपि उसकी प्राप्ति असंभव ही सिद्ध हुई फिर भी किसी तरह उसका स्नानोदक मात्र प्राप्त हुआ और उसी से सर्वसार घृत का निर्माण हुआ। राजपुत्र उसका सेवन करने लगे। संयोगवश उसी पार्श्वशोष रोग से पीड़ित होकर एक प्रत्येकबुद्ध वहाँ पहुँचे। उन्हें उस सर्वसार घृत के मण्ड से भी अपने स्वास्थ्य का लाभ हो जाता। राजपुत्र ने उन्हें अतिशय श्रद्धा के साथ उसका मण्ड प्रदान किया और दोनों ही व्यक्ति रोग से विमुक्त हो गये। भगवान् कहते हैं कि राजा शिवि तथा उस राजपुत्र के स्वरूप में मैं ने ही जन्म ग्रहण किया था और उस जन्म में भी मुझे ग्लानक (रोगी) अत्यन्त प्रिय था। तदनन्तर भगवान् भिक्षुओं के प्रश्न करने पर उन दोनों के समकालीन पार्श्वशोष रोग का

भी कारण सप्रसङ्ग सुना देते हैं। प्राचीन काल में किसी समय वाराणसी में ब्रह्मदत्त नाम के राजा हुए थे। उन्हें और उनके पुरोहित को भी दो दो पुत्र थे। दोनों के छोटे पुत्रों ने मिल कर विचित्र कुमन्त्रणा की और पुरोहित के पुत्र ने भैषज्य का प्रयोग कर ज्येष्ठ राजकुमार को व्यङ्ग (विकलांग) बना दिया। फलतः एक को राजसिंहासन और दूसरे को पुरोहित का स्थान मिल गया। परन्तु काल के प्रभाव से दोनों के हृदय में एक ही समय सद्विवेक का उदय हुआ और पुरोहित ने आदेश लेकर उन्हें पुनः भैषज्य के प्रयोग से स्वस्थ बना दिया। भगवान् कहते हैं कि मैं ही उस समय वह राजकुमार हुआ था और वह प्रत्येकबुद्ध ही उस पुरोहित के उस पुत्र का रूप था। यही कारण था कि वे दोनों एक ही समय एक ही रोग से आक्रान्त हुए और एक ही काल में एक ही औषधि से स्वस्थ भी हो गए।

श्रावस्ती की कथा है कि किसी समय श्रेष्ठी नाम का एक गृहपति अतिशय धनाढ्य था। उसे पुत्र नहीं हुआ। उसने क्रमशः शिव, वरुण आदि अनेकानेक देवताओं की अराधना की, पर उसके मनोरथ की पूर्ति नहीं हुई। अन्ततोगत्वा उसने संतान की आशा छोड़ दी और भगवान् बुद्ध में ही अपना चित्त लगा दिया। परन्तु जब वह परिव्राजक बन गया तो उस पर सांघातिक ज्वर का अकस्मात् आक्रमण हुआ। वह भगवान् से अनुमति लेकर पुनः अपने घर पर आया और अनेक वैद्यों से चिकित्सा भी करायी, पर उसका रोग बढ़ता ही चला गया। जब उसे अपनी मृत्यु का भयानक चित्र दिखाई दिया तो उसने अपनी समग्र संपत्ति पत्र में लिख कर भगवान् के पास जेतवन में पत्रको भेज दिया। राजा ने भी उस विशाल संपत्ति को भगवान् की अभिरुचि से उन्हीं पर ही छोड़ दिया। भगवान् ने भी उसकी क्षेत्रसंपत्ति, गृहसंपत्ति एवं आपणसंपत्ति आदि की सर्वोत्तम व्यवस्था कर दी।

जब से राजा प्रसेनजित् कोसल ने तोयकामह की स्थापना करायीतब से भिक्षु-भिक्षुणियों एवं संघोंपासकों का वहाँ बड़ा ही समारोह होने लगा। भिक्षुणियों के निवेदन करने पर आयुष्मान् मूलफल्गुन भिक्षु वहाँ गये। उन्हें भिक्षुणियों ने निमन्त्रण पर निमन्त्रण देना आरम्भ किया। फलतः वे अजीर्ण रोग से ही ग्रस्त होकर वहीं मर गये। आयुष्मान् उदाली भगवान् बुद्ध से पूछते हैं कि यदि किसी भिक्षु की मृत्यु अन्यत्र हो जाय और उसके पात्र-चीवर भी अन्यत्र ही हों तथा उसका प्रतिवस्तुक (विश्वस्त संरक्षक) भी कोई दूसरा ही हो तो उसके पात्र-चीवर का अधिकारी कौन होगा? भगवान् ने उसके प्रतिवस्तुक को ही उसकी वस्तु का अधिकारी घोषित किया। पुनः बहुत-से भिक्षुगण भिक्षार्थ भ्रमण करते हुए जब श्रावस्ती के पास पहुँचे तो एक भिक्षु की मृत्यु हो गयी। उन भिक्षुओं को विहारस्थ सब्रह्मचारियों की मांग का भय था अतः उन लोगों ने उसकी वस्तुओं को बाहर ही विभाजित करने का निर्णय किया। परन्तु श्रावस्ती तो अनेक प्रकार के उद्यमियों से समाकीर्ण है। अतः वे जहाँ कहीं भी विभाजनार्थ बैठते वहीं विघ्न उपस्थित हो जाता था। अन्त में विहार के समीप उन लोगों ने विभाजन करना आरम्भ किया।

परन्तु वहाँ भी उपधिवारिक (विहार के आरक्षक) ने उन्हें देखा और कहा कि मैं भी सीमाप्राप्त हूँ। भगवान् ने भिक्षुकों को सीमाप्राप्तों के सामने पुनः उसकी वस्तुओं को विभाजित करने का आदेश दिया। तदनन्तर भगवान् ने किसके चीवर पर किसका अधिकार न्याय्य है, इसका भी स्पष्टीकरण कर दिया। इस तरह इस वस्तु में चीवर के अधिकार-विवेचन द्वारा जो भिक्षुगणों के पारस्परिक कलह का निराकरण किया गया, इसलिये इसका नाम 'चीवर वस्तु' पड़ा।

चीवरवस्तु की समाप्ति ॥

कठिनवस्तु का सारांश

भगवान् बुद्ध श्रावस्ती में अनाथ-पिण्डद के जेतवन-आराम (उद्यान) में वर्षा व्यतीत करने लगे परन्तु बहुत-से भिक्षुगण उस समय साकेत में ही रह गये। वर्षा-ऋतु के बाद वे साकेत से श्रावस्ती पहुँचे। उन लोगों ने पाद-प्रक्षालन कर भगवान् को प्रणाम किया। कुशल-क्षेम के बाद उन लोगों ने मार्ग के कर्दम आदि का भी वर्णन किया। भगवान् ने उन सभी को क्लान्त समझ कर कठिन (चीवरार्थ सुरक्षित) वस्त्र को आस्तृत करने की आज्ञा दी। परन्तु भिक्षुगणों को कठिनास्तरण की विधि ज्ञात नहीं थी। अतः भगवान् उसे भी बता देते हैं। इसके लिये पहले तो संघ की अभिरुचि लेनी चाहिये। उसके बाद जब दूसरे दिन संघ एकत्रित हो जाय तो पहले एक भिक्षु शयनासन की प्रज्ञप्ति (घोषणा) करे। उसके बाद वह भिक्षु गण्डी (वाद्यपात्र) पर चोट दे-देकर भिक्षुओं से प्रश्न करता हुआ कठिनास्तरण का प्रस्ताव-कर्म करे। इस कर्म में पहले तो चीवरलाभ की सूचना दी जाती है तदनन्तर उद्दिष्ट कर्म का परिचय। पुनः यह निवेदन किया जाता है कि संमत भिक्षु तो मौन धारण कर लें और जिनकी अभिरुचि नहीं हो वे अपने शब्दों द्वारा स्वाभिप्राय व्यक्त करें।

तत्पश्चात् कठिनास्तारक अर्थात् आस्तरण-कर्म-निरीक्षक भिक्षु की संमान-प्रक्रिया का वर्णन है। इसमें पहले कठिनास्तारक का परिचय है। ये वे ही भिक्षु हो सकते हैं जिनमें न तो स्वेच्छाचारिता है और न द्वेष अथवा मोह एवं किसी व्यक्ति का भय, साथ ही उनमें कठिनास्तरण-अनुष्ठान का सम्यक् ज्ञान भी अनिवार्य है। तदनन्तर उन्हें उस कर्म के लिये अपना आत्म-समुत्साह भी अभिव्यक्त करना है। यदि वे सभी तरह से उपयुक्त हैं तो ज्ञप्तिकर्त्ता संघ के समक्ष उनके नाम का प्रस्ताव करता हुआ उनके कठिनास्तरण-निरीक्षण-सम्बन्धी समुत्साह का प्रकाशन करे। इस पर यदि संघ की अनुमति व्यक्त हो जाय तो उसे भी वह पुनः संघ को सुना दे। तत्पश्चात् आश्विन-शुक्ल-पूर्णिमा में कठिनास्तारक भिक्षु संघ को यह निवेदन करे कि कल मैं आप लोगों का कठिनास्तरण कराऊँगा अतः आप लोग अपने-अपने चीवरों को सुसंस्कृत बनाकर आवें। अनन्तर कठिनास्तारक भिक्षु कठिन (चीवरार्थ सुरक्षित) वस्त्र को गन्ध-पुष्पादिकों से पूजित कर पूर्ववत् ही प्रज्ञप्ति

आदि प्रक्रिया को संपन्न कर ले। उसके बाद वह कठिन को ग्रहण कर अपने नाम एवं कर्म की घोषणा दो-तीन बार कर दें। तदनन्तर वह यह भी सनाम घोषित करे कि मैंने ही कठिनास्तरण सम्पन्न कराया है। उधर, संघ की ओर से भी 'साधु-साधु' की ध्वनि होनी चाहिये। कठिन को लेकर कठिनास्तारक प्रस्राव-कुटी, वर्चस्कुटी आदि में नहीं जाय। पुनः उसे फाल्गुन पूर्णिमा में संघ को कठिनोद्धार की सूचना देनी चाहिये।

दूसरे समय की घटना है कि बहुत-से भिक्षुगण जनपदों में भ्रमण करते हुए श्रावस्ती आ रहे थे। मार्ग में चोरों ने उनकी सभी वस्तुएँ छीन लीं। भगवान् ने उन भिक्षुओं के लिये भी कठिनोद्धार की अनुज्ञा दे दी। इस प्रसङ्ग में भी ज्ञप्ति-कर्त्ता संघ को सविधि उन भिक्षुओं की दुर्दशा का वर्णन करता हुआ उन सभी के लिये कठिनोद्धर का प्रस्ताव करे। पुनः संघ की अनुमति ज्ञात कर वह यह भी सुना दे कि जिनके पास जो कुछ भी संपत्ति है उसी से वे कुछ कुछ अंश को निकाल कर चोरों से लुण्ठित भिक्षुगुणों को दे दें। भगवान् आयुष्मान् उदाली के विभिन्न प्रश्नों का उत्तर देते हुए कहते हैं कि कठिनोद्धार के आठ मातृकापद (मौलिक भेद) हैं— (१) प्रक्रमण, (२) निष्ठापन, (३) संनिष्ठापन, (४) नाशित, (५) श्रवण, (६) सीमातिक्रान्त, (७) आशाच्छेदक और (८) कठिनोद्धार। यदि कोई भिक्षु, जिसके लिये आवास में कठिनास्तरण संपन्न हुआ है, चीवरकर्म को सम्पादित किये बिना ही सीमा के बाहर जाता है और वह लौटनेवाला भी नहीं है तो उस कठिनास्तरण को हम (१) प्रक्रमणान्तिक कठिनोद्धार कहेंगे। यदि कोई भिक्षु, जिसके लिये आवास में कठिन आस्तीर्ण किया गया है, चीवर-कर्म का सम्पादन किये बिना ही वह यह कर सीमा का अतिक्रमण करता है कि मैं परावर्तित होकर चीवर सम्पादित करूँगा। पर उसे ऐसा लगता है कि मैं नहीं लौटूँगा प्रत्युत् चीवर सम्पादित कर ही लूँगा तो उसके लिये जो कठिन आस्तीर्ण किया गया है, उसे हम (२) निष्ठापनान्तिक कठिनोद्धार कहेंगे। पुनः यदि कोई भिक्षु पूर्ववत् ही यह कहता हुआ सीमा के बहिर्देश जा रहा है कि मैं लौटूँगा और चीवर संपन्न करूँगा। परन्तु उसे ऐसा लगता है कि न मैं लौटूँगा और न चीवर ही संपन्न करूँगा, तो उसके लिये जो कठिन का आस्तरण हुआ, वह (३) संनिष्ठापनान्तिक कठिनोद्धार है। यदि कोई भिक्षु पूर्ववत् ही यह कह कर सीमातिक्रमण करता है कि मैं लौट कर चीवर का सम्पादन करूँगा, और स्वकथनानुसार वह आरम्भ तो करता है, पर उसका आरब्धकर्म विनष्ट हो जाता है तो इस स्थिति में जो उसके लिये आस्तीर्ण कठिन है (४) वहनाशितान्तिक कठिनोद्धार कहाता है। यदि कोई भिक्षु पूर्ववत् ही सीमातिक्रमण के समय यह कहता है कि मैं लौट कर ही चीवर कर्म करूँगा। पर जब वह यह सुनता है कि 'समग्र संघ ने कठिन उद्‌धृत कर लिया', तो वह 'साधु उद्‌धृत हुआ, सुष्ठु उद्‌धृत किया गया' इन शब्दों से उसका सम्यक् अनुमोदन करता है तो वैसी स्थिति में जो उसके लिये आस्तीर्ण कठिन है, उसे

हम (५) श्रवणान्तिक कठिनोद्धार कहेंगे। पुनः यदि कोई भिक्षु पूर्ववत् ही सीमा से वहिर्गमन-काल के समय मैं 'लौटूँगा यह कह कर सीमा का अतिक्रमण कर जाता है तो उसके लिये जो 'आस्तीर्ण कठिन' है, उसे हम (६) सीमातिक्रान्तिक कठिनोद्धार कहेंगे। पुनः यदि कोई भिक्षु, यह कहता हुआ कि मैं 'लौटूँगा और चीवर-कर्म सम्पादित करूँगा' बाह्य सीमा का प्रक्रमण करता है, पर उसके चीवर प्राप्ति की समग्र आशा सभी के द्वारा समुच्छिन्न कर दी जाती है तो उसके लिये जो आस्तीर्ण कठिन है उसे हम (७) 'आशाच्छेदक कठिनोद्धार' कहेंगे। पुनः यदि कोई भिक्षु पूर्ववत् ही सीमा के बहिर्देश में गमन करता है और पुनः आकर कठिनोद्धार का भी अनुभव करता है तो उसके लिये जो कठिन आस्तीर्ण हुआ है उसे हम (८) कठिनोद्धार, कहेंगे।

कठिनोद्धार के जो आठ प्रभेद और हैं वे उपर्युक्त संज्ञक ही है। भेद यह है कि इन आठों प्रभेदों में पालिगोध-संतति अर्थात् लोभाभिभूत भिक्षु का उल्लेख है और पूर्वोक्त आठ प्रभेदों में भिक्षु-सामान्य कहा गया है। इनके अतिरिक्त कठिनोद्धार के चार और प्रभेद हैं—(१) निष्ठापनान्तिक कठिनोद्धार, (२) संनिष्ठापनान्तिककठिनोद्धार, (३) नाशितान्तिक कठिनोद्धार और (४) श्रवणान्तिक कठिनोद्धार। इन प्रभेदों में विचिकित्सा-संतति अर्थात् "लौटूँगा या नहीं", इत्याकारक संशय से आपन्न भिक्षुओं का उल्लेख है। इनके अतिरिक्त भी कठिनोद्धार के भिन्न-भिन्न वैशिष्ट्यों के साथ और भी प्रभेद दिखाये गये हैं। इस तरह इस वस्तु में कठिन का साङ्गोपाङ्ग वर्णन है और इसलिये इसका नाम कठिन-वस्तु है।

कठिनवस्तु की समाप्ति ॥

कोशाम्बकवस्तु का सारांश

भगवान् बुद्ध कोशाम्बी के घोषिलाराम में अवस्थान करते हैं। उस समय सूत्र, विनय एवं मातृका का नियमन कोशाम्बक भिक्षुओं के हाथ में ही था। वे बड़े ही बलशाली एवं दुर्दान्त स्वभाव के थे। उनके सहायक अन्यान्य भिक्षुगण सूत्रधर, विनयधर एवं मातृकाधर के रूप में नियुक्त थे वे सब भी उन्हीं के समान बलिष्ठ और दुर्दमनीय थे। उधर, वैशाली में भी जो प्रमुख एवं उनके सहायक सूत्रधर, विनयधर एवं मातृकाधर भिक्षुगण थे वे भी कोशाम्बकों के समान ही बलशाली और दुर्दान्त थे। किसी समय वैशालक भिक्षु कोशाम्बी पहुँचे और कुशल-क्षेम के बाद ही कोशाम्बक भिक्षुओं के साथ सूत्र, विनय एवं अभिधर्मों के विषय में वाद-प्रतिवाद करने लगे। उनमें यदि एक व्यक्ति के संबन्ध में किसी सूत्र का उच्चारण कर उसका अर्थ करते तो दूसरे उनके सूत्रपाठ एवं सूत्रार्थ को ही अशुद्ध सिद्ध कर देते। इस तरह दोनों में विरोध उत्पन्न हुआ और कोशाम्बक भिक्षु वैशालक के रन्ध्रान्वेषण में लग गये।

संयोगवश बुद्धप्रमुख भिक्षुसङ्घ किसी गृहपति के द्वारा उपनिमन्त्रित हुए थे। कुछ भिक्षुगण तो भोजनार्थ चले गये और कुछ जाने को तत्पर थे। इतने में वैशालक भिक्षुकों ने वर्चस्कुम्भिका लेकर वर्चस्कुटी में प्रवेश किया। अनन्तर ज्यों ही उन्होंने उसे यथावत् रख कर प्रस्थान किया त्यों ही उनकी दृष्टि कोशाम्बक भिक्षु पर पड़ी और उन्हें छिद्रान्वेषी जानकर उसे जल से पुनः पूरित करने पुनः विहार में प्रवेश करने लगे। परन्तु उनके सहायकों ने अन्यान्य वर्चस्कुम्भिकाओं को भी रिक्त देख कर उन्हें रोक दिया। उधर कोशाम्बक भिक्षु उस कुम्भिका को जल-रिक्त देख कर अत्यन्त क्रुद्ध हो गये। जब सभी भिक्षुगण निमन्त्रण-गृह से विहार में लौट आये तो कोशाम्बकों ने वैशालक भिक्षु पर सांघिक नियम-भङ्ग का अभियोग लगाया।

कोशाम्बक भिक्षु का कोशाम्बी में विशाल परिवार था। अतः उन सभी ने बलपूर्वक वैशालकों को सांघिक-नियम से निष्क्रांत कर देने की आयोजना की। फलतः दोनोंही दलों में आपन्न (पापकर्त्तृत्व) और अनापन्न (पापाकर्त्तृत्व) तथा सङ्घ से अवरुद्ध-अनवरुद्ध को लेकर भयङ्कर कलह शुरु हो गया। जब भगवान् को यह सूचना दी गई तो भगवान् ने अपने दूत के द्वारा उनके अपने सभी सहायक एवं उपसहायक भिक्षुओं के सहित उत्क्षिप्तक (निरुद्ध) भिक्षु तथा सभी सहायक और उपसहायकों के समेत उत्क्षेपक (निरोधक) भिक्षु को बारी-बारी से बुलवाया और दोनों को ही कलह नहीं करने का उपदेश दिया। परन्तु उस उपदेश से क्या हुआ ? जहाँ कहीं भी दोनों दल भिक्षार्थ भ्रमण करते थे वहीं भयङ्कर विवाद छिड़ जाने लगा। अतः भगवान् पुनः उन दोनों ही सदल उत्क्षिप्तक एवं उत्क्षेपक भिक्षु को आह्वान कर कहते हैं कि मेरे द्वारा निषेध करने पर भी आपलोग कलहरत रह कर पोषध (पवित्र दिन) को अपोषध (अपवित्र) बना रहे हैं। आप दोनों ही दलों के भिक्षु नाना संवासिक (सङ्कीर्णविचारक) बन गये हैं। यह दो कारणों से लोग बनते हैं। उनमें एक कारण यह है कि कुछ व्यक्ति अपनी आत्मा को ही सङ्कीर्ण बना लेते हैं और दूसरा यह कि कुछ लोग अपने ही सङ्कीर्ण विचार को संघ का धर्म मान लेते हैं। उसके बाद से स्वपक्ष एवं पर-पक्ष में व्यवस्थित होकर भिक्षुगण परस्पर विग्रह-विवाद करते हैं और धर्मपक्ष का परित्याग कर अधर्म पक्ष ही ग्रहण कर लेते हैं जिससे कि संघ दूषित हो जाता है। अतः आपलोग कलह का पूर्ण परित्याग कर दें।

किसी दूसरे गृहपति ने बुद्धप्रमुख भिक्षुसंघ को पुनः निमन्त्रित कर दिया। उस दिन भिक्षुसंघ तो भोजनार्थ चले गये पर भगवान् बुद्ध विहार में ही रह गये। वहाँ गृहपति के अन्तर्गृह में पुनः उन दोनों भिक्षु-दलों के बीच अद्भुत कलह आरम्भ हो गया। जो भिक्षु भगवान् के निमित्त पिण्डपात लेकर आया उसने पुनः उन दोनों के विग्रह करने की वार्ता सुनायी। उन भिक्षुओं का स्वभाव धीरे-धीरे ऐसा विचित्र हो गया कि वे सर्वत्र कलह ही करने लगे। भगवान् कोशाम्बक एवं वैशालक भिक्षुओं

को पुनः आह्वान कर कहते हैं कि आप लोगों के बीच जितने भी विवाद के विषय उपस्थित हैं अथवा होंगे, उन सभी को धर्म, विनय एवं शास्ता के शासन के नाम पर निक्षिप्त कर दें, नहीं तो इस द्वेष की वृद्धि से संघ सर्वथा निर्बल हो जायगा। क्योंकि वैर से वैर की शान्ति कदापि नहीं होती, शान्ति से ही वैर का दमन होता है और यही संसार का सनातन धर्म है। वैर करने से मानवमात्र का अकल्याण ही होता है, अतः पण्डित जन वैर कदापि नहीं करते। भगवान् के उपदेश को सुन कर कोशाम्बक भिक्षुगण कहते हैं कि भगवन्! आप तो धर्म के स्वामी हैं। ये वैशालक भिक्षुगण हमलोगों के प्रति दुर्वचनों का व्यवहार करते हैं जिन्हें सह्य करना हम लोगों के लिये असंभव है। भगवान् अपनी ऋद्धि के बल पर आकाशमार्ग से श्रावस्ती पहुँचेऔर वहाँ अनाथपिण्डद के जेतवन-आराम में अवस्थान करने लगे। इधर, दोनों ही दुर्दान्त दलों का कलह और भी समुद्दीप्त हो गया। फलतः वे दोनों पाक-संपन्नता के पूर्व ही निमन्त्रण-गृह में पहुँचे और भोजन के उपरान्त भी द्वार को बन्द कर विवाद करते रहें। इस तरह पूरेबारह वर्ष बीत गये। परन्तु कोशाम्बक ब्राह्मण-गृहपतिगणों को इसके बीच भगवान् का दर्शन क्षण भर के लिये भी प्राप्त नहीं हुआ, इसलिये अन्त में उन सभी ने मिलकर कोशाम्बक भिक्षुओंको सर्वथा दुर्विनीत घोषित कर दिया। उन लोगों ने इन सभी को भीख या भोजन देना तथा इनसे सम्भाषण करना आदि सभी शिष्टाचारों को भी बंद कर दिया। जब इन लोगों को भोजन के अभाव में अपार कष्ट होने लगा तो इन्हें घोर पश्चात्ताप हुआ और भगवान से क्षमा की याचना के लिये ये सभी भिक्षुगण प्रातः काल ही पात्र-चीवर के साथ श्रावस्ती प्रस्थान कर गये।

आयुष्मान् आनन्द को कोशाम्बक भिक्षुगणों के श्रावस्ती-प्रस्थान की सूचना मिली। उन्होंने भगवान् के चरणों पर प्रणाम कर पूछा कि उन आनेवाले दुर्विनीत कोशाम्बकों के साथ हम लोगों का वर्ताव कैसा हो? भगवान् कहते हैं कि आपलोग उन भिक्षुओं के साथ संभाषण करना भी छोड़ दें। यदि वे शयनासनादि की जिज्ञासा करें तो आप उन्हें अपने हाथों से ही संकेत कर दें। इसी तरह महाप्रजापती गौतमी भी कोशाम्बकों के नाम से काँप उठीं और उसने भगवान् के पास जाकर उनके प्रति अपने व्यवहार के बारे में पूछा। भगवान् कहते हैं कि उन भिक्षुओं के साथ न तो किसी को संलापन करना है और न उन्हें देखकर आसन का त्याग ही उचित है। गृहपति अनाथ-पिण्डद को भी भगवान् उसी तरह का उपदेश देकर कहते हैं कि फिर भी आप लोग गृहपति हैं, अतः पिण्डपात (भिक्षा) अवश्य दें। क्योंकि दान में तनिक भी विरोध नहीं है।

जब कोशाम्बक भिक्षुगण श्रावस्ती पहुँचे तो आयुष्मान् आनन्द के व्यवहार से और भी दुखी हो गये। उनकी वह रात बहुत ही कष्ट से ही बीती। उधर, उत्क्षिप्तक भिक्षु ने जब रात्रिशेष में अपनी मनोवृत्ति का अनुसन्धान किया तो उन्हें भी उत्क्षेपक भिक्षु के साथ सन्धि कर लेना सर्वथा श्रेयस्कर मालूम हुआ। फलतः

वे प्रातःकाल ही उठ गयें और अपने सभी अनुयायिवर्गों के साथ परामर्श किया सभी ने एक स्वर से उनका अनुमोदन किया। उसके बाद उन्होंने अपने दल के साथ उत्क्षेपक भिक्षु के समक्ष अपना विचार सुनाया। जब सभी एकमत हो गये तो सब के सब भगवान् की शरण में पहुँच कर अपने मेल-मिलाप का प्रसङ्ग सुनाया। भगवान् अत्यंत प्रसन्न होकर बोले—साधु भिक्षु! साधु, यह आप लोगों के अनुत्तम पुण्य का उदय है कि आप लोग आमूल सन्धि कर रहे हैं।

तदनन्तर भगवान् उत्क्षिप्तक भिक्षु को अपना अनुशासन सुनाते हैं, क्योंकि उन्हें संघ से ओसारणा की याचना करनी है। इस प्रक्रिया में उन्हें शयनासन-प्रज्ञप्ति के बाद गण्डी पर चोट दे-देकर संघ के समक्ष यह बोलना है कि "भदन्त संघ! मैंने जो आपन्न आदि को लेकर कलह किया है, उसके लिये मैं संघ से ओसारणा की भीख माँगता हूँ। मैं धर्म एवं विनय-पुरस्सर वर्ताव करता रहूँगा।" इसे वे दो-तीन बार कहेंगे। इसके बाद एक भिक्षु विधिपूर्वक ज्ञप्तिकर्म का सम्पादन करे, जिसमें वह उनके नाम को घोषित करता हुआ उनके कलह के विषय एवं उनकी ओसारणा की माँग भी सुनावे, और वह यह भी संघ से निवेदन करे कि जो सदस्य सम्मत हों वे मौन धारण कर लें और जिनकी सम्मति नहीं हो वे शब्दों द्वारा अपने भाव को व्यक्त करें।

इसके बाद ओसारणीय कर्म का वर्णन है, जिसमें ओसारणीय कर्मकृत जो भिक्षु है उसे संघ से सामग्री अर्थात् संलापनादि-व्यवहार की याचना करनी है। इसमें भी सर्वप्रथम उत्क्षिप्तक (संघनियमनिरुद्ध) भिक्षु स्वयं अपने नाम एवं विवाद के विषय को घोषित करता हुआ यह कहे कि 'ओसारणा की याचना करने पर संघ ने मेरे ओसारणीय कर्म को सम्पादित किया है। अतः मैं अमुक नाम का भिक्षु संघ से सामग्री की याचना करता हूँ'। इस कथन को उसे पूर्ववत् ही दो-तीन बार कहना है। तदनन्तर एक भिक्षु पुनः उसके लिये पूर्ववत् ही ज्ञप्ति-कर्म का सम्पादन करेगा। इस तरह जब वह संघसामग्रीदत्तक बन जायेगा तब उसे संघ से सामग्रीपोषध की याचना करनी है। इस प्रक्रिया में भी उत्क्षिप्तक भिक्षु पूर्ववत् ही संघ से दो-तीन बार सविनय सामग्रीपोषध की याचना करेगा और उसके बाद एक भिक्षु पुनः पूर्वविधि के समान ही उसके लिये ज्ञप्तिकर्म करेगा। और जब संघ सामग्रीदत्तक भिक्षु को सामग्रीपोषध दे देता है तो उसके साथ बैठ कर नियमतः पोषध करना संघ का कर्तव्य हो जाता है। इसमें कुशङ्का का किञ्चित् भी अवकाश नहीं है। इस तरह इस वस्तु में कोशाम्बकों के सुदीर्घकालिक कलह का वर्णन हुआ है, अतः इसका नाम 'कोशाम्बकवस्तु' दिया गया।

कोशाम्बकवस्तु की समाप्ति ॥

कर्मवस्तु का सारांश

काशी के वासव ग्रामक में सेनाश्रयनाम का भिक्षु रहता था। वह स्थानीय ब्राह्मण-गृहपतियों का अत्यन्त समादरणीय पात्र था। वह आगन्तुक भिक्षुओं के सभी उपकरणों को पृथक् सुरक्षित रख कर अन्य उपकरणों से उसे मण्डित कर देता तथा उसे सुनिश्चित दाताओं के गृह में भोजनार्थ भेज देता था। कोई सालोहित (भिक्षु बन्धु) हीं वर्षा-ऋतु व्यतीत कर वहाँ से श्रावस्ती पहुँचा, यहाँ जेतवन के द्वार पर उपनन्द समुपस्थित था। कुशल-प्रश्नादि के बाद उस सालोहित ने वासव ग्रामक-विहार का यथावत् वर्णन उसे सुनाया। उसने भी अन्य षड्वर्गिकों के समक्ष उसका वर्णन कर दिया। जब वे भिक्षुगण वहाँ से प्रस्थान कर वासवग्रामक पहुँचे तो सेनाश्रय ने उनलोगों को दूर से ही दुरात्मा पहचान लिया। उसने उनके सभी उपकरणों को पृथक् रख कर उन्हें पुनः समग्र उपकरणों को अर्पण तो किया पर उन षड्वर्गिकों को किसी दाता के गृह में भोजनार्थ नहीं भेजा। ये लोग उस पर क्रुद्ध हो गये। इतने में वहाँ एक नवागन्तुक भिक्षु भी पहुँचा, जिसे उसने भोजनार्थ भी तुरंत ही भेज दिया। फलतः इनका क्रोध और भी समुद्दीप्त हो उठा और इन सभी ने उसकी भर्त्सना कर उसे सांघिक नियम से निरुद्ध (उत्क्षेपणीय कर्म) कर दिया। वह अतिशय विषण्ण होकर श्रावस्ती पहुँचा। भगवान् कहते हैं कि पूर्व सूचना के बिना ही किसी भिक्षु पर निरोध-नियम को कार्यान्वित कर देना सर्वथा अनुचित है।

भगवान् बुद्ध चम्पा में गर्गा पुष्करिणी के तीर पर अवस्थान करते हैं। उधर, षड्वर्गिक भिक्षुगण पृथक्-पृथक् एवं सभी मिल कर अधर्म कर्म करते थे। भगवान् कहते हैं कि 'भिक्षुओं को पृथक्-पृथक् अथवा सम्मिलित होकर अधर्म-कार्य कदापि नहीं करना चाहिये, तथा धर्म के अनुष्ठान में उन्हें पार्थक्य का भी अनुभव नहीं होना चाहिये। भिक्षुगण ? संघकर्म के पाँच स्वामी हैं (१) चार भिक्षुओं की संहति, (२) पाँच भिक्षुओं की संहति, (३) दश भिक्षुओं की संहति, (४) बीस भिक्षुओं की संहति और (५) उनसे अधिक भिक्षुओं की संहति। इनमें चार संहत-भिक्षु के द्वारा सञ्चालित जो संघ है प्रवारणा, उपसंपद एवं आवर्हण को, जिनमें उसमें क्रमशः पाँच, दश एवं विंशति भिक्षुओं की आवश्यकता पड़ती है, छोड़ कर सभी कर्म धर्मपूर्वक सम्पादित होते हैं। इसी तरह जिन संघों में क्रमशः पाँच एवं दश भिक्षुओं का समूह है, उनमें प्रथम में तो उपसंपद एवं आवर्हण, और द्वितीय में आवर्हण को छोड़ कर सभी कर्म धर्मपुरस्सर सम्पादित होते हैं। पुनः जिसमें बीस भिक्षु हैं या जिसमें उनसे भी अधिक संख्यक, उनके सभी कार्य धर्मपूर्वक ही सञ्चालित होते हैं।

तदनन्तर भगवान् अधर्म-कर्म और धर्म-कर्म की व्याख्या करते हैं। अधर्म कर्म—यद्यपि किसी भिक्षु का उत्सारण (धार्मिक अयोग्यता का निराकरण) अप्राप्त है, तो भी तथापि उसका उत्सारण किया जाय तो वह अधर्म-कर्म है। जैसे—इस

पूर्वोक्त भिक्षु की उत्सार्यता घोषित तो कर दी गयी, पर विधिवत् उत्सारण नहीं किया गया। धर्म-कर्म—उत्सारण के प्राप्त होने पर यदि उत्सारण किया जाय तो वह धर्म-कर्म है। जैसे—पूर्वोक्त भिक्षु को उत्सार्यमाण कह कर जो घोषणा की गयी, उसका उत्सारण यदि विधिवत् संपन्न किया जाता। पुनः यदि किसी भिक्षु का ओसारण (पुनर्वार संस्करण) अप्राप्त है, फिर भी यदि ओसारण किया जाय तो वह अधर्म कर्म है। जैसे—इसी भिक्षु का ओसार्यत्व तो घोषित कर दिया गया पर उसका विधिवत् सम्पादन नहीं हुआ और यदि किसी प्राप्त-ओसारण भिक्षु का ओसारण किया जाय तो वह धर्म-कर्म है। जैसे—इसी भिक्षु का, जो ओसार्यत्व घोषित किया गया यदि इसका ओसारण-कर्म विधिवत् सम्पादित किया जाता तो धर्म-कर्म होता। इसी तरह भगवान् ज्ञप्ति कर्म, संमुखकरणीय कर्म आदि के प्रसङ्ग में भी अधर्म-कर्म एवं धर्म कर्म के रहस्य को उद्‌घाटित करते हैं।

तदनन्तर भगवान् व्यग्र-कर्म और समग्र-कर्म का स्पष्टीकरण करते हुए कहते हैं कि अलज्ज, सान्तर, बाल, मूढ़ इत्यादि दश प्रकार के भिक्षुओं के प्रति क्रोश (विरोध) करना न्याय्य नहीं है; और प्रकृतिस्थिति, अन्तःसीमास्थिति, ईर्यापथ से अच्युत तथा वाक्संयत भिक्षु के प्रति विरोध करना न्याय्य है। इस तरह इस वस्तु में अधर्म-कर्म एवं धर्म-कर्म का विधिवत् विवेचन किया गया है, अतः इसका नाम 'कर्म वस्तु' है।

कर्मवस्तु की समाप्ति ॥

सारांशसङ्कलनकर्त्ता
डा० मंगल पति झा, एम० ए०, पी एच० डी०, रिसर्च स्कालर,
मिथिला रिसर्च इंस्टीच्यूट, दरभंगा

॥ मूलसर्वास्तिवाद-विनयवस्तु ॥

भैषज्यवस्तु

[भैषज्य वस्तुनि] पिण्डोद्दानम् । G. M. 1

भैषज्यं महासेनो राजगृहं वेणुवनषण्डः ।
इच्छानङ्गला च कम्पिल्ल आदिराज्यं कुमारवर्धनम् ।
ग्लानकाश्च कैनेयो वर्गो भवति समुद्यतः ॥

उद्दानम् ।

भैषज्यमनुज्ञातं वसा कच्छुश्च अञ्जनम् ।
उन्मत्तकः पिलिन्दश्च रेवतः सौवीरकेण च ॥

बुद्धो भगवान् श्रावस्त्यां विहरति जेतवने अनाथपिण्डदस्यारामे । तेन खलु समयेन भिक्षवः शारदकेन रोगेण बाध्यन्ते । ते शारदकेन रोगेण बाध्यमाना उत्पाण्डूत्पाण्डुका भवन्ति कृषालुका दुर्बलका म्लाना अप्रासकायाः ।

जानकाः पृच्छका बुद्धा भगवन्तः[1] । यावत्पृच्छति बुद्धो भगवान् आयुष्मन्तमानन्दम् । कस्मादानन्द एतर्हि भिक्षवः उत्पाण्डूत्पाण्डुकाः कृषालुका दुर्बलका म्लाना अप्रासकाया इति । आयुष्मानानन्दः कथयति । एतर्हि भदन्त भिक्षवः शारदकेन G. M. 2 रोगेण बाध्यन्ते । एतर्हि शारदकेन रोगेण बाध्यमाना उत्पाण्डूत्पाडुका भवन्ति कृषालुका दुर्बलका म्लाना अप्रासकायाः । [भगवानाह] । तस्मादानन्द अनुजानामि भिक्षुभिर्भैषज्यं सेवितव्यमिति ।

[उक्तं भगवता भिक्षुभिर्भैषज्यं प्रतिसेवितव्यमिति] । भिक्षवः काले सेवन्ति कालातिक्रान्तं न सेवन्ति । ते भवन्ति उत्पाण्डूत्पाण्डुकाः कृषालुका दुर्बलका म्लाना अप्रासकायाः । जानकाः पृच्छका बुद्धा भगवन्तः । पृच्छति बुद्धो भगवान् आयुष्मन्तमानन्दम् । उक्तं मया भिक्षुभिर्भैषज्यं सेवितव्यमिति । अथ च पुनर्भिक्षवः उत्पाण्डूत्पाण्डुकाः कृषालुका दुर्बलका म्लाना अप्रासकायाः । उक्तं भदन्त भगवता भिक्षुभि-

---

1 MS. जानकाः पृच्छका बुद्धा भगवन्तो जानन्तः पृच्छन्ति अजानन्तो न पृच्छन्ति ।

भैषज्यं प्रतिसेवितव्यमिति। त एते कालभोजिनोवयमिति काले सेवन्ते कालातिक्रान्तं न सेवन्ते। तेनोत्पाण्डूत्पाण्डुकाः कृषालुका दुर्बलका म्लाना अप्राप्तकायाः। तस्मात्तर्ह्यानन्द अनुजानामि भिक्षुभिश्चतुर्विधानि भैषज्यानि प्रतिसेवितव्यानि। कालिकानि यामिकानि साप्ताहिकानि यावज्जीविकानि। तत्र कालिकानि मण्डः ओदनं कुल्माषो मांसमपूपाश्च। यामिकमष्टौ पानानि। चोचपानं मोचपानं कोलपानमश्वत्थपानमुदुम्बरपानं पारुषिकपानं मृद्वीकापानं खर्जूरपानं च।

G. M. 3 अन्तरोद्दानम्।

चोचं मोचं च कोलं च अश्वत्थोदुम्बरेण च।
पारुषिकं च मृद्वीका खर्जूरं चाष्टमं मतम्॥

साप्ताहिकं सर्पिस्तथा तैलं फाणितं मधु शर्करा। यावज्जीविकं मूलभैषज्यं गण्डभैषज्यं [पत्रभैषज्यं] पुष्पभैषज्यं फलभैषज्यं पञ्च जतूनि पञ्च क्षाराः पञ्च लवणानि पञ्च कषायाः।

तत्र मूलभैषज्यं मुस्तं वचो हरिद्रार्द्रकमतिविषा इति। यद्वा पुनरन्यदपि मूलभैषज्यार्थाय स्फरति नामिषार्थाय। गण्डभैषज्यम्। चन्दनं चविका पद्मका देवदारु गुडूची दारुहरिद्रा इति। यद्वा पुनरन्यदपि गण्डभैषज्यार्थाय स्फरति नामिषार्थाय। पत्रभैषज्यम्। पटोलपत्रं वाशिकपत्रं निम्बपत्रं कोशातकीपत्रं सप्तपर्णपत्रमिति। यद्वा पुनरन्यदपि पत्रभैषज्यार्थाय स्फरति नामिषार्थाय। पुष्पभैषज्यम्। पञ्च पुष्पाणि। वाशिकपुष्पं निम्बपुष्पं धातुकीपुष्पं शटिपुष्पं पद्मकेशरमिति। यद्वा पुनरन्यदपि [पुष्प-] भैषज्यार्थाय स्फरति नामिषार्थाय। फलभैषज्यम्। हरीतकीमामलकं विभीतकं मरिचं पिप्पली इति। यद्वा पुनरन्यदपि फलभैषज्यार्थाय स्फरति नामिषार्थाय। पञ्च जतूनि। हिङ्गुः सर्जरसः तकस्तककर्णी तदागतश्च। तत्र हिङ्गुः हिङ्गुवृक्षस्य
G. M. 4 निर्यासः। सर्जरसः साल्वृक्षस्य निर्यासः। तको लाक्षास्तककर्णी सिक्थं तदागतस्तदन्येषां वृक्षाणां निर्यासः। पञ्च क्षाराः कतमे। यवक्षारः यावशूकक्षारः सर्जिकाक्षारस्तिलक्षारो वासकाक्षारश्च। पञ्च लवणानि कतमानि। सैन्धवं विडं सौवर्चलं रोमकं सामुद्रकम्। पञ्च कषायाः कतमे। आम्रकषायो निम्बकषायो जम्बुकषायः [शिरीषकषायः] कोशम्बकषायश्च।

तत्र यच्च कालिकं यच्च यामिकं यच्च साप्ताहिकं यच्च यावज्जीविकं तच्चेत्कालिकं
संसृष्टं भवति काले परिभोक्तव्यं कालातिक्रान्तं न परिभोक्तव्यम् । यच्च यामिकं यच्च
साप्ताहिकं यच्च यावज्जीविकं तच्चेद् यामिकं संसृष्टं भवति यामे परिभोक्तव्यं यामातिक्रान्तं
न परिभोक्तव्यम् । यच्च साप्ताहिकं यच्च यावज्जीविकं तच्चेत्साप्ताहिकं संसृष्टं भवति
सप्ताहे परिभोक्तव्यं सप्ताहातिक्रान्तं न परिभोक्तव्यम् । यावज्जीविकं यावज्जीविकमधिष्ठाय
परिभोक्तव्यम् । एवं च पुनरधिष्ठेयम् । हस्तौ प्रक्षाल्य प्रतिग्राहयित्वा भिक्षूणां पुरतः
स्थित्वा इदं स्याद्वचनीयम् । समन्वाहरायुष्मन् । अहमेवं नामा इदं भैषज्यं यावज्जी- G. M. 5
विकमधिति [ष्ठामि । तेषामर्था-] य सब्रह्मचारिणां च एवं द्विरपि त्रिरपि । यथा
यावज्जीविकमधिष्ठितमेवं यामिकं साप्ताहिकं चाधिष्ठेयम् ।

श्रावस्त्यां निदानम् । अथान्यतमस्य भिक्षोर्वाय्वाबाधिकं ग्लान्यमुत्पन्नम् । स
वैद्यसकाशमुपसंक्रान्तः [उपसंक्रम्य कथयति । वाय्वाबाधिकं] ग्लान्यमुत्पन्नं भैषज्यं
व्यपदिशेति । स कथयति । आर्य वसां सेवस्व स्वास्थ्यं ते भविष्यतीति । भिक्षुराह ।
भद्रमुख किमहं पुरुषादः स कथयति । भिक्षो । इदं ते भैषज्यं न शक्यमन्यथा
स्वस्थेन भवितुमिति । एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । यदि
वैद्यः कथयति । इदं ते भिक्षोर्भैषज्यं न शक्यमन्यथा स्वस्थेन भवितुमिति सेवितव्या
वसेति । भिक्षवो न जानते । तैर्वैद्यः पृष्टः । स कथयति आर्य युष्माकमेव शास्ता
सर्वज्ञस्तमेव गत्वा पृच्छेति । एतत् प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह ।
पञ्च वसाः प्रसेवितव्याः । कतमाः पञ्च । मत्स्यवसा शुशुकावसा शुशुमारवसा
रक्षवसा सूकरवसा च । इतीमाः पञ्च वसाः । अकाले पक्वा अकाले परिस्रुता
अकाले प्रतिग्राहिता अकालेऽधिष्ठिता न परिभोक्तव्याः । काले पक्वा अकाले परिस्रुता
अकाले प्रतिग्राहिता अकालेऽधिष्ठिता न परिभोक्तव्याः । काले पक्वाः काले परिस्रुता
अकाले प्रतिग्राहिता अकालेऽधिष्ठिता न परिभोक्तव्याः । काले पक्वा काले परिस्रुताः
काले प्रतिग्राहिताः कालेऽधिष्ठितास्तैलपरिभोगेन सप्ताहं परिभोक्तव्या इति । ततस्तेन
भिक्षुणा वसा परिभुक्ता । स्वस्थः संवृत्तः । तेन स्वस्थीभूतोऽस्मीत्यन्यावशिष्टा वसा G.M 6
छोरिता । यावदपरस्य भिक्षोस्तादृशमेव ग्लान्यमुत्पन्नम् । सोऽपि वैद्यसकाशं गत्वा
कथयति । भद्रमुख ममैवंविधं ग्लान्यमुत्पन्नं भैषज्यं व्यपदिशेति । तस्यापि तेन वसा
समादिष्टा । स तस्य भिक्षोः सकाशं गतः । स कथयति आयुष्मंस्त्वया वसोपयुक्ता
मापि वैद्येन वसा व्यपदिष्टा । अस्ति काचिदवशिष्टा वसेति । स कथयति

आसीत्सा तु मया क्षोरिता । न शोभनं कृतम् । एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । न हि भिक्षुणोपयुक्तशेषा वसा छोरयितव्या । वसाधारकस्याहं भिक्षोरासमुदाचारिकान् धर्मान् प्रज्ञपयिष्यामि । वसाधारकेण भिक्षुणोपयुक्तशेषा वसा याचितान्यस्य भिक्षोर्दातव्या । नो चेद् ग्लानकल्पिकशालायां स्थापयितव्या । योऽर्थी भविष्यति स ग्रहीष्यतीति । वसाधारको भिक्षुर्यथा प्रज्ञप्तानासमुदाचारिकान् धर्मान् न समादाय वर्तते सातिसारो भवति ।

भगवान् श्रावस्त्यां विहरति जेतवनेऽनाथपिण्डदस्यारामे । तेन खलु समयेनान्य-
तमस्य भिक्षोः कच्छूरोगः समुत्पन्नः । स वैद्यसकाशमुपसंक्रान्तः । भद्रमुख मे
कच्छूरोगः समुत्पन्नो भैषज्यं व्यपदिशेति । स कथयति । आर्य कषायं सेवस्व ।
स्वास्थ्यं ते भविष्यति । भद्रमुख किमहं कामभोगी । स कथयति । इदं ते
भिक्षोर्भैषज्यम् । न शक्यमन्यथा स्वस्थेन भवितुम् । एतत् प्रकरणं भिक्षवो भगवत
G. M. 7 आरोचयन्ति । पूर्ववद्यावच्छास्ता ते [सर्वज्ञ[1] । तमेव गत्वा पृच्छेति । एतत्
प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । पञ्च] कषायाः । आम्रकषायाः
पूर्ववत् । तेन भिक्षुणा कषायं कल्पीकृत्य गात्रं घृष्टम् । एकघनीभूतम् । भगवानाह ।
चूर्णः कर्तव्यः । भिक्षवः आर्द्रमेव चूर्णयन्ति । पिण्डी [भूतः । भगवानाह ।
शोषयितव्यः । ते आतपे शोषयन्ति । निर्वीर्यं भवति । भगवानाह] । नातपे
शोषयितव्यः । ते छायायां शोषयन्ति । तथापि पूयति । भगवानाह । छायातपे
शोषयितव्य इति । भिक्षवः कषायेण गात्रं म्रक्षयित्वा स्नान्ति । कषायकृत्यं न
[कुर्वन्ति । भगवानाह । यावद् हस्तपरामर्शं शोधयितव्यम्] । [अथ] कषायं
दत्त्वा स्नातव्यम् । कषायकृत्यं करोतीति[2] । भिक्षोः कषायेण रोगो व्युपशान्तः ।
तेनावशिष्टः कषायः छोरितः । यावदपरस्य भिक्षोस्तादृश एव रोगः प्रादु [र्भूतः । स
वैद्यसकाशं गतः । पूर्ववत्] स मया छोरितः । न शोभनं कृतम् । एतत्प्रकरणं भिक्षवो
भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । कषायधारकस्याहं भिक्षोरासमुदाचारिकान् धर्मान्
G. M. 8 प्रज्ञपयिष्यामि । [कषायधारकेण भिक्षुणा उपयुक्तशेषः कषायो यो] भिक्षुरर्थी तस्य

---

1. The lacunae have been respred by the learned editors of the *Gilgit Manuscripts* (rol III, Part I) with the help of the Tibetan Version.

2. Ms. नाकरिष्यतीति ।

दातव्यः । ग्लानकल्पिकशालायां वा स्थापयितव्यः । कषायधारको भिक्षुर्यथा प्रज्ञप्ताना- समुदाचारिकान् धर्मान् न समादायवर्तते सातिसारो [भवति ।

श्रावस्त्यां निदानम् । तेन खलु समयेनान्यतम-] स्य भिक्षोरक्षिरोगः प्रादुर्भूतः । स वैद्यसकाशमुपसंक्रान्तः । भद्रमुख अक्षिरोगो मे प्रादुर्भूतः । भैषज्यं व्यपदिशेति । स कथयति । आर्य अञ्जनं प्रतिसेवस्व । स्वास्थ्यं ते भ [विष्यति । भद्रमुख किं वयं कामभोगिनः । आर्य इदं ते भैषज्यम् । न शक्यमन्यथा स्वस्थे-] न भवितुम् । एतत् प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । वैद्योपदेशोनाञ्जनं सेवितव्यम् । ते न जानन्ति । तैर्वैद्यः पृष्टः । स कथ [यति । आर्य शास्ता ते सर्वज्ञः । तमेव गत्वा पृच्छेति । एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह] । पञ्चाञ्जनानि । पुष्पाञ्जनं रसाञ्जनं चूर्णाञ्जनं गुटिकाञ्जनं सौवीरकाञ्जनम् । तेन सेवितम् । स्वस्थीभूतः । तेनावशिष्टमञ्जनं यत्र तत्र वा [स्थापितं विनष्टम् । यावदपरस्य भिक्षोरक्षिरोगः प्रादुर्भूतः । स तत्] सकाशमुपसंक्रान्तः । आयुष्मन् ममाप्यक्षिरोगः प्रादुर्भूतः । अस्ति तव किञ्चिदञ्जनमवशिष्टम् । स समन्वेष [यति । न लभते । स कथयति । आयुष्मन् अञ्जनमासीत् इदानीं तु न लभ्यते । एतत्प्र- G. M. 9
करणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति] । भगवानाह । न भिक्षुणा अञ्जनं यत्र वा तत्र वा स्थापयितव्यम् । अञ्जनधारकस्याहं भिक्षोरासमुदाचारिकान् [धर्मान् प्रज्ञपयिष्यामि । अञ्जनधारकैर्भिक्षुभिरञ्जनानि एवमेवं स्थापयितव्यानि । पुष्पाञ्जनं पात्रे] रसाञ्जनं समुद्गके स्थापयितव्यम् । चूर्णाञ्जनं गुटिकाञ्जनं सौवीरकं च पुटिकां वद्ध्वा नागदन्तके स्थाप [यितव्यम् । अञ्जनधारकस्य भिक्षोरासमुदाचारिका धर्मा मया प्रज्ञप्ताः । एतान् न समादाय] स्थापयति सातिसारो भवति ।

श्रावस्त्यां निदानम् । आयुष्मान् सैकत उन्मत्तः क्षिप्यचित्तस्तेनाहिण्डते । स ब्राह्मणगृह–[पतिस्तं दृष्ट्वा आह । एष आयुष्मान् कस्य पुत्रः । अपरे आहुः । अमुकस्य गृहपतेः । ते कथयन्ति । शाक्यपुत्रीय-श्रमणा अनाथा अ] प्यप्रव्रजिताः । यदि न प्रव्रजितोऽभविष्यत् ज्ञातिभिरस्य चिकित्सा कृताभविष्यत् । एतत् प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भग[वानाह । एवं सति भिक्षवः सैकतस्य भिक्षोर्ग्लान्य- निरूपणाय प्रष्टव्यम् । अथ ते वैद्यसकाशमुपसंक्रान्ताः । भद्रमुख अस्यैवमेवं [च ग्लान्यम् । भैषज्यं व्यपदिश । आर्य आममांसं परिभुञ्जतु । स्वस्थो भविष्यति । भद्रमुख किमसौ पुरुषादः । आर्य न शक्यमन्यथा स्वस्थेन भवितुम् । एतत् प्रकर[णं

G. M. 10 भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । यद्येवं भैषज्यं सेवितव्यम् । न शक्यमन्यथा स्वस्थेन भवितुम् । मांसं दातव्यम् भिक्षवस्तथा] एवानुप्रयच्छन्ति । न खादति । भगवानाह । अक्षिणी पट्टकेन बद्ध्वा दातव्यम् । तैर्दत्तम् । अतिशीघ्रं पट्टको मुक्तः । तेन हस्तौ लिप्तौ दृष्टौ । तेन वान्तम् । भगवानाह । [सद्यो न मोक्तव्यः । अथ चेत् सद्योमोक्तव्यस्तदा तस्य हस्तौ तदग्रतः सुशुद्धे पा]नीये स्थापयित्वा पश्चात् पट्टको मोक्तव्यः । स स्वस्थीभूतः । तस्य स एव दोहदः संवृत्तः । एतत् प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । यदा स्वस्थी[भूतस्तदा एवं शिक्षां समादाय] तत्समवस्थानमाचरितव्यम् । अध्याचरति सातिसारो भवति ।

राजगृहे निदानम् । आयुष्मान् । पिलिन्दवत्सो यतः प्रव्रजितो बह्वाबाधः । स भिक्षुभिरुच्यते । [स्थविर एवं ते आबाधः । स कथयति । आयुष्मन्तः सततमहं बह्वाबाधः । निर्याणप्रकरणं नास्ति । ते कथयन्ति । स्थविर पुरा किं धृतम् स कथयति] । भैषज्यं कच्छपुटम् । इदानीं किं न धारयसि । भगवता नानुज्ञातम् । एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । [एवं सत्यनुज्ञातम्] । भिक्षूणां भैषज्यं कच्छपुटं धारयितव्यम् । [भिक्षूणां मूलपुष्पगण्डफलभैषज्यानि धारयितव्यानि । ते सर्व]त्र भैषज्यानि कच्छपुटे न दापयन्ति । भगवानाह फलभैषज्यानि कच्छपुटे स्थापयितव्यानि ।
G. M. 11 मूलपुष्पगण्डभैषज्यानि वरण्डिकां बद्ध्वा नाग दन्तके स्था[पयितव्यानि । भगवानाह । काले काले शोषयित]व्यानि । ते आतपे शोषयन्ति । निर्वीर्यं भवति । भगवानाह । नातपे शोषयितव्यम् । छायायां शोषयन्ति । तथापि पूय्यति । भगवानाह । छायातपे शोषयितव्यम् ।

श्रावस्त्यां [निदानम् । यस्मादायुष्मान् रेवतो] यत्र क्वचन कांक्षी तस्य कांक्षारेवतः कांक्षारेवत इति संज्ञा संवृत्ता । स पूर्वाह्णे निवास्य पात्रचीवरमादाय श्रावस्तीं पिण्डाय प्रविष्टः । सोऽनुपूर्वेण गुडशालां गतो यावत्पश्यति कणेन गुडं बध्यमानम् । स कथयति । [भवन्तो मा कणेन गुडं] बन्धत । आर्य अस्ति किंचिदन्यं बन्धं जानासि । नाहमन्यं बन्धं जानामि । अपि तु वयमकाले परिभुंजामः । आर्य काले वाकाले वा परिभुङ्क्ष्व । एषोऽस्य बन्धोऽन्यथा बन्धं न गच्छति । अपरेण समयेन सं[घस्य] [गुडखादनीयं] संपन्नम् । स न खादति । तस्य सार्धं विहार्यन्तेवासिकाः कथयन्ति । आर्य संघस्य गुडखादनीयं संपन्नं परिभुङ्क्ष्व । स कथयति । भद्रमुखाः सामिषमेतत् । तेऽपि न भुञ्जते । अन्यैर्भिक्षुभिरुच्यन्ते । आयुष्मन्तः [संघस्य

गुडखादनी]यं संपन्नं किं न परिभुञ्जत । ते कथयन्ति । उपाध्यायः कथयति सामिषमेतत् । तैरपि न परिभुक्तम् । महापरिवारः सः । [तैर्न परिभुक्तमिति] यद् भूयसा सर्वसंघेन न परिभुक्तम् । एतत् प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरो [चयन्ति । G. M. 12
भगवानाह] । न लभ्यन्ते नामिषेणामिषकृत्यं कर्तुम् । आगारपरिशुद्धमिति कृत्वा परिभोक्तव्यं नात्र कौकृत्यं करणीयम् ।

श्रावस्त्यां निदानम् । अथायुष्मान् रेवतः पूर्वाह्णे निवास्य पात्रचीवरमादाय श्राव[स्त्यां पिण्डाय प्रविष्टः । सोऽनुपूर्वेण वीथीं] गतः । तेन गांधिको दृष्टः सक्तुं स्पृष्ट्वा गुडं स्पृशति । स कथयति । भद्रमुख मा सक्तुं स्पृष्ट्वा गुडं स्पृश । अस्माभिरकाले परिभोक्तव्यम् । स कथयति । आर्य को मम मुहुर्मुहुर्हस्तशौचं ददाति । अपरेण समये [न संघस्य गुडखादनीयं] संपन्नम् । स न परिभुञ्जति । सार्धं विहार्यन्तेवासिनः कथयन्ति । आर्य संघस्य गुडखादनीयं सम्पन्नं किं न खादसि । स कथयति । भद्रमुखाः सामिषमेतत् । तैरपि न परिभुक्तम् । ते भिक्षुभिरुच्यन्ते । आयुष्मन्तः संघस्य गुड[खादनीयं संपन्नम् । किं न परिभुञ्जत] । ते कथयन्ति । उपाध्यायः [कथय] ति सामिषमेतत् । तैरपि न परिभुक्तम् । महापरिवारः सः । तैर्न परिभुक्तमिति यद् भूयसा सर्वसंघेन न परिभुक्तम् । एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । न लभ्यन्ते [नामिषेणामिषकृत्यं कर्तुम् । आगार] परिशुद्धमिति कृत्वा परिभोक्तव्यम् । नात्र कौकृत्यं करणीयम् ।

श्रावस्त्यां निदानम् । आयुष्मतः शारिपुत्रस्य वाय्वाबाधिकं ग्लान्यमुत्पन्नम् । G. M. 13
आयुष्मान्महामौद्गल्यायनः संलक्षयति । बहुशो मया आयुष्मतः [शारिपुत्रस्य परिचर्या] कृता न तु कदाचिद्वैद्यः पृष्टः । यत्त्वहमिदानीं वैद्यं पृच्छेयम् । स वैद्यसकाशमुपसंक्रान्तः । भद्रमुख आयुष्मतः शारिपुत्रस्येदं चेदं च ग्लान्यमुत्पन्नं तस्यानुलोमिकभैषज्यमुपदिशेति । स कथयति । आर्य [लवणं सौवीरकं भैषज्यं] भविष्यतीति । तेन सौवीरकं समुपानीतम् । लवणं नास्ति । स लवणं पर्येषितुमारब्धः । आयुष्मता पिलिन्दवत्सेनोक्तः । अस्ति आयुष्मन् मम शृङ्गपुटं लवणं यावज्जीवमधिष्ठितम् । यदि भगवाननुजानीते ददामीति शारिपुत्रेण श्रुतम् । स कथयति । मम मानस आयुष्मान्महामौद्गल्यायन एवं भवति । न लभ्यं कालिकेन यावज्जीविकं परिभोक्तुम् । एतत्प्रकरणमायुष्मान्महामौद्गल्यायनो भगवत आरोचयति । भगवानाह । न लभ्यं मौद्ग[ल्यायन] यच्च कालिकं यच्च यामिकं यच्च साप्ताहिकं यच्च यावज्जीविकमधिष्ठितम् ।

तत्र मौद्गल्यायन यच्च यामिकं यच्च साप्ताहिकं यच्च यावजीविकं तच्चेत्कालिकेन संसृष्टं भवति कालिकसंसृष्टमिति कृत्वा काले परिभोक्तव्यं कालातिक्रान्तं न परिभोक्तव्यम् । यच्च [यामिकं यच्च साप्ताहिकं] यच्च यावज्जीविकं तच्च यामिकेन संसृष्टभिति कृत्वा
G. M. 14 यामं परिभोक्तव्यं यामातिक्रान्तं न परिभोक्तव्यम् । यच्च साप्ताहिकं यच्च यावज्जीविकं तच्चेत्साप्ताहिकेन संसृष्टं भवति साप्ताहिकसंसृष्टमिति कृत्वा सप्ता- [हं परिभोक्तव्यं सप्ताहाति] क्रान्तं न परिभोक्तव्यम् । यत्तु यावज्जीविकं तद्यावज्जीविकं परिभोक्तव्यम् । अन्यथा परिभुञ्जति सातिसारो भवति ।]

उद्दानम् ।

महासेनो मांसमर्शो वातव्याधिश्च पूर्णकः ।

.... ॥

बुद्धो भगवान् काशीषु जनपदेषु चारिकां चरन् वाराणसीमनुप्राप्तः । वाराणस्यां विहरति ऋषिवदने मृगदावे । वाराणस्यां महासेनो नाम गृहपतिः प्रतिवसति आढ्यो महाधनो महाभोगः । तस्य [पत्नी महासेना नाम । स] सपत्नीकः श्राद्धो भद्रः कल्याणाशयः । तेन श्रुतम् । भगवान् काशीषु जनपदेषु चारिकां चरन् वाराणसीमनुप्राप्तः वाराणस्यां विहरति ऋषिवदने मृगदावे इति । श्रुत्वा च पुनरप्येतदभवत् । बहुशो मया भगवन्नन्तर्गृहे उपनिमन्त्रितो न] त्वेव सर्वोपकरणैः प्रवारितः । यत्त्वहमेतर्हि भगवन्तं त्रैमासीं सर्वोपकरणैः प्रवारयेयमिति विदित्वा येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा एकान्ते निषण्णः[1] ।

अद्राक्षीद् भगवान् दूरादेव नीलनीलां वनराजिम् । दृष्ट्वा च पुनर्वज्रपाणिं यक्षमामन्त्रयते । पश्यसि [त्वं वज्रपाणे नीलनीलामेतां वनराजिम् । पश्यामि भदन्त । एष वज्रपाणे काश्मीरम] ण्डलम् । मम वर्षशतपरिनिर्वृतस्य माध्यन्दिनो नाम भिक्षुर्भविष्यत्यानन्दस्य भिक्षोः सार्धं विहारी । स हुलुटं दुष्टनागं वि [नेष्यति । अथ पर्यङ्कं बद्ध्वा समग्रे काश्मी]रमण्डले शासनं प्रवेशयिष्यति । विपश्यनानुकूलानां शयनासनं यदुत काश्मीरमण्डलम् ।

---

1. Some leaves of the original ms. are missing. The missing portion corresponds to *Dulva*, II, folios 20a, 1. 4 to 244a. 1. 6. Gilgit Manuscripts (Vol III, Part I) P. XV.

षष्टिग्रामसहस्रा[णि षष्टिग्रामशतानि च ।
षष्टिर्ग्रामास्त्रयो ग्रामा ह्येतत् का]श्मीरमण्डलम् ॥१॥

अष्टालायाम् ऋषिर्विनीतः आपन्नकश्च यक्षः सपरिवारः । कन्थायां यक्षिणी सपरिवारा विनीता । धान्यपु[रमनुप्राप्तः । धान्यपुरे सेनराजः परमसत्येषु प्रति]ष्ठापितः । नैतरीमनुप्राप्तः । नैतर्यामन्यतमः कुम्भकारः । सोऽतीव शिल्पमदमत्तः । शुष्काणि भाजनानि चक्रादवतारयति । [भगवांस्तस्य विनयकालं ज्ञात्वा कुम्भकारवेषं गृहीत्वा तेन सार्धं] जल्पं कर्तुमारब्धः । त्वं कीदृशानि भाजनानि चक्रादवतारयसि । स कथयति । शुष्काणि । अहमपि शुष्काण्यवतारयामि । समस्त्वं मया । किमे[तद्-भङ्गुरेण । अहं दन्तमयान्यपि अवतारयामि । त्वं मत्तः कुशलतरोऽसि । न केवलं दन्तमयानि सुवर्णरौप्यवैडू]र्यस्फटिकमयान्यपि । सोऽभिप्रसन्नः । ततो भगवता कुम्भकारवेषमन्तर्धाप्य स्ववेषेण स्थित्वा सपरिजनः सत्येषु प्रतिष्ठापितः । शाद्वला[मनुप्राप्तः । शाद्वलायां महायक्षपरिवारः शरणगमनशिक्षापदेषु प्र]तिष्ठापितः पालितकोटो नागपालकश्च । [नन्दि] वर्धनमनुप्राप्तः । नन्दिवर्धने भवदेवो राजा सपरिवारः सत्येषु प्रति[ष्ठापितः ससप्तमातङ्गपुत्रो भूपयक्षश्च । तत्राश्वक-पुनर्वसुकौ] नागयोनावुपपन्नौ । द्वादशानां वर्षाणाम[त्ययात् क्षुब्धौ] । तावेवमाहतुः । नावयोर्भगवता धर्मो देशितो येनावां विनिपतितौ नागयो[नौ यातौ । कथं वयमस्य देशनां ज्ञास्यामः । भगवत एतदभवत् । तयोर्महा]नुभावः । स्थानमेतद् विद्यते यत् परिनिर्वृतस्य मे शासनं भस्म करिष्यत इति विदित्वा येनाश्वकपुनर्वसुकयोर्भवनं तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्या [श्वक-पुनर्वसुकाभ्यां चतुष्पदिको धर्मपर्यायो देशितः । एतस्य] व्याख्यां ज्ञास्यथ । के वयं सद्धर्मस्य ज्ञातार इति विदित्वा तत्रैव निमग्नौ । तयोरेतदभवत् । देशितोऽस्माकं भगवता धर्मः । अस्माभिस्तु न विज्ञात इ[ति । भगवता तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रतिमैका दत्ता । अश्वकपुनर्वसुकौ तत्र] पुनर्निमज्जतः । अद्यापि भगावांस्तिष्ठतीति तस्मिन्नेव प्रदेशे । भगवता नाली उदर्या च यक्षिणी विनीता । कुन्तीनगरमनुप्राप्तः । कुन्तीनगरे [कुन्ती यक्षिणी इति ख्याता क्रोधान्विता चण्डा च प्रतिवसति । कुन्तीनगरस्य ब्राह्मण] गृहपतीनां जातानि जातान्य[पत्यानि भ]क्षयति । अश्रौषुः कौन्तीनागरा ब्राह्मणगृहपतयो भगवान् कुन्तीनगरमनुप्राप्तः । [तस्मिन्] प्रदेशे तिष्ठती[ति श्रुत्वा ते सन्निपतिताः कुन्तीनगरान्निर्गताः । येन भगवां[स्तेनोपसंक्रान्ताः । उपसंक्रम्य भगवतः G·M. 1 पादौ शिरसा वन्दित्वैकान्ते निषण्णाः । एकान्तनिषण्णानां कौन्तीनागराणां

ब्राह्मणगृहपतीनां भगवान् धर्म्यया[कथया पूर्ववद् यावत् संप्रहर्ष्य तूष्णीम्। अथ श्राद्धा ब्राह्मणगृहपतय उ]त्थायासनादेकांसमुत्तरासंगं कृत्वा येन भगवांस्तेनाञ्जलिं प्रणम्य भगवन्तमिदमवोचन्। अधिवासयत्वस्माकं भगवान् श्वोऽन्तगृहे भक्तेन [सार्धं भिक्षुसंघेनेति। अथ भगवन्तं भुक्तवन्तं धौतहस्तमपनीतपात्रं निषण्णं विदित्वा] सौवर्णं भृङ्गारं गृहीत्वा भगवतः पुरतः स्थित्वा याचमान एवं चाह। भगवता ते ते दुष्टनागा दुष्टयक्षा [विनीताः। इयं भदन्त कुन्ती यक्षिणी अस्माकं दीर्घरात्रमसपत्नानां सपत्नी अद्रुग्धानां] द्रोग्ध्री जातानि जातान्यपत्यानि हरति। अहो वत भगवान् कुन्तीं यक्षिणीं विनयेदनुकम्पामुपादायेति। तेन खलु सम[येन कुन्ती यक्षिणी तस्यामेव पर्षदि सन्निपण्णाभूत् सन्निपतिता। तत्र भगवान् यक्षिणीमामन्त्रयते]। श्रुतं ते कुन्ति। श्रुतं मे भगवन्। श्रुतं ते कुन्ति। श्रुतं मे सुगत। विरम त्वमस्मात् पापकादसद्धर्मात्। समयेनाहं भदन्त विरंस्यामि यद्येते ममार्थाय विहारं कारयन्ति। तत्र भगवान् कौन्तीनागरान् ब्राह्मणगृहपतीनामन्त्रयते। [श्रुतं] वो ब्राह्मणगृहपतयः। श्रुतं भगवन्। कथं वोऽत्रभवति। करिष्यामो भगवन्। अथ भगवान् कुन्तीं यक्षिणीं सपरिवारां विनीय प्रक्रान्तः। भगवान् खर्जूरिकामनुप्राप्तः। खर्जूरिकायां बालदारकान् पांसुस्तूपकैः क्रीडतोऽद्राक्षीत्। [भगवान्] बालदारकान् G. M. 2 पांसुस्तूपकैः क्रीडतो दृष्ट्वा च पुनर्वज्रपाणिं यक्षमामन्त्रयते। पश्यसि त्वं वज्रपाणे बालदारकान् पांसुस्तूपकैः क्रीडतः। एवं भदन्त। एष चतुर्वर्षशतपरिनिर्वृत्तस्य मम वज्रपाणे [कुशनवंश्यः] कनिष्को नाम राजा भविष्यति। सोऽस्मिन् प्रदेशे स्तूपं प्रतिष्ठापयति। तस्य कनिष्कस्तूप इति संज्ञा भविष्यति। मयि च परिनिर्वृत्ते बुद्धकार्यं करिष्यति।

ततो भगवान् यावच्चापलालस्य भवनं यावच्च रोहितकमत्रान्तरे सप्तसप्ततिप्राणिशतसहस्राणि विनीय रोहितकमागत्य विहारं प्रविश्य प्रतिसंलीनः। भगवान् सायाह्ने प्रतिसंल्यनाद् व्युत्थायायुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते। आगमयानन्द येनादिराज्यमिति।

अथायुष्मानानन्दो भगवन्तामिदमवोचत्। पूर्वं भदन्त भगवानेवमाह। उत्तरापथे [नागराजमपलालं त्रि] नेष्यामः पश्चानुशंसा उत्तरापथेनेति। अथ च पुनर्भगवानाह। आगमयानन्द येनादिराज्यमिति। तत् कथम्। भगवानाह। गतोऽहमानन्द वज्रपाणिसहीय उत्तरापथम्। व्याकृतं तमसावनं यावद्। व्याकृतं वालुकास्तूपम्। गतोऽहमानन्द यावच्च रोहितकं यावच्चापलालस्य नागराजस्य भुवनम्। अत्रान्तरे तथागतेन राज्ञा सप्तसप्ततिप्राणिशतसाहस्राणि विनीतानि। पश्चादीनवा उत्तरापथे स्थाणुकण्टकद्रुमपाषाणशर्करश्चण्डकुक्कुरो दुष्टुलसमुदाचारो मातृग्रामः।

उद्दानम् G. M. 3

आदिराज्यं च भद्राश्वो मथुरा ओतला च ।
आरामवैरंभ्य अयोध्या च नदी गङ्गा प्रेतावेलामो भवति पश्चिमः ॥

अथ भगवाञ्छूरसेनेषु जनपदेषु चारिकां चरन्नादिराज्यमनुप्राप्तः । तत्र भगवानायुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते । अस्मिन्नानन्द [प्रदेशे] महासम्मतो राजा प्रथमतो राज्याभिषेकेनाभिषिक्तः । अभिषिक्तोऽयं च राज्ञामादिरतोऽस्यादिराज्यः आदिराज्य इति संज्ञा संवृत्ता ।

भद्राश्वमनुप्राप्तः । तत्र भगवानायुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते । अस्मिन्नानन्दप्रदेशे राज्ञो महासम्मतस्य भद्रमश्वरत्नं प्रादुर्भूतं यतोऽस्य भद्राश्वो भद्राश्व इति संज्ञा संवृत्ता।

तत्र भगवानायुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते । आगमयानन्द येन मथुरा इति । एवं भदन्त इत्यायुष्मानानन्दो भगवतः प्रत्यश्रौषीत् । अथ भगवान् मथुरां संप्रस्थितः दूरादेव नीलनीलां [भगवान्] वनराजिं दृष्ट्वा पुन [रायुष्मन्तमानन्द] मामन्त्रयते । पश्यसि त्वमानन्द एतां नीलनीलां वनराजिम् । एवं भदन्त । एष आनन्द उरमुण्डो नाम पर्वतः। अत्र मथुरायां नटो भटश्च द्वौ भ्रातरौ मम वर्ष [शतपरिनिर्वृत्त] स्य विहारं प्रतिष्ठापयतः । ततस्तस्य नटभटिक इति संज्ञा भविष्यति । अग्रं च भविष्यति शमथविपश्यनानुकूलानां G. M. 4 शयना [स] नानाम् । अद्यानन्द मथुरायां गुप्तो नाम गान्धिकदारको भविष्यति । तस्य पुत्रः उपगुप्तो नाम भविष्यति । [अलक्षण] को बुद्धः । स मम वर्षोषितस्य परिनिर्वृतस्य शासने प्रव्रज्य बुद्धकार्यं करिष्यति । माध्यन्दिनो नाम्ना आनन्दस्य भिक्षोः सार्धं विहारी । स उपगुप्तं प्रव्राजयिष्यति । उपगुप्तः पश्चिमको भविष्यति [अववादकानाम् । वृक्ष] वाटिकायां गुहा भविष्यति । दैर्घ्येणाष्टादशहस्ता । विस्तारेण द्वादश । उच्छ्रायेण सप्त । ये ये तस्यावबादे अर्हत्त्वं साक्षात्करिष्यन्ति ते ते चतुरङ्गुलमात्रां कटिकां तस्यां गुहायां प्रक्षेप्स्यन्ते। [यदा सा गुहा पूर्णा] भविष्यति अर्हत्कटिकाभिस्तदा उपगुप्तः परिनिर्वास्यति। परिनिर्वृतं चैनं ताभिरेवार्हत्कटिकाभिः समेत्य ते ध्मापयिष्यन्ति । भिक्षवः संशयजाताः सर्वसंशयच्छेत्तारं बुद्धं भगवन्तं परिपप्रच्छुः । भदन्त भगवता आयुष्मानुपगुप्तोऽनागत एव बहुजनानुकम्पी व्याकृत इति। भगवानाह। न भिक्षव एतर्हि यथासावतीतेऽप्यध्वनि बहुजनहिताय प्रतिपन्नस्तच्छृणुत साधु च सुष्ठु च मनसि कुरुत भाषिष्ये ।

भूतपूर्वं भिक्षवः अस्यैव उरुमुण्डस्य पर्वतस्य त्रिषु पार्श्वेषु प्रत्येकबुद्धा ऋषयो मर्कटाश्च प्रतिवसन्ति । एकस्मिन् पार्श्वे पञ्च प्रत्येकबुद्धशतानि द्वितीये पञ्च - ऋषि- G.M. 5

शतानि तृतीये पञ्च मर्कटशतानि । आचरितं मर्कटयूथपतेर्जातं जातं मर्कटशावकं प्रघातयति । ततस्ता मर्कट्यः शावकशोकाभिभूताः परस्परं सञ्जल्पं कर्तुमारब्धाः । शृण्वन्तु भवन्त्यो मर्कट्यः । अयमस्माकं यूथपतिर्जातं जातं शावकं प्रघातयति । तदुपायसंविधानं कर्तव्यम् । या अस्माकं मर्कटी आपन्नसत्त्वा भवति तया यूथपतेर्ना-रोचयितव्यमिति । यावदपरेण समयेनान्यतमा मर्कटी आपन्नसत्त्वा संवृत्ता । सा ताभिः प्रतिगुप्ते प्रदेशे गोपायित्वा मूलफलैरुपस्थापिता । मर्कटशावको जातः । सोऽपि ताभिः प्रतिगुप्ते प्रदेशे स्थापितः पोषितः संवर्धितः । स यदा महान् संवृत्त-स्तदा तेनासौ यूथपतिः स्वयूथात्प्रच्यावितः । उरुमुण्डपर्वते इतश्चामुतश्च परि-भ्रमितुमारब्धः । तेन परिभ्रमता प्रत्येकबुद्धानां शब्दः श्रुतः । स तेषां सकाशं गतः । यदा विश्वस्तसंवासः संवृत्तस्तदा तेषां मूलपत्रपुष्पफलदन्तकाष्ठैरुपसंहारं करोति । तेऽपि तस्य पात्रशेषं छोरयन्ति । आचरितं तेषां प्रत्येकबुद्धानां भुक्त्वा भुक्त्वा पर्यङ्के निषीदन्ति । सोऽपि मर्कटस्तेषामीर्यापथं दृष्ट्वा पर्यङ्केन निषीदति । यावदपरेण समयेन तेषां प्रत्येकबुद्धानामेतदभवत् । यदस्माभिरनेन क्वाथकायेन प्राप्तव्यम् । प्राप्तं तद् यन्नु वयं शान्तं निर्वाणधातुं प्रविशेम इति । ततस्ते ज्वलनतपनवर्षणविद्योतन-प्रातिहार्याणि कृत्वा निरुपधिशेषे निर्वाणधातौ परिनिर्वृताः । तेषां व्युत्थानकालः ।

G. M. 6 तस्मिन् नोत्तिष्ठन्त इति । स मर्कटस्तानपश्यन् धृतिं न लभते । यावदसौ मर्कटो गुहां प्रविश्य तेषां प्रत्येकबुद्धानां चीवराणि विकोपयितुमारब्धः । या देवता तस्यां गुहायामध्युषिता तस्या एतदभवत् । मा हैवायं शाखामृगः प्रत्येकबुद्धचीवराणि विकोपयिष्यतीति द्वारं महत्या शिलया पिधायावस्थिता । ततोऽसौ मर्कटः शोचित्वा क्लमित्वा परिदेवित्वा प्रक्रान्तः । उरुमुण्डपर्वते समन्तात्परिक्रामति । [अन] भिरति-त्वाद् धृतिं न लभमानोऽवहितश्रोत्रो मनुष्यशब्दमाकांक्षति । तेन तेषामृषीणां वाक्प्रव्या-हारशब्दः श्रुतः । स मार्गप्रनष्ट इवाध्वगस्त्वरितत्वरितं तेषां सकाशमुपसंक्रान्तः । तेन ऋषयः कष्टानि तपांसि तप्यन्ते । केचिदूर्ध्वहस्तकास्तिष्ठन्ति । केचिदेकेन पादेन । केचित्पञ्चतपस्तप्यन्ते । यदासौ मर्कटस्तैः सार्धं विश्वस्तसंवासः संवृत्तस्तदा तेषामृषीणां मूलपत्रपुष्पफलदन्तकाष्ठैरुपसंहारं करोति । तेऽपि तस्य भैक्षशेषं छोरयन्ति । स तेषामीर्यापथं व्याकोप्य प्रत्येकबुद्धेर्यापथं देशयति । तत्र ये ऊर्ध्वहस्तकास्तेषां हस्तानधः कृत्वा रिच्छटाशब्दं च कृत्वा पुरस्तात्पर्यङ्कं बद्ध्वावतिष्ठते । ये पञ्चतपस्तप्यन्ते तेषामग्निं निर्वाप्य रिच्छटाशब्दं कृत्वा पुरस्तात्पर्यङ्केनावतिष्ठते । ततस्तैः ऋषि-

भिरववादकस्यारोचितम् । उपाध्याय एष शाखामृगोऽस्माकं तपोविघ्नं करोति । तैस्तस्य विस्तरेणारोचितम् । स कथयति । भवन्तः स्मृतिमन्तो ह्येते शाखामृगा भवन्ति नूनमनेन ईर्यापथेन के ऋषयोऽनेन दृष्टा भविष्यन्ति । यूयमपि यथास्थापितं G. M. 7 पर्यङ्कं बद्ध्वा निषीदथ । ते तथैव पर्यङ्कं बद्ध्वा निषण्णाः । तेषां पूर्वकानि कुशलमूलान्यामुखीभूतानि । तैरना[चा]र्यकैरनुपाध्यायकैर्ज्ञानेन सप्तत्रिंशद्बोधिपक्षधर्मानुत्पाद्य प्रत्येकबोधिः [साक्षात्कृत] स्तेषां मर्कटस्यान्तिके धर्मान्वयः प्रसाद उत्पन्नः । ते यानि नवशस्यानि नवफलानि नवर्तुकानि जनपदात् पिण्डपातं प्रतिलभते तानि तस्मै प्रथमतो दत्त्वा तत आत्मनः परिभुञ्जते । तावदपरेण समयेन । [स मर्कटः] कालगतः । ततस्तैः प्रत्येकबुद्धैर्नानादिग्देशाधिष्ठानेषु गन्धकाष्ठानि समादाप्य सर्वगन्धकाष्ठैश्चितां चित्वा ध्मापितः ।

किं मन्यध्वे भिक्षवः । योऽसौ प्रत्येकबुद्धैः संपोषितो मर्कटः स एवासावुपगुप्तः । तदाप्यसौ बहुजनहिताय प्रतिपन्नः एतर्ह्यप्यसौ मया बहुजनहितानुकम्पी व्याकृत इति ।

अथ भगवाञ्छूरसेनेषु जनपदेषु चारिकां चरन् मथुरामनुप्राप्तः । अश्रौषुर्माथुरा ब्राह्मणाः श्रमणो गौतमो मथुरामनुप्राप्तः । सोऽत्यर्थं चातुर्वर्ण्यविशुद्धिं रोचयति दीपयति प्रज्ञपयति प्रस्थापयति विरुजति विवृणोति उत्तानीकरोति देशयति यद्यसौ मथुरां प्रवेक्ष्यति अस्माकं लाभान्तरायो भविष्यति । स चासत्कारभीतः श्रूयते । यदि तस्य कश्चिदसत्कारं कुर्यादेवमसौ मथुरां न प्रविशेत् इति चास्य नीचपुरुषोऽसत्कारं [कुर्यात्] प्रवेक्ष्यति न G. M. 8 चित्रीकरिष्यति । यद्यस्य प्रधानपुरुषः कश्चिदसत्कारं कुर्याच्छोभनं स्यात् तत्कोऽस्माकं प्रधानपुरुषः तेन खलु समयेन मथुरायां नीलभूतिर्नाम ब्राह्मणो वेदवेदाङ्गपारगः स्ववादोद्द्योतकः परवादनिग्रहसमर्थः । तस्य वाक् सत्यानुपरिवर्त्तिनी । ततो माथुरा ब्राह्मणाः सङ्गम्य समागम्य नीलभूतेः सकाशमुपसंक्रान्ताः । उपाध्याय श्रूयते श्रमणो गौतम इहागत इति । सोऽत्यर्थं चातुर्वर्ण्यविशुद्धिं पूर्ववद्यावत्संप्रकाशयति । स चासत्कारभीतः श्रूयते । यदि तस्य कश्चिदसत्कारं कुर्यादेवमसौ मथुरां न प्रवेक्ष्यति । यदि चास्य नीचपुरुषोऽसत्कारं करिष्यति न चित्रीकरिष्यति । यद्यस्य प्रधानपुरुषः कश्चिदसत्कारं कुर्याच्छोभनं स्यात् । ततोऽस्माकं [कः] प्रधानपुरुषः ऋते उपाध्यायात् । त्वमस्यासत्कारं कुरु वाग्दण्डैराक्रोशय । नीलभूतिः कथयति । भवन्तो ममेयं जिह्वा सत्यानुप्रवर्तिनी । यद्याक्रोशार्हो भविष्यति आक्रोक्ष्यामि । अथ स्तवार्हस्तोष्यामीति । ततो नीलभूतिर्ब्राह्मणो वृद्धवृद्धैर्मथुरानिवासिभिर्ब्राह्मणैः संपुरस्कृतो येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः । अद्राक्षीन्नीलभूतिर्ब्राह्मणो

भगवन्तं दूरादेव द्वात्रिंशता महापुरुषलक्षणैः समलंकृतम् अशीत्या चानुव्यञ्जनैर्विराजित-
G. M. 9 गात्रं व्योमप्रभालङ्कृतं सूर्यसहस्रातिरेकप्रभं जंगममिव रत्नपर्वतं समन्ततो भद्रकमन्यतरं
वृक्षमूलं निश्रित्य शान्तेन ईर्यापथेन निषण्णम् दृष्ट्वा च विस्मयोत्फुल्लदृष्टिः स्तोतुमारब्धः ।

प्रणिधाय मनः सहेन्द्रियैर्विधिवद् वाक् च शरीरमेव च ।
गुणभूत महागुणोदधेस्तव वक्ष्यामि गुणैकदेशताम् ॥ २ ॥

परमप्रवरोऽसि वादिनामनवद्यः सुसमाहितेन्द्रियः ।
परमार्थविदप्रकम्पितः प्रयतैः सर्वपरप्रवादिभिः ॥ ३ ॥

चरणं सुसमाप्तमेव ते सुसमाप्तव्रत साधितव्रतः ।
बलवांश्च समाधिरव्ययस्तव नारायणशैलराजवत् ॥ ४ ॥

पुरुषर्षभ नास्ति ते व्यथा न विषादो न भयं न च क्लमः
न च ते व्यसनं कुतः कलि र्न च भूतेषु कदाचिदक्षमा ॥ ५ ॥

न च धावसि नातिलीयसे न च सन्तप्यसि नापि हृष्यसे ।
सततं शुभमेव ते मनः सततं मेरुरिवाचलाधिपः ॥ ६ ॥

मुनिपुंगव सर्वधातुभिर्विपुलं ज्ञानमपावृतं तव ।
अपराहतमक्षयव्ययं विविधेष्वायतनेषु वर्तसे ॥ ७ ॥

न च तेऽस्ति मुने कथं कथा विमतिर्नास्ति न संशयः क्वचित् ।
स्वयमेव न ते परापरं विदितं सर्वमवेदि विद्यया ॥ ८ ॥

G. M. 10 प्रियदर्शनसाधुदर्शनप्रियसाधुप्रियपण्डितप्रियः ।
सममेव हि ते प्रियाप्रियं सततं प्रीतिकरस्तथेर्यसे ॥ ९ ॥

मधुरप्रतिभानवानसि स्मितवाक्यः स्मृतिमान् विशारदः ।
विविदानुमतं प्रभाषसे त्रिषु लोकेषु च ते स्तृतं यशः ॥ १० ॥

नृसुरासुरयक्षराक्षसा बहवस्त्वामिह लोकपण्डिताः ।
उपगम्य मुने पुनः पुनः परिपृच्छन्ति न चाभिभूयसे ॥ ११ ॥

स्ववचः परितोषितास्त्वया नरदेवाः सुरयक्षराक्षसाः ।
प्रतियान्ति विनीतसंशयाश्चरणौ वन्द्य च ते महामुने ॥ १२ ॥

स्थितमासितमागतं गतं शयितं मौनमथाभ्युदीरितम् ।
अथ चीवरपात्रधारणं रुचिरं गौतम सर्वमेव ते ॥ १३ ॥

अविलम्बितमद्रुतं समं स्वरमाधुर्यगुणैः समन्वितम् ।
वचनं पुनरुक्तवर्जितं समये व्याहरसे नरोत्तम ॥ १४ ॥

बलवानसि लोकविश्रुतः पुरुषज्ञः पुरुषर्षभः प्रभुः ।
न च मन्यसि नावमन्यसे सकलं लोकमिमं सदैवतम् ॥ १५ ॥

न च विस्मयसे कदाचन प्रकृतिस्थेषु चलाचलेषु च ।
सुहृदेषु [च] दुर्हृदेषु च प्रतिकूलेष्वनुलोमवत्सु च ॥ १६ ॥

परिदेव्यमदीननिस्वनं स्तुतलालार्पितसन्निनादितम् । G. M. 11
परिदाहविदाहसंयुतं भयरोगज्वरशोककर्पितम् ॥ १७ ॥

प्रसमीक्ष्य जगत् समाकुलं विविधैर्दुःखशतैरुपद्रुतम् ।
चिररात्रमनाथमुत्सुकं भवतृष्णाप्रसृतं तमोवृतम् ॥ १८ ॥

अवतार्य मुनेर्महाकृपां विविधां चात्मगतां प्रभावताम् ।
स्वयमेव हि शाक्यपुङ्गव व्यथितान्मोचयितुं त्वमुद्यतः ॥ १९ ॥

भवदुःखमिदं सहेतुकं भवदुःखस्य च यः परिक्षयः ।
भवदुःखनिरोधगामिनी प्रतिपच्चाप्रतिमं त्वयोच्यते ॥ २० ॥

अतिवीर्य महाविनायकप्रवराणामनुवादिनां वर ।
न च ते सदृशः कुतोऽधिकस्त्रिषु लोकेष्वपि नैव विद्यते ॥ २१ ॥

प्रतिघानुनया न सन्ति ते न च ते सन्ति मुने परिस्रवाः ।
अनुरोधविरोधविग्रहाः सततं सुव्रत नैव नैव ते ॥ २२ ॥

अपहाय मुने प्रियाप्रिये सुखदुःखे वि [षमं समं तथा] ।
अरतिं च रतिं विपर्ययन्नुपशान्तश्चरसीह संयतः ॥ २३ ॥

व्यसने न च नाम निर्मना न च नामोन्नमसे प्रशंसया ।
अयशश्च यशश्च ते समं सममाकृष्टमथापि वन्दितम् ॥ २४ ॥

अतिवाक्यमथो तितिक्षसे परुषं पापजनैरुदीरितम् ।
समराग्रगतो विषाणवान् भृशमुक्तानिव कुञ्जरः शरान् ॥ २५ ॥

G. M. 12 सुवचस्त्वमृषे वचः क्षमः सुदुरुक्तेष्वपि नाभिपूयसे ।
सममेव च वर्त्तसे मुने परिभाषासु शुभासु वाक्षु च ॥ २६ ॥

सततं च वरार्ह पूज्यसे नरदेवासुरयक्षराक्षसैः ।
ऋषिभिश्च सदा महात्मभिर्न च ते विक्रियते स्थिरं मनः ॥ २७ ॥

प्रवरोऽहमितो न मन्यसेऽ त्यवरोऽहमितो न मन्यसे ।
सदृशोऽहमितो न मन्यसे त्रिविधा मानविधा न सन्ति ते ॥ २८ ॥

धृतिमान् समलोष्टकाञ्चनः समवैडूर्यकठल्लशर्करः ।
तृणकाष्ठसमं महामुने चरसीदं हि सदेवकं जगत् ॥२९॥

हिमभास्कररश्मिसंगमाच्छिशिरोष्णं पवनं समुद्वहन् ।
अधिवासयसे नगेन्द्रवन्न च ते प्रव्यथते स्थिरं मनः ॥३०॥

शयनासनपानभोजनं विविधं चीवरमुत्तराधरम् ।
इदमर्थिकतो निदेशसे प्रतिसंख्याय मुने निरास्रवम् ॥३१॥

न च शोचसि नाथ नास्ति मे न च ते सन्ति मुने परिग्रहाः ।
असितोऽसि सुवाक्यनिर्ममः परिमुक्तो विविधैरुपद्रवैः ॥३२॥

न च लाभमवाप्य हृष्यसे तदलाभाच्च लयं न गच्छसि ।
अवमानमथो तितिक्षसे न च सम्मानमिहाभिनन्दसि ॥३३॥

क्षतजोपममग्रचन्दनं सुरभूसन्दरसानुसम्भवम् ।
G. M. 13 असयो निशिताः शराश्च ते न विकुर्वन्ति मनः कदाचन ॥३४॥

न कथां कथयस्यनर्थिकां न च या दुर्जनसेविता कथा ।
न [च लाभकथा न] सामिषा न च या नानुमता महात्मभिः ॥३५॥

प्रविवेककथाः सुखावहाः प्रशमं याः प्रवदन्ति केवलम् ।
कथयस्यतिदेवताः कथाः कथिता या विनयन्ति किल्विषम् ॥३६॥

मधुराणि च सङ्गतानि च स्वभिनीतानि च सारवन्ति च ।
वचनानि मुने प्रभाषसे जगदर्थाय विनिश्चितानि च ॥३७॥

अबुधा विपरीतदर्शनाश्चपलाः साहसिकाः प्रियान्विताः ।
पिशुनाः परुषाः शठाश्च ये भगवंस्तैः सह सङ्गतं न ते ॥३८॥

अशठा ऋजवश्च ये नराः शुचयः सत्यरता जितेन्द्रियाः ।
सततं च समीक्ष्यकारिणो भगवंस्तैः सह सङ्गतं तव ॥३९॥

धर्मज्ञ नयज्ञ पुद्गलज्ञ त्वां वन्दे षडभिज्ञ सर्वदैव ।
क्षेत्रज्ञ मुने परापरज्ञ त्वां वन्दे शिरसा नयानयज्ञ ॥४०॥

पृथुमपि समीक्षते गुणं [तव] परिकथितो हि मया गुणैकदेशः ।
न तव गुणमहार्णवस्य पारं जगति पुमानधिगन्तुमार्य शक्तः ॥४१॥

इत्येवमादिभिः पञ्चभिः स्तोत्रशतैर्भगवानभिष्टुतः । तथाभिप्रसन्नस्य च भगवता G. M. 14 नीलभूतेर्धर्मो देशितः । यथा यथा तस्मिन्नेवासने निषण्णेन सत्यदर्शनं कृतम् । अथ नीलभूतिर्ब्राह्मणो भगवन्तं स्तुत्वा प्रक्रान्तः । सोऽध्वप्रतिपन्नो माथुरैर्ब्राह्मणैः संचम्परीकृतः । उपाध्याय त्वमस्माभिरभिहितः । श्रमणस्य गौतमस्यासत्कारं कुरुष्वेति । स त्वमेतर्हि स्तुत्वा आगतः । भवन्तो न त्वहं पूर्वमवोचम् । मम जिह्वा सत्याभिधायिनी । यद्याक्रोशार्हो भविष्यति । आक्रोशे । स्तवार्हो भविष्यति । स्तोष्य इति । स्तवार्हः श्रमणो गौतमो मया स्तुतः ।

अथ भगवान् पूर्वाह्णे निवास्य पात्रचीवरमादाय मथुरां पिण्डाय प्राविक्षत् । तेन खलु समयेन मथुरायां नक्षत्ररात्रः प्रत्युपस्थितः । अथ या देवता मथुरायामध्युषिता तस्या एतदभवत् । यदि श्रमणो गौतमो मथुरां प्रवेक्ष्यति । मम नक्षत्ररात्रेरन्तरायं करिष्यतीति विदित्वा भगवतः पुरस्ताद्विनग्नोऽस्थात् । भगवानाह । अप्रतिच्छन्नस्तावद्देवते मातृग्रामो न शोभते प्रागेव विनग्न इति । अथ सा देवता जिह्रीय नग्नरूपा एकान्तेऽपक्रान्ता । ततो भगवान् मार्गादपक्रम्य पुरस्ताद् भिक्षुसंघस्य प्रज्ञप्त एवासने निषण्णः । निषद्य भगवान् भिक्षूनामन्त्रयते स्म । पञ्चेमे भिक्षव आदीनवा मथुरायाम् । कतमे पञ्च । उत्कूलनिकूलाः स्थाणुकण्टकप्रधाना बहुपाषाणशर्करकठल्ला उच्चन्द्रभक्ताः G. M. 15 प्रचुरमातृग्रामा इति ।

अथ भगवानप्रविशन्नेव मथुरां येन गर्दभस्य यक्षस्य भवनं तेनोपसङ्क्रान्तः । उपसङ्क्रम्य गर्दभस्य यक्षस्य भवनमभ्यवगाह्यान्यतरद्वृक्षमूलं निश्रित्य निषण्णो दिवाविहाराय । अश्रौषुर्माथुरा ब्राह्मणगृहपतयो भगवान् पिण्डाय प्राविशत् देवतया विहेठितः । अप्रविशन्नेव मथुरां गर्दभस्य यक्षस्य भवनं गत इति श्रुत्वा च पुनः शुचिनः प्रणीतस्य खादनीयभोजनीयस्य प्रत्येकं प्रत्येकं स्थालीपाकं समुपानीय शकटे आरोप्य येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वैकान्ते निषण्णः । एकान्त-

निषण्णान् श्राद्धान् माथुरान् ब्राह्मणगृहपतीन् भगवान् धर्म्यया कथया पूर्ववद्यावत्संप्रहर्ष्य
तूष्णीम् । अथ श्राद्धा ब्राह्मणगृहपतय उत्थायासनादेकांसमुत्तरासङ्गं कृत्वा येन भगवां-
स्तेनाञ्जलिं प्रणम्य भगवन्तमिदमवोचत् । इहास्माभिर्भदन्त भगवन्तमुद्दिश्य शुचिनः
प्रणीतस्य खादनीयभोजनीयस्य शकटं पूर्णमानीतम् । तद् भगवान् प्रतिगृह्णातु अनुकम्पा-
मुपादाय इति । तत्र भगवानानन्दमायुष्मन्तमामन्त्रयते । गच्छानन्द यावन्तो भिक्षवो गर्दभस्य
G. M. 16 यक्षस्य भवनमुपनिश्रित्य विहरन्ति तान् सर्वानुपस्थानशालायां सन्निपातय । परिभोक्ष्यन्ते
पिण्डपातमिति । एवं भदन्त इत्यायुष्मानानन्दो भगवतः प्रतिश्रुत्य यावन्तो भिक्षवो गर्दभस्य
यक्षस्य भवनमुपनिश्रित्य विहरन्ति तान् सर्वानुपस्थानशालायां सन्निपात्य येन भगवांस्ते-
नोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वैकान्तेऽस्थात् । एकान्तस्थित
आयुष्मानानन्दो भगवन्तमिदमवोचत् । यावन्तो भदन्त भिक्षवो गर्दभस्य यक्षस्य भवनमुप-
निश्रित्य विहरन्ति सर्वे ते उपस्थानशालायां सन्निपण्णाः सन्निपतिताः । यस्येदानीं
भगवान् कालं मन्यत इति । अथ भगवान् येनोपस्थानशाला तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य
पुरस्ताद्भिक्षुसंघस्य प्रज्ञप्त एवासने निषण्णः । अथ माथुराः श्राद्धा ब्राह्मणगृहपतयः
सुखोपनिषण्णं बुद्धप्रमुखं भिक्षुसंघं विदित्वा पूर्ववद्यावद्धौतहस्तमपनीतपात्रं भगवतः
पुरस्तात्तस्थुरायाचमानं चाहुः । भगवता भदन्त ते ते दुष्टनागा दुष्टयक्षाश्च विनीताः ।
अयं भदन्त गर्दभको यक्षोऽस्माकं दीर्घरात्रमवैरिणां वैरी । असपत्नानां सपत्नः ।
अद्रुग्धानां द्रोग्धा । जातानि जातान्यपत्यान्यपहरति । अहो वत भगवान् गर्दभकं यक्षं
विनयेदनुकम्पामुपादायेति । तेन खलु समयेन गर्दभको यक्षस्तस्यामेव पर्षदि
सन्निषण्णोऽभूत् सन्निपतित. । तत्र भगवान् गर्दभकं यक्षमामन्त्रयते । श्रुतं ते गर्दभक ।
G. M. 17 श्रुतं मे भगवन् । श्रुतं ते गर्दभक । श्रुतं मे सुगत । विरमास्मात्पातकात् असद्धर्मात् ।
भगवन् समयतोऽहं विरमामि । यदि मामुद्दिश्य चातुर्दिशाय भिक्षुसंघाय विहारं
कारयन्तीति । तत्र भगवान् माथुरान् श्राद्धान् ब्राह्मणगृहपतीनामन्त्रयते । श्रुतं वो
ब्राह्मणगृहपतयः । श्रुतं भगवन् । कारयिष्यामः । तत्र भगवता गर्दभको यक्षः
पञ्चशतपरिवारो विनीतः । श्राद्धैर्ब्राह्मणगृहपतिभिस्तानुद्दिश्य पञ्च विहारशतानि
कारितानि । एवं शरो यक्षो वनो यक्षः आलिकावेन्दा मघा यक्षिणी विनीता । अथ
भगवता ऋद्ध्या मथुरां प्रविश्य तिमिसिका यक्षिणी पञ्चशतपरिवारा विनीता ।
तामप्युद्दिश्य पञ्चविहारशतानि कारितानीति । तत्र भगवता सान्तर्बहिर्मथुरायामर्धतृतीयानि
यक्षसहस्राणि विनीतानि । तान्युद्दिश्य श्राद्धैर्ब्राह्मणगृहपतिभिरर्धतृतीयानि विहारसहस्राणि
कारितानि ।

अथ भगवान् ओतलामनुप्राप्तः । ओतलायां विहरति । ओतलीये वनषण्डे । तत्र ओतलायनो नाम ब्राह्मणमहाशालः प्रतिवसति आढ्यो महाधनो महाभोग इति विस्तरः ।

अथ भगवान् पूर्वाह्णे निवास्य पात्रचीवरमादाय ओतलायां पिण्डाय प्राविक्षत् । अन्यतमस्मिन्प्रदेशे पञ्चमात्राणि कार्षिकशतानि उद्रजःशिरस्कानि शणशाटीनिवस्तानि हलं G. M. 18
वाहयन्ति । अद्राक्षुस्ते कार्षिका बुद्धं भगवन्तं द्वात्रिं [शन्महापुरुषलक्षणा-] लंकृतं द्योतितमूर्तिमिति विस्तरः । भगवता तेषां धर्मो देशितः । यावन्मान्याश्चाभिवाद्याश्च संवृत्ताः ।

अथ तद्बलीवर्दसहस्रं योक्त्राणि वरत्राणिच्छित्त्वा येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तम् । उपसंक्रम्य भगवतः [पादौ शिरसा वन्दित्वा] संपरिवार्यावतस्थुः । भगवता तेषां त्रिभिः पदैर्धर्मो देशितो यावच्चातुर्महाराजिकेषु देवेषूपपन्नाः । यावद् दृष्टसत्याः स्वभवनं गताः ।

भिक्षवः संशयजाताः सर्वसंशयच्छेत्तारं बुद्धं भगवन्तं पप्रच्छुः । किं भदन्त एभिः पञ्चभिः कार्षिकशतैरेभिश्च बलीवर्दैः कर्म कृतं यस्य कर्मणो विपाकेन कार्षिकाः संवृत्ता दरिद्रगृहेषूपपन्नाः । इमे च बलीवर्दाः संवृत्ताः । भगवानाह । एभिरेवं भिक्षवः कर्माणि कृतानीति विस्तरः ।

एते काश्यपस्य सम्यक्संबुद्धस्य शासने प्रव्रजिताः । एभिस्तत्र कौसीद्येनाभिनामितम् । तस्य कर्मणो विपाकेन कार्षिकाः संवृत्ताः । एभिश्च बलीवर्दैस्तत्रैव प्रव्रजितैः क्षुद्रानुक्षुद्रैः शिक्षापदैरनादरं कृतम् । तस्य कर्मणो विपाकेन तिर्यक्षूपपन्नाः । यत्ते काश्यपस्य सम्यक्संबुद्धस्य शासने प्रव्रजितास्तस्य कर्मणो विपाकेन ममान्तिकात्सत्यदर्शनं कृतमिति हि भिक्षवः एकान्तकृष्णानामिति विस्तरः ।

अश्रौषीदोतलायनो ब्राह्मणः श्रमणो गौतम ओतलामनुप्राप्तः । ओतलायां विहरति G. M. 19
ओतलीयके वनषण्ड इति ।

ओतलायनसूत्रं विस्तरेण संयुक्तकागमे मार्गवर्गनिपाते

अथ ओतलायनस्य ब्राह्मणस्यैतदभवत् । किं पुनरस्यानर्थं करिष्यामः । तेन च पूर्वं श्रुतं श्रमणो गौतमः सश्रावकं संघं भोजयित्वा प्रणिधानं करोति । स यच्चिन्तयति यत्प्रार्थयते तत्सर्वं प्रतिलभते इति । अथ ओतलायनो ब्राह्मणः उत्थायासनादेकांसमुत्तरासंगं कृत्वा येन भगवांस्तेनाञ्जलिं प्रणम्य भगवन्तमिदमवोचत् । अधिवासयतु मे भगवन् गौतम श्वोऽन्तर्गृहे भक्तेन सार्धं भिक्षुसंघेन । पूर्ववद्यावद् भुक्तवन्तं विदित्वा धौतहस्तमपनीतपात्रं नीचतरमासनं गृहीत्वा भगवतः पुरस्तान्मिथ्याप्रणिधानं

चिन्तयितुमारब्धः । यावन्त इमे श्रमणाः शाक्यपुत्रीया मया भोजिताः सर्वे एते मम बलीवर्दाः स्युरिति । अथ भगवानोतलायनस्य ब्राह्मणस्य चेतसा चित्तमाज्ञाय ओतलायनं ब्राह्मणमिदमवोचत् । अप्रतिरूपं ते ब्राह्मण चित्तमुत्पादितम् । नैतत्समृध्यति । तथा ह्येते सर्वे भिक्षवः क्षीणपुनर्भवाः । अन्यच्चित्तमुत्पादयेत्युक्त्वा भगवान् दक्षिणादेशनां कृत्वा प्रक्रान्तः । अथ भगवान् विहारं गतः पुरस्ताद् भिक्षुसंघस्य प्रज्ञप्त एवासने निषण्णः । निषद्य भगवान् भिक्षूनामन्त्रयतेस्म । ओतलायनेन भिक्षवो
G. M. 20 ब्राह्मणेन मिथ्याप्रणिधानसमुत्थं पापकं चित्तमुत्पादितम् । युष्माभिर्भुक्त्वा आर्षा गाथा वक्तव्या । मिथ्याप्रणिधानं न समर्द्धिष्यति ।

अथ भगवांस्तस्या एव रात्रेरत्ययादोतलां पिण्डाय प्राविक्षदायुष्मता आनन्देन पश्चाच्छ्रमणेन । तदा ओतलायां कचंगला नाम वृद्धा । सा उदकार्थिनी कूलमपसृता । भगवांस्तस्या विनयकालमवेक्ष्यायुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते । गच्छानन्द एतस्या वृद्धायाः कथय । भगवांस्तृषितः पानीयमनुप्रयच्छेति । एवं भदन्तेत्यायुष्मानानन्दो भगवतः प्रतिश्रुत्य येन कचंगला वृद्धा तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य कचंगलां वृद्धामिदमवोचत् । कचंगले भगवांस्तृषितः पानीयमनुप्रयच्छेति । सा कथयति । आर्य अहं स्वयमेवानेष्यामीति । ततः कचंगला उदकघटं पूरयित्वा त्वरितत्वरिता येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्ता । ददर्श कचंगला बुद्धं भगवन्तं द्वात्रिंशता महापुरुषलक्षणैः समलंकृतमशीत्या चानुव्यंजनैर्विराजितगात्रं व्योमप्रभालंकृतं सूर्यसहस्रातिरेकप्रभं जङ्गममिव रत्नपर्वतं समन्ततो भद्रकम् । कचंगलासहदर्शनादस्याः पुत्रस्नेहमुत्पन्नम् । सा ऊर्ध्वबाहुः पुत्र पुत्रेति भगवन्तं परिष्वङ्क्तुमारब्धा । भिक्षवस्तां वारयन्ति । भगवानाह । मा यूयं भिक्षवः एतां वृद्धां वारयत । तत्कस्य हेतोः ।

पञ्च जन्मशतान्येषा मे माताभून्निरन्तरम् ।
सा चेदेषा निवारिता मम गात्रस्य श्लेषणात् ॥४२॥

G. M. 21 इदानीं रुधिरं ह्युष्णं कण्ठादेषा वमेत्क्षणात् ।
कृतज्ञतामनुस्मृत्य दृष्ट्वेमां पुत्रलालसाम् ॥४३॥
कारुण्याद्गात्रसंश्लेषं प्रददाम्यनुकम्पया ॥४४॥ इति॥

भगवता तस्याः कण्ठाश्लेषो दत्तः । पुत्रस्नेहं विनोद्य भगवतः पुरस्तान्निषण्णा धर्मश्रवणाय । ततो भगवता तस्या आशयानुशयं धातुं प्रकृतिं च ज्ञात्वा तादृशी चातुरार्यसत्यसंप्रतिवेधिकी धर्मदेशना कृता यां [श्रुत्वा] कचंगलया विंशतिशिखर-

समुद्गतं सत्कायदृष्टिशैलं ज्ञानवज्रेण भित्त्वा स्रोतापत्तिफलं साक्षात्कृतम् । सा दृष्टसत्या त्रिरुदानमुदानयति । इदमस्माकं भदन्त न मात्रा कृतं न पित्रा । पूर्ववद्यावत् । अनाद्यकालोपचितं सत्कायदृष्टिशैलं ज्ञानवज्रेण भित्त्वा स्रोतापत्तिफलं साक्षात्कृतम् । गाथां च भाषते ।

यत्कर्तव्यं सुपुत्रेण मातानुग्रहकारिणा ।
तत्कृतं भवता मेऽद्य चित्तं मोक्षपरायणम् ॥४५॥
दुर्गतिभ्यः समुद्धृत्य स्वर्गे मोक्षे च ते अहम् ।
स्थापिता सुप्रयत्नेन साधु ते दुष्करं कृतम् ॥४६॥

इत्युक्त्वा भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा भगवतोऽन्तिकात्प्रक्रान्ता । अथ G. M. 22
कचंगला अपरेण समयेन स्वामिनमनुज्ञाप्य येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्ता । उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा एकान्ते निषण्णा । एकान्तनिषण्णा कचङ्गला भगवन्तमिदमवोचत् । लभेयाहं भदन्त स्वाख्याते धर्मविनये प्रव्रज्यामुपसंपदं भिक्षुणीभावं चरेयमहं भगवतोऽन्तिके ब्रह्मचर्यमिति । भगवता महाप्राजापत्ये संन्यस्ता । ततस्तया प्रव्राजिता उपसंपादिता अववादो दत्तः । तया युज्यमानया घटमानया व्यायच्छमानया सर्वक्लेशप्रहाणादर्हत्वं साक्षात्कृतम् । अर्हन्तिनी च बभूव । त्रैधातुकवीतरागा पूर्ववन्मान्या च संवृत्ता ।

यदा भगवान् भिक्षुणीनां संक्षेपेणोद्दिश्य विहारं प्रविशति प्रतिसंलयनाय तदा तं कचंगला विस्तरेण व्याकरोति । तत्र भगवान् भिक्षूनामंत्रयते स्म । एषाग्रा मे भिक्षवो भिक्षुणीनां मम श्राविकाणां सूत्रान्तविभागकर्त्रीणां यदुत कचंगला भिक्षुणी इति ।

भिक्षवः संशयजाताः सर्वसंशयच्छेत्तारं बुद्धं भगवन्तं पप्रच्छुः । किं भदन्त कचंगलायाः कर्म कृतं येन वृद्धा प्रव्रजिता । किं च कर्म कृतं येन दरिद्रा दासी च संवृत्ता भगवांश्च पश्चिमेन गर्भवासेन धारितः । प्रव्रज्यार्हत्वं च साक्षात्कृतम् । भगवता च सूत्रान्तविभागकर्त्रीणामग्रा निर्दिष्टेति । भगवानाह । कचङ्गलयैव भिक्षवो भिक्षुण्या कर्मा G. M. 23
[णि] कृतान्युपचितानि लब्धसंभाराणि पूर्ववद्यावत् फलन्ति खलु देहिनाम् ।

भूतपूर्वं भिक्षवो बोधिसत्त्वचर्यायां वर्तमानस्य एषा मम माता बभूव । यदाहं प्रव्रजितुमिच्छामि । तदा मामेव वारयति । तस्य कर्मणो विपाकेन वृद्धा प्रव्रजिता । दानं ददतो मेऽनयादानान्तरायः कृतः । तेन दरिद्रा संवृत्ता । न चानया

पुण्यमहेशाख्यसंवर्त्तनीयानि कर्माणि कृतानि यथा महामायया येनाहमनया पश्चिमे गर्भवासेन धारितः । काश्यपे च सम्यक्संबुद्धे प्रव्रजिता याः शैक्षाशैक्षा भिक्षुण्यो दासीवादेन समुदाचरिताः । तेन दासी संवृत्ता । यत्तत्रानया पठितं स्वाध्यायितं स्कन्धकौशलं धातुकौशलमायतनकौशलं प्रतीत्यसमुत्पादकौशलं स्थानास्थानकौशलं च कृतं तेन मम शासने प्रव्रज्य सर्वक्लेशप्रहाणादर्हत्त्वं साक्षात्कृतम् । यस्याश्चो पाध्यायिकायाः सकाशे प्रव्रजिता सा भगवता काश्यपेन सम्यक् संबुद्धेन सूत्रान्तविभागकर्त्रीणामग्रा निर्दिष्टा । तत्रानया मरणकालसमये प्रणिधानं कृतं यन्मया भगवति काश्यपे सम्यक् संबुद्धे अनुत्तरे दक्षिणीये यावदायुर्ब्रह्मचर्यं चरितं न च कश्चिद् गुणगणोऽधिगतः । अनेन कुशलमूलेन योऽसौ भगवता काश्यपेनोत्तरो नाम मानवो व्याकृतो भविष्यति । त्वं मानव वर्षशतायुषि प्रजायां शाक्यमुनिर्नाम तथागतोऽर्हत्सम्यक्संबुद्ध
G. M 24 इति । तस्याहं शासने प्रव्रजेयम् । यथैषा मे उपाध्यायिका भगवता काश्यपेन सम्यक्संबुद्धेन सूत्रान्तविभागकर्त्रीणामग्रा निर्दिष्टा । एवं मामप्यसौ भगवान् शाक्यमुनिः सूत्रविभागकर्त्रीणामग्रां निर्दिशेदिति । तत्प्रणिधानवशादेतर्हि मया सूत्रान्तविभागकर्त्रीणामग्रा निर्दिष्टा । इति हि भिक्षव एकान्तकृष्णानां कर्मणामेकान्तकृष्णो विपाकः । पूर्ववद्यावत् । आभोगः करणीयः । इत्येवं वो भिक्षवः शिक्षितव्यमिदमवोचत् ।

तत्र भगवानायुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते । आगमयानन्द येन वैरंभ्यमिति । एवं भदन्तेत्यायुष्मानानन्दो भगवतः प्रत्यश्रौषीत् । अथ भगवान् संप्रस्थितो यावदन्यतमस्मिन्नारामे । ब्राह्मणः कूपात् पानीयमुद्धरति । आरामं सेक्तुमारब्धः । अद्राक्षीत् स ब्राह्मणो भगवन्तं दूरादेव दृष्ट्वा च पुनः संलक्षयति । यदि श्रमणो गौतम आरामं प्रवेक्ष्यति । आराममुदपानं स दूषयतीति । ततो रज्जुं तिप्यकं च गोपायित्वा स्थितः । अथ भगवान् ऋद्ध्यारामं प्रविष्टः । पांचिकेन च महायक्षसेनापतिना तदुदपानं प्लावीकृतम् । सर्वोऽसावाराम उदकेन प्लावितः । ततोऽसौ ब्राह्मणो महर्धिकोऽयं
G. M. 25 श्रमणो गौतमो महानुभाव इति विदित्वातिप्रसन्नः कथयति । आगच्छतु भगवन् गौतम । इयं रज्जुरिदं तिप्यकम् । गृह्णातु पानीयं यथासुखमिति ।

अथ भगवांस्तस्यां वेलायां गाथां भाषते ।

किं कुर्यादुदपानेन आपश्चेत्सर्वतो यदि ।
छित्त्वेह मूलं तृष्णायाः कस्य पर्येषणं चरेत् ॥इति॥४७॥

अथासौ ब्राह्मणो भगवन्तमिदमवोचत्। लभेयाहं भदन्त स्वाख्याते धर्मविनये प्रव्रज्यामुपसंपदं भिक्षुभावं पूर्ववद्यावत्। एहि भिक्षुकया प्रव्राजितः।

एहीति चोक्तः स तथागतेन मुण्डश्च संघाटीपरीतदेहः।
सद्यः प्रशान्तेन्द्रिय एव तस्थौ नैव स्थितो बुद्धमनोरथेन ॥४२॥

तेनोद्यच्छमानेन घटमानेन व्यायच्छमानेन सर्वक्लेशप्रहाणादर्हत्त्वं साक्षात्कृतम्। अर्हन् संवृत्तः। त्रैधातुकवीतरागः पूर्ववद्यावदभिवाद्यश्च संवृत्तः।

अथ भगवाञ्छूरसेनेषु जनपदेषु चारिकां चरन् वैरंभ्यमनुप्राप्तो वैरंभ्ये विहरति नडेरपिचुमन्दमूले। तेन खलु समयेन वैरंभ्येष्वग्निदत्तो नाम ब्राह्मणराजो राज्यं कारयति ऋद्धं च स्फीतं च क्षेमं च सुभिक्षं चाकीर्णबहुजनमनुष्यं च। अश्रौषीदग्निदत्तो ब्राह्मणराजः श्रमणो गौतमः शूरसेनेषु जनपदेषु चारिकां चरन् वैरंभ्यमनुप्राप्तो वैरंभ्ये विहरति नडेरपिचुमन्दमूले इति। श्रुत्वा च पुनरस्यैतदभवत्। श्रमणो गौतमः G. M. 26 सर्वसामन्तराजानां सत्कृतो गुरुकृतो मानितः पूजितोऽर्हत्संमतः। स चेदहं श्रमणं गौतमं [न] सत्करिष्यामि प्रातिसीमानां कोट्टराजानां गर्ह्यो भविष्यामि। बालो बत भवन्तोऽग्निदत्तो ब्राह्मणराजो यस्य ग्रामक्षेत्रमुपनिश्रित्य श्रमणो गौतमो विहरति न च सत्करोति। यत्त्वहं श्रमणं गौतमं सश्रावकसंघं सर्वोपकरणैः प्रवारयेयमिति विदित्वा महत्या राजर्द्धया महता राजानुभावेन वैरंभ्यान्निष्क्रम्य येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः। उपसंक्रम्य भगवता सार्धं संमुखं संमोदनीं संरञ्जनीं विविधां कथां व्यतिसार्य एकान्ते निषण्णः। एकान्तनिषण्णमग्निदत्तं ब्राह्मणराजं भगवान् धर्म्यया कथया सन्दर्शयति समादापयति पूर्ववद्यावत्संप्रहर्ष्य तूष्णीम्।

अथाग्निदत्तो ब्राह्मणराज उत्थायासनादेकांसमुत्तरासंगं कृत्वा येन भगवांस्तेनाञ्जलिं प्रणम्य भगवन्तमिदमवोचत्। अधिवासयतु मे भगवान् गौतमस्त्रैमासीं चीवरपिण्डपात-शयनासनग्लानप्रत्ययभैषज्यपरिष्कारैः सार्धं भिक्षुसंघेन इति। अधिवासयति भगवानग्निद-त्तस्य ब्राह्मणराजस्य तूष्णींभावेन। अथाग्निदत्तो ब्राह्मणराजो भगवतस्तूष्णींभावेनाधि-वासनां विदित्वा भगवतो भाषितमभिनन्द्यानुमोद्य भगवतोऽन्तिकात् प्रक्रान्तः। तेन निवेशनं गत्वा अमात्यानामाज्ञा दत्ता। प्रतिदिवसमष्टादशप्रकारं खाद्यकं पचत नानासूपिकरसव्यंजनोपेतं च प्रभूतं भक्तम्। वैरंभ्ये च घण्टावघोषणं कारितम्। नान्येन श्रमणो गौतमस्त्रैमासीं भोजयितव्यः। यो भोजयति तस्य वधो दण्ड इति। स एवं घण्टावघोषणं कृत्वा रात्रौ शयितः स्वप्नमद्राक्षीत्। आत्मीयैरन्त्रैः सर्वं वैरंभ्यं G. M. 27

नगरं वेष्टितम् । दृष्ट्वा च पुनर्भीतः संतप्तः आहृष्टरोमकूपो लघु लघ्वेव महार्हशयनादुत्थाय करे कपोलं दत्त्वा चिन्तापरो व्यवस्थितः । मा हैव मे अतो निधनं राज्याच्च्युतिर्भविष्यति जीवितस्य वान्तराय इति । स प्रभातायां रजन्यां ब्राह्मणाय पुरोहिताय निवेदयामास । उपाध्याय मया ईदृशः स्वप्नो दृष्टः । कथमत्र प्रतिपत्तव्यमिति । ब्राह्मणः पुरोहितः संक्षयति । किं चापि देवेनाशोभनः स्वप्नो दृष्टः । यद्यहमेनमनुसंवर्णयेयं भूयस्या मात्रया श्रमणो गौतमः प्रसादमुत्पादयिष्यति । यत्वहमेनं विवर्णयेयमिति विदित्वा कथयति । देवेन शोभनः स्वप्नो न दृष्टः । उपाध्याय किंविपाकोऽयं भविष्यति । नियतं देवस्य राज्यच्युतिर्भविष्यति जीवितस्य वान्तरायः । राजा संलक्षयति । अहो वत मे न राज्यच्युतिः स्याद् [वा] जीवितस्यान्तराय इति विदित्वा ब्राह्मणं पुरोहितमिदमवोचत् । उपाध्याय कोऽसावुपायः स्याद्येन मे न राज्यच्युतिर्भवेन्नापि जीवितस्यान्तराय इति । स कथयति । यदि देवस्त्रैमासीमदर्शनपथे तिष्ठति एवं देवस्य न राज्यच्युतिर्भवति नापि जीवितस्यान्तरायः । अग्निदत्तो ब्राह्मणराजः संलक्षयति । यद्येवं सुकरम् । एवं कारयामि घण्टावघोषणमिति । तेन सर्वविजिते घण्टावघोषणं कारितम् । न मम केनचित्त्रैमासीं दर्शनायोपसंक्रमितव्यम् । य उप-
G. M. 28 संक्रामति तस्य वधो दण्ड इति । स घण्टावघोषणं कृत्वा त्रैमासीमदर्शनपथे स्थितः । आयुष्मानानन्दः काल्यमेवोत्थाय येनाग्निदत्तस्य ब्राह्मणराजस्य निवेशनं तेनोपसंक्रान्तः यावत् पश्यत्यग्निदत्तस्य ब्राह्मणराजस्य पौरुषेया अल्पोत्सुकान् कृत्वा तिष्ठन्ति । दृष्ट्वा च पुनः कथयति । भवन्तः किमल्पोत्सुकास्तिष्ठथ । ते कथयन्ति आर्य किं कुर्मः । न त्वग्निदत्तेन ब्राह्मणराजेन बुद्धप्रमुखो भिक्षुसंघस्त्रैमासीं सर्वोपकरणैः प्रवारितः । ते यूयमल्पोत्सुकास्तिष्ठथ नाहारं सज्जीकुरुथ नासनप्रज्ञप्तिम् किं बुद्धप्रमुखो भिक्षुसंघो भक्तच्छेदं करिष्यतीति । ते कथयन्ति । आर्यानन्द देवेनाज्ञा दत्ता । पंचानां शतानामाहारं सज्जीकुरुत प्रणीतं प्रभूतं चेति । न तूक्तममुकस्यार्थायेति । भवन्तो गत्वा आरोचयत । आर्य देवेन घण्टावघोषणं कारितम् । न मम केनचिद्दर्शनायोपसंक्रमितव्यम् । य उपसंक्रामति तस्य वधो दण्ड इति । तत्किमस्माकं शिरोद्धयम् । न वयमारोचयाम इति । अथायुष्मानन्दो येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः उपसंक्रम्य एतत्प्रकरणं भगवतो विस्तरेणारोचयति । तत्र भगवानायुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते । गच्छानन्द संघाटीमादाय पश्चाच्छ्रमणं च वैरंभ्ये रथ्यावीथीचत्वरशृङ्गाटकेष्वारोचय । यो युष्माकं भवन्तः उत्सहते बुद्धप्रमुखं भिक्षुसंघं च त्रैमासीं भोजयितुं भोजयत्विति । एवं भदन्तेत्यायुष्मानन्दो भगवतः

प्रतिश्रुत्य संघाटीमादाय पश्चाच्छ्रमणं रथ्यावीथीचत्वरशृङ्गाटकेष्वारोचयति । यो युष्माकं भवन्त उत्सहते बुद्धप्रमुखं भिक्षुसंघं त्रैमासीं भोजयितुं स भोजयत्विति वैरंभ्या ब्राह्मण-गृहपतयः कथयन्ति । आर्यानन्द एकैकोऽस्माकमुत्सहते त्रैमासीं भोजयितुम् । अपि तु G. M. 29
अनेन कलिराजेन घण्टावघोषणं कारितम् । नान्येन केनचित् त्रैमासीमुपनिमंत्र्य बुद्धप्रमुखो भिक्षुसंघो भोजयितव्यः । यो भोजयति तस्य बधो दण्ड इति ।

यावदुत्तरापथात् सार्थवाहः पंचाश्वशतानि पण्यमादाय वैरंभ्यमनुप्राप्तः स संलक्षयति । यदिदानीं गमिष्यामि अश्वानां खुरः क्लेदमापत्स्यते । अपर्णा भविष्यन्ति इहैव तिष्ठामीति । स तत्रैवावस्थितः । तेनाश्वाजानेयस्य द्वौ यवप्रस्थौ प्रज्ञप्तौ । अवशिष्टानामश्वानामेकैकः । श्रुतं चानेन राज्ञा अयं चायं च क्रियाकारः कृतः । आयुष्मतानन्देन एवमारोचितमिति । स संलक्षयति । नाहमस्य राज्ञो विषये निवासी । किं मम राजा करिष्यति । इति विदित्वायुष्मन्तमानन्दमिदमवोचत् । आर्यानन्द मया अश्वाजानेयस्य द्वौ यवप्रस्थौ प्रज्ञप्तौ । अवशिष्टानामश्वानामेकैकः । यदि भगवानुत्सहते यवान् परिभोक्तुमहं भगवतः प्रस्थद्वयमनुप्रयच्छामि । अन्येषां च भिक्षूणामेकैकमिति ।

अथायुष्मानानन्दो येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य एतत्प्रकरणं भगवतो विस्तरेणारोचयति । अथ भगवत एतदभवत् । मयैवैतानि कर्माणि कृतान्युपचितानि लब्धसंभाराणि परिणतप्रत्ययानि ओघवत् प्रत्युपस्थितानि । अवश्यंभावीनि मयैवैतानि कर्माणि कृतान्युपचितानि कोऽन्यः प्रत्यनुभविष्यति । न हि कर्माणि कृतान्युपचितानि बाह्ये पृथिवीधातौ विपच्यन्ते । नाब्धातौ । न तेजोधातौ । न वायुधातावपि । G. M. 30
पूर्ववद्यावत् । फलन्ति खलु देहिनामिति ।

आयुष्मन्तमानन्दमामंत्रयते । गच्छानन्द भिक्षूणां शिलाकां चारय । यो युष्माकमुत्सहते तथागतेन सार्धं वैरंभ्ये त्रैमासीं यवान् परिभोक्तुं स शिलाकां गृह्णात्विति । एवं भदन्तेत्यायुष्मानानन्दो भगवतः प्रतिश्रुत्य शिलाकां चारयितुमारब्धः । यावद्भगवता शिलाकां गृहीत्वा भिक्षुद्वयोनैश्च पंचभिर्भिक्षुशतैः । आयुष्मांस्तु शारिपुत्रः कथयति । भगवन्नहं वाय्वाबाधिको नोत्सहे त्रैमासीं यवान् परिभोक्तुमिति । आयुष्मान्महामौद्गल्यायनः कथयति । अहमस्योपस्थायिक इति । ततो भगवान् भिक्षुद्वयोनैः पंचभिर्भिक्षुशतैः सार्धं वैरंभ्ये वर्षा उपगतः । आयुष्मन्तौ शारिपुत्रमौद्गल्यायनौ त्रिशङ्कुं पर्वतं गत्वा वर्षा उपगतौ । ततः शक्रेण देवेन्द्रेण दिव्यया सुधया प्रवारितौ । ततः सार्थवाहो भगवतो द्वौ यवप्रस्थावनुप्रयच्छति । अन्येषां च भिक्षूणामेकैकम् ।

तत्र भगवानायुष्मन्तमानन्दमिदमवोचत्। गच्छानन्द तथागतस्यार्थाय यवान् परिकर्मयेति। एवं भदन्तेति आयुष्मानानन्दो भगवतः प्रत्यंशमादाय येनान्यतमा वृद्धा स्त्री
C- M. 31 तेनोपसंक्रान्तः। उपसंक्रम्य तां स्त्रियमिदमवोचत्। भगिनि तथागतस्यार्थाय यवान् परिकर्मीकुरु। सा कथयति। आर्य अहं वृद्धा न शक्नोमि। अपि त्वेषा तरुणिका दारिका। अस्या अनुप्रयच्छ। एषा परिकर्मयतीति। आयुष्मानानन्दस्तस्याः सकाशमुपसंक्रान्तः। भगिनि शक्ष्यसि त्वं तथागतस्यार्थाय यवान् परिकर्मीकर्तुमिति। सा कथयति। आर्य समयेनाहं परिकर्मयामि। यदि मे आलापमनुप्रयच्छसीति। स कथयति। परिकर्मय दास्यामीति। सा परिकर्मयितुमारब्धा। पृच्छति च। आर्यक एष बुद्धो नाम इति। आयुष्मानानन्दः संलक्षयति। यद्यहमस्या बुद्धवर्णोदाहरणं करिष्ये गम्भीरा बुद्धधर्माः स्थानमेतद्विद्यते [यदसौ न विज्ञास्यतीति] यत्त्वहमस्याश्च [करव] वर्णोदाहरणमुदाहरेयमिति विदित्वा कथयति।

राज्ञो भगिनि चक्रवर्तिनो लोके प्रादुर्भावात्सप्तानां रत्नानां लोके प्रादुर्भावो भवति। कतमेषां सप्तानाम्। तद्यथा। चक्ररत्नस्य हस्तिरत्नस्याश्वरत्नस्य मणिरत्नस्य स्त्रीरत्नस्य गृहपतिरत्नस्य परिणायकरत्नस्य सप्तमस्य।

राज्ञो भगिनि चक्रवर्तिनो लोके प्रादुर्भावात्कथंरूपस्य चक्ररत्नस्य लोके प्रादुर्भावो भवति। इह भगिनि राज्ञः क्षत्रियस्य मूर्धाभिषिक्तस्य तदेव पोषधे पंचदश्यां शिरःस्नातोपवासैरलं कृतस्य उपरि प्रासादतलगतस्यामात्यगणपरिवृतस्य पूर्वस्यां दिशि
G. M. 32 चक्ररत्नं प्रादुर्भवति सहस्रारं सनाभिकं सनेमिकं सर्वाकारपरिपूर्णं शुभमकर्मारकृतं दिव्यं [सर्व] सौवर्णम्। शुभं चानेन भवति। यस्य राज्ञः क्षत्रियस्य मूर्धाभिषिक्तस्य तदेव पोषधे पंचदश्यां पूर्ववद्यावत्सर्वसौवर्णम्। भवति स राजा चक्रवर्तीति। अद्धाहमस्मि राजा चक्रवर्तीति चक्ररत्नं मीमांसितुकाम उत्थायासनादेकांसमुत्तरासंगं कृत्वा दक्षिणं जानुमण्डलं पृथिव्यां प्रतिष्ठाप्य तच्चक्ररत्नमुभाभ्यां पाणिभ्यां प्रतिगृह्य वामे पाणौ प्रतिष्ठाप्य दक्षिणेन पाणिना अनुवर्तयति। जयस्व भो चक्ररत्न येनार्यः पुराणश्चक्रवर्तिपथ इति।

अथ चक्र [र] त्नं राज्ञा चक्रवर्तिना अनुप्रवर्तितमुपरि-विहाय [सम] भ्युद्गम्य पूर्वेण प्रायासीद्येनार्यः पूराणश्चक्रवर्तिपथः अन्वेति राजा चक्रवर्ती तच्चक्ररत्नं सार्धं चतुरङ्गेण बलकायेन। यस्मिंश्च प्रदेशे तच्चक्ररत्नं प्रतितिष्ठति तत्र राजा चक्रवर्ती वासं कल्पयति सार्धं चतु [रङ्गेणब] लकायेन। [ये खलु] पूर्वस्यां दिशि कोट्टराजानस्ते येन राजा चक्रवर्ती तेनोपसंक्रामन्ति। उपसंक्रम्य राजानं चक्रवर्तिनमेवं वदन्ति। एतु देवः।

स्वागतं देवस्य । इमे देवस्य जनपदा ऋद्धाश्च स्फीताश्च क्षेमाश्च [सुभिक्षा] श्चाकीर्णबहुजन [मनुष्या] श्च तान् देवः समनुशास्तु । वयं देवस्यानुयात्रिका भविष्यामः । तेन हि यूयं ग्रामण्यः स्वकस्वकानि विजितानि समनुशासथ धर्मेण माधर्मेण । मा च वः कस्यचिद- G. M. 33 धर्मचारिणो वि (ष) च्चारिणो राष्ट्रे वासो रोचताम् । ए (तत्प्रकार) मानुयात्रिका भविष्यथ । अथ तच्चक्ररत्नं पूर्वां दिशमभिनिर्जित्य पूर्व (व) न्महासमुद्रं प्रत्युत्तीर्य दक्षिणेन पश्चिमे- नोत्तरेण प्रायासीद्येनार्यः पुराणश्चक्रवर्तिपथः । अथ (चक्ररत्नं) राज्ञा चक्रवर्तिना- नुप्रवर्तितमुपरि विहाय (समभ्युद्गम्य) उत्तरेणान्वावृतं येनार्यः पुराणश्चक्रवर्तिपथः । अन्वेति राजा चक्रवर्ती तच्चक्ररत्नं सार्धं चतुरङ्गेण बलकायेन । यस्मिन्प्रदेशे तच्चक्ररत्नं प्रति- तिष्ठति तत्र राजा चक्रवर्ती (वासं कल्पयति) सार्धं चतुरङ्गेण बलकायेन । ये खलूत्तर- (स्यां दिशि कोट्टराजानः) ते येन राजा चक्रवर्ती तेनोपसंक्रामन्ति । उपसंक्रम्य राजानं चक्रवर्तिनमेवं वदन्ति । एहि देव । स्वागतं देवस्य । इमे देवस्य जनपदा ऋद्धाश्च स्फीताश्च क्षेमाश्च सुभिक्षाश्चाकीर्णबहुजनमनुष्याश्च । तान् देवः समनुशास्तु । वयं देवस्या (नुयात्रिका भविष्यामः) । तेन हि यूयं ग्रामण्यः स्वकस्वकानि विजितानि समनु- शासथ धर्मेण माधर्मेण । मा च वः कस्यचिदधर्मचारिणो राष्ट्रे वासो रोचतामिति । अथ चक्ररत्नमुत्तरां दिशमभिनिर्जित्योत्तरमहासमुद्रं प्रत्युत्तीर्य तामेव राजधानीमागत्यो- पर्यस्याधिकरणस्योच्छ्रापितमिवास्थात् । राज्ञो भगिनि चक्रवर्तिनो लोके प्रादुर्भावादस्यैवं- G. M. 34 रूपस्य चक्ररत्नस्य लोके प्रादुर्भावो भवति ।

राज्ञो भगिनि चक्रवर्तिनो लोके प्रादुर्भावात्कथंरूपस्य हस्तिरत्नस्य लोके प्रादुर्भावो भवति । इह भगिनि राज्ञश्चक्रवर्तिनो हस्ती भवति सर्वश्वेतः कुमुदवर्णः सप्ताङ्गः सुप्रति- ष्ठितोऽभिरूपो दर्शनीयः प्रासादिकः । यं दृष्ट्वा राज्ञश्चक्रवर्तिनश्चित्तमभिप्रसीदति । भद्रकं वरहस्तिरत्नं स [कृद् द] मथमेष्यतीति । अथ राजा चक्रवर्ती संख्यातं हस्ति- दमकं दूतेन प्रक्रोश्येदमवोचत् इदं त्वया सौम्य संख्यातं हस्तिरत्नं क्षिप्रमेव सुदान्तं कृत्वास्माकमुपनयितव्यमिति । एवं देव इति संख्यातो हस्तिदमको राज्ञश्चक्रवर्तिनः प्रतिश्रुत्य हस्तिरत्नमेकाह्ना सर्वचारणेभिरुपसंक्रामति । तदेकाह्ना सर्वचारणेभिरुपसंक्रम्यमान- मेकाह्ना सर्वचारणैः प्रतिगृह्णाति । तद्यथान्ये हस्तिनोऽनेकवार्षिका अनेकवर्षगणदान्ताः सर्वचारणेभिरूपसंक्रम्यमानं प्रतिगृह्णन्ति । एवमेतद्धस्तिरत्नमेकाह्ना सर्वचारणैः प्रति- गृह्णाति । दान्तं चैनं विदित्वा राज्ञश्चक्रवर्तिनः उपनयति । दान्तं देव भद्रं हस्तिरत्नम् । यस्येदानीं देवः कालं मन्यत इति । अथ राजा चक्रवर्ती तद्धस्तिरत्नं मीमांसितुकामः

सूर्यस्याभ्युद्गमनकालसमये तद्धि [हस्ति] रत्नमभि [रु] ह्येमामेव समुद्रपर्यन्तां महा, G. M. 35 पृथिवीमन्वाहिण्डय तामेव राजधानीमागत्य प्रातराशिकमकार्षीत् । राज्ञो भगिनि चक्रवर्तिनो लोके प्रादुर्भावादस्यैवंरूपस्य हस्तिरत्नस्य प्रादुर्भावो भवति ।

राज्ञो भगिनि चक्रवर्तिनो लोके प्रादुर्भावात् कथं रूपस्याश्वरत्नस्य लोके प्रादुर्भावो भवति । इह भगिनि राज्ञश्चक्रवर्तिनः अश्वो भवति सर्वनीलः कृष्णशिरा मनोज्ञो जवनोऽभिरूपो दर्शनीयः प्रासादिकः । यं दृष्ट्वा राज्ञश्चक्रवर्तिनश्चित्तमभिप्रसीदति । भद्रकं वताश्वरत्नं सकृद् [दमथ] मेष्यतीति । अथ राजा चक्रवर्ती संख्यातमश्वदमकं दूतेन प्रकोष्येदमवोचत् । इदं त्वया सौम्य संख्यातमश्वरत्नं क्षिप्रमेव सुदान्तं कृत्वास्माकमुपनयितव्यमिति । एवं देवेति संख्यातोऽश्वदमको राज्ञश्चक्रवर्तिनः प्रतिश्रुत्य तदश्वरत्नमेकाह्ना सर्वचारणैरुपसंक्रामति । तदेकाह्ना सर्वचारणेभिरुपसंक्रम्यमानमेकाह्ना सर्वचारणैः प्रतिगृह्णाति । तद्यथान्ये अश्वा अनेकवार्षिका अनेकवर्षगणदान्ताः सर्वचारणेभिपरुसंक्रम्यमानाः सर्वचारणैः प्रतिगृह्णन्ति । एवमेव तदश्वरत्नमेकाह्ना सर्वचारणेभिरूपसंक्रम्यमानमेकाह्ना सर्वचारणैः प्रतिगृह्णाति । दान्तं चैनं विदित्वा राज्ञश्चक्रवर्तिन उपनामयति । दान्तं देव भद्रमश्वरन्तं यस्येदानीं देवः कालं मन्यते । अथ राजा चक्रवर्ती अश्वरत्नं मीमांसितुकामः सूर्यस्याभ्युद्गमनकालसमये तदश्वरत्नमभिरुह्येमामेव समुद्रपर्यन्तां महा- G. M. 36 पृथिवी [मन्वाहिण्डय] तामेव राजधानीमागत्य प्रातराशमकार्षीत् । राज्ञो भगिनि चक्रवर्तिनो लोके प्रदुर्भावादस्यैवंरूपस्याश्वरत्नस्य लोके प्रादुर्भावो भवति ।

राज्ञो भगिनि चक्रवर्तिनो लोके प्रादुर्भावात्कथंरूपस्य [मणिरत्नस्य] लोके प्रादुर्भावो भवति । इह भगिनि राज्ञश्चक्रवर्तिनो मणिर्भवति अष्टांशो वैडूर्यः शुभो जातिमानच्छो विप्रसन्नः अनाविलः । यावद्राज्ञश्चक्रवर्तिनोऽन्तः पुरे दीपकृत्यं सर्वं तन्मणेराभया । अथ राजा चक्र [वर्ती तन्मणि] रत्नं मीमांसितुकामोऽन्धकारतमिस्रायां रात्र्यां शनैर्मन्दं मन्दं देवे वृष्टायमाने विद्युत्सु निश्चरन्तीषु मणिरत्नं ध्वजाग्रे आरोप्योद्यानभूमिं निर्याति सार्धं चतुरंगेण वलकायेन । यावत् खलु राज्ञश्चक्रव [र्तिनो चतुरंगो] बलकायः सर्वः स्फुटो [म] णेराभया । अर्धयोजनं च सामन्तकेन । राज्ञो भगिनि चक्रवर्तिनो लोके प्रादुर्भावादस्यैवंरूप [स्य] मणिरत्नस्य लोके प्रादुर्भावोभवति ।

राज्ञो भगिनि चक्रवर्तिनो लोके प्रादुर्भावात्कथंरूप [स्य स्त्रीर] त्नस्य लोके प्रादुर्भावो भवति । इह भगिनि राज्ञश्चक्रवर्तिनः स्त्री भवति अभिरूपा दर्शनीया प्रासादिकी नातिगौरी नातिश्यामा मद्गुरुच्छविर्नातिदीर्घा नातिह्रस्वा सुप्रतिष्ठिता नातिकृशा

नातिस्थूला नात्युत्सदमांसा [तनुगा] त्री । तस्याः खलु भगिनि शीते उष्ण [सं] स्पर्शानि गात्राणि उष्णे शीतसंस्पर्शानि गात्राणि कालिङ्गप्रावारमृदुसंस्पर्शानि । तस्याः खलु भगिनि सर्वरोमकूपेभ्यश्चन्दनगन्धो वाति मुखाच्च [उत्पलगन्धः] ।

G. M. 37

यावदा [युष्मा]नानन्दः स्त्रीरत्नं विभजति तावत्तया दारिकया ते यवाः परिकर्मिताः । सा पादयोर्निपत्य प्रणिधानं कर्तुमारब्धा । आर्य अनेनाहं कुशलमूलेन राज्ञश्चक्रवर्तिनः स्त्रीरत्नं स्यामिति । अथायुष्मानानन्दो यवान् परिकर्मितानादाय येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य भगवतो यवानुपनामयति । जानकाः पृच्छका बुद्धा भगवन्तः । पृच्छति बुद्धो भगवानायुष्मन्तमानन्दम् । केनैते आनन्द यवाः परिकर्मिताः । अमुकया भदन्त [ब्राह्मणदारिकया । किम] भूत् ते आनन्द तया ब्राह्मणदारिकया सार्धमन्तराकथासमुदाहारः । तेन ह्यानन्द यावांस्तेऽभूत्तया ब्राह्मणदारिकया सार्धमन्तराकथासमुदाहारस्तत् सर्वमस्माकं विस्तरेणारोचय । अथायुष्मानानन्दो [यत्त] स्याभूत्तया ब्राह्मणदारिकया सार्धमन्तराकथासमुदाहारस्तत्सर्वं भगवतो विस्तरेणारोचयति । एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तमानन्दमिदमवोचत् । कस्मात्त्वयानन्द तया दारिकया बुद्धवर्णोदाहरणं न कृतम् । मम भदन्त एवं भवति । गम्भीरा बुद्धधर्माः स्थानमेतद्विद्यते यदसौ दारिका न विज्ञास्यतीति । मया तस्याश्चक्रवर्तिवर्णोदाहरणं कृतम् । क्षीणस्त्वमानन्द । स चेत्त्वया तस्या बुद्धवर्णोदाहरणं कृतमभविष्यत् स्थानमेतद्विद्यते यत्तु यामनुत्तरायां सम्यक्संबोधौ अवैवर्तिकं चित्तमुत्पादितमभविष्यत् । अपि त्वानन्द भविष्यत्यसौ दारिका राज्ञश्चक्रवर्तिनः स्त्रीरत्नम् ।

G. M. 38

सामन्तकेन शब्दो विस्तृतः । अमुकया ब्राह्मणदारिकया भगवतोऽर्थाय यवाः परिकर्मिताः । सा भगवता राज्ञश्चक्रवर्तिनः स्त्रीरत्नं व्याकृता । इति श्रुत्वा यैः पंचभिर्दारिकाशतैर्न्यूनैर्भिक्षुद्वयोनानां पंचानां भिक्षुशतानां यवाः परिकर्मिताः । ताभिरपि प्रणिधानं कृतम् । वयमस्याः परिवाराः स्याम इति ।

यावद्भगवान् यवान्परिभोक्तुमारब्धः आयुष्मानानन्दो विक्लवः अश्रूणि प्रमोक्तुमारब्धः । भगवता तेषु जन्मपरिवर्तेषु करचरणशिरश्छेदादीनि दानानि दत्त्वा त्रिभिः कल्पासंख्येयैः सर्वज्ञत्वमवाप्य इदानीं कोटरयवान्भक्षयतीति । तत्र भगवानायुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते । कस्मात्त्वमानन्द विक्लवः अश्रूणि प्रमुंचसि । भगवान्भदन्त चक्रवर्तिकुले जातो राज्यमपहाय प्रव्रजितः करचरणशिरादीनि दानानि दत्त्वा त्रिभिः कल्पासंख्येयैः सर्वज्ञत्वमवाप्य इदानीं कोटरयवान्भक्षयतीति । भगवानाह । आकांक्षसि त्वमानन्द

तथागतस्य दंष्ट्रान्तरविनिर्गतान् यवान् परिभोक्तुम् । आकांक्षामि भगवन् । ततो भगवता आयुष्मत आनन्दाय दंष्ट्रान्तरविनिर्गतानां यवाना [मेको दत्तः] । तथाह्यानन्द तथागतस्य
G. M. 39 रसाग्र [ग] तानां रसहरणी सुपरिशुद्धा । यदि तथागतः प्राकृतमप्याहारं परिभुंक्ते तदपि तथागतस्यान्नशतरसं संपरिवर्तते ।

तैः सामन्तकैः शब्दो विस्तृतः । अग्निदत्तो ब्राह्मणराजो बुद्धप्रमुखं भिक्षुसंघमुपनिमंत्र्यादर्शनपथे स्थितो भगवान् वैरंभ्ये यवान् परिभुंक्ते इति । सामन्तराजैरपि श्रुतं तैरग्निदत्तस्य ब्राह्मणराजस्य दूतसंप्रेषणं कृतम् । ते प्रवेशं न लभन्ते द्वारि स्थिताः । अनाथपिण्डदेन गृहपतिना श्रुतं तेन पंचमात्राणि शकटशतानि पर्णोपगूढस्य शालेः प्रेषितानि । अथ मारस्य पापीयस एतदभवत् । बहुशो मया श्रमणो गौतमो विहेठितो न कदाचिदवतारो लब्धः । अत्रापि तावदस्य प्रहरामि इति विदित्वा आयुष्मन्तमानन्दमात्मानं विनिर्माय तेषां पंचानां शकटशतानां पुरतः स्थित्वा कथयति । भवन्तः कुत्र गम्यते । ते कथयन्ति । [आर्य] आनन्द अग्निदत्तो ब्राह्मणराजो भगवन्तं सश्रावकसंघमुपनिमंत्र्यादर्शनपथे स्थितो भगवान्वैरंभ्ये यवान् परिभुंक्ते इति । अनाथपिण्डदेन गृहपतिना श्रुत्वैतानि पर्णोपगूढस्य शालेर्भगवतोऽर्थाय पंच शकटशतानि प्रेषितानि इति । स कथयति । भवन्तो देवा अभिप्रसन्ना नागा यक्षाः । यदि भगवान् आकाशे पात्रं प्रसारयति तदपि देवास्त्रयस्त्रिंशा दिव्यायाः सुधायाः पूरयन्ति । किमर्थं भगवान् यवान् परिभुंक्ते ।
G. M. 40 निवर्तयथ इति । ते कथयन्ति । आर्यानन्द संप्रस्थिता वयं किमिदानीं निवर्तामः । गच्छाम इति । मारः संलक्षयति । न शक्यमेते निवर्तयितुम् । उपायसंविधानं कर्तव्यमिति । स उपरिविहायसमभ्युद्गम्य अक्षमात्राभिर्वारिधाराभिर्वर्षितुमारब्धः । तेन तावद् दृष्टं यावत्तानि शकटानि नाभिं यावन्निमग्नानि । ततस्ते शाकटिका बलीवर्दान्मुक्त्वा प्रक्रान्ता इति । तत्र भगवता वैरंभ्ये यवाः परिभुक्ताः सार्धं द्वयोनैः पंचभिर्भिक्षुशतैः । आयुष्मद्भ्यां शारिपुत्रमौद्गल्यायनाभ्यां त्रिशंकुके पर्वते वर्षोपगताभ्यां दिव्या सुधा परिभुक्ता ।

ततस्तेन सार्थवाहेन त्रैमासस्यात्ययाद्भगवान् सश्रावकसंघो भक्तेनोपनिमंत्रितः । अधिवासितं च भगवता तूष्णींभावेन । स सार्थवाहस्तामेव रात्रिं शुचिं प्रणीतं खादनीयभोजनीयं समुपानीय पूर्ववद्यावद्भगवन्तं भुक्तवन्तं विदित्वा धौतहस्तमपनीतपात्रं भगवतः पादयोर्निपत्य प्रणिधानं कर्तुमारब्धः । अनेनाहं कुशलमूलेन राजा भवेयं चक्रवर्ती अश्वाजानेयः पुत्रो युवराजस्तान्यपि पंचाश्वशतानि पंचपुत्रशतानि । या सा दारिका भगवता स्त्रीरत्नं यानि पञ्च दारिकाशतानि तस्याः परिचारिका इति । ततो भगवांस्तस्य

सार्थवाहस्य चेतसा चित्तमाज्ञाय तं सार्थवाहमिदमवोचत् । भविष्यसि त्वं सार्थवाह राजा चक्रवर्ती अश्वाजानेयस्ते पुत्रो युवराजस्तान्यपि पंचाश्वशतानि पंचपुत्रशतानि । सा दारिका स्त्रीरत्नम् । तान्यपि धूनानि पंचदारिकाशतानि तस्याः परिचारिका इति । G. M. 41

अथ भगवान् त्रैमासस्यात्ययात्कृतचीवरो निष्ठितचीवरः आयुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते । गच्छानन्द अग्निदत्तं ब्राह्मणराजमारोचय । एवं च वद । उषिताः स्मो महाराज तव विजिते अवलोकितो भव । गच्छाम इति । एवं भदन्त इति । आयुष्मानानन्दो भगवतः प्रतिश्रुत्य येनाग्निदत्तस्य ब्राह्मणराजस्य निवेशनं तेनोपसंक्रान्तः । तेन खलु समयेनाग्निदत्तो ब्राह्मणराजः पुण्याहमागमयंस्तिष्ठति । अथायुष्मानान्दो दौवारिकं पुरुषमामंत्रयते । एहि त्वं भोः पुरुष येनाग्निदत्तो ब्राह्मणराजस्तेनोपसंक्रम । उपसंक्रम्याग्निदत्तं ब्राह्मणराजमेवं वद । आनन्दो भिक्षुर्द्वारे तिष्ठति देवं द्रष्टुकाम इति । एवमार्य इति दौवारिकपुरुषः आयुष्मत आनन्दस्य प्रतिश्रुत्य येनाग्निदत्तो ब्राह्मणराजस्तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्याग्निदत्तं ब्राह्मणराजमिदमवोचत् । देवार्यानन्दो भिक्षुर्द्वारे तिष्ठति देवं द्रष्टुकामः । स कथयति । अहं भोः पुरुष पुण्याहमागमयंस्तिष्ठामि । आनन्दो भिक्षुः पुण्यमहेशाख्यः । स एव पुण्याहो भवतु ।

पञ्चकल्याणश्चायम् । नामकल्याणो रूपकल्याणोवर्णकल्याणः प्रतिभानकल्याणः प्रतिपत्तिकल्याणश्च ।

प्रविशतु को भवन्तमानन्दं वारयतीति । दौवारिकेणायुष्मत आनन्दायैवमारेचितम् । आयुष्मानानन्दः प्रविष्टः । तेऽपि सामन्तराजानां दूतास्तेनैव सार्धं प्रविष्टाः ।

अथायुष्मानानन्दोऽग्निदत्तं ब्राह्मणराजमारोग्ययित्वा एकान्ते निषण्णः । एकान्त- G. M. 42
निषण्णः आयुष्मानानन्दोऽग्निदत्तं ब्राह्मणराजमिदमवोचत् । भगवांस्ते महाराज आरोग्ययति कथयति च । उषिताः स्मो महाराज तव विजिते त्रैमासीम् । अवलोकितो भव । गच्छाम इति । वन्दे आर्यानन्द बुद्धं भगवन्तम् । कच्चिदार्यानन्द भगवान्वैरंभ्येषु जनपदेषु सुखं वर्षोपितः । न च पिण्डकेन क्लान्त इति । तैः सामन्तराजदूतैरुक्तः । देवोऽप्रत्यक्षितराज्यस्त्वं यो भगवन्तं सश्रावकसंघं त्रैमासीमुपनिमंत्र्यादर्शनपथे व्यवस्थितः । त्रैमासीं कोटरयवाः परिभुक्ता इति । स कथयति । सत्यमार्यानन्द भगवता त्रैमासीं यवाः परिभुक्ताः । सत्यं महाराज । स संमूर्छितः पृथिव्यां निपतितो महता जलपरिषेकेण प्रत्यागतप्राणः अमात्यानाहूय पृच्छति । भवन्तो न मया युष्माकमाज्ञा दत्ता । प्रतिदिवसं पंचानां शतानामाहारं सज्जीकुरु । प्रणीतं प्रभूतं चेति । ते कथयन्ति । अस्ति देवनैवमाज्ञप्तम् । न त्वाज्ञा दत्ता

अमुकस्य दातव्यमिति । अपि तु अद्याप्याहारः सज्जीकृत एव । अथाग्निदत्तो ब्राह्मणराजो येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा एकान्ते निषण्णः । एकान्तनिषण्णमग्निदत्तं ब्राह्मणराजं भगवान् धर्म्यया कथया संदर्शयति पूर्ववद्यावत्संप्रहर्ष्य G. M. 43 तूष्णीम् । अथाग्निदत्तो ब्राह्मणराजो भगवतः पादयोर्निपत्य भगवन्तमिदमवोचत् । अत्ययो भगवन्नत्ययः सुगत यथा बालो यथा मूढो यथाव्यक्तो यथाकुशलो योऽहं भगवन्तं सश्रावकसंघं त्रैमासीमुपनिमंन्त्र्यादर्शनपथे व्यवस्थितः । तस्य मम भगवन्नत्ययं जानतोऽत्ययं पश्यतः अत्ययमत्ययतः प्रतिगृह्णीश्वानुकम्पामुपादाय । तथ्यं ते महाराज अत्ययमत्ययत आगमा यथा बालो यथा मूढो यथाव्यक्तो यथाकुशलो यस्त्वं तथागतं त्रैमासीमुपनिमंत्र्यादर्शनपथे व्यवस्थितः । यतस्त्वं महाराज अत्ययं जानास्यत्ययं पश्यसि तं च दृष्ट्वा देशयसि वृद्धिरेव ते प्रतिकांक्षितव्या कुशलानां धर्माणां न हानिः ।

अथाग्निदत्तो ब्राह्मणराजो भगवन्तमिदमवोचत् । अधिवासयतु मे भगवान् यावज्जीवं चीवरपिण्डपातशयनासनग्लानप्रत्ययभैषज्यपरिष्कारैः सार्धं भिक्षुसंघेनेति । भगवानाह । तथागतो महाराज अल्पायुष्के काले जातः प्रभूतं च कार्यं करणीयम् । निर्वाणकालसमयश्चेति । नाधिवासयति । यद्येवमधिवासयतु मे भगवान्सप्तवर्षाणि सप्तमासान्सप्तदिवसान् । तथापि भगवान्नाधिवासयति अग्निदत्तो ब्राह्मणराजो भगवन्तमिदमवोचत् । अधिवासयतु मे भगवान् श्वोऽन्तर्गृहे भक्तेन सार्धं भिक्षुसंघेनेति । भगवान् संलक्षयति । यद्यहमस्यैकभक्तकमपि नाधिवासयामि स्थानमेतद्विद्यते यदग्निदत्तो G. M. 44 ब्राह्मणराज उष्णं शोणितं छर्दयित्वा कालं करिष्यतीति विदित्वा अधिवासितं भगवता तूष्णींभावेन । अथाग्निदत्तो ब्राह्मणराजो भगवतस्तूष्णीं भावेनाधिवासनां विदित्वा भगवतोऽन्तिकात् प्रक्रान्तो येन स्वं निवेशनं तेनोपसंक्राम्तः । उपसंक्रम्यामात्यानामंत्रयते भवन्तः कोऽसौ उपायः स्याद्येन सर्वोऽयमाहारो बुद्धप्रमुखेन भिक्षुसंघेन परिभुक्तो भवेदिति । ते कथयन्ति । देव सर्वोऽयं पृथिव्यामाहारस्तीर्यताम् । भिक्षवः पद्भ्यामाक्रमिष्यन्ति । एवं परिभुक्तो भविष्यतीति । तेन पौरुषेयाणामाज्ञा दत्ता । भवन्तो यावानयमाहारः सर्वमेतत्समन्तात् पृथिव्यामाकिरत इति तैः सर्वं समन्तादाकीर्णम् । अथाग्निदत्तो ब्राह्मणराजस्तामेव रात्रिं शुचिप्रणीतं खादनीयभोजनीयं समुपानीय पूर्ववद्यावद्भगवान् पुरस्ताद्भिक्षुसंघस्य प्रज्ञप्त एवासने निषण्णः । यावदन्यतमेन महल्लेन संजातामर्षेणास्माभिस्त्रैमासीं कोटरयवाः परिभुक्ताः । इदानीमयं कलिराजो विभवं दर्शयतीति विदित्वा खादनीयभोजनीयस्य पृथिव्यामाकीर्णस्योपरि पार्ष्णिप्रहारो दत्तः । ब्राह्मणगृहपतयोऽवध्यायन्ति क्षिपन्ति विवाचयन्ति । आर्य खादनीयभोजनीयं मुखाभ्यवहार्यं पादेन स्पृशन्ति ।

एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवान् संलक्ष [य] ति । यः कश्चिदादीनवो भिक्षवः खादनीयभोजनीयं मुखाभ्यवहार्यं पादेन स्पृशन्तीति विदित्वा भिक्षुनामन्त्रयते G. M. 45 स्म । अमुकेन भिक्षवो महल्लभिक्षुणा संजातामर्षेण खादनीयभोजनीयस्य मुखाभ्यवहार्यस्य पृथिव्यामाकीर्णस्योपरि पार्ष्णिप्रहारो दत्त इति । ब्राह्मणगृहपतयोऽवध्यायन्ति क्षिपन्ति [वि] वाचयन्ति । तस्मान्न भिक्षुणा खादनीयभोजनीयं मुखाभ्यवहार्यं पादेनाक्रमितव्यम् । आक्रामति सातिसारो भवतीति ।

अथाग्निदत्तो ब्राह्मणराजः सुखोपनिषण्णं बुद्धप्रमुखं भिक्षुसंघं विदित्वा शुचिना प्रणीतेन खादनीयभोजनीयेन स्वहस्तं सन्तर्पयति पूर्ववद्यावद्धौतहस्तमपनीतपात्रं नीचतर-मासनं गृहीत्वा भगवतः पुरस्तान्निषण्णो धर्मश्रवणाय । अथ भगवानग्निदत्तं ब्राह्मणराजं [धर्म्य] या कथया संदर्शयति समादापयति समुत्तेजयति संप्रहर्षयति । अनेकपर्यायेण धर्म्यया कथया संदर्श्य समादाप्य समुत्तेज्य संप्रहर्ष्य उत्थायासनात् प्रक्रान्तः । अथ संबहुला भिक्षवस्त्रयाणां वार्षिकाणां मासानामत्ययात्कृतचीवरा निष्ठितचीवराः समादाय पात्रचीवरं येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्ताः । उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा एकान्तेऽस्थात् । एकान्तस्थिताः संबहुला भिक्षवो भगवन्तमिदमवोचन् । उषिताः स्मो भदन्त वैरंभ्ये त्रैमासीम् ।

विस्तरेण वैरंभ्यसूत्रमेकोत्तरिकागमे चतुष्कनिपाते ।

भिक्षवः संशयजाताः सर्वसंशयच्छेत्तारं बुद्धं भगवन्तं पप्रच्छुः । किं भदन्त G.M. 46 भगवता कर्म कृतं येन करचरणशिरश्छेदादिना दानसंभारेण यावद्दीनजनं संतर्प्य कल्पासंख्येयं यत्त्रयं सत्त्वार्थे आत्मानं परिखेद्यापगतसर्वकार्यो वैरंभ्ये कोटरयवान्परिभु-क्तवान्सार्धं भिक्षुयूनैः पंचभिर्भिक्षुशतैः । आयुष्मन्तौ शारिपुत्रमौद्गल्यायनौ दिव्यां सुधामिति । भगवानाह । तथागतेनैव एतानि भिक्षवः पूर्वमन्यासु जातिषु कर्माणि कृतान्युपचितानि लब्धसंभाराणि पूर्ववद्यावत्फलन्ति खलु देहिनाम् ।

भूतपूर्वं भिक्षवः अशीतिवर्षसहस्रायुषि प्रजायां विपश्यी नाम सम्यक्संबुद्धो लोक उदपादि विद्याचरणसंपन्नः सुगतो लोकविदनुत्तरः पुरुषदम्यसारथिः शास्ता देव-मनुष्याणां बुद्धो भगवान् । सः अशीतिभिक्षुसहस्रपरिवारो बन्धुमतीं राजधानीमुपनिश्रित्य विहरति । तेन खलु समयेन बन्धुमत्यां राजधान्यामन्यतमो गणवाचको ब्राह्मणः पाञ्चशतिकं गणं ब्राह्मणकान्मंत्रान्पाठयति । सर्वलोकस्य चात्यर्थं सत्कृतो गुरुकृतो मानितः पूजितो-ऽर्हत्संमतः । यत एव विपश्यी सम्यक्संबुद्धो बन्धुमतीं राजधानीमनुप्राप्तस्तत एव तं न

कश्चित्सत्करोति न गुरुकरोति न मानयति न पूजयति । स विपश्यति । तथागते सश्रावकसंघेऽत्यर्थमीर्ष्यावान्संवृत्तः । यावत्संबहुलाः शैक्षाशैक्षा भिक्षवः पूर्वाह्णे निवास्य G. M. 47 पात्रचीवरमादाय बन्धुमतीं राजधानीमनुप्राप्ताः । ततो नानासूपिकरसोपेतस्य भक्तस्य पात्राणि पूरयित्वा निर्गच्छन्ति । तेन च ब्राह्मणेन दृष्टाः पृष्टाश्च । भो भिक्षवः पश्यामि कीदृशः पिण्डपातो लब्ध इति । तै ऋजुकोऽयं दर्शितः । तत ईर्ष्याप्रकृत्या संजातामर्षेण माणवका अभिहिताः । नार्हन्तीमे मुण्डकाः श्रमणका नानासूपिकरसव्यंजनोपेतं शाल्योदनं परिभोक्तुम् । अर्हन्ति तु कोटरयवान् परिभोक्तुमिति । तैरप्यनुसंवर्णितम् । एवमेतदुपाध्याय एवमेतत् । नार्हन्त्येव इमे मुण्डकाः श्रमणका नानासूपिकरसव्यंजनोपेतं शाल्योदनं परिभोक्तुम् । अर्हन्ति तु कोटरयवान्परिभोक्तुमिति । तत्र च द्वौ माणवकौ श्राद्धौ भद्रौ-कल्याणाशयौ । तौ कथयतः । उपाध्याय मैवं वोचः । महात्मान एतेऽर्हन्त्येव दिव्यां सुधां परिभोक्तुं न कोटरयवानिति ।

किं मन्यध्वे भिक्षवः । यौऽसौ विपश्यितथागतेन गणवाचको ब्राह्मणः अहमेव स तेन कालेन तेन समयेन । यानि तानि [च्यूवू] नानि पंच माणवकशतानि एतान्येव पंच भिक्षुशतानि । यौ तौ द्वौ माणवकौ श्राद्धौ भद्रौ कल्याणाशयौ एतावेव तौ शारिपुत्र-मौद्गल्यायनौ भिक्षू । यन्मया विपश्यिनः सम्यक्संबुद्धस्य शैक्षाशैक्षाणां श्रावकाणामन्तिके चित्तं प्रदूष्य खरं वाक्कर्म निश्चारितं च्यूवूनैश्च पंचभिर्माणवकशतैरनुमोदितं द्वाभ्यां तु G. M. 48 नानुमोदितं तस्य कर्मणो विपाकेनैतर्हि तथागतेन वैरंभ्ये कोटरयवाः परिभुक्ताः सार्धं भिक्षूच्यूवूनैः पंचभिर्भिक्षुशतैः । शारिपुत्रमौद्गल्यायनाभ्यां तु दिव्या सुधा परिभुक्ता । इति हि भिक्षवः एकान्तकृष्णानां कर्मणामेकान्तकृष्णो विपाकः पूर्ववद्यावदेकान्तशुक्लेष्वेव कर्मस्वाभोगः करणीयः । इत्येवं वो भिक्षवः शिक्षितव्यम् ।

तत्र भगवानायुष्मान्तमानन्दमामंत्रयतेस्म । आगमयानन्द येनायोध्येति । एवं भदन्तेत्यायुष्मानानन्दो भगवतः प्रत्यश्रौपीत् । अथ भगवान्दक्षिणपंचाले जनपदचारिकां चरन्नयोध्यामनुप्राप्तः अयोध्यायां विहरति नद्या गङ्गायास्तीरे । अथान्यतमो भिक्षुर्येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वैकान्तेऽस्थात् । एकान्तस्थितः स भिक्षुर्भगवन्तमिदमवोचत् । साधु मे भगवंस्तथा संक्षिप्तेन धर्मं देशयतु यथाहं भगवतोऽन्तिके संक्षिप्तेन धर्मं श्रुत्वा एको व्यपकृष्टोऽप्रमत्तः आतापि प्रहितात्मा विहरेयम् । एको व्यपकृष्टोऽप्रमत्तः आतापी प्रहितात्मान्यदर्थं कुलपुत्राः केशश्मश्रूण्यवतार्य काषायानि वस्त्राण्याच्छाद्य सम्यगेव श्रद्धया अगारादनगारिकां प्रव्रजन्ति तदनुत्तरं ब्रह्मचर्यपर्यवसानं दृष्ट एव धर्मे स्वयमभिज्ञाय साक्षात्कृत्वोपसंपद्य प्रवेदयेयम् । क्षीणा

मे जातिरूषितं ब्रह्मचर्यं कृतं करणीयं नापरमस्माद्भवं प्रजानामीति। एवमुक्ते भगवान् येन गङ्गा नदी तेन व्यवलोकयन् व्यवलोकयति। अद्राक्षीद्भगवान्नद्या गङ्गायाः स्रोतसा महान्तं दारुस्कन्धमुह्यमानम्। दृष्ट्वा च पुनस्तं भिक्षुमामन्त्रयते। पश्यसि त्वं भिक्षो नद्या गङ्गायाः स्रोतसा महान्तं दारुस्कन्धमुह्यमानम्। एवं भदन्त स चेदेष न पारिमे तीरे G. M. 49 संस्रक्ष्यति। नापारिमे तीरे संस्रक्ष्यति। न मध्ये संस्रक्ष्यति। न स्थले उत्पत्स्यति। न मनुष्यग्राह्यो भविष्यति। नामनुष्यग्राह्यः। नावर्तग्राह्यः। नान्तःपूतीभावं गमिष्यति। एवमेषभिक्षो दारुस्कन्धोऽनुपूर्वेण समुद्रनिम्नो भविष्यति समुद्रप्रवणः समुद्रप्राग्भारः। एवमेव स चेत्त्वं भिक्षो न पारिमे तीरे संस्रक्ष्यसि। पूर्ववद्यावत्। नान्तःपूतीभावं गमिष्यसि। एवं हि त्वं भिक्षो अनुपूर्वेण निर्वाणनिम्नो भविष्यसि निर्वाणप्रवणो निर्वाण-प्राग्भारः। नाहं भदन्त जाने किमपारिमं तीरं किं पारिमं तीरम्। किं मध्ये (सं) सदनम्। किं स्थले उत्सदनम्। को मनुष्यग्राहः। कः अमनुष्यग्राहः। (कः आवर्त्तग्राहः।) कोऽन्तःपूतीभाव इति। साधु मे भगवांस्तथा संक्षिप्तेन धर्मं देशयतु यथाहं भगवतोऽन्ति-कात्संक्षिप्तेन धर्मं श्रुत्वा पूर्ववद्यावत् नापरमस्माद्भवं प्रजानामीति।

अपारिमं तीरमिति भिक्षो षण्णामाध्यात्मिकानामायतनानामेतदधिवचनम्। पारिमं तीरमिति षण्णां बाह्यानामायतनानामेतदधिवचनम्। मध्ये संसदनमिति नन्दीरागस्यै-तदधिवचनम्। स्थले उत्सदनमिति अस्मिमानस्यैतदधिवचनम्। मनुष्मग्राह इति यथापीहैकः संसृष्टो विहरति गृहस्थप्रव्रजितैः सहनन्दी सहशोकः। स सुखितेषु G. M. 50 सुखितो दुःखितेषु दुखितः उत्पन्नोत्पन्नेषु किं करणीयेषु समादाय पर्यवसानानुवर्ती भविष्यति। अमनुष्यग्राह इति यथापीहैक इति प्रणिधाय ब्रह्मचर्यं चरतीत्यनेनाहं शीलेन वा व्रतेन वा [तपेन वा] ब्रह्मचर्यवासेन वा स्यां [देवो] देवान्यतमो वेति। आवर्तग्राह इति यथापीहैकः शिक्षां प्रत्याख्याय हानायावर्तते। अन्तःपूतीभाव इति यथापीहैको दुःशीलो भवति पापधर्मा अन्तःपूतिरवस्रुतः कषंवकजातः शंखस्वरसमाचारः। अश्रमणः श्रमणप्रतिज्ञोऽब्रह्मचारी ब्रह्मचारिप्रतिज्ञः। एवं हि स चेत्त्वं भिक्षो नापारिमे तीरे संस्रक्ष्यसि पूर्ववद्यावन्निर्वाणप्राग्भारः।

अथ स भिक्षुर्भगवतो भाषितमभिनन्द्यानुमोद्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा भगवतोऽन्तिकात्प्रक्रान्तः। अथ स भिक्षुर्भगवता अनेन दारुस्कन्धोपमेनाववादेनाववा-दितः। एको व्यपकृष्टोऽप्रमत्तः आतापी प्रहितात्मा विहरन् यदर्थं कुलपुत्राः केशश्म-श्रूण्यवतार्य काषायाणि वस्त्राण्याच्छाद्य सम्यगेव श्रद्धया आगारादनगारिकां प्रव्रजन्ति

तदनुत्तरं ब्रह्मचर्यपर्यवसानं दृष्ट एव धर्मे स्वयमभिज्ञाय साक्षात्कृत्वोपसंपद्य प्रवेदयते क्षीणा मे जातिरुषितं ब्रह्मचर्यं कृतं करणीयं नापरमस्माद्भवं प्रजानामीत्याज्ञातवान्। स आयुष्मानर्हन् बभूव सुविमुक्तचित्तः।

G. M. 51 तेन खलु समयेन नन्दो गोपालको भगवतो नातिदूरे स्थितोऽभूत्। दण्डमवष्टभ्य गाश्चारयति। तेन दण्डेनावष्टब्धो मण्डूकः सन्छिद्यमानेषु चर्मसु मुच्यमानेषु सन्धिषु चित्तमुत्पादयति यद्यहं कायं वा चालयेयं वाचं वा निश्चारयेयं स्यादतो निदानं नन्दस्य गोपालस्य कथाव्याक्षेपमिति विदित्वा भगवतोऽन्तिके चित्तमभिप्रसाद्य कालगतश्चातुर्म-हाराजिकेषु देवेषूपपन्नः।

अथ नन्दो गोपालको दण्डमेकान्ते उपनिक्षिप्य येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः। उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वैकान्तेऽस्थात्। एकान्तस्थितो नन्दो गोपालको भगवन्तमिदमवोचत्। अहं भदन्त नापारिमे तीरे संस्रक्ष्यामि। न पारिमे तीरे संस्रक्ष्यामि। [न मध्ये संस्रक्ष्यामि]। न स्थले उत्स्रक्ष्यामि। न मनुष्यग्राहो भविष्यामि। नामनुष्यग्राहो नावर्तग्राहो नान्तःपूतीभावं गमिष्यामि। लभेयाहं भदन्त स्वाख्याते धर्मविनये प्रव्रज्यामुपसंपदं भिक्षुभावं चरेयमहं भगवतोऽन्तिके ब्रह्मचर्यमिति। तेन हि न[न्देन] स्वामिनां गावो दत्ताः। नो भदन्त। तत्कस्य हेतोः। भदन्त गावस्तरुणवत्सा ज्ञास्यन्ति स्वकस्वकानि गोकुलानि। गमिष्यन्ति स्वकस्वकानि निवेशनानि। लभेयाहं भदन्त स्वाख्याते धर्मविनये प्रव्रज्यामुपसंपदं भिक्षुभावं चरेयमहं भगवतोऽन्तिके ब्रह्मचर्यम्। किं चापि नन्द दहरा गावस्तरुणवत्सा ज्ञास्यन्ति स्वकस्वकानि गोकुलानि। गमिष्यन्ति स्वकस्वकानि निवेशनानि। अपितु करणीयमेतद्गोपालकेन यथापि तत् स्वामिनां
G M. 52 भक्ताच्छदनं स्वीकुर्वता। अथ नन्दो गोपालको भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा भगवतोऽन्तिकात्प्रक्रान्तः। ततो भयं भयमित्युच्चैः शब्दं कुर्वाणः प्रधावितुमारब्धः। अन्तर्मार्गे आत्मीयैः पञ्चभिर्गोपालकशतैर्दृष्टः। ते कथयन्ति। कस्य भयमिति। जातिभयं जराभयं व्याधिभयं मरणभयमिति। तेऽपि तस्य पृष्ठतः प्रधावितुमारब्धाः। तान् दृष्ट्वा अन्येऽपि गोपालका अश्वपालकास्तृणहारकाः काष्ठहारकाः पथाजीवा उत्प-थाजीवाश्च मनुष्याः प्रधावितुमारब्धाः। आनुपथिकैर्दृष्टास्तथा विक्रोशन्तः पृष्टाः। किमेतद् भवन्तः। ते कथयन्ति। भयम्। कस्य भयम्। जातिभयं जराभयं व्याधिभयं मरणभयम्। श्रुत्वा तेऽपि निवृत्ताः। यावत्कर्वटकसमीपं संप्राप्ताः। तत-श्चासौ कर्वटकनिवासी जनकायस्तं महान्तं जनकायं दृष्ट्वा इतश्चामुतश्च सन्त्रस्ताः। केचिन्निष्पलायिताः। केचिद्भाण्डं गोपायन्ति। केचित्सन्नद्धावस्थिताः। अपरे

वीरपुरुषास्तैः प्रत्युद्गम्य पृष्टाः। भवन्तः किमेतदिति। ते कथयन्ति। भयम्। कस्य भयम्। जातिभयं जराभयं व्याधिभयं मरणभयमिति। ततोऽसौ कर्वटकनिवासी जनकायः समाश्वस्तः।

तेन खलु समयेनायुष्मान् शारिपुत्रस्तस्यामेव पर्षदि सन्निषण्णोऽभूत्सन्निपतितः। अथायुष्मान् शारिपुत्रश्चिरप्रक्रान्तं नन्दं गोपालकं विदित्वा भगवन्तमिदमवोचत्। कस्माद्भदन्त भगवता नन्दो गोपालकः स्वाख्याते धर्मविनये प्रव्रजितुकामः पुनरप्यगारायोद्योजितः। अस्थानमेतच्छारिपुत्रानवकाशो यन्नन्दो गोपालकः पुनरपि गृही अगारमध्यावत्स्यति सन्निधिकारपरिभोगे कामान् परिभोक्ष्यते। नेदं स्थानं विद्यते। इदानीं नन्दो G. M. 53
गोपालकः स्वामिनां गा अर्पयित्वा आगमिष्यति। स यदर्थं कुलपुत्राः केशश्मश्रूण्यवतार्य काषायाणि वस्त्राण्याच्छाद्य सम्यगेव श्रद्धया अगारादनगारिकां प्रव्रजन्ति तदनुत्तरं ब्रह्मचर्यपर्यवसानं दृष्ट एव धर्मे स्वयमभिज्ञायासाक्षात्कृत्वोपसंपद्य प्रवेदयिष्यति क्षीणा मे जातिरुषितं ब्रह्मचर्यं कृतं करणीयं नापरमस्माद्भवं प्रजानामीति।

अथापरेण समयेन नन्दो गोपालकः स्वामिनां गा अर्पयित्वा पञ्चशतपरिवारो येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः। उपसंक्रम्य भगवन्तमिदमवोचत्। अर्पिता मे भदन्त स्वामिनां गावः। लभेयाहं भदन्त स्वाख्याते धर्मविनये प्रव्रज्यामुपसंपदं भिक्षुभावं चरेयमहं भगवतोऽन्तिके ब्रह्मचर्यमिति। लब्धवान् नन्दो गोपालकः पञ्चशतपरिवारः स्वाख्याते धर्मविनये प्रव्रज्यामुपसंपदं भिक्षुभावम्। एवं प्रव्रजितः स आयुष्मान् पूर्ववद्यावत्सुविमुक्तचित्तः।

धर्मता अचिरोपपन्नस्य देवपुत्रस्य देवकन्याया वा त्रीणि चित्तान्युत्पद्यन्ते। कुतश्च्युतः। कुत्रोपपन्नः। केन कर्मणेति। मण्डूकपूर्वी देवपुत्रः पश्यति। तिर्यग्भ्यश्च्युतश्चातुर्महाराजिकेषु देवेषूपपन्नो भगवतोऽन्तिके चित्तमभिप्रसाद्येति। तस्यैतदभवत्। न मम प्रतिरूपं स्याद्यदहं पर्युषितपरिवासो भगवन्तं दर्शनायोपसंक्रमेयम्। यन्त्वहमपर्युषितपरिवास एव भगवन्तं दर्शनायोपसंक्रमेयमिति। अथ मण्डूकपूर्वी देवपुत्रश्चलविमलकुण्डलधरः पूर्ववद्यावत्सर्वं गङ्गातीरमुदारेणावभासेनावभास्य भगवन्तं पुष्पैरवकीर्य G. M. 54
भगवतः पुरस्तान्निषण्णो धर्मश्रवणाय। अथ भगवान् मण्डूकपूर्विणो देवपुत्रस्याशयानुशयं धातुं प्रकृतिं च ज्ञात्वा तादृशीं चातुरार्यसत्यसंप्रतिवेधिकीं धर्मदेशनां कृतवान्। यां श्रुत्वा पूर्ववद्यावदनादिकालोपचितं सत्कायदृष्टिशैलं ज्ञानवज्रेण भित्त्वा स्रोतापत्तिफलं साक्षात्कृतम्। अभिक्रान्तोऽहं भदन्ताभिक्रान्तः। एषोऽहं भगवन्तं शरणं गच्छामि

धर्मं च भिक्षुसंघं च । उपासकं च मां धारयाद्याग्रेण यावज्जीवं प्राणोपेतं शरणगतमभिप्रसन्नम् । अथ मण्डूकपूर्वी देवपुत्रो वणिगिव लब्धलाभः शस्यसम्पन्न इव कर्षकः शूर इव विजितसंग्रामः सर्वरोगपरिमुक्त इवातुरो यया विभूत्या भगवत्सकाशमागतस्तयैव विभूत्या स्वभवनं गतः ।

भिक्षवः पूर्वापररात्रं जागरिकायोगमनुयुक्ता विहरन्ति । तैर्दृष्टो भगवतोऽन्तिके उदारोऽवभासः । यं दृष्ट्वा सन्दिग्धा भगवन्तं पप्रच्छुः । किं भगवन्निमां रात्रिं भगवन्तं दर्शनाय ब्रह्मासहांपतिः शक्रो देवेन्द्रश्चत्वारो लोकपाला उपसंक्रान्ताः । न भिक्षवो ब्रह्मा सहांपतिर्न शक्रो देवेन्द्रो न चत्वारो लोकपाला मां दर्शनायोपसंक्रान्ताः । अपि तु नन्देन गोपालेन दण्डेन वावष्टब्धो मण्डूकः स च्छिद्यमानेषु चर्मसु मुच्यमानेषु सन्धिषु मा नन्दस्य गोपालकस्य धर्मविक्षेपो भविष्यतीति निश्चलस्तूष्णीमवस्थितो ममान्तिके चित्तमभिप्रसाद्य कालगतश्चातुर्महाराजिकेषु देवेषूपपन्नः । स इमां रात्रिं मत्सकाशमुपसंक्रान्तः । तस्य मया धर्मो देशितः । दृष्टसत्यश्च स्वभवनं गत इति ।

G. M. 55 भिक्षवः संशयजाताः सर्वसंशयच्छेत्तारं बुद्धं भगवन्तं पप्रच्छुः । किं भदन्त नन्देन गोपालेन पञ्चशतपरिवारेण कर्म कृतं येन गोपालकेषूपपन्नो भगवतश्च शासने प्रव्रज्य सर्वक्लेशप्रहाणादर्हत्वं साक्षात्कृतम् । मण्डूकपूर्विणा देवपुत्रेण किं कर्म कृतं येन मण्डूकेषूपपन्नः सत्यदर्शनं च कृतमिति । भगवानाह । तेनैव भिक्षवः कर्माणि कृतान्युपचितानि लब्धसम्भाराणि पूर्ववद्यावत् फलन्ति खलु देहिनाम् ।

भूतपूर्वं भिक्षवः अस्मिन्नेव भद्रके कल्पे विंशतिवर्षसहस्रायुषि प्रजायां काश्यपो नाम सम्यक्संबुद्धो लोके उदपादि । पूर्ववद्यावत्स वाराणसीं नगरीमुपनिसृत्य विहरति । ऋषिवदने मृगदावे । तस्य प्रवचने नन्दो गोपालकः प्रव्रजितः । त्रिपिटो धार्मकथिको युक्तमुक्तप्रतिभानः पंचशतपरिवारः अधिकरणकुशलः । स उत्पन्नोत्पन्नानि संघस्याधिकरणानि व्युपशमयति । तत्र द्वौ भिक्षू स्तब्धौ मानिनौ । न कदाचित्तस्य सकाशमुपसंक्रामतः । तयोरपरेण समयेन परस्परमधिकरणमुत्पन्नम् । तावर्थार्थिनौ तस्य सकाशमुपसंक्रान्तौ पादाभिवन्दनं कृत्वा कथयतः । इदं चेदं चावयोरधिकरणमुत्पन्नं व्युपशमयेति । स संलक्षयति । यद्यहमनयोरद्यैवाधिकरणं व्युपशमयिष्यामि अर्थार्थिनावेतौ न भूय उपसंक्रमिष्यतः । तेन सर्वसंघं संनिपात्य तदधिकरणं संघमध्ये उपनिक्षिप्य न एकान्ती-
G. M. 56 कृतम् । अतः परस्मिन्नपि दिवसे तस्य कर्वटके करणीयमुत्पन्नम् । स तत्र गतः । ततस्ताभ्यां चिरयतीति संघं संनिपात्य तदधिकरणमुपनिक्षिप्तम् । ततः संघेन व्युपशमितम् ।

यावदसौ त्रिपिटो भिक्षुस्तस्मात् कर्वटकादागतः। मार्गश्रमे प्रतिविनोदिते सार्धं विहार्यन्तेवासिकान् पृच्छति। न तावदर्थप्रत्यर्थिकावागच्छत इति। ते कथयन्ति। उपाध्याय व्युपशान्तं तयोस्तदधिकरणम्। केन व्युपशमितम्। संघेन। यथाकथं तैर्विस्तरेण समाख्यातम्। तेन खरं वाक्कर्म निश्चारितम्। ज्ञायते आयुष्मन्तो गोपालकैर्यथा तदधिकरणं व्युपशमितमिति। तैरप्यनुसंवर्णितमेव मे तदुपाध्याय गोपालकैर्यथा तदधिकरणं व्युपशमितमिति।

किं मन्यध्वे भिक्षवो योऽसौ त्रिपिटो भिक्षुरेष एवासौ नन्दो गोपालकस्तेन कालेन तेन समयेन। यान्यस्य तानि पंच सार्धं विहार्यन्तेवासिकानां शतानि एतान्येव पंच गोपालकशतानि। यदनेन काश्यपस्य सम्यक्संबुद्धस्य श्रवकसंघो गोपालकवादेन समुदाचरितः। सार्धं विहार्यन्तेवासिकैश्चानुसंवर्णितं तस्य कर्मणो विपाकेन पंच जन्मशतानि पंचशतपरिवारो गोपालकेषूपपन्नः। यावदेतर्ह्यपि पंचशतपरिवारो गोपालकेष्वेवोपपन्नः। यदनेन पठितं स्वाध्यायितं स्कन्धकौशलं धातुकौशलमायतनकौशलं स्थानास्थानकौशलं च कृतं तेनैतर्हि पंचशतपरिवारेण मम शासने प्रव्रज्य सर्वक्लेशप्रहाणादर्हत्त्वं साक्षात्कृतम्।

मण्डूकपूर्व्यपि देवपुत्रः काश्यपस्य सम्यक्संबुद्धस्य प्रवचने भिक्षुरासीत्। प्राहाणिकः स जनपदचारिकां चरन् अन्यतमस्मिन्कर्वटके विहारमनुप्राप्तः। स रात्र्याः प्रथमे यामे पर्यङ्कं बद्ध्वा मनसिकारं वाहयितुमारब्धः। यावत्स्वाध्यायकारका भिक्षवः स्वाध्यायन्ति। शब्दकण्टकानि ध्यानानि। स शब्देन चित्तैकाग्रतां नासादयति। स संलक्षयति स्वाध्यायन्ति एते। मध्यमे यामे निपत्स्यामीति। स मध्यमे यामे उत्थाय निषण्णो यावदन्ये भिक्षवः स्वाध्यायं कुर्वन्ति। स संलक्षयति पश्चिमे यामे निपत्स्यामीति। स पश्चिमे यामे उत्थाय निषण्णो यावदपरे स्वाध्यायं कुर्वन्ति। तस्यावीतरागत्वातीव्रं पर्यवस्थानमुत्पन्नम्। स कथयति। इमे श्रमणाः काश्यपीया मण्डूका इव कृत्स्नां रात्रिं रटिता इति। G. M. 57

किं मन्यध्वे भिक्षवो योऽसौ प्राहाणिको भिक्षुरेष एवासौ मण्डूकपूर्वी देवपुत्रः। यदनेन काश्यपस्य सम्यक्संबुद्धस्य श्रावका मण्डूकवादेन समुदाचरिताः। तस्य कर्मणो विपाकेन पंच जन्मशतानि मण्डूकेषूपपन्नो यावदेतर्ह्यपि मण्डूकेष्वेवोपपन्नः। यन्ममान्तिके चित्तं प्रसादितं तेन चातुर्महाराजिकेषु देवेषूपपन्नः यत्काश्यपे सम्यक्संबुद्धे ब्रह्मचर्यं चरितं तेनेदानीं सत्यदर्शनं कृतम्। इति हि भिक्षव एकान्तकृष्णानां कर्मणामेकान्तकृष्णो विपाकः पूर्ववद्यावदाभोगः करणीयः। इत्येवं वो भिक्षवः शिक्षितव्यमिदमवोचत्।

अथ भगवान्नदीं गङ्गामवतीर्णस्तत्र पंचभिर्हंस-मत्स्य-कूर्मशतैः परिवृतः प्रदक्षिणी-
G. M. 58 कृतश्च । तेषां भगवता त्रिभिः पदैर्धर्मः देशितः । इति हि भद्रमुखाः सर्वसंस्कारा अनित्याः । सर्वधर्मा अनात्मानः । शान्तं निर्वाणम् । ममान्तिके चित्तमभिप्रसादयत । अप्येवं तिर्यग्योनिं विरागयिष्यथेति । तेषामेतदभवत् । नास्माकं प्रतिरूपं स्याद् यद्वयं भगवतोऽन्तिकात् त्रिभिः पदैर्धर्मं श्रुत्वा आहारमाहरेम इति । ते नाहरणां प्रतिपन्नाः । तीक्ष्णस्तिर्यग्योनिगतानामग्निश्च्युतः । कालगताश्चातुर्महाराजिकेषु देवेषूपपन्नाः । धर्मता खल्वचिरोपपन्नस्य देवपुत्रस्य वा देवकन्याया वा त्रीणि चित्तान्युत्पद्यन्ते । कुतश्च्युतः । कुत्रोपपन्नः । केन कर्मणा इति । ते पश्यन्ति । तिर्यग्भ्यश्च्युताः । चातुर्महाराजिकेषु देवेषूपपन्नाः । पूर्ववद्यावत् मन्दारकाणां पुष्पाणामुत्संगं पूरयित्वा भगवत्सामन्तकेन नदीं गङ्गामवभास्य भगवन्तं पुष्पैराकीर्य भगवत्सामन्तकेनानुपरिवार्यावस्थिताः । भगवता तेषामाशयानुशयं धातुं प्रकृतिं च ज्ञात्वा तादृशी चातुरार्यसत्यसंप्रतिवेधिकी धर्मदेशना कृता पूर्ववद्यावदनादिकालोपचितं सत्कायदृष्टिशैलं ज्ञानवज्रेण भित्त्वा स्रोतापत्तिफलं साक्षात्कृतम् । ते दृष्टसत्याः कथयन्ति । अभिक्रान्ता वयं भदन्ताभिक्रान्ताः । एते वयं बुद्धं शरणं गच्छामो धर्मं च भिक्षुसंघं च । उपासकांश्चास्मान्धारय । अद्याग्रेण यावज्जीवं
G. M. 59 प्राणोपेतं शरणगतानभिप्रसन्नान् । अथ ते मत्स्यकच्छपहंसपूर्विणो देवपुत्रा वणिज इव लब्धलाभाः पूर्ववद्यावत्स्वभवनं गताः ।

भिक्षवः संशयजाताः सर्वसंशयच्छेत्तारं बुद्धं भगवन्तं पप्रच्छुः । किं भदन्त एभिर्हंसकच्छपमत्स्यैः कर्म कृतं येन हंसकच्छपमत्स्येषूपपन्नाः सत्यदर्शनं च कृतमिति । भगवानाह । एभिरेव भिक्षवो हंसमत्स्यकच्छपैः कर्माणि कृतानि उपचितानि लब्धसम्भाराणि परिणतप्रत्ययानि पूर्ववद्यावत्फलन्ति खलु देहिनाम् ।

भूतपूर्वं भिक्षवः अस्मिन्नेव भद्रके कल्पे विंशतिवर्षसहस्रायुषि प्रजायां काश्यपो नाम शास्ता लोके उदपादि पूर्ववद्यावत्स वाराणसीं नगरीमुपनिश्रित्य विहरति ऋषिवदने मृगदावे । तस्यैते शासने प्रव्रजिता अभूवन् । तत्रैतेभिर्भिक्षुभिः क्षुद्रानुक्षुद्राणि शिक्षापदानि खंडितानि । तस्य कर्मणो विपाकेन हंसमत्स्यकूर्मेषूपपन्नाः । यन्ममान्तिके चितमभिप्रसादितं तेन देवेषूपपन्नाः । यत्काश्यपे सम्यक्संबुद्धे ब्रह्मचर्यं चरितं तेन सत्यदर्शनं कृतम् । इति हि भिक्षवः एकान्तकृष्णानां कर्मणामेकान्तकृष्णो विपाकः पूर्ववद्यावदाभोगः करणीयः । इत्येवं वो भिक्षवः शिक्षितव्यमिदमवोचत् ।

अथ भगवान्नदीं गङ्गामुत्तीर्णः पंचमात्रैः प्रेतशतैः परिवृतो दग्धस्थूणाकृतिभिरस्थि-

यन्त्रवदुच्छ्रितैः स्वकेशसंछन्नैः पर्वतोपमकुक्षिभिः सूचीच्छिद्रोपममुखैरादीप्तैः प्रदीप्तैः संप्रज्वलितैः एकज्वालीभूतैः । ते कृतकरपुटा भगवन्तमूचुः । वयं भदन्त प्रेता विनिपतितशरीराः पूर्वकर्मापवाधेन पानीयं नासादयामः । कुतो भक्तस्य दर्शनम् । त्वं महाकारुणिकोऽस्मभ्यं पानीयमनुप्रयच्छेति । भगवता तेषां गङ्गोपदर्शिता । G. M. 60

एषा हि शीतलजला सुसमृद्धतोया भागीरथी वहति सर्वजनोपभोग्या ।
ग्रामांश्च राष्ट्रनगराणि च तर्पयन्ती केदारशालिकुमुदोत्पलपङ्कजानि ॥४९॥

प्रेताः कथयन्ति ।

एषास्माकं वहति हि शुष्कतोया भागीरथी सर्वजनोपभोग्या ।
पश्याम एतां रुधिरमलेन पूर्णां रक्षन्ति चैनां सपरशुदण्डहस्ताः ॥५०॥ इति ।

भगवान् गङ्गादेवतामाह ।

त्वं ग्रामराष्ट्रनगराण्यनुतर्पयन्ती केदारशालिकुमुदोत्पलपङ्कजानि ।
कस्मान्न तर्पयसि तीव्रतृषाभिभूतान् कृपा न तव बालजनस्य दुःखैः ॥५१॥इति ।

गङ्गादेवता प्राह ।

नाहं भयान्न परुषादपि वा जनस्य शाठ्येन वापि विषमं जलमुत्सृजामि ।
एषा तु दुष्कृतमहावरणावृतानां शोषं जलं व्रजति कोऽत्र ममापराधः ॥५२॥इति G. M. 61

तत्र भगवानायुष्मन्तं महामौद्गल्यायनमामंत्रयते । संतर्पय मौद्गल्यायन प्रेतानिति । एवं भदन्त इति आयुष्मान्महामौद्गल्यायनो भगवतः प्रतिश्रुत्य प्रेतान् सन्तर्पयितुमारब्धः । तत्र प्रेताः सूचीमुखत्वान्न शक्नुवन्ति मुखं विवर्तयितुम् । ततो भगवता तेषामृद्ध्या मुखं विवृतम् । आयुष्मता महामौद्गल्यायनेन पानीयं दत्तम् । तैस्तृषातुरैः प्रभूतं पीतम् । उदराणि स्फुटितानि । ततो भगवतोऽन्तिके चित्तमभिप्रसाद्य कालगताः । पूर्ववद्दृष्टसत्याः स्वभवनं गताः ।

भिक्षवः संशयजाताः सर्वसंशयच्छेत्तारं बुद्धं भगवन्तं पप्रच्छुः । किं भदन्त एभिः प्रेतैः कर्म कृतं येन प्रेतेषूपपन्नाः । किं कर्म कृतं येन देवेषूपपन्नाः । सत्यदर्शनं च कृतमिति । भगवानाह । एभिरेव भिक्षवः कर्माणि कृतान्युपचितानि लब्धसंभाराणि पूर्ववद्यावत्फलन्ति खलु देहिनाम् ।

भूतपूर्वं भिक्षवोऽस्मिन्नेव भद्रके कल्पे विंशतिवर्षसहस्रायुषि प्रजायां काश्यपो नाम शास्ता उदपादि । पूर्ववद्यावत्स वाराणसीं नगरीमुपनिश्रृत्य विहरति ऋषिवदने

मृगदावे । तस्य श्रावकाश्छन्दकभिक्षणं कृत्वा बुद्धधर्मसंघेषु कारान्कुर्वन्ति । यदा भगवतः G. M. 62 काश्यपस्य सम्यक्संबुद्धस्य शासनं न वैस्तारिकं तदाल्पाश्छन्दयाचका भिक्षवः । यदा तु वैस्तारिकं तदा बहवश्छन्दयाचका भिक्षवः संवृत्ताः । यावदन्यतमस्मिन्संस्थागारे पंचोपासकशतानि संनिषण्णानि संनिपतितानि केनचिदेव करणीयेन । संबहुलाश्च भिक्षव श्छन्दयाचकास्तेषां सकाशमुपसंक्रान्ताः समादापयितुकामाः । ते तीव्रेण पर्यवस्थानेन खरं वाक्कर्म निश्चारितम् । इमे श्रमणाः काश्यपीयाः प्रेतोपपन्ना इव नित्यं प्रसारितकरा इति ।

किं मन्यध्वे भिक्षवो यानि तानि पंचोपासकशतानि एतान्येव तानि पंच प्रेतशतानि । यदेभिः काश्यपस्य सम्यक्संबुद्धस्य श्रावकाः प्रेतवादेन समुदाचरितास्तस्य कर्मणो विपाकेन पंचजन्मशतानि प्रेतेषूपपन्नाः । यावदेतर्ह्यपि प्रेतेष्वेवोपपन्नाः । यन्ममान्तिके चितं प्रसादितं तेन देवेषूपपन्नाः । यत्काश्यपे सम्यक्संबुद्धे शरणागमनशिक्षापदानि गृहीतानि तेन सत्यदर्शनं कृतम् । इति हि भिक्षवः एकान्तकृष्णानां कर्मणामेकान्तकृष्णो विपाकः पूर्ववद्यावदाभोगः करणीयः । इत्येवं वो भिक्षवः शिक्षितव्यमिदमवोचत् ।

अथ भगवान्नदीं गङ्गामुत्तीर्य दक्षिणेन नागावलोकितेन नदीं गङ्गां निरीक्षते । भिक्षवो बुद्धं भगवन्तं पप्रच्छुः । किमर्थं भदन्त भगवान्परावृत्य नदीं गङ्गां निरीक्षत इति । G. M. 63 भगवानाह । इच्छथ भिक्षवो नद्या गङ्गाया उत्पत्तिं श्रोतुम् । एतस्य भगवन्काल एतस्य सुगत समयो यद्भगवान्नद्या गङ्गाया उत्पत्तिं देशयेद् भिक्षवः श्रोष्यन्ति ।

भूतपूर्वं भिक्षवः पिण्डवंशो नाम राजा बभूव । धार्मिको धर्मराजो धर्मेण राज्यं कारयति । तस्य जनपदा ऋद्धाश्च स्फीताश्च क्षेमाश्च सुभिक्षाश्चाकीर्णबहुजनमनुष्याश्च सदा पुण्यफलवृक्षाः देवः कालवर्षी । शस्यवती वसुमति प्रशान्तकलिकलहडिम्बडमरतस्कररोगापगता । मनुष्या नित्यं धर्मपरायणाः । यावदसौ राजा संप्राप्ते वसन्तकालसमये संपुष्पितेषु पादपेषु हंसक्रौंचमयूरशुकशारिकाकोकिलजीवंजीवकनिर्घोषिते वनषण्डे अन्तःपुरपरिवृत उद्यानभूमिं संप्रस्थितः । यावदन्यतमः पुरुषो वलीपलितोत्तमाङ्गः परिजीर्णशरीरावयवः परिणतेन्द्रियः कृशोऽल्पस्थामो मन्दमन्दचारतया दण्डमवष्टभ्य गच्छति । ततस्तेन राज्ञा अमात्याः पृष्टाः । क एष भवन्तः पुरुषो वलीपलितोत्तमाङ्गः पूर्ववद्यावद्दण्डमवष्टभ्य गच्छतीति । तैः समाख्यातम् । देव संस्कारपरिक्षयादेष जीर्णो वृद्ध इत्युच्यत इति । राजा कथयति । अहमपि भवन्त एवंधर्मो भविष्यामीति । ते कथयन्ति । देव साधारण एष धर्म इति । ततो राजा दुर्मनाः संप्रस्थितः । पुनरपि पुरुषं पश्यत्युत्पाण्डोत्पाण्डुकं स्फुटितपरुषगात्रं पर्वतोपमकुक्षि व्रणपूयोत्कीर्णैरङ्गप्रत्यङ्गावधारिभिः पट्टकोपनिबद्धैः

दीर्घदीर्घैः प्रश्वसन्तन्दण्डमवष्टभ्य खंजमानगतिं संप्रस्थितं दृष्ट्वा च पुनरमात्यानामंत्रयते । G. M. 64 क एष भवन्तः पुरुष उत्पाण्डोत्पाण्डुकः पूर्ववद्यावत् खंजमानोऽभिसंप्रस्थित इति । ते कथयन्ति । देव एष व्याधितो नाम । राजा कथययति । अहमपि भवन्तः एवं धर्मो भविष्यमीति । अमात्याः कथयन्ति । देव साधारण एष एव धर्मो दुष्कृतकर्मकारिणां पूर्वकर्मापराधाद्भवतीति । राजा संलक्षयति । सर्वथा पापं न कर्तव्यमिति विदित्वा संप्रस्थितः । पुनरपि पश्यति । नीलपीतलोहितावदातैर्वस्त्रैः शिविकामलंकृतां छत्रध्वजपताकाशंखपटहस्त्रीपुरुषदारकदारिकाभिराकीर्णां चतुर्भिः पुरुषैरुत्क्षिप्ताम् उल्कां च पुरस्तान्नीयमानां काष्ठव्यग्रहस्तैः पुरुषैः पृष्ठतोऽनुबद्धां हा तात हा भ्रातः हा पितः हा स्वामिन्निति च समन्तादारोदनशब्दं श्रुत्वा च पुनरमात्यानामंत्रयते । किमेषा भवन्तः शिविका नीलपीतलोहितावदातैर्वस्त्रैः पूर्ववद्यावदारोदनशब्द इति । अमात्याः कथयन्ति । एष देव मृतो नाम इति । राजा कथयति । अहमपि भवन्तः एवंधर्मो भविष्यामीति । ते कथयन्ति । देव एषोऽपि साधारणो धर्म इति । ततो जीर्णातुरमृतसंदर्शनात् संविग्नमना एवंरुपाभोगा परित्यक्तव्या इतिप्रतिनिवृत्य शोकागारं प्रविश्यावस्थित इति ।

तस्य विजिते वेलामो नाम ब्राह्मण आढ्यो महाधनो महाभोगो वेदवेदांगपारगः । तेन श्रुतं यथा राधा जीर्णातुरमृतसंदर्शनादुद्विग्नः शोकागारं प्रविश्यावस्थित इति । श्रुत्वा च पुनरनेकैर्ब्राह्मणशतसहस्रैः परिवृतः सर्वश्वेतं वडवारथमभिरुह्य सौवर्णेन दण्डकमण्डलुना G. M. 65 धार्यमाणेन येन राजा पिण्डवंशस्तेनोपसंक्रान्तः । अमात्यैः राज्ञे निवेदितम् । देव वेलामो ब्राह्मणो द्वारे तिष्ठति । ततो राजा निर्गत्य अर्थाधिकरणे निषण्णः । ब्राह्मणो वेलामो जयेनायुषा च वर्धयित्वा निषण्णः कथयति । किमर्थं देवः शोकागारे प्रविश्यावस्थित इति । राज्ञा यथावृत्तं सर्वं वेलामाय ब्राह्मणाय विस्तरेणारोचितम् । स कथयति । देवः स्वकर्मफलभोगो । नात्र शोकः करणीयः । सन्ति सत्त्वाः सुकृतकर्मकारिणः सन्ति दुष्कृतकर्मकारिणः [सन्ति चोभयकर्मकारिणः] । चक्रवर्तिनस्तु नित्यं सुकृतकर्मकारिणः सन्तो देवेषूपपद्यन्ते । देवोऽपि चक्रवर्ती । मनुष्यप्रतिविशिष्टं सुखमनुभूय दिव्यं सुखमनुभविष्यतीति । अपि तु देव यज्ञ इष्टव्यः स्वर्गसोपानभूत इति । ततो राज्ञा अमात्यानामाज्ञा दत्ता । भवन्तः सर्वविजिते घण्टावघोषणं कारयत । राजा निरर्ग [लं] यज्ञं यजति । भवद्भिरागत्य परिभोक्तव्यमिति । ततो दानशाला प्रज्ञप्ता । अन्नमन्नार्थिभ्यो दीयतां पानं पानार्थिभ्यः तत्राचामेन परिस्रवमाणेन गर्तः कृतः । यत्रासौ तप्तः शीतीभवति । अनवतप्तः अनवतप्त इति संज्ञा संवृत्ता । तस्याचामेन तण्डुलाम्बुना च द्वादशवार्षिकेण संपूर्यमाणस्य वृद्धिः संवृत्ता । तत इयं मुखेन नदी प्रसृता । आचामनदीति संज्ञा संवृत्ता इति ।

G. M. 66 उद्दानम् ।

कुमारवर्धनं क्रौंचानमङ्गदिका मणिवती ।
सालवला सालिवला सुवर्णप्रस्थश्च साकेता ॥ ५३ ॥
पेया तोयिका च श्रावस्ती अनवतप्तः ।
नगरबिन्दुश्च वैशाली भवति पश्चिमा ॥ ५४ ॥

अथ भगवान्कुमारवर्धनमनुप्राप्तः । कुमारवर्धने आयुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते । अस्मिन्नेवानन्द प्रदेशे उपोषधो नाम राजा जातः । अत्रैव चाभिवृद्धः । तेनास्य नगरस्य कुमारवर्धनं कुमारवर्धनमिति संज्ञा संवृत्ता ।

क्रौंचानमनुप्राप्तः । तत्र भगवानायुष्मन्तमानन्दमामंत्रयते । अस्मिन्नानन्द क्रौंचाने उपोषधस्य राज्ञो हस्तिनागेन क्रौंचयता शब्दः कृतः क्रौंचानं क्रौंचानमिति संज्ञा संवृत्ता ।

अङ्गदिकामनुप्राप्तः । अङ्गदिकायामन्यतमस्मिन्प्रदेशे स्मितमकार्षीत् । विस्तरेण चतुर्बुद्धासनं पूर्ववत् ।

मणिवतीमनुप्राप्तः । मणिवत्यामायुष्मन्तमानन्दमामंत्रयते । अस्यामानन्द मणिवत्यां बोधिसत्त्वेन बहुभिर्मणिभिर्यज्ञो यष्टः । मणिवती मणिवतीति संज्ञा संवृत्ता ।

सालवलामनुप्राप्तः । सालवलायामन्यतमस्मिन् प्रदेशे स्मितमकार्षीत् । विस्तरेण चतुर्बुद्धासनं पूर्ववत् ।

सालिवलामनुप्राप्तः । सालिवलायामन्यतमस्मिन् प्रदेशे स्मितमकार्षीत् । विस्तरेण चतुर्बुद्धासनं पूर्ववत् ।

G. M. 67 सुवर्णप्रस्थमनुप्राप्तः । अस्मिन्नानन्द सुवर्णप्रस्थे बोधिसत्त्वेन बहुसुवर्णको यज्ञो यष्टः । अप्येदानीं ब्राह्मणैः प्रस्थेन सुवर्णो भाजितः । सुवर्णप्रस्थः सुवर्णप्रस्थ इति संज्ञा संवृत्ता ।

साकेतामनुप्राप्तः साकेतायामायुष्मन्तमानन्दमामंत्रयते । अस्यामानन्द साकेतायामुपोषधो नाम राजा राज्यं कारयति ऋद्धं च स्फीतं च क्षेमं च सुभिक्षं चाकीर्णबहुजनमनुष्यं च । तस्यापरेण समयेन मूर्ध्नि पिटको जातो मृदुः सुमृदुः तद्यथा तूलपिचुर्वा कर्पासपिचुर्वा न च किंचिदाबाधं जनयति । स परिपाकत्वात्स्फुटितः । कुमारो जातः । अभिरूपो दर्शनीयः प्रासादिको गौरः कनकवर्णः पूर्ववद्यावत् सर्वाङ्गप्रत्यंगोपेतः । मूर्ध्नि जातो मूर्ध्नि जात इति मूर्धातो मूर्धात इति संज्ञा संवृत्ता । उपोषधस्य राज्ञः षष्टिः स्त्रीसहस्राणि । जातः कुमारोऽन्तःपुरं प्रवेशितः । सहदर्शनादेव सर्वासां स्त्रीणां स्तनाः

प्रस्तुताः। एकैका कथयति मां धायतु मां धायत्विति मान्धाता मान्धातेति च संज्ञा संवृत्ता। तत्र केचिन्मूर्धात इति संजानते केचिन्मान्धातेति।

मान्धातुः कुमारस्य जनपदगतस्य उपोषधो राजा ग्लानः संवृत्तः। स मूलगण्डपत्रपुष्पफलभैषज्यैरुपस्थीयते। तथाप्यसौ हीयत एव। तेनामात्यानामाज्ञा दत्ता। भवन्तः शीघ्रं कुमारं राज्याभिषेकेणाभिषिंचत। एवं देव इति अमात्यैर्दूतसंप्रेषणं कृतम्। उपोषधो राजा ग्लानः। तेनाज्ञा दत्ता कुमारं शब्दयत राज्याभिषेकं प्रत्यनुभवत्विति। G. M. 68 तदर्हति कुमारः शीघ्रमागन्तुमिति। स संप्रस्थित उपोषधश्च राजा कालगतः। ततोऽमात्यैः पुनरपि तस्य दूतसंप्रेषणं कृतम्। कुमार पिता ते कालगतः। आगच्छ राज्यं प्रतीच्छेति। मान्धाता कुमारः संलक्षयति। यदि मम पिता कालगतः किं तत्र गच्छामीति विदित्वा तत्रैवावस्थितः। अमात्यैः पुनरपि संभूय अग्रामात्यः प्रेषितः। तेन गत्वाभिहितः। कुमार आगच्छ राज्यं प्रतीच्छ इति। स कथयति। मम धर्मेण राज्यं प्राप्तम्। इहैव राज्याभिषेक आगच्छत्विति। अमात्यैः संदिष्टम्। देव राज्याभिषेके प्रभूतेन प्रयोजनम्। रत्नशिलया सिंहासनेनच्छत्रेण पट्टेन मुकुटेन। अधिष्ठानमध्ये च राज्याभिषेकः क्रियते। तदर्हति कुमारः इहैवागन्तुमिति। स कथयति। यदि मम धर्मेण राज्यं प्राप्तम्। इहैव सर्वमागच्छत्विति। मान्धातुः कुमारस्य दिवौकसो नाम यक्षः पुरोजवः। तेन रत्नशिला सिंहासनं तत्रैवानीतम्। आधिष्ठानिकाश्च च्छत्रं पट्टं मुकुटं चादाय स्वयमेवागताः। अधिष्ठानं स्वयमागतं स्वयमागतमिति साकेता साकेता इति संज्ञा संवृत्ता।

तत्र भगवानायुष्मन्तमानन्दमामंत्रयते। आगमयानन्द येन श्रावस्ती इति। एवं भदन्त इति आयुष्मानानन्दो भगवतः प्रत्यश्रौषीत्। अथ भगवान् येन श्रावस्ती तेन चारिकां चरन् प्रक्रान्तो यावदन्यतमस्मिन् प्रदेशे ब्राह्मणश्छिन्नभक्तको हलं वाहयति। तस्यार्थाय दारिका पेयामादायागता। भगवांश्च तं प्रदेशमनुप्राप्तः। ददर्श स ब्राह्मणो G. M. 69 बुद्धं भगवन्तं द्वात्रिंशता महापुरुषलक्षणैः समलंकृतमशीत्या चानुव्यञ्जनैर्विराजितगात्रं व्यामप्रभालंकृतं सूर्यसहस्रातिरेकप्रभं जंगममिव रत्नपर्वतं समन्ततो भद्रकम्। सहदर्शनात्तस्य भगवति प्रसाद उत्पन्नः। न तथा द्वादशवर्षाभ्यस्तः शमथश्चित्तस्य कल्पतां जनयति। अपुत्रस्य वा पुत्रप्रतिलाभो दरिद्रस्य वा निधिदर्शनं राज्याभिनन्दिनो वा राज्याभिषेको यथोपचितकुशलमूलस्य सत्त्वस्य तत्प्रथमतो बुद्धदर्शनम्। स तां पेयामादाय लघु लघ्वेव येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः। उपसंक्रम्य भगवन्तमिदमवोचत्।

इयं भो गौतम पेया इयमस्ति ममान्तिके।
अनुकम्पं पिब एतद्भगवन् गौतमः पेयाम् ॥५५॥इति।

ततो भगवता तस्य ब्राह्मणस्य कूपो दर्शितः। स चेत्ते ब्राह्मण परित्याज्याः अस्मिन् जीर्णकूपे प्रक्षिप इति। तेन तस्मिन् जीर्णकूपे प्रक्षिप्ताः। स जीर्णकूपो वाष्पायमानः पेयापूर्णो यथापि तद्बुद्धानां बुद्धानुभावेन देवतानां च देवतानुभावेन। ततो भगवता स ब्राह्मणोऽभिहितः। चारय ब्राह्मण पेयामिति। स चारयितुमारब्धः। भगवता तथाधिष्ठिता यथा सर्वसंघेन पेया। जीर्णकूपो वाष्पायमानस्तथैव पेयापूर्णोऽवस्थितः। ततोऽसौ ब्राह्मणो भूयस्या मात्रयाभिप्रसन्नो भगवतः पादाभिवन्दनं कृत्वा पुरस्तान्निषण्णो धर्मश्रवणाय। तस्य भगवता आशयानुशयं धातुं प्रकृतिं च ज्ञात्वा G. M 70 तादृशी चातुरार्यसत्यसंप्रतिवेधिकी धर्मदेशना कृता पूर्ववद्यावदनाद्यकालोपचितं सत्कायदृष्टिशैलं ज्ञानवज्रेण भित्त्वा स्रोतापत्तिफलं साक्षात्कृतम्। अभिक्रान्तोऽहं भदन्ताभिक्रान्तः। एषोऽहं भगवन्तं शरणं गच्छामि धर्मं च भिक्षुसंघं च। उपासकं च मां धारय अद्याग्रेण यावज्जीवं प्राणोपेतं शरणगतमभिप्रसन्नम्। अथासौ ब्राह्मणो वणिगिव लब्धलाभः शस्यसंपन्न इव कार्षिकः शूर इव विजितसंग्रामः सर्वरोगपरिमुक्त इवातुरो भगवतो भाषितमभिनन्धानुमोद्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा भगवतोऽन्तिकात् प्रक्रान्तो यावत्क्षेत्रं गतः। पश्यति तस्मिन् क्षेत्रे सौवर्णान्यवान् संपन्नान्। दृष्ट्वा च पुनर्विस्मयोत्फुल्ललोचनो गाथां भाषते।

अहो गुणमयं क्षेत्रं सर्वदोषविवर्जितम्।
अद्यैवोप्तं मया बीजमद्यैव फलदायिकम् ॥५६॥इति।

ततोऽसौ ब्राह्मणस्त्वरितं राज्ञः सकाशमुपसंक्रान्तः। उपसंक्रम्य जयेनायुषा च वर्धयित्वा राजानमुवाच। देव मया यवाः प्रकीर्णास्ते सौवर्णाः संवृत्ताः। तत्राधिष्ठायिकेन प्रसादः क्रियतामिति। राज्ञा अधिष्ठायिकोऽनुप्रेषितः। ब्राह्मणेन राशीकृत्वा भाजिताः। राजभागः स्वाभाविका यवाः संवृत्ताः। अधिष्ठायिकेन राज्ञे निवेदितम्। राज्ञा समादिष्टम्। पुनर्भाजयत इति। पुनर्भाजितम्। तथैव राजभागः स्वाभाविका यवाः संवृत्ताः। एवं यावत्सप्तकृत्वो भाजितम्। तथैव राजा कुतूहलजातः स्वयमेव गतः पश्यति। तथैव तेनासौ ब्राह्मणोऽभिहितः। ब्राह्मण तवैतत्पुण्यनिर्जातम्। अलं G. M. 71 राजभागे [न]। यत्तवाभिप्रेतं तन्ममानुप्रयच्छेति। ततस्तेन ब्राह्मणेन परितुष्टेन यद्दत्तं ते सौवर्णयवाः संवृत्ताः।

ततो भगवान्संप्रस्थितो यावदन्यतमस्मिन्प्रदेशे पंच कार्षिकशतान्युत्पाण्डोत्पाण्डुकानि स्फुटितपाणिपादानि शणशाटीनिवासितानि लाङ्गलानि वाहयन्ति। तेऽपि वलीवर्दा

व्रणपूयोत्कीर्णैः प्रतोदयष्टिभिः क्षतविक्षतगात्रा मुहुर्मुहुर्विश्वसन्तो वहन्ति। ददृशुस्ते कार्षिका बुद्धं भगवन्तं द्वात्रिंशता महापुरुषलक्षणैः पूर्ववद्यावदुपचितकुशलमूलस्य सत्त्वस्य तत्प्रथमतो बुद्धदर्शनम्। ततो येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्ताः। अद्राक्षीद्भगवांस्तान् कार्षिकान्। दूरादेव दृष्ट्वा च पुनर्विनयापेक्षया मार्गादपक्रम्य पुरस्ताद्भिक्षुसंघस्य प्रज्ञप्त एवासने निषण्णः। अथ ते कार्षिका भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वैकान्ते निषण्णाः। ततो भगवता तेषां कार्षिकाणामाशयानुशयं धातुं प्रकृतिं च ज्ञात्वा तादृशी चातुरार्यसत्यसंप्रतिवेधिकी धर्मदेशना कृता पूर्ववद्यावदनाद्यकालोपचितं सत्कायदृष्टिशैलं ज्ञानवज्रेन भित्त्वा स्रोतापत्तिफलं साक्षात्कृतम्। ते दृष्टसत्या येन भगवांस्तेनाञ्जलिं प्रणम्य भगवन्तमिदमवोचन्। लभेम वयं भदन्त स्वाख्याते धर्मविनये प्रव्रज्यामुपसंपदं भिक्षुभावं चरेम वयं भगवतोऽन्तिके ब्रह्मचर्यमिति। ते भगवता एहि भिक्षुकया प्रव्राजिताः पूर्ववद्यावन्नैव स्थिता बुद्धमनोरथेन। तेषां भगवता अववादो दत्तः। ते व्यायच्छमानैः पूर्ववद्यावदभिवाद्याश्च संवृत्ताः।

ते वलीवर्दा योक्त्राणि वरत्राणिच्छित्त्वा येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्ताः। उपसंक्रम्य G. M. 72
भगवतः [पादौ शिरसा वन्दित्वा] समन्तकेन परिवार्यावस्थिताः। तेषां भगवता त्रिभिः पदैर्धर्मो देशितः। पूर्ववद्यावद्यथा गंगावतारे हंसमत्स्यकूर्माणां यावद्दृष्टसत्याः स्वभवनं गताः।

भिक्षवः संशयजाताः सर्वसंशयच्छेत्तारं बुद्धं भगवन्तं पप्रच्छुः। किं भदन्त एभिः कार्षिकपूर्वकैर्भिक्षुभिः कर्म कृतं येन कार्षिकाः संवृत्ता भगवतश्च शासने प्रव्रज्य सर्वक्लेशप्रहाणादर्हत्त्वं साक्षात्कृतम्। तैर्वलीवर्दपूर्वकैर्देवपुत्रैः किं कर्म कृतं येन वलीवर्देषूपपन्नाः सत्यदर्शनं च कृतमिति। भगवानाह। एभिरेव भिक्षवः कर्माणि कृतान्युपचितानि लब्धसंभाराणि पूर्ववद्यावत्फलन्ति खलु देहिनाम्।

भूतपूर्वं भिक्षवोऽस्मिन्नेव भद्रके कल्पे विंशतिवर्षसहस्रायुषि प्रजायां काश्यपो नाम शास्ता लोके उदपादि। पूर्ववद्यावत्स वाराणसीं नगरीमुपनिश्रित्य विहरति ऋषिवदने मृगदावे। तस्य शासने एतानि पंच कार्षिकशतानि प्रव्रजितान्यभूवन्। तत्र एभिर्न पठितं न स्वाध्यायितं न मनसिकारो वाहितः किन्तु श्रद्धादेयं भुक्त्वा भुक्त्वा संगणिकाभिरतैः कोसीद्येनातिनामितम्।

किं मन्यध्वे भिक्षवो यानि तानि पंच भिक्षुशतानि एतानि पंच कार्षिकशतानि। योऽसौ विहारस्वामी स एवासौ गृहपतिः। यदेते कार्षिका यदेभिर्विहारस्वामिसन्तकं G. M, 73

श्रद्धादेयं परिभुज्य न पठितं न स्वाध्यायितं नापि मनसिकारो वाहितः किन्तु संगणिकाभिरतैः कौसीद्येनातिनामितं तेन कर्मणा पंच जन्मशतानि तस्य विहारस्वामिनः कार्षिकाः संवृत्ताः । यावदेतर्ह्यपि तस्यैव कार्षिका जाताः । यदेभिः काश्यपस्य सम्यक्संबुद्धस्य शासने प्रव्रज्य ब्रह्मचर्यं चरितं तेनैतर्हि मम शासने प्रव्रज्य सर्वक्लेशप्रहाणादर्हत्त्वं साक्षात्कृतम् ।

तेऽपि बलीवर्दपूर्विणो देवपुत्राः काश्यपस्यैव सम्यक्संबुद्धस्य शासने प्रव्रजिता आसंस्तत्रैव क्षुद्रानुक्षुद्राणि शिक्षापदानि खंडितानि । तेन कर्मणो विपाकेन बलीवर्देषूपपन्नाः । यन्ममान्तिके चित्तमभिप्रसादितं तेन देवेषूपपन्नाः । यत्काश्यपे सम्यक्संबुद्धे ब्रह्मचर्यं चीर्णं प्रतिपालितं तेनेदानीं देवपुत्रभूतैः सत्यदर्शनं कृतम् । इति हि भिक्षवः एकान्तकृष्णानां कर्मणामेकान्तकृष्णो विपाकः पूर्ववद्यावदाभोगः करणीयः । इत्येवं वो भिक्षवः शिक्षितव्यमिदमवोचत् ।

तत्र भगवानायुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते । आगमयानन्द येन तोयिका । एवं भदन्तेत्यायुष्मानानन्दो भगवतः प्रत्यश्रौषीत् । अथ भगवांस्तोयिकामनुप्राप्तः । तस्मिंश्च प्रदेशे ब्राह्मणो लाङ्गलं वाहयति । अथासौ ददर्श बुद्धं भगवन्तं द्वात्रिंशता महापुरुष-
G. M. 74 लक्षणैः समलंकृतमशीत्या चानुव्यंजनैर्विराजितगात्रं व्यामप्रभालंकृतं सूर्यसहस्रातिरेकप्रभं जंगममिव रत्नपर्वतं समन्ततो भद्रकम् । स संलक्षयति । यदि भगवन्तं गौतममुपेत्याभिवादयिष्यामि कर्मपरिहानिर्मे भविष्यति । अथ नोपेत्याभिवादयिष्यामि पुण्यपरिहानिर्मे भविष्यति । कोऽसावुपायः स्याद्येन मे न कर्मपरिहानिः स्यान्नापि पुण्यपरिहानिरिति । तस्य बुद्धिरुत्पन्ना । अत्रस्थ एवाभिवादनं करोमि । एवं न कर्मपरिहानिर्भविष्यति नापि पुण्यपरिहानिरिति । तेन यथागृहीतयैव प्रतोदयष्ट्या तत्रस्थेनैवाभिवादनं कृतम् । अभिवादये बुद्धं भगवन्तमिति ।

तत्र भगवानायुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते । क्षूण आनन्द एष ब्राह्मणः [अनेनोपक्रम्यास्मिन् प्रदेशे अभिवादने कृते] सति प्रत्यात्मं ज्ञानदर्शनं प्रवर्तते । एतस्मिन् प्रदेशे काश्यपस्य सम्यक्संबुद्धस्याविकोपितोऽस्थिसंघातस्तिष्ठतीति । अहमनेनोपक्रम्य वन्दितो भवेयम् । एवमनेन द्वाभ्यां सम्यक्संबुद्धाभ्यां वन्दना कृता भवेत् । तत्कस्य हेतोः । अस्मिन्नानन्द प्रदेशे काश्यपस्य सम्यक्संबुद्धस्याविकोपितोऽस्थिसंघातस्तिष्ठति । अथायुष्मानानन्दो लघु लघ्वेव चतुर्गुणमुत्तरासङ्गं प्रज्ञप्य भगवन्तमिदमवोचत् । निषीदतु भगवान् प्रज्ञप्त एवासने । एवमयं पृथिवीप्रदेशो द्वाभ्यां सम्यक्संबुद्धाभ्यां परिभुक्तो

भविष्यति यच्च काश्यपेन सम्यक्संबुद्धेन यच्चैतर्हि भगवतेति । निषण्णो भगवान् प्रज्ञप्त एवासने । निषद्य भगवान्भिक्षूनामन्त्रयतेस्म । इच्छथ यूयं भिक्षवः काश्यपस्य सम्यक्- G. M. 75 संबुद्धस्य शरीरसंघातमविकोपितं द्रष्टुम् । एतस्य भगवन् काल एतस्य सुगत समयो यद्भगवान् भिक्षूणां काश्यपस्य सम्यक्संबुद्धस्याविकोपितं शरीरसंघातमुपदर्शयेत् । दृष्ट्वा भिक्षवश्चित्तमभिप्रसादयिष्यन्ति । भगवता लौकिकं चित्तमुत्पादितमिति । पश्यन्ति भगवतः काश्यपस्य सम्यक्संबुद्धस्य शरीरसंघातमविकोपितं द्रष्टुकामाः । ततस्तेन काश्यपस्य सम्यक्संबुद्धस्याविकोपितः शरीरसंघात उच्छ्रापितः । तत्र भगवान् भिक्षूनामन्त्रयते स्म । उद्गृह्णीत भिक्षवो निमित्तम् । अन्तर्धास्यतीत्यन्तर्हितम् ।

राज्ञा प्रसेनजिता श्रुतम् । भगवता श्रावकाणां दर्शनायाविकोपितः । काश्यपस्य सम्य [क्संबुद्धस्य] शरीरसंघात उच्छ्रापित इति । श्रुत्वा च पुनः कुतूहलजातः सार्धमन्तः- पुरकुमारैरमात्यैर्भटबलाग्रेण नैगमजानपदैश्च संप्रस्थितः । एवं विरूढकोऽनाथपिण्डदो गृहपतिः उषिदत्तः पुराणस्थपतिर्विशाखा मृगारमाता अनेकानि प्राणिशतसहस्राणि कुतूहल- जातानि संप्रस्थितानि कैश्चित्पूर्वकैः कुशलमूलैः संचोद्यमानानि । यावदसावन्तर्हितः । तैः श्रुतमन्तर्हितोऽसौ भगवतः काश्यपस्य सम्यक्संबुद्धस्य शरीरसंघात इति । श्रुत्वा च पुनस्तेषां दुःखदौर्मनस्यमुत्पन्नं वृथास्माकमागमनमिति ।

अन्यतमेन चोपासकेन स प्रदेशः प्रदक्षिणीकृतः । एवं च चेतसा चित्तमभि- संस्कृतम् । अस्मान्मे पदाविहारात्कियत्पुण्यं भविष्यतीति । अथ भगवांस्तस्य महाजन- G. M. 76 कायस्याविप्रतिसारसंजननार्थं तस्य चोपासकस्य चेतसा चित्तमाज्ञाय गाथां भाषते ।

शतं सहस्राणि सुवर्णनिष्का जाम्बूनदा नास्य समा भवन्ति ।
यो बुद्धचैत्येषु प्रसन्नचित्तः पदाविहारं प्रकरोति विद्वान् ॥५७॥ इति ।

अन्यतमेनाप्युपासकेन तस्मिन्प्रदेशे मृत्तिकापिण्डो दत्तः । एवं चित्तमभिसंस्कृतम् । पदाविहारस्य तावदियत्पुण्यमाख्यातं भगवता । अस्य तु मृत्तिकापिण्डस्य कियत्पुण्यं भविष्यतीति ।

अथ भगवांस्तस्य चेतसा चित्तमाज्ञाय गाथां भाषते ।

शतं सहस्राणि सुवर्णपिण्डा जाम्बूनदा नास्य समा भवन्ति ।
यो बुद्धचैत्येषु प्रसन्नचित्त आरोपयेन्मृत्तिकापिण्डमेकम् ॥५८॥ इति ।

तच्छ्रुत्वानेकैः प्राणिशतसहस्रैर्मृत्तिकापिण्डसमारोपणं कृतम् । अपरैस्तत्र मुक्तपुष्पाण्य- भिक्षिप्तानि । एवं च चित्तमभिसंस्कृतम् । पदाविहारस्य च मृत्तिकापिण्डस्य च

इयत्पुण्यम् [उक्तं] भगवता । अस्माकं तु मुक्तपुष्पाणां कियत्पुण्यं भविष्यतीति । अथ भगवांस्तेषामपि चेतसा चित्तमाज्ञाय गाथां भाषते ।

शतं सहस्राणि सुवर्णपेटा जाम्बूनदा नास्य समा भवन्ति ।
यो बुद्धचैत्येषु प्रसन्नचित्त आरोपयेन्मुक्तपुष्पस्य राशिम् ॥५९॥ इति ।

अपरैस्तत्र मालाविहारः कृतः । चित्तं चाभिसंस्कृतम् । मुक्तपुष्पाणां भगवता G. M. 77 इयत्पुण्य [मुक्तम् ।] अस्माकं मालाविहारस्य कियत्पुण्यं भविष्यतीति । अथ भगवांस्तेषामपि चेतसा चित्तमाज्ञाय गाथां भाषते ।

शतं सहस्राणि सुवर्णवाहा जाम्बूनदा नास्य समा भवन्ति ।
यो बुद्धचैत्येषु प्रसन्नचित्तो मालाविहारं प्रकरोति विद्वान् ॥६०॥ इति ।

अपरैस्तत्र दीपमाला दत्ता । चित्तं चाभिसंस्कृतम् । मालाविहारस्य भगवता इयत्पुण्यमुक्तम् । अस्माकं दीपदानस्य कियत् पुण्यं भविष्यतीति । अथ भगवांस्तेषामपि चेतसा चित्तमाज्ञाय गाथां भाषते ।

शतं सहस्राणि सुवर्णवाहा जाम्बूनदा नास्य समा भवन्ति ।
यो बुद्धचैत्येषु प्रसन्नचित्तः प्रदीपदानं प्रकरोति विद्वान् ॥६१॥ इति ।

अपरैस्तत्र गन्धाभिषेको दत्तः । चित्तं चाभिसंस्कृतम् । प्रदीपदानस्य भगवता इयत्पुण्यमुक्तम् । अस्माकं गन्धाभिषेकस्य कियत्पुण्यं भविष्यतीति । अथ भगवांस्तेषामपि चेतसा चित्तमाज्ञाय गाथां भाषते ।

शतं सहस्राणि सुवर्णराशयो जाम्बूनदा नास्य समा भवन्ति ।
यो बुद्धचैत्येषु प्रसन्नचित्तो गन्धाभिषेकं प्रकरोति विद्वान् ॥६२॥ इति ।

अपरैस्तत्रच्छत्रध्वजपताकारोपणं कृतम् । चित्तं चाभिसंस्कृतम् । पदाविहारस्य मृत्पिण्डदानस्य मुक्तपुष्पाणां मालाविहारस्य प्रदीपदानस्य :गन्धाभिषेकस्य चेयत्पुण्यमुक्तं भगवता । अस्माकं छत्रध्वजपताकारोपणे कियत्पुण्यं भविष्यतीति । अथ भगवांस्तेषा [मपि चेतसा] चित्तमाज्ञाय गाथां भाषते ।

G. M. 78 शतं सहस्राणि सुवर्णपर्वता मेरोः समा नास्य समा भवन्ति ।
यो बुद्धचैत्येषु प्रसन्नचित्त आरोपयेच्छत्रध्वजापताकाः ॥६३॥
एषा हि दक्षिणा प्रोक्ता अप्रमेये तथागते ।
समुद्रकल्पे संबोधौ सार्थवाहे अनुत्तरे ॥६४॥ इति ।

तेषामेतदभवत् । परिनिर्वृतस्य तावद्भगवतः कारणमियत् पुण्य [मुक्तं] भगवता । तिष्ठतः कियत्पुण्यं भविष्यतीति । अथ भगवांस्तेषामपि चेतसा चित्तमाज्ञाय गाथां भाषते।

तिष्ठन्तं पूजयेद्यश्च यश्चापि परिनिर्वृतम् ।
समं चित्तं प्रसाद्येह नास्ति पुण्यविशेषता ॥६५॥
एवं ह्यचिन्तिथा बुद्धा बुद्धधर्मोऽप्यचिन्तियः ।
अचिन्तिये प्रसन्नानां विपाकोऽपि अचिन्तियः ॥६६॥
तेषामचिन्तियानामप्रतिहतधर्मचक्रवर्तिनाम् ।
सम्यक्संबुद्धानां नालं गुणपारमधिगन्तुम् ॥६७॥ इति ।

ततो भगवता तस्य महाजनकायस्य तथाविधा धर्मदेशना कृता यां श्रुत्वा अनेकैः प्राणिशतसहस्रैर्महान् विशेषोऽधिगतः । कैश्चिच्छ्रावकबोधौ चित्तान्युत्पादितानि कैश्चित्प्रत्येकायां बोधौ कैश्चिदनुत्तरायां सम्यक्संबोधौ । कैश्चिदुष्मगतानि प्रतिलब्धानि कैश्चिन्मूर्धानः कैश्चित्सत्यानुलोम कैश्चित्क्षान्तयः । कैश्चित्स्रोतापत्तिफलं साक्षात्कृतं कैश्चित्सकृदागामिफलं कैश्चिदनागामिफलम् । कैश्चित्प्रव्रज्य सर्वक्लेशप्रहाणादर्हत्त्वं साक्षात्कृतम् । यद्भूयसा सा पर्षद् बुद्धनिम्ना धर्मप्रवणा संघप्राग्भारा व्यवस्थापिता । तत्र श्राद्धैर्ब्राह्मणगृहपतिभिस्तस्मिन् G. M. 79
प्रदेशे महः स्थापितः । तोयिकामहस्तोयिकामह इति संज्ञा संवृत्ता ।

अथ भगवान् कोसलेषु जनपदे [षु] चारिकां चरन् श्रावस्तीमनुप्राप्तः । श्रावस्त्यां विहरति जेतवने अनाथपिण्डदस्यारामे । अश्रौषीदनाथपिण्डदो गृहपतिः भगवान् कोसलेषु जनपदेषु चारिकां चरन् श्रावस्तीमनुप्राप्तः श्रावस्त्यां विहरति जेतवने अस्माकमेवारामे इति । श्रुत्वा च पुनर्येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वैकान्ते निषण्णः । एकान्तनिषण्णमनाथपिण्डदं गृहपतिं भगवान्धर्म्यया कथया संदर्शयति समादापयति समुत्तेजयति पूर्ववद्यावत्संप्रहर्ष्य तूष्णीम् । अथानाथपिण्डदो गृहपतिरुत्थायासनात्पूर्ववद्येन भगवांस्तेनाञ्जलिं प्रणम्य भगवन्तमिदमवोचत् । अधिवासयतु मे भगवान् श्वोऽन्तर्गृहे भक्तेन सार्धं भिक्षुसंघेन इति । पूर्ववत् शुचि प्रणीतं खादनीयभोजनीयं समुपानीय काल्यमेवोत्थायासनकानि प्रज्ञप्योदकमणीःप्रतिष्ठाप्य भगवतो दूतेन कालमारोचयति । समयो भदन्त सज्जं भक्तं यस्येदानीं भगवान् कालं मन्यते इति । दौवारिकपुरुषमामंत्रयते । न तावद्भोः पुरुषान्यतीर्थ्यकानां प्रवेशो देयो यावद् बुद्धप्रमुखेन भिक्षुसंघेन न भुक्तम् । ततः पश्चात्तीर्थ्यकेभ्यो दास्यामीति । एवमार्य इति दौवारिकः [पुरुषः अनाथपिण्ड] दस्य गृहपतेः प्रत्यश्रौषीत् । अथ भगवान् पूर्वाह्णे निवास्य पात्रचीवरमादाय

G. M. 80 भिक्षुगणपरिवृतो भिक्षुसंघपुरस्कृतः पूर्ववद्यावद्धौतहस्तमपनीतपात्रं नीचतरमासनं गृहीत्वा भगवतः पुरस्तान्निषण्णो धर्मश्रवणाय ।

अथायुष्मान् महाकाश्यपोऽन्यतमस्मादारण्यकाच्छयनासनाद्दीर्घकेशश्मश्रुर्लूहचीवरो जेतवनं गतः । स पश्यति जेतवनं शून्यम् । तेनोपधिवारिकः पृष्टः । कुत्र बुद्धप्रमुखो भिक्षुसंघ इति । तेन समाख्यातम् । अनाथपिण्डदेन गृहपतिनोपनिमंत्रित इति । स संलक्षयति । तत्रैव पिण्डपातं परिभोक्ष्यामि बुद्धप्रमुखं भिक्षुसंघं च पर्युपासिष्ये इति । सः अनाथपिण्डदस्य गृहपतेर्निवेशनं गतः । दौवारिकेणोक्तः । आर्य मा प्रवेक्ष्यसि । कस्यार्थाय । अनाथपिण्डदेन गृहपतिना आज्ञा दत्ता । मा तावत्तीर्थ्यानां प्रवेशं दास्यसि यावद् बुद्धप्रमुखेन भिक्षुसंघेन परिभुक्तम् । ततः पश्चात्तीर्थ्यानां दास्यामीति । आयुष्मान् महाकाश्यपः संलक्षयति तस्य मे लाभाः सुलब्धा ये मां ब्राह्मणगृहपतयः श्रमणशाक्यपुत्रीय इति न जानते । गच्छामि कृपणजनस्यानुकम्पां करोमीति विदित्वा उद्यानं गतः । स संलक्षयति । अद्य मया कस्यानुग्रहः कर्तव्यः । यावदन्यतरा नगरावलम्बिका कुष्ठाभिभूता सरुजार्ता पक्वगात्रा भिक्षामटति । स तस्याः सकाशमुपसंक्रान्तः । तस्याश्च भिक्षायामाचामः संपन्नः । तया आयुष्मान् महाकाश्यपो दृष्टः कायप्रसादिकश्चित्तप्रासादिकश्च शान्तेनेर्यापथेन । सा संलक्षयति । नूनं मयैवंविधे दक्षिणीये कारा न कृता येन मे इयं
G. M. 81 समवस्था । यद्यार्यो महाकाश्यपो ममान्तिकादनुकम्पा [मुपा] दायाचामं प्रतिगृह्णीयादहमस्मै दद्यामिति । तत आयुष्मता महाकाश्यपेन तस्याश्चेतसा चित्तमाज्ञाय पात्रमुपनामितम् । यदि ते भगिनि परित्यक्तं तद्दीयतामस्मिन्पात्रे इति । ततस्तया चित्तमभिप्रसाद्य तस्मिन्पात्रे [दत्तं] मक्षिका [च] पतिता । सा तामपनेतुमारब्धा तस्यास्तस्मिन्नाचामे अंगुलिः पतिता । सा संलक्षयति । किं चाप्यार्येण मम चित्तानुरक्षणया नच्छोरितम् । अपि तु न परिभोक्ष्यतीति । आयुष्मता महाकाश्यपेन तस्याश्चेतसा चित्तमाज्ञाय तस्या एव समक्षमन्यतमं कुड्यमूलं निश्रित्य परिभुक्तम् । सा संलक्षयति । किं चाप्यार्येण मम चित्तानुरक्षणया परिभुक्तं नानेनाहारेणाहारकृत्यं करिष्यतीति । अथायुष्मान् महाकाश्यपस्तस्याश्चेतसा चित्तमाज्ञाय तां नगरावलम्बिकामिदमवोचत् । भगिनि प्रामोद्यमुत्पादयाम्यहं त्वदीयेनाहारेण रात्रिंदिवसमतिनामयिष्यामीति । तस्या अतीवौद्बिल्यमुत्पन्नम् । ममार्येन महाकाश्यपेन पिण्डपातः प्रतिपादितः प्रगृहीत इति आयुष्मति महाकाश्यपे चित्तमभिप्रसाद्य कालगता । तुषिते देवनिकाये उपपन्ना । सा शक्रेण देवेन्द्रेण दृष्टा आचामं प्रतिपादयन्ती कालं च कुर्वाणा नो तु दृष्टा कुत्रोपपन्ना इति । [स] नरकान् व्यवलोकयितुमारब्धो न पश्यति तिरश्चः प्रेतान्मनुष्यांश्च चातुर्महाराजिकान् देवान् त्रयस्त्रिं-

शान्न पश्यति । तथा ह्यधस्ताद्देवानां ज्ञानदर्शनं प्रवर्तते नोपरिष्टात् । अथ शक्रो देवानामिन्द्रो येन भगवास्तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य भगवन्तं गाथाभिगीतेन प्रश्नं पप्रच्छ । G. M. 82

चरतः पिण्डपातं हि काश्यपश्य महात्मनः ।
कुत्रासौ मोदते नारी काश्यपस्याचामदायिका ॥६८॥

भगवानाह ।

तुषिता नाम ते देवाः सर्वकामसमृद्धयः ।
तत्रासौ मोदते नारी काश्यपस्याचामदायिका ॥६९॥ इति ॥

अथ शक्रस्य देवेन्द्रस्यैतदभवत् । इमे तावन्मनुष्याः पुण्यानामप्रत्यक्षदर्शिनो दानानि ददति पुण्यानि कुर्वन्ति अहं प्रत्यक्षदर्श्येव पुण्यानां स्वे पुण्यफले व्यवस्थितः । तस्माद्दानानि वा ददामि पुण्यानि वा करोमि । अयमार्यो महाकाश्यपो दीनानाथकृपणवनीपकानुकम्पी । यत्त्वहमेनं पिण्डकेन प्रतिपादयेयमिति विदित्वा कृपणवीथ्यां गृहं निर्मितवान् । चीरचीरचीवरकं काकाभिनिलीनकं नातिपरमरूपं कुविन्दं चात्मानमभिनिर्माय उद्धूतशिरस्कः शणशाटीनिवासितः स्फुटितपाणिपादो वस्त्रं वयितुमारब्धः । शच्यपि देवकन्या कुविन्दभाववेषधारिणी तसरिकां कर्तुमारब्धा । पार्श्वे चास्य दिव्या सुधासज्जीकृता तिष्ठति । अथायुष्मान् महाकाश्यपः कृपणानाथवनीपकजनानुकंपकोऽनुपूर्वेण तद्गृहमनुप्राप्तः । दुःखितकोऽयमिति कृत्वा द्वारे स्थितेन पात्रं प्रसारितम् । शक्रेण देवेन्द्रेण दिव्यायाः सुधायाः पात्रं पूरितम् । अथायुष्मतो महाकाश्यपस्यैतदभवत् । G. M. 83

दिव्यं चास्य सुधाभक्तमयं च गृहविस्तरः ।
सुविरुद्धमिति ज्ञात्वा जातो [मे] हृदि संशयः ॥७०॥ इति ।

धर्मता ह्येषा । असमन्वाहृत्यार्हतां ज्ञानदर्शनं न प्रवर्तते । स समन्वाहर्तुं प्रवृत्तो यावत् पश्यति शक्रं देवेन्द्रम् । स कथयति । कौशिक किं दुःखितजनस्यान्तरायं करोषि । यस्य भगवता दीर्घरात्रानुगतो विचिकित्साकथंकथाशल्यः स—[मू] ल आवृढो यथापि तत्तथागतेनार्हता सम्यक्संबुद्धेन । आर्य महाकाश्यप किं दुःखितजनस्या [न्तरायं] करोमि । इमे तावन्मनुष्या अप्रत्यक्षदर्शिनः पुण्यानां दानानि ददति पुण्यानि कुर्वन्ति । अहं प्रत्यक्षदर्श्येव पुण्यानां कथं दानानि [न] ददामि पुण्यानि वा न करोमि । ननु चोक्तं भगवता ।

करणीयानि पुण्यानि दुःखंह्यकृतपुण्यतः ।
कृतपुण्या हि मोदन्ते अस्मिंल्लोके परत्र च ॥७१॥ इति ।

ततः प्रभृति आयुष्मान् महाकाश्यपः समन्वाहृत्य कुलानि पिण्डपातं प्रवेष्टुमारब्धः। अथ शक्रो देवेन्द्र आकाशस्थ एवायुष्मतो महाकाश्यपस्य दिव्यायाः सुधायाः पात्रं
G. M. 84 पूरयति। आयुष्मानपि महाकाश्यपः पात्रमवाङ्मुखं करोत्यन्नं पानं छोर्यते। एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति। भगवानाह। तस्मादनुजानामि पिण्डोपधानं धारयितव्यमिति।

सामन्तकेन शब्दो विसृतः। अमुकया नगरावलम्बिकया आर्यो महाकाश्यपः आचामेन प्रतिपादितः। सा च तुषिते देवनिकाये उपपन्ना। इति राज्ञा प्रसेनजिता कोसलेन श्रुतम। श्रुत्वा च पुनर्येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः। उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वैकान्ते निषण्णः। स एकान्तनिषण्णं राजानं प्रसेनजितं कोसलं भगवान्धर्म्यया कथया संदर्शयति। पूर्ववद्यावत् संप्रहर्ष्य तूष्णीम्।

अथ राजा प्रसेनजित् कोसलः उत्थायासनादेकांसमुत्तरासंगं कृत्वा येन भगवांस्तेनाञ्जलिं प्रणम्य भगवन्तमिदमवोचत्। अधिवासयतु मे भगवानार्यो महाकाश्यपमुद्दिश्य भक्तं सप्ताहेनेति। अधिवासयति भगवान्राज्ञः प्रसेनजितः कोसलस्य तूष्णींभावेन। अथ राजा प्रसेनजित्कोसलो भगवतस्तूष्णीं भावेनाधिवासनां विदित्वा भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा भगवतोऽन्तिकात्प्रक्रान्तः। अथ राजा प्रसेनजित्कोसलस्तामेव रात्रिं शुचि प्रणीतं खादनीयभोजनीयं समुपानीय काल्यमेवोत्थायासनकानि प्रज्ञप्योदकमणीन् प्रतिष्ठाप्य भगवतो दूतेन कालमारोचयति। पूर्ववद्यावत् स्वहस्तं सन्तर्पयति संप्रवारयति। अन्यतमश्च कोट्टमल्लको वृद्धान्ते चित्तमभिप्रसादयंस्तिष्ठति। अथ राजा प्रत्यक्षदर्श्येव पुण्यानां स्वे पुण्यफले प्रतिष्ठितोऽतृप्त एव पुण्यैर्दानानि ददाति पुण्यानि करोति।

G. M. 85 अथ राजा प्रसेनजित्कोसलोऽनेकपर्यायेण बुद्धप्रमुखं भिक्षुसंघं शुचिना प्रणीतेन खादनीयभोजनीयेन स्वहस्तं सन्तर्प्य संप्रवार्य भगवन्तं भुक्तवन्तं विदित्वा धौतहस्तमपनीतपात्रं नीचतरमासनं गृहीत्वा भगवतः पुरस्तान्निषण्णो धर्मश्रवणाय। ततो भगवताभिहितः। राजन् कस्य नाम्ना दक्षिणामादिशामि। किं तवाहोस्विद्येन तवान्तिकात्प्रभूततरं पुण्यं प्रसूतमिति। राजा संलक्षयति। मम भगवान् पिण्डपातं परिभुंक्ते। कोऽन्यो ममान्तिकात्प्रभूततरं पुण्यं प्रसविष्यतीति विदित्वा कथयति। भगवन् येन ममान्तिकात् प्रभूततरं पुण्यं प्रसूतं तस्य भगवान् नाम्ना दक्षिणामादिशत्विति। ततो भगवता कोट्टमल्लकस्य नाम्ना दक्षिणा आदिष्टा। एवं यावत् षड्दि-

वसान्। षष्ठे दिवसे राजा करे कपोलं दत्त्वा चिन्तापरो व्यवस्थितः। मम भगवान् पिण्डपातं परिभुंक्ते। कोट्टमल्लस्य नाम्ना दक्षिणामादिशतीति। सोऽमात्यैर्दृष्टः। ते कथयन्ति। किमर्थं देव करे कपोलं दत्त्वा चिन्तापरो व्यवस्थित इति। राजा कथयति। भवन्तः कथं न चिन्तापरस्तिष्ठामि। यत्रेदानीं भगवान् मम पिण्डपातं परिभुंक्ते कोट्टमल्लस्य नाम्ना दक्षिणामादिशतीति। तत्रैको वृद्धामात्यः कथयति। अल्पोत्सुको देव भवतु। वयं तथा कारिष्यामो यथा श्वो भगवान्देवस्यैव नाम्ना दक्षिणामादिशतीति तेन पौरुषेयाणामाज्ञा दत्ता। श्वो भवद्भिः प्रणीततर आहारः कर्तव्यः प्रभूतश्च। एवं चारयितव्यः। उपार्धो भिक्षूणां पात्रे पतत्यर्धो भूमाविति। अमात्यैरपरस्मिन्दिवसे प्रभूतः आहारः सज्जितः प्रणीतश्च। ततः सुखोपनिषण्णं बुद्धप्रमुखं भिक्षुसंघं परिवेषितुमारब्धा। उपार्धं भिक्षूणां पात्रे पातयन्त्युपार्धं भूमौ। ततः G.M. 86 कोट्टमल्लकाः प्रधाविता भूमौनिपतितं गृह्णीम इति। ते परिवेषकैर्निवारिताः। ततः स कोट्टमल्लकः कथयति। यद्यस्य राज्ञः प्रभूतं स्वपतस्वापतेयमस्ति। सन्त्यन्येऽप्यस्मद्विधा दुःखितका ये आकांक्षन्ते। तेषां किमर्थं न दीयते। किमनेनापरिभोगं छोरितेनेति। तस्य कोट्टमल्लकस्य चित्तविक्षेपो जातः। न शक्तं तेन तथा चित्तं प्रसादयितुं यथा पूर्वम्। ततो राजा बुद्धप्रमुखं भिक्षुसंघं भोजयित्वा न मम भगवान् नाम्ना दक्षिणामादिशतीति विदित्वा दक्षिणामश्रुत्वैव प्रदिष्टः। ततो भगवता राज्ञः प्रसेनजितः कोसलस्य नाम्ना एवं दक्षिणादिष्टा।

हस्त्यश्वरथपत्तियायिनो भुंजानस्य पुरं सनैगमं पश्यसि।
बलं हि रूक्षिकाया अलवणिकायाः कुल्मासपिण्डिकायाः ॥७२॥ इति।

अथायुष्मानानन्दो भगवन्तमिदमवोचत्। बहुशो भदन्त भगवता राज्ञः प्रसेनजितः कोसलस्य निवेशने भुक्त्वा नाम्ना दक्षिणा आदिष्टा। नाभिजानामि कदाचिदेवंविधां दक्षिणामादिष्टपूर्वाम्। भगवानाह। इच्छसि त्वमानन्द राज्ञः प्रसेनजित्कोसलस्यालवणिकां कुल्मासपिण्डिकामारभ्य कर्मप्लोतिं श्रोतुम्। एतस्य भगवन् कालः एतस्य सुगत समयो यद्भगवान् राज्ञः प्रसेनजितः कोसलस्यालवणिकां कुल्मासपिण्डिकामारभ्य कर्मप्लोतिं वर्णयेत्। भगवतः श्रुत्वा भिक्षवो धारयिष्यन्तीति। तत्र भगवान् भिक्षूनामन्त्रयते स्म।

भूतपूर्वं भिक्षवोऽन्यतमस्मिन्कर्वटके गृहपतिः प्रतिवसति। तेन सदृशात्कुलात्कलत्र- G.M. 87 मानीतम्। स तया सार्धं क्रीडति रमते परिचारयति। तस्य क्रीडतो रममाणस्य परिचारयतः पुत्रो जातः। पूर्ववद्यावदुन्नीतो वर्धितो महान्संवृत्तः। यावदसौ गृहपतिः

पत्नीमामन्त्रयते । भद्रे जातोऽस्माकमृणहरो धनहरश्चेति । गच्छामि पण्यमादाय देशान्तरमिति । सा कथयत्यार्य एवं कुरुष्वेति । स पण्यमादाय देशान्तरं गतः । तत्रैव चानयेन व्यसनमापन्नोऽल्पपरिच्छेदः सः । तस्य गृहे धनजातं परिक्षीणम् । सोऽस्य पुत्रो दुःखितो जातः । तस्य गृहपतेर्वयस्यकः । स तेनोक्तः । ममापि त्वं पुत्रः । मम क्षेत्रं प्रतिपालय । अहं तव भक्तेन योगोद्वहनं करोमीति । स तस्य क्षेत्रव्यापारं कर्तुमारब्धः । सोऽप्यस्य भक्तेन योगोद्वहनं करोति । यावदपरेण समयेन पर्व प्रत्युपस्थितम् । तस्य दारकस्य माता संलक्षयति । अद्य गृहपतिपत्नी सुहृत्संबन्धिबान्धवश्रवणभोजने व्यग्रा भविष्यति । गच्छामि सानुकालं तस्य दारकस्य भक्तं नयामीति । सा सानुकालं गत्वा गृहपतिपत्न्या एतमर्थं निवेदयति । सा रुषिता कथयति । न तावच्छ्रमणब्राह्मणेभ्यो ददामि । ज्ञातीनां वा तावत्प्रेष्यस्य ददामि । अद्य तावत्तिष्ठतु । श्वो द्विगुणं दास्यामीति । ततस्तस्य दारकस्य माता संलक्षयति । मा दारको बुभुक्षितो भविष्यति । एतामात्मीयामलवणिकां कुल्मासपिण्डिकां नयामीति । सा तामादाय क्षेत्रं गता । पुत्रस्य विस्तरेण यद् गृहपत्न्याभिहितं तत्सर्वमाख्याय कथयति । इयं मया
G. M. 88 आत्मीया अलवणिका कुल्मासपिण्डिका आनीता । एतां परिभुंक्ष्वेति । स कथयति । स्थापयित्वा गच्छेति । सा स्थापित्वा प्रक्रान्ता । असति बुद्धानामुत्पादे प्रत्येकबुद्धा लोके उत्पद्यन्ते हीनदीनानुकंपकाः प्रान्तशयनासनभक्ता एकदक्षिणीया लोकस्य । यावदन्यतमः प्रत्येकबुद्धस्तं प्रदेशमनुप्राप्तः । स तेन दृष्टः । कायप्रासादिकश्चित्तप्रासादिकश्च शान्तेर्यापथवर्ती । स संलक्षयति । नूनं मयैवंविधे सद्भूतदक्षिणीये कारा न कृता । येन मे ईदृशी समवस्था । यद्यहं ममान्तिकादलवणिकां कुल्मासपिण्डिकां गृह्णीयादहमस्मै दद्यामिति । ततः प्रत्येकबुद्धस्तस्य दरिद्रपुरुषस्य चेतसा चित्तमाज्ञाय पात्रं प्रसारितवान् । सचेत्तव परित्यक्तं दीयतामस्मिन्पात्रे इति । ततस्तीव्रेण प्रसादेन सा अलवणिका कुल्मासपिण्डिका प्रत्येकबुद्धाय प्रतिपादिता ।

किं मन्यध्वे भिक्षवो योऽसौ दरिद्रपुरुषः एष एवासौ राजा प्रसेनजित्कोसलस्तेन कालेन तेन समयेन । यदनेन प्रत्येकबुद्धायालवणिका कुल्मासपिण्डिका प्रतिपादिता । तेन कर्मणा षट्कृत्वो देवेषु त्रयस्त्रिंशेषु राजैश्वर्याधिपत्यं कारितवान् । षट्कृत्वोऽस्यामेव श्रावस्त्यां राजा क्षत्रियो मूर्धाभिषिक्तस्तेनैव कर्मावशेषेण । एतर्ह्यपि राजा क्षत्रियो मूर्धाभिषिक्तः संवृत्तः । सोऽस्य पिंडको विपक्वः । विपाकं तमहं सन्धाय कथयामि ।

हस्त्यश्वरथपत्तियायिनो भुञ्जानस्य पुरं सनैगमं पश्यसि ।
बलं हि रुक्षिकाया अलवणिकायाः कुल्मासपिण्डिकायाः ॥७३॥ इति ।

सामन्तकेन शब्दो विसृतः। भगवता राज्ञः प्रसेनजितः कोसलस्यालवणिका कुल्मासपिण्डिकामारभ्य कर्मप्लोतिर्व्याकृतेति राज्ञा प्रसेनजित्कोसलेन श्रुतम्। स येन G. M. 89 भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः। उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वैकान्ते निषण्णः। एकान्तनिषण्णं राजानं प्रसेनजितं कोसलं भगवान् धर्म्यया कथया पूर्ववद्यावत्संप्रहर्ष्य तूष्णीम्। अथ राजा प्रसेनजित्कोसल उत्थायासनादेकांसमुत्तरासङ्गं कृत्वा भगवन्तमिदमवोचत। अधिवासयतु मे भगवांस्त्रैमासीं चीवरपिंडपातशयनासनग्लानप्रत्ययभैषज्यपरिष्कारैः सार्धं भिक्षुसंघेनेति। अधिवासयति भगवान्राज्ञः प्रसेनजित्कोसलस्य तूष्णींभावेन। ततो राज्ञा प्रसेनजिता कोसलेन बुद्धप्रमुखाय भिक्षुसंघाय त्रैमासीं शतरसं भोजनं दत्तम्। एकैकश्च भिक्षुः शतसाहस्रकेण वस्त्रेणाच्छादितः। तैलस्य च कुम्भकोटिं समुपानीय दीपमालामभ्युद्यतो दातुम्। तत्र भक्ते पूजायां च महाकोलाहलो जातः। यावदन्यतमा नगरावलम्बिका अतीव दुःखिता। तया खण्डमल्लकेन भिक्षामटन्त्या स उच्चशब्दो महाशब्दः श्रुतः। श्रुत्वा च पुनः पृच्छति। भवन्तः किमेष उच्चशब्दो महाशब्द इति। अपरैः समाख्यातम्। राज्ञा प्रसेनजिता कोसलेन बुद्धप्रमुखो भिक्षुसंघस्त्रैमासीं भोजितः। एकैकश्च भिक्षुः शतसहस्रमूल्येन वस्त्रेणाच्छादितः। तैलकुम्भकोटिं च समुपानीय दीपमालामभ्युद्यतो दातुमिति।

ततस्तस्या नगरावलम्बिकाया एतदभवत्। अयं राजा प्रसेनजित्कोसलः पुण्यैरतृप्तः अद्यत्वेन दानानि ददाति पुण्यानि करोति। यत्त्वहमपि कुतश्चित्समुपानीय भगवतः प्रदीपं G. M. 90 दद्यामिति तया खंडमल्लकेन तैलस्य स्तोकं याचित्वा प्रदीपः प्रज्वाल्य भगवतश्चंक्रमे दत्तः। पादयोश्च निपत्य प्रणिधानं कृतम्। अनेनाहं कुशलमूलेन यथायं भगवान् शाक्यमुनिर्वर्षशतायुषि प्रजायां शास्ता लोके उत्पन्नः एवमहमपि वर्षशतायुषि शाक्यमुनिरेव शास्ता भवेयम्। यथा चास्य शारिपुत्रमौद्गल्यायनावग्रयुगं भद्रयुगमानन्दो भिक्षुरुपस्थायिकः शुद्धोदनः पिता महामाया माता कपिलवस्तु नगरं राहुलभद्रः कुमारः एवं ममापि शारिपुत्रगौद्गल्यायनावग्रयुगं भद्रयुगं स्यादानन्दो भिक्षुरुपस्थायिकः शुद्धोदनः पिता माता महामाया कपिलवस्तु नगरं राहुलभद्रः कुमारः पुत्रः। यथा चायं भगवान्धातुविभागं कृत्वा परिनिर्वास्यति एवमहमपि धातुविभागं कृत्वा परिनिर्वापयेयमिति।

यावत्सर्वे ते दीपाः परिनिर्वाणाः स तया प्रज्वालितो दीपो ज्वलत्येव। धर्मता खलु बुद्धानां भगवतां न तावदुपस्था [पकः प्रतिसंलीयति] यावन्न बुद्धा भगवन्तः प्रतिसंलीना इति। आयुष्मानानन्दः संलक्षयति। अस्थानमनवकाशो यद्बुद्धा भगवन्तः

आलोकशय्यां कल्पयिष्यन्ति यत्त्वहं प्रदीपं निर्वापयेयमिति। स हस्तेन निर्वापयितुमारब्धो न शक्नोति तत [श्चीवरकर्णिकेन] ततो व्यजनेन तथापि न शक्नोतीति। भगवानाह। मा खेदमानन्दापत्स्यसे। यदि वैरंभा अपि वायवो वायेयुस्तेऽपि न G. M. 91 शक्नुयुर्निर्वापयितुं प्रागेव हस्तचीवरकर्णिको व्यजनं वा। तथाह्ययं प्रदीपस्तया दारिकया महता चित्ताभिसंस्कारेण प्रज्वालितः। अपित्वानन्द भविष्यत्यसौ दारिका वर्षशतायुषि प्रजायां शाक्यमुनिर्नाम तथागतोऽर्हत्सम्यक्संबुद्धः। शारिपुत्रमौद्गल्यायनौ तस्याग्रयुगं भद्रयुगमानन्दो भिक्षुरुपस्थायिकः शुद्धोदनः पिता माता महामाया कपिलवस्तु नगरं राहुलभद्रः कुमारः पुत्रः। सापि धातुविभागं कृत्वा परिनिर्वास्यतीति।

सामन्तकेन शब्दो विसृतः। अमुकया नगरावलम्बिकया भगवतश्चंक्रमे शिरसा प्रदीपोदत्तः। सा भगवतानुत्तरायां सम्यक्संबोधौ व्याकृता। इति श्रुत्वा श्राद्धैर्ब्राह्मणगृहपतिभिरसावनागतगुणापेक्षया सर्वोपकरणैः प्रवारिता।

तथा राज्ञा प्रसेनजिता कोसलेन श्रुतम्। ततो विस्मयजातस्तैलकुम्भसहस्रमादाय चित्रां प्रदीपमालां कृतवान्। चतूरत्नमयं च प्रदीपं चंक्रमशिरसि प्रतिष्ठितवान्। ततो भगवतः सकाशं गत्वा भगवन्तमिदमवोचत् मया च भदन्त भगवानार्यमहाकाश्यपस्य पूजाधिकारेण भक्तसप्ताहेनोपनिमंत्रितः। तस्य मम भगवता अलवणिकां कुल्मासपिंडिकामारभ्य पूर्विका कर्मप्लोतिर्व्याकृता। पुनश्च मया भगवांस्त्रैमासीं सश्रावकसंघो भोजितः। एकैकश्च भिक्षुः शतसहस्रेण मूल्येन वस्त्रयुगेनाच्छादितस्तैलकुम्भकोटिं च समुपानीय प्रदीपमाला दत्ता। न चाहं भगवतानुत्तरायां सम्यक्संबोधौ व्याकृतः। साधु भगवान् ममाप्यनुत्तरायां सम्यक्संबोधौ व्याकुर्यात्। कदास्विदहं लोकज्येष्ठः स्यां विनायक इति। G. M. 92 भगवानाह। गम्भीरा महाराज अनुत्तरा सम्यक्संबोधिः। गम्भीरावभासा दुर्दृसा दुरवबोधा अतर्क्या अतर्क्यावचरा सूक्ष्मा निपुणा पण्डितविज्ञवेदनीया। सा न सुकरा त्वयैकेन दानेन समुपानेतुं न दानशतेन न दानसहस्रेण न दानशतसहस्रेणापि तु महाराज त्वया अनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिप्रार्थयिता दातव्यान्येव दानानि कर्तव्यान्येव पुण्यानि सेवितव्यानि कल्याणमित्राणि भजितव्यानि पर्युपासितव्यानि। एवं त्वं भविष्यसि कदाचिल्लोकज्येष्ठो विनायक इति। एवमुक्तो राजा प्रसेनजित् कोसलः प्रारोदीदश्रूणि वर्षयन्। अथ राजा प्रसेनजित् कोसलश्चीवरकर्णकेनाश्रूण्युन्मृज्य भगवन्तमिदमवोचत्। अनुत्तरां भदन्त भगवता सम्यक्संबोधिं प्रार्थयिता कियन्ति दानानि दत्तानि पुण्यानि वा कृतानीति भगवानाह। तिष्ठन्तु तावन्महाराज येऽतीताः कल्पाः। यन्मया-

स्मिन्नेव भद्रके कल्पे अनुत्तरां सम्यक्संबोधिं प्रार्थयिता दानानि दत्तानि पुण्यानि चानेकप्रकाराणि कृतानि तच्छृणुत साधु च सुष्ठु च मनसिकुरुत भाषिष्ये ।

भूतपूर्वं महाराजामितायुषि प्रजायामुपोषधो नाम राजा बभूव । तस्य मूर्ध्नि पिटको जातः । मृदुः सुमृदुस्तद्यथा तूलपिचुर्वा कर्पासपिचुर्वा परिपाकत्वात् स्फुटितः । कुमारो G. M. 93 जातः । अभिरूपो दर्शनीयः प्रासादिको गौरः कनकवर्णश्छत्राकारशिरा प्रलम्बबाहुर्विस्तीर्णललाटः उच्चघोषः संगतभ्रूस्तुङ्गनासो द्वात्रिंशता महापुरुषलक्षणैः समलंकृतगात्रः । जातमात्रः कुमारोऽन्तःपुरं प्रवेशितः । उपोषधस्य राज्ञोऽशीतिः स्त्रीसहस्राणि कुमारं दृष्ट्वा प्रस्नुतानि । एकैका स्त्री कथयति मान्धाय मान्धाय इति । तस्य मान्धाता मान्धातेति संज्ञा संवृत्ता । अन्ये कथयन्ति । मूर्ध्ना जातस्तस्माद्भवतु कुमारस्य मूर्धात इति नाम । तत्र केचिन्मान्धातेति जानते केचिन्मूर्धात इति ।

विस्तरेण मान्धातृसूत्रं मध्यमागमे राजसंयुक्तकनिपाते ।

मान्धातुः कुमारस्य कुमारक्रीडायां क्रीडतः षट् शक्राश्च्युताः । एवं यौवराज्यं कारयतः षड् महाराज्यं कारयतः षड् जाम्बूद्वीपकान् जनपदान् समनुशासतः षट् । सहचित्तोत्पादाच्चास्य रत्नवर्षं पतितं वस्त्रवर्षम् । अन्तःपुरे हिरण्यवर्षम् ।

तेन खलु समयेन वैशाल्यां दुर्मुखो नाम ऋषिः पंचाभिज्ञः । तस्याश्रमपदे नित्यं पक्षिणोऽभिनिकूजन्ति । शब्दकंटकानि ध्यानानि । स चित्तैकाग्रतां नासादयति । इति तेन पक्षिणां शापो दत्तः । शीर्यन्तामेषां पक्षा इति । ततो राज्ञा मान्धात्रा श्रुतम् । श्रुत्वा G. M. 94 निष्कारुणिकोऽयमृषिरिति कृत्वा उक्तः । न तेन मद्विषये वस्तव्यमिति । स संलक्षयति । अयं राजा चतुर्द्वीपेश्वरः क्व मया गन्तव्यमिति । स [सुमेरु] परिषण्डं गत्वावस्थितः ।

एवमवरगोदानीयं समनुशासतः षट् शक्राश्च्युताः । पूर्वविदेहे षट् । उत्तरकुरौ षट् । निमिन्धरगिरौ स्थितस्य षट् । एवं विनतकेऽश्वकर्णे सुदर्शने खदिरके ईषाधारे युगन्धरे च ।

अन्तरोद्दानम् ।

निमिंधर इति विनतकः अश्वकर्णगिरिस्तथा ।
सुदर्शनः खदिरकः ईषाधारो युगन्धरः ॥७४॥ इति ।

ततः सुमेरुमूर्धन्यभिरोहता तेन ऋषिणा भटबलाग्रं स्तम्भितम् दिवौकसो यक्षः पुरोजवो दृष्ट्वा गाथां भाषते'।

नियच्छ ब्राह्मण क्रोधं नैतत्सर्वत्र सिध्यति ।
मान्धाता नृपतिर्ह्येवं नैते वैशालका वकाः ॥७५॥ इति ।

राजा मान्धाता पृच्छति । केनैतद्भटबलाग्रं स्तम्भितम् । देवर्षिणा । राजा पृच्छति । किं तेषामृषीणां प्रियम् । देव जटाः । शीर्यन्तामेषां जटाः । मम च पुरोजवाः सन्तु । G. M. 95 त [त] स्तेषां जटाः शीर्णाः । धनुर्बाणपाणयश्चाग्रतो धावितुमारब्धाः । स्त्रीरत्नेनाभिहितम् । देव ऋषयः एते तपस्विनः । किमेभिः । मुच्यन्तामिति । राज्ञा मुक्ताः । तैः पुनरपि वीर्यमास्थाय पंचाभिज्ञाः साक्षात्कृताः ।

तथा नन्दोपनन्दो नागराजो मान्धातृबलं दृष्ट्वा असुरा ह्येते इति चतुरङ्गेन बलकायेन प्रत्युद्गतः । सैन्यदर्शनादेव भग्नः । देव करोटपाणयो यक्षा मायाधराः सदामत्ताश्च । सर्वे च नन्दोपनन्दादयो भग्ना येन चातुर्महाराजिका देवास्तेनोपसंक्रान्ताः । उपसंक्रम्य चातुर्महाराजिकान् देवानिदमवोचन् । यत् खलु मार्षा जानीध्वं महासैन्यं प्रत्युपस्थितम् । सन्नह्यतां चतुरंगो बलकायः । वयं सर्वे भग्ना इति । तैः परिज्ञातम् । ते कथयन्ति । भवन्तः अयं मान्धाता राजा चक्रवर्ती शक्रं देवेन्द्रं दर्शनाय गच्छति । पुण्यमहीशाख्यश्चायम् । का शक्तिरस्माकमनेन सार्धं संग्रामयितुम् । किन्तु अर्घं पाद्यं च गृहीत्वा प्रत्युद्गन्तव्यमिति । ततश्चातुर्महाराजिका देवा अर्घं पाद्यं च गृहीत्वाच्छत्रध्वजपताकाभिर्विविधैश्च वाद्यैः प्रत्युद्गताः । ततो राजा मान्धाता चातुर्महाराजिकान् देवान् प्रतिसंमोद्य देवैः परिवृतो देवांस्त्रयस्त्रिंशान् गतः । शक्रेण च देवेन्द्रेणार्धासनेनोपनिमन्त्रितः । ततोऽसुराश्चतुरंगं बलकायं सन्नह्य शक्रं देवेन्द्रमभिगताः । यक्षैः शक्रस्य देवेन्द्रस्यारोचितम् । यत् खलु कौशिक जानीया असुराः पञ्च गुल्मकान् भङ्क्त्वा प्रत्युपस्थिताः । यत्ते G. M. 96 कृत्यं वा करणीयं वा तत्कुरुष्वेति । ततः शक्रो देवेन्द्रः संप्रस्थितः । राज्ञा मान्धात्राभिहितः । तिष्ठ अहमेव गच्छामीति । शक्रः कथयति एवं कुरुष्वेति । ततो राजा मान्धाता अष्टादशभिर्भटबलाग्रकोटीभिरुपरि विहायसमभ्युद्गम्य गुणास्फालनं कृतवान् । असुरा अष्टादशभटबलाग्रकोटीर्दृष्ट्वा अतिविभीषणं च शब्दं श्रुत्वा कर्णौ पिधाय निष्पलायिताः ।

ततो राज्ञो मान्धातुरेतदभवत् । अस्ति मे जम्बुद्वीपे द्वीपः ऋद्धश्च स्फीतश्च क्षेमश्च सुभिक्षश्चाकीर्णबहुजनमनुष्यश्च पूर्वविदेहः अवरगोदानीयः उत्तरकुरुश्च । यत्त्वहं देवानां च मनुष्याणां च राज्यैश्वर्याधिपत्यं कारयेयमिति । सहचित्तोत्पादाद्राजा मान्धाता तस्य ऋद्धे परिहीने जम्बुद्वीपमागत्य खरमाबाधितं प्रवेदितवान् गाथां च भाषते ।

न कार्षापणवर्षेण तृप्तिः कामेषु विद्यते ।
अल्पास्वादान् बहुदुःखान् कामान् विज्ञाय पण्डितः ।
अपि दिव्येषु कामेषु रतिं नैवाधिगच्छति ॥ ७६ ॥
तृष्णाक्षये रतो भवति सम्यक्संबुद्धश्रावकः ।
पर्वतोऽपि सुवर्णस्य समो हिमवता भवेत् ।
नालमेकस्य तद्वित्तमिति विद्वान्समाचरेत् ॥ ७७ ॥
यः प्रेक्षते दुःखमितो निदानं कामेषु जातु स कथं रमेत ।
लोके हि शल्यमुपधिं विदित्वा तस्यैव धीरो विनयाय शिक्षते ॥ ७८ ॥

ततः [स राजा मान्धाता निरर्गलं] यज्ञमिष्ट्वा गाथां भाषते ।

अल्पकं जीवितं ज्ञात्वा सुकृच्छ्रं सांपरायिकम् । G. M. 97
करणीयानि पुण्यानि दुःखं ह्यकृतपुण्यतः ॥७९॥
तस्माद्धि पुण्यकामेन देयं दानं यथाविधि ।
कृतपुण्या हि मोदन्ते लोकेऽस्मिंश्च परत्र च ॥८०॥ इति ॥

भगवानाह । किं मन्यसे महाराज योऽसौ राजा मान्धाता अहमेव स तेन कालेन तेन समयेन । यन्मया इत्थं सत्त्वहितं कृतं तेन नानुत्तरं ज्ञानमधिगतम् । किं त्वेतद्दानमनुत्तरायाः सम्यक्संबोधेर्हेतुमात्रकं संभारमात्रकम् ।

पुनरपि महाराज यन्मया अनुत्तरां सम्यक्संबोधिं प्रार्थयिता सर्वहितं कृतं तच्छ्रूयताम् ।

भूतपूर्वं महाराज महासुदर्शनो नाम राजाभूत् चक्रवर्ती सप्ततिरत्नैः समन्वागतश्च तस्तृभिश्च मानुषिकाभिरिद्धिभिः ।

विस्तरेण महासुदर्शनसूत्रे दीर्घागमे षट्सूत्रिकनिपाते ।

अथ महासुदर्शनो राजा धर्मप्रासादे पञ्च प्रत्येक बुद्धशतानि भोजयित्वा प्रत्येकं च दूष्ययुगेनाच्छादयित्वा गाथां भाषते ।

लब्ध्वा हि विपुलं भोगं न प्रमाद्येद्विचक्षणः ।
दद्यात्संपन्नशीलेभ्यो यत्र रिध्यन्ति दक्षिणाः ॥ ८१ ॥
एवं दत्त्वेह मेधावी श्राद्धो मुक्तेन चेतसा ।
अव्यावादसुखे लोके उपपद्येत पण्डितः ॥ ८२ ॥ इति ॥

स्यात् खलु ते महाराज अन्यः स तेन कालेन तेन समयेन महासुदर्शनो नाम G. M. 98
राजा चक्रवर्ती चतुर्द्वीपेश्वरः सप्ततिरत्नैः समन्वागतश्चतस्तृभिश्च मानुषीकाभिरिद्धिभिरिति

न खल्वेवं द्रष्टव्यम् । अपि त्वहमेव स तेन कालेन तेन समयेन महासुदर्शनो नाम राजा चक्रवर्ती चतुर्द्वीपेश्वरः सप्तरत्नैः समन्वागतश्चतसृभिश्च मानुषिकाभिरिद्धिभिः । स्यात् खलु ते महाराज तेन मया दानेन वा दानसंविभागेनानुत्तरा सम्यक्संबोधिरधिगता इति न खल्वेवं द्रष्टव्यम् । अपि तु तद्दानमनुत्तरायाः सम्यक्संबोधेर्हेतुमात्रकं प्रत्ययमात्रकं संभारमात्रकम् ।

पुनरपि महाराज यन्मया अनुत्तरां सम्यक्संबोधिं प्रार्थयता दानानि दत्तानि पुण्यानि च कृतानि तच्छ्रूयताम् ।

भूतपूर्वं महाराज वेलामो नाम ब्राह्मणमहाशालोऽभूत । स इदमेवंरूपं ब्राह्मणेभ्यो दानमदाच्चतुरशीतिनागसहस्राणां सुवर्णालंकाराणां सुवर्णध्वजानां हेमजालप्रतिच्छन्नानाम्

विस्तरेण वेलामसूत्रे मध्यमागमे ब्राह्मणनिपाते ।

स एवं दानानि दत्त्वा गाथां भाषते ।

दानं दत्त्वा सुखी हि स्याद्दानं दत्त्वा विशारदः ।
दानेन पूज्यते साधु देवेषु मनुजेषु च ॥ ८३ ॥
तस्मात्संपत्तिकामेन दानं देयं विशारदैः ।
G. M. 99 मोक्षमाकांक्षता नित्यमैश्वर्यं च सुरालयम् ॥ ८४ ॥

स्यात् खलु ते महाराज अन्यः स तेन कालेन तेन समयेन वेलामो नाम ब्राह्मण-महासालोऽभूत् । न खल्वेवं द्रष्टव्यम् । अहमेव स तेन कालेन तेन समयेन वेलामो नाम ब्राह्मणमहासालोऽभूवम् । मया तदेवंविधं ब्राह्मणेभ्यो दानं दत्तम् । स्यात् खलु ते महाराज तेन मया दानेन वा दानसंविभागेनानुत्तरा सम्यक्संबोधि [रधि] गतेति न खल्वेवं द्रष्टव्यम् । अपि तु तद्दानमनुत्तरायाः सम्यक्संबोधेर्हेतुमात्रकं प्रत्ययमात्रकं संभारमात्रकम् ।

पुनरपि महाराज यन्मया अनुत्तरां सम्यक्संबोधिं प्रार्थयता दानानि दत्तानि पुण्यानि च कृतानि तच्छ्रूयताम् ।

भूतपूर्वं महाराज शकुनो नाम राजाभूत् चक्रवर्ती चतुर्द्वीपेश्वरः सप्तरत्नैः समन्वागतश्चतसृभिश्च मानुषिकाभिरिद्धिभिः । शक्रस्य देवेन्द्रस्य सुहृद्वयस्यकः । तस्य राज्ञो न पुत्रो न दुहिता । स करे कपोलं दत्वा चिन्तापरो व्यवस्थितः । ईदृशे मम भोगैश्वर्ये न पुत्रो न दुहिता । ममात्ययादुद्दायादं कुलं भविष्यति । स शक्रेण देवेन्द्रेण दृष्टः । स कथयति । मार्ष कस्मात्त्वं करे कपोलं दत्वा चिन्तापरस्तिष्ठसि । स कथयति । कौशिक ईदृशे मम महाभोगैश्वर्ये न पुत्रो न दुहिता । ममात्ययादुद्दायादं कुलं भविष्यति । स

कथयति । मार्ष अहं ते ओषधिं प्रेषयिष्यामि । देव्यः पास्यन्ति । ततस्ते पुत्रा भविष्यन्ति दुहितरश्च । शक्रेण गन्धमादनात् पर्वतादोषधिरादाय तस्य राज्ञः प्रेषिता । राज्ञा अन्तःपुरस्यार्पिता । इमामोषधीं पास्यथ । तस्य राज्ञः अग्रमहिषी शयितिका । ताभिस्तामनु- G. M. 100 त्थाप्यौषधिः पीता । सर्वास्ता आपन्नसत्त्वा संवृत्ताः । ततः पश्चात्सा अग्रमहिषी व्युत्थिता । तया तादृष्टा आपन्नसत्त्वाः । सा कथयति । किं युष्माभिः कृतं येनापन्नसत्त्वाः संवृत्ताः । ताः कथयन्ति । देवेनास्मभ्यमोषध्यः पानाय दत्ताः । किमर्थं [यु] ष्माभिरहं नोत्थापिता । अपितु कतरेण भाजनेन ओषध्यः पीताः । कुशमोटकं बध्वा । कुत्र ते कुशाः । इमे तिष्ठन्ति । तया कुशाः प्रक्षाल्य पीताः । साप्यापन्नसत्त्वा संवृत्ता । ता अष्टानां वा नवानां वा मासानामत्ययात्प्रसूताः सर्वासां पुत्रा जाताः । तस्या अप्यग्रमहिष्याः पुत्रो जातोऽष्टादशभिरवलक्षणैः समन्वागतः । सिंहवक्त्राकृतिमुखो महानग्नबलः । तस्य विस्तरेण जातस्य जातिमहं कृत्वा कुश इति नामधेयं व्यवस्थापितम् । स राजा [तं दृष्ट्वा विकोपं जनयते] तानन्यांश्च पुत्रान् दृष्ट्वा प्रसादं प्रवेदयते । प्रातिसीमकोट्टराजानः कथयन्ति । भवन्तो वयमनेन महाशकुनिराज्ञा सर्वे [अभि] भूता गच्छामः । तं राज्यात् च्यवयामः । ते आगत्य चतुरंगबलकायेन तस्य नगरं वेष्टयित्वावस्थिताः । राजा महाशकुनिर्न शक्नोति तैः सार्धं संग्रामयितुम् । स द्वाराणि बद्ध्वा प्राकाराणि मापयित्वावस्थितः । कुशो मातुः सकाशं गत्वा कथयति । अम्ब कस्यार्थे द्वाराणि बद्धानि । एष तव पिता कोट्टराजभिः सार्धं न शक्नोति संग्रामयितुम् । स एष द्वाराणि बद्ध्वावस्थितः । अम्ब अहमेभिः सार्धं संग्रामं संग्रामयामि । मम राजा रथमनुप्रयच्छ[तु] । पुत्र त्वमस्यानिष्टो द्वेष्यश्च । स एष तव किं रथं दास्यति । G. M. 101 अम्ब गच्छ । गत्वा कथय । कुशः कुमार एभिः सार्धं संग्रामयिष्यति । रथमनुप्रयच्छ । तया गत्वा राजाभिहितः । देव कुमारः कथयति । अहमेभिः सार्धं संग्रामयामि । रथमनुप्रयच्छ । तेन तस्य रथोऽनुप्रदत्तः । सद्वौ तूणौ बद्ध्वा रथमधिरुह्य निर्गन्तुमारब्धः । शक्रो देवेन्द्रः संलक्षयति । इमे कोट्टराजानो बलवन्तः । कोऽयं कुशः कुमारो भद्रकल्पीयो बोधिसत्त्वः खेदमापत्स्यते । साहाय्यमस्य कल्पयितव्यम् । तेन तस्य शंखचक्रगदानुप्रदत्ता । बोधिसत्त्व एभिस्त्वं जीविकां कल्पय । स द्वाराण्युद्घाट्य निर्गतः । स शंखमापूरयति । तदा शंखशब्देन सेना विद्रावयति । केचित्तेन शब्देन बधिरीभूताः । निष्पलायन्ति केचित्कर्णौ विधाय । यदि चक्रं गदां क्षिपन्ति तद्रसातलं प्रविशति । ते [न] रणमध्यं गत्वा शंखमापूरितम् । सर्वेषां कर्णानि स्फुटितानि । ते पुरुषराक्षसोऽयमिति कृत्वा निष्पलायिताः । स सर्वसामन्तविजयं कृत्वा पितुः सकाशमागतः । देव मया

देशः प्रसाधितः । सर्वराजानो निर्जिताः । इति श्रुत्वा राजा महाशकुनिस्तुष्टः । स
संलक्षयति । कुशः कुमारो बलवान् वीर्यसंपन्नः । कथमहमस्यान्तिके अप्रसादं प्रवेदयामि ।
स तस्यान्तिके प्रसादं प्रवेदयितुमारब्धः । तेन ते पुत्रा निवेशिताः । कुशस्यापि दारिकां
याचितुमारब्धः । सर्वे ते कथयन्ति । दास्यामो दारिकां कुशवर्जम् । अन्यतमेन
राज्ञान्यतमस्य राज्ञो दुहिता याचिता । न तावदुद्वाहः क्रियते । यावन्महाशकुनि-
C. M. 102 राज्ञान्यस्य पुत्रस्यार्थे व्याजान्तरेण सा दारिका कुशस्यानुप्रदत्ता । नक्षत्रदिवसमुहूर्तदिवसं
दृष्ट्वा च कुशः कुमारो निवेशितः । राजा कथयति । भवन्तो न के [न] चित्कुशस्यादर्शः
समर्पयितव्यो नाप्यभिषेकपात्रेण स्नापयितव्यः । न च दिवान्तःपुरे प्रवेशो दातव्यः ।
कुशः कुमारो मातृभिः सार्धं क्रीडति । तया पत्न्या दृष्टः । सा कथयति । क एष
पिशाचः कुमाराणां मध्ये क्रीडति । एष तव स्वामी भविष्यति । भूयोऽपि तया कुमारैः
सार्धं जलक्रीडनया क्रीडन् दृष्टः । यावत् तवैव स्वामी । कीदृशो मम स्वामी
भविष्यति । सा संलक्षयति । प्रत्यक्षीकरिष्यामि । तया प्रदीपं प्रज्वाल्य कूण्डीरकेण
प्रच्छाद्य स्थापितः । स चान्तःपुरं प्रविष्टः । तया च प्रदीपः प्रदर्शितः । यावत्पश्यति
अष्टादशभिरवलक्षणैः समन्वागतो सिंहवक्त्राकृतिमुखश्च । सा कथयति पिशाचः
पिशाच इति कृत्वा निष्पलायिता । राज्ञो महाशकुनिनोऽन्यतमं कार्वटिकं व्युत्थितम् । तेन
कुशः कुमारः प्रेषितः । गच्छ का [र्व] टिकं सन्नामय । स तत्र गतः । कुशपत्न्या मातापित्रोः
संदिष्टम् । किं युष्माकं पृथिव्यां पुरुषा न सन्ति याहं युष्माभिः पिशाचस्यानुप्रदत्ता ।
यदि मम नयथेति एवं कुशलम् । नोचेदहमात्मानं प्रघातयिष्ये । सा तैर्नीता । कुशोऽपि
कुमारस्तं कार्वटिकं निर्जित्यागतः । स मातरं पृच्छति । अम्ब कुत्र सा मम पत्नी ।
सा कथयति । मातापितृभ्यां नीता । कस्यार्थम् । त्वं पिशाच इति कृत्वा । अम्ब
गच्छामि तामानयामि । पुत्रैवं कुरुष्व । स शंखचक्रगदामादाय संप्रस्थितः ।
यावदन्यतमस्मिन्कर्वटके सिंहभयेन महाजनकाया द्वाराणि बद्ध्वा दिशोऽणुव्यवलोकयन्त-
G. M. 103 स्तिष्ठन्ति । कुशः कुमारः कथयति । किमेवं तिष्ठथ । सिंहभयात् । किं न
प्रघातय [थ] । न शक्नुमः । यद्यहं प्रघातयामि किं ममानुप्रयच्छथ । चतुरंगस्य
बलकायस्यार्धम् । कुशेन कुमारेण सिंहसमीपं गत्वा शंखः आपूरितः । तस्य कर्णौ
स्फुटितौ । कालं गतः । स तं गृहीत्वा कर्वटकं गतः । भवन्तः अयं स सिंहः ।
गृह्णन्तु चतुरंगस्य बलकायस्यार्धम् । स कथयति । युष्माकमेव हस्ते तिष्ठतु ।
प्रतिनिवृत्ततो दास्यथ । तस्य यस्मिन्कर्वटके सा पत्नी तं च कर्वटकं गतः । माला-
कारसकाशमुपसंक्रान्तः । कस्त्वमीदृशः । स कथयति । मालिकपुत्रः । किं तव

नाम। वृजिक इति। कुशला भवन्तिबोधिसत्त्वास्तेषु तेषु शिल्पस्थानकर्मस्थानेषु। स शोभनां मालां ग्रथ्नाति। स मालिकस्तस्या दारिकायास्तां माला [म] नुप्रयच्छति सा कथयति। न त्वं कदाचिदीदृशीं मालां ग्रथितपूर्वः। किमत्र कारणम्। ममान्तेवासिना ग्रथितम्। पश्यामि तवान्तेवासिनम्। तेन स तत्र नीतस्तया दृष्टः। सा संलक्षयति। कोऽयं पिशाच आगतः। तया शब्दः कृतः। पिशाचः पिशाच इति निष्कासितः। सूपकारसकाशं गतः। स कथयति। कस्त्वमिति। अहं सूपकारपुत्रः। किं नामा त्वम्। स्थालीसुगन्धो नाम। [स] शोभनं साधनपचनं करोति। स सूपकारस्तस्या दारिकायास्तं साधनपचनं समर्पयति। सा दारिका कथयति। भोः पुरुष शोभनसाधनपचनस्य को योगः। ममान्तेवासिना साधितम्। पश्यामि तवान्तेवासिनम्। यावत्तत्रापि स निष्कासितः। वैद्यसकाशं G. M. 104 गतः। स कथयति। कस्त्वम्। वैद्यपुत्रः। किंनामा त्वम्। आत्रेयो नाम। तस्या दारिकायाः शिरोर्तिः प्रादुर्भूता। तां वैद्या न शक्नुवन्ति स्वस्थीकर्त्तुम्। स वैद्यश्चिन्तापरो व्यवस्थितः। स कथयति। उपाध्याय किं चिन्तापरो भवति। राजदुहित्र्याः शिरोर्तिः। न शक्नुमः स्वस्थीकर्त्तुम्। गच्छाम्यहं स्वस्थीकरोमि। स गतस्तया दृष्टः। सा संलक्षयति। कोऽयं पिशाच आगतः। भूयः संलक्षयति। यदि किंचिद्वक्ष्यामि न मे स्वस्थीकरिष्यति। यदाहं स्वस्थीभवेयं तदा निष्कासयिष्ये। सा तेन स्वस्थीकृता। तदा शब्दः कृतः पिशाचः पिशाच इति। स तया निष्कासितः। अमात्यसकाशं गतः। कस्त्वम्। अहं सहस्रयोधी। तैस्तस्य संग्रहः कृतः। सा राजदुहिता येन लब्धपूर्वा तेन श्रुतम्। या सा मम राजदुहिता लब्धपूर्वा सा कुशं कुमारं परित्यज्य स्वगृहं गता। तेन तस्य राज्ञः संदिष्टम्। यदि तावन्मे दारिकामनुप्रयच्छसीति एवं कुशलम्। नोचेद्राज्यात् च्यावयिष्ये। स कथयति। एषा ममा दुहिता राज्ञो महाशकुनेः पुत्रस्य कुशस्य कुमारस्य प्रदत्तिका। किमिदानीमन्यस्मै दास्ये। स चतुरङ्गेण बलकायेनागत्य तस्य राजधानीं वेष्टयित्वावस्थितः। स राजा तेन सार्धं न शक्नोति संग्रामं संग्रामयितुम्। स द्वाराणि बद्ध्वावस्थितः। कुशः कुमारोऽमात्यानामंत्रयते। कस्माद्भवन्तो द्वाराणि बद्धानि। तैस्तस्य विस्तरेणारोचितम्। कुशः कुमारः कथयति। यदि मम राजा दुहितरमनुप्रयच्छति अहं तेन सार्धं संग्रामं संग्रामयिष्ये। तैः राज्ञ आरोचितम्। स कथयति। एषा मया दुहिता महाशकुनेः G. M. 05 पुत्रस्य दत्तिका। कथमहमस्य दास्ये। अपि च दारिकार्थेऽयं संरम्भः। अमात्याः कथयन्ति। देव ए [ष] ताव [द] नेन सार्धं संग्रामं संग्रामयतु।

न ज्ञायते कस्य जयो भविष्यति । तत्र वयं कालज्ञा भविष्यामः कुशः कुमारः पंचशतिके द्वौ तूणौ बद्ध्वा शंखचक्रगदां च गृहीत्वा निर्गतः । तेन शंखमापूरितम् । तेषां कर्णानि स्फुटितानि । निष्पलायिता । सा राजदुहिता संलक्षयति । अयं कुशः कुमारो महावीर्यपराक्रमः । कथमहमस्यान्तिके अप्रसादं प्रवेदयिष्ये । सा तस्य प्रसादं प्रवेदितवती । राजानमिदमवोचत् । यथा प्रतिज्ञातं तत्कुरु । पुत्रि त्वं मया कुशस्यानुप्रदत्तिका । तात स एवायं कुशः कुमारः । पुत्रि यद्येवं गच्छ । तेन तस्य चतुरंगो बलकायोऽनुप्रदत्तो महता सत्कारेण सानुप्रेषिता ।

स तं कर्वटकं गतः । स तेषां कथयति । भवन्तः अनुप्रयच्छत अस्माकं चतुरंगस्य बलकायस्यार्धम् । ते कथयन्ति । कुमार [चतुरङ्गो बलकायः] उदकस्यौघसदृशं गतः । येन चतुरंगो बलकाय ऊढस्तत्र नातिदूरे एढकाश्चरन्ति । कुशः कुमारो गाथां भाषते ।

हस्तिनो यत्र उह्यन्ते कुंजराः षष्टिहायनाः ।
उपमानेन विज्ञेया ऊढास्तत्र गवेडकाः ॥८५॥

यदि तावदनुप्रयच्छथ इत्येवं कुशलम् । नो चेदनुप्रयच्छथ महामर्यादाबन्धं करिष्यामि । तैस्तस्यानुप्रदत्तम् ।

G. M. 106 स नद्यास्तीरे वासमुपगतः । स श्रान्तकायो नदीमवतीर्णः स्नानाय । तत्र स्वमुखबिम्बो दृष्टः । स संलक्षयति । अष्टादशभिरवलक्षणैः समन्वागतः सिंहवक्त्राकृतिमुखश्च । अत एव इयं राजदुहिता ममान्तिके अप्रसादं प्रवेदयति । किमीदृशेन मम जीवितेन प्रयोजनम् । गच्छाम्यात्मानं प्रघातयामि । सोऽन्यतमं गहनं प्रविश्यात्मानमुद्बन्धितुमारब्धः । शक्रो देवेन्द्रः संलक्षयति । अयं भद्रकल्पीयो बोधिसत्त्वो रूपशोभाविरहादात्मानं प्रघातयति । पूरयितव्योऽस्य मनोरथः । शक्रः कथयति । कुमार मा खेदमापत्स्यसे मा आत्मानं प्रघातय । इमं चूडामणिं शिरसि धारय पूर्णमनोरथो भविष्यसि । इत्युक्त्वा प्रक्रान्तः । कुशः कुमारोऽन्तःपुरं प्रवेशितुमारब्धः । दौवारिकेण पुरुषेण निवार्यते । कुशकुमारस्यायमन्तःपुरं मा प्रविश । स कथयति । स एवाहं कुशः । ते न श्रद्दधति । तेन चूडामणिरपनीतः । यथा पौराणः संवृत्तः । ते श्रद्धिताः । कुशः कुमारः संलक्षयति । इहैव तिष्ठामि । तेन पितुः संदिष्टम् । तात अनुजानीष्व माम् । इहैव तिष्ठामि । शक्रेण देवेन्द्रेणास्य चत्वारो धातुगोत्राः प्रदर्शिताः । तेन सा पुरी चतूरत्नमयीं कृत्वा प्रतिष्ठापिता । कुशेन कुमारेग वासितमिति कुशावती कुशावतीति संज्ञा संवृत्ता । स राजा संवृत्तः । कुशो नाम बलचक्रवर्ती तेषु षष्टिषु नगरसहस्रेषु

यज्ञवाटानि मापयित्वा बहूनि वर्षाणि बहूनि वर्षशतानि बहूनि वर्षसहस्राणि बहूनि G. M. 107
वर्षशतसहस्राणि ब्राह्मणेभ्यो दानमदात् । स आत्मनो यज्ञसंपदं दृष्ट्वा गाथां भाषते ।

समृद्धिमात्मनो दृष्ट्वा देवेषु मनुजेषु च ।
को दानं न प्रयच्छेत संपत्तिर्येन लभ्यते ॥८६॥

प्रत्यूह्य योऽयं शतानिपुंसां मात्सर्यमाक्रम्य सपत्नभूतम् ।
ददाति दानं परलोकभीरुः शूरेष्वसौ शूरतरो मतो मे ॥८७॥

न तं हि शूरं मुनयो बदन्ति यः शस्त्रपाणिर्विचरत्यनीके ।
दानं प्रयच्छन्ति विशारदा ये शूरांस्तु तान्सर्वविदो वदन्ति ॥८८॥

स्यात् खलु ते महाराजान्यः स तेन कालेन तेन समयेन कुशो नाम राजा बभूव बलचक्रवर्ती येन तत्षष्टिषु नगरसहस्रेषु दानानि दत्तानि पुण्यानि कृतानि । न खल्वेवं द्रष्टव्यम् । अपि त्वहमेव तेन कालेन तेन समयेन कुशो नाम राजाभूवं बलचक्रवर्ती । मयैव तत्षष्टिषु नगरसहस्रेषु यज्ञवाटानि मापयित्वा दानानि दत्तानि पुण्यानि कृतानि । स्यात् खलु ते महाराज तेन मया दानेन वा दानसंविभागेन वानुत्तरा सम्यक्संबोधिरभिसंबुद्धेति । न खल्वेवं द्रष्टव्यम् । अपि त्वभून्मे तद्दानमनुत्तरायां सम्यक्संबोधौ हेतुमात्रकं प्रत्ययमात्रकं वा संभारमात्रकं वा ।

भिक्षवो बुद्धं भगवन्तं पृच्छन्ति । किं भदन्त कुशेन राज्ञा कर्म कृतं यस्य कर्मणो विपाकेनाष्टादशभिरवलक्षणैः समन्वागतः आढ्ये महाधने महाभोगे कुले जातः । G. M 108
भगवानाह । कुशेनैव भिक्षवः कर्माणि कृतान्युपचितानि लब्धसंभाराणि परिणतप्रत्ययान्योघवत्प्रत्युपस्थितानि अवश्यंभावीनि । कुशेनैव भिक्षवः कर्माणि कृतान्युपचितानि कोऽन्यः प्रत्यनुभविष्यति । न भिक्षवः कर्माणि कृतान्युपचितानि बाह्ये पृथिवीधातौ विपच्यन्ते नाब्धातौ न तेजोधातौ न वायुधातौ । अपि तूपात्तेष्वेव स्कन्धधात्वायतनेषु कर्माणि कृतानि विपच्यन्ते शुभान्यशुभानि च ।

न प्रणश्यन्ति कर्माणि अपि कल्पशतैरपि ।
सामग्रीं प्राप्य कालं चफलन्ति खलु देहिनाम् ॥ ८९ ॥

भूतपूर्वं भिक्षवोऽन्यतमस्मिन् कर्वटके गृहपतिः प्रतिवसति । स प्रभूतं खादनीयभोजनीयं गृहीत्वोद्यानं गतः । असति बुद्धानां भगवतामुत्पादे प्रत्येकबुद्धा लोके उत्पद्यन्ते हीनदीनानुकंपकाः प्रान्तशयनासनभक्ता एकदक्षिणीया लोकस्य ।

अथान्यतमः प्रत्येकबुद्धो जनपदचारिकां चरंस्तदुद्यानमनुप्राप्तः। तेन गृहपतिना दृष्टः। तेन पौरुषेयाणामाज्ञा दत्ता। भवन्तो निष्कासयतैनं प्रव्रजितम्। ते नोत्सहन्ते निष्कासयितुम्। तेन गृहपतिना स्वयमेवोत्थाय गृहीत्वा निष्कासितः उक्तश्च। सिंहमुखाष्टादशभिरवलक्षणैः समन्वागतः कुत्र त्वं प्रविशसि। प्रत्येकबुद्धः संलक्षयति। मा हैवायं तप्येत अत्यन्तक्षतश्चोपहतश्चेति विदित्वोपरि विहायसमिति विस्तरः।

यावत्तेन सत्कृतो यावत्पादयोर्निपत्य प्रणिधानं कर्तुमारब्ध यन्मया एवंविधे
G. M. 109 सद्भूतदक्षिणीये खरं वाक्कर्म निश्चारितं नाहमस्य कर्मणो भागी स्याम्। यत्तु काराः कृता अनेनाहं कुशलमूलेनाढ्ये महाधने महाभोगे कुले जायेय। किं मन्यध्वे भिक्षवो योऽसौ गृहपतिरेष एवासौ कुशः। यदनेन प्रत्येकबुद्धस्यान्तिके खरं वाक्कर्म निश्चारितं तस्य कर्मणो विपाकेनाष्टादशभिरवलक्षणैः समन्वागतः सिंहवक्त्राकृतिमुखश्च संवृत्तः। यत्तु काराः कृतास्तस्य कर्मणो विपाकेन राजा संवृत्तो बलचक्रवर्ती। इति हि भिक्षवः एकान्तकृष्णानां कर्मणामेकान्तकृष्णो विपाकः। व्यतिमिश्राणां व्यतिमिश्रः। एकान्तशुक्लानामेकान्तशुक्लः। तस्मात्तर्हि भिक्षव एवं शिक्षितव्यम्। एकान्तकृष्णानि कर्माण्यपास्य व्यतिमिश्राणि च एकान्तशुक्लेष्वेव कर्मस्वाभोगः करणीयः।

पुनरपि महाराज यन्मयानुत्तरां सम्यक् संबोधिं प्रार्थयता दानानि दत्तानि पुण्यानि च कृतानि तच्छ्रूयताम्। भूतपूर्वं महाराज कलिंगेषु त्रिशंकुर्नाम मतंगराजोऽभूत्। अनेकमतंगशतपरिवारोऽनेकमतंगसहस्रपरिवारोऽनेकमतंगशतसहस्रपरिवारो मैत्र्यात्मकः कारुणिकः सर्वसत्त्वहितानुकंपी। तस्य विषये यदा दुर्भिक्षं भवति तदा सत्योपयाचनेन देवो वर्षति। न कदाचिद्दुर्भिक्षं भवति। स ऋषिमध्ये प्रव्रजितः। तेन पञ्चाभिज्ञाः साक्षात्कृताः। तेन खलु समयेन वाराणस्यां ब्रह्मदत्तो नाम राजा राज्यं कारयति ऋद्धं च स्फीतं च क्षेमं च सुभिक्षं चाकीर्णबहुजनमनुष्यं च। यावदपरेण समयेन नैमित्तिकैर्द्वादशवार्षिकी अनावृष्टिर्व्याकृता। ततो राज्ञा ब्रह्मदत्तेन वाराणस्यां नगर्यां घण्टावघोषणं
G. M. 110 कारितम्। श्रृण्वन्तु भवन्तो वाराणसीनिवासिनः पौराः। नैमित्तिकैर्द्वादशवार्षिकी अनावृष्टिर्व्याकृता। यस्य युष्माकमियन्तं कालमन्नमस्ति स तिष्ठतु। यस्य नास्ति स गच्छत्विति। ततः स जनकायो दुर्भिक्षकालमृत्युभयभीतः संजल्पं कुर्तुमारब्धः। भवन्तो राज्ञा एवं विजितेऽयं घण्टावघोषणं कारितम्। कथं प्रतिपत्तव्यं कुत्र गच्छाम इति। तैः श्रुतं मतंगविषये मतंगजातीयः ऋषिः। अस्य सत्योपयाचनेन देवो वर्षतीति। ततो येषां द्वादशवार्षिकं भक्तं नास्ति ते मतंगविषयं गताः। मतंगजातीयस्य ऋषेः पुत्रो मतंगराजः।

तेन तस्य जनकायस्य द्वादशवर्षाण्यन्नपानेन योगोद्वहनं कृतम् । समनुबद्ध एवं दुर्भिक्षः प्रादुर्भूतः । राजा ब्रह्मदत्तेन अमात्याः पृष्टाः । कुत्रासौ जनकायो गत इति । अमात्याः कथयन्ति । देव कलिंगविषये त्रिशंकुर्नाम मतङ्गराजो मैत्र्यात्मकः कारुणिको महात्मा सर्वसत्त्वहितवत्सलः । तस्य सत्योपयाचनेन देवो वर्षति । तत्र महाजनकायो गतः । राजा कथयति । भवन्तो महादुर्भिक्षोऽयं दुर्भिक्षान्तरकल्पसदृशः । कथमत्र प्रतिपत्तव्य-मिति । ते कथयन्ति । देव श्रूयते योऽसौ मतङ्गविषये राजा ऋषिषु प्रव्रजितः सोऽध्येषितव्य इति । ततो राजा ब्रह्मदत्तो मतङ्गविषयं गत्वा तमृषिमध्येषितुमारब्धः । महर्षे मम विजिते महादुर्भिक्षं दुर्भिक्षान्तरकल्पसदृशम् । तदर्हसि सत्योपयाचनं कर्तुमिति । स सत्योपयाचनं कर्तुमारब्धः ।

श्वपाकानां कुले जातो मतङ्गो दुष्टहिंसकः ।
त्रिशंकुरिति विख्यातो देवेषु मनुजेषु च ॥ ९० ॥ G. M. 111

येन मे सत्यवाक्येन मैत्रं चि [त्तं] सुभावितम् ।
अखिलं सर्वसत्त्वेषु नागेमास्तर्पय प्रजाः ॥ ९१ ॥

जन्मप्रभृति यस्मान्मे मैत्रं चित्तं सुभावितम् ।
अनेन सत्यवाक्येन नागेमास्तर्पयप्रजाः ॥ ९२ ॥

ततः सत्योपयाचनेन वाराणस्यां देवो वृष्टः । दुर्भिक्षं निवृत्तं सुभिक्षं प्रादुर्भूतम् । ततो वाराणसीनिवासी जनकायो मतङ्गविषयाद्वाराणसीमागतः । स्यात् खलु ते महाराजान्यः स तेन कालेन तेन समयेन त्रिशंकुर्नाम मतङ्गराजोऽभूत् मैत्र्यात्मकः कारुणिकः सर्वसत्त्वहितानुकम्पी यस्य सत्योपयाचनेन देवो वृष्टः दुर्भिक्षं निवृत्तं सुभिक्षं प्रादुर्भूतमिति । न खल्वेवं द्रष्टव्यम् । अपि त्वहमेव स तेन कालेन तेन समयेन त्रिशंकुर्नाम मतङ्गराजो बभूव मैत्र्यात्मकः कारुणिकः सर्वसत्त्वहितानुकंपी यस्य सत्योप-याचनेन देवो वृष्टः । स्यात् खलु ते महाराज मया दानेन वा दानसंविभागेन वा अनुत्तरा सम्यक्संबोधिरधिगता । न खल्वेवं द्रष्टव्यम् । अपि त्वभूत्तद्दानमनुत्तरायां सम्यक्संबोधौ हेतुमात्रकं वा संभारमात्रकं वा ।

पुनरपि महाराजयन्मया अनुत्तरां सम्यक्संबोधिं प्रार्थयिता दानानि दत्तानि पुण्यानि कृतानि तच्छ्रूयताम् । भूतपूर्वं महाराज मिथिलायां महादेवो नाम राजाभूच्चक्रवर्ती ।

विस्तरेण महादेवसूत्रे मध्यमागमे राजसंयुक्तकनिपाते ।

स आत्मनो यज्ञसम्पदं दृष्ट्वा गाथां भाषते च ।

G. M. 112 ऐश्वर्यं प्रार्थमानेन देवेषु मनुजेषु वा ।
दानं देयं यथाशक्त्या दारिद्र्यभयभीरुणा ॥९३॥

लोके संपूज्यते दाता दाता देवेषु पूज्यते ।
शरण्यः सर्वभूतानां पक्षिणां वा फलद्रुमः ॥९४॥ इति ।

स्यात् खलु ते महाराजान्यः स तेन कालेन तेन समयेन महादेवो नाम राजा चक्रवर्ती येन तं नियतं कल्याणं धर्मं प्रवर्तितम् । यन्नियतं कल्याणं वर्त्म प्रवृत्तमागम्य चतुरशीतिर्महादेवसहस्राणि राजर्षयो ब्रह्मचर्यमचार्षुरिति । न खल्वेवं द्रष्टव्यम् । अहमेव तेन कालेन तेन समयेन महादेवो नाम राजाभूवं चक्रवर्ती । मयैव तन्नियतं कल्याणं धर्मं प्रवर्तितम् । यन्नियतं कल्याणं वर्त्म प्रवृत्तमागम्य चतुरशीतिर्महादेवसहस्राणि राजर्षयो ब्रह्मचर्यमचार्षुः । स्यात खलु ते महाराज तेन मया दानेन वा दानसंविभागेन वा अनुत्तरा सम्यक्संबोधिरधिगतेति । न खल्वेवं द्रष्टव्यम् । अपितु तद्दानमनुत्तरायाः सम्यक्संबोधेर्हेतुमात्रकं प्रत्ययमात्रकं सम्भारमात्रकम् ।

पुनरपरं महाराज यन्मयानुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिप्रार्थयिता दानानि दत्तानि पुण्यानि कृतानि तच्छ्रूयताम् । भूतपूर्वं महाराज अस्यामेव मिथिलायां तेषामपश्चिमको निमिर्नाम राजाभूच्चक्रवर्ती ।

विस्तरेण निमिसूत्रे [मध्यमागमे] राजसंयुक्तकनिपाते ।
सोऽप्यात्मनो यज्ञसम्पदं दृष्ट्वा भाषते [च] ।
शुभकर्मकृतो दृष्ट्वा तथाप्यशुभकर्मणः ।
ये प्रमाद्यन्ति मनुजाः शोच्यास्ते पुरुषाधमाः ॥९५॥ इति ।

G. M. 113 अथ शक्रो देवानामिन्द्रो निमिं राजानमिदमवोचत् । वस निमे रमस्व निमे इहैव पञ्चभिः कामगुणैः समन्वितः समन्वङ्गीभूतः क्रीड रम परिचारयेति । स गाथां भाषते ।

यथा याचितकं भाण्डं तावत्कालं रथो यथा ।
तथोपममिदं स्थानं परेषां वशवर्ति यत् ॥ ९६ ॥

यतोऽहं मिथिलां गत्वा करिष्ये कुशलं बहु ।
आगमिष्ये ततः स्वर्गं कृतपुण्यः कृतोदयः ॥ ९७ ॥ इति ॥

स मिथिलामागत्य दानानि दत्त्वा पुण्यानि कृत्वा गाथां भाषते ।

सन्तो दानं प्रशंसन्ति यदापत्सु प्रदीयते ।
क्षत्रिये ब्राह्मणे वैश्ये शूद्रे चण्डालपुक्कसे ॥ ९८ ॥
दानं दत्त्वा च दुर्भिक्षे तर्पयित्वा च सज्जनान् ।
अपायान् वर्जयित्वेह स्वर्गलोके महीयते ॥ ९९ ॥
आनुशंसमिमं ज्ञात्वा दानं देयं मनीषिभिः ।
दानात्संपद्यते मोक्षश्चैश्वर्यं च सुरालयः ॥ १०० ॥ इति ॥

स्यात् खलु ते महाराजान्यः स तेन कालेन तेन समयेन निमिर्नाम राजाभूच्चक्रवर्ती यो देवांस्त्रयस्त्रिंशान् गतः शक्रेण देवेन्द्रेणार्धासनेनोपनिमन्त्रितो दिव्यैश्च पञ्चभिः कामगुणैः समन्वितः समन्वङ्गीभूतः क्रीडितवान् । [न खल्वेवं द्रष्टव्यम् ।] अहमेव स G. M. 114
तेन कालेन तेन समयेन । मयैव तानि मिथिलामागत्य चतुर्षु नगरद्वारेषु यज्ञवाटानि मापयित्वा दानानि दत्तानि पुण्यानि कृतानि । स्यात् खलु ते महाराज तेन दानेन वा दानसंविभागेन वानुत्तरा सम्यक्संबोधिरधिगतेति । न खल्वेवं द्रष्टव्यम् । अपितु तद्दानमनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेर्हेतुकमात्रकं प्रत्ययमात्रकं सम्भारमात्रकम् ।

ततोऽर्वाग् आनन्दो नाम राजाभूत् प्राभान्यः । विस्तरेण यावत्तस्यैको द्वौ यावत्पञ्च पुत्रा जाताः । योऽसौ तस्य पश्चिमकः पुत्रस्तस्यादर्शप्रख्यं मुखम् । तस्यादर्शमुख इति संज्ञा संवृत्ता । स उन्नीतो वर्धितो महान् संवृत्तः । आदर्शमुखः कुमारः सुरतः सुदान्तः तदन्ये ते चण्डा रभसाः कर्कशाः । सर्वे ते पितुरर्थकरणे निषण्णा न किञ्चित्प्रज्ञया प्रतिविध्यन्ति । आदर्शमुखः कुमारो गम्भीर गम्भीरान् प्रश्नान् स्वप्रज्ञया नितीरयति । आनन्दो राजा ग्लानः संवृत्तः । स संलक्षयति । कं राजत्वे प्रतिष्ठापयामि । स चेदहं पूर्वकाणां चतुर्णां भ्रातृणामन्यतमान्यतमं राजत्वे प्रतिष्ठापयिष्यामि एते चण्डा रभसाः कर्कशा जनपदाननयेन व्यसनमापादयिष्यन्ति । सचेदादर्शमुखं कुमारं राज्ये प्रतिष्ठापयिष्यामि ज्ञातीनां गर्ह्यो भविष्यामि । कथमिदानीमयं राजा ज्येष्ठपुत्रानपास्य कनीयांसं राज्ये प्रतिष्ठापयतीति । अपि तूपायसंविधानं कर्त्तव्यम् । सोऽमात्यानामन्त्रयते । हन्त ग्रामण्यो ममात्ययाद्युष्माभिरेकैकः कुमारः परीक्षितव्यः । यस्य मणिपादुकायुगं प्रावृतं तुल्यं भवति । सिंहासनं निषण्णस्य निष्कम्पं तिष्ठते । मुकुटं च मूर्ध्नि उपनिबद्धं निश्चलं G. M. 115
भवति । अन्तःपुरश्चाभ्युत्थानं कुरुते । षट् प्रज्ञाप्रतिवेदनीयानि ज्ञातव्यानि अन्तर्निधिर्बहि [र्निधि] रन्तर्बहिर्निधिः वृक्षाग्रे निधिः [पर्वताग्रे निधि] रुदकान्ते निधिः । यस्य सर्वाण्येतानि समाभवन्ति स युष्माभिर्ममात्ययाद्राज्ये प्रतिष्ठापयितव्य इत्युक्त्वा :'सर्वक्ष-

यान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रया' इति यावत् कालगतः। तैरमात्यैर्ज्येष्ठस्य कुमारस्य मणिपादुकायुगं समर्पितम्। समत्वं न कारयति। निषण्णस्य सिंहासनं प्रकम्पितम्। मुकुटमावद्धं चलति। अन्तःपुरेणाप्यस्याभ्युत्थानं न कृतम्। षट् प्रज्ञाप्रतिसंवेदनीयान्यारोचितानि। न जानाति न विजानाति। एवं त्रयाणां भ्रातॄणाम्। आदर्शमुखस्य कुमारस्य मणिपादुकायुगं समर्पितम् समं स्थितम्। निषण्णस्य च सिंहासनं निष्कम्पं व्यवस्थितम्। मुकुटमावद्धं मूर्ध्नि पूरयित्वा स्थितम्। अन्तःपुरेण चास्याभ्युत्थानं कृतम्। अमात्याः कथयन्ति। अस्यापि षट् प्रज्ञाप्रतिवेदनीयानि ज्ञातव्यानि अन्तर्निधिर्वहिर्निधिरन्तर्वहिर्निधिर्वृक्षाग्रे निधिः पर्वताग्रे निधिरुदकान्ते निधिः। आदर्शमुखः संलक्षयति। अन्तर्निधिरिति किम्। अन्तर्निधिर्देहल्या अभ्यन्तरनिधिः। वहिर्निधिरिति किम्। वहिर्निधिर्देहल्या वहिर्निधिः। अन्तर्वहिर्निधिरिति किम्। अन्तर्वहिर्निधिर्देहल्या मध्ये निधिः वृक्षाग्रे निधिरिति किम्। वृक्षस्याग्रे निधिः। तस्य राज्ञः संस्थानवृक्षस्तस्य मध्याह्ने यत्र छाया स्फुरित्वा तिष्ठति तत्र निधिः। पर्वताग्रे निधिः। तस्य राज्ञः क्रीडापुष्क-
G. M. 116 रिणी तत्र स्नानशिला तस्याधस्तान्निधिः। उदकस्यान्ते निधिरिति। यत्र गृहस्योदकं निर्गच्छति ग्रामान्ते निधिः। तैरमात्यैः सर्वाणि प्रत्यवेक्ष्याहृतानि। स तै राज्येऽभिषिक्तः। राजा संवृत्तः। आदर्शमुखो नाम राजा प्राभाव्यः।

अन्यतमस्मिन् कर्वटके दण्डी नाम ब्राह्मणः प्रतिवसति। तेन गृहपतिसकाशाद्वलीवर्दान् याचित्वा दिवा वाहयित्वा तान् वलीवर्दानादाय तस्य गृहपतेर्निवेशनं गतः। यावत्स गृहपतिर्भुङ्क्ते। दण्डिना ते वलीवर्दाः प्रवेशिताः। अन्येन द्वारेण प्रक्रान्ताः। स गृहपतिर्भुक्त्वा व्युत्थितः। यावद्वलीवर्दान्न पश्यति। तेन दण्डी गृहीतः। कुत्र वलीवर्दाः। स कथयति। गृहं प्रवेशिताः त्वया मम वलीवर्दा हारिताः। अनुप्रयच्छ मे वलीवर्दान्। स कथयति नाहं हारयिष्ये। स कथयति अयमादर्शमुखो राजा प्राज्ञस्तस्य सकाशं गच्छावः। स एतमर्थं नितीरयित्वा अस्माकं युक्तमयुक्तं वक्ष्यति। तौ संप्रस्थितौ।

अन्यतमस्य पुरुषस्य निष्पलायते वडवा। तेन दण्डी उच्यते धारय मे एतां वडवाम्। कथं धारयामि। यथा शक्नोषि। तेन पाषाणं गृहीत्वा शिरसि प्रहारो दत्तः। सा कालगता। स पुरुषः कथयति। त्वया मे वडवा प्रघातिता। प्रयच्छ मां वाडवाम्। कस्यार्थं वडवां ददामि। स कथयति। आगच्छादर्शमुखस्य राज्ञः सकाशं गच्छावः। सोऽस्माकं व्यवहारं गोपयिष्यति। ते तत्र संप्रस्थिताः।

स दण्डी निष्पलायितुमारब्धः । तेन प्राकारस्योपरिष्टादात्मा मुक्तः । तस्याधस्तात्कुविन्दो वस्त्रं सूयमानस्तस्योपरि पतितः । कुविन्दः प्रघातितः । दण्डी कुविन्दपत्न्या G. M. 117 गृहीतः । त्वया मम स्वामी प्रघातितः । अनुप्रयच्छ मे स्वामिनम् । कुतोऽहं तव स्वामिनं ददामि । आगच्छादर्शमुखस्य राज्ञः सकाशं गच्छामः । सोऽस्माकं संशयं छेत्स्यते । ते संप्रस्थिताः ।

अन्तर्मार्गे नदी गम्भीरा । तत्र तक्षाणो मुखेन वासीमादाय पारात्पारमागच्छति । स दण्डिना उच्यते । कियत्प्रभूतं पानीयम् । स वासीं मुक्त्वा कथयति गम्भीरमुदकम् । वासी उदके निपतिता । तेन स दण्डी गृहीतः । त्वया मम वासी उदके परिहारिता । नाहं हारयिष्ये । आगच्छादर्शमुखस्य सकाशं गच्छामः । सोऽस्माकं संशयं छेत्स्यति ।

तेन श्रान्तकायाः कलपाल्यापणं दण्डिनमादाय प्रविष्टाः । तस्याः कलपाल्याः पुत्रो जातः । स तया दारको वस्त्रेण प्रच्छाद्य शायापितकोऽभूत् । दण्डी तत्र निषण्णः । स कथयति । दारको दारक इति । यावत्पश्यति प्रघातितः । स तया दण्डी गृहीतः । त्वया मम पुत्रः प्रघातितः । अनुप्रयच्छ मे पुत्रम् । स कथयति । कुतोऽहं तव पुत्रं दास्ये । नाहं प्रघातयिष्ये । सा कथयति । आगच्छादर्शमुखस्य राज्ञः सकाशं गच्छामः । ते संप्रस्थिताः ।

यावदन्यतमस्मिन्प्रदेशे शाखोटकवृक्षे वायसस्तिष्ठति । तेन दण्डी दृष्ट उक्तश्च । क्व यास्यसि । नाहं यास्ये । एते मां नयन्ति । कुत्र । आदर्शमुखस्य सकाशम् । मदीयमपि सन्देशं नय । वक्तव्यस्ते आदर्श मुखो राजा । अमुष्मिन् प्रदेशे शाखोटकवृक्षः । तत्र वायसस्तिष्ठति । स कथयति सन्त्यन्ये वृक्षा हरितस्निग्धपलाशाः । G. M. 118 तत्राहं धृतिं न लभे । अत्र स्थितस्य मे स्वास्थ्यम् । को योगः । ते संप्रस्थिताः ।

अद्राक्षीन्मृगो दण्डिनम् । स कथयति । दण्डिन् क्व गच्छसि । नाहं गच्छामि एते मां नयन्ति आदर्शमुखसकाशम् । मदीयमपि संदेशं नय । सन्त्यन्येषु स्थानेषु हरितशाद्वलानि तृणानि । ते मम न रोचन्ते । किं कारणम् । ते संप्रस्थिताः ।

यावत्तित्तिरेण दृष्ट उक्तश्च । क्व यास्यसि । पूर्ववत् । मदीयमपि सन्देशं नय । अहमेकस्मिन् प्रदेशे तित्तिरेति वाशितं करोमि । अपरस्मिन् उतित्तिरेति । किमत्र कारणम् ।

अपरस्मिन् प्रदेशे सर्पेण दृष्टः। पूर्ववन्ममापि सन्देशं नय। अहमाशयात्सुखेन निर्गच्छामि दुःखेन प्रविशामि। किमत्र कारणम्।

अन्यस्मिन् प्रदेशे अहिनकुलौ परस्परविरुद्धौ कलिं कुर्वतः। पूर्ववद्यावदस्माकमपि सन्देशं नय। आवां दिवान्योन्यं कलिं कुर्वाणौ धृतिं न लभावः। किमत्र कारणम्।

अन्यतमा वधूकुमारी पूर्ववद्यावत्सा कथयति। ममापि सन्देशं नय। यदाहं पैतृके गृहे तिष्ठामि तदाहं श्वशुरगृहस्यार्थे उत्कण्ठामि। यदा श्वशुरगृहे तिष्ठामि तदा पैतृकगृहे उत्कण्ठामि। किमत्र कारणम्। ते संप्रस्थिताः।

G. M. 119 जयेन येनादर्शमुखो राजा तेनोपसंक्रान्ताः। उपसंक्रम्य दण्डी राजानं जयेनायुषा चा वर्धयित्वा एकान्ते निषण्णः। तेऽप्यमी पादौ शिरसा वन्दित्वैकान्ते निषण्णाः। राजा दण्डिनं पृच्छति। किमागतोऽसि। देवानीतोऽस्मीति। केन कारणेन। दण्डिना गृहपतिना सह विवादस्तत्सर्वमारोचितम्।

राजा गृहपतिं पृच्छति। दृष्टस्त्वया बलीवर्दः। दृष्टः। दण्डिन् त्वया बलीवर्दा प्रवेशिताः। देव प्रवेशिताः। राजा कथयति। अस्य दण्डिनो जिह्वां छिन्दत येन नारोचितम्। अस्यापि नेत्रोद्धरणं कुरुत येन बलीवर्दा नोपनिबद्धाः। गृहपतिः कथयति। एकदा मे बलीवर्दा हृता अपरं नेत्रोद्धरणं क्रियते। दण्डिना जितं भवतु।

स पुरुषः कथयति। देव अनेन दण्डिना मम वडवा प्रघातिता। यथाकथं तेन विस्तरेणारोचितम्। राजा कथयति। अस्य पुरुषस्य जिह्वां छिन्दत येनोक्तं यथा शक्नोषि तथा वारयेति। अस्यापि दण्डिनो हस्तौ अर्धापयत येनान्येन शक्यं तां धारयितुं नान्यत्र शिलाप्रहारया। स पुरुषः कथयति। एकदा मे वडवा प्रघातिता द्वितीयं ये जिह्वाच्छेदः। दण्डिना जितं भवतु।

कुविन्दपत्न्या विस्तरेणारोचितम्। राजा कथयति। गच्छ एष एव ते भर्ता भवतु। सा कथयति। एकदा अनेन मम भर्ता प्रघातितोऽपर एष मे स्वामी भविष्यति। दण्डिना जितं भवतु।

वर्धकिना विस्तरेणारोचितम्। राजा कथयति। अस्य तक्षाणस्य जिह्वां छिन्दत
G. M. 120 यो वासीं मुक्त्वोदकमध्ये वाचं निश्चारयति। अस्यापि दण्डिनो नेत्रोद्धरणं कुरुत पश्यन्नपि गम्भीरमुदकं तक्षाणं पृच्छति। तक्षाणः कथयति। एकदा मे वास्यपहृता द्वितीयो मे जिह्वाच्छेदः। दण्डिना जितं भवतु।

कल्यपाल्या विस्तरेणारोचितम् । राजा कथयति । अस्याः कलपाल्या हस्तावर्धापयत यदनया दारकः सर्वेण सर्वे प्रच्छाद्य शाययितः । दण्डिनोऽपि नेत्रोद्धरणं कुरुत योऽप्रत्यवेक्ष्य परकीये आसने निषेत्स्यति । सा कथयति । एकदा मे पुत्रः प्रघातितो द्वितीयो मे हस्तच्छेदः । दण्डिना जितं भवतु ।

दण्डिना [काक] सन्देशमारोचितम् । राजा कथयति । दंडिन् स काको वक्तव्यः । त्वमासीर्ग्रामराट् । अत्र प्रदेशे शाखोटक आसीत् । अस्मिंश्च शाखोटकवृक्षे निधानस्तिष्ठति । तं कस्यचिद्दत्त्वा गच्छ । स्वस्थो भविष्यसि ।

मृगसन्देशमारोचितम् । स कथयति । मृगस्त्वया वक्तव्यः । अत्र वृक्षस्योपरिष्टान्मधुबिन्द्या निपतंत्या तृणशाद्वलानि मधुरीकृतानि तानि त्वया भक्षितानि । स च मधु प्रक्रान्तः । रसगृध्यां त्यज । मानयेन व्यसनमापत्स्यसे इति ।

तित्तिरिसन्देशमारोचितम् । राजा कथयति । यत्र स तित्तिरि तित्तिरि वाशितं करोति स प्रदेशो निष्कांचनः । यत्रोतितित्तिरेति तत्र निधानस्तिष्ठति । स तं निधानं कस्यचिदारोचयित्वान्यत्र गच्छ । मानयेन व्यसनमापत्स्यसि ।

अहिनकुलसन्देशमारोचितम् । राजा कथयति । तौ वक्तव्यौ । युवां G. M. 121
मनुष्यभूतौ द्वौ भ्रातरौ । तत्रैकः कथयति स्वापतेयं भाजयावः । द्वितीयेन मात्सर्याभिभूतेन न भाजितम् । तत्रैकोऽध्यवसानं कृत्वा आशीविषेषूपपन्नः । द्वितीयोऽपि स्वापतेयमवष्टभ्याध्यवसानं कृत्वा नकुलः संवृत्तः । तेन यूयमेतत् स्वापतेयं श्रमणब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा तस्मात् स्थानादपक्रमत । स्वस्था भविष्यथ ।

सर्पस्य सन्देशमारोचितम् । राजा कथयति । वक्तव्यस्ते स सर्पः । त्वं जिघत्सादौर्बल्यपरीत आशयान्निर्गच्छसि । सुखेन प्रभूतमाहारं भुक्त्वा दुःखेनाशयं प्रविशसि । स त्वमाहारे मात्रां जानीयाः । यथेष्टचारी सुखं विहरिष्यसि ।

वधूकुमार्याः सन्देशमारोचितम् । राजा कथयति । वक्तव्या वधूकुमारी त्वया । तव पैतृके गृहे सप्रेमकस्तिष्ठति । सा त्वं यदा श्वशुरगृहे तिष्ठसि तदा सप्रेमकस्यार्थे उत्कण्ठयसि । यदा पैतृकगृहे तिष्ठसि तदा स्वामिनोऽर्थे उत्कण्ठयसि । सा त्वमेकं स्थानं परित्यज्य एकं सुगृहीतं कुरु । मानयेन व्यसनमापत्स्यसे ।

वधूकुमारी आशीविषश्च यथानुशिष्टः प्रतिपन्नः । अहिनकुलौ दण्डिनः स्वापतेयमनुप्रदत्तः काकेनापि अवशिष्टा यथानुशिष्टाः प्रतिपन्नाः ।

अमात्याः कथयन्ति । अहो देवस्य ईदृशोऽपि प्रतिभानः । राज्ञा आत्तमनसा चतुर्षु नगरद्वारेषु दानशाला मापिता । दानाधिष्ठायिकाः पुरुषाः स्थापिताः ।

G. M. 122 तेन खलु समयेन दुर्भिक्षमत्र द्वादशवार्षिकम् । तेन द्वादशवार्षिके दुर्भिक्षे वर्तमाने अनेकेषां प्राणिशतसहस्राणां पिण्डकेन योगोद्वहनं कृतम् । स आत्मनो यज्ञसम्पदं दृष्ट्वा गाथां भाषते ।

धनं हि लब्ध्वा धर्मेण न कुर्यात्संचयं बुधः ।
दद्यात्संपन्नशीलेषु दक्षिणीये [षु] दक्षिणाम् ॥ १०१ ॥

श्रमणान्ब्राह्मणान्साधून् तर्पयित्वा वनीपकान् ।
कायस्य भेदात्स तदा प्राज्ञो देवेषूपपद्यते ॥ १०२ ॥

एवं ज्ञात्वा तु मेधावी श्राद्धो मुक्तेन चेतसा ।
दानशूरान्प्रशंसन्ति दक्षिणीयेष्वमत्सराः ॥ १०३ ॥

स्यात् खलु ते महाराजान्यः स तेन कालेन तेन समयेनादर्शमुखो नाम राजा प्राभाव्यः । येन तद्द्वादशवार्षिके दुर्भिक्षे वर्तमाने अनेकेषां प्राणिशतसहस्राणां पिण्डकेन योगोद्वहनं कृतम् । न खल्वेवं द्रष्टव्यम् । अपि त्वहमेव तेन कालेन तेन समयेनादर्शमुखो नाम राजाभूवं प्राभाव्यः । मयैव द्वादशवार्षिके दुर्भिक्षे वर्त्तमाने अनेकेषां प्राणिशतसहस्राणां पिण्डकेन योगोद्वहनं कृतम् । स्यात् खलु ते महाराज तेन मया दानेन वा दानसंविभागेन वानुत्तरा सम्यक्संबोधिरभिसंबुद्धेति । न खल्वेवं द्रष्टव्यम् । अपि तु मे तद्दानं हेतुमात्रकं प्रत्ययमात्रकं सम्भारमात्रकम् ।

पुनरपि महाराज यन्मयानुत्तरां सम्यक्संबोधिं प्रार्थयिता दानानि दत्तानि पुण्यानि कृतानि तच्छ्रूयताम् । भूतपूर्वं महाराज सुधनो नाम राजाभूच्चक्रवर्ती । तेन चतुरशीतिषु नगरसहस्रेषु यज्ञवाटानि मापयित्वा बहूनि वर्षाणि बहूनि वर्षशतानि बहूनि
G. M. 123 वर्षसहस्राणि बहूनि वर्षशतसहस्राणि दानानि दत्तानि पुण्यानि कृतानि । स आत्मनो यज्ञसम्पदं दृष्ट्वा गाथां भाषते ।

समृद्धिमात्मनो दृष्ट्वा देवेषु मनुजेषु च ।
न प्रयच्छेद्धि को दानं संपत्तिर्येन लभ्यते ॥ १०४ ॥

प्रत्यूह्य योऽयं शतानि पुंसां मात्सर्यमाक्रम्य सपत्नभूतम् ।
ददाति दानं परलोकभीरुः शूरेष्वसौ शूरतरो मतो मे ॥ १०५ ॥

न तं हि शूरं मुनयो वदन्ति यः शस्त्रपाणिर्विचरत्यनीके ।
दानं प्रयच्छन्ति विशारदा ये शूरांस्तु तान्सर्वविदो वदन्ति ॥ १०६ ॥

स्यात् खलु ते महाराजान्यः स तेन कालेन तेन समयेन राजाभूच्चक्रवर्ती येन तच्चतुरशीतिषु नगरसहस्रेषु यज्ञवाटं मापयित्वा बहूनि वर्षाणि बहूनि वर्षशतानि बहूनि वर्षशतसहस्राणि दानानि दत्तानि पुण्यानि कृतानि । न खल्वेवं द्रष्टव्यम् । अपि तु तद्दानं संबोधेर्हेतुमात्रकं प्रत्ययमात्रकं सम्भारमात्रकम् ।

पुनरपि महाराज यन्मयानुत्तरां सम्यक्संबोधिं प्रार्थयिता दानानि दत्तानि पुण्यानि कृतानि वीर्यपारमिता च परिपूरिता न चानुत्तरा सम्यक्संबोधिरधिगतेति तच्छ्रूयताम् । भूतपूर्वं महाराज पंचालविषये द्वौ राजानौ बभूवतुः । उत्तरपंचालो दक्षिणपंचालश्च ।

तत्रोत्तरपंचालो धनो नाम्ना हस्तिनापुरे नगरे राज्यं कारयति ऋद्धं च स्फीतं च क्षेमं च सुभिक्षं चाकीर्णबहुजनमनुष्यं च । प्रशान्तकलिकलहडिम्बडमरं तस्कररोगापगतं G. M. 124 शालीक्षुगोमहिषीसंपन्नम् । धार्मिको धर्मराजा धर्मेण राज्यं कारयति । तस्मिंश्च नगरे महान् ह्रद उत्पलपद्मकुमुदपुण्डरीकसंछन्नो हंसकारण्डवचक्रवाकोपशोभितो रमणीयः । तत्र ह्रदे जन्मचित्रो नाम नागपोतः प्रतिवसति । स कालेन कालं सम्यग्वारिधारामनुप्रयच्छतीति अतीव शस्यसंपत्तिर्भवति । शस्यवती वसुमती सुभिक्षान्नपानो देशः । दानमानसत्कारवांश्च लोकः श्रमणब्राह्मणकृपणवनीपकोपभोज्यः ।

दक्षिणपंचालस्तु राजा अधर्मभूयिष्ठश्चण्डो रभसः कर्कशः अधर्मेण राज्यं कारयति । नित्यं दण्डनताडनघातनधारणबन्धनहडिनिगडोपरोधैः राष्ट्रनिवासिनं त्रासयति । अधर्मभूयिष्ठतया चास्य देवो न कालेन कालं सम्यग्वारिधारामनुप्रयच्छति । ततोऽसौ जनकायः संत्रस्तः संवेगमापन्नः स्वजीवितापेक्षया राष्ट्रपरित्यागं कृत्वोत्तरपंचालस्य राज्ञो विषयं गत्वा प्रतिवसति । यावदपरेण समयेन दक्षिणपंचालो राजा मृगयाव्यपदेशेन जनपदान्व्यवलोकनाय निर्गतो यावत्पश्यति ग्रामनगराणि शून्यानि उद्यानदेवकुलानि भिन्नप्रभग्नानि । दृष्ट्वा च पुनरमात्यानामन्त्रयते । कस्माद्भवन्त इमानि ग्रामनगराणि शून्यानि उद्यानदेवकुलानि च भिन्नप्रभग्नानि । स जनकायः क गत इति । अमात्याः कथयन्ति । देव उत्तरपंचालस्य राज्ञो धनस्य विषयं गताः । किमर्थम् । देवाभयं प्रयच्छ कथयामः । G. M. 125 दत्तं भवतु । ततस्ते कथयन्ति । देव उत्तरपंचालो राजा धर्मेण राज्यं कारयति । तस्य जनपदा ऋद्धाश्च स्फीताश्च क्षेमाश्च सुभिक्षाश्चाकीर्णबहुजनमनुष्याश्च प्रशान्तकलिकलहडिम्बडमरास्तस्कररोगापगताः । शालीक्षुगोमहिषीसंपन्नो दानमानसत्कारवांश्च लोकः ।

श्रमणब्राह्मणकृपणवनीपकोपभोज्यः। देवस्तु चंडो रभसः कर्कशो नित्यं दण्डनताडनघातनधारणवंधनहडिनिगडोपरोधैः राष्ट्रं त्रासयति यतोऽसौ जनकायः संत्रस्तः संवेगमापन्नः उत्तरपंचालस्य राज्ञो विषयं गतः। दक्षिणपंचालो राजा कथयति। भवन्तः कोऽसावुपायः स्याद् येनासौ जनकायः पुनरागत्यैषु ग्रामनगरेषु प्रतिवसेत्। अमात्याः कथयन्ति। यदि देवः उत्तरपंचालराजवद्धर्मेण राज्यं कारयति मैत्रचित्तो हितचित्तोऽनुकंपाचित्तः स्वराष्ट्रं पालयति नचिरादसौ जनकायः पुनरागत्यैषु ग्रामनगरेषु प्रतिवसेत्। दक्षिणपंचालो राजा कथयति। भवन्तो यद्येवमहमप्युत्तरपंचालवद्धर्मेण राज्यं कारयामि मैत्रचित्तो हितचित्तोऽनुकम्पाचित्तश्च राष्ट्रं परिपालयामि। यूयं तथा कुरुत यथासौ जनकायः पुनरागत्यैषु ग्रामनगरेषु प्रतिवसतीति। देवापरोऽपि तत्रानुशंसोऽस्ति। तस्मिन्नगरे महान् ह्रदः उत्पलकुमुदपुण्डरीकसंछन्नो हंसकारण्डवचक्रवाकोपशोभितः। तत्र जन्मचित्रो नागपोतः प्रतिवसति। स कालेन कालं सम्यग्वारिधारामनुप्रयच्छति। अतीव शस्यसंपत्तिर्भवति तेन तत्र शस्यवती वसुमती सुभिक्षान्नपानश्च देशः। कोऽसा-
G. M 126 वुपायः स्याद् येनासौ नागपोत इहानीयेत। देव विद्यामंत्रधारिणस्तमानयन्ति। ते समन्विष्यन्ताम्। ततो राज्ञा सुवर्णपिटकं ध्वजाग्रे बद्ध्वा सर्वविजिते घण्टावघोषणं कारितम्। य उत्तरपंचालविषयाज्जन्मचित्रं नागपोतमानयेत् तस्येमं सुवर्णपिटकं दास्यामि महता च सत्कारेण सत्करिष्यामीति। यावदन्यतम आहितुण्डिकः अमात्यानां सकाशं गत्वा कथयति। ममैतत्सुवर्णपिटकमनुप्रयच्छत अहं जन्मचित्रं नागपोतमपहृत्यानयामीति। अमात्याः कथयन्ति। एष गृहाण। स कथयति। यो युष्माकं श्रद्धितः प्रत्ययितश्च तस्य हस्ते तिष्ठतु। आनीते जन्मचित्रे नागपोते ग्रहीष्यामीति। एवं कुरुष्वेति। ततोऽसावाहितुण्डिकः प्रत्ययितस्य पुरुषस्य हस्ते सुवर्णपिटकं स्थापयित्वा हस्तिनापुरं नगरं गतः। ततस्तेनासौ ह्रदः समन्ततो व्यवलोकितः। निमित्तीकृतं चासौ जन्मचित्रो नागपोत एतस्मिन् देशे प्रतिष्ठतीति। ततो बल्युपहारनिनित्तं [ततः] पुनः प्रत्यागतः। अमात्यानां कथयति बल्युपहारं मे प्रयच्छत सप्तमे दिवसे तं नागपोतमपहृत्यानयामीति। स चाहितुण्डिकस्तेन संलक्षितो ममासावपहरणायागतः। सप्तमे दिवसे मामपहरिष्यति। मातापितृवियोगजं महद्दुखं भविष्यति। किं करोमि कं शरणं प्रपद्ये इति। तस्य च ह्रदस्य नातिदूरे द्वौ लुब्धकौ प्रतिवसतः सारकः फलकश्च। तौ तं ह्रदमाश्रित्य जीविकां कल्पयतः। यः स्थलगतः प्राणिनो मृगशशशरभसूकरादयस्तद् ह्रदमुपसर्पन्ति तान्प्रघातयति येऽपि जलगता
G. M. 127 मत्स्यकच्छपमण्डूकादयः। तत्र च सारकः कालगतः। फलको जीवति। जन्म-

चित्रो नागपोतः संलक्षयति । नन्योऽस्ति मम शरणमृते फलकाल्लुब्धकात् । ततो मनुष्यवेशमास्थाय फलकस्य सकाशं गतः । गत्वा कथयति । भोः पुरुष किं त्वं जानीषे कस्यानुभावाद्धनस्य राज्ञो जनपदा ऋद्धाश्च स्फीताश्च क्षेमाश्च सुभिक्षाश्चाकीर्णबहुजनमनुष्याश्च पूर्ववद्यावच्छालीक्षुगोमहिषीसंपन्ना इति । स कथयति । जाने । स राजा धार्मिको धर्मेण राज्यं कारयति मैत्रचित्तो हितचित्तोऽनुकम्पाचित्तश्च राष्ट्रं पालयतीति । स कथयति । किमेतद्देवास्ति । अन्यदपीति । लुब्धकः कथयति । अस्त्यन्योऽप्यनुशंसः । यः अस्मिन् ह्रदे जन्मचित्रो नाम नागपोतः प्रतिवसति स कालेन कालं सम्यग्वारिधारामनुप्रयच्छति । अतीव शस्यसंपत्तिर्भवति शस्यवती वसुमती सुभिक्षान्नपानश्च [देशः] इति । जन्मचित्रः कथयति । यदि कश्चित्तं नागपोतमितो विषयादपहरेत्तस्य नागपोतस्य किं स्यात् मातापितृवियोगजमस्य दुःखं स्याद्राज्ञो राष्ट्रस्य च । योऽपहरति तस्य त्वं किं कुर्याः । जीविताद्व्यवरोपयेयम् । जानीषे त्वं कतरोऽसौ नागपोत इति । न जाने अहमसौ दक्षिणपंचालविपयिकेनापह्रिये । स बल्युपहारविधानार्थं गतः सप्तमे दिवसे आगमिष्यति । आगत्यास्य ह्रदस्य चतसृषु दिक्षु खदिरकीलकान्निखन्य नानारंगैः सूत्रैर्वेष्टयित्वा मन्त्रानावर्तयिष्यति । तत्र त्वया प्रच्छन्नं संनिकृष्टे स्थाने स्थातव्यम् । यदा तेनायमेवंरूपः प्रयोगः कृतो भवति तदा ह्रदमध्यात्क्वथमानं पानीयमुत्थास्यति । अहं G. M 128 चोत्थास्यामि । तदा त्वयासावाहितुण्डिकः शरेण मर्मणि ताडयितव्यः । आशु चोपसंक्रम्य वक्तव्यो मंत्रानुपसंहार । मा ते उत्कृत्तमूलं शिरः कृत्वा पृथिव्यां निपातयिष्यामीति । यद्यसौ मन्त्राननुपसंहृत्य प्राणैर्वियोक्ष्यते मृतेऽहं यावज्जीवमेव मन्त्रपाशबद्धः स्यामिति । लुब्धकः प्राह । यदि तवैकस्यैवं गुणः स्यात्तथाप्यहमेवं कुर्यां प्रागेव सकलस्य राष्ट्रस्य । गच्छाम्यहं तत्र स्थान इति । ततस्तेन नागपोतेन तस्यैकपार्श्वे गुप्तं स्थानमुपदर्शितम् । यावदसौ लुब्धकः सप्तमे दिवसे प्रतिगुप्ते प्रदेशे आत्मानं गोपयित्वावस्थितः । स चाहितुण्डिक आगत्य बल्युपहारं कर्तुमारब्धः । तेन चतसृषु दिक्षु चत्वारः खदिरकीलकाः निखाताः । नानारंगैः सूत्रकैर्वेष्टयित्वा मन्त्रैरावर्तितः । ततस्तत्पानीयमुत्क्वथितुमारब्धम् । लुब्धकेन शरेण मर्मणि ताडितो निष्कोशं चासिं कृत्वाभिहितः । त्वमस्मिन्विषयनिवासिनं नागपोतकं मन्त्रेणापहरसि । मंत्रानुपसंहर । मा ते उत्कृत्तमूलं शिरः कृत्वा पृथिव्यां निपातयिष्यामीति । तत अहितुण्डिकेन दुःखवेदनाभिभूतेन मन्त्रा व्यावर्तिताः । तेन च समनन्तरं लुब्धकेन जीविताद् व्यवरोपितः । ततो नागपोतो मन्त्रपाशबन्धनाद्विनिर्मुक्तो ह्रदादभ्युद्गत्य तं लुब्धकं परिष्वक्तवानेवं चाह । त्वं मे माता त्वं पिता यन्मम त्वमागम्य मातापितृवियोगजं दुःखं नोत्पन्नम् । आगच्छ भुवनं गच्छावः । तेनासौ

स्वभुवनं नीतो नानाविधेन चान्नपानेन संतर्पितो रत्नानि चोपदर्शितानि । मातापित्रोश्च G. M. 129 निवेदितम् । अम्ब तात एष मे सुहृच्छरण्यं बान्धवोऽस्यानुभावान्मम युष्माभिः सह वियोगो न जात इति । ताभ्यामप्यसौ वरेण प्रवारितो विविधानि रत्नानि दत्तानि । स तान्यादाय तस्माद् ह्रदाद् व्युत्थितः ।

तस्य ह्रदस्य नातिदूरे पुष्पफलसम्पन्नं नानाशकुनिभिर्निकूजितमाश्रमपदम् । तत्र ऋषिः प्रतिवसति मैत्र्यात्मकः कारुणिकः सत्त्ववत्सलः । ततोऽसौ लुब्धकस्तस्य ऋषेस्त्रिष्कालमुपसंक्रमितुमारब्धः । यच्चास्य जन्मचित्रेण नागपोतेन सार्धं वृत्तं तत्सर्वं विस्तरेण समाख्यातम् । ततोऽसावृषिः कथयति । किं रत्नैः किं वा ते सुवर्णेन तस्य भुवने अमोघो नाम पाशस्तिष्ठति तं याचस्वेति । ततो लुब्धकोऽमोघपाशे जाततृष्णः ऋषिवचनमुपश्रुत्य पुनरपि नागभुवनं गतो यावत्पश्यति नागभुवनद्वारे तममोघं पाशम् । तस्यैतदभवत् । एष स पाशो यो मया प्रार्थनीय इति विदित्वा नागभुवनं प्रविष्टः । ततो जन्मचित्रेण नागपोतेनान्यैश्च नागपोतैः ससंभ्रमं प्रतिसंमोदितो रत्नैश्च प्रवारितः कथयति । अलं मे रत्नैः किं त्वेतदमोघं पाशं ममानुप्रयच्छेति । जन्मचित्रः कथयति । तवानेन किं प्रयोजनम् । अस्माकं तु महत्प्रयोजनम् । यदा गरुडभयोपद्रुता भवामस्तदानेनात्मानं रक्षामः । लुब्धकः कथयति । युष्माकमेष गरुडभयोपद्रुतानामुपयोगं गच्छति मम त्वनेन सततमेव प्रयोजनम् । यद्यस्ति कृतमुपकृतं वा प्रयच्छेति । जन्मचित्रस्य G. M. 130 नागपोतस्यैतदभवत् । ममानेन बहूपकृतं मातापितरावलोक्य ददामीति । तेन मातापितरावलोक्य स पाशो दत्तः । ततोऽसौ लुब्धकः पृथिवीलब्धप्रख्येन सुखसौमनस्येनाप्यायितमना अमोघं पाशमादाय नागभुवनादभ्युद्गम्य स्वगृहं गतः ।

यावदपरेण समयेन धनी राजा देव्या सार्धं क्रीडति रमते परिचारयति । तस्य क्रीडतो रममाणस्य परिचारयतो न पुत्रो न दुहिता । स करे कपोलं दत्त्वा चिन्तापरो व्यवस्थितः । अनेकधनसमुदितं मे गृहं न मे पुत्रो न दुहिता । ममात्ययात् स्वकुलवंशच्छेदे राष्ट्रापहारः । सर्वं च स्वापतेयमपुत्रकमिति कृत्वा राजविधेयं भविष्यतीति । स श्रमणब्राह्मणसुहृत्सम्बन्धिबान्धवैरुच्यते । देव किमसि चिन्तापर इति । स एतत्प्रकरणं तेषां विस्तरेणारोचयति । ते कथयन्ति । देवताराधनं कुरु पुत्रस्ते भविष्यतीति । सोऽपुत्रः पुत्राभिनन्दी शिववरुणकुबेरशक्रब्रह्मादीनन्यांश्च देवताविशेषानायाचते तद्यथा आरामदेवता वनदेवताश्चत्वरदेवताः शृङ्गाटकदेवता बलिप्रतिग्राहिका देवताः सहजाः सहधर्मिका नित्यानुबद्धा अपि देवता आयाचते । अस्ति चैष लोके प्रवादो यदायाचनहेतोः पुत्रा

जायन्ते दुहितरश्च । तच्च नैवम् । यद्येवमभविष्यत् एकैकस्य पुत्रसहस्रमभविष्यत् तद्यथा
राज्ञश्चक्रवर्तिनः । अपितु त्रयाणां स्थानानां संमुखीभावात्पुत्रा जायन्ते दुहितरश्च ।
कतमेषां त्रयाणाम् । मातापितरौ रक्तौ भवतः । सन्निपतितौ । माता च कल्या भवति
ऋतुमती । गन्धर्वश्च प्रत्युपस्थितो भवति । एषां त्रयाणां स्थानानां सम्मुखीभावात्पुत्रा
जायन्ते दुहितरश्च । स चैवमायाचनपरस्तिष्ठति। अन्यतमश्च भद्रकल्पिको बोधिसत्त्वस्तस्या G. M. 131
अग्रमहिष्याः कुक्षिमवक्रान्तः । पञ्चावेणिका धर्माः एकतः पण्डितजातीये मातृग्रामे ।
कतमे पञ्च । रक्तं पुरुषं जानाति । कालं जानाति । ऋतुं जानाति । गर्भमवक्रान्तं
जानाति । यस्य सकाशाद् गर्भोऽवक्रामति तं जानाति । दारकं जानाति । दारिकां
जानाति । स चेद्दारको भवति दक्षिणं कुक्षिं निश्रित्य तिष्ठति । सा चेद्दारिका भवति
वामं कुक्षिं निश्रित्य तिष्ठति । सा आत्तमनात्तमनाः स्वामिनमारोचयति । दिष्ट्या आर्यपुत्र
वर्धसे । आपन्नसत्त्वास्मि संवृत्ता । यथा च मे दक्षिणकुक्षिं निश्रित्य तिष्ठति नियतं
दारको भविष्यतीति । सोऽप्यात्तमनात्तमनाः पूर्वं कायमभ्युन्नमय्य दक्षिणबाहुमभिप्रसार्योदानमुदानयति ।

अप्येवाहं चिरकालाभिलषितं पुत्रमुखं पश्येयम् । [सम] जातो मे स्यान्नावजातः । कृत्यानि मे कुर्वीत । भृतः प्रतिबिभृयात् । दायाद्यं प्रतिपद्येत । कुलवंशो मे चिरस्थितिकः स्यात् । अस्माकं चाप्यतीतकालगतानामल्पं वा प्रभूतं वा दानानि दत्त्वा पुण्यानि कृत्वा [अस्माकं नाम्ना] दक्षिणामादेक्ष्यते । इदं तयोर्यत्र तत्रोपपन्नयोर्गच्छतोरनुगच्छत्विति ।

आपन्नसत्त्वां चैनां विदित्वा उपरि प्रासादतलगतामयन्त्रितां धारयति शीते शीतो-
पकरणैरुष्णे उष्णोपकरणैर्वैद्यप्रज्ञप्तैराहारैर्नातितिक्तैर्नात्यम्लैर्नातिलवणैर्नातिमधुरैर्नातिकटुकै- G. M. 132
र्नातिकषायैस्तिक्ताम्ललवणमधुरकटुककषायविवर्जितैराहारैर्हारार्धहारविभूषितगात्रीमप्सरसमिव
नन्दनवनविहारिणीं मञ्चान्मञ्चं पीठात् पीठमवतरन्तीमधरिमां भूमिम् । न चास्याः किञ्चिद-
मनोज्ञशब्दश्रवणं यावदेव गर्भस्य परिपाकाय । सा अष्टानां वा नवानां वा मासानामत्य-
यात्प्रसूता । दारको जातः । अभिरूपो दर्शनीयः प्रासादिको गौरः कनकवर्णश्छत्राका-
रशिराः प्रलम्बबाहुर्विस्तीर्णललाटः उच्चघोषः संगतभ्रूस्तुङ्गनासः सर्वाङ्गप्रत्यङ्गोपेतः ।
तस्य जातावानन्दभेर्यस्ताडिताः । श्रुत्वा राजा कथयति । किमेतदिति । अन्तःपुरिकाभिः
राज्ञे निवेदितम् । देव दिष्ट्या वर्धसे पुत्रस्ते जात इति । ततो राज्ञा सर्वं तन्नगरमपगत-
पाषाणशर्करकठल्लं व्यवस्थापितम् । चन्दनवारिपरिषिक्तमुच्छ्रितध्वजपताकं सुरभिधूपघटि-
कोपनिबद्धं नानापुष्पावकीर्णं रमणीयम् । आज्ञा च दत्ता । श्रमणब्राह्मणकृपणवनीपकेभ्यो

दानं प्रयच्छत । सर्वबन्धनमोक्षं कुरुतेति । तस्यैवं त्रीणि सप्तकान्येकविंशतिदिवसान्
विस्तरेण जातस्य जातिमहं कृत्वा नामधेयं व्यवस्थाप्यते । किं भवतु दारकस्य नामेति ।
अमात्याः कथयन्ति । अयं दारको धनस्य राज्ञः पुत्रः । भवतु दारकस्य सुधन इति
नामेति । तस्य सुधन इति नामधेयं व्यवस्थापितम् । सुधनो दारकः अष्टाभ्यो धात्रीभ्योऽ-
नुप्रदत्तः । द्वाभ्यामंसधात्रीभ्यां द्वाभ्यां क्षीरधात्रीभ्यां द्वाभ्यां मलधात्रीभ्यां द्वाभ्यां
क्रीडनिकाभ्यां धात्रीभ्याम् । सोऽष्टाभिर्धात्रीभिरुन्नीयते वर्ध्यते क्षीरेण दध्ना नवनीतेन
G. M. 133 सर्पिषा सर्पिर्मण्डेनान्यैश्चोत्तप्तेरुपकरणविशेषैः । आशु वर्धते ह्रदस्थमिव पङ्कजम् । स
यदा महान् संवृत्तस्तदा लिप्यामुपन्यस्तः । पूर्ववद्यावदष्टासु परीक्षासूद्घाटको वाचकः
पण्डितः पटुप्रचारः संवृत्तः । स यानि तानि भवन्ति मूर्धाभिषिक्तानां जनपदैश्वर्यस्थामवीर्य-
मनुप्राप्तानां महान्तं पृथिवीमण्डलमभिनिर्जित्याध्यावसतां पूर्ववद्यावत् पंचसु स्थानेषु
कृतावी संवृत्तः । तस्य पित्रा त्रीण्यन्तःपुराणि व्यवस्थापितानि ज्येष्ठं मध्यं कनीयः ।
त्रीणि-वासगृहाणि मापितानि हैमन्तिकं ग्रैष्मिकं वार्षिकम् । त्रीण्युद्यानानि मापितानि
हैमन्तिकं ग्रैष्मिकं वार्षिकम् । ततः सुधनः कुमारः उपरि प्रासादतलगतो निष्पुरुषेण
तूर्येण क्रीडति रमते परिचारयति ।

यावदपरेण समयेन फलको लुब्धको मृगानन्वेषमाणस्तेन तेनानुविचरन्नन्यतमं
पर्वतमनुप्राप्तः । तस्य च पर्वतस्याधस्ताद्दृषेराश्रमपदं पश्यति पुष्पफलसंपन्नं नाना-
G. M. 134 पक्षिगणविचरितम् । महान्तं च ह्रदमुत्पलकुमुदपुण्डरीकसंछन्नं हंसकारण्डवचक्रवाको-
पशोभितम् । तदाश्रमपदं परिभ्रमितुमारब्धः । यावत्तमृषिं पश्यति दीर्घकेशश्म-
श्रुनखरोमाणं वातातपकर्षितशरीरं चीवरवल्कलधारिणमन्यतमद्वृक्षमूलाश्रयं तृणकुटि-
काकृतनिलयम् । दृष्ट्वा च पुनः पादाभिवन्दनं कृत्वा कृतांजलिपुटः पप्रच्छ । भगवन्
कियच्चिरमस्मिन्प्रदेशे तव प्रतिवसतः । चत्वारिंशद्वर्षाणि । अस्ति त्वया इयता
कालेनास्मिन्प्रदेशे कश्चिदाश्चर्याद्भुतो धर्मो दृष्टः श्रुतो वा कस्यचित्सकाशात् । स
ऋषिर्मन्दमन्दमुवाच । भद्रमुख दृष्टस्ते अयं ह्रदः । दृष्टो भगवन् । एषा ब्रह्मसभा
नाम पुष्करि [णी उत्पलपद्मकुमुदपुं] डरीकसंछन्ना नानापक्षिगणनिषेविता हिमरजत-
तुषारगौराम्बुपूर्णा सुरभिकुसुमपरिवासिततोया । अस्यां पुष्करिण्यां पंचदश्यां पंचदश्यां
मनोहरा नाम द्रुमकिन्नरराजस्य दुहि [ता पंचकिन्नरीशतपरिवृता नाना] विधशिरः-
स्नानोद्वर्तनैरागत्य स्नाति । स्नानकाले चास्य मधुरनृत्यगीतवादितशब्देन मृगपक्षिणोऽ-
पह्रियन्ते । अहमपि तं शब्दं श्रुत्वा महता प्रीतिसौमनस्येन सप्ताहमधिनामयामि ।
एतदाश्चर्यं भद्रमुख मया दृष्टमिति ।

अथ फलकस्य लुब्धकस्यैतदभवत् । शोभनो मया अमोघः पाशो नागाल्लब्धः । तं मनोहराया किन्नर्याः क्षेप्स्यामीति । सोऽपरेण समयेन पूर्णपंचदश्यां पाशमादाय ह्रदतीर्थसमीपे पुष्पफलविटपवृक्षगहनमाश्रित्यावधानतत्परोऽवस्थितः । यावन्मनोहरा किन्नरी पंचकिन्नरीशतपरिवृता महत्या विभूत्या ब्रह्मसभां पुष्करिणीमवतीर्णा स्नातुं तत्समनन्तरं च फलकेन लुब्धकेनामोघः पाशः क्षिप्तो येन मनोहरा किन्नरी बद्धा । G. M. 135 तया अमोघपाशपाशितया ह्रदे महानुपमर्दः कृतो विभीषणश्च शब्दो निश्चारितः । यं श्रुत्वा परिशिष्टः किन्नरीगणः इतश्चामुतश्च संभ्रान्तो म [नो] हरां किन्नरीं निरीक्षितुमारब्धः । पश्यति बद्धाम् । दृष्ट्वा च पुनर्भीतो निष्पलायितः । अद्राक्षीत्स लुब्धकस्तां परमरूपदर्शनीयाम् । दृष्ट्वा च पुनरुपश्लिष्टो ग्रहीष्यामीति । सा कथयति ।

मा नैपीस्त्वं हि मा स्प्राक्षीर्नैतत्तव सुचेष्टितम् ।
राजभोग्या सुरूपाहं न साधु ग्रहणं तव ॥ १०६ ॥ इति ।

लुब्धकः पाहः । यदि त्वां न गृह्णामि निष्पलायसे । सा कथयति । नाहं निष्पलाये । यदि न श्रद्दधासि अयं चूडामणिं गृह्ण । अस्यानुभावेनाहमुपरि विहायसा गच्छामीति । लुब्धकः कथयति । कथं जाने । तया शिरस्तश्चूडामणिर्दत्तः उक्तश्च । एतच्चूडामणिर्यस्य हस्तस्थस्तस्याहं वशा भवामि । ततो लुब्धकेनासौ मणिर्गृहीतः । पाशबद्धां चैनां गृहीत्वा संप्रस्थितः ।

तेन खलु समयेन सुधनः कुमारो मृगयानिर्गतः । अद्राक्षीत्स लुब्धकः सुधनं कुमारमभिरूपं दर्शनीयं प्रासादिकम् । दृष्ट्वा च पुनरस्यैतदभवत् । अयं च राजकुमार इयं च परमरुपदर्शनीया । यद्येतां द्रक्ष्यति बलाद् ग्रहीष्यतीति । यत्त्वहमेतां प्राभृतन्यायेन स्वयमेवोपनयेयम् । ततस्तं पाशमादाय येन सुधनो राजकुमारस्तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य पादयोर्निपत्य कथयति । इदं मया देवस्य स्त्रीरत्नं प्राभृतमानीतं प्रतिगृह्यता- G. M. 136 मिति । अद्राक्षीत्सुधनो राजकुमारीं मनोहरां किन्नरीमभिरूपां दर्शनीयां प्रासादिकां परमया वर्णपुष्कलतया समन्वागतां सर्वगुणसमुदितामष्टादशभिः स्त्रीलक्षणैः समलंकृतां जनपदकल्याणीं कांचनकलशकूर्मपीनोन्नतकठिनसंहतसुजातवृत्तप्रगलमानस्तनीमभिनीलरक्तांशुकविसृतायतनवकमलसदृशनयनां सुभ्रुवमायततुंगनासां विद्रुममणिरत्नबिम्बफलसंस्थानसदृशाधरोष्ठीमादृढपरिपूर्णगंडपार्श्वामत्यर्थरतिकरविशेषकरकपोलतिलकामनुपूर्वरचितसंहतभ्रुवमरविन्दविकचसदृशपरिपूर्णविमलशशिवपुषीं प्रलम्बबाहुं गम्भीरत्रिवलीकसन्नतमध्यांस्तनभारावनाम्यमानपूर्वार्धं रथांगसंस्थितसुजातजघनां कदलीगर्भसदृशकरां पूर्वानुवतितसंहत-

सुजातकरभोरुं सुनिगूढसुरचितसर्वांगसुन्दरसिरां संहितमणिचूडामारक्तकरतलां प्रहर्षनूपुरवलयहारार्धहारनिर्घोषविलसितगतिमायतनीलसूक्ष्मकेशीं शचीमिव भ्रष्टकांचीं नूपुरावच्छादितपादां छातोदरीं तां प्रकीर्णहारामुत्तप्तजाम्बूनदचारुवर्णां दृष्ट्वा कुमारः सहसा पपात बद्धो
G. M. 137 दृढं रागपाशेन । तत्र स रागवह्नौ दहनपतंगसदृशेन जलचञ्चलचन्द्रविमलोज्ज्वलस्वभावेन दुर्ग्राह्यतरेण नदीतरङ्गक्षपमकरदुरधिगमेन गरुडपवनजवसमगतिना तुलपरिवर्तनलघुवानरावस्थितचपलोद्भ्रान्ततरेण सतताभ्यासक्लेशनिषेवणरागसुखास्वादलोलेन सर्वक्लेशविषमदुर्गप्रपातनिःसंगेन परमलीनेन चित्तेन सद्भूतानुरागतया अयोनिशोमनस्कारधनुर्विसृतेन संयोगाभिलषितपरमरहस्यशब्देन कामशरेण हृदये विद्धः आह च ।

दृष्ट्वाथ तां स सुधन इन्दुसमानवक्त्रां ।
प्रावृड्घनान्तरविनिश्चरतीव विद्युत् ॥१०७॥
तत्स्नेहमन्मथविलाससमुद्भवेन ।
सद्यः स चेतसि तु रागशरेण विद्धः ॥१०८॥

स तामतिमनोहरां मनोहरां गृहीत्वा हस्तिनापुरं गतः । स च लुब्धको ग्रामवरेणाच्छादितः । ततः सुधनः कुमारो मनोहरया सार्धमुपरि प्रासादतलगतः क्रीडति रमते परिचारयति । मनोहरया रूपयौवनगुणेन सुधनः कुमारोऽनेकैश्चोपचारशतैस्तथापहृतो यथा सुधनः कुमारो मुहूर्तमपि तां न जहाति ।

यावदपरेण समयेन जनपदाद् द्वौ ब्राह्मणावभ्यागतौ । तत्रैको राजानं संश्रितो द्वितीयः सुधनं कुमारम् । यो राजानं संश्रितः स राज्ञा पुरोहितः स्थापितो भोगैश्च
G. M. 138 संविभक्तः । यस्तु सुधनं कुमारं स भोगमात्रेण संविभक्तः [स] कथयति । कुमार यदा त्वं पितुरत्ययाद्राज्ये प्रतिष्ठास्यसि तदा मे किं करिष्यसीति । सुधनः कुमारः कथयति । यथा तव सहायो ब्राह्मणो मम पित्रा पौरोहित्ये स्थापितः एवमहं त्वामपि पौरोहित्ये स्थापयामीति । एष च वृत्तान्तस्तेन ब्राह्मणेन कर्णपरंपरया श्रुतः । तस्यैतदभवत् । अहं तथा करिष्यामि यथा कुमारो राज्यमेव नासादयिष्यति । कुतस्तं पुरोहितं स्थापयिष्यतीति ।

यावदपरेण समयेन तस्य राज्ञो विजिते अन्यतमः कार्वटिको विरुद्धः । तस्य समुच्छित्तये राज्ञा एको दण्डः प्रेषितः । स हतविहतविध्वस्तः प्रत्यागतः । एवं यावत्सप्त दंडाः प्रेषिताः । तेऽपि हत [विहतविध्वस्ताः] प्रत्यागताः । अमात्यैः राजा विज्ञप्तः । देव किमर्थं स्वबलं हाप्यते परबलं वर्ध्यते । यावत्कश्चिदेव विजिते शस्त्रबलोपजीवी

सर्वोऽसावाहूयतामिति । ब्राह्मणः पुरोहितः संलक्षयति । अयं कुमारस्य वधोपायकाल इति । तेन राजा विज्ञप्तः । देव नैवमसौ शक्यः सन्नामयितुम् । राजा कथयति । किं मया स्वयं गन्तव्यम् । पुरोहितः कथयति । किमर्थं देवः स्वयं गच्छति । अयं सुधनः कुमारो बलदर्पयुक्तः । एष दण्डसहीयः प्रेष्यतामिति । राजा कथयति । एवमस्त्विति । ततो राजा कुमारमाहूय कथयति । गच्छ कुमार दंडसहीयः कार्वटिकं सन्नामय । एवं देवेति सुधनः कुमारो राज्ञः प्रतिश्रुत्यान्तःपुरं प्रविष्टः । मनोहरादर्शनाच्चास्य सर्वं विस्मृतम् । पुनरपि राज्ञाभिहितः । पुनरपि तद्दर्शनात्सर्वं विस्मृतम् । ततः पुरोहितेन G. M. 139
राजाभिहितः । देव सुधनः कुमारो मनोहरया अतीव सक्तो न शक्यते प्रेषयितुम् । साधनं सज्जीक्रियताम् । निर्गतः कुमारोऽन्तः पुरात् प्रेषयितव्यो यथा मनोहरायाः सकाशं न प्रविशतीति । राज्ञा अमात्यानामाज्ञा दत्ता । भवन्तः एवं कुरुध्वमिति । अमात्यैः राज्ञः प्रतिश्रुत्य बलौघौ हस्त्यश्वरथपदातिसंपन्नोऽनेकप्रहरणोपकरणयुक्तः सज्जीकृतः । ततः कुमारो निर्गतः उक्तो गच्छ कुमार सज्जो बलौघ इति । स कथयति । देव गमिष्यामीति मनोहरां दृष्ट्वा । राजा कथयति । कुमार न द्रष्टव्या कालोऽतिवर्तते । तात यद्येवं मातरं दृष्ट्वा गच्छामि । [गच्छ] कुमारावलोकय जननीम् । स मनोहरासन्तकं चूडामणिमादाय मातुः सकाशमुपसंक्रान्तः पादयोर्निपत्य कथयति । अम्ब अहं कार्वटिकं सन्नामनाय गच्छामि । अयं चूडामणिः सुगुप्तः स्थापयितव्यो न कथं चिन्मनोहराया देयोऽन्यत्र प्राणवियोगादिति । स एवं मातरं सन्दिश्याभिवाद्य च नानायोधबलौघतूर्यनिनादैः संप्रस्थितः । अनुपूर्वेण जनपदानतिक्रम्य तस्य कर्वटकस्य नातिदूरेऽन्यऽन्यतमद्वृक्षमूलं निश्रित्य वासमुपगतः ।

तेन खलु समयेन वैश्रवणो महाराजोऽनेकयक्षपरिवारोऽनेकयक्षशतपरिवारोऽनेकयक्षसहस्रपरिवारोऽनेकयक्षशतसहस्रपरिवारस्तेन पथा यक्षाणां यक्षसमितं संप्रस्थितः । तेन तस्य पथा गच्छतः खगपथे यानमवस्थितम् । तस्यैतदभवत् । वहुशोऽहमनेन पथा G. M. 140
समतिक्रान्तो न च मे कदाचिद्यानं प्रतिहतम् । कोऽत्र हेतुर्येन यानं प्रतिहतमिति । स पश्यति सुधनं कुमारम् । तस्यैतदभवत् । अयं भद्रकल्पिको बोधिसत्त्वः खेदमापद्यते युद्धायाभिसंप्रस्थितः । सहाय्यमस्य करणीयम् । अयं कर्वटकः सन्नामयितव्यः । न च कस्यचित्प्राणिनः पीडा कर्तव्येति विदित्वा पांचिकं महायक्षसेनापतिमामन्त्रयते । एहि त्वं पांचिक सुधनस्य कुमारस्य कर्वटकमयुद्धेन सन्नामय । न च ते कस्यचित्प्राणिनः पीडा कर्तव्येति । तथेति पांचिकेन महायक्षसेनापतिना वैश्रवणस्य महाराजस्य प्रतिश्रुत्य दिव्यश्चतुरंगो बलकायो निर्मितः । तालमात्रप्रमाणाः पुरुषाः पर्वतप्रमाणा हस्तिनः

हस्तिप्रमाणा अश्वाः । ततो नानाखड्गमुसलतोमरप्रासचक्रशक्तिशरपरश्वधः शस्त्रविशेषेण नानावादित्रसंक्षोभेण च महाभयमुपदर्शयन् महता बलौघेन पांचिकः कर्वटमनुप्राप्तः ।

हस्त्यश्वरथनिर्घोष [नाना] वादित्र [नि] स्वनात् ।
यक्षाणां स्वप्रभावाच्च प्राकाराः प्रपपात वै ॥ १०९ ॥

ततस्ते कर्वटकनिवासिनं बलौघं दृष्ट्वा वच्च प्राकारपतनं परं विषादमापन्ना पप्रच्छुः । कुत एष बलौघ आगच्छतीति । ते कथयन्ति । शीघ्रं द्वाराणि मुंचत । एष पृष्ठतः सुधनः कुमारः आगच्छति । तस्यैष बलौघः । यदि चिरं धारयिष्यथ । सर्वथा [स्वस्था] न भविष्यथेति । ते कथयन्ति ।

G. M. 141 व्युत्पन्ना न वयं राज्ञो न कुमारस्य धीमतः ।
नृपपौरुषकेभ्योऽस्मि भीताः सन्त्रासमागताः ॥ ११० ॥

तैर्द्वाराणि मुक्तानि । ततः उच्छ्रितध्वजपताकाः पूर्णकलशैर्नानाविधतूर्यनिनादैः सुधनं कुमारं प्रत्युद्गताः । तेन च समाश्वासितास्तदभिप्रायाश्च राजभटाः स्थापिता निपकाश्च गृहीताः करप्रत्ययाश्च निबद्धाः । ततस्तं कर्वटकं स्फीतीकृत्य सुधनः कुमारो निवृत्तः ।

धनेन च राज्ञा तामेव रात्रिं स्वप्नो दृष्टः । गृध्रेणागत्य राज्ञ उदरं स्फोटयित्वा अन्त्राण्याकृष्य सर्वं तन्नगरमन्त्रैर्वेष्टितं सप्त च रत्नानि गृहं प्रवेश्यमानानि दृष्टानि ततो राजा भीतस्त्रस्तः आहृष्टरोमकूपो लघुलध्वेवोत्थाय महा [र्हे] शयने निषद्य करे कपोलं दत्त्वा चिन्तापरो व्यवस्थितः । मा हैव मे अतो निदानं राज्याच्च्युतिर्भविष्यति जीवितस्य वा अन्तराय इति । स प्रभातायां रजन्यां तं स्वप्नं ब्राह्मणाय पुरोहिताय निवेदयामास । स संलक्षयति । यादृशो देवेन स्वप्नो दृष्टो नियतं कुमारेण कर्वटको निर्जितः । वितथनिर्देशः करणीय इति इति विदित्वा कथयति । देव न शोभनः स्वप्नः । नियतमतो निदानं देवस्य राज्याच्च्युतिर्भविष्यति जीवितस्य वान्तरायः । केवलं त्वत्रास्ति प्रतीकारः । स च ब्राह्मणकेषु मन्त्रेषु दृष्टः । कोऽसौ

G. M. 142 प्रतीकारः । देव उद्याने पुष्करिणी सुरूपा प्रामाणिका कर्तव्या । ततः सुधया प्रलेप्तव्या । सुसंमृष्टां कृत्वा क्षुद्रमृगाणां रुधिरेण पूरयितव्या । ततो देवेन स्नानप्रयतेन तां पुष्करिणीमेकेन सोपानेनावतरितव्यम् । एकेनावतीर्य द्वितीयेनोत्तरितव्यम् । द्वितीयेनोत्तीर्य तृतीयेनावतरितव्यम् । तृतीयेनावतीर्य चतुर्थेनोत्तरितव्यम् । ततश्चतुर्भिर्ब्राह्मणैर्वेदवेदाङ्गपारगैर्देवस्य पादौ जिह्वया निर्लेढव्यौ । किन्नरमेदसा स धूपो देयः । एवं देवो विधूतपापश्चिरं राज्यं

पालयिष्यतीति । राजा कथयति सर्वमेतच्छक्यम् । यदिदं किन्नरमेदमतीव दुर्लभम् । पुरोहितः कथयति । देव यदेव सुलभं तदेव दुर्लभम् । राजा कथयति । यथा कथम् । पुरोहितः कथयति । देव नन्वियं मनोहरा किन्नरी । राजा कथयति । पुरोहित मैवं वद । कुमारस्यात्र प्राणाः प्रतिष्ठिताः । स कथयति । ननु देवेन श्रुतम् ।

त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ १११ ॥
दृढेन ह्यात्मना राजन्कुमारस्यास्य धीमतः ।
शक्ष्यसि ह्यपरां कर्तुं घातयैनां मनोहराम् ॥ ११२ ॥ इति ॥

आत्माभिनन्दिनो न किंचिन्न प्रतिपद्यन्ते । इति तेनाधिवासितम् । ततो यथादिष्टं G. M. 143 पुरोहितेन कारयितुमारब्धम् । पुष्करिणी खाता सुधया लिप्ता संमृष्टा क्षुद्रमृगाणां च रुधिरमुपावर्तितम् । सुधनस्यान्तःपुरजनेवोपलब्धः । ताः प्रीतमनसः संवृत्ताः । वयं रूपयौवनसंपन्ना इदानीमस्माकं सुधनः कुमारः परिचारयिष्यतीति । ताः प्रमुदिता दृष्ट्वा मनोहरा पृच्छति । किं यूयमतीव प्रहर्षिता इति । यावदपरया स वृतान्तो मनोहरायै निवेदितः । ततो मनोहरा सञ्जातदुःखदौर्मनस्या येन सुधनस्य कुमारस्य जननी तेनोपसंक्रान्ता । पादयोर्निपत्य करुणदीनविलम्बितैरक्षरैरेतमर्थं निवेदयामास । सा कथयति । यद्येवं स्वागमितं कुरु । विचारयिष्यामीति । मनोहरया आगमय्य पुनरपि समाख्यातम् । तयापि विचारितम् । पश्यति भूतम् । ततस्तया स चूडामणिर्वस्त्राणि च मनोहरायै दत्तानि उक्ता च । पुत्रिके प्राप्ते ते काले आगन्तव्यमेवं ममोपालम्भो न भविष्यतीति । ततो राजा यथानिर्दिष्टेन क्रमेण स्नानप्रयतो रुधिरपूर्णां पुष्करिणीभवतीर्णोत्तीर्णः । ततोऽस्य ब्राह्मणैर्जिह्वया पादौ लीढौ । अचिरमानीयतां किंन्नरीति च समादिष्टः । तत्समनन्तरमेव मनोहरा गगनतलमुत्प्लुत्य गाथां भाषते ।

स्पर्शसंगमने मह्यं हसितं रमितं च मे ।
नागीव बन्धनान्मुक्ता एषा गच्छामि सांप्रतम् ॥ ११३ ॥ इति ॥

राजा च दृष्टा वायुपथेन गच्छन्ती । स भीतः पुरोहितमामंत्रयते । यदर्थं कृतो यत्नः स न संपन्नो मनोहरा किंन्नरी पलायत इति । पुरोहितः कथयति । देव सिद्धोऽर्थः G. M. 144 अपगतपापो देवः संवृत्तः सांप्रतमिति ।

ततो मनोहरायाः खगपथेन गच्छन्त्या एतदभवत् । यदहमेतामवस्थां प्राप्ता तत्तस्य ऋषेर्व्यपदेशात् । यदि तेन नाख्यातमभविष्यत् नाहं ग्रहणं गताभविष्यम् । तेन हि

यास्यामि तावत्तस्य ऋषेः सकाशमिति । सा तस्याश्रमपदं गता । पादाभिवन्दनं कृत्वा तमृषिमुवाच । महर्षे त्वद्व्यपदेशादहं ग्रहणं गता मनु [ष्य] संस्पर्शश्च संप्राप्ता । जीवितान्तरायश्च मे नास्ति संवृत्तः । तद्विज्ञापयामि । यदि कदाचित्सुधनः कुमार आगच्छेन्मां समन्वेषमाणस्तस्येमामङ्गुलिमुद्रां दातुमर्हसि । एवं च वक्तुम् । कुमार विषमाः पन्थानो दुर्गमाः । खेदमापत्स्यसे निवर्तस्वेति । यदि च निर्वार्यमाणो नो तिष्ठेत् तस्य मार्गं व्यपदेष्टुमर्हसि । कुमार मनोहरया समाख्यातम् । उत्तरे दिग्भागे त्रयः कालपर्वतास्तानतिक्रम्य अपरे त्रयस्तानतिक्रम्य अपरे त्रयस्तानतिक्रम्य अपरे त्रयस्तानतिक्रम्य हिमवान् पर्वतराजः । तस्योत्तरेणोत्कीलकपर्वतः । ततः कूजको जलपथः खदिरक एकधारको वज्रकः कामरूपी उत्कीलकः ऐरावतकः अधुनानः प्रमोक्षणः । एते ते पर्वताः समतिक्रमणीयाः । तत्र खदिरके पर्वते गुहाप्रवेशः एकधारके च
G. M. 145 उत्कीलके । वज्रके तु पक्षिराजेन प्रवेशः । एभिरुपायैस्ते पर्वता अतिक्रमणीयाः । यन्त्राणि च भंक्तव्यानि । अजवक्त्रो मेण्ढकः पुरुषो राक्षसरूपी पिङ्गलो [हन्तव्यः ।] गुहायां लालास्रोतसा महता अजगरो वेगेन प्रधावति । स ते विक्रमेण हन्तव्यः ।

अर्धान्तरगतं नागं यत्र पश्येत् किरीटकम् ।
चापमुक्तेन बाणेन हन्तव्यो मम कारणात् ॥११४॥
यत्र पश्येत द्वौ मेषौ संघट्टन्तौ परस्परम् ।
तयोः श्रृङ्गमेकं भंक्त्वा मार्गं प्रतिलप्स्यसे ॥११५॥
आयसौ पुरुषौ दृष्ट्वा शस्त्रपाणी महाभयौ ।
तयोरेकं ताडयित्वा मार्गं प्रतिलप्स्यसे ॥११६॥
संकोचयन्तीं प्रसारयन्तीं राक्षसीमायसं मुखम् ।
यदा पश्येत्तदा कीलं ललाटे तस्या निखानयेत् ॥११७॥
शिलावर्तस्तथा कूपो विलंघ्यस्ते षष्टिहस्तकः ।
हरिपिङ्गलकेशाक्षो दारुणो यक्षराक्षसः ॥११८॥
G. M. 146 कार्मुकं मण्डलं कृत्वा हन्तव्यश्च दुरासदः ।
नद्यश्च वलतस्तार्या नक्रग्राहसमाकुलाः ॥११९॥

नङ्गा पतङ्गा तपनी चित्रा रुदनी हसनी आशीविषा वेत्रवती च ।
नङ्गायां राक्षसीकोपा पतङ्गायाममनुष्यकाः ।
तपन्यां ग्राहबहुलत्वं चित्रायां कामरूपिणः ॥१२०॥

रुदन्यां किन्नरीचेट्यो हसन्यां किन्नरीस्नुषा ।
आशीविषायां नानाविधाः सर्पा वेत्रनद्यां तु शाल्मलिः ॥१२१॥
नङ्गायां धैर्यकरणं पतङ्गायां पराक्रमः ।
तपन्यां ग्राहमुखबन्धश्चित्रायां विविधं गीतम् ॥१२२॥

रुदन्यां सौमनस्येन समुत्तारः । हसन्यां तूष्णींभावयोगेन । आशीविषायां सर्पविषमंत्रप्रयोगेन । वेत्रवत्यां तीक्ष्णशस्त्रसंपातयोगेन समुत्तारः । नदीः समतिक्रम्य पंचयक्षशतानां गुल्मकस्थानम् । तद् धैर्यमास्थाय विद्राव्यम् । ततः किन्नरराजस्य भवनमिति । ततो मनोहरा तमृषिमेवमुक्त्वा पादाभिवन्दनं कृत्वा प्रक्रान्ता ।

यावत्सुधनः कुमारस्तं कर्वटकं सन्नाम्य गृहीतप्राभृतो हस्तिनापुरमनुप्राप्तः । श्रुत्वा राजा परां प्रीतिमुपगतः । ततः कुमारो मार्गश्रमं प्रतिविनोद्य पितुः सकाशं गतः । प्रणामं कृत्वा पुरस्तान्निषण्णः । राज्ञा परया संभाषणया संभाषितः । उक्तश्च । कुमार G. M. 147
शिवेन त्वमागतः । देव तव प्रसादात् कर्वटकः संनामितः । नीपका गृहीताः । चित्रकः स्थापितः । इमे तु करप्रत्ययाः । पण्यागारश्च स्थापित इति । राजा कथयति । पुत्र शोभनं प्रतिगृहीतम् । ततः पितुः प्रणामं कृत्वा संप्रस्थितः । राजा कथयति । कुमार तिष्ठ प्राभृतं सहितावेव भोक्ष्यामः । देव गच्छामि चिरदृष्टा मे मनोहरा । अलंकुमार अद्य गमनेन । तिष्ठ श्वो गमिष्यसीति । सोऽनुरुध्यमान [एवमाह । तात अद्यैव मयावश्यं गन्तव्यम् । राजा तूष्णीमवस्थितः । ततः] कुमारः स्वगृहं गतः । पश्यति श्रीविवर्जितमन्तःपुरद्वारम् । स चिन्तापरः प्रविष्टो मनोहरां न पश्यति । इतश्चामुतश्च संभ्रान्तः शून्यहृदयः शब्दं कर्तुमारब्धः [मनोहरा] मनोहरेति । यावदन्तःपुरं सन्निपतितम् । भोः स्त्रियः क्षेपं कर्तुमारब्धः । विद्धोऽसौ हृदयशल्येन सुतरां प्रष्टुमारब्धः । ताभिर्यथाभूतं समाख्यातम् । स शोकेन संमुह्यते । ताः स्त्रियः कथयन्ति । देव अन्तःपुरे तत्प्रतिविशिष्टतराः स्त्रियः सन्ति । किमर्थं शोकः क्रियते । स पितुर्नैर्गुण्यमुपश्रुत्य कृतघ्नतां च मातुः सकाशमुपसंक्रान्तः । पादयोर्निपत्य कथयति । अम्ब

मनोहरां न पश्यामि मनोरथगुणैर्युताम् ।
साधुरूपसमायुक्ता क्व गता मे मनोहरा ॥१२३॥
मनसा संप्रधावामि मनो मे संप्रमुह्यति ।
हृदयं दह्यते चैव रहितस्य तया भृशम् ॥१२४॥
मनोभिरामा च मनोहरा च सा
मनोऽनुकूला च मनोरतिश्च मे । G. M. 148

सन्तप्तदेहोऽस्मि मनोहरां विना
कुतो ममेदं व्यसनं समागतम् ॥१२५॥इति ।

सा कथयति । पुत्र कृच्छ्रसंकटसंबाधप्राप्ता मनोहरा इति मया प्रमुक्ता । अम्ब यथाकथम् । तया यथावृत्तं सर्वं विस्तरेण समाख्यातम् । स पितुर्नैर्गुण्यमकृतज्ञतां चोक्त्वा कथयति । अम्ब कुत्र गता कतरेण पथेनेति । सा कथयति । पुत्र

एषः असौ पथा शैल ऋषिसंघनिषेवितः ।
उषितो जर्मराजेन यत्र याता मनोहरा ॥१२६॥ इति ।

स मनोहरावियोगदुःखार्तः कृच्छ्रं विललाप करुणं परिदेवमानः ।
मनोहरां न पश्यामि मनोरथगुणैर्युताम् ।
पूर्ववद्यावत् कुतो ममेदं व्यसनं समागतम् ॥१२७॥ इति ।

ततो मात्राभिहितः । पुत्र सन्त्यस्मिन्नन्तःपुरे तत्प्रतिविशिष्टतराः स्त्रियः । किमर्थं शोकः क्रियते इति । कुमारः कथयति । अम्ब कुतो मे रतिः प्राप्यतामिति । स तया समाश्वास्यमानोऽपि शोकसन्तप्तस्तस्याः प्रवृत्तिं समन्वेषमाण इतश्चामुतश्च परिभ्रमितुमारब्धः । तस्य बुद्धिरुत्पन्ना । यत एव लब्धा तमेव तावत्पृच्छामीति । स फलकस्य लुब्धकस्य सकाशं गतः । पृच्छति । मनोहरा कुतस्त्वया लब्धा इति । अमुष्मिन् पर्वतपार्श्वे ऋषिः प्रतिवसति । तस्याश्रमपदे ब्रह्मसभा नाम पुष्करिणी ।
G. M. 149 तस्यां स्नातुमवतीर्णा । ऋषिव्यपदेशेन लब्धा इति । स संलक्षयति । ऋषिरिदानीमभिगन्तव्यः । तस्मात्प्रवृत्तिर्भविष्यतीति । एष च वृत्तान्तो राज्ञा श्रुतः । मनोहरावियोगात्कुमारोऽतीव विक्लव इति । ततो राज्ञाभिहितः । कुमार किमसि विक्लवः । इदानीं तत्प्रतिविशिष्टमन्तःपुरं व्यवस्थापयामीति । स कथयति । तात न शक्यं मया तामनानीयान्तःपुरस्थेन भवितुम् । स राज्ञा बह्वप्युच्यमानो न निवर्तते । [ततो राज्ञा नगरप्राकारशृङ्गाटकेष्वारक्षकाः पुरुषाः स्थापिता यथा कुमारो न निष्कासतीति । कुमारः कृत्स्नां रात्रिं जागर्तुकामः । उक्तं च । पञ्चमे रात्र्यामल्पं स्वपन्ति बहु जाग्रति । कतमे पञ्च । पुरुषाः स्त्रियमपेक्षमाणाः । प्रतिबद्धचित्तः स्त्रीपुरुषः । उत्क्रुशप्राणी । चौरसेनापतिः । भिक्षुश्चालब्धवीर्य इति । अथ कुमारस्यैतदभवत् । यदि द्वारेण यास्यामि राजा द्वारपालकान् रक्षकांश्च दण्डेनोत्सादयिष्यति यन्न्वहमरक्षितेन पथा गच्छेयमिति । स रात्र्यां व्युत्थाय नीलोत्पलमालाबद्धशिरा येन रक्षिणः पुरुषा न सन्ति तेन तां मालां ध्वजे बद्ध्वावतीर्णः । चन्द्रश्च चोदितः ।

ततोऽसौ चन्द्रमवेक्ष्य मनोहराविरहित एवं विललाप।

भोः पूर्णचन्द्र रजनीकर तारराज

त्वं रोहिणीनयनकान्त सुसार्थवाह।

कच्चित् प्रिया मम मनोहरणैकदक्षा

दृष्टा त्वया भुवि मनोहरनामधेया ॥१२८॥ इति।

अनुभूतपूर्वरतिमनुस्मरन् जगाम। ददर्श मृगीम्। तामप्युवाच। G. M. 150

हे त्वं कुरङ्गि तृणवारिपलाशभक्षे

स्वस्त्यस्तु ते चर सुखं न मृगारिरस्मि।

दीर्घेक्षणा मृगवधूकमनीयरूपा

दृष्टा त्वया मम मनोहरनामधेया ॥१२९॥

स तामतिक्रम्यान्यतमं प्रदेशं गतो ददर्श वनं नानापुष्पफलोपशोभितं भ्रमरैरुपभुज्यमानसारम्। ततोऽन्यतमं भ्रमरमुवाच।

नीलाञ्जनाचलसुवर्णमधुद्विरेफ-

वंशान्तराम्बुरुहमध्यकृताधिवास।

वर्णाधिमात्रसदृशायतकेशहस्ता

दृष्टा त्वया मम मनोहरनामधेया ॥१३०॥

तस्मादपि प्रदेशादतिक्रान्तः पश्यत्याशीविषम्। दृष्ट्वा चाह।

भोः कृष्णसर्प तनुपल्लवलोलजिह्व।

वक्रान्तरोत्पतितधूमकलापवक्त्र।

रागाग्निना तव समो न विषाग्निरुग्रो॥

दृष्टा त्वया मम मनोहरनामधेया ॥ १३१ ॥

तमपि प्रदेशं समतिक्रान्तो ददर्शापरं कोकिलाभिनादितम्। दृष्ट्वा च पुनस्तं कोकिलमुवाच।

भोः कोकिलोत्तम वनान्तरवृक्षवासिन्

नारीमनोहर पतत्रिगणस्य राजन्।

नीलोत्पलामलसमायतचारुनेत्रा

दृष्टा त्वया मम मनोहरनामधेया ॥ १३२ ॥ G. M. 151

तमपि प्रदेशं समतिक्रान्तो ददर्शाशोकवृक्षं सर्वपरिफुल्लम्।

मङ्गल्यनामान्तरनामयुक्तः

सर्वद्रुमाणामधिराजतुल्यः।

मनोहराशोकविमूर्च्छितं माम्
एषोऽञ्जलिस्ते कुरु वीतशोकम् ॥ १३३ ॥

स एवं विक्लवोऽनुपूर्वेण तस्य ऋषेराश्रमपदमनुप्राप्तः । स तमृषिं सविनयं प्रणिपत्योवाच ।

चीराजिनाम्बरधर क्षमया विशिष्ट-
मूलाङ्कुरामलकविल्वकपित्थभक्तः ।
वन्दे ऋषे नतशिरा वद मे लघु त्वं
दृष्टा त्वया मम मनोहरनामधेया ॥ १३४ ॥

ततः स ऋषिः सुधनं कुमारं स्वागतवचनासनदानक्रियादिपुरःसरः प्रतिसंमोद्योवाच ।

दृष्टा सा परिपूर्णचन्द्रवदना नीलोत्पलाभास्वरा
रूपेण प्रियदर्शना सुवदना नीलाञ्चितभ्रूलता ।
त्वं स्वस्थो भुवि भुज्यतां हि विविधं मूलं फलं च प्रभो
पश्चात् स्वस्ति गमिष्यसीति मनसा नात्रास्ति मे संशयः ॥१३५॥

इदं ह्यवोचद् वचनं च सुभ्रूः
कुमार तृष्णा त्वयि बाधते मे ।
G. M. 152 महच्च दुःखं वसतां वनेषु
यातां च मां द्रक्ष्यसि निश्चयेन ॥ १३६॥ इति ।

इयं च तयांगुलिमुद्रिका दत्ता । कथयति च । कुमार विषमाः पन्थानो दुर्गमाः खेदमापत्स्यसे निवर्तस्वेति । यदि च निवार्यमाणो न तिष्ठेत् तस्य मार्गमुपदेष्टुमर्हसि । कुमार इदं च तया समाख्यातम् । उत्तरे दिग्भागे त्रयः कालपर्वतास्तानतिक्रम्यापरे त्रयस्तानप्यतिक्रम्य हिमवान् पर्वतराजः । तत्प्रवेशेन त्वया इमानि भैषज्यानि समुदानेतव्यानि । तद्यथा सुधा नामौषधिस्तया घृतं पक्त्वा पातव्यं तेन च ते न तृषा न बुभुक्षा स्मृतिबलं च वर्धयति । वानरः समुदानेतव्यो मन्त्रमध्येतव्यं सशरं धनुर्ग्रहीतव्यं मणयोऽवभासात्मकाः अगदो विषघातकोऽयस्कीलास्त्रयो वीणा च । हिमवतः पर्वतराजस्योत्तरेणोत्कीलकः पर्वतः । ततः कूजको जलपथः खदिरकः एकधारको वज्रकः कामरूपी उत्कीलक ऐरावतकोऽधुनानः प्रमोक्षण एते पर्वताः । सर्वे ते समतिक्रमणीयाः । तत्र खदिरके पर्वते गुहाप्रवेश एकधारके च उत्कीलके । वज्रके तु पक्षिराजेन प्रवेशः । एभिरुपायैस्ते सर्वे पर्वताः समतिक्रमणीयाः । यन्त्राणि च भंक्तव्यानि । अजवक्त्रो

मेण्ढकः पुरुषो राक्षसरूपी पिङ्गलो हन्तव्यः । गुहायां लालास्रोतसा महताजगरो वेगेन प्रधावति । स ते विक्रमेण हन्तव्यः ।

अर्धान्तरगतं नागं यत्र पश्येत् किरीटकम् । G. M. 153
चापमुक्तेन वाणेन हन्तव्यो मम कारणात् ॥ १३७ ॥
यत्र पश्येत द्वौ मेषौ संघट्टन्तौ परस्परम् ।
तयोः शृङ्गमेकं भंक्त्वा मार्गं प्रतिलप्स्यसे ॥ १३८ ॥
आयसौ पुरुषौ दृष्ट्वा शस्त्रपाणी महाभयौ ।
तयोरेकं ताडयित्वा मार्गं प्रतिलप्स्यसे ॥ १३९ ॥
सङ्कोचयन्तीं प्रसारयन्तीं राक्षसीमायसं मुखम् ।
यदा पश्येत्तदा कीलं ललाटे तस्या निखानयेत् ॥ १४० ॥
शिलावर्तस्तथा कूपो विलंध्यस्तेषष्टिहस्तकः ।
हरिपिङ्गलकेशाक्षो दारुणो यक्षराक्षसः ॥ १४१ ॥
कार्मुकं मण्डलं कृत्वा हन्तव्यश्च दुरासदः ।
नद्यश्च वलतस्तार्या नक्रग्राहसमाकुलाः ॥ १४२ ॥

नङ्गा पतङ्गा तपनी चित्रा रुदनी हसनी आशीविषा वेत्रवती च ।

नङ्गायां राक्षसीकोपः पतङ्गायाममनुष्यकाः ।
तपन्यां ग्राहबहुलत्वं चित्रायां कामरूपिणः ॥ १४३ ॥
रुदन्यां किन्नरीचेट्यो हसन्यां किन्नरीस्नुषा ।
आशीविषायां नानाविधाः सर्पा वेत्रनद्यां तु शाल्मलिः ॥ १४४ ॥
नङ्गायां धैर्यकरणं पतङ्गायां पराक्रमः ।
तपन्यां ग्राहमुखबन्धश्चित्रायां विविधं गीतम् ॥ १४५ ॥

रुदन्यां सौमनस्येन समुत्तारः । हसन्यां तूष्णींभावेन । आशीविषायां सर्पविषमन्त्र- G. M. 154
प्रयोगेन समुत्तारो वेत्रनद्यां तीक्ष्णशस्त्रसंपातयोगेन समुत्तारः । नदीमतिक्रम्य पञ्चयक्षशतानां गुल्मकस्थानम् । तद् धैर्यमास्थाय विद्राव्यम् । ततो द्रुमस्य किन्नरराजस्य भवनमिति ।

ततः सुधनः कुमारो यथोपदिष्टान् ओषधमन्त्रागदप्रयोगान् समुदानीय तस्य ऋषेः पादाभिवन्दनं कृत्वा प्रक्रान्तः । ततस्तेन यथोपदिष्टाः सर्वे समुदानीताः स्थापयित्वा वानरम् । ततस्तानादाय पुनरपि तस्य ऋषेः सकाशमुपसंक्रान्तः । उक्तश्च । अलं कुमार किमनेन व्यवसायेन किं मनोहरया । त्वमेकाकी असहायः शारीरसंशयमवाप्स्यसीति । कुमारः प्राह । महर्षेऽवश्यमेवाहं प्रयास्यामीति । कुतः ।

चन्द्रस्य खे विचरतः क्व सहायभावः
दंष्ट्राबलेन बलिनश्च मृगाधिपस्य ।
अग्नेश्च दावदहने क्व सहायभावः
अस्मद्विधस्य च सहाययबलेन किं स्यात् ॥ १४६ ॥

किं भो महार्णवजलं न विगाहितव्यं
किं सर्पदुष्ट इति नैव चिकित्सनीयः ।
वीर्यं भजेत सुमहदूर्जितसत्त्वदृष्टं
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥१४७॥ इति ।

ततः सुधनः कुमारो मनोहरोपदिष्टेन विधिना संप्रस्थितोऽनुपूर्वेण पर्वतनदीगुहा-
G. M. 155 प्रपातादीनि भैषज्यमन्त्रागदप्रयोगेन विनिर्जित्य द्रुमस्य किन्नरराजस्य भवनसमीपं गतः ।
कुमारोऽपश्यत् ।

तन्नगरमदूरं श्रीमदुद्यानोपशोभितम् ।
नानापुष्पफलोपेतं नानाविहगसेवितम् ॥ १४८ ॥

तड़ागदीर्घिकावापीकिन्नरैः समुपावृतम् ।
किन्नरीस्तत्र चापश्यत् पानीयार्थमुपागताः ॥ १४९ ॥

ततस्ताः सुधनकुमारेणाभिहिताः । किमनेन बहुना पानीयेन क्रियत इति । ताः कथयन्ति । अस्ति द्रुमस्य किन्नरराजस्य दुहिता मनोहरा नाम । सा मनुष्यहस्तगता बभूव । तस्याः स मनुष्यगन्धो नश्यति । सुधनः कुमारः पृच्छति । किमेते घटाः समस्ताः सर्वे तस्या उपरि निपात्यन्ते आहोस्विदानुपूर्वेणेति । ताः कथयन्ति । आनुपूर्व्या । स संलक्षयति । शोभनोऽयमुपायइ मामंगुलिमुद्रामेकस्मिन् घटे प्रक्षिपामीति । तेनैकस्याः किन्नर्या घटेऽनालक्षितं प्रक्षिप्ता । सा च किन्नरी अभिहिता । अनेन त्वया घटेन मनोहरा तत्प्रथमतरं स्नापयितव्या । सा संलक्षयति । नूनमत्र कार्येण भवितव्यम् । ततस्तयासौ घटः प्रथमतरं मनोहराया मूर्ध्नि निपातितो यावदंगुलिमुद्रा उत्सङ्गे निपतिता । सा मनोहरया प्रत्यभिज्ञाता । ततः किन्नरीं पृच्छति । मा तत्र कश्चिन्मनुष्योऽभ्यागतः । साह । अभ्यागतः । गच्छैनं प्रच्छन्नं प्रवेशय । तया प्रवेशितः सुगुप्ते प्रदेशे स्थापितः ।

ततो मनोहरा पितुः पादयोर्निपत्य कथयति । तात यद्यसौ सुधनः कुमार
आगच्छेद् येनाहं हृता तस्य त्वं किं कुर्याः । स कथयति । तमहं खण्डशतं कृत्वा
G. M. 156 चतसृषु दिक्षु क्षिपेयं मनुष्यः असौ किं तेनेति । मनोहरा कथयति । तात मनुष्यभूतस्य

कुत इहागमनम् । अहमेवं ब्रवीमीति । ततो द्रुमस्य किन्नरराजस्य पर्यवस्थानो विगतः । ततो विगतपर्यवस्थानः कथयति । यद्यसौ कुमार आगच्छेत् तस्य हि त्वां सर्वालङ्कार-विभूषितां प्रभूतवित्तोपकरणैः किन्नरीसहस्रपरिवृतां भार्यारत्नं दद्यामिति । ततो मनोहरया हृष्टतुष्टप्रमुदितया सुधनः कुमारो दिव्यालङ्कारविभूषितो द्रुमस्य किन्नरराजस्योपदर्शितः । ततो द्रुमः किन्नराजः सुधनं कुमारं ददर्शाभिरूपं दर्शनीयं प्रासादिकं परमया शुभवर्ण-पुष्कलतया समन्वागतम् । दृष्ट्वा च पुनः परं विस्मयमुपगतः । ततस्तस्य जिज्ञासां कर्तुकामेन सौवर्णास्तम्भा उच्छ्रिता सप्ततालाः सप्त भेर्यः सप्त शूकराः । आह च ।

त्वया कान्त्या जितास्तावदेते किन्नरदारकाः ।
संदर्शितप्रभावस्तु दिव्यसम्बन्धमर्हसि ॥ १५० ॥
अत्यायतं शरवणं कृत्वोद्धृत्य शरं क्षणात् ।
व्युप्तमन्यूनमुच्चित्य पुनर्देहि तिलाढकम् ॥ १५१ ॥
सन्दर्शय धनुर्वेदे दृढलक्ष्यादिकौशलम् ।
ततः कीर्तिपताकेयं तवायत्ता मनोहरा ॥ १५२ ॥

सुधनः कुमारो बोधिसत्त्वः । कुशलाश्च भवन्ति बोधिसत्त्वास्तेषु तेषु शिल्पस्थान-कर्मस्थानेषु देवताश्चैषामौत्सुक्यमापत्स्यन्ते अविघ्नभावाय । ततो बोधिसत्त्वो नृत्यगीत-वीणापणवसुघोषकवल्लरीमृदङ्गादिनानाविधेन दैवत्योपसंहतेन वादित्रविशेषेण समन्तादा- G M. 157
पूर्यमाणोऽनेकैः किन्नरसहस्रैः परिवृत्तः ।

शतक्रतुसमादिष्टैर्यक्षैः शूकररूपिभिः ।
उत्पाटिते शरवणे समे व्युप्तं तिलाढकम् ॥ १५३ ॥
एकीकृतं समुच्चित्य शक्रसृष्टैः पिपीलकैः ।
कुमारः किन्नरेन्द्राय विस्मिताय न्यवेदयत ॥ १५४ ॥

नीलोत्पलदलाभेनासिना गृहीतेन पश्यतो द्रुमस्य किन्नरराजस्य सौवर्णस्तम्भसमीपं गत्वा तान् स्तम्भान् कदलीच्छेदेन खण्डखण्डं छेत्तुमारब्धः । ततस्तान् तिलशोऽवकीर्य सप्ततालान् सप्तभेरीः सप्त च शूकरान् बाणेन विध्य सुमेरुवदकम्प्योऽवस्थितः । ततो गगनतलस्थाभिर्देवताभिश्च किन्नरशतसहस्रैर्हाहाकारकिलिकिलाप्रक्ष्वेडोच्चैर्नादो मुक्तो यं दृष्ट्वा च किन्नरराजः परं विस्मयमुपगतः । ततः किन्नरीसहस्रस्य मनोहरासमानरूपस्य मध्ये मनोहरां स्थापयित्वा सुधनः कुमारोऽभिहितः । एहि कुमार प्रत्यभिजानासि मनोहरामिति । ततः सुधनः कुमारस्तां प्रत्यभिज्ञाय गाथाभिगीतेनोक्तवान् ।

यथाद्रुमस्य दुहिता ममेह त्वं मनोहरा ।
शीघ्रमेतेन सत्येन पदं व्रज मनोहरे ॥१५५॥

ततः सा द्रुतपदमभिक्रान्ता । किन्नराः कथयन्ति । देवायं सुधनः कुमारो बलवीर्यपराक्रमसमन्वितो मनोहरायाः प्रतिरूपः । किमर्थं बिप्रलभ्य । दीयतामस्य मनोहरेति । ततो द्रुमः किन्नरराजः किन्नरगणेन संवर्णितः सुधनं किन्नराभिमतेन महता G. M. 158 सत्कारेण पुरस्कृत्य मनोहरां दिव्यालङ्कारविभूषितां वामेन पाणिना गृहीत्वा दक्षिणेन सौवर्णभृङ्गारं सुधनः कुमारोऽभिहितः । कुमार एषा ते मनोहरा किन्नरीपरिवृता भार्यार्थाय दत्ता । अपरिचिता मानुषाः । यथैनां न परित्यक्ष्यसीति । परं ताततेति सुधनः कुमारो द्रुमस्य किन्नरराजस्य प्रतिश्रुत्य किन्नरभवनस्थो मनोहरया सार्धं निष्पुरुषेण तूर्येण क्रीड़ते रमते परिचारयति ।

सोऽपरेण समयेन स्वदेशमनुस्मृत्य मातापितृवियोगजेन दुःखेनात्याहतो मनोहराया निवेदयति । मातापितृवियोगजं में दुःखं बाधत इति । ततो मनोहरया एष वृत्तान्तो विस्तरेण पितुर्निवेदितः । स कथयति । गच्छ कुमारेण सार्धमपक्रान्तया ते भवितव्यं विप्रलम्भका मनुष्याः । ततो द्रुमेण किन्नरराजेन प्रभूतं मणिमुक्तासुवर्णादीन् दत्त्वानुप्रेषितः । स मनोहरया सार्धमुपरिविहायसा किन्नरखगपथेन संप्रस्थितोऽनुपूर्वेण हस्तिनापुरनगरमनुप्राप्तः । ततो हस्तिनापुरं नगरं नानामनोहरेण सुरभिणा गन्धविशेषेण सर्वदिगामोदितम् । श्रुत्वा धनेन राज्ञानन्दभेर्यश्च ताड़िताः । सर्वं च तन्नगरमपगतपाषाणशर्करकठल्लं कारितं चन्दनवारिसिक्तमामुक्तपट्टदामकलापसमुच्छ्रितध्वजपताकं सुरभिधूपघटिकोपनिबद्धं नानापुष्पावकीर्णं रमणीयम् । ततः कुमारोऽनेकनरवरसहस्रपरिवृतो मनोहरया सार्धं हस्तिनापुरं G. M. 159 नगरं प्रविष्टः । ततो मार्गश्रमं प्रतिविनोद्य विविधानि रत्नान्यादाय पितुः सकाशमुपसंक्रान्तः । पित्रा कण्ठे परिष्वक्तः पार्श्वे राजासने निषण्णः । किन्नरनगरगमनागमनं च विस्तरेण समाख्यातम् ।

ततो धनेन राज्ञातिबलवीर्यपराक्रम इति विदित्वा राज्याभिषेकेणाभिषिक्तः । सुधनः कुमारः संलक्षयति । यन्मम मनोहरया सार्धं समागमः संवृत्तो राज्याभिषेकश्चानुप्राप्तस्तत् पूर्वकृतहेतुविशेषाद् यन्न्वहमिदानीं दानानि दद्यां पुण्यानि कुर्यामिति । तेन हस्तिनापुरे नगरे द्वादशवर्षाणि निरर्गलो यज्ञ इष्टः ।

स्यात् खलु ते महाराजान्यः स तेन कालेन तेन समयेन सुधनः कुमारो वेति । न खल्वेवं द्रष्टव्यम् । अपि त्वहमेव तेन कालेन तेन समयेन बोधिसत्त्वचर्यायां वर्तमानः

सुधनो नाम राजा बभूव । यन्मया मनोहरानिमित्तं बलवीर्यपराक्रमो दर्शितो द्वादशवर्षाणि निरर्गलो यज्ञ इष्टो न तेन मयानुत्तरा सम्यक्संबोधिरधिगता किन्तु तद्दानं तच्च वीर्यमनुत्तरायाः सम्यक्संबोधेर्हेतुमात्रकं प्रत्ययमात्रकं संभारमात्रकम्[1]] ।

...दर्शनीया प्रासादिका चंचा माणविका । तां प्रोत्साहयामः सा तैर्दूतैराहूयोक्ता । G. M. 161 यत् खलु भगिनि [पूर्वं नो लाभसत्कार एवमेवासीत् । इदानीं लोकाः श्रमणगौतमस्य सकाशं गच्छन्ति । तस्य सत्कारं कुर्वन्ति । अ] स्माकं लाभसत्कारः सर्वेण सर्वं समुच्छिन्नः । सा त्वमध्युपेक्षसे । चंचा माणविका कथयति । [आर्यका मया किं करणीयम् । भगिनि तव ज्ञातीनां कृते श्रमणगौतमेन सह अब्रह्मचर्यं चरितव्यम् । अपवादश्च तस्य दातव्यः । एतेन नः पूर्ववत्] लाभसत्कारो भवेदिति । एवमुक्ता चंचा माणविका परिव्राजिका संबहुलानामन्यतीर्थिकप [रिव्राजकानामेवमाह । आर्यकाः श्रमणगौतमस्यापवादमहं न उत्सहे । भगिनि यावत् त्वं श्रमणगौतमस्यापवादं नोत्सहसे तावद् वयं त्वया सह नाल] पिष्यामो न संलपिष्यामो नालोकयिष्यामो न व्यवलोकयिष्यामः । न च ते सर्वावासेषु प्रज्ञ [पयिष्यसि आसनानि । अथानुशोचन्ती त्वं नरकगतिमवाप्स्यसि । अल्पप्रज्ञाः स्त्रियः । सा भीता] कथयति । एषाहमार्यका यन्मया करणीयम् । एहि त्वं भगिनि जेतवनमभीक्ष्णं गच्छ । कंचित् कालं गत्वा श्रमणस्य गौतमस्य [अपवादं दापय । सा प्रत्यहमुत्थाय जेतवनं गता । यावत् सा भाजनमेकं बद्ध्वा येन भग] वांस्तेनोपसंक्रान्ता । तेन खलु समयेन भगवाननेकशतानां पुरस्तान्निषण्णो धर्मं देशयति । अद्राक्षीद् भगवा [न् दूरतश्चंचांमाणविकाम् । दृष्ट्वा तस्यैतदभवत् । अद्य मम कर्मकृता] नि लब्धसंभाराणि परिणतप्रत्ययानि ओघवत् प्रत्युपस्थितानि G. M. 162 अवश्यंभावीनि कोऽन्यः प्रत्यनुभविष्यतीति ततश्चंचा माणविका परिव्राजिका [भगवतः पुरतः स्थित्वाह ।

अहमापन्नसत्त्वास्मि त्वया कामोपसेवनात् ।
रतिर्लब्धा यशो घुष्टं] धर्मं वदसि सांप्रतम् ॥ १५६ ॥ इति ।
भगवानाह । अभूतवादी नरकानुपैति ।
चंचा माणविका प्राह । यश्चापि कृत्वा न करोमीति चाह ।
भगवानाह ।
[हीनो हि धर्मैरूभयत्र लोके,
तुल्यामवस्थां समुपैति मर्त्यः ॥ १५७ ॥

1. Several leaves of the Gilgit ms. corresponding to Tib. folios 408-506 are lost.

अथ शक्रो देवेन्द्रः अहो] वतेयं चंचा माणविका भगवन्तं विहेठयिष्यति भिक्षुसंघं चेति विदित्वा तद् भाजनमृद्ध्या पृथिव्यां निपातितवान् । ततश्चंचा माणविका [लज्जिता दूरमपसृता । अथ स्थविरस्थविरा भिक्षवो भगवन्तमेवमाहुः] ।

व्याकृता भदन्त राज्ञः प्रसेनजितो धर्माधिकारिकी कथा । व्याकृता च यत्रानुत्तरायां सम्यक्संबोधौ तत्प्रथमतरचित्तमुत्पादितं याव[त् सम्यक्संबुद्धानां लाभसत्कार-
G. M. 163 कथा । वयमनवतप्ते महासरसि भगवतः पुरस्तात् स्वक] स्वकानां कर्मणां प्लोतिं व्याकुर्याम इति । अधिवासयति भगवान् स्थविरस्थविराणां भिक्षूणां तूष्णींभावेन ।

धर्मता खलु बुद्धानां भगवतां [जीवतां तिष्ठतां ध्रियमाणानां यापयतां यदुत दशावश्यकरणीयानि भवन्ति । न तावद् बुद्धा भग] वन्तः परिनिर्वान्ति । यावद् बुद्धो न व्याकृतो भवति । सत्त्वेनावैवर्त्यमनुत्तरायां सम्यक्संबोधौ चित्तमुत्पादितं भवति । सर्वबुद्धविनेया वि[नीता भवन्ति । त्रिभाग आयुषः उत्सृष्टो भवति । सीमाबन्धः कृतो भवति । श्रावकयुगमग्रतायां निर्दि]ष्टं भवति श्रावस्त्यां महाप्रातिहार्यं विदर्शितं भवति । सांकाश्ये नगरे देवावतरणं विदर्शितं भवति । मातापितरौ सत्येषु प्रतिष्ठितौ [भवतः । अनवतप्ते महासरसि श्रावकसंघेन सार्धं पूर्विका कर्मप्लोतिदेशना व्याकृता भवति ।

अथ बुद्धो] भगवान् श्रावकसंघेन सार्धमनवतप्ते महासरसि पूर्विकां कर्मप्लोतिं व्याकर्तुकामो भिक्षूनामन्त्रयते स्म । आगम [य भिक्षवो येनानवतप्तं महासरस्तेन स्वकस्वकानां पूर्विकां कर्मप्लोतिं व्याकुर्याम । भिक्षवः एवं भदन्त इति] भगवतः प्रत्यश्रौषुः । अथ भगवानेकोनैः पञ्चभिरर्हच्छतैः सार्धं श्रावस्त्यामन्तर्हितः अनवतप्ते महासरसि [चण्डयक्षराक्षसनिषेविते नानापुष्पवृक्षोपशोभिते प्रादुर्भूतः ।

तस्मान्महाब्धेरतलाम्बुराशेः]
नद्यश्चतस्रः प्रसृताश्चतुर्दिशः ।
G. M. 164 गङ्गा च सिन्धुश्च तथैव पक्षुः
सीता च यत्र प्रतरन्ति मानुषाः ॥१५८॥

य]स्मिन् समये बुद्धा भगवन्तो लौकिकं चित्तमुत्पादयन्ति । तस्मिन् समये कुन्तपिपीलिकादयोऽपि प्राणिनो भग [वतश्चेतसा चित्तमाजानन्ति । अथ नन्दोपनन्दयोर्नागराजयोरेतदभवत् । किमर्थं भगवता लौकिकं चित्तमुत्पादितम् । प]श्यतः । अनवतप्ते महासरसि कर्मप्लोतिं व्याकर्तुकामः । ततस्तस्यानवतप्तस्य महासरसो मध्ये

[सर्वसुवर्णखचितरत्नमयकाण्डकिञ्जल्ककर्मकृतरथचक्रोपमसहस्रदलकमलपरिवृतो भगवान् भिक्षुसंघेन सह पद्म] कर्णिकायां निषण्णः । स्थविरस्थविरा अपि भिक्षवोऽन्यासु पद्मकर्णिकासुः निषण्णाः ।

तेन खलु समयेन [शारिपुत्रो गृध्रकूटपर्वते संघाटिकां सीव्यति स्म । अथ भगवानायुष्मन्तं महामौद्गल्यायनमाह । गच्छ मौद्गल्यायन प्रव्रज्यास] हायकमानयेति । एवं भदन्त इत्यायुष्मान् महामौद्गल्यायनः अनवतप्ते महासरसि अन्तर्हितः । गृध्र [कूटपर्वते आयुष्मतः शारिपुत्रस्य पुरतः स्थित्वा एवमाह । आयुष्मन् शारद्वतीपुत्र पञ्चशतार्हद्भिः सह शास्ता एकैकशः] पूर्विकांकर्मप्लोतिं व्याकर्तुकामस्त्वत्प्रतीक्षणपरः । आगच्छ । गच्छामः । स कथयति । आयुष्मन् महामौद्गल्यायन संघाटि [कां सेवित्वा गच्छामि । स कथयति । तथास्तु सहाय । अथ महामौद्गल्यायन ऋद्ध्या G. M. 165 पञ्चभिरङ्गु] लीभिः सेवितुमारब्धः । आयुष्मान् शारिपुत्रः कथयति । आयुष्मतो महामौद्गल्यायनस्य ता [वत् सीवनं सद्यो निष्पन्नम्] । स कथयति । आयुष्मन् शारिपुत्र [सचेत्त्वं न गच्छेर्बलात्त्वां ग्रहीष्यामि । अथायुष्मान् शारिपुत्रस्तस्य काञ्चीमाकृष्य कथयति] । महामौद्गल्यायन ननु त्वं भगवता ऋद्धिमतामग्र्यो निर्दिष्टः । स त्वमेतांस्तावन्नय पश्चान्मां नेष्यसीति । तत आयुष्मता महा [मौद्गल्यायनेन ते तत्र नीताः । अथ आयुष्मान् शारिपुत्रः संलक्षयति । अयं महर्द्धिकः । सचेत् स्थानमिदं सर्वं] नेष्यतीति स तेन गृध्रकूटे पर्वते उपनिबद्धः । आयुष्मता महामौद्गल्यायनेनाकृष्टो गृध्रकूटः पर्वतः । [अथायुष्मान् शारिपुत्रः संलक्षयति । अनेन गृध्रकूटपर्वतश्चालित] इति । स तेन सुमेरौ पर्वतराजे उपनिबद्धः । पुनरायुष्मता महामौद्गल्यायनेनाकृष्टः सुमेरुः [पर्वतो नन्दोपनन्दौ नागराजौ च चालितौ । अनवतप्तं महासरश्च । सर्वं क्षुब्धम् । अथ स्थविरस्थ] विरा भिक्षवश्चलितुमारब्धाः । पद्मकर्णिकेषु निषण्णास्ते भगवन्तं पप्रच्छुः । किमर्थं भगवन् नन्दो [पनन्दौ नागराजौ चालितौ । भगवानाह । भिक्षवः नन्दापनन्दयोर्नागराजयोर्नास्ति कम्पनमिति श्रुत्वा तौ ऋद्धि विकु] र्वितं कुरुत इति । आयुष्मान् शारिपुत्रः संलक्षयति । यत्त्वहं भगवतः पद्मनाभे उपनिबध्नीयामिति । तेन भगवतः पद्मनाभे [उपनिबद्धो निष्कम्पं स्थितः । यदा तस्य ऋद्धिः ऋद्ध्या पराभूता तदा आयुष्मन्तं शारिपुत्रमेवमाह गच्छ । आयु] ष्मन् G. M. 166 शारिपुत्र ऋद्धिविकुर्वितमागच्छ । गच्छावः । गच्छायुष्मन् महामौद्गल्यायन । एषोऽहमागतः एष यावदायुष्मान् महा [मौद्गल्यायनो न प्रत्यागतस्तावदार्यायुष्मान् शारिपुत्रो गतः । भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा एकान्ते पद्मकर्णिकायां] निषण्णः ।

ततः पश्चादायुष्मान् महामौद्गल्यायनो गतः। पश्यति आयुष्मन्तं शारिपुत्रम्। स कथयति। आगतोऽसि आयुष्मन् शारिपुत्र। [आवामागतौ।

संशयजाता भिक्षवः सर्वसंशयच्छेत्तारं भगवन्तं पप्रच्छुः। भदन्त भगवता] आयुष्मान् महामौद्गल्यायनः [ऋद्धिमताम] अग्र्यो निर्दिष्टः। अथ च पुनरायुष्मता शारिपुत्रेण ऋद्ध्या पराजित इति। भगवानाह। न [भिक्षव एतर्हि अतीतेऽध्वन्यपि शिल्पकुशलेन पराजितः।

भूतपूर्वं मध्य] देशे अन्यतरश्चित्रकराचार्योऽभूत्। स [धनार्थाय] करणीयेन मध्यदेशाद् यवनविषयं गतः। स तत्र यन्त्राचार्यस्य निवेशनेऽवतीर्णः। तेन तस्य प[रिचर्यार्थाय यन्त्रपुत्रिका कृत्वा प्रवेशिता। सा तस्य पादौ धावित्वा स्थिता। अथ स तस्या गमनसमये कथयति। सा] तूष्णीमवस्थिता। स संलक्षयति। नूनं ममैव परिचारिका प्रेषिता। स तां हस्तं गृहीत्वा आक्रष्टुमारब्धः। यावच्छृङ्खलिका पुञ्जी
G. M. 167 [भूता। स लज्जितः संलक्षयति। अहमनेन लज्जापितः। अहमप्येनं सराजपरिजनं लज्जाप] यिष्यामीति। तेन द्वाराभिमुखमात्मप्रतिबिम्बकमुद्बन्धकं लिखितम्। कवाटसन्धौ च निलीयावस्थितः। तस्य [चोत्थानकाले तस्मादन्तर्हितः। अथ यन्त्राचा : संलक्षयति दूरागत एषः। कस्माद् द्वारमिदमनवरुद्धम्। स प्रविश्य पश्यति यावदु] द्बध्य मृतम्। स संलक्षयति। किंकारणमनेनात्मा जीविताद् व्यवरोपितः। पश्यति तां दारुपुत्रिकां [शृङ्खलिकां पुञ्जीभूताम्। स संलक्षयति एष लज्जापितः। समयोचितमाचारमनुष्ठाय अतृप्तः] कालं करोति। स तं तावन्न सत्करोति। यावद् राज्ञे निवेदितमिति। ततस्तेन राज्ञे गत्वा निवेदितम् देव [आसीद् यवनविषये चित्राचार्यः। स मत्सकाशमागतः। तस्य परिचर्यार्थाय मया दारुपुत्रिका प्रवेशिता। तेन तस्या हस्तौ] गृहीत्वा आकृष्टा शृङ्खलिकापुञ्जेऽवस्थिता। तेन प्रभिन्नेनात्मा उद्बद्धः। तदर्हति देवस्तं प्रत्यवेक्षितुम्। ततः [अहं सत्करोमि। अथ राज्ञा राजपुरुषाः प्रेषिताः। भवन्तो यूयमद्य प्राक् प्रत्यवेक्षध्वम्। अथ ते तत्र गत्वा प्रत्यवेक्षन्ते। तेषामेतदभवत्। अस्माभिः क] थमस्मान्नागदन्तकादवतारयितव्यमिति। अपरे कथयन्ति पाशश्छेत्तव्यमिति। ते कुठारम् [आदाय छेत्तुमारब्धाः। यावत् पश्यन्ति चित्राचार्यम्। अथ चित्रकलाचार्यः] कवाटान्तरिकायान्निर्गत्य कथयति। भोः पुरुष त्वयाहमेकाकी प्रभिन्नः। त्वं पुनः
G. M. 168 सराजिकपर्षदो मध्ये मया प्रभि[न्नः। किं मन्यध्वे भिक्षवस्तेन कालेन तेन समयेन योऽसौ यन्त्र] कलाचार्य एष मौद्गल्यायनो भिक्षुः। तेन कालेन तेन समयेन [योऽसौ

चित्रकलाचार्यः स एष शारिपुत्रो भिक्षुः]। तदाप्यनेनैष शि[ल्पाचार्यः प]राजितः। एतर्ह्यप्यनेनैष [ऋद्ध्या पराजितः।

भूयोऽपि योऽनेन शिल्पकुशलेन पराजितस्तच्छ्रूयताम्। भूतपूर्वं भिक्षवो द्वयो-
श्चित्रकलाचा] र्ययोर्विवादोऽभूत्। एकः कथयति। अहं शोभनं शिल्पं जानामि इति।
द्वितीयोऽपि कथयति। अहं शोभनतरं जानामीति। परस्परं [विवदमानौ
राजसकाशं गतौ। तस्य पादयोर्निपतितौ। एकः कथयति शोभनं शिल्पं दर्शयिष्यामि।
द्वितीयोऽपि कथयति। अहं शोभनतरं शिल्पं दर्शयिष्यामि अथ] राज्ञा तयोर्द्वारकोष्ठको
दर्शितः। भवन्तो नाहं जाने को युवयोः शोभनतरं शिल्पं जानीते इति। [युवयोरेकैक]
एकां भित्तिं चित्रयतु। अथ युवयोः कतरस्य शोभनं शिल्पज्ञानं तन्मे सुविदितं भविष्यति।
अथ तयोरेकेन यवनिकां पातयित्वा चित्रक] र्म कृतम्। द्वितीयोऽपराम्। द्वितीयेन
षड्भिर्मासैर्भित्तिः परिकल्पिता। यस्य चित्रकर्म परिसमाप्तं स राज्ञः सकाशमुपसंक्रान्तः।
उपसंक्रम्य राजानमिदमवोचत्। देव [मम चित्रकर्म परिसमाप्तम्। द्रष्टुमर्हसि। अथ
राजा सह परिजनेन द्वारकोष्ठकं दृष्ट्वा दृष्टः कथयति। शोभनं चित्रक] र्मेति। द्वितीयः G. M. 169
पादयोर्निपत्य कथयति। इदानीं मदीयं चित्रकर्म द्रष्टुमर्हसि। तेन यवनिकापनीता।
छायामात्रं तत्र निपतितम्। राजा [तद् दृष्ट्वा विस्मय] मापन्नः। इदं शोभनं [चित्र-
कर्मेति। द्वितीयो राज्ञः पादयोर्निपत्य कथयति। देव नै] तच्चित्रकर्म। अपितु भित्ति-
परिकर्मैवमिति। ततो राजा भूयस्या मात्रया परं विस्मयमापन्नः कथयति। अयं शोभनतरः
शिल्पिक इति। किं मन्यध्वे भिक्षवो येनानेन [षड्भिर्मासैर्भित्तिः परिकल्पिता एष
एवासौ भिक्षुः शारिपुत्रः। येन षड्भिर्मासैश्चित्रकर्म कृतमेष एवासौ मौद्गल्यायनो
भिक्षुस्तेन कालेन तेन समयेन। तदाप्येषोऽनेन शिल्पेन पराजितः। एतर्ह्यप्यनेनैष
ऋद्ध्या पराजितः।

भूतपूर्वं वाराणस्यां नगर्यामुपनि] सृत्य द्वौ ऋषी प्रतिवसतः। शङ्खश्च लिखितश्च।
यावदपरेण समयेन देवो वृष्टः। कर्दमो जातः। शङ्खस्खलितः। कर्दमे पतितः। कुण्डिका
भग्ना। तत [स्तेन शापो दत्तः। दुराचार त्वया द्वादशानि वर्षाणि न वर्षितव्यम्।
राज्ञा ब्रह्मदत्तेन वाराणसीनिवासिना च जनकायेन श्रुतम्। ततस्तैरसौ गत्वा विज्ञप्तः।
महर्षे मैवं क्रियतामिति। स कथयति। न शक्यं मया दुराचारस्य क्षमितुम्। द्वादश-
वर्षाण्यनेन न [वर्षितव्यम्। अथ राज्ञा ब्रह्मदत्तेन जनकायेन सह] लिखितो विज्ञप्तः।
तेनायाचनं कृतम्। देवो वृष्टः। किं मन्यध्वे भिक्षवो योऽसौ तेन कालेन तेन समयेन G. M. 170

ऋषिः शङ्खः एष एवासौ मोद्गल्यायनः । [योऽसौ तेन कालेन तेन समयेन ऋषिर्लिखितः । एष एवासौ भिक्षुः शारिपुत्रः । नैतर्ह्येव] तदाप्यनेन ऋद्धया पराजितः ।

पुनरपि यथैषोऽनेन ऋद्धया पराजितस्तच्छ्रूयताम् । लिखितः शङ्खस्य कस्मिंश्चित् प्रयोजने पादयोर्निपतितः । शंखेन पद्भ्यां ज[टा आक्रुष्टा । लिखितः कथयति । सूर्योदये तव शिरः स्फुटि]ष्यतीति । शङ्खः कथयति । तस्मा[त् सूर्योदयो न भविष्य]तीति । अन्धकारं लोके प्रादुर्भूतम् । ततो राज्ञा ब्राह्मणगृहपतिभिश्च शङ्खो विज्ञप्तः । महर्षे मैवं क्रियतामिति । स कथयति । [सूर्योदये मम शिरः स्फुटिष्यति । लिखितः कथयति] । यद्येवं मृन्मयं शिरः क्रियताम् । [तेन तथाकृतम्] । यदयं शिरः कृतं सूर्यस्याभ्युदये च स्फुटितम् । किं मन्यध्वे भिक्षवो योऽसौ शङ्खः एष एवासौ मौद्गल्यायनो भिक्षुः । योऽसौ लिखितः [एष एवासौ भिक्षुः शारिपुत्र । नैतर्ह्येव तदाप्यनेन ऋद्धया पराजितः । पुनरपि यथैषोऽनेन ऋद्धया पराजितः] तच्छ्रूयताम् ।

मध्यदेशाद् दन्तकलाचार्यो दन्ततण्डुलानां प्रस्थमादाय यवनविषयं गतः । स चित्रकलाचार्यगृहेऽवतीर्णः । स च शून्यः । स तस्य भार्यामुवाच । वयस्यभार्ये [किञ्चित् G. M. 171 तण्डुलं पचनाय गृहाण । इत्युक्त्वा प्रक्रान्तः । सा पक्तुमा]रब्धा । काष्ठक्षयः संवृत्तः । न च सिद्धास्ते । तस्याः स्वामी आगतः कथयति । भद्रे किमेतत् । तया विस्तरेण समाख्यातम् । स व्यवलोकयितुमारब्धः पश्यति दन्ततण्डुलान् । स तां विप्र[लम्भयन् कथयति । भद्रे उष्णे पानीये मृष्टे पानीये दत्ते एते सिद्धा भवि]ष्यन्तीति । तयासौ दन्तकलाचार्योऽभिहितः । मृष्टं पानीयमानय इति । तेन सा उक्ता । अन्यतमस्मिन् प्रदेशे वापी लिखिता । तस्यां च कुकुरो व्याध्मातको लिखितः । [ततः कुम्भमादाय वापीं मन्यमानस्ततप्रदेशं गत्वा पश्यति कुकुरं व्याध्मा]तकम् । सघ्राणं विधाय निरीक्षितुमारब्धः । यावत् तस्य तदुदकभाजनं भग्नम् । दन्तकलाचार्यः प्रतिभिन्नः । किं मन्यध्वे भिक्षवो योऽसौ दन्तकलाचार्यः एष एवासौ [मौद्गल्यायनो भिक्षुः । योऽसौ चित्रकलाचार्यः ए]ष एवासौ शारिपुत्रो भिक्षुः ।

अपि तु यासां ध्यानविमोक्षसमाधिस[मापत्ती]नां लाभी तथागतस्तासां प्रत्येकबुद्धा नामापि न जानन्ति । यासां प्रत्येकबुद्धा [लाभिनस्तासां भिक्षुः शारिपुत्रो नामापि न जानीते । यासां लाभी शारिपु]त्रो भिक्षुस्तासां मौद्गल्यायनो भिक्षुर्नामापि न जानीते । यासां मौद्गल्यायनो भिक्षुर्लाभी तासां तदन्ये श्रावका नामापि न जानते । महर्द्धिकः शारिपुत्रो [भिक्षुः । महर्द्धिको महामौद्गल्यायनः । स एव] ऋद्धिमतामग्रयो निर्दिष्टः ।

शारिपुत्रमौद्गल्यायनवर्गः ॥

[स्थविरगाथा] G. M. 172

अथायुष्मान् काश्यपः स्वां कर्मप्लोतिं व्यां[कृ]त्य गिरमत्युदैरयत् ।

… … … ।
… … ति फलं महत् ॥ १५९ ॥

सिंहो यथा पर्वतशैलधारी
विशारदो गच्छति गोचराय ।
स काश्यपो … …
… … ॥ १६० ॥

… …
… … ।
रणे विहारिण्यनवद्यमानसे
तस्मिंश्च संभावये धर्ममुत्तमम् ॥ १६१ ॥

तस्मिन धर्मे प्रणिधाय मा[नसं]
… … रश्चसमागम … ।
[प्रत्येकबुद्धा] … …
विशेषगामिष्वनिर्हीनवृत्तिषु ॥ १६२ ॥

तस्यैव चैकस्य फलेन कर्मणः
सहस्रकृत्वस्त्रिदशानुपागमत् ।
[विचित्र] माल्याभरणानुलेपनः
प्रणीतकायो … … ॥ १६३ ॥

… … … G. M. 173
… … ष्येषु शुभेष्वहं पुनः ।
पुनश्चेतसा प्रणिधानकारणात्
तस्यैव चैकस्य फलेन कर्मणः ॥ १६४ ॥

जातो महाशालकुले द्विजो ह्यहं
प्रभूतवित्तो नरनारिसत्कृतः ।
… …
… … ॥ १६५ ॥

कृत्वा पटप्लोतिककन्थिकामहं
लोकेऽर्हस्य प्रणिपत्य प्राव्रजम् ।
सोऽहं तथा प्रव्रजितो ह्यपश्यं
जिनं निषण्णं बहुपुत्रचैत्ये ॥ १६६ ॥
प्रणम्य पादौ च मुनेरवोचं
शास्ता मे भगवान् श्रा[वकस्ते ।
श्रुत्वा च ध] र्मं मधुरं प्रणीतं
यदिच्छसे सर्वदुःखाद्विमोक्तुम् ॥ १६७ ॥
ये चापि मे पुरुषवरेण तायिना
धर्मा महाकारुणिकेन देशिताः ।
ध्यानानि चत्वारि बलेन्द्रियाणि
[विमोक्षमार्गाङ्गकमाप्तमेव] ॥ १६८ ॥
G. M 174 एभिश्च मे पश्चिमदेहधारिभिः
समागमोऽयमृजुभिर्नीरजस्कैः ।
संपन्नवादी हि जिनस्तथागतः
सम्पद्यते शीलवतो यदीच्छति ॥ १६९ ॥
यथायथा मे मनसः प्रयान्ति
[सिद्धं तदेतदयमन्तिमो भवः ।
छिन्ना च जातिरपुनर्भवो मम]
... ... ॥ १७० ॥
... ...
... ... वन्धनमेव छिन्नम् ।
पुत्रोहमस्म्यौरसो धर्मराज्ञो
निर्वास्यामि क्लेशगणक्षयाच्च ॥ १७१ ॥
धूतवासनानामहमग्र्योनिर्दिष्टः सर्वदर्शिना ।
क्षीणास्रवो वान्तदोषः [प्राप्तोऽहमचलं पदम् ॥ १७२ ॥
स्थविरः काश्यपश्चैवं भिक्षुसंघाग्रतः स्थितः ।
व्याकरोति] स्वकं कर्म अनवतप्ते महाह्रदे ॥ १७३ ॥

काश्यपवर्गः प्रथमः ॥ १ ॥

अथ स्थविरस्थविरा भिक्षव आयुष्मन्तं शारिपुत्रमिदमवोचन्। किमायुष्मता शारिपुत्रेण कर्म कृतं यस्य कर्मणो विपाकेन [महाप्राज्ञो विशारदो भूतः। स कथयति।

यदास्य] हमृषिः शान्तमपश्यं श्रमणं तदा। G. M. 175
प्रत्येकबुद्धं भगवन्तं लूहचीवरधारिणम् ॥ १७४ ॥

तस्मिंश्चित्तं प्रसाद्याहं धावयित्वा च चीवरम्।
स्यूत्वा रंक्त्वा च तथा स्पृशे चैनं पुनः पुनः ॥ १७५ ॥

ममानु [कम्पयाकाशमभ्युद्गम्य ततो ह्यसौ।
स्वेनैव तेजसादीप्तमात्मभावमदर्शयत्] ॥ १७६ ॥

अञ्जलिं संप्रगृह्याहमकार्षं प्रणिधिं ततः।
तीक्ष्णेन्द्रियो महाप्राज्ञ ईदृशः स्यामहं यथा ॥ १७७ ॥

आढ्ये कुलेऽभिजायेयं मा चाहं नीचवृत्तिषु।
मध्ये कुलेऽभिजायेयं प्रव्रज्याबहुलः सदा ॥ १७८ ॥

[तेन कुशलमूलेन पञ्चजातिशतं मया।
लब्धा तथैव संप्राप्ता प्रव्र] ज्या चानगारिका ॥ १७९ ॥

इयं मे पश्चिमा [जातिर्लब्धो] मे मानुषो भवः।
आराधितः सार्थवाहः संबुद्धोऽयमनुत्तरः ॥ १८० ॥

प्रव्रज्या च मया लब्धा शाक्यसिंहस्य शासने।
अर्हत्त्वं च मया प्राप्तं [शीतीभूतोऽस्मि निर्वृतः] ॥ १८१ ॥

संमुखं चैव शास्तानां भिक्षुसंघा [ग्रतः स्थितम्]।
करोति प्रज्ञया श्रेष्ठं धर्मचक्रानुवर्तकम् ॥ १८२ ॥

शारिपुत्रो महाप्राज्ञो भिक्षुसंघाग्रतः स्थितः। G. M. 176
व्याकरोति स्वकं कर्म अनवतप्ते महाह्रदे ॥ १८३ ॥

शारिपुत्रवर्गो द्वितीयः ॥ २ ॥

[अथ स्थविरस्थविरा] भिक्षव आयुष्मन्तं महामौद्गल्यायनमवोचन्। व्याकृता आयुष्मन् महामौद्गल्यायन आयुष्मता शारिपुत्रेण स्वकर्मप्लोतिः। इदानीं त्वमपि स्वकां कर्मप्लोतिं व्याकुरु। एवमुक्त [आयुष्मान् महामौद्गल्यायनः स्थविरस्थविरान् भिक्षून् इदमवोचत्।

यदास्य] हमृषिः पूर्वं वा न प्रस्थमुपाश्रितः ।
पुरुषस्तत्र चागम्य प्रव्रज्यां मामयाचत ॥ १८४ ॥
केशांस्तस्यावरोप्याहं धावयित्वा च चीवरम् ।
रञ्जयित्वा ततः प्रादां सोऽभूदात्तमनास्तदा ॥ १८५ ॥
एकान्त [मुपगम्याथ पर्यङ्के संनिषद्य च ।
लब्ध्वा चासौ स्वकां बोधिमथाका] शं गत [स्तदा] ॥ १८६ ॥
प्रामोद्यमुपगम्याहं संप्रगृह्याञ्जलिं ततः ।
अकार्षं प्रणिधिं तत्र प्रार्थयन् ऋद्धिमुत्तमाम् ।
ईदृशी मम रिद्धिः स्याद्यथैवास्य महारिषेः ॥ १८७ ॥
तेनाहं कुशल [मूलेन यत्र यत्रोपपन्नवान् ।
देवभूतो मनुष्यश्च कृतपुण्यो विरोचितः] ॥ १८८ ॥
G. M. 177 इयं मे पश्चिमा जातिर्लब्धो मे मानुषो भवः ।
आराधितः सार्थवाहः संबुद्धोऽयमनुत्तरः ॥ १८९ ॥
प्रव्रज्या च मया लब्धा शाक्यसिंहस्य शासने ।
अर्हत्त्वं च मया प्राप्तं [शीतीभूतोऽस्मि निर्वृतः ॥ १९० ॥
अहमृद्धिमतामग्र्यो निर्दिष्टः सर्वदर्शिना ।
किञ्चित् कृत्वापि] कुशलमनुभूतं सुखं बहु ।
यच्चाप्यकुशलं कर्म शृणुतव्याकरोम्यहम ॥ १९१ ॥

पुरोत्तमे राजगृहे चाभूवं श्रेष्ठिदारकः ।
बहिर्गृहस्य क्रीडित्वा प्राविश [मशनाय च ॥ १९२ ॥

ततो मामेकदा दृष्ट्वा पितरौ रहसि स्थितम् ।
दण्डेन संप्रहृत्याथा] वध्यायन्ते च लज्जिताः ॥ १९३ ॥

मनःप्रदोषं चाकर्षं पितुर्मातुरथान्तिके ।
यदा महान् भविष्यामि हन्म्येषां नलघात्यया ॥ १९४ ॥

मनःप्रदोषं कृत्वाहं कायेन नापरं [कृतम् ।
तथापि कालसूत्रेऽनुभूतं दुःखं मया बहु ॥ १९५ ॥

तेन कर्मावशेषेण जातो मे] पश्चिमो भवः ।
नलघात्यया हनिष्यन्ति श्रमणा अन्यतीर्थिकाः ॥ १९६ ॥

स एव हि ममाबाधो भविता मरणान्तिकः ।
कर्मविशेषं चरमं ततः क्षीणं भविष्यति ॥ १९७ ॥
तस्मात् प्रसाद्य [पितरौ प्रव्रज्या विहिता मया । G. M. 178
तत्प्रसादफलेनैव भूतानां सुगतिं गतः ॥ १९८ ॥
इति कोलितः] स्थविरो भिक्षुसंघाग्रतः स्थितः ।
व्याकरोति स्व [कं] कर्म अनवतप्ते महाह्रदे ॥ १९९ ॥

कोलितवर्गस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ स्थविरस्थविरा भिक्षव आयुष्मन्तं [शोभितमिदमवोचन् । व्याकृता आयुष्मता कोलितेन स्वका कर्मप्लोतिः] । अथायुष्मानपि शोभितः स्वकां कर्मप्लोतिं व्याकरोतु । [अथायुष्मान् शोभितो भिक्षुसंघस्य पुरस्तात् स्वकां कर्मप्लोतिं व्याकरोति] ।

संघाराममहं गत्वापश्यं चोक्षमथाङ्गनम् ।
[सम्मार्जन्या मया पश्चाद् रजस्तस्य परिष्कृतम्] ।
निष्क्लेशः स्यामित्यवोचं यथेदं चोक्षमङ्गनम् ॥ २०० ॥
तेन कुशलमूलेन यत्र यत्रोपपन्नवान् ।
प्रा [सादिको] दर्शनीयश्चाभिरूपो भवाम्यहम् ॥ २०१ ॥
ततः कर्मविशेषेण [ममायं पश्चिमो भवः ।
पितृभ्यां भूषयित्वाथ नाम्नाहं शोभितः कृतः ॥ २०२ ॥
ततो जातिमहं कृत्वा ज्ञाति] सङ्घाग्रतस्तदा ।
प्रियो मनापः सर्वेषां ज्ञातीनां सत्कृतः सदा ॥ २०३ ॥
आराधितः सार्थवाहः संबुद्धोऽय [मनुत्तरः] ।
अर्हत्त्वं च मया प्राप्तं शीतीभूतोऽस्मि निर्वृत्तः ॥ २०४ ॥
यो मे च [प्रणिधिस्तस्य कर्मणा विहितेन हि । G. M. 179
अर्हत्त्वमुपगम्येह वीतक्लेशोऽस्म्यनश्रवः ॥ २०५ ॥

जम्बुद्वीपमशेषं] पि काशिवस्त्रेण शोधयेत् ।
वीतरागस्य यत्रैकं चंक्रमं शोधयेद्दषेः ॥ २०६ ॥

जम्बुद्वीपे च सर्वस्मिन् शोधयेद्दषिचंक्रमान् ।
यच्च चातुर्दिशि संघे कटीमात्रं विशोधयेत् ।
जम्बू [द्वीपे जिनस्तूपं हस्तमात्रञ्च संघकम्] ॥ २०७ ॥

एतां विशोधितां ज्ञात्वा या मया वेदिता स्वयम् ।
सम्मार्ज्य सुगतस्तूपं प्रसादयत मानसम् ॥ २०८ ॥
तस्मात् प्रजानतां सम्यक्संबुद्धस्य गुणान् बहून् ।
कार्यः स्तूपेषु सत्कारो [भविष्यति महाफलः ॥ २०९ ॥
एतन्मे कुश] लं तस्य कान्तमिष्टं मनोरमम् ।
तस्माद् जिनस्य स्तूपेषु पूजां कुर्वीत शोभनाम् ॥ २१० ॥
एतद् भदन्ताः परमं पुण्यक्षेत्रमनुत्तमम् ।
नहि चित्तप्रसादस्य भवत्यल्पा [पि दक्षिणा ।
तथागते च संबुद्धे बुद्धानां श्रावकेषु च ॥ २११ ॥
शोभितः स्थविरश्चैवं भि] क्षुसंघाग्रतः स्थितः ।
व्याकरोति स्वकं कर्म अनवतप्ते महाह्रदे ॥ २१२ ॥

शोभितवर्गश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

G. M. 180 अथ स्थविरस्थविरा भिक्षवः आयुष्मन्तं सुमनस [मिदमवोचन् । व्याकृतायुष्मता शोभितेन स्वका कर्मप्लोतिः] इदानीमायुष्मानपि स्वकं कर्म व्याकरोतु ।

कर्णे सुमनसं कृत्वा मालां च मूर्धनि ।
उद्यानभूमिं निर्यामि वयस्यैः परिवारितः ॥ २१३ ॥

विपश्यिनः स्तूपमहं तत्रापश्यं महामुनेः ।
[सर्वैर्महाजनैश्चेममपश्यं बहुसत्कृतम् ॥ २१४ ॥

अथ क्रीडां वयस्यैश्च कृत्वा मा] लां स्वकां स्वकाम् ।
तस्मिन्नारोपयन् स्तूपे प्रसन्नेन च चेतसा ॥ २१५ ॥
तानहं तत्र दृष्ट्वाथ जनमन्यं तथा बहु ।
कर्णाद् गृहीत्वा कुसुमं स्तूपे आरोपये तदा ॥ २१६ ॥
तेनाहं कुशलमूलेन यत्र [यत्रोपपन्नवान् ।
देवभूतो मनुष्यश्च कृतपुण्यो विरोचितः ॥ ॥ २१७ ॥
आराधितः] सार्थवाहः संबुद्धोऽयमनुत्तरः ।
[अर्हत्त्वं च मया प्राप्तं] शीतीभूतोऽस्मि निर्वृतः ॥ २१८ ॥
एकपुष्पं परित्यज्य वर्षकोटिशतान्यहम् ।
देवेषु परिचर्येव शेषेण परिनिर्वृतः ॥ २१९ ॥

स चे [भदन्त संबुद्धगुणानाप्तुमिहेच्छसि ।
पुनः पुनरुपासीथाः सुप्रसन्ने] न चेतसा ॥ २२० ॥
तस्मात् प्रजानतामस्य [संबुद्धस्य गुणान् बहून्] ।
कार्यः स्तूपेषु सत्कारो भविष्यति महाफलः ॥ २२१ ॥
न हि चित्तप्रसादस्य स्वल्पा भवति दक्षिणा । G.M 181
तथागते च संबुद्धे बुद्धानां श्रावकेषु च ॥ २२२ ॥
[कुशलस्य फलं तस्य] कान्तमिष्टं मनोरमम् ।
तेन कर्मविपाकेन नास्ति जातु पुनर्भवः ॥ २२३ ॥
अर्हन्नस्मि हतक्लेशः शीतीभूतोऽस्मि निर्वृतः ।
नाहं पुनर्भवं शय्यां संसारे शयितः क्वचित् ॥ २२४ ॥
इयं मे पश्चिमा जाति [र्लब्धो मे मानुषो भवः] ।
मुक्तोऽस्मि सर्वदुःखेभ्य उत्तीर्णो भवसागरात् ॥ २२५ ॥
इत्येवं सुमनाः स्थविरो भिक्षुसंघाग्रतः स्थितः ।
व्याकरोति स्वकं कर्म अनवतप्ते महाह्रदे ॥ २२६ ॥

सुमनोवर्गः पञ्चमः ॥ ५ ॥

[अथ स्थविरस्थविरा भिक्षवः आयुष्मन्तं कोटीविंशमिदमवोचन् । व्याकृता] आयष्मन् कोटीविंश आयुष्मता सुमनसा स्वका कर्मप्लोतिः । इदानीमायुष्मानपि स्वकां कर्मप्लोतिं [व्याकरोतु] । किमायुष्मता कोटीविंशेन कर्म कृतं यस्य कर्मणो विपाकेन [भगवता आरब्धवीर्याणामग्र्यो निर्दिष्टः । स कथयति ।

चातुर्दिशस्य] संघस्य मयैकं लयनं कृतम् ।
बन्धुमत्यां प्रवचने राजधान्यां विपश्यिनः ॥ २२७ ॥
संस्तीर्य लयनस्याहं दूष्यमेतत्तवास्तृजम् ।
प्रहृष्टचित्त सुमना अकार्षं प्रणिधिं तदा ॥ २२८ ॥
[समाराध्य च संबुद्धमहमत्रोपसम्पदा । G M. 182
लप्स्ये चातुर्विधैर्दुःखैर्विहीनम] जरं पदम् ॥ २२९ ॥
अहमेतेन पुण्येन कल्पान् नवति संसृतः ।
देवभूतो मनुष्यश्च कृतपुण्यो विरोचितः ॥ २३० ॥
ततः कर्मावशेषेण पश्चिमेऽस्मिन् समुच्छ्रये ।
श्रेष्ठिनोऽग्र्यस्य [जातोऽहमेक एव सुतस्तदा ॥ २३१ ॥

जातमात्रं समाकर्ण्य हृष्टो मे जनकोऽब्रवीत् ।
दास्याम्य] हं कुमारस्य कोटीद्रव्यस्य विंशतिम् ॥ २३२ ॥
रोमाभूत् पादतलयोर्जाताभूच्चतुरङ्गुला: ।
सुसूक्ष्मा मृदुसंस्पर्शाः शुभास्तूलपिचूपमाः ॥ २३३ ॥
अतीता नवतिः कल्पा [नाभिजानामि दुर्गतिम् ।
आराधितः सार्थवाहः] संबुद्धोऽयमनुत्तरः ।
अर्हत्त्वं च मया प्राप्तं शीतीभूतोऽस्मि निर्वृतः ॥ २३४ ॥
अग्र्योऽस्म्यारब्धवीर्याणां निर्दिष्टः सर्वदर्शिना ।
क्षीणास्रवो वान्तदोषः प्राप्तोऽह [मचलं पदम् ॥ २३५ ॥
कोटीविंशश्च स्थविरो भिक्षुसंघाग्रतः स्थितः ।
व्याकरोति स्वकं] कर्म अनवतप्ते महाह्रदे ॥ २३६ ॥

कोटीविंशवर्गः षष्ठः ॥ ६ ॥

अथ स्थविरस्थविरा भिक्षवः आयुष्मन्तं वागीशमिदमवोचन् । व्याकृता आयुष्मन् वागीश आयुष्मता कोटीविंशेन स्वका कर्मप्लोतिः । आयुष्मानपि स्वकां कर्मप्लोतिं [व्याकरोतु] स कथयति ।

G. M. 183 नवत्यतीताः कल्पा मे नाभिजानामि दुर्गतिम् ।
देवभूतो मनुष्यश्च [कृत] पुण्यो विरोचितः ॥ २३७ ॥
अजानानः कुशलमहं केवलान्योन्यदर्शनात् ।
[आगन्तुकानां षष्ट्या हि क्रियमाणं विपश्यिनः ॥ २३८॥
स्तूपसत्कारमालोक्य गन्धमाल्येन पूजितः ।
पूजयि] त्वा स्तूपे च न विनिपातमहं गतः ॥ २३९ ॥
कृत्वाल्पकं तु कुशलमनुभूतं सुखं बहु ।
अर्हत्त्वं च मया प्राप्तं शीतीभूतोऽस्मि निर्वृतः ॥२४०॥
स चेद्धि नाम संबुद्धं ज्ञात्वा [हं सत्करोमीह ।
फलं बहु भवेत् तस्य सत्कारस्य न संशयः ॥२४१॥
तस्मात् प्रजानतामस्य संबुद्धस्य गुणान् बहुन्] ।
स्तूपेषु कार्यः सत्कारो भविष्यति महाफलः ॥२४२॥
अग्र्योऽस्मि गाथाकाराणां निर्दिष्टः सर्वदर्शिना ।
वागीश [इति विख्यातः] कल्याणप्रतिभानवान् ॥२४३॥

[वागीशः स्थविरोऽप्येवं भिक्षुसंघाग्रतः स्थितः ।
व्याकरोति स्वकं कर्म अनवतप्ते महाह्रदे] ॥२४४॥

वागीशवर्गः सप्तमः ॥७॥

अथ स्थविरस्थविरा भिक्षवः आयुष्मन्तं पिण्डोलभरद्वाजमिदमवोचन् । व्याकृता आयुष्मता वागीशेन [स्वका कर्मप्लोतिः । आयुष्मानपि स्वकां कर्मप्लोतिं व्याकरोतु ।

श्रेष्ठिनस्तनयश्चा] ह्मीश्वरः पैतृके गृहे । G. M. 184
अनुरक्षया पितुरहं मिथ्यामानेर्यावर्तिनम् ॥२४५॥
पितरं भगिनीं भ्रातृन् दासकर्मकरानपि ।
तर्पयाम्यन्नपानेन [तथापि] पर्यभाषिषम् ॥२४६॥
मात्स [र्येणाभिभूतोऽन्नमदत्त्वासं परुषवाक् ।
तेन क] र्मविपाकेन नरके क्षेपितं बहु ॥२४७॥
प्रतापने कालसूत्रे दुःखं प्राप्तमनल्पकम् ।
नरकेभ्यस्ततश्च्युत्वा लब्ध्वा वै मानुषं भवम् ॥२४८॥
तेन कर्मविपाकेन पाषाण [मशनं मम ।
तथैव क्षुत्पिपासाभ्यां दुःखी का] लं करोम्यहम् ॥२४९॥
इयं मे पश्चिमा जातिर्लब्धो मे मानुषो भवः ।
आराधितः सार्थवाहः संबुद्धोऽयमनुत्तरः ॥२५०॥
प्रव्रज्या च मया लब्धा शाक्यसिंहस्य शासने ।
[अर्हत्त्वं च मया प्राप्तं शीतीभूतोऽस्मि निर्वृतः ॥२५१॥
अग्र्योऽस्मि सिहनादानां निर्दिष्टः सर्वदर्शि] ना ।
सर्वे मे वाहिताः क्लेशा वीतक्लेशोऽस्म्यनास्रवः ॥२५२॥
इदानीमपि भदन्ताहमेवमृद्धिमतः सतः ।
भविष्यत्युपला एव गुहायां मम भोजनम् ॥२५३॥
एतद्भदन्त [कुशलं कान्तमिष्टं मनोरमम् ।
पिण्डो] ल भरद्वाजः स्थविरो भिक्षुसंघाग्रतः स्थितः ॥२५४॥
व्याकरोति स्वकं कर्म अनवतप्ते महाह्रदे ।

पिण्डोलभरद्वाजवर्गोऽष्टमः ॥८॥

अथ स्थविरस्थविरा भिक्षवः [आयुष्मन्तं स्वागतमिदमवोचन् । व्याकृता G. M. 185
आयुष्मता पिण्डोलभर] द्वाजेन स्वका कर्मप्लोतिः । इदानीमायुष्मानपि स्वागतः स्वकां

कर्मप्लोतिं व्याकरोतु । अथायुष्मान् स्वागतस्तस्यां वेलायां स्वकां कर्मप्लोतिं व्याकरोति ।

बन्धुमत्यां राजधान्यां [जातोऽहं श्रेष्ठिनः सुतः ।
बहुधान्यधनोपेतो जनकायसुसंवृतः ॥२५५॥
नृपाणां सत्कृ] तोऽभूवमथ नैगममन्त्रिणाम् ।
[प्रासादिको] दर्शनीयो रूपदर्शनमूर्च्छितः ॥२५६॥
ततोऽहं रथमारुह्य जनकायपुरस्कृतः ।
उद्यानभूमिं निर्यामि सर्वकामसमन्वितः ॥२५७॥
तत्र चापश्य [मुद्याने श्रमणं संयतेन्द्रियम् ।
प्रशान्ताचरणश्चैव लूहचीवरधारिणम्] ॥२५८॥
तं चाहं श्रमणं दृष्ट्वा दौर्मनस्य [युतस्तदा] ।
अनवद्यं सुमनसं जुगुप्सन् वचसामुना ॥२५९॥
अयं प्रव्रजितः कस्य दुर्वर्णो घोरदर्शनः ।
कुष्ठी गात्रेष्वरुर्गात्रः कृशो धमनिसन्ततः ॥२६०॥
[उक्त्वा दुर्भाषितं चैवं कर्मणोऽस्य फलेन हि] ।
दुर्वर्णो दुःखितोऽहं [च] भवामि नरक [व्रजे] ॥२६१॥
कुष्ठी गात्रेष्वरुर्गात्रः कृशो धमनिसन्ततः ।
कपालपाणिर्व्याहारं गणशाटीनिवासितः ॥२६२॥
G. M. 186 संकारकूटशयनोऽलयनोऽथापरायणः ।
येन [चाहारकृत्येन दण्डितोऽहं] जुगुप्सितः ॥२६३॥
पञ्चजातिशतान्येवं [यत्र यत्रोप] पन्नवान् ।
तत्रैवं क्षुत्पिपासाभ्यां दुःखी कालं करोम्यहम् ॥२६४॥
दुरागमश्च मे नाम सर्वलोकजुगुप्सितम् ।
अमनापश्च सर्वेषां तदैवासं जुगुप्सितः ॥ २६५ ॥
[संघाग्रतोऽहं संबुद्धं दे]शयन्तं परं पदम् ।
दृष्ट्वा च जनकायं तं प्राधावं त्वरितं ततः ॥ २६६ ॥
अप्येवं तत्र पानीयं लभेयं यावदर्थिकम् ।
दृष्ट्वा च जनकायं तं धर्मार्थाय निषण्णकम् ।
निराशः प्रत्यपक्रामं नास्ति[भोजनसम्भवः ॥ २६७ ॥

... ... ।
अपि स्वागत] भद्रं ते निषीदेदं तवासनम् ॥ २६८ ॥
सोऽहं प्रामोद्यमागम्य संप्रगृह्याञ्जलिं ततः ।
शास्तुः पादौ नमस्याहमेकान्ते सन्निषण्णवान् ॥ २६९ ॥
ततः कारुणिकः शास्ता गौतमो ह्यनुकम्पया ।
कथ[यत्यनुपूर्वां तां कथां सत्यां महा]मुनिः ॥ २७० ॥
प्राव्रजयत् कारुणिको गौतमो मेऽनुकम्पया ।
स्वागतश्चेति मे नाम कृतवाँल्लोकनायकः ॥ २७१ ॥
तेजोधातुसमापत्त्यामग्र्यं मामभिनिर्दिशेत् । G. M. 187
इत्येवं स्वागतः [स्थविरो भिक्षुसंघाग्रतः स्थितः] ।
व्याकरोति स्वकं कर्म अनवतप्ते महाह्रदे ॥ २७२ ॥

स्वागतवर्गो नवमः ॥ ९ ॥

अथ स्थविरस्थविरा भिक्षव आयुष्मन्तं नन्दिकमिदमवोचन् । व्याकृतायुष्मन्नन्दिक आयुष्मता [स्वागतेन स्वका कर्मप्लोतिः । इदानीमायुष्मानपि स्वकां कर्मप्लोतिं व्याकरोतु । अथ] आयुष्मान्नन्दिकस्तस्यां वेलायां स्वकां कर्मप्लोतिं व्याकरोति ।

पुरोत्तमे राजगृहे श्रेष्ठ्यभूवं महाधनः ।
दुर्भिक्षे वर्तमाने च ऋषयस्तत्र भोजिताः ॥ २७३ ॥
भुक्त्वा प्रत्येकबुद्धस्तत् शीतीभूतो अनाश्रवः ।
चित्तमात्सर्यदोषेण पापिकां चिन्तयाम्यहम् ॥ २७४ ॥
कोऽधुनेमं श्रमणकं सप्तवर्षाणि भोजयेत् ।
क्राथयित्वा श्वमूत्रेण ततो भक्तमपाचयम् ॥ २७५ ॥
अभोजयमृषिं [तस्मात् कृत्वा कालमनल्पकम् ।
समयं दुःखमापन्न] स्तापनेऽथ प्रतापने ॥ २७६ ॥
नरकात् प्रच्युतश्चाहं लब्ध्वा वै मानुषं भवम् ।
ग्लानकः परवश्यश्च दुःखीभूतश्चराम्यहम् ॥ २७७ ॥
पञ्चजातिशतान्येवं [यत्र यत्रोपपन्नवान्] G. M. 188
इयं मे पश्चिमा जातिर्लब्धो मे मानुषो भवः ।
आराधितः सार्थवाहः संबुद्धोऽयमनुत्तरः ॥ २७८ ॥
प्रव्रज्या च मया लब्धा शाक्यसिंहस्य शासने ।
अर्हत्त्वं च मया प्राप्तं शीतीभूतो[ऽस्मि निर्वृतः] ॥ २७९ ॥

... ... ।

... ... ॥ २८० ॥

[इत्येवं] नन्दिकः स्थविरो भिक्षुसंघाग्रतः स्थितः ।

व्याकरोति स्वकं कर्म अनवतप्ते महाह्रदे ॥ २८१ ॥

नन्दिकवर्गो दशमः ॥ १० ॥

अथ स्थविरस्थविरा भिक्षव आयुष्मन्तं यशसमिदमवोचन् । व्याकृतायुष्मन् यश आयुष्मता नन्दिकेन स्वका कर्मप्लोतिः । इदानीमायुष्मानपि [स्वकां कर्मप्लोतिं व्याकरोतु । अथायुष्मान् यशास्तस्यां वेलायां स्वकां कर्मप्लोतिं व्याकरोति ।

आसमारण्यकऋषि]र्ग्रामं पिण्डार्थमात्रजम् ।

नारीकुणपमद्राक्षं व्याध्मातकविनीलकम् ॥ २८२ ॥

योनिशं प्रत्यवेक्ष्याहं पर्यङ्केन निषण्णवान् ।

अशुभां तत्र भावयाम्येकाग्रः सुसमाहितः ॥ २८३ ॥

G. M. 189 [कुक्षिध्यामे निषण्णोऽहं श्रुत्वाशब्दमथोत्थितः] ।

तस्याः कुक्षिस्थमद्राक्षं पुरीषमथ शोणितम् ॥ २८४ ॥

तं पूतिगन्धमशुचिं प्रक्षरन्तं समन्ततः ।

अन्त्रमन्त्रगुणं वृक्काहृदयं क्लोमकं तथा ॥ २८५ ॥

खाद्यमानं कृमिशतैः पुनश्चित्तसमाहितः ।

... ... यथैवेदमिदं तथा ॥ २८६ ॥

ततः समाधेर्व्युत्थाय प्रक्रान्तोऽस्याश्रमं प्रति ।

न पिण्डाय तदाचार्षं भुक्तवान् नैव भोजनम् ॥ २८७ ॥

यदा चाहं पुनर्ग्रामं प्रविशन् भोजनार्थिकः ।

[रूपं मनोहरं दृष्ट्वाभावयं कुणपं] तथा ॥ २८८ ॥

अन्तः पूर्णमेध्यस्य सर्वमेव जुगुप्सितम् ।

एवं भावयतोऽभीक्ष्णं प्राप्ता मे वीतरागता ॥ २८९ ॥

ब्राह्मा विहाराश्चत्वार अप्रमाणाः सुभाविताः ।

[ब्रह्मलोकात्ततश्च्युत्वा जातो वाराण] सी पुरे ॥ २९० ॥

जातोग्रऽश्रेष्ठिनः श्रीमानहं तत्रैकपुत्रकः ।

प्रियो मनापः सर्वेषां निष्ठाप्राप्तश्च सम्पदाम् ॥ २९१ ॥

दिवा संपरिचर्याहं रात्रौ शय्यामकल्पयम् ।
लब्ध्वेव तत उत्थाय तत्रा [पश्यं बहुस्त्रियः ।
वीणामृदङ्गमुरजानाकीर्णांश्च समन्ततः ॥ २९२ ॥
वस्त्रहीनं] लपन्त्यस्ताः सुप्ता विक्षिप्तबाहवः ।
ततो मे पूर्वको हेतुरुदपादि महार्थकः ॥ २९३ ॥
श्मशानसंज्ञासु तत आसीदन्तःपुरे मम । G. M. 190
ततः संवेगमापन्नः प्रशस्तिं कृतवानहम् ॥ २९४ ॥
उपद्रु [तोऽहमुत्थाय शयनान्निर्गतो गृहात्] ।
विवृण्वन्ति मम द्वारं देवता अथ राक्षसाः ॥ २९५ ॥
नगरादभिनिष्क्रम्य नदीतीरमुपागतः ।
अपश्यं पारिमे तीरे श्रमणं संवृतेन्द्रियम् ॥ २९६ ॥
तं चाहं श्रमणं दृष्ट्वा शब्दमुच्चैरुदीरयन् ।
[अथ सोऽदेशयत्तत्र] मां वाचामृतया तदा ॥ २९७ ॥
एहि [कुमार मा भैषीरिदं ते निरुपद्रुतम् ।
नदीपारमहं तीर्णं उत्सृज्य मणिपादुके ॥ २९८ ॥
उपसंक्रान्तः कारुणिकं बुद्धमप्रतिपुद्गलम् ।
ततो मां ... ... ॥ २९९ ॥
याचे ततोऽहं प्रव्रज्यां दृष्टसत्यो ... ।
[प्राव्रज]यत् कारुणिको गौतमो मेऽनुकम्पया ॥ ३०० ॥
रात्रौ निवासेन तत उदितेऽस्मिन् दिवाकरे ।
सर्वे ममास्रवाः क्षीणाः शीतीभूतोऽस्मि निर्वृतः ॥ ३०१ ॥
इत्येवं [यशःस्थविरो भिक्षुसंघाग्रतः स्थितः ।
व्याकरोति स्वकं कर्म अनवतप्ते महा] ह्रदे ॥ ३०२ ॥

इति यशःस्थविरस्य वर्ग एकादशः ॥ ११ ॥

अथ स्थविरस्थविरा भिक्षव आयुष्मन्तं शैवलमिदमवोचन् । व्याकृतायुष्मन् G. M. 191 शैवल आयुष्मता यशसा स्वका कर्मप्लोतिः । इदानी [मायुष्मानपि स्वकां कर्मप्लोतिं व्याकरोतु । अथ शैवलस्तस्यां वे] लायां स्वकां कर्मप्लोतिं व्याकरोति ।

वाराणस्यां नगर्यां वै निर्वृते काश्यपे जिने ।
महत्स्तूपं कारितवान् राजा [रत्न] मयं कृकिः ॥ ३०३ ॥
अभूवं ज्येष्ठपुत्रोऽहं कृकिराज्ञो यशस्विनः ।
प्रथमं त्र मया ... ... ॥ ३०४ ॥
[देव] भूतो मनुष्यश्च कृतपुण्यो विरोचितः ।
भवाम्याढ्यो महाभागस्तासु तासूपपत्तिषु ॥ ३०५ ॥
महादानपतिश्चाहं भवामि धनधान्यवान् ।
दत्तं दानमनर्घं च पञ्चजातिशतानि मे ॥ ३०६ ॥
ब्राह्मणः श्रमणो भिक्षुरेकैकशो अनास्रवः ।
सन्तर्पिताः पञ्चशताः सुप्रसन्नेन चेतसा ॥ ३०७ ॥
तत् कर्म कृत्वा कुशलमिह पश्चिमके भवे ।
आढ्ये शाक्यकुले जातमात्रो वाचमभाषि यत् ॥ ३०८ ॥
कश्चिद् धनं वा धान्यं वा ... ... ।
[अहं तृ]प्तिं न गच्छामि तर्पयिष्ये वनीपकान् ॥ ३०९ ॥
साधु मे क्षिप्रमाख्यातुं कश्चिदस्तीह वो धनम् ।
संविग्नमनसोऽभूवंस्ते श्रुत्वा मम भाषितम् ॥ ३१० ॥
G. M. 192 दिशो दिशो विधावन्ति स्थापयित्वा [च मे मातरम्] ।
... ... त्वं ब्रूहि मे लघु ॥ ३११ ॥
तव पुत्रोऽहमस्म्यम्ब मानुषोस्मि न राक्षसः ।
जातिस्मरो दानपतिर्दानं दातुं सदोत्सहे ॥ ३१२ ॥
अभूदात्तमना माता श्रुत्वा तद्वचनं मम ।
सा समाश्वास्य [मामाह पश्य कोषं बहुधनम् ॥ ३१३ ॥
प्रियो] मनापः सर्वेषां नातृप्यद्दर्शनेन मे ।
जातमात्रस्य मे नित्यमभ्यवर्धत तत् कुलम् ॥ ३१४ ॥
धनधान्यसुवर्णेन दासकर्मकरैरपि ।
शैवलदारको जातो जातमात्रोऽभ्यभाषत ॥ ३१५ ॥
... ... ।
... ... ॥ ३१६ ॥

... ... ।
आराधयित्वा संबुद्धं प्रव्रजित्वानगारिकान् ॥ ३१७ ॥

नाहमृणात् प्रव्रजितो नापि वा जीविकाभयात् ।
षडभिज्ञा मया प्राप्ता प्रव्रज्य श्रद्धया तदा ॥ ३१८ ॥

मनुजै राजभिश्चान्यै ... ... ।
[इति शैवलस्थविरो भिक्षुसंघा] ग्रतः स्थितः ।
व्याकरोति स्वकं कर्म अनवतप्ते महाह्रदे ॥ ३१९ ॥

शैवलवर्गो द्वादशः ।। १२ ॥

अथ स्थविरस्थविरा भिक्षवः [आयुष्मन्तं वकुल] मिदमवोचन् । आयुष्मता शैवलेन स्वका कर्मप्लोतिर्व्याकृता । इदानीमायुष्मानपि स्वकां कर्मप्लोतिं व्याकरोतु । G. M. 193 [अथायुष्मान् वकुलस्तस्यां वेलायां स्वकां कर्मप्लोतिं व्याकरोति] ।

बन्धुमत्यां राजधान्यां गान्धिकोऽहं पुराभवम् ।
विपश्यिनः प्रवचने भि [क्षुसंघं निमन्त्रये ॥ ३२० ॥

इच्छामि ग्लानभैषज्यं ... ।
... ... ॥ ३२१ ॥

[दत्तवान् भिक्षु] श्रमणेष्वेकामेकां हरीतकीम् ।
कल्पानि त्वेकनवतिं विनिपातो न मेऽभवत् ॥ ३२२ ॥

पश्य [भैषज्यदानस्य वि] पाकोऽयं महार्थिकः ।
अनु [भूतं बहुसुखं कृत्वाल्पं कुशलं मया] ॥ ३२३ ॥

इयं मे पश्चिमा जाति [र्लब्धोऽयं मानुषो भवः ।
नाभिजानामि शैक्षेहि गृहीतं राष्ट्रपिण्डकम् ॥ ३२४ ॥

त्रिरात्रेणैव तिस्रोऽपि विद्याः साक्षात्कृता मया ।
यापये लहलहेन पांसुकूलं च चीवरम् ॥ ३२५ ॥

अ ... ... ।
... [ना] भिजानामि तावत्कालिकमप्यहम् ॥ ३२६ ॥

एतद् भदन्ताः स्मरामि परीत्तं कुशलं कृतम् ।
अनुभूतं फलं तस्य कान्तमिष्टं सुखोदयम् ॥ ३२७ ॥

इत्येवं वकुलस्थ [विरो भिक्षुसंघाग्रतः स्थितः ।
व्याक] रोति स्वकं कर्म अनवतप्ते महाह्रदे ॥ ३२८ ॥

[वकुलवर्ग] स्त्रयोदशः ॥ १३ ॥

G. M. 194 अथ स्थविरस्थविरा भिक्षव आयुष्मन्तं स्थविरस्थविरनामानमिदमवोचन् । व्याकृतायुष्मन् स्थविर आयुष्मता व [कुलेन स्वका कर्मप्लोतिः] तदिदानीमायुष्मानपि स्वकां [कर्मप्लोतिं व्याकरोतु] । अथ स्थविरस्थविरनामा तस्यां वेलायां स्वकां कर्मप्लोतिं [व्याकरोति] ।

चर्मकारोऽहमभवं पूर्वमन्यासु जातिषु ।
दुर्भिक्षे चर्मखण्डानि ततः स्वैः ... ॥ ३२९ ॥
[चर्मखण्डं ततः पक्त्वा पिण्डाय] भोजनार्थिकः ।
तस्मै चित्तं प्रसाद्याहं दत्तवांश्चर्ममिश्रिकाम् ॥ ३३० ॥
श्रमणः परिभुज्यासौ तत आकाशमुत्थितः ।
प्रामोद्यमुपगम्याहं संप्रगृह्याञ्जलिं ततः ॥ ३३१ ॥
[आकर्षं प्रणिधिं तत्र यत्र यत्रोपपन्नवान् ।
स्थविरै] रीदृशैरेव भवेन्मम समागमः ॥ ३३२ ॥
भिक्षुणानेन यो धर्मः स्पृष्टः कायेन निर्मलः ।
स्पृशेयं तमहं धर्मं प्रणिधिर्मे तदाभवत् ॥ ३३३ ॥
अनुपेतं च वर्णेन गन्धेन च [रसेन च] ।
... ... ॥ ३३४ ॥
[कृत्वाल्पकं तु कुशलमनुभूतं सुखं बहु ।
देव] भूतो मनुष्यश्च कृतपुण्यो विरोचितः ॥ ३३५ ॥
इयं मे पश्चिमा जातिर्लब्धो मे मानुषो भवः ।
आराधितः सार्थवाहः संबुद्धोऽयमनुत्तरः ॥ ३३६ ॥
G. M. 195 यश्च प्रणिधिरुत्तम ... ।
... ... ॥ ३३७ ॥
[स्थविरस्थविरश्चैवं भिक्षुसंघाग्रतः स्थितः ।
व्याक] रोति स्वकं कर्म अनवतप्ते महाह्रदे ॥ ३३८ ॥

स्थविरस्थविरनामा स्थविरवर्गश्चतुर्दशमः ॥ १४ ॥

अथ स्थविरस्थविरा भिक्षव आयुष्मन्तमुरुविल्वकाश्यं [पमिदमवोचन् । आयुष्मन्नुरुविल्व व्याकृता आयुष्मता स्थविरस्थविरेण स्वका कर्मप्लोतिः । इदानी] मायुष्मन्तोऽपि व्याकुर्वन्तु स्वकां कर्मप्लोतिम् । ते व्याकर्तुमारब्धाः ।

आसंस्त्रयः सार्थवाहा भ्रातरः सहिता वयम् ।
दृष्ट्वा स्तूपं काश्यपस्य विभग्नं शकलीकृतम् ॥ ३३९ ॥
सर्वं [पण्यं समादाय स्तूपं संस्थापितं पुनः ।
ते कर्म कुश] लं कृत्वा चिरं स्वर्गेषु मोदिताः ॥ ३४०॥
मानुषं [भवमाग] म्य ततो जाता महाकुले ।
अपश्यन्तश्च संबुद्धं प्रव्रजामोऽन्यतीर्थिकान् ॥ ३४१ ॥
अकार्षीत् प्रातिहार्याणि नदीं नैरञ्जनां प्रति ।
[प्रव्रज्यां याचितोऽस्माभिस्तदालोक्य महामुनिः ॥ ३४२ ॥
प्राव्राजयत् कारुणिको गौतमो मेऽनुकम्पया] ।
गयाशीर्षे वयं गत्वा गौतमं शासनं श्रुतम् ।
आरब्धवीर्यैरस्माभिः प्राप्तं निर्वाणमुत्तमम् ॥ ३४३ ॥
कृत्वेह शास्तुः सत्कारं स्तूपं तदभिवन्द्य च । G. M. 196
सर्वे वयं प्रव्रजिताः शीतीभूता [श्च निर्वृताः ॥ ३४४ ॥
उरुविल्वादयश्चैवं भिक्षुसंघाग्रतः स्थिताः]
व्याकरोन्ति स्वकान् कर्मानवतप्ते महाह्रदे ॥३४५॥

उरुविल्वनदीगयाकाश्यपानां वर्गः पञ्चदशः ॥१५॥

अथ स्थविरस्थविरा भिक्षव आयुष्मन्तं यशसमिदमवोचन् । व्याकृतायुष्मन् [उरुविल्वादिभिः स्वका कर्मप्लोतिः । इदानीमायुष्मानपि स्वकां कर्म] प्लोतिं व्याकरोतु ।

गान्धिकोऽहं पुराभूवं गन्धपण्येषु कोविदः ।
कुमार्यश्च स्त्रियस्तत्र तदा पण्यार्थमागताः ॥३४६॥
दृष्ट्वा च रूपधारिण्यः स्त्रियस्तत्रा [हमुक्तवान्] ।
... ... ॥३४७॥

कृतवान् पाणिसंस्पर्शं परस्त्रीष्वपरीक्षकः ।
तेन कर्मविपाकेन नरकेषूपपन्नवान् ॥३४८॥

मानुष्यं पुनरागम्य पाणिः शुष्यति दक्षिणः ।
पञ्चजाति [शतान्येवं यत्र यत्रोपपन्नवान्] ॥३४९॥

... ... ।

[आराधिश्च संबुद्धः] प्राव्रजं चानगारिकाम् ।
अर्हत्त्वं च मया प्राप्तं शीतीभूतोऽस्मि निर्वृतः ॥३५०॥

एतद् भदन्ताः स्मरामि यन्मया कुशलं कृतम् ।
अनुभूतं फलं तस्य न हि कर्मप्रण [श्यति] ॥३५१॥

G. M, 197

... ... ।
[स्त्रियो वा] पुरुषो वापि दुःखां विन्दति वेदनाम् ॥३५२॥

विसर्जयेत् पारदारमग्निं प्रज्वलितं यथा ।
स्वेषु दारेषु सन्तुष्येद् बुद्धिमान् पण्डितो नरः ॥३५३॥

पश्यतः परदारेषु यः पुमान [नुरज्यति ।
समाप्नोति] फलं तस्य सोऽनल्पं नरके चिरम् ॥३५४॥

इयं मे पश्चिमा जातिः प्राप्तं पदमनुत्तरम् ।
मुक्तोऽस्मि सर्वदुःखेभ्यः शीतीभूतोऽस्मि निर्वृतः ॥३५५॥

तस्माद्विमुख ... ... ।
... ... ॥३५६॥

[इत्येवं स्थविरयशा भिक्षुसंघाग्रतः स्थितः ।
व्याक] रोति स्वकं कर्म अनवतप्ते महाह्रदे ॥३५७॥

स्थविरयशसो वर्गः षोडशः ॥१६॥

अथ स्थविरस्थविरा भिक्षव आयुष्मन्तं [ज्योतिष्कमिदमवोचन् । व्याकृतायुष्मता यशसा स्वका कर्मप्लोतिः । इदानीमायुष्मानपि स्वकां कर्मप्लोतिं व्याकरोतु] । अथायुष्मान् ज्योतिष्कस्तस्यां वेलायां स्वकां कर्मप्लोतिं व्याकरोति ।

बन्धुमत्यां राजधान्यां ... ।
... ... ॥३५८॥

... ... ।
... ... महीपालो नरर्षभमहं तदा ॥३५९॥

उत्तरोत्तरभक्तेन सगणं तर्पयामहे । G. M. 198
त्रैमास्यं भोजितो बुद्धो ... ॥३६०॥
... ... ।
... ... भोजनाच्छादनं तथा ॥३६१॥
एकैकस्य तदा भिक्षोर्दानं दत्तमनल्पकम् ।
हेमजालप्रतिच्छन्ना ह ... ॥३६२॥
... ... ।
... ... ॥३६३॥
... ... पश्चिमः कृतः ।
सन्तर्पितो महाराज्ञा ऋषिश्रेष्ठो विनायकः ॥३६४॥
ततोऽस्मि चिन्तामापन्नो दृष्ट्वा आसनसंपदः ।
स्यान्मे खाद्यं च भोज्यं च ... ॥३६५॥
... ... ।
... ... ॥३६६॥
... मब्रवीच्छक्रो महायशा भवाम्यहम् ।
तेन निर्मितमुद्यानं शुभं दिव्यं मनोरमम् ॥३६७॥
प्रज्ञप्तमासनं दिव्यं दिव्यान्याच्छादनानि च ।
ततो विपश्यिनो मया ... ॥३६८॥
... ... ।
... ... स्वलंकृताः ॥३६९॥
भिक्षोश्छत्रं धारयन्ति तदैकैकस्य मूर्धनि । G. M. 199
ततो दिव्येन भक्तेन तर्पितः स विनायकः ॥३७०॥
दिव्यैराच्छादितो वस्त्रैर्मुनिः सश्रावको [मया] ।
... ... ॥३७१॥
कृतपुण्यो विरोचेयं देवेषु मनुजेषु च ।
कृत्वा महर्षेः सत्कारं श्रीमतो वै विपश्यिनः ॥३७२॥
इयं मे पश्चिमा जातिर्जाता राजगृहे वयम् ।
बिम्बिसारस्य ... ॥३७३॥

... ... अमात्यानां नैगमानां च सर्वशः ।
दिव्यैः कामैरहं नित्यमस्मिन् सन्तर्पितोऽभवम् ॥ ३७४ ॥
मनुष्यभूतोऽन्वभवं दिव्यान् कामान् मनोरमान् ।
अनुत्तरः सार्थवाहः स्तुतो बुद्धो महामुनिः ॥ ३७५ ॥
... संप्रायां येनासौ भगवान् मुनिः ।
... ... द्योतमुल्कादानं प्रभाकरम् ॥ ३७६ ॥
अवतीर्य रथात् पद्भ्यामुपसंक्रान्तवान् मुनिः ।
[सार्थ] वाहं नरादित्यमाराध्य ... ॥ ३७७ ॥
... नुत्तरः शास्ता मामसावनुकम्पया ।
आर्यसत्यान्युपदिशेत् प्रत्यविध्यमहं तदा ॥ ३७८ ॥
अहं तदा कारुणिकं संबुद्धं ... ।
... पुद्गल एहि भिक्षो इत्येव ... ॥ ३७९ ॥
G. M. 200 तेनाप्रमत्तमनसा दृढवीर्यसमाधिना ।
शिवं निर्वाणममृतं स्पृष्टं स्थानमनुत्तरम् ॥ ३८० ॥
आराधितः [सार्थवाहः संबुद्धोऽयमनुत्तरः ।
अर्हत्त्वं च मया प्राप्तं शीतीभूतोऽस्मि निर्वृतः] ॥ ३८१ ॥
.... र्जात्या च मरणेन च ।
शोक ... मुक्तोऽस्मि सर्वतः ॥ ३८२ ॥
ज्योतिष्क एवं स्थविरो भिक्षुसङ्घाग्रतः स्थितः ।
व्याकरोति स्वकं कर्म अनवतप्ते महाह्रदे ॥ ३८३ ॥

[ज्योतिष्कवर्गः सप्तदशः ॥ १७ ॥]

[अथ स्थविरस्थविरा भिक्षवो राष्ट्रपालमिद]मवोचन् । व्याकृतायुष्मन् राष्ट्रपाल आयुष्मता ज्योतिष्केण स्वका कर्मप्लोतिः । इदानीमायुष्मानपि राष्ट्रपालो व्याकरोतु स्वकां कर्मप्लोतिम् । अथायुष्मान् राष्ट्रपाल[स्तस्यां वेलायां स्वकां कर्मप्लोतिं व्याकरोति] ।

... ... वर्धनः ।
राज्ञः कृकेरहं पुत्रः कनीयानभवं तदा ॥ ३८४ ॥
अकारयं महत् स्तूपं श्रीमतः काश्यपस्य वै ।
तस्यैव च पितुश्छत्रदण्डकमन्व [धारयम्] ॥ ३८५ ॥

[तत्] कर्म कृत्वा कुशलं यत्र यत्रोपपन्नवान् ।
देवभूतो मनुष्य[श्च] कृतपुण्यो विरोचितः ॥ ३८६ ॥
इयं मे पश्चिमा जातिर्जातोऽहं स्थूलकोष्ठके । G. M. 201
. . . . ॥ ३८७ ॥
. . . . . . पक्षेऽहं तथा जनपदेष्वपि ।
प्रासादिको दर्शनीयः स्वभिरूपः सुसंस्थितः ॥ ३८८ ॥
मनुष्यकाभो रिद्धिभिः सर्वकामसमर्पितः ।
प्रियो म . . . . . . ॥ ३८९ ॥
[स]र्वाशयानां कुशलः शास्ता मेऽप्रतिपुद्गलः ।
प्रतिक्षिप्तं मे प्राव्रज्यं स विदित्वाशयं मम ॥ ३९० ॥
न बुद्धो अननुमतं मातापित्रा [प्रयच्छति] ।
गेहमागम्य संप्रार्थ्य मातापि[त्रोरथोऽब्रुवम् ॥ ३९१ ॥
तातांम्बावनुजानीत प्रव्रजिष्येऽनगारिकाम् ।
माता पिता च मे श्रुत्वा जातौ [दुर्मनसौ तदा] ॥ ३९२ ॥
. . . . ।
[श्रुत्वा चैतन्मया प्रोक्तं ना] नुज्ञास्यथ मां यदि ।
षड्रात्रं मुक्तिमाकाङ्क्षमनाहारः स्थितोऽभवम् ॥ ३९३ ॥
. . . . । . . .
. . . . . . मृतेन करिष्यथ ॥ ३९४ ॥
सचेदभिरमेतायं प्रव्रज्यायां हि वः सुतः ।
एवं . . . . . . ॥ ३९५ ॥
. . . . ।
अन्यत्र मातापितरोः कान्या पुत्राद् गतिर्भवेत् ॥ ३९६ ॥
माता पिता च मे प्राह वयस्याः प्रिय . . . । G. M. 202
. . . . ॥ ३९७ ॥
[मातापि]ता च मे प्राह सचेत् प्रव्रजितो भवान् ।
करोति दर्शनं भूयो गच्छ प्रव्रज पुत्रक ॥ ३९८ ॥

साध्वित्यहं ... ... ।
... ... ॥ ३९९ ॥
ततोहं प्रव्रजित्वेह व्यहरं शास्तृशासने ।
सर्वसंयोजनं क्षीणमास्रवाणि हतानि मे ॥ ४०० ॥
... ... ।
[अर्हत्त्वं च मया] प्राप्तं शीतीभूतोऽस्मि निर्वृतः ॥ ४०१ ॥
प्रसाद्य मानसं तस्मान्महाकारुणिके जिने ।
स्तूपे कुरुत सत्कारं विमोक्ष्यथ महाभये ॥ ४०२ ॥
[स्थविरो राष्ट्रपालोऽसौ भिक्षुसंघाग्रतः स्थितः ।
व्याकरोति स्वकं कर्म अनवतप्तेमहाह्रदे] ॥ ४०३ ॥

राष्ट्रपालवर्गोऽष्टादशमः ॥ १८ ॥

अथ स्थविरस्थविरा भिक्षव आयुष्मन्तं स्वातिमिदमवोचन् । व्याकृतायुष्मन् स्वाते [आयुष्मता राष्ट्रपालेन] स्वका कर्मप्लोतिः । इदानीमायुष्मानपि स्वकां कर्मप्लोतिं [व्याकरोतु] । अथायुष्मान् स्वातिस्तस्यां वेलायां स्वकां कर्मप्लोतिं व्याकरोति ।

अहं राजगृहेऽभूवमग्र्यः श्रेष्ठी महाधनः ।
ऋषीनभोजयं सर्वानेकैकं च कुले कुले ॥ ४०४ ॥
G. M. 203 यादृशं च स्वयं भक्तमात्मार्थे पच्यते सदा ।
देयं तादृशमेवैषामेकैकस्य ... ... ॥ ४०५ ॥
... ... प्रतिरूपकम् ।
भक्तं पञ्चशता यादृक् ... ... ॥ ४०६ ॥
भक्तं तादृशमेवाहं तस्य भिक्षोः प्रदत्तवान् ।
ततो मे तत्र मात्सर्यमुदपादि सुदारुणम् ॥ ४०७ ॥
... ... कुतः ।
पुनर्भिक्षुमिमं त्रैमा ... ... ॥ ४०८ ॥
भविष्यत्यतिमात्रोऽयं व्ययः पञ्चशतानि मे ।
यत्त्वहं श्रमणस्यास्य मरणाय पराक्रमम् ॥ ४०९ ॥
कु ... ... ।
भोजनेन सह प्रादाम [श्वमूत्र] ... ॥ ४१० ॥

तस्मिंश्च भुक्तमात्रेऽस्य व्याधिर्दारुणमुत्थितः ।
अन्त्राण्यन्त्रगुणं वृक्का अधोभागेन निर्गतः ॥ ४११ ॥
का … … … ।
… … श्रेष्ठी अवधीद् य इमं मुनिम् ।
… … मनास्रवम् ॥ ४१२ ॥
समन्ताज् ज्ञातयः क्रुद्धा अवध्यायन्ति तांस्ततः ।
बहुपुण्यं प्रसूतं ते पदयं घाति [तो मुनिः] ॥ ४१३ ॥
[देशि] तो अत्ययं ततः ।
क्षमापित्वा ततः [सर्वें प्रतिदे] श्यात्ययं ततः ॥ ४१४ ॥
सहस्रार्धेन भक्तेन तर्पयामि सभक्तितः । G. M. 204
तत्पापं देशयित्वाहं क्षमापित्वा च तानृषीन् ॥ ४१५ ॥
… … … ।
[य] था मुक्ता इमे सर्वे तथा मुच्येय [बन्धनात्] ॥ ४१६ ॥
मा दरिद्रेषु गेहेषु जन्म मेऽभूत् कदाचन ।
मा मे कदाचिन्मात्सर्यं समुत्पद्येत चेतसि ॥ ४१७ ॥
प्रत्येकबुद्धं हत … … ।
… … वेदये दुःखवेदनाम् ॥ ४१८ ॥
मानुष्यं पुनरागम्य क्षिप्रं कालं करोम्यहम् ।
महाधने भवाम्याढ्यो लोकसत्कृतपूजितः ॥ ४१९ ॥
पतद्भिरान्त्र … … ।
… … रागः सर्वसमुद्धृतः ॥ ४२० ॥
यदा चाप्यनुपादाय निर्वाणं मे भविष्यति ।
अन्त्राण्यन्तगुणा वृक्का चैवं च निपतिष्यति ॥ ४२१ ॥
य … … … ।
… … … ॥ ४२२ ॥
… … स्वातिभिक्षुर्महर्द्धिकः ।
व्याकरोति स्वकं कर्म अनवतप्ते महाह्रदे ॥ ४२३ ॥

स्वातिवर्ग एकोविंशतिमः ॥ १९ ॥

[अथ स्थविरस्थविरा भिक्षवो जङ्घाकाश्यपमिदमवोचन् । व्याकृता जङ्घाका] G. M. 205 श्यपस्वातिना भिक्षुणा स्वका कर्मप्लोतिः । इदानीमायुष्मानपि जङ्घाकाश्यपो व्याकरोतु स्वकां कर्मप्लोतिम् । अथायुष्मान् [जङ्घाकाश्यप] स्तस्यां वेलायां स्वकां कर्मप्लोतिं [व्याकरोति] ।

[निमन्त्रितं सप्तवर्षमस्माभिर्भिक्षुसंघ] कम् ।
ग्रामेण वै समस्तेन दुर्भिक्षे वर्त्तमानके ॥ ४२४ ॥
आगतो मम भागेन तत्रैकः शी ... ।
... ... ॥ ४२५ ॥
... ... ।
एवं विचिन्तयित्वाहमकार्षं पापकां मतिम् ॥ ४२६ ॥
किमस्याहं प्रदास्यामि भिक्षोर्भक्तमक [र्मणः] ।
... ... ॥ ४२७ ॥
[संघा] ते तपने श्चैव दुखां विन्दामि वेदनाम् ।
नरकात् प्रच्युतश्चाहं यत्र यत्रोपपन्नवान् ॥ ४२८ ॥
कृ ... ... ।
[सत्कृताराधितस्तश्चैव संबुद्धोऽयमनुत्तरः ॥ ४२९ ॥
इयं मे पश्चिमा जातिर्नास्ति जातु पुनर्भवः ।
प्रव्रज्य श्रद्धया चैवमास्रवा निहता मया ॥ ४३० ॥
अभिज्ञाः षण्मया स्पृष्टाः प्राप्तमर्हत्त्वमुत्तमम् ।
.... ॥ ४३१ ॥
... ... ।
... ... [यदा क्ला] न्तो भवाम्यहम् ॥ ४३२ ॥
G. M. 206 जङ्घाकाश्यप गोत्रेण कर्मनामा महर्द्धिकः ।
व्याकरोति स्वकं [कर्म] अनवतप्ते [महाह्रदे] ॥ ४३३ ॥

जङ्घाकाश्यपवर्गो विंशतितमः ॥ २० ॥

अथ स्थविरस्थविरा भिक्षव आयुष्मन्तं चूडापन्थकमिदमवोचन् । व्याकृतायुष्मन् चूडपन्थक आयुष्मता [जङ्घाकाश्यपेन स्वका कर्मप्लोतिः । इदानीमायुष्मानपि स्वकां कर्मप्लोतिं व्याकरोतु । अथायुष्मान् चूडपन्थकः स्वकां कर्मप्लोतिं व्याकरोति] ।

[अहं सू] कारिकोऽभूवं पूर्वमन्यासु जातिषु ।
बध्वा मुखे सूकरका नदीतीरमतारयम् ॥ ४३४ ॥
नदीमध्यमहं प्राप्य ... ... ।
... ... ॥ ४३५ ॥
... स्म ऋषयः समागत्यानुकम्पया ।
ते माममोदयंस्तत्र ततः प्रव्राजयन्ति माम् ॥ ४३६ ॥
प्रासाङ्गिके ... ... ।
... ... ॥ ४३७ ॥
(आराधि) तश्च संबुद्धः प्राव्रजं चानगारिकाम् ।
संमोहतन्द्रारहित उद्देशं नाध्यगामहम् ॥ ४३८ ॥
त्रिभिर्मासैर्भदन्तेमां मय ।
... धावतेमं संसारं दीर्घं कल्पमनल्पकम् ॥ ४३९ ॥
संमुखं लोकनाथस्य व्याकरोच्चूडपन्थकः । G· M. 207
कृष्णाशुक्लानि कर्माणि अन (वतप्ते महाह्रदे) ॥ ४४० ॥

चूडपन्थकवर्गं एकविंशतितमः ॥ २१ ॥

[अथ स्थविरस्थविरा भिक्षव आयुष्मन्तं बहुश्रुतमि] दमवोचन् । व्याकृतायुष्मन् चूडपन्थकेन स्वका कर्मप्लोतिः । इदानीमायुष्मानपि स्वकां कर्मप्लोतिं व्याकरोतु । [अथायुष्मान् बहुश्रुतस्तस्यां वेलायां स्वकां कर्मप्लोतिं व्याकरोति] ।

... ... (श्रयण) कोऽभवम् ।
बहुश्रुतस्त्रिपिटकश्चाभूवं ... ... ॥ ४४१ ॥
वाचयामि अहं भिक्षून न धर्मं देशयामि वा ।
जानीयुर्भिक्षवो मान्ये मादृशं ... ... ॥ ४४२ ॥
.... ।
.... ॥
न प्रकाशयसे धर्मं नह्येतत्तव शोभनम् ॥ ४४३ ॥
ततो मनसि .... ।
.... ॥ ४४४ ॥
.... ।
.... सर्वं च विनोद्य तम् ॥ ४४५ ॥

पर्षत्स्वदेशयं धर्मं सप्त ... ... ।
... . ॥ ४४६ ॥
G. M. 208 ... . समर्पितः ।
देवलोकात्ततश्च्युत्वा लब्धो मे मानुषो भवः ॥ ४४७ ॥
शाक्यराजकुले जातो .... पदान् ।
कुलाकुलाश्च पुरुषाः प्राव्रज (न्नऩगारिकाम् ॥ ४४८ ॥
न)चाप्यहं तु प्रव्रज्यां कामभोगसमर्पितः ।
ममैव चानुकम्पार्थं संबुद्धो ... ... ॥ ४४९ ॥
(सप्तव) र्षाण्यहं ताव दानं दास्याम्यनल्पकम् ।
.... वर्षाणामहमत्ययात् ॥ ४५० ॥
ततश्च प्रव्रजिष्यामि वरप्र ... . ।
... ... ॥ ४५१ ॥
वृद्धस्य गौरवेणाहं वचनं न प्रतिक्षिपेत् ।
सप्ताहेन भदन्ताहं प्रव्रजिष्येऽनुकम्पकः ॥ ४५२ ॥
दत्त्वा च दानं सप्ताहं ... ... ।
... . त्तमः ॥ ४५३ ॥
अचिन्तयित्वा जनतां प्राव्रज्यायाभिनिष्क्रमेत् ।
श्रद्धया प्रव्रजित्वा च युक्तोहं जिनशासने ॥ ४५४ ॥
वर्षै .... ।
... ... ॥ ४५५ ॥
.... गच्छामि नामृतम् ।
ततो मे च व्यपत्राप्यमुदपादि महर्धिकम् ॥ ४५६ ॥
G. M. 209 गर्ह्योऽहं ज्ञातिसंघस्य भविष्यामि ... ।
.... ॥ ४५७ ॥
.... गृहीत्वाहं पर्यङ्केन निषण्णवान् ।
ग्रीवायां स्थापितं शस्त्रमथ चित्तं व्यमुच्यत ॥ ४५८ ॥
अखिल ... . ।
.... ॥ ४५९ ॥

... ... क्षेण प्राप्ता शान्तिरनुत्तमा ।
यतः पुराहमभवं क्लीवः सद्धर्ममत्सरः ॥ ४६० ॥
फलं तस्य मया प्राप्तं ... . ।
.... ॥ ४६१ ॥
.... र्मदासो महर्द्धिकः ।
व्याकरोति स्वकं कर्मानवतप्ते महाह्रदे ॥ ४६२ ॥

बहुश्रुतवर्गो द्वाविंशतिमः[1] ॥ २२ ॥

... ष्वेनोद्यच्छमानेन घटमानेन व्यायच्छमानेन सर्वक्लेशप्रहाणादर्हत्त्वं (G.M. 211) साक्षात्कृतम् । किं भदन्त भगवता कर्म कृतम् ।

भरद्वाजेनापि पठता स्वाध्यायवता त्रीणि पिटकान्यधीतानि । त्रिपिटः संवृत्तो धार्मकथिको युक्तमुक्तप्रतिभानः । यावत्तेनान्यतमो गृहपतिरन्वावर्तितः तेन तमुद्दिश्य सर्वोपकरणसंपन्नो विहारः कारितः । ततस्तेन भ्रातुर्वसिष्ठस्य सन्दिष्टम् । आगच्छ एकध्ये प्रतिवसामः । स श्रुत्वा आगतः । ततस्तेन गृहपतिना दृष्टः शान्तेर्यापथः कायप्रासादिकश्चित्तप्रासादिकश्च । स तं दृष्ट्वाभिप्रसन्नः । ततः प्रसादजातेन प्रणीतेनाहारेण संतर्प्य महार्हेण वस्त्रयुगेनाच्छादितः । ततो भरद्वाजस्य ईर्ष्या समुत्पन्ना । अहमस्य सर्वत्र पूर्वंगमो नाहमनेन कदाचिद्वस्त्रेणाच्छादितः । एष त्वचिराभ्यागत एव वस्त्रेणाच्छादित इति स भ्रातुर्वसिष्ठस्य रन्ध्रान्वेषी संवृत्तः । तेनासौ संलक्षितश्चिन्तयति । ईर्ष्याप्रकृतिरयम् । यद्यस्मै एतद्वस्त्रयुगं [न] दास्यामि भूयस्या मात्रया अप्रसादं प्रवेदयिष्यतीति । तेन तस्मै दत्तम् । तथाप्यसौ रन्ध्रान्वेषणपरस्तिष्ठत्येव । यावत्तस्य गृहपतेः प्रेष्यदारिका तं विहारमागत्यागत्य कर्म करोति सा भरद्वाजेनोच्यते । दारिके अहं तवैतद्वस्त्रयुगमनुप्रयच्छामि । त्वया मम वचनं कर्तव्यमिति । सा कथयति । आर्य किं मया करणीयम् । त्वमेतद् वस्त्रयुगं प्रावृत्य गृहे परिकर्म कुरु । यदि गृहपतिः पृच्छेत् कुतस्तवैतद्वस्त्रयुगमिति । वक्तव्यः आर्य वसिष्ठेन मे दत्तमिति । यदि पृच्छेत् किमर्थमिति । वक्तव्यः आर्य एतदपि प्रष्टव्यम् । किमर्थं पुरुषाः स्त्रीणां (G.M. 212) [प्रय] च्छन्तीति । ततस्तया यथासंदिष्टं सर्वमनुष्ठितम् । ततस्तेन गृहपतिना वसिष्ठस्यान्तिके अप्रसादः प्रवेदितः । असत्कारभीरवस्ते महात्मानः । स उत्थाय प्रक्रान्तः । किं मन्यध्वे भिक्षवः । योऽसौ भरद्वाजः अहमेव स तेन कालेन तेन

1. Some of the original ms. are missing. The missing portion corresponds to Tib. 537 b to 560.b

समयेन । यन्मयार्हं [न्नसत्कृतोऽ] भ्याख्यनेनाभ्याख्यातः ततस्तस्य कर्मणो विपाकेन बहूनि वर्षाणि पूर्ववन्नरकेषु पक्वः यावदेतर्ह्यप्यहमभिसंबुद्धबोधिः सुन्दरिकया प्रव्राजिकया अभूतेनाभ्याख्यातः ।

किं भदन्त भगवता कर्म कृतम । यस्य कर्मणो विपाकेन चंचामाणविकयाभूतेनाभ्याख्यातः । भगवानाह । तथागतेनैवैतानि भिक्षवः पूर्वमन्यासु जातिषु कर्माणि कृतानि उपचितानि साधारणान्यसाधारणानि च लब्धसंभाराणि । पूर्ववद् यावत् फलन्ति खलु देहिनाम् । कतमानि साधारणानि ।

भूतपूर्वं भिक्षवो वाराणस्यामन्यतमो ब्राह्मणो वेदवेदाङ्गपारगः पञ्चानां माणवकशतानां ब्राह्मणानां मन्त्रान् [वाचयति] वाराणसीनिवासिनो जनकायस्यातीव सत्कृतो गुरुकृतो मानितः पूजितोऽर्हन् संमतः । यावदन्यतमः पंचाभिज्ञ ऋषिर्जनपदचारिकं चरन् [वाराणसी] मनुप्राप्तः । वाराणसीनिवासिना जनकायेन दृष्टः प्रासादिकश्च । दृष्ट्वा च पुनः सर्वजनकायोऽभिप्रसन्नः । यस्य यद्दातव्यं कर्त्तव्यं वा पारलौकिकं स तस्मै अनुप्रयच्छति । ततस्तस्य लाभसत्कारोऽन्तर्हितः । तस्य ऋषेरन्तिके ईर्ष्यानि-
G. M. 213 विष्टबुद्धिर्माणवकानामन्त्रयते । माणवका अपि तु कामभोग्येष इति । तेऽपि कथयन्ति । एवमेतदुपाध्याय कामभोग्येवैष नायमृषिरिति । ततः स रथ्यावीथीचत्वरशृङ्गाटकेषु ब्राह्मणगृहपतिकुलेषु चारोचयन्ति । किन्तर्हि । कामभोगीति श्रुत्वा महाजनकायेन अप्रसादः प्रवेदितः । असत्कारभीरुरसौ वाराणस्याः प्रक्रान्तः । किं मन्यध्वे भिक्षवो योऽसौ ब्राह्मणोऽहं स तेन कालेन तेन समयेन । यानि तानि पंचमाणवकशतानि एवैतानि पंचभिक्षुशतानि । यन्मयाभ्याख्यातस्तस्य कर्मणो विपाकेन पूर्ववद् यावन्नरकेषु पक्वः । तेनैव कर्मावशेषेण एतर्ह्यपि संबुद्धबोधिश्चंचामाणविकया अभूतेनाभ्याख्यातः सार्धं पञ्चभिर्भिक्षुशतैः । इदं साधारणं कर्म ।

कतरदसाधारणम् । भूतपूर्वं भिक्षवो वाराणस्यां ब्रह्मदत्तो नाम राजा राज्यं कारयति ऋद्धं चेति विस्तरेण । तेन खलु समयेन भद्रा नाम रुपाजीविनी प्रतिवसति । मृणालश्च नाम धूर्तपुरुषः । तेन तस्या वस्त्रालंकारमनुप्रेषितं परिचारणाय । सा तद्वस्त्रालंकारं प्रावृता । अन्यतमश्च पुरुषः पञ्चकर्षापणशतान्यादाय उपस्थितः । कथयति । भद्रे आगच्छ परिचारयाव इति । सा संलक्षयति । यदि गमिष्यामि पञ्च कार्षापणशतानि न लप्स्ये । अदक्षिण्यं चैतत् गृहागतं प्रत्याख्याय अन्यत्र गमनमिति । तया प्रेष्यदारिका उक्ता । गच्छ मृणालस्य कथय आर्या कथयति न तावदहं सज्जा पश्चादागमिष्यामीति ।

तया तस्मै गत्वा आरोचितम् । सोऽपि पुरुषो बहुकरणीयस्तां परिचार्य प्रथम एव यामे प्रक्रान्तः । सा संलक्षयति । महती वेला [वर्त] ते । शक्ष्याम्यहं तस्यापि चित्तग्राहं कर्तुमिति । तया पुनरप्यसौ दारिकाभिहिता । गच्छ मृणालस्यारोचय । आर्या सज्जा संवृत्ता । कथय कतरदुद्यानमागच्छत्विति । तया तस्मै गत्वा आरोचितम् । स कथयति । क्षणेन तवार्या सज्जा क्षणेन न सज्जेति । सा दारिका तस्याः सान्तरा । तया समाख्यातम् । आर्यपुत्र नासौ सज्जा । किन्तर्हि । त्वदीयेन वस्त्रालंकारेण अन्येन पुरुषेण सार्धं परिचारितमिति । तस्य यत्कामरागपर्यवस्थानं तद्विगतम् । व्यापादपर्यवस्थानं समुत्पन्नम् । संजातामर्षः कथयति । दारिके भद्राया गत्वा कथय अमुकमुद्यानं गच्छेति । तया गत्वा भद्राया आरोचितम् । सा तदुद्यानं गता । मृणालेन धूर्तकपुरुषेणोक्ता । युक्तं नाम तव मदीयेन वस्त्रालंकारेण अन्येन पुरुषेण सार्धं परिचरितुमिति । सा कथयति । आर्यपुत्र अस्ति एव ममापराधः । किन्तु नित्यापराधो मातृग्रामः क्षमस्वेति । ततस्तेन संजातामर्षेण निष्कोशमसिं कृत्वा जीविताद् व्यपरोपिता । ततस्तया प्रेष्यदारिकया महान् कोलाहलशब्दः कृतः । आर्या प्रघातिता आर्या प्रघातितेति श्रुत्वा महाजनकायः प्रधावितो यावत् तस्मिन्नुद्याने सुरुचिर्नाम प्रत्येकबुद्धो ध्यायति । ततोऽसौ मृणालो धूर्तपुरुषः संत्रस्तो रुधिरम्रक्षितमसिं सुरुचेः प्रत्येकबुद्धस्य पुरस्ताच्छोरयित्वा तस्यैव महाजनकायस्य मध्यं प्रविष्टः । महाजनकायश्च रुधिरम्रक्षितमसिं दृष्ट्वा अनेन प्रव्रजितेन भद्रा जीविताद् व्यपरोपिता । ततस्तं प्रत्येकबुद्धं संजातार्याः कथयन्ति । भोः प्रव्रजित ऋषिध्वजं धारयसि । ईदृशं नाम करोषीति । स कथयति । किं कृतम् । ते कथयन्ति। भद्रया ते सार्धं परिचारितम्। सा जीविताद् व्यपरोपितेति । स कथयति । शान्तं नाहमस्य कर्मणः कारीति । स शान्तवाद्यपि तेन महाजनकायेन पश्चाद्बहुगाढबन्धनबद्धो राज्ञ उपनामितः । देवानेन प्रव्रजितेन भद्रया सार्धं परिचरितम् । सा जीविताद् व्यपरोपितेति । अपरीक्षका हि राजानः । कथयति । यद्येवं गच्छत घातयत । परित्यक्तोऽयं मया प्रव्रजित इति । ततोऽसौ करवीरमालावसक्तकण्ठगुणो नीलाम्बरवसनैः पुरुषैरुद्यतशस्त्रैः संपरिवारितो रथ्यावीथिचत्वरशृङ्गाटकेष्वनुश्राव्यमानो नगरादुद्यानाभिमुखो नीयते । ततो मृणालस्य धूर्तपुरुषस्य बुद्धिरुत्पन्ना अयं तपस्वी प्रव्रजित अदूष्यनपकारी अभूतेनाभ्याख्यातः । सोऽयमिदानीं प्रघात्यते । न मम प्रतिरूपं स्यात् । यदहमप्युपेक्षेय । इति विदित्वा परावृत्य राज्ञः सकाशमुपसंक्रान्तः पादयोर्निपत्य कथयति । देव नायं प्रव्रजितोऽस्य कर्मणः कारी मयैतत् पापकं कर्म कृतम् । मुच्यतामयं प्रव्रजित इति । किं मन्यध्वे भिक्षवः । योऽसौ मृणालो नाम धूर्तः अहं स तेन कालेन तेन समयेन ।

G. M. 214

G. M. 215

यन्मया प्रत्येकबुद्धोऽभूतेनाभ्याख्यातस्तस्याहं कर्मणो विपाकेन बहूनि वर्षाणि पूर्ववद् G. M. 216 यावन्नरकेषु पक्वः । तेन च कर्मावशेषेण चंचामाणविकया अभूतेनाभ्याख्यातः । इदमसाधारणम् ।

किं भदन्त भगवता कर्म कृतं यस्य कर्मणो विपाकेन वैरंभेषु यवान् परिभुक्तवान् सार्धं भिक्षुद्वयोनैः पञ्चभिर्भिक्षुशतैरायुष्मन् शारिपुत्रमौद्गल्यायनाभ्यां दिव्या सुधा परिभुक्तेति । भगवानाह । तथागतेनैव भिक्षवः पूर्वमन्यासु जातिषु कर्माणि कृतानि उपचितानि । पूर्ववद्यावत् फलन्ति खलु देहिनाम् । योऽशीतिवर्षसहस्रायुषि प्रजायां विपश्यी नाम शास्ता लोक उत्पन्नः । पूर्ववद्यावत् बुद्धो भगवान् । स जनपदचारिकां चरन् बन्धुमतीराजधानीमनुप्राप्तः । तस्यां बन्धुमत्यामन्यतमो ब्राह्मणः पञ्चमाणवकशतानि ब्राह्मणानां मन्त्रान् वाचयति ।

तेन विपश्यी सम्यक्संबुद्धः पञ्चशतपरिवारो दृष्टः । स माण [वकाना] मन्त्रयते । नार्हन्ति भवन्तोऽमी मुण्डकाः श्रमणका दिव्यां सुधामर्हन्ति तु कोटरयवान् परिभोक्तुमिति । तैरभ्यनुमोदितम् । एवमेवैतदुपाध्याय नार्हन्त्येवामी मुण्डकाः श्रमणका दिव्यां सुधां भोक्तुमर्हन्ति तु कोटरयवान् परिभोक्तुमिति । तत्र द्वौ माणवकौ शुक्लौ । तौ कथयतः । उपाध्याय न शोभनमुक्तम् । अर्हन्त्येवामी महात्मानो दिव्यां सुधां परिभोक्तुमिति । किं मन्यध्वे भिक्षवः । योऽसौ पञ्चशतपरिवारो ब्राह्मणः अहमेव स तेन कालेन तेन G. M. 217 समयेन । यन्मया विपश्यिनः सम्यक्संबुद्धस्य सश्रावकसंघस्यान्तिके खरं वाक्कर्म निश्चारितं तस्य कर्मणो विपाकेन मया बहूनि वर्षाणि बहूनि वर्षशतानि बहूनि वर्षसहस्राणि बहूनि वर्षशतसहस्राणि कोटरयवाः परिभुक्ताः । तेनैव कर्मावशेषेणैतर्ह्यप्यभिसंबुद्धबोधिना वैरम्भेषु कोटरयवाः परिभुक्ताः सार्धं भिक्षुद्वयोनैः पंचभिक्षुशतैः । यौ तौ द्वौ माणवकौ एतौ शारिपुत्रमौद्गल्यायनौ भिक्षू ।

किं भदन्त भगवता कर्म कृतं यस्य कर्मणो विपाकेन दुष्करं चरितमिति । भगवानाह तथागतेनैव तानि भिक्षवः पूर्वमन्यासु जातिषु कर्माणि कृतान्युपचितानि पूर्ववद्यावत् फलन्ति खलु देहिनाम् ।

भूतपूर्वं भिक्षवो वैभिडिंग्यां ग्रामनिगमे नन्दीपालो घटीकारोऽभूत । नन्दीपालसूत्रं विस्तरेण यथा मध्यमागमे राजसंयुक्तनिकाये । किं मन्यध्वे भिक्षवः । योऽसावुत्तरो नाम माणवोऽहमेव स तेन कालेन तेन समयेन । यन्मया पुद्गलोऽपवादो दत्तस्तस्य कर्मणो विपाकेन बोधिमूले षड्वर्षं दुष्करं चरितम् । यन्मया बोधिरबोधि-

ताभविष्यत पुनरपि मया परावृत्य त्रीणि कल्पासंख्येयानि बोधिनिमित्तमात्मा परिखेदितो G. M. 218
ऽभविष्यत् ।

किं भदन्त भगवता कर्म कृतं यस्य कर्मणो विपाकेनाभिसंबुद्धबोधिरपि भगवान् [मन्दाग्निना] व्याधिना स्पृष्ट इति । भगवानाह तथागतेनैव तानि भिक्षवः पूर्वमन्यासु जातिषु कर्माणि कृतान्युपचितानि पूर्ववद्यावत्फलन्ति खलु देहिनाम् ।

भूतपूर्वं भिक्षवोऽन्यतमस्मिन् कर्वटके वैद्यो बभूव । ततोऽन्यतमस्य गृहपतेः पुत्रः ग्लानः संवृत्तः । तेनासौ वैद्य आहूय पृष्टः । तेन तस्य भैषज्यं दत्तम् । स स्वस्थः संवृत्तः । तेन गृहपतिना तस्याभिसारो [न] दत्तः । यावत्त्रिरप्यसौ गृहपतिपुत्रो ग्लानः संवृत्तः यावत्त्रिरपि तेन स्वस्थीकृतः । न च तेन तस्याभिसारो दत्तः । ततः स वैद्यस्तीव्रेण पर्यवस्थानेनामर्षितः संलक्षयति । अस्य गृहपतिपुत्रस्य मया यावत् त्रिरपि चिकित्सा कृता । न चानेन किंचिदप्युपकृतम् । इदानीं यदि भूयो ग्लान्यं पतति तादृशमस्य भैषज्यं ददामि येनास्यान्त्राणि खण्डखण्डं शीर्यन्ते इति । यावदसौ गृहपतिपुत्रो दैवयोगात्पुनर्ग्लान्यं पतितः । तेन वैद्येन संजातामर्षेण तादृशं तस्य भैषज्यं दत्तं येनान्त्राणि खण्ड . . . . . ।[1]

. . . . मादिशोदनुकंपामुपादायेति । भगवानाह । समयेनाहं युष्माकनाम्ना G. M. 220
दक्षिणामादिशामि । यदि यूयमनेनैव वर्षेण दक्षिणादेशनाकाल उपसंक्रामतेति । ते कथयन्ति । जिह्रीमः कथमागच्छाम इति । अथ भगवांस्तस्यां वेलायां गाथां भाषते ।

अलज्जितव्ये लज्जिनो लज्जितव्ये अलज्जिनः ।
अभये भयदर्शिनो भये चाभयदर्शिनः ।
मिथ्यादृष्टिसमादानात् सत्त्वा गच्छन्नि दुर्गतिम् ॥४६३॥

अलज्जितव्येऽलज्जिनो लज्जितव्ये च लज्जिनः ।
अभयेऽभयदर्शिनो भये च भयदर्शिनः ।
सम्यग्दृष्टिसमादानात् सत्त्वा गच्छन्ति सद्गतिम् ॥४६४॥ इति ।

ते कथयन्ति । भगवन्नद्यैवागमिष्याम इति ।

अथ नागरबिन्दवा ब्राह्मणगृहपतयस्तामेव रात्रिं शुचिप्रणीतं खादनीयभोजनीयं पूर्ववद्यावन्नीचतरमासनं गृहीत्वा भगवतः पुरस्तान्निषण्णो धर्मश्रवणाय । तानि च पञ्च

1. Some leaves of the original ms. are missing.

प्रेतशतान्युपसंक्रान्तानि । ततो नागरबिन्दवा ब्राह्मणगृहपतयः प्रेतान् दृष्ट्वा निष्पलायितुमारब्धाः । भगवताभिहिताः । भवन्तः किमर्थं निष्पलायन्ति । ते कथयन्ति । भगवन् एते प्रेता आगच्छन्ति । भगवानाह । आगच्छन्तु युष्माकमेवैते ज्ञातयः । यदि यूयमनुजानीध्वे अहमेषां नाम्ना दक्षिणामादिशेयमिति । ते कथयन्ति । भगवन्ननुजानीमहे । ततो भगवान् पञ्चाङ्गेन स्वरेण तेषां नाम्ना दक्षिणामादेष्टुं प्रवृत्तः ।

G. M. 221 इतो दानाद्धि यत् पुण्यं तत् प्रेतानुपगच्छतु ।
व्युत्तिष्ठन्तां क्षिप्रमिमे प्रेतलोकात्सुदारुणात् ॥४६५॥ इति ।

ततोऽभिनिवृत्तं तेषां चीवरं पानभोजनम् ।
शयनं वापि विविधमक्षयं सार्वकालिकम् ॥४६६॥

ततो नागरविन्दवान् ब्राह्मणगृहपतीन् धर्म्यया कथया सन्दर्श्य समादाप्य समुत्तेज्य संप्रहर्ष्योत्थायासनात्प्रक्रान्तः ।

ततो नागरबिन्दवानां ब्राह्मणगृहपतीनां कुतूहलशालायां संनिषण्णानां संनिपतितनामयमेवंरूपोऽभूत् अन्तसमुदाहारः । महेच्छो वत भवन्तः श्रमणो गौतमो महेच्छा वास्य श्रावका इति । अपरे कथयन्ति । अल्पेच्छो भवन्तः श्रमणो गौतम अल्पेच्छा वास्य श्रावका न यथा तीर्थ्या इति । तेन खलु समयेन वैरट्टसिंहो नाम ब्राह्मणस्तस्यामेव पर्षदि सन्निषण्णोऽभूत् सन्निपतितः । अथ वैरट्टसिंहो ब्राह्मणो नागरबिन्दवान् ब्राह्मणगृहपतीनिदमवोचत् । अहं भवतां प्रत्यक्षीकरिष्यामि । अल्पेच्छो वा श्रमणो गौतमो महेच्छो वा अल्पेच्छा वास्य श्रावका महेच्छा वेति । अथ वैरट्टसिंहो ब्राह्मणो येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य भगवन्तमिदमवोचत् । अधिवासयतु मे भगवान् गौतमो गुडखादनिकया सार्धं भिक्षुसंघेनेति । अधिवासयति भगवान् वैरट्टसिंहस्य तूष्णींभावेन । अथ वैरट्टसिंहो ब्राह्मणो भगवतस्तूष्णींभावेन अधिवासनं विदित्वा भगवतोऽन्तिकात् प्रक्रान्तः । तत्र भगवान् भिक्षूनामन्त्रयते स्म । अवतारप्रेक्षिणा भिक्षवो वैरट्टसिंहेन

G. M. 222 ब्राह्मणेन बुद्धप्रमुखो भिक्षुसंघो गुडखादनिकया उपनिमन्त्रितः । तद्युष्माकं यो यावत्परिभुंक्ते तेन तावद् ग्रहीतव्यमिति । वैरट्टसिंहब्राह्मणस्य पञ्चगुडस्थालीशतानि भवन्ति । स प्रत्येकं गुडशालाया गुडस्थालीं गृहीत्वा पंचगुडस्थालीशतान्यादाय येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य भगवन्तमिदमवोचत् । निषीदतु भगवान् गौतमः सश्रावकसंघः । सज्जो गुडः । परिभुङ्क्ष्व । अथ भगवान्निष्पादितपाणिपात्रः पुरस्ताद्भिक्षुसंघस्य प्रज्ञप्त एवासने निषण्णः । ततो वैरट्टसिंहो ब्राह्मणः एकां गुडस्थालीं गृहीत्वा चारयितुमारब्धः ।

यावद्भगवता तथाधिष्ठिता यथा भिक्षुसंघस्य चारिता । अवशिष्टा पूर्णाऽवस्थिता । ततो वैरट्टसिंहो ब्राह्मणोऽभिप्रसन्नः । ततस्तेन प्रसादजातेन सामन्तकेन शब्दो निश्चारितः । अल्पेच्छो भवन्तः श्रमणो गौतमः । अल्पेच्छाश्चास्य श्रावका इति । ततस्तेन तीर्थ्या उपनिमन्त्रिताः । गुडं परिभुक्तम् । तैरमात्रया गुडो गृहीतः । कैश्चित् खोरकां पूरयित्वा ततो गृहीत्वा च संप्रस्थितम् । ततो वैरट्टसिंहेन ब्राह्मणेनाभिहिताः । यूयमेव मोहपुरुषा महेच्छाः । श्रमणस्तु गौतमः अल्पेच्छः । अल्पेच्छा वास्य श्रावकाः । इत्युक्त्वा स भूयस्या मात्रया भगवत्यभिप्रसन्नो येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य भगवता सार्धं संमोदनीं संरञ्जनीं विविधां कथां व्यतिसार्यैकान्ते न्यषीदत् । अथ वैरट्टसिंहो ब्राह्मणो येन भगवांस्तेनाञ्जलिं प्रणमय्य भगवन्तमिदमवोचत् । लभेयाहं भदन्त स्वाख्याते धर्मविनये प्रव्रज्यामुपसंपदं भिक्षुभावं चरेयमहं भगवतोऽन्तिके ब्रह्मचर्यमिति । ततो G. M. 223 भगवता एहि—भिक्षुकया आभाषितः । एहि भिक्षो चर ब्रह्मचर्यमिति । पूर्ववद्यावन्नोपस्थितो बुद्धमनोरथेन ।

तत्र भगवान् भिक्षुनामन्त्रयते स्म । तस्मादनुजानामि कालेन वाकालेन वा ग्लानेन वाग्लानेन वा गुडः परिभोक्तव्यः । नात्र कौकृत्यं करणीयमिति ।

आयुष्मान् वैरट्टसिंहः कुणपदौर्गन्ध्येन चित्तैकाग्रतां नारागयति । भगवान् संलक्षयति । वैरट्टसिंहो भिक्षुश्चरमभविकः किमर्थं सत्यानि न पश्यतीति । संलक्षयति । कुणपदौर्गन्ध्यविहारम् । पूर्ववद् यावत् । तत्र भगवानायुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते स्म । गच्छानन्द वैरट्टसिंहस्य भिक्षोर्विहारं गन्धैर्माल्यैर्धूपैश्चूर्णैः संस्कुरु । शयनासनं च धूपय । सुरभिकुसुमोपचितं च पुष्पवितानं वितन्विति । एवं भदन्तेत्यायुष्मानानन्दो भगवतः प्रतिश्रुत्य यावदसौ पिण्डपातं गतस्तावत्तस्य विहारं गत्वा भगवतोपदिष्टेन विधिना सर्वमनुष्ठितवान् ।

अथायुष्मान् वैरट्टसिंहः पिण्डपातमटित्वा विहारमागतः । पश्यति दिव्यां विभूतिम् । ततः प्रीतमनाः पिण्डपातं परिभुज्य कृतभक्तकृत्यो बहिर्विहारस्य पादौ प्रक्षाल्य विहारं प्राविशत् । प्रविश्य निषण्णः पर्यङ्कमाभुज्य ऋजुं कायं प्रणिधाय प्रतिमुखां स्मृतिमुपस्थाप्य तस्य सुगन्धं घ्रात्वा चित्तसमाधानमुत्पन्नम् । ततस्तेन सर्वक्लेशप्रहाणादर्हत्त्वं साक्षात्कृतम् । पूर्ववद्यावत् अभिवाद्यश्च संवृत्तः । तत्र भगवान भिक्षूनामन्त्रयतेस्म । एषोऽग्रो मे भिक्षवो G. M. 224 भिक्षूणां मम श्रवकाणां शुभाधिमुक्तानां यदुत वैरट्टसिंहो भिक्षुः । भिक्षवः संशयजाताः सर्वसंशयच्छेत्तारं बुद्धं भगवन्तं पप्रच्छुः । पश्य भदन्त अन्ये भिक्षवः शुभयाधिमुक्ताः । आयुष्मांस्तु वैरट्टसिंहः शुभयाधिमुक्त इति । भगवानाह ।

एष भिक्षवः पञ्च जन्मशतानि निरन्तरं त्रयस्त्रिंशेभ्यो देवेभ्यश्च्युत्वा तेष्वेवोपपन्नः। इदानीं चरमे भवे मनुष्येषूपपन्नः। कुणपगन्धं घ्रात्वा चित्तैकाग्रतां नासादितवान्। सुगन्धं तु घ्रात्वा चित्तसमाधानं प्रतिलभ्य शुभयाधिमुक्तः। यद्यस्याय-मुपचारो न कृतोऽभविष्यदूष्मगतमप्यनेन नोत्पादितमभविष्यदिति। तस्मादनुजानामि योऽप्यन्य एवं शुभाधिमुक्तस्तस्याप्येवंरूपानुपूर्वी कर्त्तव्या। नात्र कौकृत्यं करणीयम्।

अथ भगवान् वृजिषु जनपदेषु चारिकां चरन् वैशालीमनुप्राप्तो वैशाल्यां विहरति मर्कटह्रदतीरे कूटागारशालायाम्। अश्रौषुर्वैशालका ब्राह्मणगृहपतयो भगवान् वृजिषु जनपदेषु चारिकां चरन् वैशालीमनुप्राप्तो वैशाल्यां विहरति मर्कटह्रदतीरे कूटागारशाला-यामिति। श्रुत्वा च पुनरेकध्ये सन्निपत्य कथयति। भवन्तः श्रूयते भगवान् वृजिषु जनपदेषु चारिकां चरन् वैशालीमनुप्राप्तो वैशाल्यां विहरति मर्कटह्रदतीरे कूटागार-शालायामिति। यद्यस्माकमेकैको भगवन्तमुपनिमन्त्र्य भोजयिष्यति भगवान् विप्रक्रमिष्यति।
G. M. 225 अन्येऽवकाशं न लप्स्यन्ते। तत्क्रियाकारं व्यवस्थापयामो यथा गण एव सम्भूय भगवन्तं भोजयति न त्वेकपुरुष इति। ते क्रियाकारं कृत्वा व्यवस्थिताः।

तेन खलु समयेन वैशाल्यां चत्वारो महापुण्याः प्रतिवसन्ति। धनिको धनिकपत्नी धनिकपुत्रो धनिकस्नुषा च। तेषां दिव्यमानुष्यश्रीर्गृहे प्रादुर्भूता। तैरसो क्रियाकारो न श्रुतः। अश्रौषीद् धनिको गृहपतिर्भगवान् वृजिषु जनपदे चारिकां चरन् वैशालीमनुप्राप्तो वैशाल्यां विहरति मर्कटह्रदतीरे कूटागारशालायामिति। श्रुत्वा च पुनर्वैशाल्या निष्क्रम्य येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः। पूर्ववद्यावत् संप्रहर्ष्य तूष्णीम्। अथ धनिको गृहपति-रुत्थायासनादेकांसमुत्तरासङ्गं कृत्वा येन भगवांस्तेनाञ्जलिं प्रणमय्य भगवन्तमिदमवोचत्। अधिवासयतु भगवान्मे श्वोऽन्तर्गृहे भक्तेन सार्धं भिक्षुसंघेनेति। अधिवासयति भगवान् धनिकस्य गृहे तूष्णींभावेन। अथ धनिको गृहपतिर्भगवतस्तूष्णींभावेनाधिवासनां विदित्वा भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा भगवतोऽन्तिकात् प्रक्रान्तः।

अथ वैशालका ब्राह्मणगृहपतयो येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्ताः। पूर्ववद्यावत् अधि-वासयतु अस्माकं भगवान् श्वोऽन्तर्गृहे भक्तेन सार्धं भिक्षुसंघेनेति। भगवानाह। निमन्त्रि-तोऽस्मि वासिष्ठास्तत् प्रथमतरं धनिकेन गृहपतिनेति। ते कथयन्ति। भवन्तो धनिकेन
G. M. 226 गृहपतिना गणस्य क्रियाकारोऽतिक्रान्तः इत्यपरे कथयन्ति। किमसौ व्यतिक्रमिष्यति। न तेन क्रियाकारः श्रुतः। पुरुषः श्वो भोजयतु। वयं परश्वो भोजयिष्याम इति।

अथायुष्मानानन्दः काल्यमेवोत्थाय पात्रचीवरमादाय येन धनिकस्य गृहपतेर्निवेशनं तेनोपसंक्रान्तः। उपसंक्रम्य पूर्वेण नगरद्वारेण प्रविष्टः। यावत्पश्यति नासनप्रज्ञप्तिं न

भक्तं सज्जीकृतम् । ततो धनिकं गृहपतिमिदमवोचत् । गृहपते त्वं बुद्धप्रमुखं भिक्षुसंघमुपनिमन्त्र्याल्पोत्सुकः स्थित इति । स कथयति । किमार्यानन्दैवं कथयसि गृहपते नासनप्रज्ञप्तिं पश्यामि नाप्याहारं सज्जीकृतम् । आर्य कतरेण त्वं द्वारेण प्रविष्टः । गृहपते पूर्वेण नगरद्वारेण । आर्य दक्षिणेन प्रविश । स दक्षिणेन प्रविष्टो यावत् पश्यति दिव्यामासनप्रज्ञप्तिं कृतां दिव्यं चाहारमुपन्वाहृतम् । दृष्ट्वा च पुनः परं विस्मयमापन्नः । अथ धनिको गृहपतिर्भगवतो दूतेन कालमारोचयति । समयो भदन्त सज्जं भक्तम् । अप्येदानीं पूर्ववद् भगवन्तं भुक्तवन्तं विदित्वा धौतहस्तमपनीतपात्रं नीचतरमासनं गृहीत्वा भगवतः पुरस्तान्निषण्णो धर्मश्रवणाय ।

अथ धनिकपत्नी उत्थायासनाद्येन भगवांस्तेनाञ्जलिं प्रणमय्य भगवन्तमिदमवोचत् । अधिवासयतु मे भगवान् श्वोऽन्तर्गृहे भक्तेन सार्धं भिक्षुसंघेनेति । अधिवासयति भगवान् धनिकपत्न्या तूष्णींभावेन । अधिवास्य च धनिकस्य गृहपतेर्धर्मदेशनां कृत्वोत्थायासनात् प्रक्रान्तः । धनिकपत्न्यापि भोजनं सज्जीकृतम् । अथायुष्मानानन्दः काल्यमेवोत्थाय G. M. 227 पात्रचीवरमादाय येन धनिकस्य गृहपतेर्निवेशनं तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य दक्षिणेन द्वारेण प्रविष्टः । नासनप्रज्ञप्तिं पश्यति नाप्याहारं सज्जीकृतम् । दृष्ट्वा च पुनर्धनिकपत्नीमिदमवोचत् । गृहपतिपत्नि बुद्धप्रमुखं भिक्षुसंघमुपनिमन्त्र्य किमर्थमित्यल्पोत्सुका तिष्ठसीति नासनप्रज्ञप्तिं नाप्याहारं सज्जीकृतम् । आर्य कतरेण त्वं द्वारेण प्रविष्टः । दक्षिणेन । आर्य पूर्वेण द्वारेण प्रविश । स पूर्वेण प्रविष्टः । यावत्पश्यति शोभनामासनप्रज्ञप्तिं प्रणीतं चाहारमुपन्वाहृतम् । दृष्ट्वा च पुनः परं विस्मयमापन्नः । ततो धनिकपत्नी भगवतो दूतेन कालमारोचयति । समयो भदन्त सज्जं भक्तं यस्येदानीं भगवान् कालं मन्यत इति । पूर्ववद्यावद् धौतहस्तमपनीतपात्रं नीचतरमासनं गृहीत्वा पुरस्तान्निषण्णो धर्मश्रवणाय ।

अथ धनिकपुत्रः उत्थायासनादेकांसमुत्तरासङ्गं कृत्वा येन भगवांस्तेनाञ्जलिं प्रणमय्य भगवन्तमिदमवोचत् । अधिवासयतु भगवान् श्वोऽन्तर्गृहे भक्तेन सार्धं भिक्षुसंघेनेति । अधिवासयति भगवान् धनिकपुत्रस्य तूष्णींभावेन । अथ भगवान् धनिकपत्न्या धर्मदेशनां कृत्वा प्रक्रान्तः । धनिकपुत्रेणापि शुचिना प्रणीतं खादनीयभोजनीयं समुदानीतम् । अथायुष्मानानन्दः काल्यमेवोत्थाय पात्रचीवरमादाय येन धनिकस्य गृहपतेर्निवेशनं तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य दक्षिणेन द्वारेण प्रविष्टः । नासनप्रज्ञप्तिं पश्यति नाप्याहारं सज्जीकृतम् । दृष्ट्वा च पुनर्धनिकपुत्रमिदमवोचत् । गृहपतिपुत्र त्वं बुद्धप्रमुखं भिक्षुसंघ- G. M. 228 मुपनिमन्त्र्य किमल्पोत्सुकस्तिष्ठसीति । स कथयति । आर्य किमेवं कथयसि । न पश्याम्यासनप्रज्ञप्तिं नाप्याहारं सज्जीकृतम् । आर्य कतरेण त्वं द्वारेण प्रविष्टः । दक्षिणेन ।

आर्य पश्चिमेन प्रविश। यावदसौ प्रविष्टः। यावत् पश्यति शोभनामासनप्रज्ञप्तिं प्रणीतं चाहारमुपन्वाहृतम्। दृष्ट्वा च पुनः परं विस्मयमापन्नः। ततो धनिकपुत्रो भगवतो दूतेन कालमारोचयति। समयो भदन्त सज्जं भक्तं यस्येदानीं भगवान् कालं मन्यत इति पूर्ववद्यावद् धौतहस्तमपनीतपात्रं नीचतरमासनं गृहीत्वा भगवतः पुरस्तान्निषण्णो धर्मश्रवणाय।

अथ धनिकस्नुषा उत्थायासनाद्येन भगवांस्तेनाञ्जलिं प्रणमय्य भगवन्तमिदमवोचत्। अधिवासयतु मे भगवान् श्वोऽन्तर्गृहे भक्तेन सार्धं भिक्षुसंघेनेति। अधिवासयति भगवान्। धनिकपुत्रस्य धर्मदेशनां कृत्वा प्रक्रान्तः।

अथ वैशालका ब्राह्मणगृहपतयो येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्ताः। उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वैकान्ते निषण्णः। एकान्तनिषण्णान् वैशालकान् ब्राह्मणगृहपतीन् भगवान् धर्म्यया कथया यावत् समादाप्य समुत्तेज्य संप्रहर्ष्य तूष्णीम्। अथ वैशालका ब्राह्मणगृहपतयः उत्थायासनादेकांसमुत्तरासङ्गं कृत्वा येन भगवांस्तेनाञ्जलिं प्रणमय्य भगवन्तमिदमवोचत्। अधिवासयतु भगवान् त्वस्माकं श्वोऽन्तर्गृहे भक्तेन सार्धं भिक्षुसंघेनेति। भगवानाह। निमन्त्रितोऽस्मि वासिष्ठास्तत्प्रथमतरं धनिकस्नुषयेति। ततो वैशालका ब्राह्मण-
G. M. 229 गृहपतयः क्षुब्धाः कथयन्ति। भवन्तः किं धनिकस्यैकस्य धनमस्ति येन बुद्धप्रमुखं भिक्षुसंघं प्रतिदिनं भोजयति वयमवकाशं न लभामहे। कथमत्र प्रतिपत्तव्यमिति। अपरे कथयन्ति। यदा बुद्धप्रमुखो भिक्षुसंघो भुक्त्वा प्रक्रामति तदास्य गृहादेकैकां शिलामुद्वेष्टयाम इति।

अथायुष्मानानन्दः काल्यमेवोत्थाय पात्रचीवरमादाय येन गृहपतेर्निवेशनं तेनोपसंक्रान्तः। उपसंक्रम्य पश्चिमेन द्वारेण प्रविष्टः। पश्यति नासनप्रज्ञप्तिं नाप्याहारमुपन्वाहृतम्। दृष्ट्वा च पुनर्धनिकस्नुषामिदमवोचत्। धनिकस्नुषे बुद्धप्रमुखं भिक्षुसंघमुपनिमन्त्र्य किं त्वमल्पोत्सुका तिष्ठसीति। सा कथयति। मैवं कथयसि। न पश्यामि आसनप्रज्ञप्तिं नाप्याहारं सज्जीकृतम्। आर्य कतरेण त्वं द्वारेण प्रविष्टः। पश्चिमेन। आर्य उत्तरेण प्रविश। स उत्तरेण द्वारेण प्रविष्टः। यावत्पश्यति दिव्यामासनप्रज्ञप्तिं कृतां दिव्यं चाहारमुपन्वाहृतम्। दृष्ट्वा च पुनः परं विस्मयमापन्नः। ततो धनिकस्नुषा भगवतो दूतेन कालमारोचयति। समयो भदन्त सज्जं भक्तम्। यस्येदानीं पूर्ववद् यावत् पुरस्ताद् भिक्षुसंघस्य प्रज्ञप्त एवासने निषण्णः।

अथ वैशालका ब्राह्मणगृहपतयः सर्वे संभूय धनिकस्य गृहद्वारे स्थिताः। धनिकं गृहपतिमिदमवोचन्। गृहपते वैशालको गणः क्षुब्धो द्वारे तिष्ठति। गच्छ क्षमयैनम्।
G. M. 230 मा ते अनर्थं करिष्यतीति। स निर्गत्य क्षमापयितुमारब्धः। ते कथयन्ति।

गृहपते किं तवैवैकस्य धनमस्ति येन त्वं प्रतिदिवसं बुद्धप्रमुखं भिक्षुसंघं भोजयसि वयमवकाशं न लभामहे इति । स कथयति । भवन्तो न मया गणस्य क्रियाकारः श्रुतः । तदर्हति गणः क्षन्तुमिति । अपरे कथयन्ति । भवन्तः प्रधानपुरुषोऽयं क्षम्यतामस्येति । तैः क्षान्तम् । स कथयति । यद्येवं प्रविशत । ते गृहं प्रविष्टाः । पश्यन्ति शोभनामासनप्रज्ञप्तिं कृतां प्रणीतं चाहारं समन्वाहृतम् । दृष्ट्वा च पुनः परं विस्मयमापन्नाः कथयन्ति । गृहपते त्वमेवैकोऽर्हसि बुद्धप्रमुखं भिक्षुसंघं भोजयितुं न वयमिति । स तेषां रत्नाननुप्रयच्छति । ते न प्रतिगृह्णन्ति । भगवताभिहिताः । प्रतिगृह्णीध्वं दुर्लभान्येतानि रत्नानीति । तैर्गृहीतानि । येन च यादृशं गृहीतं तस्य तादृशमेव वर्णावभासः संवृत्तः । ततो धनिकस्नुषा सुखनिषण्णं बुद्धप्रमुखं भिक्षुसंघं विदित्वा शुचिना प्रणीतेन खादनीयभोजनीयेन पूर्ववद् यावद् धौतहस्तमपनीतपात्रं नीचतरमासनं गृहीत्वा भगवतः पुरस्तान्निषण्णो धर्मश्रवणाय ।

ततो भगवता धनिकस्य धनिकपत्न्या धनिकपुत्रस्य धनिकस्नुषायाश्चाशयानुशयं धातुं प्रकृतिं च विदित्वा चतुरार्यसत्यसंप्रतिवेधिकी धर्मदेशना कृता । यां श्रुत्वा धनिकेन धनिकपत्न्या धनिकपुत्रेण धनिकस्नुषया च विंशतिशिखरं समुद्गतं सत्कायदृष्टिशैलं ज्ञानवज्रेण भित्वा स्रोतआपत्तिफलं साक्षात्कृतम् । ते दृष्टसत्यास्त्रिरुदानमुदानयन्ति G. M. 231 पूर्ववद् यावत् । अभिक्रान्ता वयं भगवन्तं शरणं गच्छामो धर्मं च भिक्षुसंघं च । उपासकांश्चास्मान् धारयन्तु यावज्जीवं प्राणोपेतं शरणगतमभिप्रसन्नाः । अथ भगवान् धनिकं धनिकपत्नीं धनिकपुत्रं धनिकस्नुषां च धर्म्यया कथया सन्दर्श्य समादाप्य समुत्तेज्य संप्रहर्ष्योत्थायासनात् प्रक्रान्तः ।

भिक्षवः संशयजाताः सर्वसंशयच्छेत्तारं बुद्धं भगवन्तं पप्रच्छुः । किं भदन्त धनिकेन धनिकपत्न्या धनिकपुत्रेण धनिकस्नुषया च कर्म कृतं यस्य कर्मणो विपाकेन आढ्ये महाधने महाभोगे कुले जाता दिव्यमानुषीं च श्रियं प्रत्यनुभवन्ति । भगवतश्चान्तिके सत्यदर्शनं कृतमिति । भगवानाह । एभिरेव भिक्षवः कर्माणि कृतान्युपचितानि लब्धसंभाराणि परिणतप्रत्ययानि ओघवत्प्रत्युपस्थितान्यवश्यंभावीनि । पूर्ववद्यावत् फलन्ति खलु देहिनाम् ।

भूतपूर्वं भिक्षवो वाराणस्यामन्यतमो माला [कारः प्रतिवसति । तेन सदृशात् कुलात् कलत्रमानीतम् । स तया सार्धं क्रीडति रमते परिचारयति ।] ... ... सोऽपरेण समयेन दरिद्रः संवृत्तः । परमदरिद्रः । तेन

सपुत्रकलत्रस्नुषेण ... ... [प्रा] वृत्य कुमाराणामुपनयति मालाकारस्नुषापि तमेव प्रावृत्य राज्ञः स्नुषा ... ... जनपदचारिकां चरन् सूर्यस्यास्ंगमनकालसमये वाराणसीमनुप्राप्तः। G. M. 232 ... ... प्रसादजातेन पत्न्या समाख्यातम्। सा हि प्रसन्ना। तया पुत्रस्य [समाख्यातम्] सोऽपि प्रसन्नः। तेन ... ... [रज] न्यां तैरसौ पिण्डकेन प्रतिपादितः। मालाकारः कथयति। भद्रे यो मम पट ... ... [स ते] नाच्छादितः। कायिकी तेषां महात्मनां धर्मदेशना न वाचिकी। ततः स महा [त्मा] ... ... पादयोर्निपत्य प्रणिधानं कर्तुमारब्धः। यदस्माभिरेवंविधे सद्भूतदक्षिणीये ... ... स्तारमारागयेमो मा विरागयेम इति। ततः प्रत्येकबुद्धस्ते [षां] ... ... [महात्म] ना दारिद्र्यमूलानि समुद्धृतानि। तस्य मालाकारस्य यः [दारिद्र] कालो रा [ज्ञे] ... ... भूतमाख्यातम्। ततो राज्ञा यथा प्रावृतेनाच्छादितः। एवं मालाकार ... ... मालाकार एवासौ धनिकस्तेन कालेन तेन समयेन। मालाका [र] ... ... [महाभो]गे कुले जाता। दिव्यमानुषी श्रीर्गृहे प्रादुर्भूता। मम चान्तिके सत्यानि ... ... त्येवं वो भिक्षवः शिक्षितव्यम्।

G. M. 233 अथ वैशालका ब्राह्मणगृहपतयो भू [यस्या मात्रयाभिप्रसन्ना आसनादुत्थाय येन भगवांस्तेन कृताञ्जलयोऽभिप्रणम्य भगवन्तमिदमवोचन्। अधिवासयतु भगवांस्त्रैमासीं चीवरपिण्डपातशयनासनग्लानप्र] त्ययभैषज्यपरिष्कारैः सार्धं भिक्षुसंघेनेति। अधिवासयति भगवान् वैशा [लकानां ब्राह्मणगृहपतीनां तुष्णींभावेन। वैशालका ब्राह्मणगृहपतयो भगवतस्तूष्णीम्भावेनाधिवासनां विदित्वा आसनादुत्थाय भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा] प्रक्रान्ताः। अथ वैशालका ब्राह्मणगृहपतयस्तामेव रात्रिं [शुचिप्रणीतं खादनीयभोजनीयं पूर्ववद् यावत् नीचतरमासनं गृहीत्वा भगवतः पुरस्तात् निषण्णो धर्मश्रवणाय। अथ] भगवान् वैशालकान् ब्राह्मणगृहपतीन् धर्म्मया कथया सन्दर्श्य समादाप्य समुत्तेज्य उत्थायासनात् प्रक्रान्तः। ... ...।

[अथ दिवसद्वयोनत्रैमासिकात्ययाद् वैशालकब्राह्मणगृहपतीनां महापरिवारस्य दुर्भि-
क्षमुत्पन्नम् । तेषां] ज्ञातयो भोजनमिति कृत्वा उपसंक्रामन्ति । तैरुपद्रूयमाणा [ब्राह्मण-
गृहपतयो भिक्षूणामारोचयन्ति । आर्या दुर्भिक्षमुत्पन्नम् । ज्ञातयो न उपद्रवन्ति । ...
अहो आ) र्यकाः प्रतिजागृयुः । वयमुपकरणानि प्रयच्छाम इति । भिक्षवः कथयन्ति ।
[भगवता नानुज्ञातम् । ते भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । भिक्षूणां भक्तं प्रतिजा]
गर्तव्यम् । ते प्रतिजागर्तुमारब्धाः । यावदभ्यवकाशे प्रतिजाग्रति पेयाश्च । [अथ देवो G M. 234
वृष्टः । अभ्यवकाशमकल्पिकमिति ते भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । अभ्यवकाशे न
प्रतिजागर्तव्यम् । ते] द्वारकोष्ठके प्रासादे [च प्रतिजाग्रति । भगवानाह द्वारकोष्ठके प्रासादे
च न प्रतिजागर्तव्यम् । तस्मात्तर्हि कल्पिकस्थाने स्थातव्यम् ।] भिक्षवो दशेमानि
चाकल्पिकानि । [कतमानि दश । अभ्यवकाशद्वारकोष्ठकप्रासादाग्निशालायन्त्रधरराजाङ्गन-
देवस्थान गृहपतिकुटी-भिक्षुणीशालाः । एतानि] शालावस्तूनि येषु भक्तं न प्रतिजाग-
र्तव्यम् । प्रतिजाग्रति सातिसारा भवन्ति ।

(उद्दानम् । ... ... । श्रावस्त्यां निदानम् । अथान्य-
तमस्य भिक्षोर्ग्लान्यमुत्पन्नम् । स वैद्यसकाशमुपसंक्रान्तः कथयति । भद्रमुख भैषज्यं
व्यपदिश] । तेन रोगनिदानं पृष्ट्वा अभिहितः । आर्य पेयां पिब स्वस्थो भविष्यसीति ।
स कथयति । [भद्रमुख भगवता नानुज्ञातम् । वैद्यः कथयति । आर्य कारुणिको वः
शास्ता स्थानमेतद् विद्यते यदनुज्ञास्यति । एतत् प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति]
भगवानाह । यदि वैद्यः कथयति पेयां पिबेति । [नात्र कौकृत्यं करणीयम् ।

भगवानाह । वैद्योपदेशेन पेया पातव्येति । तस्योपस्थापकेन शीतला पेया दत्ता ।
स वैद्यसकाशं गत्वा] कथयति । भद्रमुख किं तया पेयया [नाहं स्वस्थः । वैद्यः
कथयति । आर्य किं त्वया पेया न पीता । स कथयति । पीता । किमुष्णा । शीतलैव ।
आर्य न शोभनं कृतम् । उष्णीकृत्य पातव्या । भिक्षवो न जानते कुत्र उष्णीकर्तव्या । G. M 235
भगवानाह । तस्मात्तर्हि भिक्षवः कल्पिकशाला संमन्तव्या । भिक्षवो न जानते कीदृगिति ।
भगवानाह । पञ्च कल्पिकशाला भवन्ति । आरभ्यमाणान्तिका उच्छ्रीयमाणान्तिका गो-
निषादिका उद्भूतव] स्तुका संमतिका च ।

तत्र [आरभ्यमाणान्तिका कतमा । तद्यथा नवकर्मिको भिक्षुर्यत्र प्रथमतः स्थित्वा
संघस्य कल्पिकस्थानमिति कृत्वा वाचयति इदं कल्पिकस्थानमिति । इदमारभ्यमाणान्तिका
उच्यते] । तत्र उच्छ्रियमाणान्तिका [कतमा] । यथापि तन्नवकर्मिको भिक्षुः शिला-
यामुच्छ्रीयमाणायां तत् प्रथमतः शिलायां न्यस्यमानायां सामन्तकान् भिक्षूनामन्त्रयते ।

अवधारयन्तु आयुष्मन्तः [इदं संघस्य कल्पिकस्थानम् । इदमेवोच्छ्रीयमाणान्तिकोच्यते । तत्र गोनिषादिका कतमा । यत्र द्वारान्तस्तद्] गोनिषादिकेति । [तत्र उद्भूतवस्तुका कतमा] । प्रहीणवस्तुका इयमुच्यते । संमतिका कतमा । [यद् द्वाभ्यां संमतं तत् संमतिकेति । भिक्षवो न जानते कथं संमन्तव्यमिति । भगवानाह । यत् स्थानमधिष्ठितमन्तः सीमं बहिर्व्या] मपरिवारमभिमतं संघस्य तत् संमन्तव्यम् । एवं च पुनः संमन्तव्यम् । शयनासनप्रज्ञप्तिं कृत्वा गण्डीमाकोट्य (पृष्टवाचिकया भिक्षून् समनुयुज्य सर्वसंघे सन्निषण्णे संनिपतिते एकेन भिक्षुणा ज्ञप्तिं कृत्वा कर्म करणीयम् । G. M. 236 शृणोतु भदन्तः संघः । इदं सर्वा] कारपरिनिष्ठितमन्तःसीमं बहिर्व्यामपरिवारं संघस्य कल्पिकशालां संमन्तु । स चेत् संघस्य प्राप्तकालं [क्षमेतानुजानीयात् संघो यत् संघः एतत् कल्पिकस्थानं संमन्यते] इत्येषा ज्ञप्तिः । एवञ्च कर्म कर्तव्यम् । शृणोतु भदन्तः संघः । इदं वस्तु सर्वाकारपरिनिष्ठितमन्तःसीमं बहिर्व्याम [परिवारं संघः कल्पिकस्थानं सं]मन्यते । येषामायुष्मतां क्षमन्ते इदं वस्तु [कल्पिकस्थानं संमन्तुं ते तूष्णीम् । न क्षमन्ते भाषन्ताम् । क्षान्तमनुज्ञातं संघेन यस्मात्तूष्णीमेवैतद् धारयामि] ।

बुद्धो भगवान् वैशाल्यां विहरति मर्कटह्रदतीरे । [वैशाल्यां सिंहः सेनापतिः प्रतिवसति । स ज्ञातिभिराहृतं मांसं परिभुङ्क्ते । यदा भगवतो]ऽन्तिकात् सत्यानि दृष्टानि तदा न परिभुङ्क्ते । आहृतानि तु भिक्षूणां [प्रयच्छति । भिक्षवस्तत्परिभुञ्जते । तीर्थिका अवध्यायन्ति क्षिपन्ति विवाचयन्ति । आयुष्मन्तः सिंहेन सेनापतिना उद्दिश्य कृतं मांसमाहृतम् । तत् श्र]मणशाक्यपुत्रीयाणामनुप्रयच्छति । श्रमणशाक्यपुत्रीयैः उद्दिश्य [कृतंमांसं] परि[भुक्तमिति । एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । त्रीणि चाकल्पिकानि मांसानि न परिभोक्तव्यानीति वदामि । कतमानि त्रीणि । मामुद्दिश्य कृतमिति संमुखं दृष्टमकल्पिकं मांसं न परिभोक्तव्यमिति वदामि । [श्रुतं त्वामुद्दिश्य कृतमिति] अकल्पिकं मांसं न परिभोक्तव्यमिति वदामि । स्वयमेवमाकारपरिवितर्क उत्पन्नो G. M. 237 भवति । मामुद्दिश्य कृतमिति संचिन्त्य अकल्पिकं मांसं न परिभोक्तव्यमिति वदामि । भिक्षवस्त्रीणि कल्पिकानि मांसानि परिभोक्तव्यानीति वदामि । कतमानि त्रीणि । मामुद्दिश्य कृतमिति संमुखमदृष्टं कल्पिकमांसं परिभोक्तव्यमिति वदामि । अश्रुतं त्वामुद्दिश्य कृतमिति कल्पिकमांसं परिभोक्तव्यमिति वदामि । न स्वयमेव पूर्ववद् यावत् कल्पिकं मांसं परिभोक्तव्यमिति वदामि] ।

श्रावस्त्यां निदानम् । [सकृच्छ्रः कालो वर्तते । भिक्षवः पार्श्वं दत्त्वा तिष्ठन्ति] । ते ब्राह्मणगृहपतयः कथयन्ति । आर्या एकान्तघटके शासने किमर्थं पार्श्वं दत्त्वा तिष्ठथ

न कुशलपक्षं प्रतिजागृथेति । [ते कथयन्ति] । सकृच्छ्रः कालो वर्तते पर्याप्तं पिण्डकं नासादयामः । [वयं क्षुधार्ता दुर्बला जाताः । अतः पार्श्वं दत्त्वा स्थिताः । ते कथयन्ति कस्मात् न प्रतिजागृथ इति] । नानुज्ञातं भगवता । कारुणिको वः शास्ता स्थानमेतद् विद्यते यदनुज्ञास्यति । एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । तस्मात्तर्हि भिक्षवोऽनुजा [नामि । एवंविधे दुर्भिक्षे कृच्छ्रे कान्तारे भिक्षवः प्रतिजागर्तव्यम् । नात्र कौकृत्यं करणीयम्] ।

श्रावस्त्यां निदानम् । सकृच्छ्रः कालो वर्तते । भिक्षवः श्राद्धैर्ब्राह्मणगृहपतिभिरुच्यन्ते । आर्या इहैव भक्तकृत्यं कुरुतेति । ते भक्तकृत्यं कृत्वा पूर्वलब्धं [गृहीत्वा विहारं गच्छन्ति दुर्भिक्षकाले भुञ्जिष्याम इति कृत्वा] किन्तु कौकृत्यान्न परिभुञ्जते । एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । तस्मादनुजानामि एवंविधे G. M. 238 दुर्भिक्षे कृच्छ्रे कान्तारे आकांक्षता प्रागगृहीतमिति [कृत्वा प्रागगृहीतं परिभोक्तव्यम् । नात्र कौकृत्यं करणीयम् ।

श्रावस्त्यां निदानम्] । सकृच्छ्रः कालो वर्तते । श्राद्धा ब्राह्मणगृहपतयो भिक्षूनुपनिमन्त्र्य अन्तर्गृहे भोजयन्ति । तेषां तु भक्तानां खाद्यकान्यवशिष्यन्ते । ब्राह्मणगृहपतयः कथयन्ति । [आर्या युष्माकं कृते अधिष्ठितं भक्तमवशिष्यते । एतत् प्रगृह्यताम् । ते तद् गृही] त्वा गच्छन्ति । गतास्तमपि आकाङ्क्षन्ति परिभोक्तुम् । कौकृत्यान्न परिभुञ्जते । एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । तस्मादनुजानामि एवंविधे दुर्भिक्षे कृच्छ्रे कान्तारे [एवंविधं दानमिति कृत्वा परिभोक्तव्यम् । नात्र कौकृत्यं करणीयम् ।

श्रावस्त्यां निदानम् । सकृच्छ्रः कालो वर्तते] । श्राद्धा ब्राह्मणगृहपतयो भिक्षूनुपनिमन्त्र्य भोजयन्ति । तेषां भुक्तवतां खाद्यकानि किञ्चिदवशिष्यन्ते । भिक्षवः प्रक्रान्ताः । ब्राह्मणगृहपतयः [कथयन्ति । आर्याः सद्य एव प्रक्रान्ताः । खाद्यकान्यवशिष्यन्ते । दुर्लभान्येतानि । गृहीत्वा गच्छ] । तैर्नीतम् । भिक्षवस्तदपि आकाङ्क्षन्ति परिभोक्तुम् । कौकृत्यान्न परिभुञ्जते । एतत् प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । तस्मादनुजानामि [एवंविधे दुर्भिक्षे कृच्छ्रे कान्तारे प्रागुद्त्तमिति कृत्वा परिभोक्तव्यम् । नात्र कौकृत्यं करणीयमिति] ।

श्रावस्त्यां निदानम् । श्राद्धानां ब्राह्मणगृहपतीनामौत्तरापथिकानि वनास्तिकानि G. M. 239 फलानि संपद्यन्ते । ते संलक्षयन्ति । दुर्लभान्येतानि [आर्याणां दातव्यानि । भिक्षूणां

परिग्रहार्थं दत्तानि । भिक्षवः प्रतिग्रहीतव्यमिति कृत्वा] कौकृत्यान्न परिभुञ्जते । श्राद्धा ब्राह्मणगृहपतयः कथयन्ति । आर्य यदा भगवान् लोके नोत्पन्नस्तदा तीर्थ्या दक्षिणीयाः । इदानीं तु भगवान् लोके उत्पन्न इदानीं भवन्तो दक्षिणीयाः । तस्मादनुकम्पया गृहीतेति । एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । तस्मादनुजानामीति । दुर्लभानीति कृत्वा परिभोक्तव्यानि । नात्र कौकृत्यं करणीयम् । [तत्रेमानि वनास्तिकानि । द्राक्षा-दाडिम्बतिन्दुक · · ·] ।

श्रावस्त्यां निदानम् । श्राद्धा ब्राह्मणगृहपतयो भिक्षूणां [सत्] कुर्वतां प्रवारयतां पुष्करा[स्तिकानि] अनुप्रयच्छन्ति । भिक्षव आकाङ्क्षन्ति किन्तु [कौकृत्यान्न परिभुञ्जते । भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । दुर्लभानीति कृ]त्वा परिभोक्तव्यानि । नात्र कौकृत्यं करणीयम् । तत्रेमानि पुष्करास्तिकानि । तालकं मृणालं कुमुदबीजं पद्मबीजं चेति ।

श्रावस्त्यां निदानम् । आयुष्मतः शारिपुत्रस्य धातुवै[षम्याद्ग्लान्यमुत्पन्नम् ।
G. M. 240 आयुष्मान् महामौद्गल्यायनः संलक्षय]ति । बहुशो मया आयुष्मतः शारिपुत्रस्य [स्व]मतेन उपस्थानं कृतम् । न च कदाचिद् वैद्यः पृष्टः यत्तु अहं पृच्छेयमिति । तेन वैद्यः पृष्टः । भद्रमुख आयुष्मतः शारिपुत्रस्य [धातुः कुपितः । भैषज्यं व्यपदिश । स कथयति । आर्य पद्मबीजं] प्रयच्छ स्वस्थो भविष्यति । आयुष्मान् महामौद्गल्यायनः संलक्षयति । न मम प्रतिरूपं स्याद् यदहमायुष्मतः शारिपुत्रस्य कृते न विसक्षीरेण उपस्थानं कुर्या [मिति । संलक्षितमात्र एव श्रावस्त्या अन्त]र्हितो मन्दाकिन्याः पुष्करिण्यास्तीरे प्रत्यष्ठात् नागराजस्य भवनसमीपे । ततः सुप्रतिष्ठितेन नागराजेन दृष्ट उक्तश्च । किमार्यस्य आगमने [कारणम् । स कथयति । आयुष्मतः शारिपुत्रस्य धातुः कुपितः] । तस्य वैद्येन विसक्षीरमादिष्टमिति । सुप्रतिष्ठितो नागराजः कथयति । आर्य यद्येवं तिष्ठ तावदिति । स मन्दाकिनीं पुष्करिणीमवतीर्य पुरुषप्रमाणानि विसक्षीराण्युत्पाट्य उत्पाट्य वि[सक्षीरेणायुष्मतो महामौद्गल्यायनस्य पात्रं पूरितम्] । आयुष्मान् महामौद्गल्यायनोऽस्य विसानि रुज्यमानानि निरीक्षितुमारब्धः । सुप्रतिष्ठितो नागराजः कथयति । आर्य किमाकाङ्क्षसे विसानि परिभोक्तुमिति । स तूष्णीमवस्थितः । [स कथयति । आर्य गच्छ । स्वस्ति ते । अथायुष्मान् महामौद्गल्यायनो विसक्षीरेण] पात्रं पूरयित्वा मन्दाकिन्याः पुष्करिण्यास्तीरेऽन्तर्हितः श्रावस्त्यां प्रत्यष्ठात् जेतवनेऽनाथपिण्डदस्यारामे । तत् आयुष्मता शारिपुत्रेण वैद्योपदेशेन विसक्षीरं परिभुक्तम् । स्वस्थीभूतः · · · ।

श्रावस्त्यां निदानम् । तेन खलु समयेन भद्रङ्करे नगरे षड् जना महापुण्याः G. M. 241 प्रतिवसन्ति । मेण्ढको गृहपतिर्मेण्ढकपत्नी मेण्ढकपुत्रो मेण्ढकस्नुषा मेण्ढकदासी च । कथं मेण्ढको गृहपतिर्जातो महापुण्यः । स यदि रिक्तकानि कोषकोष्ठागाराणि पश्यति सहदर्शनादेव पूर्यन्ते । एवं मेण्ढको गृहपतिर्जातो महापुण्यः । कथं मेण्ढकपत्नी । सा एकस्यार्थाय स्थालिकां साधयति शतानि सहस्राणि च भुञ्जते । एवं मेण्ढकपत्नी । कथं मेण्ढकपुत्रः । तस्य पञ्चशततिको नकुलकः कट्यां बद्धस्तिष्ठति । स यदि शतं सहस्रं वा परित्यजति तदा पूर्ण एव तिष्ठति न परिक्षीयते । एवं मेण्ढकपुत्रः । कथं मेण्ढकस्नुषा । सा एकस्यार्थाय गन्धं संपादयति शतसहस्रस्य पर्याप्तिर्भवति । एवं मेण्ढकस्नुषा । कथं मेण्ढकदासः । स यदैकं हलसीरं कृषति तदा सप्त सीराः कृष्टा भवन्ति। एवं मेण्ढकदासः। कथं मेण्ढकदासी महापुण्या । सा यदा एकमात्रं प्रतिजागर्ति तदा सप्त मात्राः सम्पद्यन्ते । एवं मेण्ढकदासी महापुण्या ।

भगवान् संलक्षयति । अयं मेण्ढको गृहपतिः सपरिवारो भद्रङ्करे नगरे प्रतिवसति । तस्य वैनेयकाल आपन्नः । तत्र भगवानायुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते । गच्छ त्वमानन्द G. M. 242 भिक्षूणामारोचय । तथागतो भिक्षवो भद्रङ्करेषु जनपदेषु चारिकां चरिष्यति यो युष्माकमुत्सहते तथागतेन सार्धं भद्रङ्करेषु जनपदेषु चारिकां चर्तुं स चीवरकाणि प्रतिगृह्णात्विति । एवं भदन्तेत्यायुष्मानानन्दो भगवतः प्रतिश्रुत्य भिक्षूणामारोचयति । तथागत आयुष्मन्तो भद्रङ्करेषु जनपदेषु चारिकां चरिष्यति यो युष्माकमुत्सहते तथागतेन सार्धं भद्रङ्करेषु जनपदेषु चारिकां चरितुं चीवरकाणि प्रतिगृह्णात्विति । एवमायुष्मन्निति । ते भिक्षव आयुष्मत आनन्दस्य प्रतिश्रुत्य पृष्ठतः पृष्ठतः समनुबद्धा गच्छन्ति ।

अथ भगवान् दान्तो दान्तपरिवारः शान्तः शान्तपरिवारोऽर्हन्नर्हत्परिवारो जनपदचारिकया भद्रङ्करं नगरं संप्रस्थितः । यदा भगवता श्रावस्त्यां महाप्रातिहार्यं विदर्शितं [तदा तीर्थ्या] निर्भर्त्सिताः । ततः केचिद् भद्रङ्करं नगरं गत्वावस्थिताः। तैः श्रुतं श्रमणो गौतम आगच्छतीति । श्रुत्वा च पुनर्व्यथितास्ते परस्परं कथयन्ति । पूर्वं तावद् वयं श्रमणेन गौतमेन मध्यदेशान्निर्वासिताः । स यदीहागमिष्यति नियतमितोऽपि निर्वासयिष्यति । तदुपायसंविधानं कर्तव्यमिति । ते कुलोपकरणशाला उपसंक्रम्य कथयन्ति । धर्मलाभो धर्मलाभः । ते कथयन्ति । किमिदम् । जवलोकिता गमिष्यामः । G. M. 243 कस्यार्थाय । दृष्टास्माभिर्युष्माकं सम्पत्तिर्यावद् विपत्तिं न पश्यामः । आर्यका अस्माकं विपत्तिर्भविष्यति । भवन्तः श्रमणो गौतमः क्षुराशनिं पातयन्ननेकाः अपुत्रिका अपतिकाश्च

कुर्वन्नागच्छति । आर्या यद्येवं यस्मिन्नेव काले स्थातव्यं तस्मिन्नेव काले अस्माकं परित्यागः क्रियते । तिष्ठत न गन्तव्यम् । ते कथयन्ति । किं वयं न तिष्ठामः । न यूयमस्माकं श्रोष्यथ । आर्याः कथयत श्रोष्यामः । ते कथयन्ति । भद्रङ्करसामन्तकेन सर्वजनकायमुद्वास्य भद्रङ्करं नगरं प्रवासयत शाद्वलानि कृषत स्थण्डिलानि पातयत पुष्पफलवृक्षं छेदयत पानीयानि विषेण दूषयत । ते कथयन्ति । आर्यास्तिष्ठत सर्वमनुतिष्ठाम इति । तेऽवस्थिताः ततस्तैर्भद्रङ्करनगरसामन्तकेन सर्वं जनकायमुद्वास्य भद्रङ्करं नगरं प्रवासितं शाद्वलानि कृष्टानि स्थण्डिलानि पातितानि पुष्पफलवृक्षाश्छिन्नाः पानीयानि विषेण दूषितानि । ततः शक्रो देवेन्द्रः संलक्षयति । न मम प्रतिरूपं यदहं भगवतोऽसत्कारमध्युपेक्षेयं येन नाम भगवता त्रिभिः कल्पैरसंख्येयैरनेकैर्दुष्करशतसहस्रैः षट्पारमिताः परिपूर्यानुत्तरज्ञानमधिगतम् । स नाम भगवान् सर्वलोकप्रतिविशिष्टः सर्ववादविजयी शून्ये जनपदे चारिकां चरिष्यति । यन्न्वहं भगवतः सश्रावकसंघस्य सुखस्पर्शार्थायौत्सुक्यमापद्येयमिति । तेन वातवलाहकानां देवपुत्राणामाज्ञा दत्ता । गच्छत भद्रङ्करनगरसामन्तकेन विषपानीयानि शोषयतेति । वर्षवलाहकानां देवपुत्राणामाज्ञा
G. M. 244 दत्ता । अष्टाङ्गोपेतस्य पानीयस्यापूरयतेति चातुर्महाराजिका देवा उक्ताः । यूयं भद्रङ्कराणां जनपदानां वासयतेति । ततो वातवलाहकैर्देवपुत्रैर्विषदूषितानि पानीयानि शोषितानि । वर्षवलाहकैस्तान्येव कूपोदपानवापीसरस्तडागान्यष्टाङ्गोपेतस्य पानीयस्य पूरितानि । चातुर्महाराजिकैर्देवैर्भद्रङ्करनगर] सामन्तकं सर्वमावासितम् । जनपदा ऋद्धा स्फीताश्च संवृत्ताः । तीर्थ्यैर्नगरवासिजनकायस्तैरवचरकाः प्रेषिताः । पश्यत कीदृशा जनपदा इति । ते गताः पश्यन्ति । अतिशयेन जनपदा ऋद्धस्फीताः । तत आगत्य कथयन्ति । भवन्तो न कदाचिदस्माभिरेवं जनपदा ऋद्धस्फीता दृष्टपूर्वा इति । तीर्थ्याः कथयन्ति । भवन्तो दृष्टो वो यस्तावदचेतनान् भावानन्वावर्तयति स युष्मान् नान्वावर्तयिष्यतीति । तत्कुत एतत् । सर्वथा अवलोकिता भवन्तु भवन्तः । पश्चिमं वो दर्शनं गच्छाम इति । ते कथयन्ति । आर्यास्तिष्ठत किं श्रमणो गौतमो युष्माकं करोति । सोऽपि प्रव्रजितो यूयमपि प्रव्रजिताः । भिक्षोपजीवितः किमसौ युष्माकं भिक्षां वारयिष्यतीति । तीर्थ्याः कथयन्ति । समयेन तिष्ठामः । यदि यूयं क्रियाकारं कुरुत न केनचित् श्रमणं गौतमं दर्शनायोपसंक्रमितव्यम् । य उपसंक्रामति षष्टिं कार्षापणान् दण्डयितव्य इति । तैः प्रतिज्ञातं क्रियाकारश्च कृतः ।

G. M. 245 ततो भगवाननुपूर्वेण भद्रङ्करं नगरमनुप्राप्तो भद्रङ्करे विहरति दक्षिणायतने । तेन खलु समयेन कापिलवास्तुनो ब्राह्मणदारिका भद्रङ्करे नगरे परिणीता । तया प्राकारस्थया

भगवानन्धकारे स्थितो दृष्टः । सा संलक्षयति । अयं भगवान् शाक्यकुलनन्दनः शाक्यकुलाद्राज्यमपहाय प्रव्रजितः । यद्यत्र सोपानं स्यादहं प्रदीपमादायावतरेयमिति । ततो भगवता तस्याश्चेतसा चित्तमाज्ञाय सोपानं निर्मितम् । ततोऽसौ हृष्टतुष्टाः प्रमुदिताः प्रदीपमादाय सोपानेनावतीर्य येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्ता । उपसंक्रम्य भगवतः पुरस्तात्प्रदीपं स्थापयित्वा पादौ शिरसा वन्दित्वा निषण्णा धर्मश्रवणाय । ततो भगवता तस्या आशयानुशयं धातुं प्रकृतिं च ज्ञात्वा तादृशी चतुरार्यसत्यसंप्रतिवेधिकी पूर्ववद्यावच्छरणगतामतिप्रसन्नामिति । अथ भगवांस्तां दारिकामिदमवोचत् । एहि त्वं दारिके येन मेण्ढ[कगृहपतिस्तेनोपसंक्रम । उपसंक्रम्य] एवं मद्वचनादारोग्यय । एवं वद । गृहपते त्वामुद्दिश्याहमिहागतस्त्वं च द्वारं बद्ध्वावस्थितो युक्तमेतदेवं ह्यतिथेः प्रतिपत्तुं यथा त्वं प्रतिपन्न इति । यदि कथय[ति गणेन क्रियाकारः कृत इति । वक्तव्यः । तव पुत्रस्य पञ्चशतिको नकुलकः] कट्यां बद्धस्तिष्ठति । स यदि शतं वा सहस्रं वा व्ययीकरोति पूर्यत एव न परिक्षीयते । न शक्नोषि त्वं षष्टिं कार्षापणान् दत्त्वागन्तुमिति । एवं भदन्तेति सा दारिका भग[वतः प्रतिश्रुत्य संप्रस्थिता । यथापरिज्ञातैव केनचिदेवं] मेण्ढकस्य गृहपतेः सकाशं गता । गत्वा कथयति । गृहपते भगवांस्ते आरोग्ययति । स कथयति । G. M. 246 दारिके वन्दे बुद्धं भगवन्तम् । गृहपते भगवानेवमाह । त्वामे[वाहमुद्दिश्यागतस्त्वं च द्वारं बद्ध्वावस्थितः । युक्तमेतदेवमतिथेः] प्रतिपत्तुं यथा त्वं प्रतिपन्न इति । स कथयति । दारिके गणेन क्रियाकारः कृतो न केनचित् श्रमणं गौतमं दर्शनायोपसंक्रमितव्यम् । यः उपसंक्रामति स गणेन षष्टिं कार्षापणान् [दण्डय इति । गृहपते भगवान् कथयति । तव पुत्रस्य पञ्चशतिको नकुल] कः कट्यां बद्धस्तिष्ठति । स यदि शतं सहस्रं वा व्ययीकरोति पूर्यते एव न परिक्षीयते । न शक्नोषि त्वं षष्टिं कार्षापणान् दत्त्वागन्तुमिति । स संलक्षयति । न कश्चिदेतसंजानीते [नूनं सर्वज्ञः स भगवान् । गच्छामीति । स षष्टिं कार्षापणान् द्वारे स्थापयित्वा ब्राह्मण] दारिकोपदिष्टेन सोपानेनावतीर्य येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा पुरस्तान्निषण्णः । ततो भगवान् मेण्ढ [कस्य गृहपतेरशयानुशयं धातुं प्रकृतिं च ज्ञात्वा तादृशीं चतुरार्यसत्यसं] प्रतिवेधिकीं धर्मदेशनां कृतवान् यां श्रुत्वा मेण्ढकेन पूर्ववद्यावत् स्रोतआपत्तिफलं साक्षात्कृतम । स दृष्टसत्यः कथयति । भगवन् किमेषोऽपि भद्रङ्करनिवासिजनकाय एवंविधानां धर्माणां लाभीति । भगवानाह । [गृहपते त्वमागम्य भूयसा सर्व एव जनकायो लाभीति । ततो] मेण्ढको गृहपतिर्भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा भगवतोऽन्तिकात्प्रक्रान्तः । स गृहं गत्वा कार्षापणानां राशिं व्यवस्थाप्य गाथां भाष्यते ।

G. M. 247 यो द्रष्टुमिच्छति जिनं जितरागदोषं ।
निर्द्वन्द्वमप्रतिसमं कनकावदातम् ।
सो निश्चलेन हृदयेन सुनिश्चितेन ।
क्षिप्रं प्रदातु धनमस्य मया प्रदेयम् ॥४६७॥ इति ।

जनकायः कथयति । गृहपते श्रेयः श्रमणस्य गौतमस्य दर्शनम् । स कथयति । श्रेयः । ते कथयन्ति । यद्येवं गणेनैव क्रियाकारः कृतो गण एवोत्पाटयतु । कोऽत्र विरोधः । ते क्रियाकारमुत्पाट्य निर्गन्तुमारब्धाः । ततः परस्परं संघट्टेन न शक्नुवन्ति निर्गन्तुमिति । वज्रपाणिना यक्षेण विनयजनानुकम्पया वज्रः क्षिप्तः । प्रकारस्य खण्डः पतितः । अनेकानि प्राणिशतसहस्राणि निर्गतानि कानिचित्कुतूहलजातानि कानिचित्पूर्वकैः कुशलमूलैः संचोद्यमानानि । ततो महाजनकायसन्निपाताद्भगवतो योजनं सामन्तकेन पर्षत्सन्निपतिता । अथ भगवांस्तां पर्षदमवगाह्य पुरस्ताद्भिक्षुसंघस्य प्रज्ञप्त एवासने निषद्यानेकसत्त्वसन्तानकुशलमूलसमारोपिकां धर्मदेशनां कृतवान् । यां श्रुत्वा कैश्चित् स्रोतआपत्तिफलं साक्षात्कृतम् । पूर्ववत् केनच्छिरणगमनशिक्षापदानि गृहीतानि । भगवतोऽतिचिरं धर्मं देशयित्वा भोजनकालोऽतिक्रान्तः ।

मेण्ढको गृहपतिः कथयति । भगवन् भक्तकृत्यं क्रियतामिति । भगवानाह । गृहपते भोजनकालोऽतिक्रान्त इति । स कथयति । भगवन् किमकाले कल्पते ।
G. M. 248 [भगवानाह] । घृतं गुडं शर्कराः पानकानि चेति । ततो मेण्ढकेन गृहपतिना शिल्पिन आहूयोक्ताः । भगवन्तोऽकालखाद्यकानि शीघ्रं सज्जीकुरुतेति । तैरपि कथितम् । अकालखाद्यकानि सज्जीकृतानि । गृहपतिना बुद्धप्रमुखो भिक्षुसंघः अकालखाद्यकैरकालपानकैश्च सन्तर्पितः । ततो भगवान् मेण्ढकं गृहपतिं सपरिवारं सत्येषु प्रतिष्ठाप्य तं च कर्वटकनिवासिनं जनकायं यथाभव्यतया विनीय संप्रस्थितः ।

मेण्ढकगृहपतिः कथयति । भगवन् कार्षापणः पथ्यादिनिमित्तं गृह्यतामिति । भगवानाह । ग्रहीतव्य इति । उक्तं भगवता कार्षापणो ग्रहीतव्य इति । [भिक्षवो न जानते केन ग्रहीतव्यः कथं चेति ।] भगवानाह । कल्पकारेण । कल्पकारो न भवति । भगवानाह । श्रामणेर [के] ण । आयुष्मानुदाली बद्धं भगवन्तं पृच्छति । यदुक्तं भदन्त भगवता श्रामणेरकस्य जातरूपरजतप्रतिग्रहो दशमं शिक्षापदमिति । उक्तं भगवता श्रामणेरकेण ग्रहीतव्य इति । तत्कथम् । भगवानाह । प्रतिग्रहमुदालिन् मया सन्धायोक्तं मा स्वगृह्यम् । तस्मात् श्रामणेरकेणोद्ग्रहीतव्यम् । नो तु प्रतिग्रहः स्वीकर्तव्यः ।

मेण्ढको गृहपतिः कथयति । भगवन्गुडौदनं गृह्यतामिति । भगवानाह । ग्रहीतव्यमिति । भिक्षवो न जानते केन ग्रहीतव्यं कथं चेति । भगवनाह । असत्यागारिके श्रामणेरकेण भिक्षुभिर्वा साप्ताहिकमधिष्ठाय स्वयमेव वोढव्यम् । भिक्षवो न जानते कथमधिष्ठातव्यमिति । भगवानाह । हस्तौ प्रक्षाल्य प्रतिग्राहयित्वा वामे पाणौ प्रतिष्ठाप्य G. M.249 दक्षिणेन पाणिना प्रतिच्छाद्य भिक्षोः पुरतः स्थित्वा वक्तव्यम् । समन्वाहरतायुष्मन्तः । अहमेवंनामा इदं भैषज्यं साप्ताहिकमधिष्ठास्यामि तेषामर्थाय सब्रह्मचारिणां चेति । एवं द्विरपि त्रिरपि । आयुष्मानुदाली बुद्धं भगवन्तं पृच्छति । यदुक्तं भदन्त भगवता गुडः साप्ताहिकोऽधिष्ठातव्य इति । केन परिभोक्तव्यः । पंचभिरुदालिन् पुद्गलैः । अध्वप्रतिपन्नकेन भक्तच्छिन्नकेन ग्लानकेन उपधिवारिकेण नवकर्मिकेन चेति ।

भिक्षवो जनपदचारिकां संप्रस्थिताः । तण्डुलानां च सक्तूनां च मध्ये गुडं प्रक्षिपन्ति । [अध्वगा इच्छन्ति] परिभोक्तुम् । कौकृत्येन परिभुञ्जते । एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । न लभ्यं भिक्षवस्तेनामिषेणामिषकृत्यं कर्तुम् । यस्तण्डुलेषु प्रक्षिप्तः स प्रस्फोट्य परिभोक्तव्यः । यस्तु सक्तुषु उदकेन द्रवीकृत्य परिभोक्तव्यः । अपरोऽपि द्रवीकृत्य न परिस्फुट एव भवति । भगवानाह । वंशदलिकया निर्लिख्योदकेन प्रक्षालयितव्यः । तथापि न शक्यते निरामिषः कर्तव्यः । भवानाह । सुशोचितः कृत्वा उदकेन द्रवीकृत्य पातव्यः ।

भिक्षवः संशयजाताः सर्वसंशयच्छेत्तारं बुद्धं भगवन्तं पप्रच्छुः । किं भदन्त मेण्ढकेन मेण्ढकपत्न्या मेण्ढकपुत्रेण मेण्ढकस्नुषया मेण्ढकदासेन मेण्ढकदास्या च [कर्म कृतं येन षड्भिज्ञाता महापुण्याः संवृत्ताः । भगवतोऽन्तिके सत्यानि दृष्टानि] । G. M. 250 भगवान् चैभिरारागितो न विरागित इति । भगवानाह । एभिरेव भिक्षवः कर्माणि कृतानि उपचितानि लब्धसम्भाराणि परिणतप्रत्ययानि पूर्ववद्यावत्फलन्ति खलु [देहिनाम् ।

भूतपूर्वं भिक्षवोऽतीतेऽध्वनि वाराणस्यां नगर्यां ब्रह्मदत्तो नाम राजा] पूर्ववद्यावद् धर्मेण राज्यं कारयति । तेन खलु समयेन वाराणस्यां नगर्यां नैमित्तिकैर्द्वादशवार्षिकी अनावृष्टिर्व्याकृता शलाकावृत्ति महादुर्भिक्षं भविष्यतीति । त्रिविधं दुर्भिक्षं भविष्यति चञ्चु श्वेतास्थि शलाकावृत्ति च । तत्र चञ्चु उच्यते । [समुद्गके तस्मिन्] मनुष्याः बीजानि प्रक्षिप्य अनागतसत्त्वापेक्षया स्थापयन्ति । अस्माकमनेन बीजेन मनुष्याः कार्यं करिष्यन्तीति । इदं समुद्गक-सम्बन्धात् चञ्चु उच्यते । श्वेतास्थि कतमत् । तस्मिन् काले मनुष्या अस्थीनि उपसंहृत्य [तावत् क्वाथयन्ति यावत् तान्यस्थीनि श्वेतानि संवृत्ता]

नीति । ततस्तं पानं पिबन्ति । इदं श्वेतास्थिसंबन्धात् श्वेतास्थि उच्यते । शलाकावृत्ति कतमत् । तस्मिन् काले काले मनुष्याः खलबिलेभ्यो धान्यगुडकानि शलाकयाकृष्य बहूदकायां स्थाल्यां काथयित्वा पिबन्ति । इदं शलाकासंबन्धाच्छलाकावृत्ति उच्यते । राज्ञा ब्रह्मदत्तेन वाराणस्यां घण्टावघोषणं कारितम् । शृण्वन्तु भवन्तो वाराणसीनिवासिनः पौरा
G. M. 251 नैमित्तिकैर्द्वादशवार्षिक्यनावृष्टिर्व्याकृता शलाकावृत्ति दुर्भिक्षं भविष्यति चञ्चु श्वेतास्थि च । येषां द्वादशवार्षिकं भक्तमस्ति तैः स्थातव्यम् । येषां नास्ति ते यथेष्टं गच्छन्तु । विगतदुर्भिक्षतया सुभिक्षे पुनरागमिष्यथ इति । तस्मिंश्च समये वाराणस्यामन्यतमो गृहपतिराढ्यो महाधनो महाभोगो विस्तीर्णविशालपरिवारः। विस्तीर्णविशालस्तेन कोष्ठागारिक आहूयोक्तः । भोः पुरुष भविष्यति मे सपरिवारस्य द्वादशवार्षिकं भक्तमिति । स कथयति । आर्य भविष्यतीति । स तत्रैवावस्थितः । समनन्तराच्च एव तद्दुर्भिक्षम् । तस्य कोष्ठागारः परिक्षीणः । सर्वश्च परिजनः कालगतः । आत्मना षष्ठो व्यवस्थितः । ततस्तेन गृहपतिना कोषकोष्ठागाराणि शोधयित्वा धान्यप्रस्थ उपसंहृतः । सोऽस्य पत्न्या स्थाल्यां प्रक्षिप्य साधितः । असति बुद्धानामुत्पादे प्रत्येकबुद्धा लोक उत्पद्यन्ते । हीनदीनानुकम्पका प्रान्तशयनासनभक्ता एकदक्षिणीया लोकस्य । यावदन्यतरः प्रत्येकबुद्धो जनपदचारिकां चरन् वाराणसीमनुप्राप्तः । स पूर्वाह्णे निवास्य पात्रचीवरमादाय वाराणसीं पिण्डाय प्रविष्टः । स च गृहपतिः सज्जोऽवस्थितो भोक्तुम् । स च प्रत्येकबुद्धोऽनुपूर्वेण पिण्डपातमटंस्तस्य गृहमनुप्राप्तः । स तेन गृहपतिना दृष्टः कायप्रासादिकश्चित्तप्रासादिकश्च । दृष्ट्वा च पुनः संलक्षयति । एतदप्यहं परिभुज्य नियतं प्राणैर्वियोक्ष्ये । यत्त्वहं स्वं प्रत्यंशमस्मै प्रव्रजिताय दद्यामिति । तेन भार्याभिहिता । भद्रे यो मम प्रत्यंशस्तमस्मै प्रव्रजितायानुप्रयच्छेति । सा संलक्षयति । मम स्वामी न परिभुङ्क्ते ।
G. M. 252 कथमहं परिभुञ्जे इति । सा कथयति । आर्यपुत्र अहमपि स्वं प्रत्यंशमस्मै प्रयच्छामीति । एवं पुत्रेण स्नुषया दासेन दास्या स्वस्वप्रत्यंशाः परित्यक्ताः । ततस्तैः सर्वैः संभूय प्रत्येकबुद्धः पिण्डेन प्रतिपादितः । कायिकी तेषां महात्मनां धर्मदेशना न वाचिकी । स विततपक्ष इव हंसराज उपरिविहायसमभ्युद्गम्य ज्वलन-तपन-वर्षण-विद्योतन-प्रातिहार्याणि कर्तुमारब्धः । आशु पृथग्जनस्य ऋद्धिरावर्जनकरी । ते मूलनिकृत्ता इव द्रुमाः पादयोर्निपत्य यथेष्टं प्रणिधानं कर्तुमारब्धाः । गृहपतिः प्रणिधानं कर्तुमारब्धः । यन्मया एवंविधे सद्भूतदक्षिणीये कारः कृतोऽनेनाहं कुशलमूलेन यदि रिक्तकानि कोषकोष्ठागाराणि पश्यामि सहदर्शनान्मे पूर्णानि स्युः । एवंविधानां च मे धर्माणां लाभी स्याम् । अतः प्रतिविष्टतरं शास्तारमारागयेयं मा विरागयेयमिति । पत्नी प्रणिधानं

कर्तुमारब्धा । यन्मया एवंविधे सद्भूतदक्षिणीये कारः कृतोऽनेनाहं कुशलमूलेन यद्येकस्यार्थाय स्थालीं पचेयं सा शतेनापि परिभुज्य सहस्रेणापि न च परिक्षयं गच्छेद् यन्मया प्रयोगो न प्रतिप्रस्रब्धः । एवंविधानां धर्माणां लाभिनी स्याम् । प्रतिविशिष्टतरं चातः शास्तारमारागयेयं मा विरागयेयमिति । पुत्रः प्रणिधानं कर्तुमारब्धः । यन्मया एवंविधे सद्भूतदक्षिणीये कारः कृतोऽनेन मे कुशलमूलेन पंचशतः कमरक[1]: कक्ष्यामुपनिबद्धस्तिष्ठेत् । यदि शतं वा सहस्रं वा ततो व्ययं कुर्यां पूर्णक एव तिष्ठेत् । मा परिक्षयं गच्छेत् । एवंविधानां च धर्माणां लाभी स्याम् । प्रतिविशिष्टतरं चातः शास्तारमारागयेयं G. M. 253 मा विरागयेयमिति । स्नुषा प्रणिधानं कर्तुमारब्धा । यन्मया एवंविधे सद्भूतदक्षिणीये कारः कृतोऽनेनाहं कुशलमूलेन यद्येकस्यार्थाय गन्धान योजये ते शतस्य वा सहस्रस्य वा उपयुज्येरन् न च परिक्षयं गच्छेयुः । यावत्प्रयोगो न प्रतिप्रस्रब्धः । एवंविधानां धर्माणां लाभिनी स्याम् । प्रतिविशिष्टतरं चातः शास्तारमारागयेयं मा विरागयेयमिति । दासः प्रणिधानं कर्तुमारब्धः । यन्मया एवंविधे सद्भूतदक्षिणीये कारः कृतोऽनेनाहं कुशलमूलेन यद्येकं सीरं कर्षेयं सप्तसीराः कृष्टा भवेयुः । एवंविधानां धर्माणां लाभी स्याम् । प्रतिविशिष्टतरं चातः शास्तारमारागयेयं मा विरागयेयमिति । दासी प्रणिधानं कर्तुमारब्धा । यन्मया एवंविधे सद्भूतदक्षिणीये कारः कृतोऽनेनाहं कुशलमूलेन [धान्यानामे] कां मात्रामारभेयं सप्त मात्राः संपचेरन् । अप्येवंविधानां धर्माणां लाभिनी स्याम् । प्रतिविशिष्ट [तरं चातः शास्तारमारागयेयं मा विरागयेयमिति] प्रणिधानं कृतम् । स च महात्मा प्रत्येकबुद्धस्तेषामनुकम्पां कृत्वा ऋद्ध्या संप्रस्थितः । यावद्राजा ब्रह्मदत्तः उपरिप्रासादतलगतस्तिष्ठति । तस्य ऋद्ध्या गच्छतो राज्ञो ब्रह्मदत्तस्योपरिच्छाया निपतिता । स ऊर्द्ध्वमुखो निरीक्षितुमारब्धः । पश्यति तत्प्रत्येकबुद्धम् । तस्यैतदभवत् । कस्याप्यनेन महात्मना ऋद्धिमहालाङ्गलैर्दारिद्र्यमूलान्युत्पाटितानीति । बलवत्याशा । ततोऽसौ गृहपतिः कोषकोष्ठागाराणि प्रत्यवेक्षितुमारब्धो [यावत् पूर्णानि G. M. 254 पश्यति । स पत्नीमामन्त्रयते । मम ताव] त्प्रणिधानं पूर्णं युष्माकमिदानीं पश्याम इति । ततो दास्या धान्यानामेकां मात्रामारब्धा परिकर्मयितुम् । सप्त मात्राः संपन्नाः । पत्न्या एकस्यार्थाय स्थाली साधिता । सर्वैस्तैः परिभुक्ता तथैवावस्थिता । प्रातिवेश्यैरनेकैश्च प्राणिशतसहस्रैः परिभुक्ता तथैवावस्थिता । [तथैव पुत्रस्य स्नुषया दासस्य प्रणिधिः सिद्धा] । ततो गृहपतिना वाराणस्यां घण्टावघोषणं कारितम् । यो भवन्तोऽन्नेन अर्थी स आगच्छत्विति । वाराणस्यामुच्चशब्दोमहाशब्दो जातः । राज्ञा श्रुतम् । स कथयति ।

1 नकुलकः

किमेष भवन्त उच्चशब्दो महाशब्द इति । अमात्यैः समाख्यातम् । देवामुकेन गृहपतिना कोषकोष्ठागाराण्युद्घाटितानीति । राजा कथयति । यावत्सर्व एव लोकः कालगस्तदा तेन गृहपतिना कोषकोष्ठागाराण्युद्घाटितानि । आहूयतां भवन्तः स गृहपतिरिति । तैराहूतः । ततो राज्ञाभिहितः । गृहपतते यदा सर्वलोकः कालगस्तदा त्वया कोषकोष्ठागाराण्युद्घाटितानीति । देव कस्य कोष्ठागाराण्युद्घाटितानि । अपित्वद्यैव मे बीजमुप्तमद्यैव फलितमिति । राजा कथयति । यथाकथम् । स तत्प्रकरणं विस्तरेणारोचयति । राजा कथयति । गृहपते त्वयासौ महात्मा पिण्डकेन प्रतिपादितः । देव मया प्रतिपादितः । स गाथां भाषते ।

अहो गुगमयं क्षेत्रं सर्वदोषविसर्जितम् ।
यत्रोप्तं बीजमद्यैव अद्यैव फलदायकम् ॥४६८॥ इति ।

G. M. 255 किं मन्यध्वे भिक्षवो योऽसौ गृहपतिर्गृहपतिपत्नी गृहपतिपुत्रो गृहपतिदासो गृहपतिदासी च । एष एवासौ मेण्ढको गृहपतिर्मेण्ढकपत्नी मेण्ढकपुत्रो मेण्ढकस्नुषा मेण्ढकदासो मेण्ढकदासी च । य एभिः प्रत्येकबुद्धकारान्कृत्वा प्रणिधानं कृतं तस्य कर्मणो विपाकेन षडपि महापुण्या जाता ममान्तिके सत्यानि दृष्टानि । अहं चैभिः प्रत्येकबुद्धकोटीशतसहस्रेभ्यः प्रतिविशिष्टतरः शास्ता आरागितो न विरागित इति हि भिक्षव एकान्तकृष्णानां कर्मणामेकान्तकृष्णो विपाकः एकान्तशुक्लानामेकान्तशुक्लो व्यतिमिश्राणां व्यतिमिश्रः । तस्मात्तर्हि भिक्षव एकान्तकृष्णानि कर्माण्यपास्य व्यतिमिश्राणि च एकान्तशुक्लेष्वेव कर्मस्वाभोगः करणीय इत्येवं वो भिक्षवः शिक्षितव्यम् ।

उद्दानम् ।

कैनेयः पानमादाय काशीपट्टं च यवागूः ।
पापायां खोद्यकं कृत्वा कौकृत्यं विकृतभोजनम् ॥ ४६९ ॥

भगवान् उदुमायां विहरत्यावसथे । तेन खलु समयेन कैनेयस्य ऋषेरुदुमायामावसथोऽभूत् । मन्दाकिन्यास्तु पुष्करिण्यास्तीरे दिवाविहारः । भगवान् संलक्षयति । कुत्र त्वहं चतुर्णां लोकपालानां धर्मं देशयेयम् । यत्र मे कैनेय ऋषिरल्पकृच्छ्रेण दमथमागतः । तस्यैतदभवत् । यत्त्वहं मन्दाकिन्याः पुष्करिण्यास्तीरे देशयेयम् । तत्र दमथमेष्यति । तत्र भगवता लौकिकं चित्तमुत्पादितम् । धर्मता खलु यस्मिन्समये बुद्धा
G. M. 256 भगवन्तो लौकिकं चित्तमुत्पादयन्ति तस्मिन्समये शक्रब्रह्मादयो देवा भगवतश्चेतसा चित्तमाजानन्ति । वैश्रवणो महाराजः संलक्षयति । किं कारणं भगवता लौकिकं चित्तमुत्पादितम् । पश्यत्यस्माकमेव चतुर्णां लोकपालानां धर्मं देशयितुकाम इति विदित्वा पाञ्चिकस्य

महायक्षसेनापतेराज्ञां दत्तवान्। गच्छ पाञ्चिक भगवतोऽर्थाय मन्दाकिन्याः पुष्करिण्यास्तीरे शयनासनप्रज्ञप्तिं कुरु। कैनेयस्यर्षे रेकमारक्षकं स्थापय। महाभूतसन्निपातो भविष्यति। मा कश्चिदस्योजो घट्टयिष्यतीति। स मन्दाकिन्याः पुष्करिण्यास्तीरे कैनेयस्यर्षेरारक्षकं स्थापयित्वा शयनासनप्रज्ञप्तिं कर्तुमारब्धः। तत्र महाजनकायस्य कोलाहलशब्दो जातः। ततः कैनेयर्षिः कोलाहलशब्देनोत्थितस्तमारक्षकं पृच्छति। किमेष कोलाहलशब्द इति। स कथयति। शयनासनप्रज्ञप्तिः क्रियते। किं ममार्थाय। न तवार्थाय। अपि तु बुद्धस्य भगवतः। त्वमत्र किं तिष्ठसि। तवैवारक्षकः। किमर्थम्। महाभूतसमागमोऽत्र भविष्यति। मा कश्चिदोजो घट्टयिष्यतीति। स कथयति। तस्य श्रमणस्य गौतमस्य को रक्षां करोतीति। स कथयति। कस्तस्य भगवतो रक्षां करोति। स एव भगवान् सदेवकस्य लोकस्य रक्षां करोतीति श्रुत्वा कैनेयर्षिस्तूष्णीम्।

ततो भगवान् पूर्वाह्णे निवास्य पात्रचीवरमादायोदुमां पिण्डाय प्राविशात्। उदुमां पिण्डाय चारित्वा कृतभक्तकृत्यः पश्चाद् भक्तपिण्डपातं प्रतिक्रान्तस्तद्रूपं समाधिं समापन्नो यथा समाहिते चित्ते उदुमायामन्तर्हितो मन्दाकिन्याः पुष्करिण्यास्तीरे प्रत्यष्ठात् G. M. 257
सार्धं भिक्षुसंघेन। अथ भगवान् पुरस्ताद् भिक्षुसंघस्य प्रज्ञप्त एवासने निषण्णः। ततो धृतराष्ट्रो महाराजोऽनेकगन्धर्वपरिवारोऽनेकगन्धर्वशतपरिवारोऽनेकगन्धर्वसहस्रपरिवारोऽनेकगन्धर्वशतसहस्रपरिवारो दिव्यानां मणीनामुत्संगं पूरयित्वा येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः। उपसंक्रम्य भगव[न्तं दिव्यमणिभिरा]कीर्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा पूर्वां दिशं निःसृत्य निषण्णो भगवन्तं संपुरस्कृत्य भिक्षुसंघं च। विरूढकोऽपि महाराजोऽनेककुम्भाण्डपरिवारोऽनेककुम्भाण्डशतपरिवारोऽनेककुम्भाण्डसहस्रपरिवारोऽनेककुम्भाण्डशतसहस्रपरिवारो दिव्यानां मुक्तानामुत्संगं पूरयित्वा येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः। उपसंक्रम्य भगवन्तं दिव्याभिर्मुक्ताभिराकीर्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा दक्षिणां दिशं निःसृत्य निषण्णो भगवन्तं संपुरस्कृत्य भिक्षुसंघं च। विरूपाक्षो [ऽपि] महाराजोऽ[नेकनाग-प] रिवारोऽनेकनागशतपरिवारोऽनेकनागसहस्रपरिवारोऽनेकनागशतसहस्रपरिवारो दिव्यानामुत्पलपद्मकुमुदपुण्डरीकमन्दारकाणां पुष्पाणामुत्सङ्गं पूरयित्वा येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः। उपसंक्रम्य [भगवन्तं दिव्यैरुत्पल] कुमुदपद्मपुण्डरीकमन्दारकैः पुष्पैराकीर्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा पश्चिमां दिशं निःसृत्य निषण्णो भगवन्तं संपुरस्कृत्य भिक्षुसंघं च। वैश्रवणोऽपि महाराजोऽनेकयक्षपरिवारोऽनेकयक्षशतपरिवारोऽनेकयक्षसहस्रपरिवारोऽनेकयक्षशतसहस्रपरिवारो दिव्यस्य हिरण्यस्य सुवर्णस्योत्संगं पूरयित्वा येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः। उपसंक्रम्य भगवन्तं दिव्येन हिरण्यसुवर्णेनाकीर्य

G. M. 258 भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा उत्तरां दिशं निःसृत्य निषण्णो भगवन्तं संपुरस्कृत्य भिक्षुसंघं च । तत्र द्वावार्यजातीयौ धृतराष्ट्रविरूढकश्च । द्वौ दस्युजातीयौ विरूपाक्षो वैश्रवणश्च । अथ भगवत एतदभवत् । स चेदहमार्यया वाचा धर्मं देशयेयं द्वौ चाज्ञास्यतो द्वौ नाज्ञास्यतः । स चेद् दस्युवाचा देशयेयमेवमपि द्वौ चाज्ञास्यतो द्वौ नाज्ञास्यतः । यत्त्वहं द्वयोरार्यया वाचा धर्मं देशयेयम् । द्वयोरपि दस्युवाचेति विदित्वा धृतराष्ट्रं महाराजमामन्त्रयते । इति हि महाराज जीर्णः कायो वेदना शीतीभूता संज्ञा निरुद्धा संस्कारा व्युपशान्ता विज्ञानमस्तंगतम् । एष एवान्तो दुःखस्येति । अस्मिन् खलु धर्मपर्याये भाष्यमाणे धृतराष्ट्रस्य महाराजस्य विरजो विगतमलं धर्मेषु धर्मचक्षुरुत्पन्नमनेकेषां च तत्सभागानां गन्धर्वशतसहस्राणाम् ।

तत्र भगवान् विरूढकं महाराजमामन्त्रयते । इति हि महाराज [तत्र वो] दृष्टे दृष्टमात्रं भवतु श्रुते चिन्तिते विज्ञाते विज्ञातमात्रम् । अस्मिन् खलु धर्मपर्याये भाष्यमाणे विरूढकस्य महाराजस्य विरजो विगतमलं धर्मेषु धर्मचक्षुरुत्पन्नमनेकेषां च तत्सभागानां कुम्भाण्डशतसहस्राणाम् ।

G. M. 259 तत्र भगवान् विरूपाक्षं महाराजमामन्त्रयते । इति हि महाराज एने मेने दप्फे दण्डप्फे एष एवान्तो दुःखस्येति । अस्मिन् खलु धर्मपर्याये भाष्यमाणे विरूपाक्षस्य महाराजस्य विरजो विगतमलं धर्मेषु धर्मचक्षुरुत्पन्नमनेकेषां च तत्सभागानां कुम्भाण्डशतसहस्राणाम् ।

ततो भगवान् वैश्रवणं महाराजमामन्त्रयते । अत्र ते महाराज माषा तुषा संशामा सर्वत्र विराठि एष एवान्तो दुःखस्येति । अस्मिन् खलु धर्मपर्याये भाष्यमाने विरूपाक्षस्य महाराजस्य विरजो विगतमलं धर्मेषु धर्मचक्षुरुत्पन्नमनेकेषाञ्च तत्सभागानां यक्षशतसहस्राणाम् ।

भगवान् संलक्षयति । एतर्हि मे परिनिर्वाणकालसमयः प्रत्युपस्थितः । कस्योपन्यस्य शासनं प्रतिनिर्वास्यामि । स चेद्देवानां देवाः प्रमत्ता रतिवहुला न चिरस्थितिकं भविष्यति । अथ मनुष्याणामल्पायुषो मनुष्या एवमेव न चिरस्थितिकमेव । यत्त्वहं देवानां च मनुष्याणां च काश्यपस्य च भिक्षोः शासनमुपन्यस्य परिनिर्वायामिति विदित्वा धृतराष्ट्रं महाराजमामन्त्रयते । मम ते महाराज परिनिर्वृतस्य पूर्वस्यां दिशि शासने आरक्षा करणीयेति । विरूढकं महाराजमामन्त्रयते । त्वयापि महाराज दक्षिणस्यां दिशि आरक्षा करणीयेति विरूपाक्षं महाराजमामन्त्रयते । त्वयापि महाराज

पश्चिमस्यां दिशि आरक्षा करणीयेति । वैश्रवणंमहाराजमामन्त्रयते । त्वयापि महाराज G. M. 260 उत्तरस्यां दिशि आरक्षा करणीयेति । ततश्चत्वारो महाराजाः प्रमुदितमनसो भगवन्तमिदमवोचन् । एवं भवतु भगवन् यथाज्ञापयति भगवन् । वयमारक्षां करिष्याम इति विदित्वा भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा दृष्टसत्या भगवतोऽन्तिकात्प्रक्रान्ताः । भगवतायुष्मते महाकाश्यपाय कृत्स्नं शासनमुपन्यस्तम् । आयुष्मांश्चानन्दोऽभिहितः । त्वयाप्यानन्द शासनकार्यकरण औत्सुक्यमापत्तव्यमिति ।

भिक्षवः संशयजाताः सर्वसंशयच्छेत्तारं बुद्धं भगवन्तं पप्रच्छुः । किं भदन्त चतुर्भिर्महाराजैः कर्म कृतं यस्य कर्मणो विपाकेन चत्वारो महाराजाः संवृत्ताः । भगवतश्चान्तिके सत्यदर्शनं कृतमिति । भगवानाह । एभिरेव भिक्षवः पूर्वमन्यासु जातिषु कर्मा[णि] कृतान्युपचितानि लब्धसंभाराणि पूर्ववत्फलन्ति खलु देहिनाम् ।

भूतपूर्वं भिक्षवोऽस्मिन्नेव भद्रके कल्पे विंशतिवर्षसहस्रायुषि प्रजायां काश्यपो नाम शास्ता लोक उदपादि । पूर्ववद्यावच्छास्ता देवमनुष्याणां बुद्धो भगवान् । तेन खलु समयेन महासमुद्रे द्वौ नागौ प्रतिवसतः श्वसो महाश्वासश्च । कूटशाल्मल्यामपि द्वौ सुपर्णिनावट्टेश्वरश्चूडेश्वरश्च । यदा श्वासमहाश्वासौ ताभ्यामभिद्रूयेते तदा पातालं प्रविशतः । यावदपरेण समयेन श्वासमहाश्वासाभ्यां काश्यपस्य सम्यक्संबुद्धस्यान्तिकाच्छरणगमनशिक्षापदानि गृहीतानि । तौ च सुपर्णिनौ अभिद्रवितुमारब्धौ न शक्नुवतः । सुमेरुप्रत्या- G. M. 261 हतपवनसलिले इव प्रतिनिवृत्य कथयतः । भवन्तौ पूर्वमस्माभिर्युवामभिद्रुतौ पातालं प्रविशतः । इदानीं को हेतुर्येन वयं सुमेरुप्रत्याहतपवनसलिले इव व्यसनमासाद्य प्रतिनिवृत्ताविति । श्वासमहाश्वासौ कथयतः । अस्माभिः काश्यपस्य सम्यक्संबुद्धस्यान्तिकाच्छरणगमनशिक्षापदानि गृहीतानीति । तौ कथयतः । यद्येवं वयमपि ग्रहीष्याम इति । तौ ताभ्यां सार्धं काश्यपस्य सम्यक्संबुद्धस्यान्तिके संप्रस्थितौ । तौ च संप्राप्तौ । चत्वारश्च लोकपालाः काश्यपस्य सम्यक्संबुद्धस्यान्तिकाद् धर्मं श्रुत्वा संप्रस्थिताः । ते ताभ्यां दृष्टाः । तौ सुपर्णिनौ श्वासमहाश्वासौ नागौ पृच्छतः । क एते इच्छन्तीति । ताभ्यां विस्तरेण कथितम् । सुपर्णिनौ कथयतः । यद्येवं वयमपि काश्यपस्य सम्यक्संबुद्धस्यान्तिकाच्छरणगमनशिक्षापदानि संगृहीत्वा प्रणिधानं कुर्म इति । ताभ्यां काश्यपस्य सम्यक्संबुद्धस्यान्तिकाच्छरणगमनशिक्षापदानि गृहीतानि । श्वासमहाश्वासाभ्यां पूर्वमेव गृहीतानि । ततः संभूय काश्यपस्य सन्यक्संबुद्धस्य पादयोर्निपत्य प्रणिधानं कर्तुमारब्धाः । यथैते चत्वारो लोकपालाः काश्यपस्य सम्यक्संबुद्धस्यान्तिकाद् धर्मं श्रुत्वा दृष्टसत्याः स्वभवनं संप्रस्थिता एवं वयमप्यनेन कुशलमूलेन चत्वारो लोकपालाः स्याम । यश्चादौ

भगवता काश्यपेन सम्यक्संबुद्धेन उत्तरो मानवो व्याकृतः—भविष्यसि त्वं मानववर्षशतायुषि G. M. 262 प्रजायां शाक्यमुनिर्नाम सम्यक्संबुद्ध इति। सोऽप्यस्माकं भगवानेव मन्दाकिन्याः पुष्करिण्यास्तीरे धर्मं देशयेत्। वयं च तं धर्मं श्रुत्वा दृष्टसत्या एवमेव स्वभवनं गच्छाम इति।

किं मन्यध्वे भिक्षवो ये ते चत्वारो नागसुपर्णिनः एत एव ते चत्वारो लोकपालाः। योऽसौ श्वासः एष एवासौ धृतराष्ट्रस्तेन कालेन तेन समयेन। महाश्वासो विरुढकः अट्टेश्वरोऽसौ विरूपाक्षश्चुडेश्वरोऽसौ वैश्रवणस्तेन कालेन तेन समयेन। यदेभिः काश्यपस्य सम्यक्संबुद्धस्यान्तिकाच्छरणगमनशिक्षापदानि प्रतिगृह्य प्रणिधानं कृतं तस्य कर्मणो विपाकेन चत्वारो लोकपाला जाता ममान्तिके सत्यदर्शनं कृत्वा स्वभवनं गताः।

तां च धर्मदेशनां श्रुत्वा कैनेय ऋषिः परं विस्मयमुपागतो भगवति चाभिप्रसन्नः। ततोऽस्य भगवता आशयानुशयं धातुं प्रकृतिं च ज्ञात्वा तादृशी चतुरार्यसत्यसंप्रतिवेधिकी धर्मदेशना कृता। यां श्रुत्वा कैनेयर्षिणा सहसत्याभिसमयादनागामिफलं साक्षात्कृतम्। ततोऽसौ अवेत्यप्रसादसमन्वागतोऽष्टौ पानान्यादाय चोचपानं मोचपानं कोलपानमश्वत्थपानमुदुम्बरपानं परुषिकपानं खर्जूरपानं मृद्वीकापानं च येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः। उपसंक्रम्य भगवन्तमिदमवोचत्। इमानि भदन्त अष्टौ पानानि पूर्वकैः ऋषिभिः स्तुतानि वर्णितानि। तानि भगवान्प्रतिगृह्णातु अनुकम्पामुपादाय। प्रतिगृह्णाति भगवान् कैनेयस्य ऋषेरन्तिकादष्टौ पानानि अनुकम्पामुपादाय। प्रतिगृह्य भिक्षूनामन्त्रयते स्म। इतीमानि G. M. 263 भिक्षवोऽष्टौ पानानि काले प्रतिग्राहितानि अकाले मर्दितानि अकाले परिस्रुतानि अकालेऽधिष्ठितानि पश्चाद्भक्तेन परिभोक्तव्यानि। इतीमानी अष्टौ पानानि काले प्रतिग्राहितानि काले मर्दितानि अकालेपरिस्रुतान्यकालेऽधिष्ठितानि न परिभोक्तव्यानि। इतीमानि अष्टौ पानानि काले प्रतिग्राहितानि काले मर्दितानि काले परिस्रुतानि अकालेऽधिष्ठितानि न परिभोक्तव्यानि। इतीमानी अष्टौ पानानि अकाले मर्दितानि अकाले परिस्रुतानि पश्चाद्भक्तेन परिभोक्तव्यानि। रात्र्याश्च प्रथमे यामेऽतिक्रान्ते न परिभोक्तव्यानि [1]।

---

1. Cf. Supra P. V. & Tib. 59 b. 60 a. As the tibetan translation does not agree with the Sanskrit text, we reconstruct here the Sanskrit from tibetan :—

इतीमानि भिक्षवोऽष्टौ पानानि काले प्रतिग्राहितानि काले मर्दितानि काले अधिष्ठितानि काले परिभोक्तव्यानि। अकाले न परिभोक्तव्यानि। रात्र्याश्च प्रथमे यामेऽतिक्रान्ते न परिभोक्तव्यानि। इतीमानि अष्टौ पानानि काले प्रतिग्राहितानि अकाले मर्दितानि अलाले परिस्रुतानि अकाले अधिष्ठितानि न परिभोक्तव्यानि। इतीमानि अष्टौ पानानि काले प्रतिग्राहितानि काले मर्दितानि अकाले परिस्रुतानि अकाले अधिष्ठितानि न परिभोक्तव्यानि। इतीमानि अष्टौ पानानि अकाले प्रतिग्राहितानि अकाले मर्दितानि अकाले परिस्रुतानि पश्चाद् भक्तेन न परिभोक्तव्यानि। रात्र्याश्च यामेऽतिक्रान्ते न परिभोक्तव्यानि।

अथ कैनेयर्षिरुत्थायासनादेकांसमुत्तरासंगं कृत्वा येन भगवांस्तेनाञ्जलिं प्रणमय्य भगवन्तमिदमवोचत् । अधिवासयतु मे भगवान् श्वो भक्तेन सार्धं भिक्षुसंघेनेति । अधिवासयति भगवान् कैनेयस्यर्षेस्तूष्णींभावेन । अथ कैनेय ऋषिर्भगवतस्तूष्णींभावेनाधिवासनां विदित्वोत्थायसनात्प्रक्रान्तः । भगवानपि मन्दाकिन्याः पुष्करिण्यास्तीरेऽन्तर्हित उदुमायां प्रत्यष्ठात्सार्धं भिक्षुसंघेन । अथ कैनेय ऋषिः सरात्रमेवोत्थायान्तर्जनमामन्त्रयते । उत्तिष्ठत आर्या उत्तिष्ठत । भद्रमुखाः काष्ठानि पाटयत । खाद्यकान्युल्लाडयत । प्रतिजाग्रत G. M. 264 मण्डपवाडमिति ।

तेन खलु समयेन शैलो नाम ऋषिः कैनेयस्य ऋषेर्भागिनेयस्तस्मिन्नावसथे रात्रिं वासमुपगतः । अश्रोषीत् शैल ऋषिः कैनेयमृषिं सरात्रमेवोत्थायान्तर्जनमामन्त्रयन्तम् । श्रुत्वा च पुनः कैनेयमृषिमिदमवोचत् । किं पुनस्ते ऋषे सब्रह्मचारिणो निमन्त्रिताः । राजा वा मागधश्रेण्यो बिंबिसारो राष्ट्रनिवासी जनकायो यथेप्सितस्य वा ऋषिधर्मस्य परिसमाप्तिरिति । स कथयति । न मे शैल सब्रह्मचारिण उपनिमन्त्रिता नापि राजा मागधश्रेण्यो बिंबिसारो राष्ट्रनिवासी जनकायो नापि यथेप्सितस्य ऋषिधर्मस्य परिसमाप्तिः । अपि तु मया बुद्धप्रमुखो भिक्षुसंघो भक्तेनोपनिमन्त्रित इति तस्य बुद्ध इत्यश्रुतपूर्वं घोषं श्रुत्वा सर्वरोमकूपान्याहृष्टानि । सगौरवः स पप्रच्छ । क एष ऋषे बुद्धो नाम इति । अस्ति शैल श्रमणो गौतमः शाक्यपुत्रः शाक्यकुलात्केशश्मश्रूणि अवतार्य काषायाणि वस्त्राण्याच्छाद्य सम्यगेव श्रद्धयागारादनगारिकां प्रव्रजितः । सोऽनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंबुद्धः । स एष बुद्धो नामेति । शैलः कथयति । क एष ऋषे संघो नामेति । कैनेय ऋषिः कथयति । सन्ति शैल क्षत्रियकुलादपि कुलपुत्राः केशश्मश्रूण्यवतार्य काषायाणि वस्त्राण्याच्छाद्य सम्यगेव श्रद्धयागारादनगारिकां प्रव्रजिताः । सन्ति ब्राह्मणकुलादपि वैश्यकुलादपि कुलपुत्राः पूर्ववत् तमेव भगवन्तं तथागतमर्हन्तं सम्यक्संबुद्धं प्रव्रजिताः । स एष ऋषे संघो नाम इति । अयं च शैल संघः पूर्वकश्च बुद्धः । स एष बुद्धप्रमुखो G. M. 265 भिक्षुसंघो मया भक्तेनोपनिमन्त्रितः । अथ शैलऋषिर्बुद्धालम्बनया स्मृत्या काल्यमेवोत्थाय पञ्चशतपरिवारो येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य भगवन्तमेतद्वोचत् । लभेयाहं भदन्त स्वाख्याते धर्मविनये प्रव्रज्यामुपसंपदं भिक्षुभावं चरेयमहं भगवतोऽन्तिके ब्रह्मचर्यमिति । लब्धवान् शैलऋषिः पञ्चशतपरिवारः स्वाख्याते धर्मविनये प्रव्रज्यामुपसम्पदं भिक्षुभावम् ।

अथ कैनेयऋषिस्तामेव शुचि प्रणीतं खादनीयभोजनीयं पूर्ववद्यावत्सन्तर्पयति संप्रवारयति । तेन बुद्धप्रमुखं भिक्षुसंघं भोजयमानेन शैलः प्रव्रजितो दृष्टः । स

कथयति। शैल त्वं प्रव्रजितः। प्रव्रजित्वा सुष्ठु कृतं साधु कृतम्। अहमपि बुद्धप्रमुखं भिक्षुसंघं भोजयित्वा प्रव्रजिष्यामीति। अथ कैनेय ऋषिरनेकपर्यायेण बुद्धप्रमुखं भिक्षुसङ्घं शुचिना प्रणीतेन खादनीयभोजनीयेन सन्तर्प्य सम्प्रवार्य भगवन्तं भुक्तवन्तं विदित्वा धौतहस्तमपनीतपात्रं नीचतरमासनं गृहीत्वा भगवतः पुरस्तान्निषण्णो धर्मश्रवणाय। ततो भगवांस्तस्मै दक्षिणामादिश्य धर्मदेशनां कृत्वा प्रक्रान्तः। अथ कैनेय ऋषिर्यत्तत्रोत्पादनधर्मकं सर्वं विसर्जनधर्मकं कृत्वा पञ्चशतपरिवारो येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः। उपसङ्क्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वैकान्तेऽस्थात्। एकान्तस्थितः कैनेय ऋषिर्भगवन्तमिदमवोचत्। लभेयाहं भदन्त स्वाख्याते धर्मविनये प्रव्रज्यामुपसम्पदं [G. M. 266] भिक्षुभावं चरेयमहं भगवतोऽन्तिके ब्रह्मचर्यमिति। लब्धवान् कैनेय ऋषिः पञ्चशतपरिवारः स्वाख्याते धर्मविनये प्रव्रज्यामुपसंपदं भिक्षुभावम्।

अथ भगवांस्तद्भिक्षुसहस्रं प्रव्रज्योपसम्पाद्य नद्याः प्रभद्रिकायास्तीरे वासमुपगतश्छत्राम्बुवने। तत्र भगवता पञ्चभिक्षुशतान्यायुष्मते ब्राह्मणकप्फिणाय दत्तानि। अर्धतृतीयान्यायुष्मते महामौद्गल्यायनाय। अर्धतृतीयान्यायुष्मते शारिपुत्राय। तत्र ये आयुष्मता ब्राह्मणकप्फिणेनावचोदितास्तैः सर्वक्लेशप्रहाणादर्हत्त्वं साक्षात्कृतम्। ये आयुष्मता महामौद्गल्यायनेन तैरनागामिफलम्। ये आयुष्मता शारिपुत्रेण तैः स्रोतआपत्तिफलम्।

भिक्षवः संशयजाताः सर्वसंशयच्छेत्तारं बुद्धं भगवन्तं पप्रच्छुः। पश्य भदन्त भगवता आयुष्मान् शारिपुत्रो महाप्रज्ञानामग्र्यो व्याकृतः आयुष्मांश्च महामौद्गल्यायनो महर्धिकानां महानुभावानाम्। अथ च पुनर्ये आयुष्मता ब्राह्मणकप्फिणेनावचोदितास्तैरर्हत्त्वं साक्षात्कृतम्। ये आयुष्मता महामौद्गल्यायनेन तैरनागामिफलम्। येआयुष्मता शारिपुत्रेण तैः स्रोतआपत्तिफलम्। भगवानाह। भिक्षव एतर्हि यथा तथातीतेऽप्यध्वनि ये ब्राह्मणकप्फिणेनावचोदितास्ते आरूप्यधातौ प्रतिष्ठिताः। ये मौद्गल्यायनेन ते रूपधातौ। ये शारिपुत्रेण ते पञ्चस्वभिज्ञासु प्रतिष्ठिताः। तच्छ्रूयताम्।

भूतचरं भिक्षवोऽन्यतरस्मिन्नरण्यायतने द्वौ ऋषी प्रतिवसतः। प्रत्येकं पञ्चशत- [G. M. 267] परिवारः। यावदपरेण समयेन तयोरेकः कालगतः। ततस्तस्य माणवका गुरुवियोगदुःखदौर्मनस्यसन्तप्ता इतश्चामुतश्च परिभ्रमन्तस्तस्य द्वितीयस्यर्षेः सकाशमुपसक्रान्ताः। तेनते दृष्टा अश्रुपर्याकुलेक्षणाः पृष्टाश्च। माणवका योऽसौ युष्माकमुपाध्यायः कालगतः। स संलक्षयति। ममात्ययान्माणवकानामीदृशी समवस्था भविष्यति। यत्त्वहमेषामुपसंग्रहं

कुर्यामिति । तेन ते समावासिता उपसंगृहीताश्च । यावदपरेण समयेन सोऽपि ऋषिर्ग्लानः संवृत्तः । तस्य त्रयोऽग्रयशिष्याः । तनैकैकस्य पञ्चशतानि दत्तानि । द्वितीयस्यार्धतृतीयानि । तृतीयस्यार्धतृतीयानि । स कालधर्मेण संयुक्तः । तत्र यस्य पञ्चशतानि दत्तानि तेन तथावचोदितानि यथा आरूप्यधातौ प्रतिष्ठापितानि । यस्यार्धतृतीयानि तेन तथावचोदितानि यथा रूपधातौ प्रतिष्ठापितानि । यस्याप्यर्धतृतीयानि तेन तथावचोदितानि यथा पञ्चस्वभिज्ञासु प्रतिष्ठापितानि । किं मन्यध्वे भिक्षवो योऽसौ ऋषिर्येन तानि पञ्चमाणवकशतान्यारूप्यधातौ प्रतिष्ठापितान्येष एवासौ कप्फिणो भिक्षुस्तेन कालेन तेन समयेन । येनार्धतृतीयानि रूपधातौ प्रतिष्ठापितान्येष एवासौ मौद्गल्यायनो भिक्षुः । येनाप्यर्धतृतीयानि शतानि पञ्चस्वभिज्ञासु प्रतिष्ठापितानि एष एवासौ शारिपुत्रो भिक्षुः । अपि तु भिक्षवो ये कप्फिणेनावचोदितास्ते तीक्ष्णेन्द्रियाः । ये मौद्गल्यायनेन ते मध्येन्द्रियाः । ये शारिपुत्रेण ते मृद्विन्द्रियाः । यदि शारिपुत्रेणावचोदिता नाभविष्यन् उष्मगता अप्यनयगता अभविष्यन् ।

सर्वे समग्राः शृणुत विप्रसन्नेन चेतसा । G. M. 268
प्रकाशयन् बुद्धवर्णं कैनेयजटिलस्तथा ॥४७०॥
एकस्मिन्समये शास्ता कैनेयस्य निवेशने ।
सश्रावको महावीरो भोजनेन निमन्त्रितः ॥४७१॥
अद्राक्षीद् ब्राह्मणः शैलः कैनेयस्य निवेशने ।
प्रतिजाग्र्यमानमशनं दृष्ट्वा कैनेयमब्रवीत् ॥४७२॥
विवाहः किं नु राजा वा राष्ट्रं वोपनिमन्त्रितम् ।
अथवा ते महाप्रज्ञ पृष्ट आचक्ष्व तन्मम ॥४७३॥

न मे विवाहो राजा वा राष्ट्रं वोपनिमन्त्रितम् ।
अग्रसत्त्वो मया बुद्धो भक्तेनोपनिमन्त्रितः ॥४७४॥

सोऽयं बुद्ध इति श्रुत्वा शैलः संवेगमागतः ।
क एष बुद्धः [कैनेय] पृष्ट आचक्ष्व तन्मम ॥४७५॥

अस्ति शाक्यकुले जातः स शास्ताप्रतिपुद्गलः ।
बुद्धिमान् सर्वधर्मेषु तस्माद् बुद्धो निरुच्यते ॥४७६॥

दृष्टं ह्यतीतं बुद्धेन तथा दृष्टमनागतम् ।
प्रत्युत्पन्नमथो दृष्टं संस्कारा [व्यय] धर्मिणः ॥४७७॥

यच्च किञ्चिदभिज्ञेयं सर्वं तद्वेत्ति तत्त्ववित् ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च तस्माद् बुद्धो निरुच्यते ॥ ४७८ ॥
अभिज्ञेयमभिज्ञातं भावनीयं च भावितम् ।
प्रहातव्यं प्रहीनं च तस्माद् बुद्धोनिरुच्यते ॥ ४७९ ॥
G. M. 269 जायमाने च यत्रेयं ससमुद्रा सपर्वता ।
प्रकंपिताभू [द्धरणी] तं नमस्ये कृताञ्जलिः ॥ ४८० ॥
निहतो येन मारश्च कृष्णबन्धुः सवाहनः ।
तथागतबलप्राप्तं तं नमस्ये कृताञ्जलिः ॥ ४८१ ॥
येन तद्द्वादशाकारं धर्मचक्रं प्रवर्तितम् ।
वाराणसीं पुरीं गत्वा तं नमस्ये कृताञ्जलिः ॥ ४८२ ॥
रागबन्धेन बद्धान् ये रागद्वेषाभिपीडितान् ।
बहून्मोचयते सत्त्वांस्तं नमस्ये कृताञ्जलिः ॥ ४८३ ॥
कुत्र बुद्धः स भगवान्कियद्दूरे विनायकः ।
अद्यैव शरणं यामि शाक्यपुत्रं प्रभाकरम् ॥ ४८४ ॥
गच्छ ब्राह्मण तेनेदं वनषण्डं मनोरमम् ।
गन्धर्वराजोपनिभं बुद्धं द्रक्ष्यस्यनुत्तरम् ॥ ४८५ ॥
कषायवस्त्रं द्युतिमन्तं हेमवर्णं हरित्त्वचम् ।
तद्घाटकमिवोत्तप्तं बिम्बं हेममयं यथा ॥ ४८६ ॥
सालवृक्षं कुसुमितं पुष्पितं कर्णिकारवत् ।
नानारत्नपरिच्छन्नं यूपं रत्नमयं यथा ॥ ४८७ ॥
समन्ततोऽवभासयति समन्ताद् व्यामतेजसा ।
आरोहपरिणाहेन न्यग्रोधपरिमण्डलः ॥ ४८८ ॥
सर्वकामरतिं हित्वा स्फीतं राज्यं सबान्धवम् ।
प्रव्रज्यामभिनिष्क्रान्तो विवेके रमते मुनिः ॥ ४८९ ॥
G. M. 270 सिंहवन्नदते च्छम्भी केसरी गन्धमादने ।
वनान्तरेष्वसंत्रस्तं बुद्धं द्रक्ष्यसि ब्राह्मण ॥ ४९० ॥
ब्रह्मस्वरं मंजुगिरं श्लक्ष्णवाचा स्मितोन्मुखम् ।
दुन्दुभिस्वरनिर्घोषं बुद्धं द्रक्ष्यसि ब्राह्मण ॥ ४९१ ॥

चन्द्रं वा गगने शुद्धं नक्षत्रपरिवारितम् ।
चन्द्रमण्डलसंकाशं बुद्धं द्रक्ष्यसि ब्राह्मण ॥ ४९२ ॥
वैरोचनं वा दीप्तांशुं भानुमन्तं नभस्तले ।
वीतान्धकारं राजन्तं बुद्धं द्रक्ष्यसि ब्राह्मण ॥ ४९३ ॥
यथार्षभं यूथपतिमचलं ककुदं स्थितम् ।
पुरषर्षभं दशबलं बुद्धं द्रक्ष्यसि ब्राह्मण ॥ ४९४ ॥
समुद्रमिव गम्भीरमप्रमेयं महोदधिम् ।
अचिन्त्यं ध्यायिनामग्र्यं बुद्धं द्रक्ष्यस्यनुत्तरम् ॥ ४९५ ॥
निर्यान्तं कृष्णपक्षाद्वा भानुमन्तमिवाम्बरे ।
ध्मायन्तमग्निस्कन्धं वा बुद्धं द्रक्ष्यसि गौतमम् ॥ ४९६ ॥
चक्रवर्ती यथा राजा सचिवैः परिवारितः ।
अर्हद्भिरिव संबुद्धः शोभते संपुरस्कृतः ॥ ४९७ ॥
वशवर्ती च कामेषु महाब्रह्मा यथेश्वरः ।
त्रिसहस्रं लोकधातुं वशी वर्तयते मुनिः ॥ ४९८ ॥
सत्यानि संप्रकाशयति मध्विव नीडकात् स्रवत् ।
श्रुत्वा यदुपशाम्यन्ति प्रतरन्ति महार्णवम् ॥ ४९९ ॥
दुःखं नैकप्रकारं च यच्च दुःखस्य संभवम् । G. M. 271
दुःखस्य च व्युपशमं मार्गं द्विचतुरङ्गिकम् ॥ ५०० ॥
अधनानां धनं दाता आतुरांश्च चिकित्सति ।
उपद्रुतानां शरणं दुःखान्मोचयति प्रजाः ॥ ५०१ ॥
सत्त्वानामन्धभूतानां मूढानामुत्पथचारिणाम् ।
ऋजुमार्गं प्रकाशयति क्षेमं निर्वाणगामिनम् ॥ ५०२ ॥
आदीप्तां रागद्वेषाभ्यां मोहप्रज्वलितां प्रजाम् ।
महामेघो यथा वृष्ट्या निर्वापयति महामुनिः ॥ ५०३ ॥
रूपवर्णबलोपेतः सदृशोऽस्य न विद्यते ।
नारायणसंहननः शैलो वा सुप्रतिष्ठितः ॥ ५०४ ॥
लाभालाभसुखैर्दुःखैर्निन्दयाथ प्रशंसया ।
यशोऽयशोभ्यामलिप्तः पङ्कजं वारिणा यथा ॥ ५०५ ॥

प्राणातिपाताद्विरतो नादत्तमभिनन्दति ।
सत्यावादी ब्रह्मचारी पैशुन्यात्स उपारतः ॥ ५०६ ॥
परुषं नान्युदीरयति मञ्जु कालेन भाषते ।
अभिध्या नास्य कामेषु मैत्रचित्तः स जन्तुषु ॥ ५०७ ॥
सत्यदर्शनसंपन्नः समाधिबलगोचरः ।
षडभिज्ञो महाध्यायो नभश्चर्या विगाहते ॥ ५०८ ॥
श्रृणोति विविधाञ्छब्दान् ये दिव्या ये च मानुषाः ।
चित्तं परेषां जानाति क्लिष्टं वा यदि वाशुभम् ॥ ५०९ ॥
G. M. 272 पूर्वं निवासकुशलो यत्र यत्रोषितः पुरा ।
च्युत्युपपादं जानाति सत्त्वानामागतिं गतिम् ॥ ५१० ॥
क्षीणास्रवो विसंयुक्त उपशान्तः सुनिर्वृतः ।
शान्तेन्द्रियः शान्तचित्तः पूर्णो वा ध्यायते हृदि ॥ ५११ ॥
नागं वा पद्मिनीमध्ये कुञ्जरं षष्टिहायनम् ।
प्रेक्षमाणस्तृप्यमानः प्रीतिं ब्राह्मण लप्स्यसे ॥ ५१२ ॥
ईदृशो भगवाञ्छैल वह्निस्कन्ध इव तेजसा ।
द्वात्रिंशत्तस्य गात्रेषु महापुरुषलक्षणाः ॥ ५१३ ॥
योऽपि वर्षशतं पूर्णं वर्णं भाषेत तायिनः ।
स पर्यन्तं नाधिगच्छेदप्रमेयस्तथागतः ॥ ५१४ ॥
एतं ब्राह्मण पश्यन्ति लाभस्तेषामनुत्तरः ।
दृष्ट्वा ये शरणं यान्ति तेषां लाभभरस्ततः ॥ ५१५ ॥
संविग्नो ब्राह्मणः शैलः श्रुत्वा वर्णं महामुनेः ।
विवेकचित्तसङ्कल्पः कैनेयमिदब्रवीत् ॥ ५१६ ॥
न मे मनुष्यभूतस्य वर्ण एतादृशः श्रुतः ।
श्रेष्ठोऽसौ सर्वलोकस्य यथा कैनेय भाषसे ॥ ५१७ ॥
मानध्वजं प्रहाय त्वं वणिजो वा धनार्थिकः ।
शुश्रुषुः पर्युपास्वैवं प्रीतिं ब्राह्मण लप्स्यसे ॥ ५१८ ॥
पञ्चभिः शतैर्माणवानां शिष्येभिः संपुरस्कृतः ।
निर्याति ब्राह्मणः शैलो येन बुद्धाश्रमः शुभः ॥ ५१९ ॥

विविक्तमल्पनिर्घोषं द्विजसङ्घनिषेवितम् । G. M. 273
पुष्पपादपसम्पन्नं देवानामिव नन्दनम् ॥ ५२० ॥
किन्नरीव्यालभरितं शाक्यपुत्रनिषेवितम् ।
आवासं धर्मराजस्य प्राविशद् ब्राह्मणस्ततः ॥ ५२१ ॥
अदान्तदमकं दृष्ट्वा सारथिं पुरुषोत्तमम् ।
शैलो वाचमुदीरयति भवान्कच्चिदनामयः ॥ ५२२ ॥
नेलया पूर्णया वाचा कलविङ्करुतस्वनः ।
बुद्धः प्रत्यवदच्छैलं तत् खल्वहमनामयः ॥ ५२३ ॥
अकिञ्चनोऽस्म्यनादानोऽछानघश्छिन्नसंशयः ।
विप्रमुक्तो विसंयुक्तो ह्यखिलोऽहमनास्रवः ॥ ५२४ ॥
चरामि विरजो लोके शुद्धः शुचि निरामयः ।
शुचि ब्राह्मण तेनास्मि सर्ववैरभयातिगः ॥ ५२५ ॥
तवापि स्वागतं शैल सन्निषीदेदमासनम् ।
मा परिक्लान्तकायोऽसि कच्चिद् ब्राह्मण ते सुखम् ॥ ५२६ ॥
सुखितोऽहं महावीर त्वां दृष्ट्वाद्य महामुनिम् ।
प्रतीतमानसस्तुष्टो भूषणैर्वा विभूषितः ॥ ५२७ ॥
अनुपूर्वमुदीर्याथ कथां तत्रानुपूर्विकीम् ।
ह्रीयमानो नीचमना न्यषीदद् ब्राह्मणस्ततः ॥ ५२८ ॥
अध्यापको मन्त्रधरस्त्रैविद्यो वेदपारगः ।
निषद्य ब्राह्मणः शैलो लक्षणानीक्षते मुनेः ॥ ५२९ ॥
अद्राक्षील्लोकनाथस्य त्रिंशद्गात्रेषु लक्षणान् । G. M. 274
द्वयोः काङ्क्षति शैलश्च कोषोपगतजिह्वयोः ॥ ५३० ॥
कथंकथी वैमतिको लक्षणानि महामुनेः ।
आङ्गिरसं सत्यनामसंबुद्धं परिपृच्छति ॥ ५३१ ॥
श्रुतानि यानि द्वात्रिंशल्लक्षणानि महामुनेः ।
द्वयं तत्र न पश्यामि तव गात्रेषु गौतम ॥ ५३२ ॥
कच्चित्कोषप्रतिच्छन्नवस्तिगुह्यमिहास्ति ते ।
रसनानुत्तमा वापि कच्चिज्जिह्वा न ह्रस्विका ॥ ५३३ ॥

कच्चित्प्रभूतजिह्वोऽसि जानीयां ते महामुने ।
निर्णामयाशु तनुकां काङ्क्षां व्यपनयस्व मे ॥ ५३४ ॥
कदाचित्कर्हिचिल्लोके उत्पद्यन्ते विनायकाः ।
उदुम्बरे वा कुसुमं दुर्लभो हि महामुनिः ॥ ५३५ ॥
वरि ग्रीष्माभितप्तो वा भोजनं वा बुभुक्षितः ।
आतुरो भेषजं यद्वच्छास्तारं पर्युपास्महे ॥ ५३६ ॥
नेल्या पूर्णया वाचा कलविङ्करुतस्वनः ।
बुद्धः प्रत्यवदच्छैलं काङ्क्षां ब्राह्मण निर्णुद ॥ ५३७ ॥
उभे च चक्षुषी श्रोत्रे प्रच्छादयति जिह्वया ।
प्रभूतया च्छादयति जिह्वया मुखमण्डलम् ॥ ५३८ ॥
रिद्ध्या विदर्शयति चाप्यृद्धिपादेषु कोविदः ।
अद्राक्षीद् ब्राह्मणः शैलो गुह्यं कोषावृतं मुनिः ॥ ५३९ ॥
G. M. 275 आवृढशल्यो निष्काङ्क्षो लक्षणानि महामुनेः ।
प्रहृष्टचित्तसंकल्पः शैलो वाचमुदैरयत् ॥ ५४० ॥
मन्त्रेष्वाप्तानि मे यानि द्वात्रिंशल्लक्षणान्यहम् ।
सर्वं तत्तव गात्रेषु परिपूर्णमनूनकम् ॥ ५४१ ॥
कल्याणवाक्सुचरितः सुजातः प्रियदर्शनः ।
मध्ये श्रमणसंघस्य भास्करो वा विरोचसे ॥ ५४२ ॥
कार्यं श्रमणभावेन किं तवोत्तमवर्णिनः ।
राजा त्वमर्हो भवितुं चक्रवर्ती नरर्षभः ॥ ५४३ ॥
चतुरङ्गबलोपेतो रत्नैः सप्तभिरेव च ।
वर्तयति क्षितौ चक्रं राजा भव महीपतिः ॥ ५४४ ॥
राजाहमस्मि शैलेति धर्मराजो ह्यनुत्तरः ।
धर्मेण चक्रं वर्तये इहाहं भूमिमण्डले ॥ ५४५ ॥
कल्योऽस्म्यहं कुले जातः क्षत्रियोऽस्म्यभिजातितः ।
वित्रास्य सबलं मारं प्राप्तः सम्बोधिमुत्तमाम् ॥ ५४६ ॥
स्मृतिर्ब्राह्मण चक्रं मे प्रज्ञा मे परिनायकः ।
वीर्यं हयः शीघ्रजवो धुरं वहति चोदितः ॥ ५४७ ॥

समाधिर्मे मणिश्रेष्ठो ह्यन्धकारे प्रभाकरः ।
उपेक्षा हस्तिनागश्च धुरं वहति चोदितः ॥ ५४८ ॥
स्त्री वै रतिः सरागाणां प्रीतिर्ब्राह्मिण मे रतिः ।
प्रसृष्टं ब्राह्मण श्रेष्ठं धनं गृहगतं मया ॥ ५४९ ॥
सप्त बोध्यङ्गरत्नानि सर्वलोकातिगानि ते । G. M. 276
प्रबोधयामि यैः सुप्तामन्धभूतामिमां प्रजाम् ॥ ५५० ॥
जिता मया दिशः सर्वाः प्रतिशत्रुर्न विद्यते ।
चतस्रो मे पर्षदश्च चतुरङ्गं बलं मम ॥ ५५१ ॥
अध्यावसामि नगरं पूर्वबुद्धनिषेवितम् ।
रिद्धयारामोपसंपन्नं मार्गनिर्मितचत्वरम् ॥ ५५२ ॥
सूत्रान्तजातकाकीर्णं महापुरुषसेवितम् ।
त्रयो विमोक्षद्वाराणि स्मृत्यारक्षाभिगोपितम् ॥ ५५३ ॥
ह्रीव्यपत्राप्यसंपन्नः अहं राजातथागतः ।
धर्मयुद्धं मया दत्तं धर्मभेरी पराहता ॥ ५५४ ॥
वित्रास्य सबलं मारमभिषिक्तोऽस्मि बोधये ।
सुभाविता अप्रमाणाः सन्ति चाभरणानि मे ॥ ५५५ ॥
ब्राह्मा विहाराश्चत्वारः क्लेशानां परिवारणाः ।
परप्रवादा विहता विध्वस्ता विरूढीकृताः ॥ ५५६ ॥
मम सम्यक्त्वं लोकेऽस्मिन्नालोकं प्राणिनां ददत् ।
छिन्न दृग् ज्ञानशस्त्रेण विवेकश्चायुधं मम ॥ ५५७ ॥
रिद्धिपादः अवस्थानं शमथो मुष्टिसंग्रहः ।
शीलरथो नन्दिघोषः सारथिर्मे विपश्यनः ॥ ५५८ ॥
सन्नाहः क्षान्तिः सौरत्यं संग्रामो मार्गभावनः ।
कलापः पञ्चेन्द्रियाणि येभिर्निवरणं हतम् ॥ ५५९ ॥
चत्वारः सम्यक्प्रहाणा येभिः क्लेशा निसूदिताः । G. M. 277
शूरयुद्धं मया दत्तं धर्मभेरी मया हता ।
वित्रास्य सबलं मारमभिषिक्तोऽस्मि बोधये ॥ ५६० ॥
अविद्यां विद्यया हत्वा स्कन्धानामुदयव्ययम् ।
संग्रामशीर्षमुत्तीर्णो बुद्धोऽहं बोधये प्रजाम् ॥ ५६१ ॥

त्रयो लोके महाचौरा यैरियं बाध्यते प्रजा ।
रागो द्वेषश्च मोहश्च सर्वे ते नाशिता मया ॥ ५६२ ॥
अर्हंश्च दक्षिणेयोऽस्मि षडभिज्ञो बलोद्यतः ।
सुक्षेत्रे प्रतिपन्नानामाहुतीनां प्रतिग्रहः ॥ ५६३ ॥
आरभ्य परमं वीर्यमास्रवा निहता मया ।
महान्तमोघमुत्तीर्णो मुह्यमानेष्ववस्थितः ॥ ५६४ ॥
दंष्ट्राबली यथा सिंह आसाद्य प्राणिनो वने ।
समं तेषु प्रहरति बाल्ये मध्ये महल्लके ॥ ५६५ ॥
तथैव लोके संबुद्धो नरसिंहो विनायकः ।
समं धर्मं प्रकाशयति बालमध्यमहात्मसु ॥ ५६६ ॥
आतुरस्य च मे ह त्वं कांक्षां विनय गौतम ।
भवान् हि शल्यहन्त्रीणां वरश्चालोकवेदिनाम् ॥ ५६७ ॥
विनय शाम्य ते कांक्षामधिमुच्यस्व ब्राह्मण ।
दुर्लभं दर्शनं भवति संबुद्धानां यशस्विनाम् ॥ ५६८ ॥
G. M. 278 यस्येह दुर्लभो भवति प्रादुर्भावः कदाचन ।
सोऽहं ब्राह्मण संबुद्धो धर्मराजो निरुत्तरः ॥ ५६९ ॥
संबुद्धोऽस्मीति वदसि शैलोवाच तथागतम् ।
प्रवर्तयसि केवलं चक्रं यथा गौतम भाषसे ॥ ५७० ॥
सेनापतिः को भवतः श्रावकः शास्तुरात्मजः ।
यत्त्वया वर्तितं चक्रमनुवर्तयति पण्डितः ॥ ५७१ ॥
अस्ति मे श्रावको ब्रह्मन्सदृशः प्रज्ञयात्मजः ।
उपतिष्य इति ख्यातः शारिपुत्रो बहुश्रुतः ॥ ५७२ ॥
सर्वग्रन्थविसंयुक्त उपशान्तो निरास्रवः ।
यन्मया वर्तितं चक्रमनुवर्तयति पण्डितः ॥ ५७३ ॥
अहो [सं] बुद्ध आश्चर्यमहो श्रावकसंपदः ।
लोकेश्वाश्चर्यमुत्पन्नमहो रत्नत्रयं परम् ॥ ५७४ ॥
अहं वदामि भद्रं ते श्रावकत्वमुपागतः ।
अहो धर्मरसं पीत्वा भविष्यामि सुनिर्वृतः ॥ ५७५ ॥

प्रहृष्टचित्तसंकल्पः संव्यग्रो ब्राह्मणस्ततः ।
विवेकचित्तसंकल्प इदं पर्षदमब्रवीत् ॥ ५७६ ॥
इदं भवन्तः श्रृणुत चक्षुष्मान् भाषते यथा ।
शल्यहन्ता महाध्यायी वने नदति सिंहवत् ॥ ५७७ ॥
य इच्छन्त्यनुगच्छन्तु ये नेच्छन्ति व्रजन्तु ते ।
अद्यैव प्रव्रजिष्यामि वरप्रज्ञस्य शासने ॥५७८॥
सुचीर्णे ब्रह्मचर्येऽस्मिन्मार्गे चैव सुभाविते । G. M. 279
प्रव्रज्या सफला भवत्यप्रमादविहारिणः ॥५७९॥
रोचते चेदियं तव प्रव्रज जिनशासने ।
छित्त्वेह ब्राह्मण जटे प्रव्रजिष्यामहे वयम् ॥५८०॥
प्रहृष्टचित्तसंकल्पो दशाङ्गुलिकृताञ्जलिः ।
अवदद् ब्राह्मणः शैलो धृत्वैकांसं सचीवरम् ॥५८१॥
पंचशता मानवा एते तिष्ठन्ति प्राञ्जलीकृताः ।
लभेमहे साधु मुने प्रव्रज्यामुपसंपदम् ॥५८२॥
ततः कारुणिकः शास्ता महर्षिरनुकम्पकः ।
एहि भिक्षव इत्याह स तेषामुपसंपदा ॥५८३॥
शारिपुत्रो महाप्राज्ञो मौद्गल्यायन ऋद्धिमान् ।
ब्राह्मण कप्फिणस्थविरः [प्र] तिभानगतिं गतः ॥५८४॥
नदीसुन्दरिकातीरे वनषण्डे मनोरमे ।
तांस्तत्रावदन् स्थविरा प्रतिभानेषु कोविदाः ॥५८५॥
तेभ्यस्तं धर्ममाज्ञाय कथां तत्रानुलोमिकीम् ।
न चिरस्य विसंयुक्ता उत्तमार्थे प्रतिष्ठिताः ॥५८६॥
ते दृष्टलाभाः सुखिता दृष्टधर्माभिनिर्वृताः ।
ते पश्यन्ति प्रमुदिताः संबुद्धं लोकनायकम् ॥५८७॥
सद्धर्मं च धनश्रेष्ठं शिक्षां च जिनवर्णिताम् ।
नमस्यन्त्यप्रमादं च समाधिं प्रतिसंस्तरम् ॥५८८॥
तस्मादिहात्मकामेन माहात्म्यमभिकाङ्क्षताम् । G. M. 280
बुद्धं धर्मं च संघं च सत्कृतिं शरणं व्रजेत् ॥५८९॥

एतद्धि शरणं लोके वर्णितं तत्त्वदर्शिना ।
उपद्रुतानां त्रस्तानां सर्वसौख्यप्रदायकम् ॥५९०॥

आदित्यबुद्धो बुद्धस्य धर्म्यं माहात्म्यमुत्तमम् ।
शासनं धर्मराजस्य भजेन्मोक्षार्थिकः सदा ॥५९१॥

कैनेयगाथाः समाप्ताः ॥

अथ भगवान् काशीषु जनपदे चारिकां चरन् काशीपट्टमनुप्राप्तः । तस्मिंश्च काशीपट्टे शोभितपूर्विणौ द्वौ पितापुत्रौ प्रव्रजितौ । पुत्रः कथयति । भगवान् श्रावकसंघः काशीषु जनपदे चारिकां चरन्निहानुप्राप्तः श्रान्तकायो भगवान्भिक्षुसंघश्च । यन्नु वयं भगवन्तं सश्रावकसंघं यवागूपानेनोपनिमन्त्रयामः । तत्किं त्वं पेयां समुपनयसि आहोस्विद्भिक्षुसंघमुपनिमंत्रयसीति । गच्छ त्वं भिक्षुसंघमुपनिमंत्रय । अहं पेयां समुपानयामीति । तेन भिक्षुसंघ उपनिमंत्रितः । सोऽप्यादर्शं गृहीत्वा वीथीं गतः । G. M. 281 तेन तस्यां श्रेष्ठी दृष्टो दीर्घकेशश्मश्रुः । तस्य तेनादर्श उपदर्शितः । स कथयति । आर्य एतदप्यस्ति ते कौशल्यम् । स कथयति । अस्ति । अवतारय । सोऽवतारयितुमारब्धो गृहपतिर्मिद्धमवक्रान्तः । अवतारिते प्रतिबुद्धः । स कथयति । आर्यावतारितम् । गृहपते अवतारितम् । सन्तुष्टः कथयति । आर्य अतीव परितुष्टोऽस्मि । वद कं ते वरमनुप्रयच्छामीति । स कथयति । मया बुद्धप्रमुखो भिक्षुसंघो यवागूपानेनोपनिमंत्रितः । यवागूमनुप्रयच्छेति । स कथयति । आर्य किं ते यवागूपानेन । प्रणीतं खादनीयभोजनीयमनुप्रयच्छामि । गच्छोपनिमन्त्रयस्वेति । आरोग्यमित्युक्त्वासौ प्रक्रान्तः । ततोऽसौ गृहपतिः शुचिप्रणीतं खादनीयभोजनीयं पूर्ववद्यावत्पुरस्ताद्भिक्षुसंघस्य प्रज्ञप्त एवासने निषण्णस्तत्र प्रणीतं खादनीयभोजनीयं चार्यते । भिक्षवः संलक्षयन्ति । वयं लूहेनोपनिमन्त्रिताः । अयं च प्रणीत आहारः । कथं वयं प्रतिगृह्णीम इति । तेन प्रतिगृह्णन्ति । एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । यदि लूहेनोपनिमन्त्रितः प्रणीतं लभते परिभोक्तव्यम् । नात्र कौकृत्यं करणीयम् ।

भगवान् संलक्षयति । यः कश्चिदादीनवो भिक्षवो जातीयं भाण्डं धारयन्ति । तस्मान्न भिक्षुणा शिल्पमुपदर्शयितव्यम् । न तावज्जातीयेन तावज्जातीयं भाण्डमुपस्थापयितव्यम् । उपस्थापयति सातिसारो भवति स्थापयित्वा वैद्यपूर्विणां शस्त्रकोषं कायस्थपूर्विणामपि भाजनं सूचिकप्रव्रजितानां सूचीगृहमिति ।

भगवान्मल्लेषु जनपदे चारिकां चरन् पापामनुप्राप्तः। पापायां विहरति जल्लूकावन- G. M. 282
षण्डे। पापायां रोचो नाम मल्लमहामात्रः प्रतिवसति। आयुष्मत आनन्दस्य मातुलः। सोऽतीवाश्राद्धः। अश्रौषुः पापेया मल्ला भगवान् मल्लेषु जनपदे चारिकां चरन् पापामनुप्राप्तः पापायां विहरति जल्लूकावनषण्ड इति। श्रुत्वा च पुनः संजल्पं कुर्वन्ति। भवन्तः श्रूयते भगवान्मल्लेषु जनपदे चारिकां चरन् पापामनुप्राप्तः पापायां विहरति जल्लूकावनषण्ड इति। सचेदस्माकमेकैको बुद्धप्रमुखं भिक्षुसंघं भोजयिष्यति अपरेऽवकाशं न लप्स्यन्ते। सर्वथा क्रियाकारं व्यवस्थापयामः। न केनचिदस्माकमेकाकिना बुद्धप्रमुखो भिक्षुसंघो भोजयितव्यः। समस्ता एव वयं भोजयिष्यामः। यो युष्माकमेकाकी भोजयति स गणेन षष्टिं कार्षापणान् दण्ड्य इति। अथ पापेया मल्लाः सर्वे संभूय येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्ताः। उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा एकान्ते निषण्णाः। एकान्तनिषण्णान् पापेयान् मल्लान् भगवान्धर्म्यया कथया संदर्श्य पूर्ववद्यावत्संप्रहर्ष्य तूष्णीम्। अथ पापेया मल्ला उत्थायासनादेकांसमुत्तरासंगं कृत्वा येन भगवांस्तेनाञ्जलिं प्रणमय्य भगवन्तमिदमवोचत्। अधिवासयत्वस्माकं भगवन् श्वोऽन्तर्गृहे भक्तेन सार्धं भिक्षुसंघेन। अधिवासयति भगवान् पापेयानां मल्लानां तूष्णींभावेन। अथ पापेया मल्ला भगवतस्तूष्णींभावेनाधिवासनां विदित्वा भगवतो भाषितमभिनन्द्यानुमोद्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वोत्थायासनात्प्रक्रान्तः। रोचो
मल्लमहामात्रस्तत्रैवास्थात्। स आयुष्मता आनन्देनोक्तः। रोच किं त्वं श्राद्धः संवृत्तः। G. M. 283
स कथयति। नाहं श्राद्धः संवृत्तः। किन्तु गणेन क्रियाकारः कृतः। पूर्ववद्यावत्षष्टिं कार्षापणान् दण्ड्य इति। त्वं नाम दण्डभयाद्भगवन्तं दर्शनायोपसंक्रान्तः। एवं भदन्तानन्द। अथायुष्मानानन्दो रोचं मल्लमहामात्रमादाय येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः। उपसंक्रम्य भगवन्तमिदमवोचत्। अयं भदन्त रोचो मल्लमहामात्रो न बुद्धेऽभिप्रसन्नो न धर्मे न संघेऽभिप्रसन्नः। साध्वस्य भगवांस्तथा धर्मं देशयद् यथैष बुद्धेऽभिप्रसीदेद् धर्मे संघे अभिप्रसीदेदिति। अधिवासयति भगवानायुष्मत आनन्दस्य तूष्णींभावेन। अथ भगवता रोचस्य महामात्रस्य तादृशी धर्मदेशना कृता यां श्रुत्वा रोचो मल्लमहामात्रो बुद्धेऽभिप्रसन्नो धर्मे संघेऽभिप्रसन्नः। अथ रोचो मल्लमहामात्रः उत्थायासनादेकांसमुत्तरासंगं कृत्वा येन भगवांस्तेनाञ्जलिं प्रणमय्य भगवन्तमिदमवोचत्। अधिवासयतु मे भगवान् श्वोऽन्तर्गृहे भक्तेन सार्धं भिक्षुसंघेन। निमन्त्रितोऽस्मि रोच तत्प्रथमतः पापेयैर्मल्लैः। अधिवासयतु मे भगवानहं तथा करिष्यामि यथा पापेया मल्ला अनुज्ञास्यन्ति। सचेत्ते रोच पापेया मल्ला अनुज्ञास्यन्ति एवं तेऽहमधिवासयामि। अथ रोचो मल्लमहामात्रो भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वोत्थायासनात् प्रक्रान्तो येन पापेया मल्लास्तेनोप-

संक्रान्तः। उपसंक्रम्य पापेयान् मल्लानिदमवोचत्। आगमयन्तु तावद् भवन्तो यावदहं G. M. 284 तत्प्रथमतरं भगवन्तं भोजये भिक्षुसंघं च। पश्चाद्युष्माकमपि न दुष्करं भविष्यति भगवन्तं भोजयितुं भिक्षुसंघं च। ते कथयन्ति। अस्माभिस्तत्प्रथमतरं बुद्धप्रमुखो भिक्षुसंघ उपनिमन्त्रितो न वयमनुजानीम इति। स कथयति। यदि नानुजानीथ एकं खाद्यकं चारयामि पानकं चेति। तत्र ये श्राद्धास्ते कथयन्ति। भवन्त अश्राद्ध एषः। अनुजानीमः सचेत् संघगता तेन दक्षिणा प्रतिष्ठापिता भवति। तैरनुज्ञातम्। ततस्तेन शिल्पिन आहूय उक्ताः। भवन्तस्तादृशं खाद्यकं सज्जीकुरुत येनेकेनैव पर्याप्तिर्भवति अहं सर्वोपकरणानि ददामीति। तेन नानासुगन्धिद्रव्यादिसंयुतान्युपकरणानि दत्तानि। तैर्नानासुगन्धिद्रव्य-परिपूर्णं खाद्यकं कृतम्। येनैकेनैवैकस्य पर्याप्तिर्भवति। अथ पापेया मल्लास्तामेव रात्रिं शुचिप्रणीतं खादनीयभोजनीयं समुपानीय पूर्ववद्यावत्पुरस्ताद्भिक्षुसंघस्य प्रज्ञप्त एवासने निषण्णाः। ततो रोचो मल्लमहामात्रः खाद्यकं चारयितुमारब्धः पानकं च। भिक्षवः कौकृत्येन न परिभुञ्जन्ति। भगवानाह। दानपतिरवलोकयितव्य इति। भिक्षुभिः पापेया मल्ला अवलोकिताः। कथयन्ति। आर्या लक्षिता वयं रोचेन मल्लमहामात्रेण। प्रतिगृह्णी-ध्वमिति। ततो रोचेन मल्लमहामात्रेण खाद्यकं चारितम्। तेनैव भिक्षूणां पर्याप्तिर्जाता। भगवान् दक्षिणादेशनां कृत्वा प्रक्रान्तः। पापेयानां मल्लानामसावाहारः परिभोगं न गतः।

अपरस्मिन्दिवसे भिक्षवः पिण्डपातं प्रविष्टाः। ब्राह्मणगृहपतिभिरुच्यन्ते। एहि G. M 285 बुद्ध एहि धर्म एहि संघ इदं गृहाणेति। भिक्षवः कौकृत्येन प्रतिगृह्णन्ति। भगवानाह। प्रष्टव्यः किं ममानुप्रयच्छथ आहोस्विद् योऽसौ भगवान् द्विपदानामग्र्य इति। यदि कथयन्ति योऽसौ भगवान्द्विपदानामग्र्य इति। न स्वीकर्तव्यम्। अथ कथयन्ति। त्वमेवास्माकं बुद्ध इति प्रतिग्रहीतव्यम्। नात्र कौकृत्यं करणीयम्। एवं धर्मे वक्तव्यं योऽसौ विरागाणामग्र्य इति। संघे वक्तव्यं योऽसौ गणानामग्र्य इति। विस्तरेण योजयितव्यम्।

श्रावस्त्यां निदानम्। अन्यतमेन गृहपतिना बुद्धप्रमुखो भिक्षुसंघो जेन्ताकेनोप-निमंत्रितः। तेन खलु समयेनायुष्मान् स्वातिर्नवागतस्तरुणोऽचिरप्रव्रजितः अचिरागत इमं धर्मविनयम्। स संलक्षयति। उक्तं भगवता यैश्चाल्पं दत्तं यैश्च प्रभूतं दत्तं यैश्च प्रणीतं दत्तं यैश्चात्तमनस्कैः परिकर्म कृतं यैश्च प्रसन्नचित्तैरभ्यनुमोदितं सर्वे ते पुण्यस्य भागिनो भवन्ति। यत्त्वहं परिकर्म कुर्यामिति। स काष्ठं पाटयितुमारब्धो यावदन्यतमस्मात्पूतिदारु-सुषिरान्निष्क्रम्याशीविषेण दक्षिणे पादाङ्गुष्ठे दष्टः। स विषेण संमूर्छितो भूमौ पतितो लाला वाहयति मुखं च विभण्डयति अक्षिणी च सम्परिवर्तयति। स तथा विह्वलो

ब्राह्मणगृहपतिभिर्दृष्टः । ते कथयन्ति । भवन्तः कतरस्यायं गृहपतेः पुत्र इति । अपरैः समाख्यातम् । अमुकस्य इति । ते कथयन्ति । अनाथानां श्रमणशाक्यपुत्रीयाणां मध्ये प्रव्रजितः । यदि न प्रव्रजितोऽभविष्यत् ज्ञातिभिरस्य चिकित्सा कारिता अभविष्यदिति । एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । वैद्यं पृष्ट्वा चिकित्सा कर्तव्येति । G. M. 286
भिक्षुभिर्वैद्य पृष्टः । स कथयति । आर्या विकृतभोजनमनुप्रयच्छतेति । एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । दातव्यं वैद्योपदेशेनेति । भिक्षवो न जानते कीदृशं विकृतभोजनमिति । तैर्वैद्यः पृष्टः । स कथयति । आर्या युष्माकमेव शास्ता सर्वज्ञो भगवान्सर्वदर्शी स एव ज्ञास्यतीति । भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । विकृतभोजनं भिक्षव उच्चारः प्रस्रावश्छायिका मृत्तिका च । तत्र उच्चारः अचिरजातकानां वत्सकानां तेषामेव च प्रस्रावः । छायिका पञ्चानां वृक्षाणाम् । काञ्चनस्य कमीबलस्याश्वत्थस्योदुम्बरस्य न्यग्रोधस्य । मृत्तिका पृथिव्यां चतुरङ्गुलमपनीयोद्धर्तव्या इति विकृतभोजनमिति ।

ततो भिक्षुभिरायुष्मतः स्वातेर्विकृतभोजनं दत्तम् । तथापि न स्वस्थीभवति । एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । शक्ष्यसि त्वमानन्द ममान्तिकान्महामायूरीं विद्यामुद्गृह्य पर्यवाप्य स्वातेर्भिक्षो रक्षां कर्तुं परित्राणं परिग्रहं विषदूषणं दण्डपरिहारं विषनाशनं सीमाबन्धं धरणीबन्धं च । भाषतां भगवान् श्रोष्यामि । अथ भगवांस्तस्यां वेलायामिमां महामायूरीं विद्यां भाषते स्म ।

नमो बुद्धाय नमो धर्माय नमः संघाय । G. M. 287

तद्यथा अमले विमले निर्मले मंगले हिरण्ये हिरण्यगर्भे भद्रे सुभद्रे समन्तभद्रे श्रीभद्रे सर्वार्थसाधनि परमार्थसाधनि सर्वानर्थप्रशमनि सर्वमङ्गलसाधनि मनसे महामानसे अच्युते अद्भुते अत्यद्भुते मुक्ते मोचनि मोक्षणि । अरजे विरजे अमृते अमरे [अमरणि] ब्रह्मे ब्रह्मस्वरे पूर्णे पूर्णमनोरथे मुक्ते जीवते रक्ष स्वातिं सर्वोपद्रवभयरोगेभ्यः स्वाहा ।

एवं भदन्तेत्यायुष्मानानन्दो भगवतोऽन्तिकान्महामायूरीं विद्यामुद्गृह्य पर्यवाप्य स्वातेर्भिक्षोः स्वस्त्ययनं कृतम् । निर्विषश्च संवृत्तो यथा पौराणः ।

भिक्षवः संशयजाताः सर्वसंशयच्छेत्तारं बुद्धं भगवन्तं पप्रच्छुः । आश्चर्यं भगवन् यावच्च भगवता महामायूरी विद्या उपकरा बहुकरा च । न भिक्षव एतर्हि यथा ममातीतेऽप्यध्वन्यक्षणप्रतिपन्नस्य विनिपतितशरीरस्यापि महामायूरी विद्याराजा उपकरा बहुकरा च । तच्छ्रूयताम् ।

भूतपूर्वं भिक्षवो हिमवति पर्वतराजे दक्षिणे पार्श्वे सुवर्णावभासो नाम मयूरराजः प्रतिवसति स्म। सोऽनया महामायूर्या विद्यया काल्यं स्वस्त्ययनं कृत्वा दिवा स्वस्त्ययनेन विहरति। सोऽयं स्वस्त्ययनं कृत्वा रात्रौ स्वस्त्ययनेन विहरति। सोऽपरेण समयेन संबहुलाभिर्वनमयूरीभिः सार्धमारामेणारामसुद्यनेनोद्यानं पर्वतपार्श्वेण पर्वतपार्श्वमत्यर्थं
G. M. 288 कामरागरक्तः कामेऽनुगृद्धो ग्रथितो मूर्छितो मदमत्तः प्रमूढः प्रमूर्छितः प्रविचरन्प्रमादादन्यतरं पर्वतविवरमनुप्रविष्टः। स तत्र दीर्घरात्रं प्रत्यर्थिकैः प्रत्यमित्रैर्हिंसकैरवतारप्रेक्षिभिर्मयूरपाशैर्बद्धः। सोऽप्यत्र मध्यगतः प्रमूढः स्मृतिं च लब्ध्वा इमामेव महामायूरीं विद्यां मनस्यकार्षीत्। तद्यथा अमले विमले निर्मले मङ्गल्ये हिरण्ये हिरण्यगर्भे भद्रे सुभद्रे समन्तभद्रे श्रीभद्रे सर्वार्थसाधनि परमार्थसाधनि सर्वानर्थप्रशमनि सर्वमङ्गल्यसाधनि मनसि मानसि महामानसि अच्युते अद्भुते अत्यद्भुते मुक्ते मोचनि मोक्षणि अरजे विरजे अमरे अमृते [अमराणि] ब्रह्मे ब्रह्मस्वरे पूर्णे पूर्णमनोरथे मुक्ते जीवते रक्ष मां सर्वोपद्रवेभ्यः स्वाहा।

स मयूरपाशांश्छित्त्वा निष्पलानः। किं मन्यध्वे भिक्षवो योऽसौ सुवर्णावभासो नाम मयूरराजस्तेन कालेन तेन समयेन। तदापि मम महामायूरी विद्या उपकरा च बहुकरा च एतर्ह्यपि मम महामायूरी विद्या उपकरा च बहुकरा चेति। पश्य भदन्त यावच्च भगवतः स्वातेर्भिक्षोर्विद्यया स्वस्त्ययनं कृतम्। न भिक्षव एतर्हि यथातीतेऽप्यध्वनि। तच्छ्रूयताम्।

भूतपूर्वं भिक्षवो वाराणस्यां नगर्यां नागमण्डलिकोऽन्यतमः क्षत्रियदारकः सर्पेण दष्टः। स कालगतः। नागमण्डलिकेन विद्यया तस्य स्वास्थ्यं कृतम्। किं मन्यध्वे भिक्षवो योऽसौ नागमण्डलिकः अहं स तेन कालेन तेन समयेन। योऽसौ दारकः स्वातिर्भिक्षुस्तेन कालेन तेन समयेन।

॥ भैषज्यवस्तु समाप्तम् ॥

चीवरवस्तु

चीवरवस्तुनि पिण्डोद्दानम् । G. M. 3

जीवको भाङ्गकश्चैव तथा दीर्घदशानि च ।
वर्षाछिन्नश्च विज्ञेयः
कालक्रिया उपनन्दो ग्लानो भवति पश्चिमः ॥१॥
पिण्डोद्दानम् ।
जीवकश्छिन्नकाश्चीणि वर्षाशाटी निषीदनम् ।
कण्डुसुगतकौशेया ऊर्णा शाणक-क्षौमकाः ॥२॥
उद्दानम् ।
खण्डो गोपश्च सिंहश्च वैशाली-गमनं तथा ।
चेला ऋषिकोपश्च आम्रपाल्यभयेन च ॥३॥
श्रेष्ठी-भार्या जीवकोत्पत्तिः वैद्यकस्य च आगमः ।
तक्षशिला भद्रङ्कर उदुम्बरः कार्षमापकः ॥४॥
रोहितकः राजोद्यानं मथुरा मल्लस्त्रियाहि च ।
यमुना शिवपथिका वैशाल्यामक्षि शतपदी सप्त ।
राजगृहे पञ्चवस्तूनि जीवकवर्गः समुद्दितः ॥५॥

विदेहेषु विदेहराजो राज्यं कारयति ऋद्धं च स्फीतं च क्षेमं च सुभिक्षं चाकीर्णबहुजनमनुष्यं च । तस्य खण्डप्रमुखानि पञ्चामात्यशतानि । खण्डोऽमात्यो धर्मेण राज्यं कारयति न्यायतश्च व्यवहारान्पश्यति यतः सर्व एव जनकायस्तन्मुखोऽवस्थितः । तेन सदृशात् कुलात् कलत्रमानीतम् । स तया सार्धं क्रीडति रमते परिचारयति । तस्य क्रीडतो G. M. 4
रममाणस्य परिचारयतः पुत्रो जातः । तस्य त्रीणि सप्तकान्येकविंशति दिवसान्पूर्ववद्यावद् गोप इति नामधेयं व्यवस्थापितम् । भूयोऽप्यस्य क्रीडतो रममाणस्य परिचारयतः पुत्रो जातः । तस्यापि पूर्ववद्विस्तरेण सिंह इति नामधेयं व्यवस्थापितम् । गोपः सिंहश्च क्रमशस्तरुणौ संवृत्तौ । खण्डोऽमात्यः पूर्वमेव शूरो विक्रान्तः पञ्चसु स्थानेषु कृतावी येनामात्यानामग्रः । यदा पुत्रबली जातस्तदा भूयस्या मात्रया सर्वामात्यानभिभूयावस्थितः । ततस्तेऽमात्या उपहततेजसः परस्परं सञ्जल्पं कृत्वा सञ्जातामर्षा राज्ञः सकाशं गताः । ततोऽवसरं ज्ञात्वा राजानमूचुः । देव को राजा । राजा कथयति । कुतो भवतां

विमर्षोऽहं राजा कोऽन्य इति। ते कथयन्ति। देव खण्डो राजा न देवः। यदि तस्याभिरुचितं स्याद्देवं राज्याच्च्यावयित्वा स्वयमेव पट्टं बद्ध्वा राज्यैश्वर्याधिपत्यं कारयेदिति। राजा संलक्षयति। सर्व एते तेनाभिभूतास्तेन भेदं कुर्वन्तीति। यावदपरेण समयेन राजा अमात्यगणपरिवृतस्तिष्ठति। खण्डश्चाग्रामात्योऽर्थिप्रत्यर्थिशतसहस्रपरिवृतो राजकुलं प्रविष्टः। पूर्णं तद्राजकुलमवस्थितम्। यदा तु राजकृतिं कृत्वा निष्क्रान्तस्तदा तद्राजकुलं शून्यमवस्थितम्। राजा कथयति। भवन्तः सर्व एवायं जनकायो निष्क्रामति। अमात्यैरवतारो लब्धः। ते कथयन्ति। साक्षात्कृतं देवेन यतो विज्ञापयामः। यदि G.M. 5 खण्डस्याभिरुचितं स्याद्देवं राज्याच्च्यावयित्वा स्वयमेव पट्टं बद्ध्वा राज्यैश्वर्याधिपत्यं कारयेदिति। काकशङ्किनो हि राजानः। स संलक्षयति। यथैते कथयन्ति नूनमेवमिति। स तस्यावतारप्रेक्षी संवृत्तः। मित्रामित्रमध्यमा लोकाः। यावदपरैः खण्डस्यारोचितम्। राजा तवावतारप्रेक्ष्यवतिष्ठते। क्षमं मन्यस्वेति। तस्य शङ्का समुत्पन्ना। स विचारयितुं प्रवृत्तः। क्व गच्छामीति। यदि श्रावस्तीं गमिष्यामि राजाधीना श्रावस्ती तत्राप्येष एवादीनवः। एवं वाराणस्यां राजगृहे चम्पायामेकाधीनत्वादेष एवादीनवः। वैशाली गणाधीना। यद्दशानामभिप्रेतं तद्विंशतीनां नाभिप्रेतम्। सर्वथा वैशालीं गच्छामीति। तेन वैशालकानां लिच्छवीनां दूतसंप्रेषणम् कृतम्। गच्छाम्यहं भवतां बाहुच्छायायां वस्तुमिति। तैरादरजातैः प्रतिसन्देशो दत्तः। इयमेव वैशाली स्वागतमागच्छेति। ततः खण्डेनाग्रामात्येन ज्ञातय आहूय उक्ताः। भवन्तोऽहं वैशालीं सम्प्रस्थितो येषां युष्माकमभिरुचितमिहावस्थानं तेऽभितिष्ठन्तु येषां नाभिरुचितं ते सज्जा भवन्तु गच्छामः। गोपालकाः पशुपालकाश्चोक्ताः। यूयं गोमहिषीः येन वैशालीं तेन खटयत। पौरुषेया उक्ताः। सन्नाहयत वैशालीं गच्छाम इति। ततो जनकायमेवं प्रेरयित्वा राज्ञः सकाशं G.M. 6 गतः पादयोर्निपत्य कथयति। देव किञ्चित्करणीयमस्ति। उद्यानं गच्छाम्यवलोकितो भवेति। राजा कथयत्येवं भवतु गच्छेति। सोद्यानशोभां कारयित्वा सारादानं शकटेष्वारोप्य उपरि खादनीयभोजनीयेन आच्छाद्य संप्रस्थितः। अमात्यैः श्रुतम्। खण्डो निष्पलायतीति। ते त्वरितं त्वरितं राज्ञः सकाशं गत्वा कथयन्ति। देव खण्डो निष्पलायतीति। राजा कथयति। भवन्तो गच्छत निर्वर्तयतेति। ते चतुरङ्गं बलकायं सन्नाह्य निर्गताः कथयन्ति। खण्ड देवो शब्दयतीति निवर्तयस्वेति। स कथयति। भवन्तो युष्माकं दीर्घरात्रमयमाश्वासकः। अहो वत खण्डः कालं कुर्यान्निष्पलायेत इति वा इति। स युष्माकमल्पकृच्छ्रेण परिपूर्णः। गच्छत निष्पलायत्ययमिति। ते राज्ञश्चित्तानुरक्षया काण्डकाण्डिं कृत्वा निवृत्ता राज्ञः कथयन्ति। देव निष्पलायितः खण्डो अग्रामात्य इति।

राजा कथयति । न शोभनमिति कृत्वा तुष्णीमवस्थितः । खण्डोऽप्यनुपूर्वेण वैशालीं गतः ।

तेन खलु समयेन वैशाली त्रिभिः स्कन्धैः प्रतिवसति । प्रथमे स्कन्धे सप्त कूटागारसहस्राणि सुवर्णमयैर्निर्यूहैर्मध्यमे स्कन्धे चतुर्दशरूप्यमयैर्निर्यूहैरधरिमे स्कन्धे एकविंशतिस्ताम्रमयैर्निर्यूहैस्तेषु यथायोगं मनुष्याः प्रतिवसन्ति । उत्तमा मध्यमा अधमाः । वैशाल्यां गणेन क्रियाकारा व्यवस्थापिताः । या प्रथमे स्कन्धे दारिका जायते सा प्रथम G. M. 7 एव स्कन्धे दीयते न मध्यमे नाधरिमे । या मध्यमे सा प्रथमे स्कन्धे दीयते मध्यमे वा नाधरिमे । याऽधरिमे सा त्रिष्वपि स्कन्धेषु दीयते । कन्याया अनिर्वाहः नान्यत्र दीयत इति । वैशालीस्त्रीरत्नं न कस्यचिद्दीयते । गणसामान्यं परिभोज्यमेव । खण्डस्य प्रधानपुरुष इति कृत्वा प्रथमे स्कन्धे गृहं दत्तम् । तत्र प्रतिवस्तुमारब्धः ।

यदा गणः संनिपतति तदासावाहूयमानोऽपि न संनिपतति । स वैशालकैरुच्यते । खण्ड कस्मात् त्वं न संनिपतसीति । स कथयति । संनिपतितादेव अयमादीनवः प्रादुर्भूतो नाहं संनिपतामीति । वैशालकाः कथयन्ति । खण्ड संनिपाते कोऽत्र आदीनवो भविष्यतीति । स संनिपतितुमारब्धः । मतं नानुप्रयच्छति । ते कथयन्ति । खण्ड मतमनुप्रयच्छेति । स कथयति । मतमपि नानुप्रयच्छामि यस्मान्मतादेव मे आदीनवाः प्रादुर्भूता इति । ते कथन्ति । अनुप्रयच्छ मतम् । कोऽत्रादीनवो भविष्यतीति । स च निगमे संनिपतति मतं चानुप्रयच्छति । पूर्वं वैशालका लिच्छवयो यस्य कस्यचिल्लेखमनुप्रेषयन्ति स कर्कशमनुप्रेषयन्ति । यदा तु खण्डो मतं दातुमारब्धस्तदा सानुनयं लिखन्ति । येषां सानुनयो लेखो नीतो भवति ते परस्परं संजल्पं कुर्वन्ति । भवन्तः को G. M. 8 योगो येन वैशालको गणः पूर्वं सकर्कशं लिखति इदानीं तु सानुनयमिति । अपरे कथयन्ति । अस्ति विशेषः । विदेहराजस्य खण्डो नामाऽमात्य इहागतस्य मतेनाऽनुव्यवहरन्ति येनाधुना सानुनयं लिखन्तीति ।

खण्डेन गोपस्य सिंहस्य च निवेशनं कृतम् । सिंहस्य क्रीडतो रममाणस्य परिचारयतो दुहिता जाता । तस्यापि विस्तरेण जातिमहं कृत्वा चेलेति नामधेयं व्यवस्थापितम् । सा नैमित्तिकेन दृष्ट्वा व्याकृता पुत्रं जनयिष्यति । स पितरं जीविताद् व्यपरोप्य स्वयमेव पट्टं बद्ध्वा राज्यं कारयिष्यतीति । भूयोऽस्य क्रीडतो रममाणस्य परिचारयतो दुहिता जाता । तस्या अपि विस्तरेण जातिमहं कृत्वोपचेलेति नामधेयं व्यवस्थापितम् । सापि नैमित्तिकेन व्याकृता पुत्रं जनयिष्यति लक्षणसम्पूर्ण-

मिति। गोपो व्याडो विक्रान्तो वैशालकानां लिच्छवीनामुद्यानानि विनाशयति। उद्यानपालैरूच्यते। वैशालका लिच्छवयो व्याडा विक्रान्ताः। मा तेषामुद्यानानि विनाशयेति। स निवार्यमाणोऽपि न सन्तिष्ठते। उद्यानपालैः खण्डस्यारोचितम्। पुत्रस्ते वैशालकानां लिच्छवीनामुद्यानानि विनाशयति। निवारयैनम्। लिच्छवयो व्याडा विक्रान्ता माऽस्यानर्थं करिष्यन्ति। स तेनाहूयोक्तः। पुत्र वैशालका लिच्छवयो व्याडा विक्रान्ता मा तेषामुद्यानानि विनाशय मा ते अनर्थं करिष्यन्तीति। स कथयति। तात एषामुद्यानानि सन्ति अस्माकं तु न सन्ति। स कथयति। पुत्र G. M. 9 उद्यानस्यार्थाय गणं विज्ञापयामीति। तेन गणो विज्ञप्तो मम पुत्रयोरुद्यानं नास्ति। तदर्हं मम उद्याने प्रसादं कर्तुमिति। तैस्ताभ्यां जीर्णोद्यानं दत्तम्। तस्मिन्महाशालवृक्षः। तत्रैकेन भगवतः प्रतिमा कारिता। द्वितीयेन विहारः प्रतिष्ठापितः—तथा स्थविरैरपि सूत्रान्ते उपनिबद्धं बुद्धो भगवान् वैशाल्यां विहरति गोपसिंहशालवने इति। गोपः अक्रियासहस्राणि करोति। लिच्छवयोऽवध्यायन्ति क्षिपन्ति विवाचयन्ति। ततः खण्डेनाहूयोक्तः। पुत्र गच्छ त्वममुककर्वटं तत्र स्वाधिष्ठितान् कर्मान्तान् कारय। तिष्ठ मा गणप्रकोपो भविष्यतीति। स तत्र गत्वा स्वाधिष्ठितान् कर्मान्तान् कारयितुमारब्धः। यावदपरेण समयेन वैशाल्यां सेनापतिः कालगतः। तैः खण्डोऽमात्यः सेनापत्ये स्थापितः। सोऽपि कंचित् कालं धर्मेण सेनापत्यं कारयित्वा कालगतः। वैशालको गणः संनिपतितः। कं सेनापतिं स्थापयामः इति। तत्र एके कथयन्ति। खण्डेनाग्रामात्येन गणः परिपालितः। तस्यैव पुत्रं स्थापयाम इति। अपरे कथयन्ति। तस्य पुत्रो गोपो व्याडो विक्रान्तः। यद्यसौ सेनापत्ये स्थाप्यते नियतं गणस्य भेदं करिष्यति यस्तु तस्य भ्राता सिंहः स सूरतः सुखसंवासः शक्नोति गणस्य चित्तमारागयितुम्। यदि गणस्याभिरुचितं तं सेनापतिं स्थापयाम इति। सर्वेषामभिरुचितम्। ते सम्भूय G. M. 10 सिंहस्य सकाशं गताः। सिंह सेनापतित्वं प्रतीच्छेति। स कथयति। मम ज्येष्ठो भ्राता गोपस्तं सेनापतिं स्थापयतेति। त कथयन्ति। सिंह न युष्माकं कुलक्रमागतं सेनापत्यं यो गणस्याभिरुचितः स सेनापतिर्भवति। यदि भवतो नाभिरुचितं वयमन्यं सेनापतिं स्थापयाम इति। स संलक्षयति। यद्यस्माकं गृहात् सेनापत्यमन्यत्र गमिष्यति नैतद्युक्तम्। सर्वथा प्रतीच्छामीति। तेनाऽध्यवसितम्। स तैर्महता सत्कारेण सेनापत्ये प्रतिष्ठापितः। वैशालकाः पूर्वं यस्य लेखमनुप्रेषयन्ति तस्य खण्डप्रमुखो गण आज्ञापयतीति लिखन्ति। यदा सिंहः सेनापतिः संवृत्तस्तदा सिंहप्रमुखो गण आज्ञापयतीति। यावदपरेण समयेन यस्मिन्कर्वटके गोपः स्वाधिष्ठितान् कर्मान्तान् कारयति तदा कर्वटकं लेखो गतः।

गोपेनोद्धाट्य वाचितः। स कथयति। भवन्तः पूर्वं वैशालको गणः खण्डप्रमुखो गण आज्ञापयतीति लिखन्ति। इदानीं सिंहप्रमुखो गणः आज्ञापयतीति लिखन्ति। किमस्माकं पिता कालगतः। ते कथयन्ति। कालगतः। स संजातामर्षो वैशालीं गत्वा कथयति। भ्रातः युक्तं नाम तव मयि ज्येष्ठतरे तिष्ठति सेनापत्यं कर्तुमिति। सिंहेन तस्य यथावृत्तमारोचितम्। स वैशालकानां लिच्छवीनां संजातामर्षः संलक्षयति। मम वैशालकैरसत्कारः प्रयुक्तो गच्छामि राजगृहमिति। तेन राज्ञो बिम्बिसारस्य दूतप्रेषणं कृतम्। इच्छामि देवस्य बाहुच्छायायां वस्तुम्। तेनास्य लिखितम्। स्वागतम्। आगच्छेति। स राजगृहं गतः। ततो राज्ञा बिम्बिसारेण अग्रामात्ये स्थापितः। यावदपरेण समयेन राज्ञो बिम्बिसारस्याग्रमहिषी कालगता। स करे कपोलं दत्त्वा चिन्तापरो व्यवस्थितः। गोपेन स दृष्ट उक्तश्च। देव कस्यार्थाय G. M. 11 देवः करे कपोलं दत्त्वा चिन्तापरो व्यवस्थित इति। स कथयति। अग्रमहिषी मे कालगता किमिति न चिन्तापरस्तिष्ठामि। अलं देव त्यज्यतां शोकः। अस्ति मम भ्रातुर्दुहितृद्वयं रूपयौवनसंपन्नं देवार्हमेव। तत्रैका व्याकृता पितृमारकं पुत्रं जनयिष्यतीति। द्वितीया तु लक्षणसंपन्नमिति। तत्कृतां देवस्यार्थाय आनयामि। या सा व्याकृता लक्षणसंपन्नं पुत्रं जनयिष्यतीति। ततो गोपेन सिंहस्य लेखोऽनुप्रेषितः। राज्ञो बिम्बिसारस्याग्रमहिषी कालगता त्वमुपचेलामिह प्रेषयाग्रमहिषी भविष्यतीति। तेन तस्य प्रतिलेखो विसर्जितः। दूरमपि परमपि गत्वा त्वमेवास्माभिः प्रष्टव्यः। यद्भवता कृतं तत्परं प्रमाणमिति। त्वमेव जानीषे यथा गणेन क्रियाकारः कृतो नान्यत्र कन्या दातव्या ऋते वैशालकानिति। किन्तु त्वमागत्योद्याने तिष्ठ अहमेनामुद्यानं निष्काशयिष्यामि। त्वं गृहीत्वा गमिष्यसीति। ततो गोपो राजानमवलोक्य रथमारुह्य वैशालीं संप्रस्थितः। अनुपूर्वेण संप्राप्तः। उद्याने व्यवस्थितः। तेन खलु समयेन वैशाल्यां दौवारिकः कालगतोऽमनुष्यकेषूपपन्नः। तेन वैशालकानां निर्देशितम्। अहममनुष्येषूपपन्नो मम यक्षस्थानं कारयत घण्टां च ग्रीवायास् प्रलम्बयत। यदि कश्चिद्वैशालकानां प्रत्यर्थिकः प्रत्यमित्र G. M. 12 आगमिष्यति अहं तावद्घण्टाशब्दं करिष्यामि यावद् गृहीतो वा निष्पलायितो वेति। तैर्यक्षः प्रतिरूपं कृत्वा घण्टां च ग्रीवायां बद्ध्वा नृत्यगीतवादित्रशब्देन बलिमाल्योपहारेण द्वारकोष्ठके प्रतिष्ठापितः। गोपेन सिंहस्य संदिष्टम्। अहमुद्याने तिष्ठामि निर्गच्छेति। स वैशालकं गणमवलोक्य गृहं गत्वा उपचेलामाह। त्वं राज्ञे बिम्बिसाराय दत्ता। अलंकुरुष्वेत्युक्ता। उद्यानं निर्गच्छ। सा अलङ्कर्तुमारब्धा। चेलया दृष्टा। सा कथयति। किमर्थमलङ्करोषि। अहं दत्ता। कस्मै। राज्ञे बिम्बिसाराय। सा

कथयति । अहं ज्येष्ठतरा त्वं कथं दत्ता । यद्येवं त्वमलङ्कुरु । सा चालंकरोति । घण्टा च रवितुमारब्धा । वैशालको गणः क्षुब्धः प्रत्यमित्रोऽस्माकं वैशालीं प्रविष्ट इति । सिंहः सन्त्रस्त उपचेलेति कृत्वा चेलामादाय लघु लघ्वेव निर्गतः । गोपोऽपि सन्त्रस्तः चेलां रथे आरोप्य संप्रस्थितः वैशालकैर्दृष्टः । ते तेन सार्धं संग्राममयितुमारब्धाः । स पञ्चसु स्थानेषु कृतावी तेन पञ्चलिच्छविशतानि मर्मणि ताडितानि । स कथयति । भवन्तो मया युष्माकं पञ्चशतानि मर्मणि ताडितान्यवशिष्टं जीवितेनाच्छादयामि निवर्तेतेति । ते कथयन्त्येकसत्त्वोऽप्यस्माकम् न प्रघातितः । मुञ्चत सन्नाहम् । तैः सन्नाहो G. M. 13 मुक्तः । पञ्चशतानि भूमौ निपतितानि प्राणैश्च वियुक्तानि । ततस्ते पुरुषराक्षसोऽयमिति कृत्वा भीता निष्पलायिताः । वैशालीमागत्य संजल्पं कर्तुमारब्धाः । एतद्वैरमस्माभिर्भवन्तो बिम्बिसारपुत्राणां निर्यातयितव्यम् । पत्रलेख्यं कृत्वा पेडायां प्रक्षिप्य जतुमुद्रातापं कृत्वा स्थापयतेति । तैस्तथा कृत्वा स्थापितम् । गोपोऽप्यनुपूर्वेण राजगृहमनुप्राप्तः कथयति । उपचेले अवतरेति । सा कथयति । तात नाहमुपचेला । चेलाहं । किं त्वया मम नारोचितम् । सा तूष्णीमवस्थिता । ततोऽसौ दुःखी दुर्मना राज्ञः सकाशं गतः । राज्ञा दृष्ट उक्तश्च । स्वागतं गोप । आगतोऽसि । आगतोऽस्मि देव । आनीता उपचेला । देव आनीता न आनीता च । किं कथयसि । उपचेलेति कृत्वा चेला आनीता । आनीयतां पश्यामः । सा प्रवेशिता । राज्ञा दृष्टा । अतीवरूपयौवनसम्पन्ना हारी स्त्रीविषये । सहदर्शनादेव राजा आक्षिप्तः कथयति । भवन्तो यो हि पुत्रः पितरं घातयति स राज्यहेतोः । यदि मे पुत्रो भविष्यति तस्य जातस्यैवाहं पट्टबन्धं करिष्यामीति । ततस्तेन महता श्रीसमुदयेन परिणीता । विदेहविषयादानीता वैदेहीति संज्ञा संवृत्ता । स तया सार्धं क्रीडति रमते परिचारयति । यावदपरेण समयेन राजा बिम्बिसारो मृगयानिर्गतः अन्यतमस्मिंश्चाश्रमपदे ऋषिः पञ्चाभिज्ञः प्रतिवसति । यावन्मृगः शरपरम्परया सन्त्रासितस्तस्य G. M. 14 ऋषेराश्रमपदान्निर्गतो राज्ञा शरेण मर्मणि ताडितः । ततोऽसौ ऋषिः क्रुद्धः कथयति । कलिराज मम चण्डमृगोऽप्याश्रमपदं परिहरति । त्वया तु शरणोपगतो मृगः प्रघातित इति । स च राजैवमृषिणा परिभाष्यते । बलकायश्चागतः कथयति । देव कोऽयं परिभाषते । राजा कथयति । अहं भवन्तः । यो राजानं परिभाषते तस्य को दण्डो देव । तस्य बधो दण्डः । यद्येवं परित्यक्तो मे अयमृषिः । स प्रघातितुमारब्धः । स प्रघात्यमानो मिथ्या प्रणिधानं करोति । यदहमनेन कलिराजेन अदूषणमकारि बध्यः । उत्सृष्टस्तत्रोपपद्येयं यत्रैनं जीविताद् व्यपरोपयेयम् । पुनः

संलक्षयति । राजान एते सुगुप्ताः सुगोपिताः । यद्यहमन्यत्रोपपत्तिं ग्रहिष्यामीति कदाचित् प्रत्ययं नारागयिष्यामि । सर्वथा अनेन मे प्रणिधानेन अस्यैवाग्रमहिष्याः कुक्षावुपपत्तिः स्यादिति । स मिथ्या प्रणिधानं कृत्वा चेलायाः कुक्षावुपपन्नः । यमेव दिवसं प्रतिसन्धिर्गृहीतस्तमेव दिवसं रुधिरवर्षं पतितम् । चेलायाश्च दोहदः समुत्पन्नः । अहो वताहं देवस्य पृष्ठमांसान्युत्पाट्योत्पाट्य भक्षयेयमिति । एष च वृत्तान्तो राज्ञे निवेदितः । राज्ञा नैमित्तिका आहूय पृष्टाः । ते ऊचुः । देव योऽयं सत्त्वो देव्याः कुक्षिमवक्रान्तस्तस्यायमनुभाव इति । राजा चिन्तापरो व्यवस्थितः । G. M. 15 कथमस्या दोहदः प्रतिविनोद्यत इति । अपरैः कुशलजातीयैः समाख्यातम् । देव तूलिकायां मांसपूर्णां प्रावृत्य देव्या आत्मानमुपनय इति । ततो राज्ञा मांसपूर्णया तूलिकया आत्मानं वेष्टयित्वा चेलाया उपनामितम् । तया पृष्ठमांसमिति कृत्वा भक्षितम् । ततस्तस्या यो दोहदः स प्रतिविगतः । भूयोऽप्यस्या दोहद उत्पन्नः । अहो वताहं देवस्य रुधिरं पिवेयमिति । एतदपि राज्ञे निवेदितम् । ततो राज्ञा पञ्चेङ्गिकाः शिरा मोचयित्वा रुधिरं पायिता । सोऽप्यस्या दोहदः प्रतिविगतः । यावत्परिपूर्णैर्नवभिर्मासैः प्रसूता । दारको जातोऽभिरुपो दर्शनीयः प्रासादिकः । यस्मिन्नपि दिवसे जातस्तस्मिन्नपि रुधिरवर्षं पतितम् । भूयो राज्ञा नैमित्तिका आहूय पृष्टास्ते कथयन्ति । देव यथा शास्त्रे दृश्यते नियतमयं दारकः पितरं जीविताद् व्यपरोप्य स्वयमेव पट्टं बद्ध्वा राज्यं कारयिष्यतीति । राजा संलक्षयति । सर्वथा राज्यार्थमयं मां जीविताद्व्यपरोपयति । तदस्मै स्वयमेव राज्यं दास्यामि । किमर्थं मां जीविताद् व्यपरोपयिष्यतीति ।

तेन खलु समयेन वैशाल्यां महानामो लिच्छविः प्रतिवसति । तस्योद्याने आम्रवणम् । तस्मिन्नप्यकस्मादेव कदली स्कन्धो जातः । आरामिकेण च दृष्टः । G. M. 16 तत्समनन्तरमेव पुष्पितः । तेन विस्मयजातेन महानामाय निवेदितम् । तेन नैमितिका आहूय पृष्टाः । ते कथयन्ति । देव प्रतिपाल्यताम् । सप्तमे दिवसे स्फुटिष्यति । तन्मध्याद्दारिका भविष्यति । श्रुत्वा महानामो गृहपतिर्भूयस्या मात्रया विस्मयमापन्नस्तस्मिंश्चोद्याने आरक्षकान्पुरुषान्समन्ततः स्थापयित्वा दिवसान् गणयितुमारब्धः । यावत्सप्तमेदिवसे तस्मिन्नुद्याने अपगतपाषाणशर्करकठल्ले व्यवस्थापिते चन्दनवारिपरिषिक्ते सुरभिधूपघटिकोपनिबद्धे आमुक्तपट्टदामकलापे पुष्पावकीर्णे अनेकगीतवादित्रनिनादिते सुहृत्संबन्धिबान्धवजनपरिवृतो महता श्रीसमुदयेन अन्तःपुरसहितो निर्गतस्तस्य तस्मिंश्चोद्याने क्रीडतो रममाणस्य परिचारयतः कदलीस्तम्भः स्फुटितः । दारिका जाताभिरूपा दर्शनीया प्रासादिका सर्वाङ्गप्रत्याङ्गोपेता । ततो महानामस्याग्र-

महिष्याः संन्यस्तः । सा कथयति । देवास्य नामधेयं व्यवस्थाप्यते । महानामः
कथयति । इयं दारिकाऽम्रवनाल्लब्ध्वा । भवत्वस्याऽम्रपाली नामेति । यावन्महानामो
गृहपतिरुद्यानात्स्वगृहं गत आम्रपाली दारिका उन्नीयते चर्यते पूर्ववद्यावन्महती संवृत्ता ।
तस्या वरा आगच्छन्ति क्रौञ्चाः शाक्याश्चान्ये नानादेशनिवासिनो राजपुत्रा । अमात्यपुत्राः ।
G. M. 17 धनिनः । श्रेष्ठिनः । सार्थवाहाः । महानामो गृहपतिः संलक्षयति । यस्यैव न दास्यामि
तस्यैव द्विड् भविष्यामि । अपि तु गणेन क्रियाकारः कृतः । गणं तावदवलोकयिष्या-
मीति । तेन वैशालको गणः संनिपातितः । शृण्वन्तु भवन्तो ब्राह्मणा गृहपतयो ममोद्याने
दारिका उत्पन्ना । सा मया आपायिता पोषिता संवर्धिता । तामहं स्वकुलवंशप्रतिरूपकस्य
कस्यचिद् भार्यार्थमनुप्रयच्छामि । गण अवलोकितो भवत्विति । ते कथयन्ति । गृहपते
गणेन पूर्वमेव क्रियाकारः कृतः कन्या अनिर्वाहा स्त्रीरत्नं गणभोग्यमिति । तदानीयतां
तावदसौ । दारिकां पश्यामः कीदृशीति । सा तेन गणमध्यं नीता । तां रूपयौवन-
संपन्नाम् दृष्ट्वा सर्व एव गणो विस्मयोत्फुल्लदृष्टिः समन्ततो निरीक्षितुमारब्धः कथयति च ।
गृहपते स्त्रीरत्नमेतद् गणभोग्यम् न कस्यचिद्देयमिति । ततो महानामो गृहपतिर्दुर्मनाः
स्वगृहं गतः । स करे कपोलं दत्त्वा चिन्तापरो व्यवस्थितः । आम्रपाल्या दृष्टः
पृष्टश्च । तात किमसि चिन्तापरः । पुत्रि त्वं स्त्रीरत्नमिति कृत्वा गणभोग्या संवृत्ता ।
मम मनोरथो न परिपूर्णः । तात किं त्वं पराधीनः । पुत्रि गणेन पूर्वमेव क्रियाकारः
कृतः स्त्रीरत्नं गणभोग्यमिति । त्वं च स्त्रीरत्नमतोऽहमनीश्वर इति । सा कथयति ।
G. M. 18 समयतोऽहं गणभोग्या भवामि यदि मे गणः पञ्चवराननुप्रयच्छति । प्रथमे स्कन्धे गृहं
ददाति । एकस्मिन् प्रविष्टे द्वितीयो न प्रविशति । यश्च प्रविशति स पंचकार्षापण-
शतान्यादाय । यदा गृहविचयो भवति तदा मम गृहं सप्तमे दिवसे प्रत्यवेक्ष्यते ।
निष्कासः प्रवेशश्च मद्गृहं प्रवेक्ष्यतां न विचार्यत इति । महानामेन गणस्याम्रपाली-
सन्देशो निवेदितः । गणः कथयत्येवं भवतु । यत् कथयति प्रथमे स्कन्धे गृहमिति ।
स्त्रीरत्नमसावर्हत्येव प्रथमे स्कन्धे गृहम् । यत् कथयत्येकस्मिन्प्रविष्टे द्वितीयेन न प्रवेष्टव्य-
मिति । एतदपि युक्तम् । प्रतिक्रुष्टमेतद्वैराणां यदुत स्त्रीवैरम् । यद्येकस्मिन्प्रविष्टे द्वितीयः
प्रविशति नियतमन्योन्यविप्रघातिको भविष्यति । यत् कथयति यः प्रविशति तेन
पंचकार्षापणशतान्यादाय प्रवेष्टव्यमिति । एतदपि युक्तम् । अवश्यं तस्यावस्त्रालङ्कारेण
प्रयोजनम् । यत् कथयति सप्तमे दिवसे गृहविचयः कर्तव्य इत्येतदपि युक्तम् । पूर्वं
वा क्रियेत पश्चाद्वा कोऽत्र विरोधः । यत् कथयति निष्कासः प्रवेशो[वा] मनुष्याणां न
विचारणीय इत्येतदपि युक्तम् । वेश्यासौ । यदि पुरुषाणां निष्कासः प्रवेशो(वा)

विचार्यते कस्तस्या गृहं प्रवेक्ष्यति । ततो गणेन तस्याः पञ्च वरा दत्ताः । गणभोग्या
संवृत्ता । वैशालका लिच्छवयस्तस्या गृहं प्रवेष्टुमारब्धाः परिचारयितुम् । तत्र G. M. 19
केषांचिदुत्तप्तविटत्वात्सहदर्शनादेव रागो विगच्छति । केषांचित्स्पर्शनादेव । कश्चित्तया
पुरुषकार्यं करोति । सा संलक्षयति । अपुमांस एते । उपायसंविधानं कर्तव्यमिति । तया
नानादेशनिवासिनश्चित्रकरा आहूय उक्ताः । भवन्तो येन यादृशो राजा वा राजमात्रो वा
धनी वा श्रेष्ठी वा वणिक् वा सार्थवाहो वा दृष्टः स तत्तादृशं भित्तौ लिखत्विति । तैर्यथा
दृष्टा लिखिताः । तत आम्रपाली नानालंकारविभूषिता चित्रकर्म प्रत्यवेक्षते पृच्छति च ।
अयं भवन्तः कतरः । अयं राजा प्रद्योतः । अयमपरः कः । राज्ञाप्रसेनजित्कोसलः ।
अयमपरः कः । उदयनो वत्सराजः । अयमपरः कः । राजा मागधः श्रेण्यो बिम्बिसारः ।
एवं सर्वे तया पृष्टास्तैरपि सर्वैः समाख्याताः । ततस्तया सर्वान् प्रत्यवेक्ष्य बिम्बिसारे
दृष्टिर्निपातिता । सा संलक्षयति । यादृशोऽस्य पुरुषस्यारोहपरिणाहः शक्ष्यत्येष मया
सार्धं परिचारयितुमिति । यावदपरेण समयेन राजा मागधः श्रेण्यो बिम्बिसार उपरि
प्रासादतलगतोऽमात्यगणपरिवृतः सत्कथया तिष्ठति । भवन्तः केन कीदृशी वेश्या
दृष्टा । गोपः कथयति । देव तिष्ठन्तु तावदन्याः । वैशाल्यामाम्रपाली नाम वेश्या
अतीवरूपयौनसंपन्ना चतुःषष्ठिकलाभिज्ञा देवस्यैवोपभोग्या । स कथयति । गोप यद्येवं
गच्छामो वैशालीं तया सार्धं परिचारयामः स कथयति । देवस्य वैशालका लिच्छवयो G. M. 20
दीर्घरात्रं बाधकाः प्रत्यर्थिनः प्रत्यमित्राः । मा ते अनर्थं करिष्यन्ति । राजा कथयति ।
भवति खलु पुरुषाणां पुरुषसाहसम् । गच्छामः । स कथयति । यदि देवस्याव-
श्यनिर्बन्धो गच्छामः । स रथमभिरुह्य गोपेन सार्धम् वैशालीं सम्प्रस्थितोऽनुपूर्वेण
वैशालीं गतः । गोप उद्याने स्थितः । राजा आम्रपाल्या गृहं प्रविष्टः । यावद्
घण्टा रटितुमारब्धाः । वैशालकाः क्षुब्धाः । भवन्तः कोप्यस्माकममित्रकः प्रविष्टः ।
घण्टा रटतीति । उच्चशब्दो महाशब्दो जातः । राजा बिम्बिसार आम्रपालीं पृच्छति ।
भद्रे किमेतत् । देव गृहविचयः क्रियते । कस्यार्थाय । देवस्य प्रतिपत्तव्यम् ।
किं निष्पलाये । देव मा काहलो भव । सप्तमे दिवसे मम गृहविचय आपद्यते ।
सप्ताहं तावत् क्रीड रमस्व परिचारय सप्ताहस्यात्ययात् कालज्ञा भविष्यामीति । स
तया सार्धं क्रीडति रमते परिचारयति यावदाम्रपाली आपन्नसत्त्वा संवृत्ता । तदा
बिम्बिसाराय निवेदितम् । देव आपन्नसत्त्वास्मि संवृत्तेति । तेन तस्या विरली
अङ्गुलिमुद्रा च दत्ता । उक्ता च । यदि दारिका भवति तवैव । अथ दारकः । एतां
विरलीं प्रावृत्य अंगुलिमुद्रां च ग्रीवायां बद्धा मत्सकाशं प्रेषयसि । (स) च G. M. 21

निर्गत्य गोपेन सार्धं रथमभिरुह्य संप्रस्थितः। घण्टा तूष्णीमवस्थिता। ते कथयन्ति। भवन्तोऽमित्रको निर्गतः समन्वेषयाम इति। पञ्चलिच्छविशतानि बद्धगोधाङ्गुलित्राणानि राज्ञो बिम्बिसारस्य पृष्ठतः समनुबद्धानि। गोपेन दृष्टानि। स कथयति। देव वैशालिका लिच्छवय आगताः। किमेभिः सार्धं देवो युध्यते। अहोस्वित् रथं वाहयसीति। स कथयति। अहं श्रान्तको रथं वाहयामि। त्वमेव एभिः सार्धं युध्यस्वेति। स तैः सार्धं योद्धुमारब्धः। वैशालकैः प्रत्यभिज्ञातः। ते कथयन्ति। भवन्तः स एवायं पुरुषराक्षसो निवर्तामह इति। ते प्रतिनिवृत्ता वैशालीं गताः। संनिपत्य पुनः क्रियाकारं कृताः। भवन्त एतदपि वैरमस्माभिर्बिम्बिसारपुत्राणां निर्यातयितव्यमिति।

यावन्नवानां मासानामत्ययादाम्रपाली प्रसूता। दारको जातः। अभिरूपो दर्शनीयः प्रासादिको यावदुन्नीतश्चरितो महान्संवृत्तः। स वैशालकैर्लिच्छविदारकैः सार्धं क्रीडंस्तैरप्रियमुक्तः। भवन्तोऽस्य दासीपुत्रस्य कः पिता। अनेकशतसहस्रनिर्जातोऽयमिति। स प्ररुदन् मातुः सकाशमुपसंक्रान्तस्तयोच्यते। पुत्र किमर्थं रोदिषीति। तेन सर्वं विस्तरेण समाख्यातम्। सा कथयति। पुत्र यदि भूयः पृच्छन्ति वक्तव्यस्तादृशो मम पिता यो युष्माकमेकस्यापि नास्तीति। यदि कथयन्ति। कतर इति। G. M. 22 वक्तव्या राजा बिम्बिसार इति। यावत्स तैः सार्धं भूयः क्रीडितुमारब्धः स तैस्तथैवोक्तः। स कथयति। तादृशो मे पिता यो युष्माकमेकस्यापि नास्ति। कतरः। राजा बिम्बिसारः। ते भूयस्या मात्रया ताडयितुमारब्धाः। भवन्तो योऽस्माकं शत्रुः सोऽस्य पितेति। तेन रुदता यथावृत्तं मातुराख्यातम्। सा संलक्षयति वैशालका लिच्छवयो व्याडा विक्रान्ताः। स्थानमेतद्विद्यते यदेनं प्रतिघातयिष्यन्ति। सा चैवं चिन्तापरा। संबहुलाश्च वणिजः पण्यमादाय राजगृहं संप्रस्थिताः। तया त उपलब्धा उक्ताश्च अनेनाङ्गुलिमुद्रकेण भाण्डं मुद्रयित्वा गच्छत। अशुल्का गमिष्यथ। एतं च दारकं राजगृहं नयत। एतदङ्गुलिमुद्रकं ग्रीवायां बद्ध्वा राजकुलद्वारे स्थापयिष्यथ। तैः प्रतिज्ञातम्। एवं भवत्विति। पुत्रोऽपि मुक्ताहारं दत्वाऽभिहितः। पुत्र त्वया राज्ञोऽर्थाधिकरणे निषण्णस्य मुक्ताहारं पादयोः स्थापयित्वाभिरुह्योत्सङ्गे निषत्तव्यम्। यदि कश्चित् कथयति नायं दारको बिभेतीति। स वक्तव्यः। अस्ति कश्चित्पुत्रः पितुर्बिभेतीति। स वणिग्भिः सार्धमनुपूर्वेण राजगृहं गतः। तैः स्नपयित्वाङ्गुलिमुद्रकेणालंकृत्य राजद्वारे स्थापितः। स येन राजा तेनोपसंक्रान्तः। उपसंक्रम्य मुक्ताहारं पादयोः स्थापयित्वोत्संगमभिनिषण्णः। राजा कथयति। भवन्तो नायं दारको

बिभेतीति । स कथयति । तात अस्ति कश्चित्पुत्रः पितुर्बिभेतीति । ततो राज्ञाभयशब्देन समुदाचरित इति । अभयो राजकुमारोऽभयो राजकुमार इति संज्ञा संवृत्ता ।

राजा बिम्बिसारोऽतीव परदाराभिरतः । उपैति हस्तिकन्धाभिरूढो नगरे रथ्याः । G. M. 23
आलोलेक्षणोऽन्वाहिण्डते । तेन खलु समयेन राजगृहेऽन्यतरः श्रेष्ठी आढ्यो महाधनो महाभोगी । तेन सदृशात्कुलात्कलत्रमानीतम् । पूर्ववत्परिचारयति । सोऽपरेण समयेन पत्नीमामन्त्रयते । भद्रे गच्छामि पण्यमादाय देशान्तरमिति । सा कथयत्यार्यपुत्र एवं कुरुष्वेति । स पण्यमादाय देशान्तरं गतः सोपसृष्टाम्बरवसना क्लेशैर्बाधितुमारब्धा । राजा बिम्बिसारो हस्तिस्कन्धाधिरूढस्तस्या गृहसमीपेन गच्छति । तया च वातायनस्थया राज्ञः स्रग्दामं क्षिप्तम् । ततो राज्ञा दृष्ट्वा उक्ता च । आगच्छेति । सा कथयति । देव जिह्रेमि । त्वमेव प्रविशेति । ततो राजा प्रविष्टः । स तया सार्धं परिचारयति । सा तस्मिन्समये कल्याणी ऋतुमती आपन्नसत्त्वा संवृत्ता । तया राज्ञे निवेदितम् । देव आपन्नसत्त्वास्मि संवृत्ता । ततो राज्ञा तस्यापि अङ्गुलिमुद्रकश्चित्रा च विरली दत्ता । उक्ता च । यदि तावद्दारको भवति । एतां विरलिकां प्रावृत्य अङ्गुलिमुद्रकं च ग्रीवायां बद्ध्वा मम प्रेषयिष्यसि । अथ दारिका तवैवेत्युक्त्वा । राजा प्रक्रान्तः । यावदसौ सार्थवाहः संपन्नार्थो राजगृहसमीपमागतः । तेन पत्न्यादि संदिष्टं भद्रे प्रामोद्यमुत्पादय ।
स्वस्तितः संपन्नार्थोऽहमागतः । कियत्तमैर्दिवसैरागत एवेति । सा श्रुत्वा कथिता । G. M. 24
मया एवं रूपमकृत्यं कृतं स चागतः । कथमत्र प्रतिपत्तव्यमिति । तया एष वृत्तान्तो राज्ञे निवेदितः । ततो राज्ञा प्रतिदेशो दत्तः । निर्विशंका तिष्ठ । अहं तथा करिष्ये यथा न शीघ्रमागमिष्यतीति । राज्ञा तस्य दूतोऽनुप्रेषितः । सार्थवाह ममामुकेनामुकेन च रत्नेन प्रयोजनम् । तेन विना त्वया इह न प्रवेष्टव्यमिति । स तेषां रत्नानामर्थाय दूरतरं प्रविष्टः । सापि नवानां मासानामत्ययात्प्रसूता । दारको जातः । अभिरूपो जातः प्रासादिकः । अशिक्षितपण्डितो मातृग्रामः । तया पेडायां प्रक्षिप्य घृतस्य मधुनश्चाप्यं पूरयित्वा अंगुलिमुद्रकं ग्रीवायां बद्ध्वा विरलिकया प्रच्छाद्य प्रेष्यदारिका अभिहिता । गच्छ त्वमेतां पेडां राजकुलद्वारं नीत्वा मण्डलकं कृत्वा प्रदीपं प्रज्वाल्य एकान्ते तिष्ठ यावत्केनचिद् गृहीत इति । तया यथाकृतं यावद्राजा उपरि प्रासादतलगतो अभयेन राजकुमारेण सार्धं तिष्ठति । तेन राजकुलद्वारे प्रदीपो दृष्टः । ततः पौरुषेयाणामाज्ञा दत्ता । पश्यत भवन्तः किमेष राजकुलद्वारे प्रदीपो ज्वलतीति । तैर्दृष्ट्वा निवेदितम् । देव पेडा तिष्ठतीति । स कथयत्यानय इति । अभयेन च राजकुमारेणाभिहितम् । देव यदत्र पेडायां तन्मम दातुमर्हसीति । राज्ञा प्रत्यभिज्ञात

एवमस्त्विति। यावद्राज्ञा पेडा उपनामिता। राजा कथयत्युद्घाटयत। उद्घाटिता यावद्
G. M. 25 दारकः। राजा कथयति। किमयं जीवत्याहोस्विन्मृत इति। तैः समाख्यातं जीवतीति।
ततो राज्ञा अङ्गुलिमुद्रकं विरलिकां च प्रत्यभिज्ञाय अभयाय स राजकुमाराय दत्तः।
स तेनापायितः पोषितः संवर्धितः। राज्ञा जीवकवादेन समुदाचरितोऽभयेन च
राजकुमारेण भृत इति जीवकः कुमारभृतो जीवकः कुमारभृत इति संज्ञा संवृत्ता।
यावदपरेण समयेन जीवकः कुमारभृतो महान्संवृत्तः। सोऽभयेन सार्धं संगणिकया
तिष्ठति। अजातशत्रुः कुमारोऽजात एव राजत्वे व्याकृतः। वयमपि किञ्चिच्छिल्पं
शिक्षामहे यदस्माकमुत्तरकालं जीविका भविष्यतीति। तौ चैवं मन्त्रयितौ। रथकारश्च
शुक्लवासाः शुक्लवासोभिः पुरुषैः परिवृतो राजकुलं प्रविशति। सोऽभयेन राजकुमारेण
दृष्टस्तेनान्ये च राजपुरुषाः पृष्टाः क एष इति। ते च कथयन्ति रथकारः।
किमेष लभते। वृत्तिम्। (स) संलक्षयति। अहमपि रथकारत्वं शिक्षे। देवमवलोक-
यामीति। स राज्ञः सकाशमुपसंक्रम्य कथयति। देव अहमपि रथकारत्वं शिक्षे इति।
राजा कथयति। पुत्र किं तवैषा जीविका भविष्यतीति। तात राजपुत्रेण सर्वशिल्पानि
शिक्षितव्यानि। पुत्र यद्येवं शिक्षस्व। रथकारत्वं स शिक्षयितुमारब्धः। जीवकेनापि
वैद्यो दृष्टः शुक्लवासाः शुक्लवासोभिः पुरुषैः परिवृतो राजकुलं प्रविशन्। तेनापरे च
पृष्टाः क एष इति। तैः समाख्यातम्। वैद्यः। किमयं करोति। चिकित्साम्। यद्यातुरो
G. M. 26 जीवत्यभिसारं लभते। अथ प्रेतो न मार्ग्यो न पृच्छ्यः। स संलक्षयति। वैद्यकं
शिक्षेय इति। स पितुः सकाशमुपसंक्रम्य कथयति। देव अनुजानीहि वैद्यकं शिक्षे
इति। राजपुत्रस्त्वं किं वैद्यकत्वेन करोषि। देव राजपुत्रेण सर्वशिल्पानि शिक्षितव्यानि।
पुत्र यद्येवं शिक्षस्व। स वैद्यकं शिक्षयितुमारब्धः। तेन वैद्यकं शिक्षितम्। स
कपालीमोचनीं तु विद्यां न जानाति। तेन श्रुतम् तक्षशिलायामात्रेयो नाम वैद्यराजः।
स कपालमोचनीं विद्यां जानीते इति। स राज्ञः सकाशमुपसंक्रम्य कथयति। देव
गच्छामि तक्षशिलाम्। किमर्थम्। तत्रात्रेयो नाम वैद्यराजः। स कपालमोचनीं विद्यां
जानीते। तां ग्रहीष्यामि। पुत्र किं नु तवैषा जीविका। देव वैद्यकोऽथवा न
शिक्षितव्यः। अथवा शिक्षितः कर्तव्यः। पुत्र यद्येवं गच्छ। तेन राज्ञे पुष्करसारिणे
संदिष्टम्। एष मम पुत्रो वैद्यकं शिक्षितुमात्रेयस्य सकाशं गच्छत्यस्य सर्वयोगोद्वहनं
कर्तव्यमिति। सोऽनुपूर्वेण तक्षशिलामनुप्राप्तः। पुष्करसारिणा च लेखं वाचयित्वा
आत्रेयस्य समर्पितः। एष राजपुत्रस्त्वत्सकाशमुपेत्यागतो वैद्यकमेनं शिक्षयस्वेति।
आत्रेयस्तस्योपदेशं करोति। सोऽ[illegible] जीवकः सविशेषं गृह्णात्याचरति

आत्रेयस्य यदा ग्लानावलोकको गच्छति तदा एकमादाय गच्छति। सोऽपरेण समयेन
जीवकमादाय गतः। तेनातुरस्य भैषज्यं व्युपदिष्टम्। इदं चेदं च दास्यथ। G. M. 27
इत्युक्त्वा निष्क्रान्तः। जीवकः संलक्षयति। क्षीणोऽयमुपाध्यायः। यद्येष एतद्भैषज्य-
मुपयुंक्ते अद्यैव कालं करोति। न शोभनमुपाध्यायेन व्युपदिष्टम्। उपायसंविधानं
कर्तव्यमिति। स आत्रेयेण सार्धं निष्क्रम्य पुनः प्रविष्टः। कथयति। उपाध्याय एवमाह।
यन्मया भैषज्यं व्युपदिष्टं तन्न देयमिदं चेदं च देयमिति। तैस्तथैव कृतम्। स्वस्थीभूतः।
यावदपरस्मिन्दिवसे पुनरप्यात्रेयस्तस्य सकाशं गतः। पृच्छति का वार्ता। स्वस्थीभूतः।
एवं पुनरप्येतदेव देयम्। तत् किं यत्पूर्वमादिष्टम् आहोस्वित्पश्चात्। किं मया
पूर्वमादिष्टं किं वा पश्चात्। तैः समाख्यातमिदं त्वया साक्षाद् व्युपदिष्टम् इदं जीवकेन
संदिष्टमिति। स संलक्षयति। हम् जीवकः प्राज्ञ इति विदित्वा कथयति यद् जीवकेन
व्युपदिष्टं तद्दातव्यमिति। जीवकस्यान्तिके अनुनय उत्पन्नः। स यत्र गच्छति तत्र
जीवकमादाय। तेऽन्ये माणवकाः कथयन्त्युपाध्याय त्वमस्य राजपुत्र इति कृत्वा यत्नतो
व्युपदेशं करोष्यस्माकं न करोषीति। स कथयति। जीवकः प्राज्ञः। अल्पं
व्युपदिशामि तत् स्वशक्त्या विभजति। यूयं तु न तथेति। ते कथयन्ति उपाध्याय
कथं ज्ञायते। यद्येवाहं भवतां प्रत्यक्षीकरोमि। तेन ते माणवकाः सर्वे विथीं
प्रेषितास्त्वयाऽमुकस्य द्रव्यस्य मूल्यं प्रष्टव्यं त्वयाऽमुकस्येति। जीवकोऽपि संदिष्ट-
स्त्वयाप्यमुकस्येति तैर्माणवकैर्यथासंदिष्टमेवानुष्ठितम्। जीवको यथा संदिष्टं कृत्वा G. M. 28
संलक्षयति। यद्युपाध्यायोऽन्यस्य द्रव्यस्य मूल्यं प्रक्ष्यति किं मया वक्तव्यम्।
सर्वथा सर्वद्रव्याणां मूल्यं पृच्छामीति। ते सर्वे उपाध्यायसकाशमागत्य यथासंदिष्टं
निवेदितवन्तः। आत्रेयोऽसन्दिष्टस्यद्रव्यस्य मूल्यं प्रष्टुमारब्धः। माणवक अमुकस्य द्रव्यस्य
किं मूल्यमिति। स कथयति। न जाने। अपरे पृष्टाः। कथयन्ति न जानीमह इति।
जीवकः पृष्टः। तेन सर्वद्रव्याणां मूल्यं समाख्यातम्। आत्रेयः कथयति। माणवकाः
श्रुतं वः। श्रुतम्। इत्यर्थमहं कथयामीति जीवकः प्राज्ञोऽहमल्पं व्युपदिशाम्ययं
स्वशक्त्या विभजतीति। भूयोऽपि प्रत्यक्षीकरिष्यामि। ते तेनोक्ता गच्छत सरलकं
पर्वतमभैषज्यमानयतेति। ते गतास्तेषां यद्यद्भैषज्यमभिरुचितं तत्तेन गृहीतम्। जीवकः
संलक्षयति। नास्ति किंचिदभैषज्यमिति। तेन शरमूलं पाषाणवर्तिका च गृहीता।
यावज्जीवकेनाऽर्धपथे गोपांगना दृष्टा दधिघटकिटालपिण्डं चादायात्रेयसकाशं संप्रस्थिता-
ऽतीवाक्षिरोगार्ता। सा तेन पृष्टा। क्व गच्छसीति। तया समाख्यातम्। तेन तस्यास्त-
स्मिन्नैव स्थाने सन्निहितभैषज्यं व्युपदिष्टम्। तया कृतम्। सद्यः स्वस्थीभूता साऽभि-

प्रसन्ना कथयति । अयं ते दधिघटः किटालपिण्डकश्चेति । तेन किटालपिण्डको G. M. 29 गृहीतो दधिघटस्तु तस्या एव दत्तः । स किटालपिण्डमादाय संप्रस्थितः । यावत्तैर्माणवकै-रन्तर्मार्गे हस्तिपदं दृष्टम् । ते तं निरीक्षितुमारब्धाः । जीवकश्चागतः कथयति । किमे-तत् । हस्तिपदम् । नैतद्धस्तिपदम् । हस्तिन्या एतत्पदम् । सा च दक्षिणकाणाद्यैव कलभकं जनयिष्यति । तत्र स्त्री अभिरूढा । सापि दक्षिणकाणा । गुर्विणी । अद्यैव पुत्रं जनयिष्यति । यावदात्रेयसकाशं गतः । येन यदानीतं तत्तेनोपदर्शितम् । आत्रेयः कथयति । माणवकाः सर्वमेतद् भैषज्यमेतत्तावदुदकेनैवं विधिनाऽमुकस्य रोगस्य । एवमन्यान्यपीति । जीवकः पृष्टः । त्वया किमानीतम् । स कथयत्युपाध्याय सर्वमेव भैषज्यं नास्ति किञ्चिदभैषज्यम् । अपि तु मया शरमूलमानीतम् पाषाणवर्तिका किटाल-पिण्डश्चेति । किमेभिः प्रयोजनम् । शरमूलैर्वृश्चिकविद्धस्य धूपो दीयते । किटालपिण्डे-नोपनाहोदीयते । पाषाणशर्करया काले दधिघटका भिद्यन्ते । आत्रेयेण विपुष्टितम् । माणवकाः संलक्षयन्त्युपाध्यायोऽस्य रुषित इति । ते कथयन्त्युपाध्याय किमेतदेव । अस्माभिरागच्छद्भिरन्तर्मार्गे हस्तिपदं दृष्टम् । एष कथयति । हस्तिन्या एतत्पदम् । सा च दक्षिणकाणा गुर्विणी । अद्यैव प्रसविष्यति । कलभकं जनयिष्यति । स्त्री तत्राभि-रूढा । सापि दक्षिणकाणा । गुर्विणी । अद्यैव प्रसविष्यति । पुत्रं जनयिष्यति इति । G. M. 30 आत्रेयः पृच्छति सत्यम् । सत्यमुपाध्याथ । कथमेतद् ज्ञायते हस्तिपदं हस्तिन्याः पदमिति । स कथयति उपाध्याय वयं राजकुले संवृद्धाः कथं न जानीमः । हस्तिपदं परिमण्डलं हस्तिन्यास्तु दीर्घम् । कथं ज्ञायते दक्षिणकाणेति । वामेन पार्श्वेन चरन्ती गता । कथं ज्ञायते गुर्विणीति । पश्चिमौ पादौ निपीडयन्ती गता । कथं ज्ञायतेऽद्यैव प्रसविष्यतीति । सशुक्रप्रस्रावः कृतः । कथं ज्ञायते कलभकं प्रसविष्यतीति । भूयसा दक्षिणंपादमभिपीडयन्ती गता । कथं ज्ञायते तत्र स्त्री अभिरूढेति । अवतीर्य पादयोर्मध्ये प्रस्रावः कृतः । कथं ज्ञायते सापि दक्षिणकाणेति । वामेन पार्श्वेन पुष्पाण्युपचिन्वन्ती गच्छति । कथं ज्ञायते सापि गुर्विणीति । भूयसा पार्ष्णिं निपीडयन्ती गता । कथं ज्ञायतेऽद्यैव प्रसविष्यतीति । सशुक्रप्रस्रावः कृतः । अपि तु यद्युपाध्यायस्य विमर्षः स सार्थोऽमुष्मिन्प्रदेशे तत्र कश्चिन्माणवं प्रेषय । तेन माणवः प्रेषितः । सर्वं तथैव यथा जीवकेन समाख्यातम् । आत्रेयो माणवकानामन्त्रयते । माणवकाः श्रुतं वः । उपाध्याय श्रुतम् । ईदृशो जीवकः प्राज्ञः ।

जीवकेन सर्वं शिक्षितम् स्थापयित्वा कपालमोचिनीं विद्याम् । यावदन्यतमः पुरुषः कपालव्याधिना स्पृष्ट आत्रेयसकाशं गतः कथयत्यात्रेय मम चिकित्सां कुरु । स

कथयति । भोः पुरुष अद्य तावद्गर्तां खानय गोमयं च समुपानय । श्वोऽहं तव चिकित्सां करोमीति । जीवकेन श्रुतम् । स तस्य पृष्ठतः समनुबद्धः । भोः पुरुष यत् [G. M. 31] किंचिदहं शिक्षे सर्वं तत्सत्त्वहितहेतोः । मया कपालमोचनी न शिक्षिता । स त्वं सम्प्रति गुप्ते स्थापय । यथा तव कर्म क्रियमाणं पश्यामीति । स कथयति । तथा भवत्विति । स तेन प्रतिगुप्ते प्रदेशे स्थापितः । तत आत्रेयेणागत्य स पुरुषो गर्तायां निखातः । कपालमोचन्या विद्यया कपालं मोचितम् । स तं प्राणकं संदंशेन ग्रहीतुमारब्धः । जीवकः कथयत्युपाध्याय मा साहसं करिष्यसि । अद्यैवायं कुलपुत्रः कालं करिष्यतीति । स कथयति । जीवक आगतोऽसि । स कथयति । उपाध्यायागतोऽहम् । तत्कथमयं प्राणकैर्ग्रहीतव्यः । उपाध्याय संदंशं तापयित्वा पृष्ठे स्पृश । पादौ संकोचयिष्यति । ततोऽपनयिष्यसीति तेन तथा कृतम् । स्वस्थीभूतः । आत्रेयः कथयति । जीवक परितुष्टोऽहं स्नात्वाऽऽगच्छ कपालमोचनीं विद्यां दास्यामीति । स स्नात्वाऽऽगतः । तेन तस्य कपालमोचनी विद्या दत्ता । उक्तश्च । जीवकास्माकं जीविकैषा न त्वयेह विषये प्रयोक्तव्या । उपाध्याय तथा भवतु । जीवक आत्रेयमुपामन्त्र्य पुष्करसारिणो राज्ञः सकाशं गत्वोपामंत्रयति । मया वैद्यकं शिक्षितम् । गच्छामीति । तेन खलु समयेन पुष्करसारिणो राज्ञः पाण्डवा नाम खषा विरुद्धाः । स कथयति । जीवक [G. M. 32] मम पाण्डवा नाम खषा विरुद्धास्तांस्तावत् संनामय पश्चाद्यास्यसि । एवमस्माकं लोकयात्रा कृता भवति । यस्मात्त्वं प्राज्ञः शक्तश्चेति । तेन तस्य प्रतिज्ञातम् । ततस्तेन चतुरङ्गं बलकायं दत्त्वा प्रेषितः । तेन ते पाण्डवाः खषाः सन्नामिताः । वन्दिगोग्रहकरप्रत्यायांश्च गृहीत्वा स्वस्तितः प्रत्यागतः यथानीतं च राज्ञे उपनामितम् । तेन परितुष्टेन तस्यैवानुमोदितम् । तेनापि आत्रेयाय दत्तम् ।

ततो जीवकोऽनुपूर्वेण भद्रंकरं नगरमनुप्राप्तः तत्रैव वर्षारात्रमवस्थितम् । तत्र तेन सर्वभूतरुतं नामशास्त्रं शिक्षितम् । स भद्रंकरान्नगरात्संप्रस्थितः । अन्यतमश्च पुरुषः काष्ठभारमादाय नगरं प्रविशत्यस्थिचर्मावशेषः समन्ताद् गात्रेणाधरतः । स जीवकेन दृष्ट उक्तश्च । भोः पुरुष केन ते ईदृशी समवस्था इति । स कथयत्यहमपि न जाने । अपि तु मया चैष काष्ठभारको गृहीतो भवति । मम चेदृशी समवस्था इति । स दारुपरीक्षायां कृतावी । स कथयति । भोः पुरुष किमयं काष्ठभारको विक्रीयते । विक्रीयते । कियता मूल्येन । पंचभिः कार्षापणशतैः । तेनासौ क्रीतः । ततः प्रत्यवेक्षता सर्वभूतप्रसादनो नाम मणिर्दृष्टः । तस्येदृशः प्रभावो यदा व्याधितस्य पुरस्तात् स्थाप्यते तदा व्याधिर्यथाभूता च दृश्यते प्रदीपेनेव गृहगतं द्रव्यम् ।

G. M. 33 सोऽनुपूर्वेण उदुम्बरिकामनुप्राप्तः । तत्रान्यतम आढकमापकः पुरुषः । स द्रोणं मापयित्वाऽढकेन शिरसि प्रहारं ददाति । जीवकेन दृष्ट उक्तश्च भोः पुरुष किमर्थमेवं करोषि । शिरो मे अतीव कण्डूयते । आगच्छ पश्यामः । तेन तस्य निषद्य शिरो दर्शितम् । ततो जीवकेन सर्वभूतप्रसादको मणिस्तस्य शिरसि स्थापितो यावत्पश्यति शतपदीम् । ततः कथयति । भोः पुरुष तव शिरसि शतपदी तिष्ठतीति । स पादयोर्निपत्य कथयति चिकित्सां मे कुरुष्वेति । तेन प्रतिज्ञातम् । जीवकः संलक्षयति । उपाध्यायस्यैवोपदेशेन चिकित्सामस्य करोमीति । स तेनोक्तः भोः पुरुषाद्य गर्तं खानय पाषि च समुपानय चिकित्सां करिष्यामीति । सपादयोर्निपत्य प्रक्रान्तः । जीवकेनाप्यपरस्मिन्दिवसे स पुरुषो गर्ते निखाते निखात्य कपालमोचनया विद्यया कपालं मोचयित्वा तप्तेन संदंशेन शतपदी स्पृष्टा । तया पादाः संकोचिताः । ततस्तेन संदंशेन गृहीत्वा क्षिप्ता । स्वस्थीभूतः : तेन तस्य पंचकार्षापणशतानि दत्तानि । तेनात्रेयाय प्रेषितानि ।

ततो जीवको रोहीतकमनुप्राप्तः । रोहीतकेऽन्यतमस्य गृहपतेरुद्यानं पुष्पफलसलिलसंपन्नम् । स तत्रातीवाध्यवसितः कालं कृत्वा तस्मिन्नेवामनुष्यकेषूपपन्नः । तस्य पुत्रो गृहस्वामो संवृत्तः तेन तस्मिन्नुद्याने आरक्षकः पुरुषः स्थापितः । स तेनामनुष्यकेण
G. M. 34 प्रघातितः । द्वितीयः स्थापितः । सोऽपि प्रघातितः । तेन गृहपति पुत्रेण तदुद्यानमुत्सृष्टम् । यावदन्यतर उदरी मनुष्यः सर्ववैद्यप्रत्याख्यातस्तदुद्यानं गत्वा रात्रिं वासमुपगतः । अहो वत मा मनुष्यकः प्रघातयेदिति । तस्मिन्नेव च जीवको रात्रिं वासमुपगतः । यावदसावमनुष्यकस्तमुदरिणमभिद्रवयितुमारब्धः । स जलोदरो रोगो निष्क्रम्य कथयति । मयाऽयं पूर्वं गृहीतः । किमर्थमेनमभिद्रवसि । नास्ति ते कश्चित् छागलसटाया धूपं दाता येन त्वं द्वादशयोजनानि निष्पलायेरिति । सोऽपि कथयति । तवापि नास्ति कश्चिन्मूलकबीजमुदश्विना पिष्टा दाता येन त्वं खण्डं खण्डं विशीर्येथा इति । जीवकेन सर्वं श्रुतम् । स कल्यमेवोत्थाय तस्य गृहपतेः सकाशं गतः । कथयति गृहपते उद्यानं पुष्पफलसलिलसंपन्नं किमर्थमुत्सृष्टमिति । गृहपतिनास्य यथावृत्तमारोचितम् । स कथयति । गृहपते छागलसटाया धूपं देहि । द्वादशयोजनान्यमनुष्यको निष्पलायति । गृहपतिना छागलसटाया धूपो दत्तः । अमनुष्यको द्वादशयोजनानि निष्पलायितः । तेनापि गृहपतिना पंचकार्षापणशतानि जीवकाय दत्तानि । तान्यपि तेनात्रेयाय प्रेषितानि ।

ततो जीवकेन उदरी पृष्टः । भोः पुरुष किमर्थं त्वमत्रामनुष्यकाध्युषिते उद्याने
G. M. 35 तिष्ठसीति । तेनास्य यथावृत्तमारोचितम् । जीवकेनाभिहितम् । मूलकबीजमुदश्विना

पिष्ट्वा पिब । स्वस्थो भविष्यसीति । तेन पीतम् । स्वस्थीभूतः । तेनापि पुरुषेण पंचकार्षापणशतानि जीवकाय दत्तानि । तान्यपि तेनात्रेयाय प्रेषितानि ।

ततो जीवकोऽनुपूर्वेण मथुरामनुप्राप्तः । बहिर्मथुराया वृक्षमूले विश्रान्तः । यावन्मल्लेन मल्लो निहतः । तस्यान्त्राणि परावृत्तानि । स मृत इति बहिर्निष्कास्यते । तस्मिंश्च वृक्षे गृध्रिणी सपोतका तिष्ठति । सा तैः पोतकैरुच्यते । अम्ब मांसमनुप्रयच्छेति । सा कथयति । पुत्र कुतो मांसम् । ते कथयन्ति । अम्ब एष मल्लो मल्लेन निहतः कालगतो नीयते । पुत्र जीवकोऽत्र वैद्यराज आगतः । स्थानमेतद्विद्यते यदेनं स्वस्थीकरिष्यति । अम्ब केनैष स्वस्थो भवति । यद्यस्य चूर्णैरन्त्राणि स्पृश्यन्ते । जीवकेन सर्वं श्रुतम् । ततोऽसावुत्थाय मृतसकाशं गत्वा पृच्छति भवन्तः किमेतदिति । ते कथयन्ति । मल्लेन मल्लो निहतः । कालगतः । जीवकः कथयति । स्थापयत । पश्यामि । तैः स्थापितम् । ततो जीवकेन च सर्वभूतप्रसादकमणिः शिरसि स्थापयित्वा प्रत्यवेक्षितः । यावत्पश्यत्यन्त्राणि व्याकुलीकृतानि । तेन नाडिकायां चूर्णं प्रक्षिप्य मुखे वायुना प्रेरितम् । चूर्णेनान्त्राणि स्पृष्टानि । स्वस्थीभूतः । तेनापि जीवकस्य पंचकार्षापणशतानि दत्तानि । तेनाप्यात्रेयाय प्रेषितानि ।

G M. 36 मथुरायामन्यतमो गृहपतिः । तस्य पत्नी रूपयौवनसंपन्ना । स तस्यामत्यर्थमध्यवसितः कालगतः । तस्यामेव योनौ कृमिः प्रादुर्भूतः । सा येन सार्धं परिचारयति स कालं करोति । ततस्तया सार्धं न कश्चित् परिचारयति । तया श्रुतं जीवको वैद्य इहागत इति । सा तस्य सकाशं गत्वा कथयति । जीवक मम व्याधिरस्ति । चिकित्सां कुरु । जीवकस्तां दृष्ट्वा कथालापं च श्रुत्वा संरक्तः कथयति । समयतः चिकित्सां करोमि यदि च मया सार्धं परिचारयसीति । सा कथयति । जिह्रेमि । स कथयति । नास्ति तेऽन्यथा चिकित्सा । नास्त्यात्मसमं प्रेम । तया प्रतिज्ञातम् । ततस्तयात्मना नग्नीभूता योनिद्वारे मांसपेशि दत्ता । ततोऽसौ कृमिस्तस्यां लग्नः । स तेन गृहीत्वा क्षिप्तः । स्वस्थीभूता । सा कामरागाध्यवसिता निमित्तमुपदर्शयति । स कर्णौ पिधाय कथयति भगिनि त्वं मम । तवैषा चिकित्सेति मयैवं कृतमिति । तया तस्मै पंचकार्षापणशतानि दत्तानि । तान्यपि तेनात्रेयाय प्रेषितानि ।

ततो जीवकोऽनुपूर्वेण यमुनातटमनुप्राप्तः । तेन तत्र मानुषकुणपं दृष्टम् । तस्य मत्स्यैः पार्ष्णिप्रदेशं स्नायुजालमाकृष्यते । सोऽक्षिणी उन्मीलयति निमीलयति च । जीवकेन तत्सर्वमुपलक्षितं यथा सन्धिबन्धायाः स्नायुगुल्फादयः एवमवस्थिता इति ।

G. M. 37 सोऽनुपूर्वेण वैशालीं गतः। यावन्मल्लेन मल्लस्य तलप्रहारेणाक्षिपेलांकोलंभितः। स जीवकस्य सकाशं गतः। तेन तस्यां पार्ष्ण्यां स्नायुजालमाकृष्य प्रवेशितम्। तेन तस्य पंचकार्षापणशतानि दत्तानि। तेनाभयस्य मातुर्दत्तानि।

वैशाल्यामन्यतमः पुरुषः। तस्य शतपदी कर्णं प्रविष्टा। सा तत्र प्रसूता। सप्तशतान्यपत्यानां जातानि। स कर्णशूलाभ्याहतो जीवकस्य सकाशं गतः। चिकित्सां कुरुष्वेति। जीवकः संलक्षयति। पूर्वं मया उपाध्यायोपदेशेन कर्म कृतमिदानीं स्वमतेन कर्म करिष्यामीति। तेनासौ पुरुषोऽभिहितः। गच्छ भोः पुरुष पत्रमण्डपं कारयत। नीलैर्वस्त्रैर्वेष्टयित्वास्याधस्ताद्भेरीं स्थापय। भूमिं च तापय इति। तेन यथा संदिष्टम् सर्वमनुष्ठितम्। ततो जीवकेन तं पुरुषं भूमौ निपातयित्वा सा भूमिरुदकेन सिक्ता। ततो भेरी पराहता। शतपदी प्रावृट् काल इति कृत्वा निष्क्रान्ता। ततो जीवकेन कर्णमूले मांसपेशी स्थापिता। सा पुनः प्रविश्यापत्यानि गृहीत्वा निर्गता। सहापत्यैर्मांसपेश्यां सक्ता। ततो जीवकेन सा मांसपेशीच्छोरिता। स पुरुषः स्वस्थीभूतः। तेन पञ्चकार्षापणशतानि दत्तानि। तान्यपि तेनाभयस्य मातुर्दत्तानि।

G. M. 38 सोऽनुपूर्वेण राजगृहं गतः। राज्ञा बिम्बिसारेण श्रुतम् यथा जीवक आगत इति। तेनाजातशत्रोः कुमारस्याज्ञा दत्ता पुत्र भ्राता ते आगच्छति प्रत्युद्गमको गच्छेति। स प्रत्युद्गतः। जीवकेन श्रुतम् यथा अजातशत्रुः कुमारः प्रत्युद्गच्छतीति। स संलक्षयति यद्यहमस्य प्रत्युद्गमनं स्वीकरिष्यामीति यदा राजा भविष्यति तदानर्थं मे करिष्यतीति। स परावृत्त्यान्येन द्वारेण प्रविष्टः। अपरेण समयेन जीवको महाजनकायपरिवृतो व्याक्षिप्तचित्तो गच्छति। तावदन्यतरो ब्राह्मणोऽक्षिरोगार्तो जीवकस्य सकाशं गतः। भैषज्यं मे व्यपदिशेति। तेन सञ्जातामर्षेणोक्तः। भस्मना पूरय इति। तेन ऋजुकेन भस्मना पूरितम्। स्वस्थीभूतः।

अपरस्याप्यक्षिरोगः। स जीवक सकाशं संप्रस्थितः। तेन ब्राह्मणेन दृष्टः पृष्टश्च। भो पुरुष क्व गच्छसीति। तेन यथाभूतमाख्यातम्। स कथयति। किं ते जीवकेन यत्नेन ममोपदिष्टं तत्कुरुष्वेति। श्रद्दधानोऽसौ। तेन भस्मनापूरिते अन्धीभूतः।

अपरेणसमयेन राज्ञो बिम्बिसारस्य मूर्ध्नि पिटको जातः। तेनामात्यानामाज्ञा दत्ता। भवन्त आहूयतां वैद्य इति। अमात्यैराहूतः। राज्ञाभिहितः। भवन्तो मूर्ध्नि पिटको जातः। चिकित्सां कुरुष्वेति। ते कथयन्ति। देव जीवके महावैद्येऽव तिष्ठमाने कथं वयं करिष्यामः। राजा कथयत्याहूयतां भवन्तो जीवकः। तैराहूतः।

राजा कथयति । जीवक चिकित्सां कुरुष्वेति । जीवकः कथयति । देव समयतः
करोमि यद्यहमेव देवं स्नपयामि । एवं कुरु । ततो जीवकेनामलकं ददता पाचनी- G. M. 39
यानि द्रव्याणि दत्तानि । पञ्च च घटशतानि पाचनीयैर्द्रव्यैर्भावितानि । यदा पक्वः
तदा प्रच्छन्नं क्षुरेण स्पृष्टः स्फुटितः ततो रोहणीयानि द्रव्याणि दत्तानि । पञ्चघटशतानि
रोहणीयैर्द्रव्यैर्भावितानि । तद्व्रणं रूढं समच्छवि समरोमं संवृत्तम् । राजा स्नात-
मात्रः कथयति । जीवक चिकित्सां कुरुष्वेति । स कथयति । देव भुंक्ष्व । ताव-
द्राज्ञा भुक्तम् । जीवक चिकित्सां कुरु । देव कृता । स तदन्ते पाणिना परा-
मार्ष्टि । न संजानीते कतरस्मिन्प्रदेशे व्रणमिति । आदर्शं गृहीत्वा व्यवलोकयति
तथापि न पश्यति । देवीं पृच्छति । सापि न सञ्जानीते कतरस्मिन्प्रदेशे व्रणमा-
सीदिति । राजा परं विस्मयमापन्नः अमात्यानां कथयति । भवन्तो जीवकस्य
वैद्यराजाभिषेकं कुरुतेति । सोऽन्धः पुरुषः कथयति । देव किं पुत्रस्नेहादस्याभिषेकः
क्रियते । आहोस्विद्वैद्यवैचक्षण्यादिति । स कथयति । वैद्यवैचक्षण्यात् । यद्येव-
महमेवानेनान्धीकृतः । जीवकः कथयति । भोः पुरुष तवाहं दर्शनमपि न समनु-
पश्यामि कुतः स्वस्थीकरिष्यामि । स कथयति । सत्यमेतदपितु यस्य त्वयोपदेशः
कृतस्तेन ममोपदिष्टम् । किमुपदिष्टम् । अमुकम् । जीवकः कथयति । तस्यान्यो-
धातुः । तवाप्यन्यः । इदानीमिदं चेदं च कुरु । स्वस्थी भविष्यसीति । तेन
कृतम् । स्वस्थीभूतः । कथयति । देव क्रियतामस्य वैद्यराजाभिषेक इति । स G.M 40
हस्तिस्कन्धाभिरूढो महता श्रीसमुदयेन वैद्यराज्येऽभिषिक्तः ।

राजगृहेऽन्यतमो गृहपतिर्गुल्मव्याधिना स्पृष्टः । सर्ववैद्यप्रत्याख्यातः । स संलक्षयति । जीवकस्य सकाशं गच्छामीति । यदि चिकित्सां करिष्यत्यतीव कुशलं नोचेदात्मानं घातयिष्यामीति । स जीवकसकाशं गतः । जीवक चिकित्सां मे कुरु । स कथयति । भोः पुरुष दुर्लभानि तव भैषज्यानीति । स संलक्षयति । जीवकेनाप्यहं प्रत्याख्यातः । किमत्र प्राप्तकाल आत्मानं घातयिष्यामीति । श्मशानं गतः । तत्र चितायां ज्वलन्त्यां बभ्रुनकुलश्चन्दनगोधा च युध्यमानौ पतितौ । तेन क्षुधार्तेन तावुभावपि भक्षितौ । देवश्च वृष्टः । श्मशानात्प्रघरत्तच्चितोदकं पीतम् । श्मशानस्य नातिदूरे गोकुलम् । तत्र गत्वा कोद्रवोदनं मथितं च पीतम् । गुल्मः स्फुटितः । ऊर्ध्वमधश्च विरिक्तो यथा पौराणः संवृत्तः ।

अपरेण समयेन वैदेह्या गुह्यप्रदेशे पिटको जातः । तया राज्ञे निवेदितम् । राज्ञा जीवकोऽभिहितः । अपरमातुश्चिकित्सां कुरुष्वेति । तेन प्रतिज्ञातम् । ततः

सक्तून् पिण्डीकृत्य धात्र्या दत्ताः। अस्यान्तिके निषादयितव्येति। तया सा निषादिता। जीवकेन सक्तुपिण्डं दृष्ट्वा संलक्षितः। अमुष्मिन्प्रदेशे इति। ततः पाचनीयानि द्रव्याणि दत्तानि। पक्वं ज्ञात्वा सक्तुपिण्डमध्ये शस्त्रकं प्रक्षिप्य धात्र्यभिहिता। अस्यान्ते ईषन्निषादयितव्या देवी। निषद्याकाशे धारयितव्येति। तया तथा कृतम्। G. M. 41 शस्त्रसंपातसमकालमेव पिटकः स्फुटितः। ततो रोहणीयद्रव्यपरिभावितेन कषायाम्भसा शोचितः। रोहणीयानि द्रव्याणि दत्तानि। स्वस्थीभूता। जीवको राज्ञः सकाशं गतः। राजा कथयति। जीवक कृता तेऽपरमातुश्चिकित्सा। देव कृता। मा ते विनग्ना दृष्टा। देव न दृष्टा। कथं कृता। तेन यथा वृत्तमारोचितम्। राजा परं विस्मयमापन्नः। तेनामात्या उक्ताः। द्विरपि जीवकस्य वैद्यराजाभिषेकं कुरुथेति। योऽसौ गुल्मी पुरुषो जीवकेनाभिहितो दुर्लभानि भैषज्यानीति स कथयति। देव किं पुत्रस्नेहादस्याभिषेकः क्रियते। आहोस्विद्वैद्यवैचक्षण्यात्। वैद्यवैचक्षण्यात्। यद्येवमहमनेन न स्वस्थीकृतः। जीवकः कथयति। भोः पुरुष न मया तव चिकित्सा कृता। अपि तु मयोक्तं दुर्लभानि ते भैषज्यानीति। स कथयति। कीदृशानि मम भैषज्यानीति। जीवकः कथयति। यदि कृष्णचतुर्दश्यामेकपिङ्गलः पुरुषः कालं करोति तस्य श्मशाने ध्माप्यमानस्य बभ्रुनकुलश्चन्दनगोधा च चितायां पतितः। तौ त्वं भक्षयसि। महेन्द्रो देवो वर्षति। श्मशानाच्च प्रघरितं चोदकं पिवसि। ततः कोद्रवोदनं भुंक्षे मथितं च पिवसि एवं त्वं स्वस्थो भवस्येतन्मत्वा मयोक्तं दुर्लभानि ते भैषज्यानीति। स कथयति साधु सुष्ठुपरिज्ञातम्। एतदेव मयोपयुक्तम्। ततोऽभिप्रसन्नः कथयति। देव शक्योऽस्य वैद्यराजाभिषेकः। अभिषिच्यतामिति। द्विरपि वैद्यराज्येऽभिषिक्तम्।

G. M. 42 यदा अजातशत्रुणा देवदत्त-कल्याणमित्रविग्राहितेन पिता धार्मिको धर्मराजो जीविताद्व्यपरोपितः तदास्य गुल्मरोगः प्रादुर्भूतः। तेन वैद्यानामाज्ञा दत्ता। चिकित्सां कुरुध्वेति। ते कथयन्ति। देव जीवकोऽनुत्तरो वैद्यराजो देवस्य भ्राता। तस्मिन् स्थिते का शक्तिरस्माकं चिकित्सां कर्तुमिति। तेनामात्यानामाज्ञा दत्ता। आहूयतां भवन्तो जीवक इति। तैराहूतः। जीवक गुल्मरोगो मे प्रादुर्भूतः। चिकित्सां कुरुष्वेति। देव करोमि। स संलक्षयति। द्वाभ्यां कारणाभ्यां गुल्मो भिद्यते। अत्यन्तहर्षेण वा अत्यन्तरोषेण वा। तदयं पापकारी सत्त्वः। कुतोऽस्यात्यन्तहर्षः। सर्वथा रोषयितव्य इति विदित्वा कथयति देव समयेन चिकित्सां करोमि। यद्युदायिभद्रस्य कुमारस्य मांसं परिभुंक्ष्वेति। श्रुत्वा राजा रुषितः कथयति। शोभनम्।

मया पिता जीविताद्व्यपरोपितः। त्वमप्युदायिभद्रं जीविताद् व्यपरोपय। अहमपि स्वयमेव रोगेण कालं करिष्यामि। त्वमपि राजा भविष्यसीति। स कथयति। देव एषा चिकित्सा। न शक्यमन्यथा स्वस्थेन भवितुमिति। नास्त्यात्मसमं प्रेम। तेनाभ्युपगतम्। ततो जीवकेन उदायिभद्रः कुमारः सर्वालङ्कारविभूषितः कृत्वा राज्ञ उपनामितः। देव अयमुदायिभद्रः। कुमारः सुनिरीक्षितमेनं कुरु। न भूयो द्रक्ष्यसीति। ततस्तेनोपदर्श्य गृहं नीत्वा स्थापितः। ततो जीवको मांसार्थी शीतवनं श्मशानं गतः। अशून्यं च शीतवनं श्मशानं मृतकुणपेन। ततस्तेन कुणपमांसं G.M. 43 गृहीत्वोपकरणविशेषैः साधयित्वा भोजनकाले राज्ञ उपनामितम्। ततो राजा अजातशत्रुः मांसशरावं गृहीत्वा भक्षयिष्यामीति जीवकेनाच्छिद्य कपोले प्रहारो दत्तः। पापकारिन् त्वया पिता धार्मिको धर्म राजो जीविताद् व्यपरोपितः। इदानीं पुत्रमांसमपि भक्षयसीति। स रुषितः कथयति। यद्येवं किमर्थं प्रघातितः। संजातामर्षस्य चास्य गुल्मः स्फुटितः। ऊर्ध्वमधश्च विरिक्तः स रुधिर एव मुखेनागतः। यं दृष्ट्वा मूर्च्छितः पृथिव्यां पतितः। ततो जलाभिषेकप्रत्यागतप्राणं स्नपयित्वा सांप्रेयभोजनं दत्तम्। यथा पौराणः संवृत्तः। ततो जीवक उदायिभद्रं कुमारं सर्वालंकारविभूषितमादाय राज्ञः सकाशमुपसंक्रान्तः। पादयोर्निपत्य कथयति। देव अयमुदायिभद्रः कुमारो न शक्यं मया कुन्तपिपीलकमपि प्राणिनं जीविताद् व्यपरोपयितुं प्रागेव कुमारम्। अपि त्वनेनोपायेन चिकित्सेति मयोपायसंविधानं कृतमिति। राजा परं विस्मयमुपगतः। तेनामात्यानामाज्ञा दत्ता। जीवकस्य वैद्यराजाभिषेकं कुरुध्वेति। अमात्यैर्हस्तिस्कन्धाभिरूढो महता श्रीसमुदयेन त्रिरपि वैद्यराजाभिषेकेणाभिषिक्तः।

ततो जीवकस्य मद उत्पन्नः। न मया समः कश्चिद्वैद्योऽस्ति। अहं काय- G.M. 44 चिकित्सकानामग्रः। भगवानपि चित्तचिकित्सकानामग्र इति। सोऽपरेण समयेन भगवत्सकाशमुपसंक्रान्तः। स मदावलेपेन सत्यानि न पश्यति। भगवान् संलक्षयति। जीवको वैद्यराज आहतकुशलमूलः किमर्थं सत्यानि न पश्यति। मदावलेपात्। मदापनयोऽस्य कर्तव्य इति। तत्र भगवान् जीवकं वैद्यराजमामन्त्रयते। दृष्टस्ते जीवक हिमवत्पर्वतराजः नो भदन्त। गृहाण तथागतस्य चीवरकर्णकः। तेन गृहीतम्। अथ भगवान् जीवकं वैद्यराजमादाय येन हिमवान् पर्वतराजस्तेनोपसंक्रान्तः। तत्र नानाविधौषधयो दीपवज्ज्वलन्ति। भगवान् जीवकं वैद्यराजमिदमवोचत्। गृहाण जीवक यथाभिप्रेता औषधीः। भगवन् (बिभेमि)। तत्र भगवान् यक्षं वज्रपाणिमामन्त्रयते। गच्छ वज्रपाणे जीवकस्यारक्षां कुरु। स गतस्तेन नानाविधा ओषधयो गृहीताः। भगवान् कथयति।

जीवक किं नामेयमोषधिः। स कथयति। भगवन्नमुका। अनेन विधानेनामुकस्य व्याधेरुपशमनीति। इयमप्यमुका। अमुकस्य व्याधेः प्रशमनीति। अपरासां नामानि न जानीते। यां न जानीते तां भगवान् कथयति। जीवक इयममुका। अमुकेन विधानेनामुकस्य व्याधेः प्रशमनी। इयमप्यमुकस्येति। जीवकः कथयति। वैद्यकमपि भगवान् जानीत इति। तत्र भगवान् जीवकं वैद्यराजमामन्त्रयते। G. M. 45 चतुर्भिर्जीवकाङ्गैः समन्वागतो भिषक् शल्याहर्ता राजार्हश्च भवति राजयोग्यश्च राजाङ्गत्वे च संख्यां गच्छति। कतमैश्चतुर्भिरिह भिषक् शल्याहर्ता। अबाधकुशलो भवति। अबाधसमुत्थानकुशलश्च। उत्पन्नस्याबाधस्य प्रहाणकुशलः। प्रहीणस्यायत्यामनुत्पादकुशलः। कथमाबाधकुशलो भवति। इह भिषक् शल्याहर्ताबाधं जानात्ययमाबाध एवं रूपश्चैवं रूपश्चेत्येवमाबाधकुशलो भवति। कथमाबाधसमुत्थानकुशलो भवति। इह भिषक् शल्याहर्ताबाधं जानात्ययमाबाधो वातसमुत्थो वा पित्तसमुत्थो वा श्लेष्मसमुत्थो वात्मोपक्रमिको वा परोपक्रमिको वा सांनिपातिको वा ऋतुपरिणामिको वेत्येवमाबाधसमुत्थानकुशलो भवति। कथमुत्पन्नस्याबाधस्य प्रहाणकुशलो भवति। इह भिषक् शल्याहर्ताबाधं जानात्ययमाबाधोऽञ्जनेन वा प्रत्यञ्जनेन वा वमनेन वा विरेचनेन वोर्ध्वविरेचनेन बाधोविरेचनेन वा नस्तकर्मणा वा धूपदानेन वा स्वेदपरिक्रमणा वा प्रहास्यतीत्येवमुत्पन्नस्याबाधस्य प्रहाणकुशलो भवति। कथं प्रहीणस्याबाधस्यायत्यामनुत्पादकुशलो भवति। इह भिषक् शल्याहर्ताबाधं जानात्ययमाबाध एवंरूपाभिश्चैवं रूपाभिश्च सांप्रेयाभिः क्रियाभिः क्रियमाणाभिः प्रहीण आयत्यां नोत्पत्स्यत इत्येवं G. M. 46 प्रहीणस्याबाधस्यायत्यामनुत्पाद कुशलो भवति। एवं चतुर्भिरङ्गैः समन्वागतो भिषक् शल्याहर्ता राजार्हश्च भवति राजयोग्यश्च राजाङ्गत्वे च संख्यां गच्छति। एवमेव चतुरङ्गैः समन्वागतस्तथागतोऽर्हन् सम्यक् संबुद्धोऽनुत्तरो भिषक् शल्याहर्ता इत्युच्यते। कतमैश्चतुर्भिः। इह जीवक तथागतोऽर्हन्सम्यक् संबुद्धः। इदं दुःखमार्यसत्यमिति यथाभूतं प्रजानाति। इदं दुःखसमुदयमिदं दुःखनिरोध इदं दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपदार्यसत्यमिति यथाभूतं प्रजानाति। न खलु जीवक भिषक् शल्याहर्ता जातिमूलकानां दुःखानां प्रहाणाय भैषज्यं जानाति। नापि जराव्याधिमरणशोकपरिदेवनदुःखदौर्मनस्योपायासमूलकानांदुःखानां प्रहाणाय भैषज्यं जानाति। तथागतस्तु जीवक जातिमूलकानां दुःखानां प्रहाणाय भैषज्यं जानाति। जराव्याधिमरणशोकपरिदेवनदुःखदौर्मनस्योपायासमूलकानां दुःखानां प्रहाणाय भैषज्यं जानाति। तस्मात्तथागतोऽर्हन्सम्यक्संबुद्धोऽनुत्तरो भिषक् शल्याहर्तेत्युच्यते। अस्मिन् खलु धर्मपर्याये भाष्यमाणो जीवकस्य कुमारभृत्यस्य

विरजो विगतमलं धर्मेषु धर्मचक्षुरुत्पन्नम् । अथ जीवकः कुमारभृतो दृष्टधर्मा प्राप्तधर्मा विदितधर्मा पर्यवगाढधर्मा तीर्णकांक्षस्तीर्णविचिकित्सोऽपरप्रत्ययोऽनन्यनेयः शास्तुः शासने धर्मेषु वैशारद्यप्राप्तः उत्थायासनादेकांसमुत्तरासङ्गं कृत्वा येन भगवांस्तेनाञ्जलिं प्रणम्य भगवन्तमिदवोचत् । अभिक्रान्तोऽहं भदन्ताभिक्रान्तः । एषोऽहं भगवन्तं शरणं गच्छामि धर्मं च भिक्षुसंघं चोपासकं च मां धारयाद्याग्रेण यावज्जीवं प्राणोपेतं शरण- G. M. 47
गतमभिप्रसन्नम् । अथ जीवको वैद्यराजो भगवत् पादौ शिरसा वन्दित्वा भगवतोऽन्तिकात् प्रक्रान्तः ।

हिमवान्पर्वतराजो हिमसंयोगान्नित्यं शीतलो भगवतः सामिष्यन्दं ग्लानमुत्पन्नम् । जीवको वैद्यराजः संलक्षयति । स्वयमेवाहं भगवत उपस्थानं करोमि तद्यथा राज्ञश्चक्रवर्तिन इति । ततो जीवकेन द्वात्रिंशदुत्पलानि स्रंसनीयैर्द्रव्यैर्भावयित्वा भगवते दत्तानि । जिघ्रतु भगवानेतानीति । भगवताघ्रातानि । द्वात्रिंशदेवोत्थानानि लब्धानि । ततो भगवन्तं पृच्छति । कच्चित् भगवान् सम्यग्विरिक्त इति । भगवानाह । सन्ति जीवक ते दोषाः । ये च्युता न स्रुताः सन्ति । स्रुताः न च्युताः सन्ति । स्रुताश्च्युताश्च सन्ति । नैव स्रुता न च्युता इति । जीवकः कथयति भगवन् यद्येवं गुडहरीतकीं भक्षय । मण्डानुपूर्वीं च कुरुष्वेति । भगवता तथाकृतम् । स्वस्थो जातः ।

आचरितं जीवकस्य यस्य कस्यचिद्राज्ञो वा राजमात्रस्य वा चिकित्सां करोति स तस्मै ग्रामं वा ग्रामवरं वा प्रयच्छति । यावदपरेण समयेन जीवकेन विदेहराजस्य चिकित्सा कृता । तेन तस्मै शतसहस्रमूल्यं बृहतिकाप्रावरणं दत्तम् । स तमादाय येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वैकान्ते निषण्णः । G M. 48
एकान्ते निषण्णो जीवकः कुमारभृतो भगवन्तमिदमवोचत् । आचरितं भदन्त मम यस्य राज्ञो वा राजमात्रस्य वा चिकित्सां करोमि स मे ग्रामं वा ग्रामवरं वानुप्रयच्छति । तन्मया विदेहराजस्य चिकित्सा कृता । तेन मे शतसहस्रमूल्यं बृहतिकाप्रावरणं दत्तम् । तदहं भगवतेऽनुप्रयच्छामि । तद्भगवान्प्रतिगृह्णात्वनुकम्पामुपादायेत् । प्रतिगृह्णाति भगवान् जीवकस्य कुमारभृतस्यान्तिकाच्छतसहस्रमूल्यं बृहतिकाप्रावरणम् । तेन खलु समयेनायुष्मानानन्दो भगवतः पृष्ठतः स्थितोऽभूद् व्यजनं गृहीत्वा भगवन्तं वीजयन् । तत्र भगवानायुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते । गृहाणानन्द शतसहस्रमूल्यं बृहतिकाप्रावरणं ममार्थाय शस्त्रलूनं कुरुष्वेति । तत आयुष्मानानन्दो गृहीत्वा विस्तीर्णवकाशं पृथिवीप्रदेशं गत्वा मापयितुमारब्धः । पश्यति बहूनि चीवराणि सम्पद्यन्ते । ततस्तेन भगवतस्त्रिचीवरं

कृतमात्मनः सान्तरोत्तरमायुष्मतश्च राहुलस्य कुसूलकः । तं खलु वर्षावासं भगवतः पञ्चपटशतानि संपन्नानि । भिक्षुसंघस्य चानेकानि । भिक्षवो न जानीते कथं प्रतिपत्तव्यमिति । एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । तस्मादनुजानामि । भिक्षुभिर्गृहपतिचीवरकाणि शस्त्रलूनानि दुर्वर्णीकृत्य धारयितव्यानि ।

G. M. 49 आचरितं राज्ञो बिम्बिसारस्य भिक्षुं वा भिक्षुणीं वा दृष्ट्वा हस्तिस्तस्कन्धादवतीर्य पादाभिवन्दनं करोति । सोऽपरेण समयेन हस्तिनमभिरुह्य भगवतः पादाभिवन्दकः संप्रस्थितः । यावत्पश्यत्यन्तर्मार्गे आजीवकम् । स तस्य जातसंभ्रमो हस्तिस्कन्धादवतीर्य पादयोर्निपतितः । तत्र ये अश्राद्धास्ते संलक्षयन्ति । न केवलं देवो भिक्षुष्वेवाभिप्रसन्नः । आजीवकेष्वपि अभिप्रसन्न इति । ये तु श्राद्धास्ते संलक्षयन्ति । नूनं देवो भिक्षुरिति कृत्वा ससंभ्रमोऽस्य हस्तिस्कन्धादवतीर्य पादयोर्निपतित इति । ते सन्दिग्धमनसो राजानमूचुः । कस्य देवेन वन्दना कृता । भगवतः श्रावकस्य । देव आजीवक एष न भगवतः श्रावकः । अथ राज्ञो बिम्बिसारस्यैतदभवत् । एतदेव मे करणीयं भवत्विति । स येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा एकान्ते निषण्णः । एकान्तनिषण्णो राजा मागधः श्रेण्यो बिम्बिसारः भगवन्तमिदमवोचत् । आचरितं मम भदन्त भिक्षुं वा भिक्षुणीं वा दृष्ट्वा हस्तिस्कन्धादवतीर्य तस्य पादाभिवन्दनां कर्तुम् । तदहं संजातसंभ्रमो हस्तिस्कन्धादवतीर्य भिक्षुरिति कृत्वा आजीवकस्य पादयोर्निपतितः । अहो वत भगवन्नार्यकाणां चीवरकेषु किंचिच्चिह्नं प्रज्ञापयेदनुकम्पामुपादायेति । अधिवासयति भगवान् राज्ञो बिम्बिसारस्य तूष्णीं भावेन । अथ राजा बिम्बिसारो भगवतस्तूष्णींभावेनाधिवासनां विदित्वा भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा
G. M. 50 प्रक्रान्तः । तत्र भगवान् भिक्षूनामन्त्रयते स्म । हंभो भिक्षवः स आजीव उपहतश्च येन दृष्टसत्यस्यान्तिकाद्वन्दना स्वीकृतेति ।

तेन खलु समयेनायुष्मानानन्दो भगवतः पृष्ठतः स्थितोऽभूद् व्यजनं गृहीत्वा भगवन्तं वीजयन् । तत्र भगवानायुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते । दृष्टस्ते आनन्द वैदेहकः पर्वतः । नो भदन्त । गृहाण तथागतस्य चीवरकर्णकम् । तेन गृहीतम् । अथ भगवान् तत एव ऋध्या उपरि विहायसा प्रक्रान्तः । राजगृहेऽन्तर्हितो वैदेहके पर्वते प्रतिष्ठित । तेन खलु समयेन मागधकानां मनुष्याणां क्षेत्राणि समानि समोपचिवाराणि आवलीविनिबद्धानि भक्तिरचनाविशेषविचित्राणि दृष्ट्वा च पुनरायुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते । दृष्टानि ते आनन्द एतानि क्षेत्राणि समानि समोपचिवराण्यावलीविनिबद्धानि

भक्तिरचनाविशेषविचित्राणि । दृष्टानि भदन्त । तस्मादानन्द अनेनाकारेण भिक्षुभिश्चीवराणि छित्त्वा सेतव्यानि । स्थविरानन्देन भिक्षूणामारोचितम् । युष्माभिरनेनाकारेण चीवरकाणि पाटयित्वा सेतव्यानीति । भिक्षवः पाटयित्वा चीवराणि सेतुमारब्धाः एकेन पार्श्वेन पत्रमुखानि पातयन्ति । न शोभन्ते । आयुष्मानानन्दः संलक्षयति । किं चापि भगवता नानुज्ञातम् । स्थानमेतद्विद्यते यदेतदेव प्रत्ययं कृत्वा अनुज्ञास्यतीति । G. M. 51 तेनोभयपार्श्वयोः पत्रमुखानि दत्तानि । तथाप्यनुपातं विना न शोभते इत्यनुपातो दत्तः । ततः कृतनिश्चितं भगवत उपनामितम् । भगवानाह । साधु साध्वानन्द यन्मया नानुज्ञातं तत्त्वया विज्ञातम् । तस्मादनुजानामि भिक्षुभिरनेनाकारेण चीवराणि छित्त्वा सेतव्यानि । भिक्षव एकैकं चीवरं छित्त्वा स्यूत्वा धावयितुं प्रवृत्ताः अवशिष्टान्यच्छिन्नानि ।

ततो भगवान्मगधेषु जनपदेषु चारिकां चरन्नाटविकामनुप्राप्तः । आटविकायां विहरत्यग्राटविके दावे । आटविका नदीसमीपसंयोगाच्छीतला प्रवाता च । भगवता प्रथमे यामे अन्तर्वासः प्रावृतः । मध्यमे यामे उत्तरासङ्गः । पश्चिमे यामे आयुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते । अनुप्रयच्छ मे आनन्द संघाटीमिति । तत आयुष्मतानन्देन हस्तौ प्रक्षाल्य भगवत उपरिष्टाद्दत्ता संघाटी । सा रात्रिर्भगवता त्रिचीवरेणातिनामिता । ततः प्रभातायां रजन्यां संलक्षयति । ये केचिल्लोके सुकुमारकाः सुखैषिणः अहं तेषामग्रः । तदहं शक्नोमि त्रिचीवरेण यापयितुं किं पुनर्मे श्रावका इति विदित्वा भिक्षूनामन्त्रयतेस्म । तस्मात्तर्हि भिक्षवो भिक्षुभिश्छिन्नं त्रिचीवरं धारयितव्यमिति ।

उक्तं भगवता छिन्नं त्रिचीवरं धारयितव्यमिति । अन्यतमस्य भिक्षोस्त्रिचीवरं G. M. 52 नास्ति । तस्य नमतं संपन्नम् । स तच्छेत्तुमारब्धः । भगवांश्च तं प्रदेशमनुप्राप्तः पृच्छति । भिक्षो किमिदम् । उक्तं भदन्त भगवता भिक्षुणा छिन्नं त्रिचीवरं धारयितव्यमिति । मम तृतीयं चीवरं नास्ति । पर्येषमाणस्य मे इदं नमतं सम्पन्नम् । छित्त्वा चीवरं करोमि । नैतद् भिक्षो छेदनार्हमपि त्वासीवकार्हम् । सीवकं कृत्वा धारय । इत्युक्त्वा प्रक्रान्तः । भिक्षुसंघं सन्निपात्य पुरस्ताद् भिक्षुसंघस्य प्रज्ञप्त एवासने निषण्णः । निषद्य भगवान् भिक्षूनामन्त्रयते स्म । अमुकस्य भिक्षोश्चीवरं नास्तीति नमतं छेदयतीति । तस्मात्तर्हि भिक्षवः पञ्चाछेद्यानि । सर्वं नमतं । सर्वं प्रावारकं । सर्वं कोचवं । सर्वं लेलोहितं । सर्वं स्थूलकम्बलश्चेति । आसीवकांस्तु दत्त्वा धारयितव्यम् ।

श्रावस्त्यां निदानम्

राज्ञः प्रसेनजितः कोसलस्य मृगारो नाम अग्रामात्यः। तेन सदृशात्कुलात्कलत्र-
G. M. 53 मानीतम्। स तया सार्धं क्रीडति रमते परिचारयति। तस्य क्रीडतो रममाणस्य परिचारयतः पुत्रो जातः। एवं यावत्सप्त पुत्रा जाताः। तत्र षण्णां यथाभिप्रेतव्यवस्थम्। तेन नामानि व्यवस्थापितानि। यस्तु कनीयांस्तस्य विशाख इति नामधेयं व्यवस्थापितम्। यावन्मृगारस्य पत्नी कालगता। तेन षण्णां पुत्राणां निवेशः कृतः। ते स्वकस्वकाभि पत्नीभिः सार्धं मण्डनपरमा व्यवस्थिताः। गृहकार्यं न चिन्तयन्ति। मृगारो गृहपतिः करे कपोलं दत्त्वा चिन्तापरो व्यवस्थितः। तस्य सप्रेमको ब्राह्मण आगतः। स तेन चिन्तापरो दृष्टः। स कथयति। गृहपते किमसि चिन्तापरः। ममामी पुत्राः स्वकस्वकाभिः पत्नीभिः सार्धं मण्डनपरमा व्यवस्थिताः। गृहकार्यं न चिन्तयन्ति। गृहमवसादं गमिष्यतीति। स कथयति। विशाखस्य कस्मान्निवेशो न क्रियते। को जानीयात्कदाचित्सोऽपि पापतरो भवेत्। एतदपि न ज्ञायते कदाचिच्छोभनतरो भवेत्। यदि तेऽनुमतं समन्वेषयामि दारिकाम्। एवं कुरु। स गवेषमाणोऽनुपूर्वेण चम्पामनुप्राप्तः।

चम्पायां बलमित्रो नाम गृहपतिः। तस्य विशाखा नाम दुहिता रूपयौवनवती नयविनयसंपन्ना पण्डिता पटुप्रचारा। सा यथाभिप्रेतमनोहराभिर्दारिकाभिः सार्धमुद्यानभूमिं संप्रस्थिता। स च ब्राह्मणस्तं प्रदेशमागतः। तेन सा दारिका दृष्टा। स संलक्षयति। आसामेव तावत्परीक्षा कर्तव्येति। स च आसामवधानतत्परो मन्द-
G. M. 54 गतिप्रचारतया पृष्ठतोऽनुबद्धः। प्रायो नार्यश्चलत्स्वभावाः। तासां काचिद् धावति काचिदुत्पतति काचिन्निपतति काचिद् हसति काचिद् गात्रविक्षेपं करोति काचिद् गायति। इमानि चान्यानि च दुर्वृत्तचेष्टितानि कुर्वन्ति। सा तु विनयसंपन्ना मन्दगतिप्रचारा ताभिः सार्धं गच्छति। यावदुद्यानं संप्राप्तास्ता दारिकाः पुष्करिण्यास्तीरे वस्त्राणि स्थापयित्वा सहसावतीर्य क्रीडितुमारब्धाः। सा तु यथा यथा पानीयमवतरति तथा तथा वस्त्रमुत्क्षिप्यावतीर्णा तथैव शान्तेनेर्यापथा यथा यथा व्युत्तिष्ठते तथा तथा वस्त्रमवतारयति। ततः स्नातप्रयता एकस्मिन् स्थाने स्थिता। ता दारिका आत्मना प्रथमतो भुक्त्वा परिजनं परिवेष्टुमारब्धाः। सापि पूर्वं परिजनं परिवेष्य पश्चादात्मना परिभोक्तुमारब्धा। ततो भुक्तपीता उद्यानसुखमनुभूय संप्रस्थिता। यावदन्तर्मार्गे पानीयमुत्तर्तव्यम् ता दारिका उपानहौ छोरयित्वोत्तीर्णाः। सा तु सोपानत्कैव पुनः

संप्रस्थिता । तासामारामसंप्रवेशो जातः । सा छत्रमादाय आम्रवनमतिक्रान्ता । अन्याभिश्छत्राणि छोरितानि । ततो वातवर्षं प्रादुर्भूतम् । तदा दारिका देवकुलं प्रविश्यावस्थिताः । सा त्वभ्यवकाश एव । स ब्राह्मणस्तस्यास्तादृशलक्षणप्रचारान् दृष्ट्वा ततो जातकुतूहलस्तां दारिकां प्रष्टुमारब्धः । दारिके कस्य त्वम् । बलमित्रस्य दुहिता । पुत्रि पृच्छामि । तेन किञ्चित्त्वया कोपः करणीयः । सा स्मितपूर्वङ्गमा कथयति । तात पृच्छ । कोऽत्र कोपः । पुत्रि सर्वा एव दारिका धावन्त्य उत्पतन्त्यो निपतन्त्यो गात्रविक्षेपं कुर्वन्त्य इमानि चान्यानि च दुर्वृत्तचेष्टितानि कुर्वन्त्यो गच्छन्ति त्वं पुनर्विनयसंपन्ना मन्दगतिप्रचारतया आभिः सार्धमुद्यानं गच्छसीति । सा G. M. 55 कथयति । सर्वा दारिका मातापित्रोर्विक्रेयं द्रव्यम् । यदि मम उत्पतन्त्या निपतन्त्या वा हस्तः पादो वा भिद्यते को मां प्रार्थयते । नत्वहं यावज्जीवमेव मातापित्रोः पोष्या भविष्यामि । पुत्रि शोभनं गतमेतत् । इदमपरं पृच्छामि । एता दारिका वस्त्राण्येकान्ते स्थापयित्वा द्वितीयवस्त्रवियुक्ताः सहसावतीर्य क्रीडितुमारब्धाः । त्वं पुनर्यथा यथा पानीयमवतरति तथा तथा वस्त्रमपनयसि । तात ह्रीव्यपत्राप्यसम्पन्नो मातृग्रामः । यदि मां कश्चित्पश्यत्यपावृतामयुक्तम् । पुत्रि कस्त्वां तत्र पश्यति । तात त्वयैव तावदहं दृष्टा स्याम् । पुत्रि शोभनमेतदपि गतम् । इदमपरं पृच्छामि । एता दारिकाः पूर्वमात्मना भुक्त्वा पश्चात्परिजनं भोजयन्ति । त्वं पुनः पूर्वं परिजनं भोजयित्वा पश्चादात्मना भुंक्षे । तात वयं पुण्यफलोपजीविन्यः । सततमेवास्माकं पर्व । एता कुस्थानफलोपजीविन्यः कदाचित्कर्हिचिदुदारभोजनं लभन्ते । पुत्रि शोभनमेतदपि गतम् । इदमपरं पृच्छामि । सर्वलोकः शुष्के उपानहौ धारयन्ति । त्वं पुनः उदके । किमेतत् । तात मूर्खो लोकः । उदक एव उपानहौ धारयितव्यौ । यत्कारणं स्थले स्थाणुर्दृश्यते कण्टकः पाषाणशर्करः शुक्तिशकलिका शंखसूके खण्डिका च । जले त्वेते न दृश्यन्ते । अतो जल एवोपानहौ धारयितव्यौ न स्थले । पुत्रि G. M. 56 शोभनमेतदपि गतम् । इदमपरं पृच्छामि । एता दारिका आतपे छत्रं धारयन्ति त्वं पुनरारामे वृक्षच्छायायाम् । कात्र युक्तिः । तात मूर्खो लोकः । आराम एव छत्रं धारयितव्यम् । यत्कारणं नित्यमारामः शाखामृगैः पक्षिभिराकीर्णः । पक्षिण उच्चारप्रस्रावं कुर्वन्ति । अस्थिखण्डं पातयन्ति । शाखामृगा उच्चारप्रस्रावं कुर्वन्ति । अर्धपरिभुक्तानि फलानि पातयन्ति । चलस्वभावत्वादितश्चामुतश्च शाखान्तरे संक्रामं कुर्वन्ति । काष्ठखण्डानि पातयन्ति । अभ्यवकाशे च तन्नास्ति । कदाचित्स्याच्चतु लघुनिपाति । अत आराम एव छत्रं धारयितव्यं नाभ्यवकाशे । पुत्रि शोभनमेतदपि गतम् । इदमपरं

पृच्छामि । एता दारिका वातवर्षे देवकुलं प्रविष्टास्त्वं पुनरभ्यवकाशे स्थिता । तात अभ्यवकाश एव स्थातव्यम् । न देवकुलं प्रवेष्टव्यम् । पुत्रि कात्र युक्तिः । तात एतानि शून्यदेवकुलानि । नित्यमेव विटवात पुत्रधूर्तकैरशून्यानि । यदि मम प्रविष्टाया कश्चिदङ्ग-प्रत्यङ्गानि परामृशति नत्वेवं मातापित्रोर्मे अयशस्यता भवति । वरमभ्यवकाशे प्राणवियोगः । न त्वेव शून्यदेवकुलप्रवेशः ।

G.M. 57 ततोऽसौ ब्राह्मणस्तत्प्रचारावर्जित जनितसौमनस्यो बलमित्रस्य गृहपतेर्निवेशनं प्रविश्य कन्या प्रतिलम्भतृष्णया ससंभ्रमः स्वस्ति स्वस्तीत्युवाच । गृहपरिजनः कथयति । ब्राह्मण न तावद्भिक्षावेला । किं प्रार्थयसे । कन्याभिक्षाम् । कस्यार्थाय । श्रावस्त्यां मृगारो नामाग्रामात्यः । तस्य पुत्रो विशाखो नाम । ते कथयन्ति । सदृशमस्माकं तत्कुलम् । किं तर्हि । अतिविप्रकृष्टो देशः । स कथयति । दूर एव दारिका दातव्या । किं कारणम् । यदि तावत्सुखिता भवति श्रुत्वा प्रामोद्यमुत्पादयिष्यति । अथ दुःखिता दानमानसत्कारक्रियया खेदमापद्यतेऽर्थापचयश्च भवति । ते कथयन्ति । यद्येवं दत्ता भवतु । ततो ब्राह्मणः स्वस्तीत्युक्त्वा प्रक्रान्तोऽनुपूर्वेण श्रावस्तीं गतः । मार्गश्रमं प्रतिविनोद्य मृगाराग्रामात्यस्य सकाशं गतः । ततो दारिकाया आहारविहारतां चेष्टां रूपयौवनशोभां वैचक्षण्यं च यथावदाख्याय कथयति । मया महता परिखेदेन नानादिग्देशाधिष्ठानान् पर्यटित्वा सा कृच्छ्रेण प्रतिलब्धा । गच्छेदानीं परिणयेति । ततो मृगारेणाग्रामात्येन दिवसतिथिमुहूर्तनक्षत्रप्रतिग्रहं कृत्वा चम्पामागत्य महता श्रीसमुदयेन विशाखस्य परिणीता ।

सा मात्रा गमनदेशकाले शिक्ष्यते । पुत्रि नित्यं त्वया सूर्याचन्द्रमसौ नमस्यौ । अग्निः परिचर्तव्यः । आदर्शो निर्मादयितव्यः । शुक्लानि वासांसि प्रावरितव्यानि ।
G.M. 58 ग्रहीतव्यं न दातव्यम् । वाणी रक्षितव्या । न कस्यचिदुत्थायासनं दातव्यम् । मिष्टं भोक्तव्यम् । सुखं स्वप्तव्यम् । निःश्रेणी बद्धव्येति । ततो मृगारेण श्रुतम् । स संलक्षयति । इयं दारिका मिथ्यादृष्टिर्ग्राह्यते । अहमेनां मिथ्यादर्शने विवेच्य सम्यग्दर्शनं ग्राहयिष्यामीति विदित्वा तामादाय संप्रस्थितः ।

ततोऽस्या माता स्नेहव्याकुलहृदया अश्रुव्याकुलेक्षणा कण्ठे परिष्वज्य सस्वरं रुदन्ती कथयति । पुत्रि इदं ते पश्चिमं दर्शनमिति । स तामनुसंज्ञापयन्ती कथयति । अम्ब पृच्छामि । तावत्किंत्वमत्र जाताहोस्विज्ज्ञातिगृहे । [पुत्रि ज्ञातिगृहे ।] तत्तव

गृहमाहोस्विदिदम् । इदम् । अहमपीह जाता । तत्र मया वक्तव्यम् । संयोगो नियतं वियोगान्तः । तूष्णीं भव । किमर्थं रोदिषि ।

ततो मृगारः स्थलेन संप्रस्थितः । विशाखा स्वामिना सार्धं स्वगृहलब्धेन च परिजनेन नौयानेन संप्रस्थिता । तत्र वडवा अचिरप्रसूता नावमधिरोह्यते । किशोरकः स्थले खेदमापत्स्यतीति सा यत्नेनापि नाभिरोहतीति कोलाहलो जातः । विशाखया श्रुतम् । सा कथयति । किमर्थमयं कोलाहल इति । तैर्यथावृत्तमाख्यातम् । विशाखा कथयति । किशोरकं पूर्वमभिरोहयत स्वयमभिरोक्ष्यतीति । तैस्तथाकृतम् । अभिरूढा । ततो मृगारेण ते पृष्टाः । किमर्थं चिरेण यूयमागताः । वडवा नावं नाभिरोहति । अथ G. M. 59
कथमभिरूढा । चाम्पयिकया उपायसंविधानमाख्यातं किशोरकं पूर्वमभिरोहयत पण्डिता चाम्पयिका ।

यावदन्तर्मार्गे सार्था रात्रिं वासमुपगताः । मृगारस्य प्राग्भारे शय्या प्रज्ञप्ता । विशाखा दृष्ट्वा पृच्छति । कस्यैषा शय्या । मृगारस्य । अपनयत । किं कारणम् । यदि सुप्तस्य प्राग्भार उपरि निपतति नियतमवष्टब्धः कालं करोति । मम यावज्जीवमयशस्यम् । ईदृशी दारिका परिणीता यदन्तर्मार्ग एव श्वशुरः कालगतो गृहमपि न संप्राप्त इति । तच्च शयनासनमपनीतं प्राग्भारश्च पतितः । समन्तान्महाजनकायः प्रधावितो गृहपतिरवष्टब्धः इति । गृहपतिः कथयति । भवन्तो मा बिभीत । इहाहं तिष्ठामि । शय्यां प्रत्यवैक्षन्त । अपनीता शय्या । केन । विशाखया । पण्डिता चाम्पेयिका । पुनरपि जीर्णोद्याने वासमुपगताः । मृगारस्य शून्यदेवकुले शय्या प्रज्ञप्ता । विशाखया दृष्टा । पृच्छति । कस्यैषा शय्या । आर्यस्य । अपनयत । किं कारणम् । यदि देवकुलं पतति ततोऽवष्टब्धः कालं करोति । ननु मे पूर्ववदयशस्यम् । सा चापनीता । देवकुलं च पतितम् । महाजनकायो प्रधावितः पूर्ववद्यावत्पण्डिता चाम्पेयिका ।

यावदनुपूर्वेण श्रावस्तीमनुप्राप्ता । मार्गश्रमे प्रतिविनोदिते सुहृत्संबन्धिबान्धवजने च प्रेषिते विशाखा स्वकुलानुरूपं गृहे कर्म कार्यते । मृगारस्य षट् स्नुषा वारेण वारं G. M. 60
गृहजनस्य भक्तं सम्पादयन्ति । विशाखापि तथैव नियुक्ता । त्वयापि सप्तमे दिवसे वारः कर्तव्य इति । तस्या वार आगमिष्यतीति । ये श्वशुरश्वश्रूस्वामिनां गन्धा अवशिष्यन्ते चर्पटिकां कृत्वा प्रतिदिवसं शोषयति । यान् सक्तून् प्रतिदिनं लभते ततः प्रस्थानि विशाखा अपनीय स्थापयति । परिशिष्टं घृतेन मोदयति तत्प्रमाणा एव भवन्ति । मद्यपानागतस्तु श्वोवारो भविष्यतीति । यत् स्वामिनो निर्माल्यमात्मनश्च तच्छीतले स्थापितम् । यावत्प्रभातायां रजन्यां कर्मकराणामामलकं दत्तं गन्धः पुष्पाणि भोजन मद्यं

च । ते परितुष्टाश्चिरेण वयं पुराणगृहपतिपत्न्या अवलोकिता इति । तैस्तस्मिन् दिवसे द्विगुणं कर्म कृतम् । यावन्मृगारः कालवेलायां कर्मान्तानवलोकयन् पश्यति प्रभूतं कर्म कृतम् । स पृच्छति । किं युष्माभिरपरे भृतकपुरुषा गृहीताः । न । केनचित् कोऽत्र योगो येनाद्य द्विगुणं कर्म कृतम् । ते कथयन्ति । आर्या यादृशं भक्तं यादृशं कर्म । किमेतत् । तैर्यथावृत्तं विस्तरेण समाख्यातम् । मृगारपुत्रैः स्वकस्वकानां पत्न्यः
G.M. 61 आरोचिताः । ताः कथयन्ति । वयमपि गृहादपहृत्य भृतकपुरुषाणां प्रियं कुर्याम । वयमप्यार्यस्य युष्माकं भृतकपुरुषाणां च प्रिया भवेम यथा विशाखया कृतम् । ततो मृगारेण विशाखा पृष्टा । पुत्रि कथं त्वया भक्तं प्रतिजागरितम् । तया विस्तरेण समाख्यातम् । मृगारस्तुष्टः । तेन सैव गृहव्यापारे नियुक्ता । अन्तर्जनश्च सर्वोऽभिहितः । यो युष्माकं विशाखया दत्तेन परितुष्यति तेन स्थातव्यमानुकूल्येन वा चरितव्यम् यावदसौ गृहस्वामिनी संवृत्ता । साचारविहारतया सौरत्येन च सर्वमन्तर्जनं तोषयति । यावदपरेण समयेन विशाखाया गृहस्योपरिष्टाद् हंसा उत्तरकुरुद्वीपादकृष्टोप्तं तण्डुलफलशालिमादाय संप्रस्थिताः । राज्ञश्च गृहे हंसस्तिष्ठति । तेन तान् दृष्ट्वा कूजितम् । तैरपि समयोनिविश्वासोद्वेगमसहमानैः कूजितम् । राज्ञश्चरणकोष्ठे शालिबल्यो निपतिताः । ततो राज्ञोऽमात्यानामेकैका दत्ता । मृगारेण स्वप्रत्यंशो विशाखाया दत्तः । तया समुद्रके स्थापयित्वा कार्षिकाणां आज्ञा दत्ता । तेऽपि सुतरां परितुष्टाः । तैः क्षेत्रस्तोकं सुपरिकर्षीकृत्य कालं ज्ञात्वा उप्तः । देवः कालवर्षी संवृत्तः । बीजानुरूपा
G.M. 62 संपत्तिर्जाता । अपरस्मिन् वर्षे प्रभूतं संपन्नमपरस्मिन्नपि वर्षे प्रभूततरम् । एवं यावत् सर्वाणि कोष्ठागाराणि हंसाहृतकुशूलैः परिपूर्णानि । यावद्राज्ञः प्रसेनजितः कोशलस्य ग्लान्यमुत्पन्नम् । तेन वैद्या आहूय पृष्टाः । ते कथयन्ति । देव यदि हंसाहृतशालिः संपद्यते तेन मण्डं साधयितुमर्हसि । पीत्वा स्वस्थो भविष्यसीति । राज्ञा अमात्या आहूय पृष्टाः । भवन्तो मया युष्माकं हंसाहृतानि शालिशीर्षाणि दत्तानि । तानि युष्माभिः किं कृतानि । तत्र केचित् कथयन्ति । देव अस्माभिर्देवकुले दत्तानीति । अपरे कथयन्ति । अस्माभिरग्नौ प्रक्षिप्तानि इति । अपरे कथयन्ति अस्माभिर्द्वारशालायां बद्धानीति । मृगारः कथयति । देव मया विशाखाया दत्तानि । पृच्छामि तावत्तया किं कृतानीति । तेन विशाखा पृष्टा । सा कथयति । तात किं हंसाहृतशालिना प्रयोजनम् । राज्ञो ग्लान्यमुत्पन्नम् । वैद्यैर्हंसाहृता शालिर्व्यपदिष्टा । ततो विशाखया सौवर्णं भाजनं हंसाहृतस्य तण्डुलस्य (मण्डेन) पूरयित्वा राज्ञः प्रेषितम् । राज्ञा परिभुक्तम् । स्वस्थीभूतः ।

अपरेण समयेन जानपदैः राज्ञे बडवाद्वयं प्रेषितम् । माता च दुहिता च । तत्र न कश्चिज्जानीते कतरा माता कतरा दुहिता इति । राज्ञा अमात्यानामाज्ञा दत्ता भवन्तः सुविचारितं कृत्वा मम निवेदयत इति । अमात्याः सकलदिवसं विचारयतः खिन्नाः । न निर्लोडितम् । मृगारश्चिरकाले गृहं गतः । विशाखा पादयोर्निपत्य G. M, 63
कथयति । तात किमद्य चिरेणागतः । तेन यथावृत्तं विस्तरेण समाख्यातम् । विशाखा कथयति । तात किमत्र ज्ञातव्यम् । ताभ्यां योग्याशनं समं देयम् । या दुहिता सा शीघ्रं भक्षयित्वा मातुः प्रत्यंशं भक्षयिष्यति । या माता अपरिपन्थिनी मुखं निक्षिप्य स्थास्यति । एतच्चिह्नमिति । मृगारेण आमात्यानां निवेदितम् । तैरपि यथा समादिष्टा परीक्षा कृता । ततः प्रभातायां रजन्यां राज्ञे निवेदितम् । देव इयं माता इयं दुहिता इति । राजा कथयति । कथं युष्माभिः परिज्ञातम् । देव एवं चैवं च । ह्यस्तनिके न परिज्ञातम् । देव का शक्तिरस्माकं परिज्ञातुम् । विशाखया एवं सन्दिष्टम् । राजा कथयति । पण्डिता चाम्पेयिकेति ।

अन्यतमः पुरुषस्तीर्थे कम्बलं स्थापयित्वा स्नाति । अन्यतमश्च पुरुष आगतः । स तेन कम्बलेन शिरो वेष्टयित्वा तत्रैव स्नातुमारब्धः । स पुरुषः स्नात्वोत्थितो न पश्यति कम्बलम् । पुरुषः कथयति । भोः पुरुष किं समन्वेषसे । कम्बलम् । कुतस्तव कम्बलम् । स्याद् यथाहं शिरो वेष्टयित्वावतीर्णस्तथा त्वमप्यवतीर्णः स्या इति । स कथयति । एष एवासौ मदीयः कम्बलः । त्वदीयो मदीय इति तयोर्विवाद जातः तौ राज्ञः सकाशं गतौ । राज्ञा अमात्यानामाज्ञा दत्ता । भवन्तः परीक्षित्वा यस्य सन्तकस्तस्यानुप्रयच्छत इति । ते परीक्षितुमारब्धाः । एकः पृष्टः । स कथयति मदीय इति । अपरः G. M. 64
पृष्टः । स कथयति मदीय इति । त्वदीयो मदीय इति दिवसोऽतिक्रान्तः । अमात्याः खिन्नाश्चिरकाले अनिर्लोडयित्वैव गृहं गताः । विशाखया मृगारः पूर्ववत्पृष्टः । तेन यथावृत्तमारोचितम् । विशाखा कथयति । तात किमत्र ज्ञातव्यम् । तौ वक्तव्यौ । एकोऽपि अर्धं गृह्णात्वपरोऽप्यर्धमिति । यस्य सन्तकः स वक्ष्यति । किमर्थं मदीयः कम्बलश्छिद्यते इति । यस्य न सन्तकः स संलक्षयिष्यत्यर्धमपि तावन्मे भवतु । कोऽत्र मम व्यय इत्येषात्र परीक्षा इति । मृगारेण गत्वा अमात्यानां निवेदितम् । देव पूर्ववद्यावद् राजा कथयति । पण्डिता चाम्पेयिकेति ।

राज्ञो यानपात्रकेण वणिजा चन्दनगण्डीरकः प्रावृतोऽनुप्रेषितः । तस्य न विज्ञायते कतरदग्रं कतरन्मूलमिति । राजा अमात्यानामाज्ञा दत्ता । विचारयत इति । तैः

कृत्स्नं दिवसं विचारितम् । न परिज्ञातम् । चिरकाले गृहं गताः । विशाखया पूर्ववद्यावन्मृगारः पृष्टः । तेन यथावृत्तं विस्तरेण समाख्यातम् । बिशाखा कथयति । तात किमत्र ज्ञातव्यम् । उदके प्रक्षेप्तव्यः । यन्मूलं तदधस्ताद् भवति । यदग्रं तदुपरिष्टाद् भवति । एषा तत्र परीक्षेति । मृगारेण अमात्यानां निवेदितम् । पूर्ववद्यावद् राजा कथयति । पण्डिता चाम्पेयिकेति ।

G. M. 65 अन्यतमस्मिन् कर्वटके गृहपतिः । तेन सदृशात्कुलात् कलत्रमानीतम् । तस्य न पुत्रो न दुहिता । तेन पुत्राभिनन्दिना द्वितीया पत्नी आनीता । तस्याः प्रथमपत्न्या ईर्ष्याप्रकृत्या योनिविनाशनप्रयोगो दत्तः । तस्याः सुतरां योनिर्विशुद्धा आपन्नसत्त्वा संवृत्ता । यावन्नवानां मासानामत्ययात् प्रसूता । दारको जातः । सा संलक्षयति । प्रतिकुष्टमेतद् वैराणां यदुत सापत्नकम् । नियतमेनमपरा माता येन वा तेन वोपायेन घातयति । किं मम स्वामी करिष्यति । किं वा अहम् । कियन्तं च कालं रक्षितव्यः । सर्वथा अस्या एव दातव्य इति तया स्वामिना सह संप्रधार्य लब्धानुज्ञया सा प्रथमपत्नी उक्ता । भगिनि तवैवैष पुत्रो दत्तो मया । संवर्धय एनमिति । सा संलक्षयति । यस्याः पुत्रस्तस्या गृहम् । संवर्धयामि । गृहस्वामिनी भविष्यामीति । स तया संवर्धितः । पिता चास्य कालगतः । तयोर्गृहनिमित्तं विवादो जातः । एका कथयति । ममैषपुत्रो द्वितीया कथयति ममैषपुत्र इति । ते राज्ञः सकाशं गते । राज्ञा अमात्यानामाज्ञा दत्ता । गच्छत भवन्तो विचारयथेति । तेषां विचारयतां दिवसोऽतिक्रान्तो न निर्लोडितम् । चिरकाले गृहं गताः । विशाखा मृगारं पृच्छति । पूर्ववद्यावत्किमत्र ज्ञातव्यम् । ते वक्तव्ये न न वयं जानीमः कस्य पुत्र इति या युवयोर्बलवती सा गृहीत्वा गच्छतु । ते बाहुद्वयेन

G. M. 66 गृहीत्वा आकर्क्ष्यतः । स दुःख्यमानो रोदिष्यति । यस्य माता सा सानुनया प्रतिमोक्ष्यति । जीवन्तमपि तावदेनं द्रक्षामीति । सान्या निर्दया न प्रतिमोक्ष्यति । यदा कषाभिस्ताडिता भवति तदा यथाभूतं करिष्यति । इयमत्र परीक्षेति । मृगारेणामात्यानामेवं निवेदितम् । पूर्ववद्यावद्राजा कथयति । पण्डिता चाम्पेयिकेति ।

अथापरेण समयेन मृगारो ग्लानिपतितः । तस्य वैद्य एकं दिवसं भैषज्यं ददाति पुनर्ग्लानो भवति । विशाखा संलक्षयति । किमर्थं तात एकस्मिन् दिवसे स्वस्थो भवति द्वितीये दिवसे पुनर्ग्लानो भवति । यैर्भैषज्यैः स्वस्थो भवति तानि निमित्तीकृतानि । ततस्तया वैद्यानां द्वारं धारयित्वा स्वयमेव चिकित्सा कृता । स्वस्थीभूतः । मृगारः संलक्षयति । कोऽत्र योगो येनाहमेकस्मिन्दिवसे स्वस्थो भवाम्येकस्मि

ग्लानः । यदा वैद्यो न प्रविशति तदा नित्यमेव स्वस्थ इति । तेन विशाखा पृष्टा । पूर्ववद्यावत् पण्डिता चाम्पेयिका ।

राज्ञः प्रसेनजितः कोसलस्य श्रीवर्धनो नाम हस्तिविश्वासिकः । सोऽपरेण समयेन राज्ञा अवसादितः । विशाखया श्रुतम् । तया मृगार उक्तः । तात सर्वेषाममात्यानामन्त्यमवसादनम् । अर्हसि श्रीवर्धनस्य देवं क्षमयितुम् । स कथयति । पुत्रि क्षमयामि । ततस्तेन राजाभिहितः । देव श्रीवर्धनो देवस्य भक्तः । क्षम्यतामस्येति । G. M. 67 राजा कथयति । क्षान्तम् । देव यदि क्षान्तं तान्यस्य वृत्तिपदानि दीयन्ताम् । एवं भवतु । दत्तानि । श्रीवर्धनेन विज्ञातं यथा विशाखया मम राजा क्षमापित इति । स तस्याः प्रत्युपकारबुद्ध्यास्थितः । अपरेण समयेन मृगारस्य पुरुषव्याधिरुत्पन्नः । विशाखा अस्योपस्थानं करोति । स जिह्रेति । सा कथयति । तात किमर्थं जिह्रेषि । किं न दुहिता पितुरुपस्थानं करोति । तथाप्यसौ जिह्रेति । सा संलक्षयति । नायं ममान्तिकादुपस्थानं स्वीकरोति । दारसंग्रहमस्य करोमीति । सा श्रीवर्धनस्य गृहं गता । तेन स्वागतवादेन समुदाचरित्वा आसनं दत्तम् । निषण्णा श्रीवर्धनस्य दुहिता । सा तेनोक्ता । दारिके विशाखापादयोः गृहाणेति । विशाखा कथयति स्थानमेतद्विद्यते यन्मयैवैषा पादयोर्ग्रहीतव्या भवतीत्युक्त्वा कथयति । स्वस्ति सुते इति । श्रीवर्धनः कथयति । किं प्रार्थयसे । कन्याभिक्षाम् । कस्यार्थाय । सा कथयति । तातस्य । स तूष्णीमवस्थितः । श्रीवर्धनस्य पत्नी कथयति । वृद्धः । कथं तस्य दीयत इति । विशाखा कथयति । धनयौवने हि पुरुषाः । किं विचारेण दीयतामिति । श्रीवर्धनः कथयति । भद्रे अस्माकं विशाखोपकारिणी । दीयताम् । यद्येवं दत्ता भवतु । ततो मृगारेण महता श्रीसमुदयेन परिणीता । सा तस्योपस्थानं कर्तुं प्रवृत्ता । विशाखा न तथा ।

मृगारः कथयति । पुत्रि वाचमनुप्रयच्छेति । सा कथयति । तात मा किञ्चित्परिहीयते । पुत्रि यस्त्वं मात्रा शिक्षिता तत्र किञ्चित्समादाय वर्तसे । तात सर्वं समादाय G. M. 68 वर्ते । यत्कथयति सूर्याचन्द्रमसौ नमस्याविति । दारिकायाः सूर्याचन्द्रमसःस्थानीयौ श्वश्रूश्वशुरौ । तानहं नमस्यामि । यत् कथयति अग्निः परिचर्तव्य इति । स्त्रिया भर्ताग्निस्थानीयः । भर्तुरासन्नया भवितव्यम् । नाति दूरस्थया । साहं स्वामिनमग्निवत्परिचरामि । यत्कथयत्यादर्शो निर्मादयितव्य इति । तद्गृहमादर्शस्थानीयं नित्यमुपलेप्तव्यं संमार्ष्टव्यं च । तदहं गृहसंस्कारमनुदिवसं करोम्येव । यत्कथयति शुक्लानि वासांसि प्रावरितव्यानीति । अन्यैर्वस्त्रैर्गृहपरिकर्म कर्तव्यम् । शुक्लानि वस्त्राणि प्रावृत्य देवशुश्रूषा

कर्तव्या स्वामिसंस्कारं चोपसंक्रम्यमिति । एतदप्यहं करोम्येव । यत्कथयति ग्रहीतव्यं न दातव्यमिति । किं ग्रहीतव्यम् । लोकसकाशाद् दुरुक्तवचनानि । न च किञ्चिद्दुरुक्तं वचनीयम् । एतदप्यहं समादाय वर्ते । यत्कथयति वाणी रक्षितव्येति । गुह्यवचनं न प्रकटीकर्तव्यम् । तन्मे वाक्संयमोऽस्त्येव । यत्कथयति न कस्यचिदुत्थायासनं दातव्यमिति । एवं कथयति । त्वं कुलवधू त्वया प्रतिगुप्ते स्थाने निषेत्तव्यम् । साहं प्रतिगुप्त एव निषीदामि । यत्कथयति मृष्टं भोक्तव्यमिति । सुबुभुक्षितया भोक्तव्यमिति । साहं नित्यं गृहजने भुक्ते बुभुक्षिता च भुंजे । यत्कथयति सुखं शयितव्यमिति । सर्वं गृहकार्यं
G. M. 69 कृत्वा रात्रौ भाण्डं प्रतिशाम्य शय्या ते कल्पयितव्या यथा न पुनरुत्तिष्ठसि इदं सुनिहितमिदं दुर्निहितमिति । तदहमेवमेव करोमि । यत्कथयति निःश्रेणी बद्धव्येति । एवं कथयति । त्वं पूर्वकैर्दशभिः कर्मपथैः समन्वागता येन देवगतिं प्राप्य इह मनुष्यलोके उपपन्ना । तदियं कर्मभूमिः । इहापि त्वया दानानि दातव्यानि पुण्यानि कर्तव्यानि पापं न करणीयम् । एषापि पुण्यमयी निःश्रेणी स्वर्गसोपानभूतेति । एतदप्यहं शक्त्या संपादयामि । साधु-साधु विशाखे । पण्डिता तव माता । त्वं तु पण्डिततरा यया मातुः सन्धाय भाषितं विज्ञातम् ।

अथ मृगारस्यैतदभवत् यदि भगवाननुजानीयादहं विशाखां मातरं घोषयेयमिति विदित्वा येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा भगवन्तमिदमवोचत् । लभ्यं भदन्त स्नुषां मातरं घोषयितुमिति । भगवानाह स चेत्पञ्चभिर्धर्मैः समन्वागतो भवति । कतमैः पञ्चभिः । ग्लानमुपतिष्ठति । प्रतिरूपेषु दारेषु प्रतिष्ठापयति । जीवितेनाच्छादयति । धनं रक्षति । प्रज्ञया च सम्विधानं करोति ।

अन्तरोद्दानम् ।

ग्लानोपस्थानं दारा च जीवितस्य धनस्य च
प्रज्ञया उपसंहर्षी पञ्चैता मातरः स्मृताः ॥६॥

अथ मृगारो येन राजा प्रसेनजित्कोसलस्तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य राजानं
G. M. 70 प्रसेनजितं कोसलमिदमवोचत् । इच्छाम्यहं देव विशाखां मातरमुद्घोषयितुम् । राजा कथयति । ममापि विशाखयोपस्थानं कृतमहमप्यार्यकां पृष्ट्वा तां भगिनीमुद्घोषयामि । तेनार्यका पृष्टा । सा कथयति । उद्घोषय मा वा । भगिन्येवासौ । कथं कृत्वा । पुरानु ब्रह्मदत्तोऽस्य प्रेष्यदारिकया सार्धं संवासं गतः । तस्याः पुत्रो जातः । तस्य बलमित्र इति नाम कृतम् । स वृद्धराजेन कस्मिंश्चिदेवाधिकरणे प्रवासितः । चम्पां

गत्वावस्थितः । तस्यासौ दुहिता । तव भगिनी भवति । ततो राज्ञा हस्तिस्कन्धे आरोप्य उद्घोषिता । इयं विशाखा मृगारस्य (माता) महाराजस्य प्रसेनजितो भगिनीति । तया पूर्वारामे विहारं कारयित्वा चातुर्दिशाय भिक्षुसंघाय निर्यातितम् । तथा स्थविरैरपि सूत्रान्त उपनिबद्धम् । भगवान् श्रावस्त्यां विहरति पूर्वारामे मृगारमातुः प्रासाद इति ।

अपरेण समयेन विशाखा द्वात्रिंशदण्डानि प्रसूता । मृगारः श्रुत्वा करे कपोलं दत्त्वा चिन्तापरो व्यवस्थितः । जनपदकल्याणी कीदृशोऽनर्थः प्रादुर्भूत इति । मृगारस्तानि च्छोरयितुमारब्धः विशाखा कथयति । तात मा च्छोरय । भगवतस्तावदारोचयेति तेन भगवत आरोचितम् । भगवानाह । मा च्छोरयेति । तद्द्वात्रिंशत्पुटं कच्छपुटं कारयित्वा G. M. 71 कुलस्योपरि एकैकमण्डं प्रत्येकं पुटेषु स्थापयेति । विशाखां च वद । त्रिष्कालं पाणिना परामृष । सप्तमे दिवसे स्फुटिष्यन्ति । द्वात्रिंशत्कुमारा भविष्यन्तीति । तेन तथा कृतम् । सप्तमे दिवसे स्फुटितानि । द्वात्रिंशत्कुमारा जाताः । उन्नीता वर्धिता महान्तः संवृत्ता व्याडविक्रान्ताः । अपरेण समयेन ते रथाभिरूढा बहिर्निर्गताः प्रविशन्ति । पुरोहितपुत्रश्च रथाभिरूढो निर्गच्छति । यावदन्योन्यधुरातुण्डोलग्नः । पुरोहितपुत्रः कथयति । अपनयतेति । तेऽपि कथयन्ति । त्वमेवापनयेति । पुरोहितपुत्रोऽहमिति परुषं वक्तुमारब्धः । ततो विशाखा पुत्रैः धुरातुण्डकेन गृहीत्वा क्षिप्तः । संकारकूटे पतितः । स भस्मावगुण्ठितशिराः पितुः सकाशं गतः । अश्रुपर्याकुलक्षणः कथयति । तात विशाखापुत्रैर्मम ईदृशी समवस्था कृतेति । पुत्र किमर्थम् । तेन विस्तरेण समाख्यातम् । स कथयति । पुत्र यद्येवं क्रमधात्यास्ते । मा शोकं कुरु । उपायसंविधानं करिष्यामि । स तेषां रन्धान्ध्रान्वेषणतत्परो व्यवस्थितः । अपरेण समयेन राज्ञः प्रसेनजितः कोसलस्य कार्वटिको विरुद्धः । तस्य राज्ञा एकं दण्डस्थानं प्रेषितम् । हतप्रहतमागतम् । एवं यावत्सप्तदण्डस्थानानि हतप्रत्याहतानि । राजा स्वयमेव चतुरङ्गेण बलकायेन निर्गच्छति । विशाखा- G. M. 72 पुत्राश्च प्रविशन्ति । तैरसौ दृष्ट उक्तश्च । देवः संप्रस्थितः कार्वटिकां सन्नामयितुमिति । तिष्ठतु देव । वयं गच्छामः । एवं कुरुथेति । तेन तेषां चतुरङ्गो बलकायो दत्तस्तैर्गत्वासौ कार्वटिकः सन्नामितः । वन्दिग्रहकरप्रत्यायांश्च गृहीत्वा आगताः । पुरोहितः कथयति । देव एते अतीव विक्रान्ताः । यद्देवस्य कृच्छ्रसाध्यं तदेषामल्पसाध्यम् । देवेनैतच्चिन्तनीयमिति । काकशंकिनो हि राजानः । [तत्] हृदि कृत्वा व्यवस्थितः । पुनः पुरोहितं पृच्छति । कथमत्र प्रतिपत्तव्यम् । स कथयति । देव किमत्र प्रतिपत्तव्यम् यद्येषामभिरुचितं देवं राज्याच्च्यवयित्वा स्वयमेव राज्यं कारयन्ति । राजा सुतरां खिन्नः संलक्षयति । स्यादेवम् । कथं घातयितव्य इत्युपायसंविधानं चिन्तयति । न कंचित्पृच्छति ।

मा मन्त्रस्रावो भविष्यतीति स्वयमेवास्य विचारयतो बुद्धिरुत्पन्ना । इहैवोपनिमन्त्र्य घातयि-
तव्या इति । तेन विशाखाया सन्दिष्टम् । भागिनेयैश्च इह भोक्तव्यमिति । सा संलक्षयति ।
श्वो दारका मातुलस्य सकाशे भोक्ष्यन्ते । अहमपि बुद्धप्रमुखं भिक्षुसंघं भोजयामीति
विदित्वा येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्ता । उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वैकान्ते
निषण्णा । एकान्तनिषण्णां विशाखां मृगारमातरं भगवान्धर्म्यया कथया पूर्ववद्यावत्सं-
प्रहर्ष्य तूष्णीं [भूतः] । अथ विशाखा मृगारमाता उत्थायासनाद्येन भगवांस्तेनाञ्जलिं
G. M. 73 प्रणम्य भगवन्तमिदमवोचत् । अधिवासयतु मे भगवान् पूर्ववद्यावत्पुरस्ताद् भिक्षुसंघस्य ।
प्रज्ञप्त एवासने निषण्णा । तेषां च राज्ञः सकाशाद् दूत आगतः दारका आगच्छ-
न्त्विति । ततो: राज्ञा हालाहलेन विषेण च सहयोगेन विह्वलीकृताः । शिरांसि
छिन्नानि । ततः पेडां पूरयित्वा ज्येष्ठपुत्रस्य शिर उपरि दत्त्वा जतुमुद्रया लक्षयित्वा
विशाखायाः प्रेषिताः । विशाखा संलक्षयति । नूनं देवेन भागिनेयानामाच्छादनं
प्रेषितम् । अहमपि बुद्धप्रमुखं भिक्षुसंघमाच्छादयामीति । ततः सुखोपनिषण्णं
बुद्धप्रमुखं भिक्षुसंघं विदित्वा शुचिना प्रणीतेन खादनीयभोजनीयेन पूर्ववद्यावद् भगवन्तं
भुक्तवन्तं विदित्वा धौतहस्तमपनीतपात्रं पेडामुद्घाटयितुमारब्धा । भगवान् संलक्षयति ।
सचेद्विशाखा अदृष्टसत्या पुत्रवधं द्रक्ष्यति स्थानमेतद्विद्यते यत्सत्यानामभाजनी भविष्यतीति
विदित्वा विशाखामाह । निषीद तावद्धर्मं शृणु । पश्चाद्यथाभिप्रेतं करिष्यसीति । सा
भगवतः पादाभिवन्दनं कृत्वा पुरस्तानिषण्णाधर्मश्रवणाय । ततो भगवता तस्या आशया-
नुशयं धातुं प्रकृतिं च ज्ञात्वा पूर्ववद्यावत् सत्यदर्शनं कृतम् । ततो दृष्टसत्या सा
पेडामुद्घाटित्वा पश्यति पुत्रशिरांसि । ततः कथयति । भगवन् एवमनित्याः सर्वसंस्कारा
इति । तत्र भगवान्भिक्षूनामन्त्रयतेस्म । हं भो भिक्षवो राजा प्रसेनजित्कोसलो येन
G. M. 74 विशाखायाः पुत्राः प्रघातिताः । ते चेन्न प्रघातिताः स्युः । एभिरेव सहायैः कृत्स्ना
तेन वसुमती करतले स्थापिता स्यादिति ।

अथ राजा प्रसेनजित्कोसलो रजसावचूर्णितगात्रो येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वैकान्ते निषण्णः । एकान्तनिषण्णं राजानं प्रसेनजितं कोशलं भगवानिदमवोचत् । कुतस्त्वं महाराजैतर्ह्यागच्छसि रजसावचूर्णित गात्रः । यानि तानि भदन्त राज्ञां क्षत्रियाणां मूर्धाभिषिक्तानां जनपदैश्वर्यस्था [म] वीर्यमनुप्राप्तानां महान्तं पृथिवीमण्डलमभिनिर्जित्याध्यावसतां पृथग्भवन्ति राजकृत्यानि राजकरणीयानि तान्यहं कृत्वा परिप्राप्य एतर्ह्यागच्छामि रजसावचूर्णितगात्रः । तेन हि महाराज त्वामेव प्रक्ष्यामि । यथा ते क्षमते तथैनं व्याकुरु । तद्यथा महाराज इह ते

पूर्वस्यां दिशि पुरुष आगच्छेच्छ्रद्धितः प्रत्ययितः स्थेय अविसंवादितो लोकस्य। स एवं वदेत्। ततोऽहं तवैतर्ह्यागच्छामि पूर्वस्यां दिशि। सोऽहं तत्राप्राक्षम्। महाशैलं पर्वतमखण्डमछिद्रमसुषिरं सुसंवृत्तमेकघनं यावच्च पृथिवी यावच्च नभोऽत्रान्तरे सर्वान्सत्त्वान्सर्वान्प्राणिनः सर्वाणि भूतानि सर्वं च तृणकाष्ठशाखापर्णशदमभिनिष्पेषयन्नागच्छति। G. M. 75 यत्ते देव कृत्यं वा करणीयं वा तत्कुरुष्वेति। एवं दक्षिणस्यां पश्चिमायामुत्तरस्यां दिशि पुरुष आगच्छेत्। पूर्ववद्यत्कृत्यं वा करणीयं वा तत्कुरुष्वेति। एवं भूपते महाराज महति महाभये प्रत्युपस्थिते दारुणे पुरुषसंक्षये दुर्लभेमनुष्यप्रतिलंभे किं स्यात् करणीयम्। एवं रूपे मे भदन्त महति महाभये प्रत्युपस्थिते दारुणे पुरुषसंक्षये दुर्लभे मनुष्यप्रतिलंभे किं स्यात्करणीयं नान्यत्रार्थचर्यायां धर्मचर्यायां पुण्यचर्यायां कुशलचर्यायां कल्याणचर्यायां बुद्धानां च शासने योगमापत्तुम्। कस्मात्त्वं महाराज एवं वदसि। एवं रूपे मे महति महाभये पूर्ववद्यावत्बुद्धानां शासने योगमापत्तुमिति। यानि तानि भदन्त राज्ञां क्षत्रियाणां मूर्धाभिषिक्तानां जनपदैश्वर्यस्थ [म] वीर्यमनुप्राप्तानां महान्तं पृथिवीमण्डलमभिनिर्जित्याध्यावसतां पृथग्भवन्ति हस्तिभिर्हस्ति युद्धान्यश्वैरश्वयुद्धानि रथै रथयुद्धानि पत्तिभिः पत्तियुद्धानि मन्त्रैर्मन्त्रयुद्धानि धनैर्धनयुद्धानि। तानि तेषां तस्मिन्समये अस्थामान्यबलान्यपराक्रमाणि युद्धाय। तस्मादहमेवं वदामि। एवं रूपे मे भदन्त महति महाभये प्रत्युपस्थिते पूर्ववद्यावद्बुद्धानां शासने योगमापत्तुमिति। एवमेव महाराज सततसमितमभिमर्दत एव प्राणिनो जरामरणम्। एवं जरामरणाभिमर्दनेन महाराज पुरुषपुद्गलेन किञ्चित्स्यात्करणीयं नान्यत्रार्थचर्यायाः पूर्ववद्यावद्बुद्धानां शासने योगमापत्तुमिति विदित्वा तस्यां वेलायां गाथां भाषते। G. M. 76

यथा महान्तो विपुला नभ आसाद्य पर्वताः।
महान्तादनुसंयान्ति निष्पीषन्तो वसुन्धराम् ॥७॥

न तत्र हस्तिनां भूमिर्नपत्तिरथवाजिनाम्
न चापि मन्त्रयुद्धेन जयो लभ्यो धनेन वा ॥८॥

एवं जरा च मृत्युश्च मनुष्यानभिमर्दति।
क्षत्रियान् ब्राह्मणान्वैश्याञ्छूद्रांश्चण्डालपुक्कसान् ॥९॥

दुःशीलाञ्छीलसंयुक्तान् गृहस्थान्गृहिणस्तथा।
दहरांश्चैव वृद्धांश्च यथा मध्यमपौरुषान् ॥१०॥

विमर्दयति सर्वान् हि न किञ्चिदनुरक्षति ।
तस्माद्धि पण्डितः पोषः संपश्यन्नर्थमात्मनः ।
बुद्धे निवेशयेच्छ्रद्धां धर्मे संघे चाप्यनुत्तरे ॥११॥

स धर्मचारी कायेन वाचा वाप्यथ चेतसा ।
इह चानिन्दितो भवति प्रेत्य स्वर्गे च मोदते ॥१२॥

G. M. 77 अथ राजा प्रसेनजित्कोसलो भगवतो भाषितमभिनन्द्यानुमोद्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वोत्थायासनात्प्रक्रान्तः ।

भिक्षवः संशयजाताः सर्वसंशयच्छेत्तारं बुद्धं भगवन्तं पप्रच्छुः । किं भदन्त विशाखया मृगारमात्रा कर्म कृतम् । यस्य कर्मणो विपाकेन द्वात्रिंशदण्डाः प्रसूताः । तेन द्वात्रिंशत्पुत्रा जाता व्याडा विक्रान्ताः संवृत्ता इति । भगवानाह प्रणिधानवशात् । कुत्र प्रणिधानं कृतम् ।

भूतपूर्वं भिक्षवो वाराणस्यां नगर्यामन्यतमो गृहपति पुत्रः कालगतः । तस्य सा पत्नी नित्यं पुत्राभिनन्दिनी । यदा भगवान् काश्यपः सम्यक् संबुद्धः सकलं बुद्धकार्यं कृत्वा इन्धनक्षयादिवाग्निर्निरुपाधिशेषे निर्वाणधातौ परिनिर्वृत्तः । तस्मिंश्च समये वाराणस्यां कृकिर्नाम राजा बभूव । तेन भगवतः काश्यपस्य सम्यक्संबुद्धस्य चतूरत्नमयस्तूपः प्रतिष्ठापितः । तत्र या सा अपुत्रा युवतिः पुत्राभिनन्दिनी सा वृद्धा संवृत्ता । तस्मिन् स्तूपे परिकर्म कृत्वा तिष्ठति । तया छन्दकभिक्षणं कृत्वा तस्मिन् स्तूपे पूजा कृता प्रणिधानं च । यन्मया भगवतः काश्यपस्य सम्यक् संबुद्धस्य [सत्] काराः कृताः । अनेन मम कुशलमूलेन बहवः पुत्रा भवेयुरिति कृत्वा प्रक्रान्ता नगरं प्रविष्टा तत्रान्यतरा स्त्री प्रसूयमाना दुःखवेदनाभ्याहता विरौति । तया अपरा पृष्टा । किमर्थमेषा विरौति । तया यथावृत्त-
G. M. 78 मारोचितम् । सा संलक्षयति । यद्यहं प्रसूता भवेयमहमप्येवंविधं दुखमनुभवेयम् यावत् पुनरपि द्वात्रिंशता गोष्ठिकैस्तस्मिन्स्तूपे पूजा कृता । सा युवतिस्तत्र सन्निहितैव । पूजां कृत्वा प्रणिधानं कृतम् । अनेन वयं कुशलमूलेन महान्तोऽप्रबलिनः स्याम । ते तया पृष्टाः । पुत्राः किं युष्माभिः प्रणिधानं कृतम् । ते कथयन्ति अम्ब इदं चेदं च । सा कथयति । पुत्राः यद्येवमहमेव युष्माकं माता भवेयम् । ते कथयन्ति । अम्ब एवं भवत्विति । इत्युक्त्वा ते प्रक्रान्ताः । सा संलक्षयति । सा तावत्स्त्री एकवारं प्रसूयमाना दुःखवेदनाभ्याहता तथा विरौति अहं पुनर्द्वात्रिंशद्वारान् प्रसूयमाना कथं करिष्यामि इति । सा चैवं विकल्पयति । स्तूपसमीपे कुक्कुटी प्रसूता । सा मुहूर्तमात्रेण द्वात्रिंशदण्डानि

प्रसूता न च विरौति । सा संलक्षयति । अयं शोभनप्रसवनोपाय इति विदित्वा तस्मिन् स्तूपे तीव्रेण प्रसादेन निपत्य प्रणिधानं कर्तुमारब्धा यथेयं कुक्कुटी मुहूर्तमात्रेण द्वात्रिंश-दण्डानि प्रसूता एवमेव अहमपि सकृद् द्वात्रिंशदण्डानि प्रसूयेयेति ।

किं मन्यध्वे भिक्षवः । या सा वृद्धा युवतिरेषैव सा विशाखा । तेन कालेन तेन समयेन ये ते द्वात्रिंशद् गोष्ठिका एत एव ते द्वात्रिंशद् विशाखापुत्राः । यदनया तत्र प्रणिधानं कृतं तस्य कर्मणो विपाकेन द्वात्रिंशदण्डानि प्रसूतानि ।

किं भदन्त विशाखापुत्रैः कर्म कृतं यस्य कर्मणो विपाकेन अदुष्यनपकारिणो राज्ञा प्रसेनजिता प्रघातिताः । तेषां च शिरांसि पेडायां प्रक्षिप्य विशाखाया उपनामितानि । G. M. 79 भगवानाह । एभिरेव भिक्षवः कर्माणि कृतान्युपचितानि पूर्ववद्यावत् फलन्ति खलु देहिनाम् ।

भूतपूर्वं भिक्षवोऽन्यतमस्मिन्कर्वटके शौण्डिकः प्रतिवसति । संबहुलाश्चौरा मद्यं पर्येषमाणाः तस्य सकाशमुपसंक्रान्ताः । अस्ति मद्यमिति पृच्छन्ति । शौण्डिकपत्न्या-भिहिता अस्तीति । तेषां मद्यं दत्तम् । अवदंगो नास्ति । तया वृषो दर्शितः । एतं प्रघातयत । ते कथयन्ति । शस्त्रं नास्ति । तया बन्धकं गृहीतम् । शस्त्रं दत्तम् । ते तं प्रघातयितुमारब्धाः । सा हन्यमानश्चेतनां पुष्णाति । यदहं घात्ये तत्सर्वमनया शौण्डिकपत्न्या । तत्रोपपद्येऽहं यत्रैषां शिरांसि छित्त्वा पेडायां पूरयित्वा एतस्यां प्रेषयेयमिति ।

किं मन्यध्वे भिक्षवः । योऽसौ वृष एष एवासौ राजा प्रसेनजित्कोसलः तेन कालेन तेन समयेन । ये ते चौरा एत एव ते विशाखापुत्राः । या सा शौण्डिक पत्नी एषैव सा विशाखा तेन कालेन तेन समयेन [इति] विस्तरः ।

बुद्धो भगवन्राजगृहे विहरति वेणुवने कलन्दकनिवापे । तेन खलु समयेन पञ्चाभिज्ञस्य ऋषेराश्रमपदम् । तेन तस्मिन्पर्यटता आश्रमपदस्य नातिदूरे चिखले भूप्रदेशे प्रस्रावः कृतः । दैवयोगात्तृषार्ता मृगी तं प्रदेशमनुप्राप्ता । तयासौ तृष्णार्तया पीतः स्त्रीन्द्रियं च घ्रातम् । अचिन्त्यः सत्त्वानां कर्मविपाकः । आपन्न सत्त्वा संवृत्ता । G. M. 80 यावदपरेण समयेन तस्मिन्नेव प्रदेशे आगत्य प्रसूता । दारको जातः । सा तं घ्रात्वा विसभागसत्त्व इति छोरयित्वा प्रक्रान्ता । यावत्तेन ऋषिणा तदाश्रमं पर्यटता स दारको दृष्टः । स समन्वाहर्तुं प्रवृत्तः कस्यायं पुत्र इति । यावत्पश्यत्यात्मानम् । तेनासौ आश्रमपदं प्रवेशितआपायितः पोषितः संवर्धितः । तस्य मृगस्य यादृशं शिर इति

मृगशिरो मृगशिर इति संज्ञा संवृत्ता। अपरेण समयेन स ऋषिः कालगतः। मृगशिरसा कपालकोटनी विद्या शिक्षिता। स कपालमाकोट्य सर्वं व्याकरोति। यदि तावत्खंखटस्वरो भवति ऊर्ध्वंगामी भवति देवोपपत्तिं व्याकरोति। अथ मध्योऽभवति ऊर्ध्वंगामी भवति मनुष्योपपत्तिं व्याकरोति। एतत्सुगतिनिमित्तम्। [अथ] दुर्गति निमित्तम्। यदि तावद्गद्गदस्वरो भवति अधोगामीभवति नरकोपपत्तिं व्याकरोति। अथ मध्यस्वरो भवति अधोगामी भवति तिर्यगुपपत्तिम्। अथ मृदुस्वरोऽधोगामी भवति प्रेतोपपत्तिम्।

ततो भगवता तस्य विनयकालं ज्ञात्वा आयुष्मानानन्द उक्तः। गच्छानन्द चत्वारि शिरांस्याधाय स्रोत आपन्नस्य सकृदागामिनोऽनागामिनोऽर्हतश्चेति। एवं भदन्तेत्यायुष्मानानन्दो भगवतः प्रतिश्रुतः। चत्वारि शिरांस्याधाय तस्य ऋषेः सकाशं गतः। व्याकुरुष्वेति। स स्रोत आपन्नस्येति कपालमाकोट्य कथयत्ययं देवेषूपपन्नः। G. M. 81 सकृदागामिनोऽप्येवमेव। अनागामिनोऽप्येवमेव। अर्हतः कपालमाकोट्य विषयं न जानाति न विजानाति। तस्यैतदभवत्। भ्रष्टोऽस्मि तस्मादुपदेशतः किम्। अथवा न चार्यकुले प्रसूतः। किं वा निमित्तानि न तादृशानि येनास्य न जानामि तं हि प्रचारम्। आयुष्मानानन्दः कथयति। न सर्वविद्यासु कृतश्रमस्त्वं येनास्य जानासि तं हि प्रचारम् अधीष्व तावन्निखिलां विद्याम् लोकस्य पश्चाद्व्यपदेक्ष्यसि त्वमिति। मृगशिराः कथयति। अस्ति कश्चित्त्वया सर्वविद्यासु कृतावी दृष्टः। स कथयति। अस्ति। तथागतोऽर्हत्सम्यक् संबुद्धः सर्वविद्यानां पारंगतः। अथ मृगशिरा येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः। उपसंक्रम्य भगवन्तमिदमवोचत्।

तिर्यक्प्रेतमनुष्यदेवनिरये जानासि जन्तोर्गतिम्
शिष्टं नोपलभे च सत्त्वचरितं विद्यापराधे सति।
आचक्ष्व त्रिभवार्णवस्य महतो विस्तीर्णपारं प्रभो
किं तत्सर्वपरप्रवादिविजय शिष्टं न विज्ञायते ॥१३॥ इति ॥

भगवानाह।

अयोघनहतस्यैव ज्वलतो जातवेदसः
अनुपूर्वोपशान्तस्य यथा न ज्ञायते गतिः।
G. M. 82 तथा सम्यग् विमुक्तानां कामपङ्कौघतारिणाम्
प्रज्ञप्तुं वा गतिर्नास्ति प्राप्तानामचलं पदम् ॥१४॥ इति ॥

एवमुक्ते मृगशिरा भगवन्तमिदमवोचत्। लभेयाहं भदन्त स्वाख्याते धर्मविनये प्रव्रज्यामुपसंपदं भिक्षुभावं चरेयमहं भगवतोऽन्तिके ब्रह्मचर्यमिति। ततो भगवता प्रव्राजित

उपसंपादितः। प्रव्राज्योपसंपाद्य यथाभिरम्यं राजगृहे विहृत्य येन श्रावस्ती तेन चारिकां प्रक्रान्तः। अनुपूर्वेण चारिकां चरन् श्रावस्तीमनुप्राप्तः। श्रावस्त्यां विहरति पूर्वारामे मृगारमातुः प्रासादे। अभ्यवकाशे चंक्रम्यमाणेन नक्षत्राणि विपरीतानि दृष्टानि। दृष्ट्वा च पुनरायुष्मन्तं मृगशिर [स] मामन्त्रयते। समन्वाहर मृगशिरः कियच्चिरेण देवो वर्षिष्यतीति। स कथयति। नष्टोऽयं भदन्त लोकः प्रनष्टोऽयम्। यथा नक्षत्राणि व्यवस्थितानि द्वादशभिर्वर्षैः। भगवता नक्षत्राणि समान्यधिष्ठायोक्तः। पुनर्जानीष्वेति। स कथयति। षड्भिर्वर्षैरेवम्। भगवता पुनः पर्यनुयुक्तो ब्रवीति। पञ्चभिर्वर्षैः। एवं यावत्सप्तभिर्दिवसैरिति। तत्र भगवान् भिक्षूनामन्त्रयतेस्म। शयनासनं मिक्षवश्छन्ने गोपयत। अद्यैव शलभसंनिपातेन देवो वर्षिष्यति। तत्रये स्नास्यन्ति तेषामुत्पादगंडपिटकानि न भविष्यन्तीति। इति हि मृगशिरो नक्षत्राणि चपलानि G M. 83 चंचलान्यनवस्थायीनि। जीवितमपि चंचलमनवस्थितमित्येवमुक्तः। मृगशिरा भगवतोऽभिप्रसन्नः। तथाभिप्रसन्नेन चार्हत्वं साक्षात्कृतम्। ततो विमुक्तिप्रीतिसुख संवेदी गाथां भाषते।

गतिर्मृगाणां पवनमाकाशं पक्षिणां गतिः।
गतिर्विरागिणां धर्मो निर्वाणं गतिरर्हताम्॥ १५॥ इति॥

अश्रौषीद्विशाखा मृगारमाता भगवान् कोसलेषु जनपदेषु चारिकां चरन् श्रावस्तीमनुप्राप्तः श्रावस्त्यां विहरत्यस्माकमेवाराम इति। श्रुत्वा च पुनर्येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्ता। उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वैकान्ते निषण्णा। एकान्त निषण्णां विशाखां मृगारमातरं भगवान्धर्म्यया कथया सन्दर्शयति पूर्ववद्यावत् संप्रहर्ष्य तूष्णीम्। अथ विशाखा मृगारमाता उत्थायासनाद्येन भगवांस्तेनाञ्जलिं प्रणम्य भगवन्तमिदमवोचत्। अधिवासयतु मे भगवान् श्वोऽन्तर्गृहे भक्तेन सार्धं भिक्षुसंघेनेति। अधिवासयति भगवान्पूर्ववद्यावदुदकमणिं प्रतिष्ठाप्य। भगवतः प्रेष्यदारिकया कालारोचिकया कालमारोचयति। यावदसौ प्रेष्यदारिका पूर्वारामं गत्वा पश्यति भिक्षून् कवाट विवरेण नग्नान्स्नायिनः। दृष्ट्वा च पुनः संलक्षयति। नूनमार्यकाः प्रक्रान्ताः। एभिः पुत्रमोटिका पुत्रैराजीविकैरयं विहारोऽवष्टब्ध इति। सा त्वरितत्वरितमागत्य कथयति। G.M-84 यत् खल्वार्ये जानीया आर्याः प्रक्रान्ताः। पुत्र मोटिकापुत्रैराजीवकैरसौ विहारोऽवष्टब्ध इति। विशाखा संलक्षयति। अस्थानमनवकाशो यद्भगवानधिवास्याभुक्त्वा प्रक्रमिष्यति। नूनमनया भिक्षवो विनग्ना दृष्टाइति। तयान्यः कालारोचकः पुरुषः प्रेषितः। समयो भदन्त सज्जं भक्तं यस्येदानीं भगवान्कालं मन्यत इति पूर्ववद्यावद् भुक्तवन्तं विदित्वा

धौतहस्तमपनीतपात्रम् । वृद्धान्ते निषद्य भगवन्तमिदमवोचत् । इच्छाम्यहं भदन्त
अष्टौ महादानानि प्रज्ञापयितुम् । आगन्तुके दानं गमिके दानं ग्लाने दानं ग्लानोप-
स्थायिके दानं ध्रुवं यवागुं ध्रुवं भैषज्यं भिक्षूणां वर्षाशाटीचीवरं भिक्षुणीनां चोदकशा-
टिकामिति । भगवानाह । किं पुनस्तद् विशाखे आनुशंसं समनुपश्यन्ती आगन्तुके
दानं ददासि । आगन्तुको भदन्द भिक्षुर्न गोचरकुशलो भवति न वीथीकुशलः । स
मदीयं पिण्डपातं परिभुज्य गोचरकुशलो भविष्यति वीथी कुशलश्च । साधु साधु
विशाखे गतमेतत् । किमर्थं समनुपश्यन्ती गमिकदानं ददासि । गमिको भदन्त
भिक्षुः पिण्डपातं पर्येषमाणः सार्थात्परिभ्रश्यते । यूथपरिभ्रष्टो विहन्यते । स मदीयं
पिण्डपातं परिभुज्य सार्थान्न परिभ्रश्यते । नापि यूथपरिभ्रष्टो विहन्यते । साधु साधु
विशाखे एतदपि गतम् । किमर्थवशं समनुपश्यन्ती ग्लाने दानं ददासि । ग्लानो
G. M. 85 भदन्त भिक्षुः पिण्डपातं पर्येषमाणः क्लामेद्वा कालं वा कुर्यात् । स मदीयं पिण्डपातं
परिभुज्य ग्लान्यादुत्थास्यति । सुखस्पर्शं विहरिष्यति । साधु साधु विशाखे एतदपि
गतम् । किमर्थवशं समनुपश्थन्ती ग्लानोपस्थायिके दानं ददासि । ग्लानोपस्थायिको
भदन्त भिक्षुरात्मार्थं पिण्डकं पर्येषमाणो ग्लानस्य कृत्यं हापयति । स मदीयं पिण्डपातं
परिभुज्य संपादयिष्यति । साधु साधु विशाखे एतदपि गतम् । किमर्थवशं समनु-
पश्यन्ती संघे ध्रुवयवागुं ददासि । सन्ति भदन्त भगवतः श्रावका दीप्ताग्नयो मन्दा-
ग्नयश्च । तत्र ये मन्दाग्नयस्तेषामग्निसंरक्षणं ये तु दीप्ताग्नयस्तेषां बलोपचयः ।
साधु साधु साधु विशाखे । एतदपि गतम् । किमर्थवशं समनुपश्यन्ती संघे ध्रुवभै-
षज्यं ददासि । सन्ति भदन्त भगवतः श्रावका बह्वाबाधाः [स्वल्पाबाधाश्च] तत्र ये
बह्वाबाधास्तेषां कृतमेव तावत् । ये स्वल्पाबाधास्ते परिभुज्य भूयस्या मात्रया सुखस्पर्शं
विहरिष्यन्ति । साधु साधु विशाखे एतदपि गतम् । किमर्थवशं समनुपश्यन्ती
भिक्षूणां वर्षाशाटी चीवरं ददासि । अद्यैव मया भदन्त प्रेष्यदारिका कालारो-
चिका प्रेषिता । तया भिक्षवो दृष्टा नग्नाः स्नातुम् । सा मे आगत्य कथयति ।
आर्यकाः प्रक्रान्ताः पुत्रमोटिका पुत्रैराजीविकैर्विहारोऽवष्टब्ध इति । ते मदीयेन
वर्षाशाटीचीवरेण गुप्ताः स्नास्यन्ति । साधु साधु विशाखे एतदपि गतम् । किमर्थवशं
समनुपश्यन्ती भिक्षुणीनामुदकशाटिकां ददासि । एकोऽयं भदन्त समयः संबहुलाश्च
G. M. 86 भिक्षुण्योऽजिरवत्यां नग्नाः स्नान्ति । ता गृहिण्यो विपुष्य विपुष्य भिक्षुणीनामङ्गुल्यग्रेण
गुह्यस्थानान्युपदर्शयन्ति । ताः उपदर्श्यमानाः मद्गुवो भवन्ति । मदीयया तु उदक-
शाटिकया ता गुप्ताः स्नास्यन्ति । साधु साधु विशाखे यानि त्वया अष्टौ पुण्यक्रिया-

वस्तूनि समाख्यातानि संदृश्यन्ते एतानि । सप्तस्वौपधिके [षु] पुण्यक्रियावस्तुष्वन्तर्गतान्येतानि । सप्तस्वौपधिकेषु पुण्यक्रियावस्तुषु [न] लभ्यं पुण्यस्य प्रमाणमुद्ग्रहीतुमेतावत्पुण्यं वा पुण्यफलं वा पुण्यफलविपाको वेति । अपितु बहुत्वात् पुण्यस्य महापुण्यः पुण्यस्कन्ध इति संख्यां गच्छति ।

इदं चाहं भदन्त श्रोष्यामि । अमुको भिक्षुः स भगवता प्रतिपद्येव व्याकृतः । एषोऽपि भिक्षुस्त्रयाणां संयोजनानां प्रहाणात् स्रोत आपन्नो भवत्यविनिपातधर्मो नियतं संबोधिपरायणः सप्तकृत्वो भवपरमाः सप्तकृत्वो देवांश्च मनुष्यांश्च संधाव्य संसृत्य दुःखस्यान्तं करिष्यतीति । स कदाचित् श्रावस्तीमागमिष्यति पुनश्च गमिष्यति । स मदीयमागन्तुकभक्तं पूर्ववद्यावद्वर्षाशाटीचीवरं परिभोक्ष्यति । भिक्षुणी च यावदुदकशाटिकामिति । श्रुत्वा च पुनरधिगमिष्यामि प्रीतिप्रामोद्यमुदारं कुशलं नैष्क्रम्योपसंहितम् । अमुको भिक्षुः भगवता व्याकृतः । एष भिक्षुस्त्रयाणां संयोजनानां प्रहाणाद्रागद्वेषमोहानां G. M. 87 च तनुत्वात्सकृदागामी भविष्यति । सकृदिमं लोकमागत्य दुःखस्यान्तं करिष्यतीति । सोऽपि कदाचित् श्रावस्तीमागमिष्यति । स मदीयमागन्तुकभक्तं पूर्ववद्यावत् वर्षाशाटीचीवरं भिक्षुणी चोदकशाटीकामिति । श्रुत्वा च पुनरधिगमिष्यामि प्रीतिप्रामोद्यमुदारं कुशलं नैष्क्रम्योपसंहितम् । अमुको भिक्षुः स भगवता व्याकृतः । एष भिक्षुः पंचानामवरभागीयानां संयोजनानां प्रहाणादनागामि भविष्यत्यनागन्ता पुनरिमं लोकमिति । सोऽपि कदाचित् श्रावस्तीमागमिष्यति पुनश्च गमिष्यति । स मदीयमागन्तुकभक्तं पूर्ववद्यावद्वर्षाशाटीचीवरं भिक्षुणी चोदकशाटिकामिति । श्रुत्वा च पुनरधिगमिष्यामि प्रीतिप्रामोद्यमुदारं कुशलं नैष्क्रम्योपसंहितम् । अमुको भिक्षुः स भगवता व्याकृतः । एष भिक्षुः सर्वक्लेशप्रहाणादर्हत्वं साक्षात्कृत्वा निरुपधिशेषे निर्वाणधातौ प्रवेक्ष्यतीति । सोऽपि कदाचित् श्रावस्तीमागमिष्यति पुनश्च गमिष्यति । स मदीयमागन्तुकभक्तं पूर्ववद्यावद्वर्षाशाटीचीवरं भिक्षुणी चोदकशाटिकामिति । श्रुत्वा पुनरधिगमिष्यामि प्रीतिप्रमोद्यमुदारं कुशलं नैष्क्रम्योपसंहितम् । अथ भगवान् विशाखां मृगारमातरं धर्म्यया कथया संदर्श्य समादाप्य समुत्तेज्य संप्रहर्ष्योत्थायासनात्प्रक्रान्तः ।

अथ भगवान् यथाभिरम्यं श्रावस्त्यां विहरति । येन वैशाली तेन चारिकां प्रक्रान्तः । अनुपूर्वेण चारिकां चरन्वैशालीमनुप्राप्तः । वैशाल्यां विहरति मर्कटह्रदतीरे कूटागारशालायाम् । अथ भगवान् पूर्वाह्णे निवास्य पात्रचीवरमादाय वैशालीं पिण्डाय प्राविक्षत् । तेन G. M. 88 खलु समयेन संबहुला भिक्षव आरामद्वारे अशुचिम्रक्षितानि शयनासनानि शोचयन्त्या-

तापयन्ति प्रविषजन्ति । अद्राक्षीद्भगवान् संबहुलान्भिक्षून् आरामद्वारे अशुचिम्रक्षितानि शयनासनानि शोचयत आतपयतः प्रविषजतः । दृष्ट्वा च पुनरस्यैतदभवत् । यदपि श्राद्धा ब्राह्मणगृहपतयः प्रपीड्य प्रपीड्यत्वङ्मांसशोणितं दानानि ददति पुण्यानि कुर्वन्ति तदपि भिक्षवो मात्रया प्रतिसंख्याय परिभुञ्जन्त इति विदित्वा वैशालीं पिण्डाय चरित्वा कृतभक्तकृत्यः पश्चाद्भक्तपिण्डपातप्रतिक्रान्तः पात्रचीवरं प्रतिशामय्य पादौ प्रक्षाल्य विहारं प्राविक्षत् प्रतिसंलयनाय । अथ भगवान् सायाह्ने प्रतिसंलयनाद् व्युत्थाय पुरस्ताद् भिक्षुसंघस्य प्रज्ञप्त एवासने निषण्णः । निषद्य भगवान् भिक्षूनामन्त्रयते स्म । इहाहं भिक्षवः पूर्वाह्णे निवास्य पात्रचीवरमादाय वैशालीं पिण्डाय प्राविक्षम् । अद्राक्षमहं भिक्षवः संबहुलान्भिक्षूनारामद्वारे अशुचिम्रक्षितानि शयनासनानि शोचयत आतपयतः प्रविषजतः । दृष्ट्वा च पुनर्मे एतदभवत् । यदपि श्राद्धा ब्राह्मणगृहपतयः प्रपीड्य प्रपीड्य त्वङ्मांसशोणितं दानानि ददति पुण्यानि कुर्वन्ति तदपि भिक्षवो मात्रया प्रतिसंख्याय परिभुञ्जते । साधु भिक्षवः श्रद्धादेयस्य मात्रा परिभोजितायाः काल [परि] भोजितायाः वीचिपरिभोजितायाः संख्यापरिभोजितायाः मितपरिभोजितायाः ।
G. M. 89 अथ भगवाञ्छ्रद्धादेयस्य मात्रादिपरिभोजितानां वर्णं भाषित्वा भिक्षूनामन्त्रयते स्म । तस्मात्तर्हि भिक्षवो न विना प्रत्यास्तरणेन सांघिकं शयनासनं परिभोक्तव्यमशुचिम्रक्षितं शयनासनं च । तत्क्षणादेव शोचयितव्यमन्यथा सातिसारः ।

अथ भगवान्पूर्वाह्णे निवास्य पात्रचीवरमादाय वैशालीं पिण्डाय प्राविक्षदायुष्मतानन्देन पश्चाच्छ्रमणेन । अद्राक्षीद् भगवानन्यतरं पुरुषं कालकपृष्ठम्[1] । दूरादेव दृष्ट्वा च पुनरायुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते । पश्यसि त्वमानन्द एतं पुरुषं कालकपृष्ठम् । एवं भदन्त । एष आनन्द पुरुषः काश्यपस्य सम्यक् संबुद्धस्य प्रवचने प्रव्रजित आसीत् । तत्रानेन सांघिकं शयनासनं कल्यप्रत्यास्तरणेन मलप्रत्यास्तरणेन पट्टिकां सुरुचिकां लोढकं कृत्वा परिभुक्तम् । तस्य कर्मणो विपाकेन पञ्चजन्मशतानि कालकपृष्ठो जातः । यावदेतर्ह्यपि कालकपृष्ठो जात इति । विदित्वा वैशालीं पिण्डाय चरित्वा पूर्ववद्यावत्प्रतिसंलयनाद् व्युत्थाय पुरस्ताद्भिक्षुसंघस्य प्रज्ञप्त एवासने निषण्णः । निषद्य भगवान् भिक्षूनामंत्रयते स्म । अद्याहं भिक्षवः पूर्वाह्णे निवास्य पात्रचीवरमादाय वैशालीं
G. M. 90 पिण्डाय प्रविष्टः । तत्राहमद्राक्षं पुरुषं कालकपृष्ठम् । स काश्यपस्य सम्यक् संबुद्धस्य प्रवचने भिक्षुरासीत् । तत्रानेन सांघिकं शयनासनं कल्पप्रत्यास्तरणेन पूर्ववद्यावत्पञ्च

---

1 MS. कालकापृष्ठम् ।

जन्मशतानि कालक पृष्ठो जातः। तस्मात्तर्हि भिक्षवोद्यात्रेण न भिक्षुणा कल्पप्रत्यास्तरणेन सांघिकं शयनासनं परिभोक्तव्यम्। परिभुंक्ते। सातिसारः। अपि तु द्वाभ्यां प्रत्यास्तरणाभ्यां परिभोक्तव्यं घनेन वा एकपुटेन। पैलोत्तिके न वा द्विपुटेन।

भिक्षवश्चित्रोपचित्राणि प्रत्यास्तरणानि धारयन्ति दीर्घदशानि। ब्राह्मणगृहपतयोऽवध्यायन्ति क्षिपन्ति विवाचयन्ति। भगवानाह। नीलं कर्दमं कषायं वा प्रत्यास्तरणम् शस्त्रलूनं कृत्वा धारयितव्यम्। अन्यथा सातिसारः।

[भिक्षवः कण्डूरो]गेण बाध्यन्ते। तस्य चीवरकाणि पूयशोणियोपलिप्तानि दुर्गन्धितानि माक्षिककाकीर्णानि। स पिण्डपातं प्रविष्टः। तं दृष्ट्वा ब्राह्मणगृहपतयोऽवध्यायन्ति क्षिपन्ति विवाचयन्ति। एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति। भगवानाह। तस्मादनुजानामि कण्डूप्रच्छादनं धारयितव्यम्। पञ्चभिः षड्भिर्वा दिवसैः शोचयितव्यम्। अन्यथा सातिसारः।

भिक्षवः कुष्ठरोगेण बाध्यन्ते। ते सांघिकानि शयनासनानि परिभुञ्जते। प्रासादेषु पुष्करिण्यां द्वारकोष्ठके परिषण्डायां चंक्रमेषु संस्थानवृक्षेषु तिष्ठन्ति। दुर्गन्धान मक्षिकाभिराकीर्णान् तान्दृष्ट्वा ब्राह्मणगृहपतयोऽवध्यायन्ति क्षिपन्ति विवाचयन्ति। G. M. 91
एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति। भगवानाह। कुष्ठरोगाभिभूतस्याहं भिक्षवो भिक्षोरासमुदाचारिकान्धर्मान्प्रज्ञापयिष्यामि। कुष्ठरोगाभिभूतेन भिक्षुणा सांघिकं शयनासनं लयनं च न परिभोक्तव्यम्। प्रासादादिषु यथापरिकीर्तितेषु स्थानेषु स्थातव्यम्। सांघिकी प्रस्रावकुटी वर्चःकुटीः च न प्रवेष्टव्या। प्रतिगुप्ते स्थाने संघेन तस्य वासो देयः। उपस्थानं च कर्तव्यम्। कुष्ठरोगाभिभूतो भिक्षुर्यथाप्रज्ञप्तानासमुदाचारिकान्धर्मान्न समादाय वर्तते संघो वा सातिसारो भवति।

आयुष्मानुदाली बुद्धं भगवन्तं पृच्छति। लभ्यं भदन्त सुगतचीवरमतिरेकचीवरकल्पेन धारयितुम्। न लभ्यमुदालिन्। लभ्यं भदन्त कौशेयं चीवरं त्रिचीवराधिष्ठानेन अतिरेकचीवराधिष्ठानेन धारयितुम्। लभ्यमुदालिन् यथेष्टतः। एवं पूर्णकं शाणकं लभ्यम्। उद्दानम्।

भाङ्गेयं केशचीवरं नाग्न्यं केशलुचनंपर्णशाटीम्।
अजिनं सान्तरोत्तरं तिरीटिमञ्जनीलकम्॥१६॥

श्रावस्त्यां षिदानम्। अथान्यतमो भिक्षुर्येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः। उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वैकान्ते अस्थात्। एकान्तस्थितः स भिक्षुर्भगवन्तमिदमवोचत्। G. M. 92

इच्छाम्यहं भदन्त भाङ्गेयं चीवरं धारयितुम् । भगवानाह । तीर्थिकध्वज एष मोहपुरुषः यदुत भाङ्गेयं चीवरम् । तस्मान्न भिक्षुणा भाङ्गेयं चीवरं धारयितव्यम् । धारयति । सातिसारो भवति ।

अपरो भिक्षुर्गत्वा भगवन्तमिदमवोचत् । इच्छाम्यहं भदन्त केशचीवरं धारयितुम् । भगवानाह । तीर्थिकध्वज एष मोहपुरुषः । पूर्ववद्यावत्सातिसारो भवति ।

अपरो भिक्षुर्भगवन्तमिदमवोचत् । इच्छाम्यहं भदन्त नाग्न्यं समादातुम् । भगवानाह । तीर्थिकध्वज एष मोहपुरुषः यदुत नाग्न्यम् । अपि तु त्रिचीवरं मयानुज्ञातं किमर्थं नाग्न्यं समाददासि । तस्मान्न भिक्षुणा नाग्न्यं समादातव्यम् । समाददाति । आपद्यते स्थूलात्ययः । अथ स भिक्षुर्नाग्न्यमलभमानः शिक्षां प्रत्याख्याय हानायावृत्तः । भिक्षवः संशयजाताः सर्वसंशयच्छेत्तारं बुद्धं भगवन्तं पप्रच्छुः । पश्य भदन्तासौ भिक्षुर्नाग्न्यमलभमानः शिक्षां प्रत्याख्याय हानायावृत्तः । भगवानाह । न भिक्षव एतर्हि यथा अतीतेऽप्यध्वनि अह्रीक्यदोषाद् दारिकां न लब्धवांस्तच्छ्रूयताम् ।

भूतपूर्वं भिक्षवो धृतराष्ट्रो नाम हंसराजो बभूव । तस्य दुहिता स्वयंवरावतीर्णा । श्रुत्वा नानादिग्देशनिवासिनः पक्षिणः सन्निपतिताः । एकैकः संलक्षयति मां वरयिष्यतीति । G. M, 93 तया दारिकया मयूरो दृष्टः । सा कथयति । एष मम भर्तेति । तस्यापरैः समाख्यातम् । त्वमनया वृत इति । स कलापं पूर्वीकृत्य नर्तितुमारब्धः । स धृतराष्ट्रेण दृष्टः । कथयति । किमर्थमयं नृत्यतीति । अपरैः समाख्यातम् । तव दुहिता वृता इति । स कथयति । ह्रीव्यपत्राप्यवियुक्तोऽयं नाहमस्मै दुहितरं ददामीति । स श्रुत्वा मयूरो धृतराष्ट्रसकाशं गत्वा गाथां भाषते ।

स्वरो मनोज्ञो रुचिरश्च वर्णो व्यामप्रमाणानि च वर्हकाणि ।
ग्रीवा च वैदूर्यमणेः समाना ददासि कस्मान्न भवान् सुतां मे ॥१७॥

धृतराष्ट्रः प्राह ।

स्वरो मनोज्ञो रुचिरश्च वर्णो व्यामप्रमाणानि च वर्हकाणि ।
ग्रीवा च वैदूर्यमणेः समाना अह्रीक्यदोषात्तु न ते ददामि ॥१८॥ इति ॥

किं मन्यध्वे भिक्षवः । योऽसौ मयूरः एष एवासौ भिक्षुस्तेन कालेन तेन समयेन । तदाप्येष अह्रीक्यदोषाद् दारिकामलभमानो दुःखी दुर्मना पक्षिगणमध्यादवक्रान्तः । एतर्ह्यप्यसौ नाग्न्यमलभमानो दुःखी दुर्मना भिक्षुसंघमध्यात्प्रक्रान्तः ।

अपरोऽपि भिक्षुर्भगवन्तमिदमवोचत् । इच्छाम्यहं भदन्त केशान् लुंचितुम् । भगवानाह । मुण्डनं मया समनुज्ञातम् । कस्मात्त्वं केशान् लुंचसि । तीर्थिकधृत एष मोहपुरुषः यदुत केशलुंचनम् । तस्मान्न हि भिक्षुणा केशा लुंचितव्याः । लुंचति । सातिसारो भवति ।

अपरोऽपि भिक्षुर्भगवन्तमिदमवोचत् । इच्छाम्यहं भदन्त पर्णशाटिकां धारयितुम् । G. M. 94
भगवानाह । तीर्थिकधृतमेतन्मोहपुरुषः । पूर्ववद्यावत्सातिसारो भवति ।

अपरोऽपि भिक्षुर्भगवन्तमिदमवोचत् । इच्छाम्यहं भदन्त अजिनं धारयितुम् । भगवानाह । तीर्थिकध्वजमेतन्मोहपुरुष यदुत अजिनम् । धारयति पूर्ववद्यावत्सातिसारो भवति ।

अपरोऽपि भिक्षुर्भगवन्तमिदमवोचत् । इच्छाम्यहं भदन्त सान्तरोत्तरेण चीवरेण यापयितुम् । त्रिचीवरं मया मोहपुरुष समनुज्ञातम् । कस्मात्त्वं सान्तरोत्तरेण यापयसि । तस्मान्न भिक्षुणा सान्तरोत्तरेण चीवरेण यापयितव्यम् । यापयति । सातिसारो भवति ।

अपरोऽपि भिक्षुर्भगवन्तमिदमवोचत् । इच्छाम्यहं भदन्त तिरीटीं धारयितुम् । तिरीटि इति वल्कलः । भगवानाह । तीर्थिकध्वज एष पूर्ववद्यावत् सातिसारो भवति ।

अपरोऽपि भिक्षुर्भगवन्तमिदमवोचत् । इच्छाम्यहं भदन्त अंगनाडिकां धारयितुम् । भगवानाह । आगारिकधर्मस्तर्ह्येषाहो मोहपुरुष यदुताङ्गनाडि (का) । पूर्ववद्यावत्सातिसारो भवति ।

अपरोऽपि भिक्षुर्भगवन्तमिदमवोचत् । इच्छाम्यहं भदन्त सर्वनीलं चीवरं धारयितुम् । G. M. 95
भगवानाह । आगारिका ह्येनं धारयन्ति । तस्मान्न भिक्षुणा सर्वनीलं चीवरं धारयितव्यम् । पूर्ववद्यावत् सातिसारो भवति । एवं सर्वपीतं सर्वलोहितमवदातं न कल्पयत्येव ।

उद्दानम् ।

दीर्घदशं छन्नदशं कम्बुकोष्णीषवेष्टनम् ।
कूतपमुष्ट्रकम्बलं प्लीहकानन्दः सान्तरोत्तरम् ॥१९॥

अपरोऽपि भिक्षुर्भगवन्तमिदमवोचत् । इच्छाम्यहं भदन्त दीर्घदशं चीवरं धारयितुम् । भगवानाह । तीर्थिकध्वजः पूर्ववद्यावत् सातिसारो भवति ।

अपरोऽपि भिक्षुर्भगवन्तमिदमवोचत् । इच्छाम्यहं भदन्त छन्नदशं चीवरं धारयितुम् । भगवानाह । तीर्थिकध्वज एष मोहपुरुष पूर्ववद्यावत् सातिसारो भवति ।

अपरोऽपि भिक्षुर्भगवन्तमिदमवोचत्। इच्छाम्यहं कम्बुकं धारयितुम्। भगवानाह। आगारिकध्वज एष मोहपुरुषः पूर्ववद्यावत् सातिसारो भवति।

अपरोऽपि भिक्षुर्भगवन्तमिदमवोचत। इच्छाम्यहं भदन्त उष्णीषं धारयितुम्। भगवानाह। आगारिकध्वज एष मोहपुरुषः पूर्ववद्यावत् सातिसारो भवति।

G. M. 96 अपरोऽपि भिक्षुर्भगवन्तमिदमवोचत्। इच्छाम्यहं भदन्त शिरोवेष्टनं धारयितुम्। भगवानाह। आगारिकध्वज एष मोहपुरुषः पूर्ववद्यावत् सातिसारो भवति।

अपरोऽपि भिक्षुर्भगवन्तमिदमवोचत्। इच्छाम्यहं भदन्त कुतपं धारयितुम्। भगवानाह। आगारिकध्वज एषः पूर्ववत् सातिसारो भवति।

अपरोऽपि भिक्षुर्भगवन्तमिदमवोचत्। इच्छाम्यहं भदन्त उष्ट्रकम्बलं धारयितुम्। भगवानाह। आगारिकध्वज एषः पूर्ववद्यावत् सातिसारो भवति।

आयुष्मान् प्लीहकानन्दः अन्यतमस्मिन्नभिक्षुके आवासे अकवाटके वर्षा उपगतः। तस्य बहिर्निर्गतस्य संघाट्युपहृता। एतद्यावद्भगवानाह। न भिक्षुणा अभिक्षुके आवासे अकवाटके वर्षा उपगन्तव्यम्। न च विना संघाट्या क्वचिद् गन्तव्या। गच्छति। सातिसारो भवति।

आयुष्मान् प्लीहकानन्दो ग्लानः। तस्यायुष्मानानन्दो ग्लानोपस्थायकः। देवश्च वर्षितुमारब्धः। स नोत्सहते संघाटीं प्रावृत्य गन्तुम्। भगवानाह। सान्तरोत्तरेण गन्तव्यम्।

अपि तु संघाट्या पंचोपनिक्षेपणकल्पा। सभिक्षुक आवासः सकवाटः। देवो G. M. 97 वर्षति। वर्षाशङ्के च। नदीपारं वा गन्तुकामो भवति। आस्तीर्णः कठिन आवासो भवति। संघेन सम्मतिर्दत्ता भवति।

अन्तरोद्दानम्।

वार्षिक-श्रमणोद्देशा उत्पादेनापि च द्वयम्।
कुलोपकाश्च कौकृत्यं संघलाभेन तस्य तत्॥२०॥

उक्तं भगवता भिक्षूणां चीवरपातो देय इति। भिक्षवः संघप्रवारित एव जनपदे चारिकां प्रक्रामन्ति। तेषां न कश्चिल्लाभं गृह्णाति। भगवानाह। भिक्षुमवलोकयित्वा गन्तव्यं योऽस्य लाभं गृह्णाति। अपरेऽपि भिक्षव अनवलोकिता एवं गृह्णन्ति। भिक्षूणां परस्परं विरोधो भवति। भगवानाह। न भिक्षुणा अनवलोकितेन लाभो ग्रहीतव्यः। गृह्णाति। सातिसारो भवति। अपरेऽपि भिक्षवः अवलोकिता अपि प्रतिज्ञाय न गृह्णन्ति।

भगवानाह । ते सर्वं दाप्याः । श्रामणेराणां प्रक्रान्तानां न कश्चिल्लाभं गृह्णाति । भगवानाह । तेषामाचार्योपाध्यायैर्ग्रहीतव्यम् । भिक्षवः कुलाभं भाजयन्ति । विप्रक्रान्तानां G. M. 98
नानुप्रयच्छन्ति कुलाभ इति कृत्वा । भगवानाह । येऽवलोकितास्तैर्ग्रहीतव्यम् । अपरेऽनवलोक्यैव गताः । तेषां न कश्चित् गृह्णाति । भिक्षवः कौकृत्येन न गृह्णन्ति । भगवानाह । ग्रहीतव्यम् । नात्र कौकृत्यं करणीयम् । अपरं नैव शक्यते भाजयितुमल्पं कृत्वा । भगवानाह । अन्येन मिश्रीकृत्य विहारस्थैर्भाजयितव्यम् । नात्र कौकृत्यं करणीयम् । कुलाभमवलोकितो न गृह्णाति । पञ्च पणानुपादाय स्फुटं दापयितव्यम् ।

अन्यतमस्मिन् कर्वटके गृहपतिः । तेन विहारः कारितः । तत्र यदि भिक्षुशतं प्रतिवसति पटकशतं ददाति । एवं यावदेकोऽपि भिक्षुः प्रतिवसति पटकशतमेव ददाति । यावदपरेण समयेन तस्मिन्नेव विहारे द्वौ महल्लौ वर्षोषितौ । तेन गृहपतिना पटकशतं प्रेषितम् । तौ गृहीत्वा परस्परं विचारयतः । एकः कथयति संघस्यायं लाभः प्रतिपद्यत इति । द्वितीयः कथयति अस्माकमेव प्रापद्यत इति । यद्येवं गृहाण । स कथयति । मा परस्परविरोधः स्यात् । यावदेकेनापि न गृहीतम् । तौ पुनर्विचारयतः । कथमत्र प्रतिपत्तव्यम् । एकः कथयति । भिक्षवः आहूयन्ताम् । तैः सह भाजयिष्यामः । द्वितीयः कथयति । एवं भवतु । को गच्छतु । यो नवकः । को वस्त्राणि गोपायति । यो नवकः । न शक्यमेवम् यो नवकः स गच्छतु यो वृद्धः स वस्त्राणि गोपायतु । एवं G. M. 99
भवतु । नवकः श्रावस्तीं गतो भिक्षूणामानयनाय । आचरितं षड्वर्गिकाणाम् । अशून्यं जेतवनद्वारमन्यतमान्यतमेन षड्वर्गिकेण । उपनन्दो जेतवनद्वारे तिष्ठति । तेनासौ दूरत एव दृष्टो बकाकारशिराः प्रलम्बभ्रूः । स संलक्षयति । कोऽप्ययं स्थविरो भिक्षुरागच्छति । प्रत्युद्गच्छामीति । स प्रत्युद्गतः । स्वागतं स्वागतं स्थविर । वन्दे आचार्य । स संलक्षयति । नायमाचार्यं जानीते नाप्युपाध्यायम् । महल्लोऽयमिति विदित्वा कथयति । सालोहित कुतस्त्वमागच्छसि । अमुकस्मात्कर्वटकात् । किं तत्र विहारः । विहारः । किमसौ विहार आहोस्विद्विघातः । तेन यथावृत्तं विस्तरेण समाख्यातम् । त्वं किमर्थमागतः । भोजनाय भिक्षूनयामि । यद्येवमहमेव युष्माकमनुकम्पार्थं गच्छामि । आचार्य शोभनम् । उपनन्दः संलक्षयति । यद्ययं मत्सकाशादन्यत्र गमिष्यति महाजनप्रतिसंविदितं करिष्यति । सुरक्षितः कर्तव्य इति । स तेन प्रतिशामितः । अकालपानको दत्तः । कथासंलापेन तावद्विधारितो यावद्विकालीभूतम् । शय्या शोभना प्रज्ञप्ता । पादशौचं पादम्रक्षणं च दत्तम् । तावच्चावस्थितो यावन्मिद्धमवक्रान्तम् । तत उपनन्देन सा रात्रिः कृच्छ्रेणातिनामिता ।

G. M. 100 मा मन्त्रस्नावः स्यादिति। ततः स रात्रमेवोत्थाय सालोहितमादाय त्वरितत्वरितं संप्रस्थितः। अनुपूर्वेण कर्वटकमनुप्राप्तः। ततस्तेन द्वितीयेन सालोहितेन विहारस्थेन स्वागतवादसमुदाचारेण समुदाचर्य विश्रामितः। अथ त्रयोऽपि जना एकस्मिन् स्थाने निषण्णाः। उपनन्दः कथयति। भाजयामो लाभं स्थविराः। भाजयामः। उपनन्देनैको महल्ल उक्तः। सालोहित त्वं भाजय। स्थविर नाहं भाजयामि। किमर्थम्। मा मे प्रत्यवायः स्यात्। द्वितीयोऽप्युक्तः। सालोहित त्वं भाजय। सोऽप्येवमेव कथयति। उपनन्दः कथयति। युवां प्रत्यवायभीरुकौ किमिच्छथः। उपनन्द ऊर्ध्वपादोवाङ्मुखो नरकं गमिष्यतीति। उपनन्दः संलक्षयति। सालोहितावेतौ महल्लौ भेत्तव्याविति। ततस्तयोर्ध्रुवप्रचारं कल्पकारं पृष्ट्वा एकस्य सकाशमुपसंक्रम्य पृच्छति। सालोहित त्वयात्र किं कृतम्। स्थविर नित्यं मया विहारः सिक्तः संमृष्टः सुकुमारी गोमयकार्षी दत्तेति। सालोहित यदि सेचनेन संमार्जनेन वा लाभो लभ्येत उपनन्दः सर्वविहारान्सिञ्चेत् संमार्जयेच्च। अपि तु योऽत्र लाभः संपन्नः स तस्यान्यस्य सालोहितस्यानुभावात्। सोऽस्मिन्विहारे कालानुकालं धर्मश्रवणं ददाति। धर्मश्रवणार्थिन्यो देवता औत्सुक्यमापन्नाः। येऽत्र लाभसम्पन्नाः। ततस्तस्यानुभा [वा] दयं लाभः सम्पन्नः। यमसौ ददाति [सः] G. M. 101 ग्रहीतव्यो नो तु विचारयितव्यः। स तेनाभ्याहत इति प्रतिभिन्नस्तूष्णीमवस्थितः। ततो द्वितीयस्य सकाशमुपसंक्रम्य कथयति। सालोहित त्वयात्र किं कृतम्। स्थविर मयात्र कालानुकालं धर्मश्रवणं दत्तम्। सालोहित यदि धर्मश्रवणेन लाभो लभ्येत उपनन्दस्तिष्ठन् गच्छन्निषण्णो निपन्नः सर्वकालं धर्मं देशयेत्। यः कश्चिदयं लाभः सम्पन्नः सर्वोऽसौ तस्यान्यस्य सालोहितस्यामुभावात्। तेनायं विहारो नित्यकालं सिक्तः संमृष्टः सुकुमारी गोमयकार्षीतु प्रदत्ता। उक्तं भदन्त भगवता पञ्चानुशंसाः संमार्जने। कतमे पञ्च। आत्मनश्चित्तं प्रसीदति। परस्य चित्तं प्रसीदति। देवता आत्तमनसो भवन्ति। प्रासादिकसंवर्तनीयं कुशलमूलमुपचिनोति। कायस्य भेदात् सुगतौ स्वर्गलोके देवषूपपद्यत इति। तदत्र विहारे संमार्जनेन दानपतयोऽभिप्रसन्नाः। देवता चात्तमनसः संवृत्ताः। तेनात्र लाभसंपन्नाः। अतस्तस्यानुभावादयं लाभः सम्पन्नः। यमसौ ददाति स ग्रहीतव्यो नो तु विचारयितव्य इति। सोऽप्यभ्याहतः प्रतिभिन्नस्तूष्णीमवस्थितः। तौ निष्प्रतिभातौ कृत्वा कथयति। सालोहितावस्त्यन्य उपायः। ज्ञप्तिं कृत्वा भाजयामः। ज्ञप्तिकर्माकोप्यमुक्तं भगवतेति। तौ पूर्वमेवाभ्याहतौ कथयतः। स्थविर यथेच्छसि तथा कुरुष्वेति। तत उपनन्देन त्रयो भागाः कृताः। द्वयोर्भागयोर्मध्ये स्वयं निषण्णः तयोर्द्वयोर्मध्ये एकं भागं स्थापयित्वा ज्ञप्तिं कर्तुमारब्धः। शृणुतं युवां

सालोहितौ द्वौ । अयमेकः । इमौ द्वौ । अहमेक एव तत्त्रयमित्येषा । ज्ञप्तिः । G. M. 102 ततो द्वौ भागावात्मना गृहीत्वा तयोरेको दत्तः । [तौ कथयतः] स्थविर स एवास्माकं कलिः संवृत्तः । त्वमेवास्माकं भाजय । स भाजयितुमारब्धः । तत्राप्येकः पटकोऽतिरिक्तः । तमप्यादाय पटकानां भारं बद्ध्वा संप्रस्थितः । ततोऽनुपूर्वेण श्रावस्तीमनुप्राप्तः । भिक्षुभिर्दृष्ट उक्तश्च । भदन्तोपनन्द कस्त्वया पश्चाच्छिराशयनो दृष्टः । तेन यथावृत्तं विस्तरेण समाख्यातम् । ते कथयन्ति । कल्पते तवैवं कर्तुम् । अमित्राणां पादं गले दत्त्वा एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवान् संलक्षयति । यः कश्चिदादीनवो भिक्षवः परकीये लाभे सन्निपतति । तस्मान्न भिक्षुणा परकीये लाभे सन्निश्रतितव्यम् । सन्निपतति । सातिसारो भवति । भिक्षवः संशयजाताः सर्वसंशयच्छेतारं बुद्धं भगवन्तं पृच्छन्ति । पश्य भदन्त आयुष्मता उपनन्देन तन्महल्लद्वयं धर्ममुखिकया व्यंसितम् । भगवानाह । न भिक्षव एतर्हि यथा अतीतेऽप्यध्वन्यनेन महल्लद्वयं व्यंसितम् । तच्छ्रूयताम् ।

भूतपूर्वं भिक्षवोऽन्यतमस्मिन्नदीतीरे उद्रद्वयं प्रतिवसति । तद्यदा जलेन गच्छति तदा मत्स्याः स्थलमभिरुहन्ति । यदा तु स्थलेन गच्छति तदा मत्स्याः जले निपतन्ति । G. M. 103 न किञ्चिदर्घं साधयन्ति । ततस्तैः सामीचिः कृता । एकोऽस्माकं जलेन गच्छतु द्वितीयः स्थलेन । यत्संपद्यते तदस्मात् सामान्यमिति । तत्रैको जलेन संप्रस्थितो द्वितीयः स्थलेन । तत्र ये जलस्थेन मत्स्याः संत्रासिताः स्थलमभिरोहन्ति । तान्स्थलस्थः प्रघातयति जलस्थाञ्जलस्थ एव । यावन्मत्स्यानां महानुराशिः संवृत्तः । एकः कथयति । त्वं भाजय । द्वितीयः कथयति । नाहं भाजयामि । किमर्थम् । मा मे प्रत्यवायः स्यात् सोऽपि कथयति । यद्यप्येवं ममाप्येव एष दोषः । तौ चिन्तापरौ व्यवस्थितौ । यावत् पूर्णमुखो नाम शृगालस्तयोः सकाशमुपसंक्रान्तः । स कथयति । भागिनेयौ किं चिन्तापरौ तिष्ठतः । मातुल अस्माकं मत्स्याः सम्पन्नाः । किं न भाजयथः । मातुल प्रत्यवायभयात् । युवां प्रत्यवायभीरुकौ किमिच्छथः । पूर्णमुख उर्ध्वपादोऽवाङ्मुखो नरकं पतिष्यतीति । पूर्णमुखः संलक्षयति । सहितावेतौ भेत्तव्यावेति । ततस्तयोर्ध्रुवप्रचारकल्पकारं दृष्ट्वा एकस्य सकाशमुपसंक्रम्य पृच्छति । भागिनेय त्वयात्र किं कृतम् । मातुल अहं जलेन गतः । ये मया जलेन गच्छता मत्स्याः सन्त्रासिताः स्थलमभिरूढाः ते अनेन प्रघातिताः । भागिनेय यदि जलगमनेन किञ्चित्सम्पद्येत पूर्णमुखो नित्यं जलेन यायात् । तस्य स्थलेन गच्छता स्थाणुभयं कण्टकभयं श्वापदभयं कूलपातभयम् । अपितु यद्यसौ न G. M. 104 प्रतिघातयति किं त्वं त्रासयित्वा करोषि । सर्वथा येऽत्र मत्स्याः सम्पन्नास्ते तस्यानु-

भावान्न तव। यदसौ ददाति स ग्रहीतव्यो नो तु विचारयितव्यः। स तेनाभ्याहतः। प्रतिभिन्नस्तूष्णीमवस्थितः। ततो द्वितीयस्य सकाशमुपसंक्रम्य कथयति। भागिनेय त्वयात्र किं कृतम्। मातुलोऽहं स्थलेन गतो मया स्थलमभिरूढा मत्स्याः प्रतिघातिताः। भागिनेय यदि स्थलगमनेन किञ्चिल्लभ्येत पूर्णमुखो नित्यमेव स्थलेन यायात्। तस्य जलेन गच्छता ऊर्मिभयं कूर्मभयं शिशुमारभयं कुम्भीरभयं जालभयम्। अपि तु यद्यसौ न सन्त्रासयति कथं त्वं प्रघातयसि। सर्वथा ये तु मत्स्याः सम्पन्नास्ते तस्यानुभावात्। यदसौ ददाति स ग्रहीतव्यो नो तु विचारयितव्यः। स तेनाभ्याहतः प्रतिभिन्नस्तूष्णीमवस्थितः। पूर्णमुखः कथयति। भागिनेय अस्त्यन्य उपाय। गाथाभिगीतेन तान् भाजयामः। अकोप्यं भविष्यति। तौ पूर्वमेवाभ्याहतौ कथयतः। मातुल यथेच्छसि तथा कुरु। पूर्णमुखेन त्रयो भागाः कृताः। पुच्छानामेकोमत्स्यराशिः [शिरसां] द्वितीयो मध्यमखण्डानां तृतीय इति। गाथां च भाषते।

स्थलचारिणो हि लाङ्गूलं शिरो गम्भीरचारिणः।
यस्तु मध्यमको गण्डः धर्मस्थस्तं हरिष्यति ॥२१॥ इति ॥

G. M. 105 पूर्णमुखः संलक्षयति। व्यंसितावेतौ। संपन्नो मे लाभः। स महतो रोहितस्य मत्स्यस्य मध्यगण्डमादाय पितुः सकाशमुपसंक्रान्तः। ततोऽस्य माता परितुष्टा गाथाभिगीतेन परिपृच्छति।

कुतस्त्वं पूर्णिक एषि कुत एषि सुपूर्णिक।
सशिरस्कमलाङ्गूलं मत्स्यमादाय रोहितम् ॥२२॥ इति ॥

स कथयति।

विवदन्ते येन मूढा घर्मा[ध]र्मेष्वकोविदाः।
अल्पेच्छास्तेन जीवन्ति राजकोषश्च वर्धते ॥२३॥ इति ॥

सापि पुनर्गाथां भाषते।

साधु ते सुपराक्रान्तं पूर्णिक प्रियदर्शन।
त्वं च लाभेन संयुक्तस्तौ चापि परितोषितौ ॥२४॥ इति ॥

किं मन्यध्वे भिक्षवः। योऽसौ पूर्णमुखः शृगाल एष एवासौ उपनन्दः। तेन कालेन तेन समयेन यौ तावुद्रावेतौ तौ महल्लौ। तदाप्यनेन तौ व्यंसितावेतर्ह्यपीति।

श्रावस्त्यां निदानम्। अन्यतमस्मिन्कर्वटके [गृहपतिः]। तेन विहारः कारितः। तत्र भिक्षुशतं वर्षा उपगतम्। तस्य गृहपतेर्बुद्धिरुत्पन्ना पटकशतं समुदानयामि।

भिक्षुसंघं भोजयित्वा प्रत्येकमेकैकं भिक्षुं पटेनाच्छादायिष्यामीति । यावदुपनन्देन श्रुतम् । अमुको गृहपतिर्भिक्षुसंघं भोजयित्वा प्रत्येकमेकैकं भिक्षुं पटेनाच्छादयिष्यतीति । श्रुत्वा च पुनः संलक्षयति । न भवाम्युपनन्दो यदि तस्मात्पटकं न निष्पादयामीति । सोऽनिमन्त्रित G. M. 106 एव गतः । गृहपतिर्भिक्षुसंघं भोजयित्वा चारयति । उपनन्दः पटकं गृहीत्वालघुलघ्वेव प्रक्रान्तः । यावदेकस्य भिक्षोः पटको नास्ति । गृहपतिः कथयत्यार्य पटकशतं मया सुगणितमानीतम् । मा केनचिदार्येण पटद्वयं गृहीतं भवेदिति । भिक्षवः कथयन्ति । गृहपते कोऽसावेवं करिष्यति । अपि तु भदन्तोपनन्दस्त्वयोपनिमन्त्रितः । आर्य नाहमुपनिमन्त्रयामि । स तं पटकमादाय प्रक्रान्तः । ततोऽसौ गृहपतिरवध्यायितुमारब्धः । एतत् प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । यः कश्चिदादीनवो भिक्षवोऽनिमन्त्रिताः परकीये लाभे सन्निपतन्ति । तस्मान्न भिक्षुणाऽनिमन्त्रितेन परकीये लाभे संनिपतितव्यम् । संनिपतति । सातिसारो भवति ।

भिक्षवः संशयजाताः । सर्वसंशयच्छेत्तारं बुद्धं भगवन्तं पप्रच्छुः । पश्य भदन्त आयुष्मानुपनन्दोऽनिमन्त्रित एव परकीये लाभे संनिपतति इति । भगवानाह । न भिक्षव एतर्हि । यथा अतीतेऽप्यध्वन्युपनन्दोऽनिमन्त्रितः परकीये लाभे संनिपतितः । तच्छ्रूयताम् ।

भूतपूर्वं भिक्षवोऽन्यतमस्मिन्कर्वटके ब्राह्मणः पर्षन्महत्तरः । तेन माणवशतं त्रैमासीमुपनिमन्त्र्य माणवशतं भोजितम् । तस्य बुद्धिरुत्पन्ना प्रत्येकमेकैकं माणवकं पटेनाच्छादयिष्यामीति । तस्य नातिदूरे वृद्धो ब्राह्मणः प्रतिवसति । तेन श्रुतम् । स प्रथमतरं G. M. 107 वृद्धान्ते भुक्त्वा पटमादाय प्रक्रान्तः । गृहपतिना पटकाश्छोरिताः । यावदेकस्य माणवकस्य पटो नास्ति । स पृच्छति । भवन्तो मया पटकशतं सुगणितमानितम् । मा केनचिन्माणवकेन पटकद्वयं गृहीतं भवेदिति । ते कथयन्ति । क एवं करिष्यति । अपि तु त्वया वृद्धो ब्राह्मण उपनिमन्त्रितः । नाहमुपनिमन्त्रयामि । स तं पटकमादाय प्रथमतरं प्रक्रान्तः । स ब्राह्मणोऽवध्या [यि] तुमारब्धः ।

किं मन्यध्वे भिक्षवः । योऽसौ ब्राह्मणो वृद्धः एष एवासावुपनन्दस्तेन कालेन तेन समयेन । तदाप्येषोऽनिमन्त्रितः परकीये लाभे संनिपतित एतर्ह्यपीति ।

श्रावस्त्यां निदानम् । अन्यतमस्मिन्कर्वटके गृहपतिः । तेन विहारः कारितः । तत्रैको भिक्षुर्वर्षा उपगतः । स उत्थान संपन्नः । तेनासौ विहारः प्रतिदिनमुपलिप्तसंमृष्टः क्रियते । प्रतिपत्त्यैवासौ विहारः शोभने विविक्तावकाशे च भूभागे प्रतिष्ठापितः

नानावृक्षोपशोभिते हंसक्रौञ्चमयूरशुकसारिकाकोकिलाभिनिकूजिते विविधपुष्पफलोपशोभिते। यावद्विस्तीर्णविभवः सार्थवाहस्तस्मिन्विहारे रात्रिवासमुपगतः। तेन तां विहारशोभामुपवनशोभां च दृष्ट्वाभिप्रसन्नेनादृष्ट्वैव भिक्षुसंघमुद्दिश्य प्रभूतो लाभः प्रेषितः। स रात्रमेवोत्थाय प्रक्रान्तः। स भिक्षुः कौकृतिकः संघस्यायं लाभ इति कौकृत्या न गृह्णाति। भिक्षूनेव समन्वेषते भाजयितुम्। एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति। G. M. 108 भगवानाह। गोमयगृहमपि चेद्भिक्षुर्निश्रित्य वर्षा उपगतो भवति तत्र चेद्ब्राह्मणगृहपतयः संघमुद्दिश्य लाभमनुप्रयच्छन्त्यल्पं वा प्रभूतं वा यस्तत्र वसति एको वा द्वौ वा संबहुला वा तेषामेव सः। नात्र कौकृत्यं करणीयम्।

उद्दानम्।

भिन्नानां देयप्रत्यंशं ऋषिलस्य च चारिकाम्।
संघस्य चीवरं चैव अष्टौ लाभेन कारयेत् ॥२५॥

श्रावस्त्यां निदानम् आयुष्मानुदाली बुद्धं भगवन्तं पृच्छति। अन्तर्वर्षे भदन्त संघो भिद्येत। देयो लाभो न देयः। भगवानाह। कस्य चिदुदालिन् देयः कस्यचिन्न देयः। [कस्य देयः]। धर्मपाक्षिकस्य ॥ १ ॥ अन्तर्वर्षे भदन्त भिक्षुः शिक्षां प्रत्याख्याय हानायावर्तते। देयो लाभो न देयः। कस्यचिदुदालिन् देयः कस्यचिन्न देयः। कस्य देयः। यद्भूयोऽपि तस्य ॥ २ ॥ अन्तर्वर्षे भदन्त भिक्षुः कालं कुर्यात्। देयो लाभो न देयः। कस्यचिदुदालिन् देयः कस्यचिन्न देयः। कस्य देयः। यद्भूयोऽपि तस्य ॥ ३ ॥

अन्यतमस्मिन्कर्वटके गृहपतिः। तेन विहारः कारितः सर्वोपकरणसंपन्नः। आयुष्मांश्च शारिपुत्रो जनपदचारिकां चरन् तं विहारमनुप्राप्तः। तेन गृहपतिना भोजयित्वा पञ्चभिः पटकशतैराच्छादितः। स तानि पंचपटकशतानि तस्मिन्नेव विहारे दत्त्वा प्रक्रान्तः। यावत्तस्य द्वौ सार्धं विहारिणौ ऋषिल ऋषिदत्तश्च जनपदचारिकां चरन्तौ G. M. 109 तमेव कर्वटकमनुप्राप्तौ। तावपि तेन गृहपतिना भोजयित्वा पंचभिः पटशतैराच्छादितौ। तौ भिक्षुभिरुच्येते। आयुष्मन्तौ युवयोरुपाध्यायेन तस्य गृहपतेः सकाशात्पञ्चपटशतानि लब्धानि। तान्यस्माभिरेव भाजितानि। अधुनाप्येषलाभोऽस्माकमेव प्राप्यते। तौ कथयतः। उपाध्यायो ज्ञातो महापुण्यः। तेन कदाचिद्युष्माकमेवानुमोदितः स्यात्। ते प्रतिबोद्धुमारब्धाः। एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति। भगवानाह। अष्टाविमे

भिक्षवो लाभाः । कतमेऽष्टौ । सीमाहृतो लाभः । क्रियाहृतः । निश्रयाहृतः । संघप्रज्ञप्तः । भिक्षुप्रज्ञप्तः । वार्षिकः । संमुखः । प्रत्यादेशश्च ।

सीमाहृतो लाभः कतमः । यथापि तदेवावसथ एकः पोषधः । तयोर्विहारयोर्यो लाभः स उभयविहारप्रतिवासिनां भिक्षूणाम् । तन्निवासिनो भिक्षवः कदाचिद्धि एकपोषधेन वर्षा उपगच्छन्ति । तत्र यो लाभः संपद्यते यस्मिन्नेव विहारे दत्तस्तस्मिन्निवासिभिरेव भिक्षुभिः परिभोक्तव्यं हि । एकपोषधत्वादयमुच्यते सीमाहृतो लाभः ।

क्रियाहृतो लाभः कतमः । यथापि तद्भिक्षव इदमेवं रूपं क्रियाकारं कृत्वा वर्षा उपगच्छन्ति । अमुकं कुलं युष्माकम् । अमुकं कुलमस्माकम् । रथ्यावीथीचत्वरशृङ्गटका G. M. 110 मध्यमिति । ते चेद्ब्राह्मणगृहपतयः उपगतकानामावासी उपगतकानुपगतकान्भिक्षून्भोजयित्वा उपगतकानां लाभमनुप्रयच्छन्ति । उपगतकानामेव पानीयम् । लाभः कस्य प्रापद्यते । उपगतकानामेव ॥ १ ॥ उपगतकानामावासी उपगतकानुपगतकान्भिक्षून्भोजयित्वा उपगतकानां लाभमनुप्रयच्छन्ति । अनुपगतकानां पानीयम् । लाभः कस्य प्रापद्यते । उपगतकानामेव ॥ २ ॥ उपगतकानामाबासी उपगतकानुपगतकान्भिक्षून्भोजयित्वा उपगतकानां पानीयमनुप्रयच्छति । अनुपगतकानां लाभम् । [लाभः] कस्य प्रापद्यते । उपगतकानामेव ॥ ३ ॥ उपगतकानामावासी उपगतकानुपगतकान्भिक्षून्भोजयित्वानुपगतकानां लाभमनुप्रयच्छन्ति । अनुपगतकानां पानीयम् । लाभः कस्य प्रापद्यते । उपगतकानामेव ॥ ४ ॥ उपगतकानामावासी उपगतकानुपगतकान्भिक्षून्भोजयित्वा वृद्धान्ते लाभमनुप्रयच्छन्ति । उपगतकानां पानीयम् । लाभः कस्य प्रापद्यते । उपगतकानामेव ॥ ५ ॥ उपगतकानामावासी उपगतकानुपगतकान्भिक्षून्भोजयित्वा उपगतकानां लाभनुप्रयच्छन्ति । वृद्धान्ते पानीयम् । लाभः कस्य प्रापद्यते । उपगतकानामेव ॥ ६ ॥ उपगतकानामावासी उपगतकानुपगतकान्भिक्षून्भोजयित्वा वृद्धान्ते लाभमनुप्रयच्छन्ति । अनुपगतकानां पानीयम् । लाभः कस्य प्रापद्यते । उपगतकानामेव ॥ ७ ॥ उपगतका- G. M. 111 नामावासी उपगतकानुपगतकान्तिक्षून्भोजयित्वा अनुपगतकानां लाभमनुप्रयच्छन्ति । वृद्धान्ते पानीयम् । लाभः कस्य प्रापद्यते । उपगतकानामेव ॥ ८ ॥ उपगतकानामावासी उपगतकानुपगतकान्भिक्षून्भोजयित्वा उपगतकानुपगतकानां लाभमनुप्रयच्छन्ति । वृद्धान्ते च पानीयम् । लामः कस्य प्रापद्यते । उपगतकानामेव ॥ ९ ॥

यथा उपगतकानामावासी उपगतकानुपगतकान्भिक्षून्भोजयित्वे [ति] नव पर्यायाः । एवमनुपगतकानामावासी उपगतकान्भिक्षून्भोजयित्वेति नव पर्यायाः ।

सचेत्ते ब्राह्मण गृहपतयः रथ्यावीथीचत्वरशृङ्गाटकेषु उपगतकानुपगतकान्भिक्षून्भोजयित्वा उपगतकानां लाभमनुप्रयच्छन्ति। उपगतकानामेव पानीयम्। लाभः कस्य प्रापद्यते। उभयोरपि ॥ १ ॥

रथ्यावीथीचत्वरशृङ्गाटकेषु उपगतकानुपगतकान्भिक्षून्भोजयित्वा उपगतकानां लाभमनुप्रयच्छन्ति। अनुपगतकानां पानीयम्। लाभः कस्य प्रापद्यते। उभयोरपि ॥२॥

रथ्यावीथीचत्वरशृङ्गाटकेषु उपगतकानुपगतकान्भिक्षून्भोजयित्वा अनुपगतकानां लाभमनुप्रयच्छन्ति। उपगतकानां पानीयम्। लाभः कस्य प्रापद्यते। उभयोरपि ॥३॥

रथ्यावीथीचत्वरशृङ्गाटकेषु उपगतकान्भिक्षून्भोजयित्वा अनुपगतकानां लाभ-
G. M. 112 मनुप्रयच्छन्ति। अनुपगतकानामेव पानीयम्। लाभः कस्य प्रापद्यते। उभयोरपि ॥४॥

रथ्यावीथीचत्वरशृङ्गाटकेषु उपगतकानुपगतकान्भिक्षून्भोजयित्वा वृद्धान्ते लाभमनुप्रयच्छन्ति। उपगतकानां पानीयम्। लाभः कस्य प्रापद्यते। उभयोरपि ॥५॥

रथ्यावीथीचत्वरशृङ्गाटकेषु उगगतकानुपगतकान्भिक्षून्भोजयित्वा उपगतकानां लाभमनुप्रयच्छन्ति। वृद्धान्ते पानीयम्। लाभः कस्य प्रापद्यते उभयोरपि ॥६॥

रथ्यावीथीचत्वरशृङ्गाटकेषु उपगतकानुपगतकान्भिक्षून्भोजयित्वा वृद्धान्ते लाभमनुप्रयच्छन्ति। अनुपगतकानां पानीयम्। लाभः कस्य प्रापद्यते। उभयोरपि ॥७॥

रथ्यावीथीचत्वरशृङ्गाटकेषु उपगतकानुपगजकान्भिक्षून्भोजयित्वा अनुपगतकानां लाभमनुप्रयच्छन्ति। वृद्धान्ते पानीयम्। लाभः कस्य प्रापद्यते। उभयोरपि ॥८॥

रथ्यावीथीचत्वरशृङ्गाटकेषु उपगतकानुपगतकान्भिक्षून्भोजयित्वा वृद्धान्ते [उपगतकानुपगतकानां] लाभमनुप्रयच्छन्ति। वृद्धान्ते च पानीयम्। लाभः कस्य प्रापद्यते। उभयोरपि ॥९॥ अयमुच्यते क्रियाहृतो लाभः।

निश्रयाहृतो लाभः कतमः। भिक्षुर्यं स्त्रीपुरुषपंडकमुपनिश्रित्य वर्षा उपगच्छति स यं लाभं ददाति तस्यैव सः। अयमुच्यते निश्रयाहृतो लाभः।

संघप्रज्ञप्तो लाभः कतमः। यो लाभो नियतोऽविपंचितः। अयमुच्यते संघप्रज्ञप्तो लाभः।

G. M. 113 भिक्षुप्रज्ञप्तो लाभः कतमः। यो लाभो नियतो विपंचितः। लयने मठे वा कूटागारे वा प्रज्ञप्तः। तत्र यो भिक्षुः प्रतिवसति तस्यैव सः। अयमुच्यते भिक्षुप्रज्ञप्तो लाभः।

वार्षिको लाभः कतमः । यो लाभो वर्षोषितस्य भिक्षुसंघस्य दायिकैः प्रज्ञप्तः । अयमुच्यते वार्षिको लाभः ।

संमुखलाभः कतमः । यो लाभोऽनियतोऽविपंचितः । अयमुच्यते संमुखलाभः ।

प्रत्यादेशलाभः कतमः । यो लाभो जातौ बोधौ धर्मचक्रे परिनिर्वाणे निर्यातितः । स चेन्न शक्यते चतुर्महाचैत्येषु एकस्मिन्नेव महाचैत्ये देयो नान्यत्र । अयमुच्यते प्रत्यादेशलाभः ।

उद्दानम् ।

कालंकुर्वन्त्युत्क्षिप्तका मिश्रकाणां च भाजनम् ।
उत्क्षिप्तश्रमणोद्देशा उत्सारयन्ति म्रियन्ते च ॥२६॥

श्रावस्त्यां निदानम् । आयुष्मानुदाली बुद्धं भगवन्तं पृच्छति । यथापि तद्भदन्त एकस्मिन्नावासे संबहुला उत्क्षिप्तकाः संबहुलाश्च प्रकृतिस्थकाः प्रतिवसन्ति । तेषामुत्क्षिप्तकः कालं करोति । तत्सन्तको भृतपरिष्कारो लाभः कस्य प्रापद्यते । प्रकृतिस्थकानामुदालिन् ॥ १ ॥ द्वौ भदन्त उत्क्षिप्तकौ संबहुलाः प्रकृतिस्थकाः । उत्क्षिप्तकः कालं G. M. 114 करोति । तत्सन्तको मृतपरिष्कारो लाभः कस्य प्रापद्यते । प्रकृतिस्थकानामेव ॥ २ ॥ उत्क्षिप्तकाः संबहुलाः प्रकृतिस्थका अल्पाः । उत्क्षिप्तकः कालं करोति । [तत्सन्तको-मृतपरिष्कारो] लाभः कस्य प्रापद्यते । प्रकृतिस्थकानामेव ॥ ३ ॥

यथापि तद्भदन्त एकस्मिन्नावासे संबहुला उत्क्षिप्तकाः संबहुलाश्च प्रकृस्थकाः प्रतिवसन्ति । तेषां प्रकृतिस्थकः कालं करोति । तत्सन्तको मृतपरिष्कारो लाभः कस्य प्रापद्यते । प्रकृतिस्थकानाम् ॥ १ ॥ संबहुला उत्क्षिप्तका द्वौ प्रकृतिस्थकौ । प्रकृतिस्थकः कालं करोति । तत्सन्तको मृतपरिष्कारो लाभः कस्य प्रापद्यते । तस्यैकस्य प्रकृतिस्थकस्य ॥ २ ॥ संबहुला उत्क्षिप्तका एकः प्रकृतिस्थकः । [प्रकृतिस्थकः] कालं करोति । लाभः कस्य प्रापद्यते । उत्क्षिप्तकानां यः प्रथमं पापकं दृष्टिगतं प्रतिनिसृजति ॥ ३ ॥

उपगतकानामावासे अनुपगतकः श्रामणेरक आगत्य कालं करोति । उपगतकैरनुपगतकानां दूतोऽनुप्रेषयितव्यः । श्रामणेरो वः कालगतः । हरत तस्य पात्रचीवरमिति । उपगतका भाजयन्ति । अभाजितं दुर्भाजितम् । अनुपगतका भाजयन्ति । भाजितं सुभाजितम् । मिश्रका भाजयन्ति । अभाजितं दुर्भाजितम् । चातुर्दिशाय भिक्षुसंघाय

G. M. 115 परिणामयन्ति । सुपरिणामितम् ॥१॥ उपगतकानामावासे अनुपगतकः श्रामणेरक आगत्य एवं वदेदोसारयन्तु मामायुष्मन्तः । उपगतको भविष्यामीति । स चानोसारितः कालं कुर्यात् । उपगतकैरनुपगतकानां दूतोऽनुप्रेषयितव्यः । श्रामणेरो वः कालगतः । हरतास्य पात्रचीवरमिति । उपगतका भाजयन्ति । अभाजितं दुर्भाजितम् । अनुपगतका भाजयन्ति । भाजितं सुभाजितम् । मिश्रका भाजयन्ति । अभाजितं [दुर्भाजितम्] । चातुर्दिशाय भिक्षुसंघाय परिणामयन्ति । सुपरिणामितम् ॥२॥ उपगतकानामावासे अनुपगतको भिक्षुरागत्य कालं कुर्यात् । उपगतकैरनुपगतकानां दूतोऽनुप्रेषयितव्यः । सब्रह्मचारी वः कालगतः । हरतास्य पात्रचीवरमिति । उपगतका भाजयन्ति । अभाजितं दुर्भाजितम् । अनुपगतका भाजयन्ति । भाजितं सुभाजितम् । मिश्रका भाजयन्ति । अभाजितं दुर्भाजितम् । चातुर्दिशाय भिक्षुसंघाय परिणामयन्ति । सुपरिणामितम् ॥३॥ उपगतकानामावासे अनुपगतको भिक्षुरागत्यैवं वदेदोसारयन्तु मामायुष्मन्तः । उपगतको भविष्यामीति । स चानोसारित एव कालं कुर्यात् । उपगतकैरनुपगतकानां दूतोऽनुप्रेषयितव्यः । सब्रह्मचारी वः कालगतः । हरतास्य पात्रचीवरमिति । उपगतका भाजयन्ति । अभाजितं दुर्भाजितम् । अनुपगतका भाजयन्ति । भाजितं सुभाजितम् । मिश्रका भाजयन्ति । अभाजितं दुर्भाजितम् । चातुर्दिशाय भिक्षुसंघाय परिणामयन्ति । सुपरिणामितम् ॥ ४ ॥

G. M. 116 अनुपगतकानामावासे उपगतकः श्रामणेर आगत्य कालं कुर्यात् । अनुपगतकैरुपगतकानां दूतोऽनुप्रेषयितव्यः । श्रामणेरो वः कालगतः । हरतास्य पात्रचीवरमिति । अनुपगतका भाजयन्ति । अभाजितं दुर्भाजितम् । उपगतका भाजयन्ति । भाजितं सुभाजितम् । मिश्रका भाजयन्ति । अभाजितं दुर्भाजितम् । चातुर्दिशाय भिक्षुसंघाय परिणामयन्ति । सुपरिणामितम् ॥१॥ अनुपगतकानामावासे उपगतकः श्रामणेर आगत्यैवं वदेदोसारयन्तु मामायुष्मन्तः । अनुपगतको भविष्यामीति । स चानोसारितः कालं कुर्यात् । अनुपगतकैरुपगतकानां दूतोऽनुप्रेषयितव्यः । श्रामणेरो वः कालगतः । हरतास्य पात्रचीवरमिति । अनुपगतका भाजयन्ति । अभाजितं दुर्भाजितम् । उपगतका भाजयन्ति । भाजितं सुभाजितम् । मिश्रका भाजयन्ति । अभाजितं दुर्भाजितम् । चातुर्दिशाय भिक्षुसंघाय परिणामयन्ति । सुपरिणामितम् ॥२॥ अनुपगतकानामावासे उपगतको भिक्षुरागत्य कालं कुर्वीत । अनुपगतकैरुपगतकानां दूतोऽनुप्रेषयितव्यः । सब्रह्मचारी वः कालगतः । हरतास्य पात्रचीवरमिति । अनुपगतका भाजयन्ति । अभाजितं दुर्भाजितं । उपगतका भाजयन्ति । भाजितं

सुभाजितम्। मिश्रका भाजयन्ति। अभाजितं दुर्भाजितम्। चातुर्दिशाय भिक्षुसंघाय
परिणामयन्ति। सुपरिणामितम् ॥३॥ अनुपगतकानामावासे उपगतको भिक्षुरागत्यैवं
वदेदोसारयन्तु मामायुष्मन्तः। अनुपगतको भविष्यामीति। स चानोसारितः कालं
कुर्यात्। अनुपगतकैरुपगतकानां दूतोऽनुप्रेषयितव्यः। सब्रह्मचारी वः कालगतः।
हरतास्य पात्रचीवरमिति। अनुपगतका भाजयन्ति। अभाजितं दुर्भाजितम्। उप- G. M. 117
गतका भाजयन्ति। भाजितं सुभाजितम्। मिश्रका भाजयन्ति। अभाजितं दुर्भाजितम्।
चातुर्दिशाय भिक्षुसंघाय परिणामयन्ति। सुपरिणामितम् ॥४॥

उद्दानम्।

उपनन्दस्याधिष्ठानं धातव्यं मध्यविक्षेपः।
नास्ति ममात्ययाद्दानं विसृज्यो मनुष्याश्रयः ॥२७॥

श्रावस्त्यां निदानम्। उपनन्दस्य मूर्ध्नि पिटको जातः। स वैद्यसकाशं गतः।
भद्रमुख भैषज्यं मे व्यपदिशेति स कथयति आर्य घृतस्य पानं पिब। स्वास्थ्यं ते
भविष्यतीति। उपनन्दः संलक्षयति। स चेदद्यैव पास्यामि अद्यैव स्वस्थो भविष्यामि।
श्वः कतरेण कल्पेन घृतं समाधापयिष्यामि वस्त्राणि वा। यावदिष्टं कल्पं समाधापयिष्यामि
तावत्पश्चात्पास्यामीति। ज्ञातमहापुण्योऽसौ। तेन सार्धं विहार्यन्तेवासिकाः सामन्तात्प्रेषिताः।
तैः प्रभूता घृतघटका वस्त्राणि च व्रणबन्धनाय समाधापितानि। द्वितीये दिवसे वैद्य
आगत्य पृच्छति। आर्य स्वस्थः। पीतं ते घृतम्। भद्रमुख न पीतम्। आर्य न शोभनं
कृतम्। अद्य द्विगुणं पिबेति सार्धं विहार्यन्तेवासिन उक्ता। श्रुतं वो यद्वैद्येनाभिहितम्।
उपाध्याय श्रुतम्। ममायं रोगोऽभिवृद्धः। प्रभूतं घृतं वस्त्राणि च व्रणबन्धनानि G. M. 118
समाधापयतेति। तैः प्रभूततरं घृतं वस्त्राणि च समाधापितानि। तेनातिलोभात् श्वः कल्पो
भविष्यतीति तदपि दिवसे न पीतम्। रोगोऽस्य प्रबलो जातः। यावत्पुनरपि वैद्य
आगत्य पृच्छति। आर्य पीतं घृतम्। भद्रमुख न पीतम्। आर्य न शोभनं कृतम्। स
कथयति। भद्रमुख अद्य त्रिगुणं पिबामि। वैद्यः कथयति। आर्य यदि घृतमञ्जूषायामपि
निमग्नस्तिष्ठसि तथापि ते नास्ति जीवितमिति। [स कथयति।] यमदण्डिक
यादृशस्त्वम्। गले ते पादं दत्त्वा घृतं च पिबामि। जीवामि चेति। स वैद्यो हुमिति
कृत्वा सामर्षः प्रक्रान्तः। तत उपनन्देन घृतस्य पात्रं पूरयित्वा पीतम्। विषूचितः
कालगतः। तस्य प्रभूतं सुवर्णं तिस्रः सुवर्णलक्षाः। एका पात्रचीवरात्। द्वितीया
ग्लानभैषज्यात्। तृतीया कृताकृतात्। अमात्यैः श्रुतम्। राज्ञे निवेदितम्। देव

आर्योपनन्दः कालगतः । तस्य प्रभूतं सुवर्णमस्ति । तिस्रः सुवर्णलक्षाः । तदर्हस्याज्ञां दातुमिति राजा कथयति । यद्येवं गच्छत । अस्य लयनं मुद्रयतेति । भिक्षवस्तमादाय दहनं गताः । तैरागत्य लयनं मुद्रितम् । भिक्षवस्तमादहने संस्कार्य विहारमागताः । पश्यन्ति लयनं राजमुद्राधुद्रितम् । एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । तत्र भगवानायुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते । गच्छानन्द मद्वचनाद्राजानं प्रसेनजितमारोग्यं G. M. 119 [पृच्छ] । एवं च वद । यस्मिन् महाराज समये तव राजकरणीयं भवति । अवलोकयसि त्वं तस्मिन् समये उपनन्दं भिक्षुम् । यस्मिन् वा ते समये आवाहो वा विवाहो वा अवलोकयसि तस्मिन् समये उपनन्दम् । कदाचिद् वा ते उपनन्दो यावज्जीवं प्रवारितः चीवरपिण्डपातशयनासनग्लानप्रत्ययभैषज्यपरिष्कारैः । ग्लानस्य वा उपस्थानं कृतमिति । यदि ब्रूयान्नेति । स वक्तव्यः । पृथङ् महाराजगृहिणां गृहकार्याणि । पृथक् प्रव्रजितानाम् । अल्पोत्सुकस्त्वं तिष्ठ । सब्रह्मचारिणामेष लाभः प्रापद्यते । निरस्तव्यापारो भवेति । एवं भदन्त इत्यायुष्मानानन्दो भगवते प्रतिश्रुत्य येन राजा प्रसेनजित् कोशलस्तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य यथासन्दिष्टं निवेदितवान् । राजा कथयति । भदन्तानन्द यथा भगवानाज्ञापयति तथा भवतु । निरस्तव्यापारोऽहमिति । तत् आयुष्मतानन्देन राज्ञः प्रतिसन्देशो भगवते निवेदितः । तत्र भगवान् भिक्षूनामन्त्रयतेस्म । भाजयत यूयं भिक्षव उपनन्दस्य भिक्षोर्मृतपरिष्कारमिति । भिक्षुभिः संघमध्ये अवतार्य विक्रीय भाजितम् । साकेतकैर्भिक्षुभिः श्रुतम् । उपनन्दः कालगतः । तस्य प्रभूतं सुवर्णं तिस्रः सुवर्णलक्षा भिक्षुभिर्भाजिता इति । ते त्वरमाणाः श्रावस्तीमागताः कथयन्ति । अस्माकमपि भदन्तोपनन्दः सब्रह्मचारी । अस्माकमपि तत्सन्तको लाभः G·M. 120 प्रापद्यत इति । भिक्षुभिः पातयित्वा तैः सार्धं पुनरपि भाजितः । एवं षण् महानगरनिवासिनो भिक्षवः सन्निपतिताः । वैशालकाः वाराणसीयाः राजगृहेयकाः चाम्पेयिकाश्च । भिक्षुभिः पुनः पुनः पातयित्वा भाजितः । भिक्षवः पातयन्तो भाजयन्तश्च रिञ्चन्त्युद्देशं पाठं स्वाध्यायं योगं मनसिकारम् । एतत्प्रकरणम् भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । पञ्चकरणानि लाभविभागे । कतमे पञ्च । गण्डी त्रिदण्डकं चैत्यं शीलाका ज्ञप्तिः पञ्चकम् । यो मृतगगण्ड्यामाकोट्यमानायामागच्छति तस्य लाभो देयः । एवं त्रिदण्डके भाष्यमाणे चैत्यवन्दनायां क्रियमाणायाम् शीलाका[यामा]चर्यमाणायाम् । तस्मात्तर्हि भिक्षवः सर्वं मृतपरिष्कारं ज्ञप्तिं कृत्वा भाजयितव्यम् । अक्रोप्यं भविष्यति । एवं च पुनः कर्तव्यम् । शयनासनप्रज्ञप्तिं कृत्वा पूर्ववद् १यावत्सर्वसंघे सन्निषण्णे सन्निपतिते मृतपरिष्कारं वृद्धान्ते स्थापयित्वा एकेन भिक्षुणा वृद्धान्ते निषण्णेन ज्ञप्तिः कर्तव्या ।

श्रृण्वन्तु भदन्ताः संघाः । अस्मिन्नावासे उपनन्दो भिक्षुः कालगतः तस्येदं मृतपरिष्कारं दृश्यमदृश्यं चावतिष्ठते । स चेत्संघस्य प्राप्तकालं क्षमेतानुजानीयात् संघो यत्संघ उपनन्दस्य भिक्षोर्मृतद्रव्यं दृश्यमदृश्यं च मृतपरिष्कारिकमधितिष्ठेदित्येषात्र ज्ञप्तिः । एषा भिक्षवो मृतपरिष्कार विभागनिष्ठा यदुत ज्ञप्तिः । ज्ञप्तौ कृतायां यो भिक्षुरागच्छति लाभो न देय इति । आयुष्मानुदालो बुद्धं भगवन्तं पृच्छति । यत्र यत्र भदन्त संघवृत्तः ज्ञप्तिकारको नास्ति तत्र मृतपरिष्कारिकं भाजयितव्यम् । न भाजयितव्यम् । उदालिन् पूर्वाचरमं कृत्वा [भाजयितव्यम्] । पूर्वाचरममपि भिक्षवो न जानन्ति । G. M. 121 भगवानाह । एकं परिष्कारं विक्रीय ततः स्तोकं संघवृद्धाय संघनवकाय च दत्त्वा यथेष्टं भाजयितव्यम् । नात्र कौकृत्यं करणीयम् । ज्ञप्तौ च कृतायाम् पूर्वाचरमे वा मृतपरिष्कारिको लाभः सर्वबुद्धशिष्येभ्यः प्रापद्यत इति ।

भिक्षवः संशयजाताः सर्वसंशयच्छेत्तारं बुद्धं भगवन्तं पप्रच्छुः । पश्य भदन्तायुष्मानुपनन्दः अतिलोभेन विपन्नः । भगवानाह । न भिक्षव एतर्हि यथा अतीतेऽप्यध्वनि अतिलोभेन विपन्नः । तच्छ्रूयताम् ।

भूतपूर्वं भिक्षवोऽन्यतमेन लुब्धेन हस्ती सविशेण शरेण मर्मणि ताडितः । ततस्तेन मर्मवेदनाभ्याहतेन शरानुसारेण गत्वा स लुब्धो जीविताद्व्यपरोपितः । यावद्दैवयोगा [त्] पञ्चमात्राणि चौरशतान्यन्यतमं कर्वटकं मुषित्वा तं प्रदेशमनुप्राप्तानि । तैरसौ हस्ती दृष्टः । स कृच्छ्रकालो वर्तते । ते कथयन्ति । भवन्तः सम्पन्नमिदं मांसम् । अर्धतृतीयानि शतानि हस्तिनं विशस्य मांसं पचन्तु । अर्धतृतीयानि शतानि पानीयमानयन्त्विति । तत्र ये विशसन्ति पचन्ति च तेषामेतदभवत् । भवन्तोऽस्माभिरीदृशं G. M. 122 कर्म कृतम् । इदं च लोप्त्रं प्रभूतं संपन्नकम् । यावदाप्तं मांसं भक्षयित्वा अवशिष्टं विषेण दूषयिष्यामः । किमर्थं तेषामनुप्रयच्छामः । लोप्त्रंमस्माकं भविष्यति । ते विषदूषितं मांसं भक्षयित्वा प्राणैर्वियोक्ष्यन्तीति । तैर्यावदाप्तं मांसं भक्षयित्वावशिष्टं विषेण दूषितम् । येऽपि पानीयस्य गतास्तैरप्येवमेव विचार्य यावदाप्तं पानीयं पीत्वावशिष्टं विषेण दूषितमादायागताः । यैर्मांसं भक्षितं तैः पानीयं पीतम् यैरपि मांसं भक्षितम् । सर्वे ते कालगताः । यावदन्यतमः श्रृगालः कालपाशपाशितस्तं प्रदेशमनुप्राप्तः । तेन ते सर्वे मृता दृष्टाः । [1]ततो लोभसौमनस्यः संलक्षयति । संपन्नो मे प्रभूतो लाभः । आनुपूर्वी कर्तव्या इति । सधनुषोऽटनिं मुखे प्रक्षिप्य स्नायुं भक्षयितुमारब्धः । ततः स्नायुश्छिन्ना अटन्या तालुच्छिद्रितम् । कालगतः ।

1. MS. लोसं ।

देवता गाथां भाषन्ते ।

संचयः खलु कर्तव्यो न कार्यस्त्वतिसंचयः ।
पश्य संचयलोभान्धो हतश्च येन जम्बुकः ॥२८॥

किं मन्यध्वे भिक्षवः योऽसौ जम्बुक एष एवासावुपनन्दस्तेन कालेन तेन समयेन। तदाप्येषोऽतिलोमेन विपन्नः । एतर्ह्यपि एषोऽतिलोमेन विपन्न इति ।

श्रावस्त्यां निदानम् । तेन खलु समयेनान्यतमो भिक्षुराबाधिको दुःखितो बाढ-
G. M. 123 ग्लानः । तस्य भिक्षुणा उपस्थानं कृतम् । तथापि कालगतः । तस्य पात्रचीवरं वृद्धान्ते नीतम् । तत्रैकं चीवरं केनापि नाशितम् । मक्षिकाभिराकीर्णम् । ततश्चीवरभाजकेनासावुपस्थायिकोऽभिहितः । आयुष्मन्नलसस्त्वम् । न त्वयैतच्चीवरं शोचितम् । शोचय । स कथयति । त्वं परिष्कारं भाजयिष्यसि । अहं शोचयिष्यामि । त्वमेव शोचय । एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । ग्लानोपस्थायिकस्य षट् परिष्कारा दातव्याः । अवशिष्टं भिक्षुभिर्भाजयितव्यम् । उपस्थायिकाश्चेद्बहवो भवन्ति सर्वैः षट्परिष्काराः सामान्यं भाजयितव्याः ।

अपरे भिक्षवो ज्ञातमहापुण्याः कालं कुर्वन्ति । तेषां बहवः परिष्काराः श्रामण्यपरिष्कारा जीवितपरिष्काराश्च । वृद्धान्तेऽभिरोहिताः । उक्तं भगवता । उपस्थायकेन षट्परिष्कारा ग्रहीतव्या इति । स विचार्य विचार्य प्रणीतानि गृह्णाति । भगवानाह । न प्रणीतानि दातव्यानि । भिक्षवो लूहानि ददति । भगवानाह । न लूहानि दातव्यानि अपि तु मध्यानि दातव्यानीति ।

ग्लानः असंविदिता एव सांघिके शयनासने कालं कुर्वन्ति । भगवानाह । ग्लानोपस्थायकेन ग्लानस्य निमित्तं कुशलेन भवितव्यं मुहुर्मुहुः प्रत्यवेक्षितव्यं कृत्यस्य न हापयितव्यम् । शरीरावस्थां ज्ञात्वा पौद्गलिके शयनासने व्याजेनावतार्य शायितव्य इति ।

G. M. 124 श्रावस्त्यां निदानम् । अन्यतमो भिक्षुर्ग्लानस्तेन शरीरावस्थां परिच्छिद्य भिक्षुरभिहितः । यावदहं जीवामि तावदुपस्थानं कुरु । मदीयं पात्रचीवरं मृते मयि तव यथासुखमिति । स तस्योपस्थानं कर्तुमारब्धः । यावदसौ भिक्षुः कालगतः । ततश्चीवरभाजकेनासौ उक्तः । आनय तस्य भिक्षोः पात्रचीवरम् । भाजयामि । स कथयति । ममैव तेन यथासुखं कृतमिति । एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । जीवन्नेवासौ भिक्षवो न ददाति । कुतः पुनर्मृतो दास्यति । नास्तीदं दानं ममात्ययादस्य भविष्यति । गृहीत्वा भाजयितव्यम् । तस्यात्र भिक्षोः सुप्रत्यंशो देय इति ।

तेन खलु समयेनान्यतमो भिक्षुराबाधिको दुःखितो बाढग्लानः । स चाल्पज्ञातः । तस्य भैषज्यं नास्ति । तेन शरीरावस्थां परिच्छिद्य उपस्थायिकोऽभिहितः । मम नास्ति किञ्चित् । मामुद्दिश्य पूजां कुरुष्वेति । तेन प्रतिज्ञातम् । स कालगतः । अपायेषूपपन्नः । अथ भगवान् भिक्षूनामन्त्रयते स्म । योऽसौ भिक्षवो भिक्षुः कालगतः किं तेनोपस्थायिकोऽभिहितः । तैर्यथावृत्तमाख्यातम् । विनिपतितोऽसौ भिक्षवो भिक्षुः । यदि तस्य सब्रह्मचारिभिः रत्नत्रयपूजाकृताभविष्यत् चित्तमस्याभिप्रसन्नमभविष्यत् । तस्मान्न भिक्षुणा ग्लानसब्रह्मचारी अध्युपेक्षितव्यः । ग्लानोपस्थायिको दीयते । तद् यद्यस्य भैषज्यं नास्ति तं पृष्ट्वा दानपतयः समादापयितव्याः । स चेत्संपद्यत इत्येवं G. M. 125
कुशलम् । नो चेत्संपद्यते सांघिकं देयम् । स चेत्संपद्यत इत्येवं कुशलम् । नोचेत्संपद्यते बुद्धाक्षयनीविसन्तकं देयम् । सचेत्तदपि न संपद्यते यत्तथागतचैत्ये वा गन्धकुट्यां वा छत्रं वा ध्वजं वा पताका वा आभरणकं वा संघेन दानीयं दातव्यमिति । उपस्थायिकेन विक्रीयोपस्थानं कर्तव्यं शास्तुश्च पूजा । स्वस्थीभूतस्यरोचयितव्यं यद् बुद्धसन्तकं तवोपयुक्तमिति । यद्यस्य विभवोऽस्ति । तेन यत्नमास्थाय दातव्यम् । सचेन्नास्ति यदस्योपयुक्तम् । अर्हति पुत्रः पैतृकस्य । नात्र कौकृत्यं करणीयमिति ।

श्रावस्त्यां निदानम् । अन्यतमो भिक्षुराबाधिको दुःखितो बाढग्लानो वेदनाभिभूतः । तस्य पात्रं शोभनम् । स तस्मिन् अतीवाध्यवसितः । उपस्थायकमाह । आनय मे पात्रमिति । तेन न दत्तम् । स तस्यान्तिके चित्तं प्रदूष्य पात्रेऽध्यवसितः कालगतः । स तस्मिन्नेव पात्रे अशीविषो [भूत्वा] उत्पन्नः । भिक्षवस्तमादहनं नीत्वा संस्कार्य विहारमागताः । भिक्षुः संनिपतितः । चीवरभाजकेन मृतपरिष्कारिकं वृद्धान्तेऽभिरोहितम् । तत्र भगवानायुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयतेस्म । गच्छानन्द । भिक्षूणामारोचय । न केनचित् G. M. 126
तस्य भिक्षोः पात्रस्थविका मोचयितव्या । तथागत एव मोचयिष्यति । आयुष्मतानन्देन भिक्षूणामारोचितम् । ततो भगवता स्वयमेव मोचितः । आशीविषो महान्तं फणं कृत्वावस्थितः । ततो भगवता ऋब्रटाशब्देन प्रबोध्याभिहितः । गच्छ मोहपुरुष त्यजैनं पात्रम् । भिक्षवो भाजयन्तु इति । स कुपितो यथेष्टगतिप्रचारतया वनगहनं प्रविष्टः । स तस्मिन् क्रोधाग्निना प्रज्वलितः । तद्वनगहनं प्रदीप्तम् । तत्रैव दग्धो भिक्षूणामन्तिके चित्तमभिप्रदूष्य नरकेषूपपन्नः । तत्र भगवान् भिक्षूनामन्त्रयतेस्म । निर्विद्यतां भिक्षवः सर्वभवेभ्यो निर्विद्यतां सर्वभवोपपत्तिकरणेभ्यः । यत्र नामैकस्य सत्त्वस्य त्रिषु स्थानेषु कायो दह्यते । वनगहने क्रोधाग्निना । नरके नारकेण । श्मशाने प्राकृतेन । तस्मान्न भिक्षुणा परिष्कारेऽत्यर्थमध्यवसानमुत्पादयितव्यम् । यस्मिन्नुत्पद्यते तत् परित्यक्तव्यम् । न परित्यजति ।

देवता गाथां भाषन्ते ।

संचयः खलु कर्तव्यो न कार्यस्त्वतिसंचयः ।
पश्य संचयलोभान्धो हतश्च येन जम्बुकः ॥२८॥

किं मन्यध्वे भिक्षवः योऽसौ जम्बुक एष एवासावुपनन्दस्तेन कालेन तेन समयेन। तदाप्येषोऽतिलोमेन विपन्नः । एतर्ह्यपि एषोऽतिलोमेन विपन्न इति ।

श्रावस्त्यां निदानम् । तेन खलु समयेनान्यतमो भिक्षुराबाधिको दुःखितो बाढ-
G. M. 123 ग्लानः । तस्य भिक्षुणा उपस्थानं कृतम् । तथापि कालगतः । तस्य पात्रचीवरं वृद्धान्ते नीतम् । तत्रैकं चीवरं केनापि नाशितम् । मक्षिकाभिराकीर्णम् । ततश्चीवरभाजकेनासावुपस्थायिकोऽभिहितः । आयुष्मन्नलसस्त्वम् । न त्वयैतच्चीवरं शोचितम् । शोचय । स कथयति । त्वं परिष्कारं भाजयिष्यसि । अहं शोचयिष्यामि । त्वमेव शोचय । एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । ग्लानोपस्थायिकस्य षट् परिष्कारा दातव्याः । अवशिष्टं भिक्षुभिर्भाजयितव्यम् । उपस्थायिकाश्चेद्बहवो भवन्ति सर्वैः षट्परिष्काराः सामान्यं भाजयितव्याः ।

अपरे भिक्षवो ज्ञातमहापुण्याः कालं कुर्वन्ति । तेषां बहवः परिष्काराः श्रामण्यपरिष्कारा जीवितपरिष्काराश्च । वृद्धान्तेऽभिरोहिताः । उक्तं भगवता । उपस्थायकेन षट्परिष्कारा ग्रहीतव्या इति । स विचार्य विचार्य प्रणीतानि गृह्णाति । भगवानाह । न प्रणीतानि दातव्यानि । भिक्षवो लूहानि ददति । भगवानाह । न लूहानि दातव्यानि अपि तु मध्यानि दातव्यानीति ।

ग्लानः असंविदिता एव सांघिके शयनासने कालं कुर्वन्ति । भगवानाह । ग्लानोपस्थायकेन ग्लानस्य निमित्तं कुशलेन भवितव्यं मुहुर्मुहुः प्रत्यवेक्षितव्यं कृत्यस्य न हापयितव्यम् । शरीरावस्थां ज्ञात्वा पौद्गलिके शयनासने व्याजेनावतार्य शायितव्य इति ।

G. M. 124 श्रावस्त्यां निदानम् । अन्यतमो भिक्षुर्ग्लानस्तेन शरीरावस्थां परिच्छिद्य भिक्षुरभिहितः । यावदहं जीवामि तावदुपस्थानं कुरु । मदीयं पात्रचीवरं मृते मयि तव यथासुखमिति । स तस्योपस्थानं कर्तुमारब्धः । यावदसौ भिक्षुः कालगतः । ततश्चीवरभाजकेनासौ उक्तः । आनय तस्य भिक्षोः पात्रचीवरम् । भाजयामि । स कथयति । ममैव तेन यथासुखं कृतमिति । एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । जीवन्नेवासौ भिक्षवो न ददाति । कुतः पुनर्मृतो दास्यति । नास्तीदं दानं ममात्ययादस्य भविष्यति । गृहीत्वा भाजयितव्यम् । तस्यात्र भिक्षोः सुप्रत्यंशो देय इति ।

तेन खलु समयेनान्यतमो भिक्षुराबाधिको दुःखितो बाढग्लानः । स चाल्पज्ञातः । तस्य भैषज्यं नास्ति । तेन शरीरावस्थां परिच्छिद्य उपस्थायिकोऽभिहितः । मम नास्ति किञ्चित् । मामुद्दिश्य पूजां कुरुष्वेति । तेन प्रतिज्ञातम् । स कालगतः । अपायेषूपपन्नः । अथ भगवान् भिक्षूनामन्त्रयते स्म । योऽसौ भिक्षवो भिक्षुः कालगतः किं तेनोपस्थायिकोऽभिहितः । तैर्यथावृत्तमाख्यातम् । विनिपतितोऽसौ भिक्षवो भिक्षुः । यदि तस्य सब्रह्मचारिभिः रत्नत्रयपूजाकृताभविष्यत् चित्तमस्याभिप्रसन्नमभविष्यत् । तस्मान्न भिक्षुणा ग्लानसब्रह्मचारी अध्युपेक्षितव्यः । ग्लानोपस्थायिको दीयते । तद् यद्यस्य भैषज्यं नास्ति तं पृष्ट्वा दानपतयः समादापयितव्याः । स चेत्संपद्यत इत्येवं G. M. 125
कुशलम् । नो चेत्संपद्यते सांघिकं देयम् । स चेत्संपद्यत इत्येवं कुशलम् । नोचेत्संपद्यते बुद्धाक्षयनीविसन्तकं देयम् । सचेत्तदपि न संपद्यते यत्तथागतचत्ये वा गन्धकुट्यां वा छत्रं वा ध्वजं वा पताका वा आभरणकं वा संघेन दानीयं दातव्यमिति । उपस्थायिकेन विक्रीयोपस्थानं कर्तव्यं शास्तुश्च पूजा । स्वस्थीभूतस्यरोचयितव्यं यद् बुद्धसन्तकं तवोपयुक्तमिति । यद्यस्य विभवोऽस्ति । तेन यत्नमास्थाय दातव्यम् । सचेन्नास्ति यदस्योपयुक्तम् । अर्हति पुत्रः पैतृकस्य । नात्र कौकृत्यं करणीयमिति ।

श्रावस्त्यां निदानम् । अन्यतमो भिक्षुराबाधिको दुःखितो बाढग्लानो वेदनाभिभूतः । तस्य पात्रं शोभनम् । स तस्मिन् अतीवाध्यवसितः । उपस्थायकमाह । आनय मे पात्रमिति । तेन न दत्तम् । स तस्यान्तिके चित्तं प्रदूष्य पात्रेऽध्यवसितः कालगतः । स तस्मिन्नेव पात्रे अशीविषो [भूत्वा] उत्पन्नः । भिक्षवस्तमादहनं नीत्वा संस्कार्य विहारमागताः । भिक्षुः संनिपतिताः । चीवरभाजकेन मृतपरिष्कारिकं वृद्धान्तेऽभिरोहितम् । तत्र भगवानायुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयतेस्म । गच्छानन्द । भिक्षूणामारोचय । न केनचित् G. M. 126
तस्य भिक्षोः पात्रस्थविका मोचयितव्या । तथागत एव मोचयिष्यति । आयुष्मतानन्देन भिक्षूणामारोचितम् । ततो भगवता स्वयमेव मोचितः । आशीविषो महान्तं फणं कृत्वावस्थितः । ततो भगवता ऋञ्रटाशब्देन प्रबोध्याभिहितः । गच्छ मोहपुरुष त्यजैनं पात्रम् । भिक्षवो भाजयन्तु इति । स कुपितो यथेष्टगतिप्रचारतया वनगहनं प्रविष्टः । स तस्मिन् क्रोधाग्निना प्रज्वलितः । तद्वनगहनं प्रदीप्तम् । तत्रैव दग्धो भिक्षूणामन्तिके चित्तमभिप्रदूष्य नरकेषूपपन्नः । तत्र भगवान् भिक्षूनामन्त्रयतेस्म । निर्विद्यतां भिक्षवः सर्वभवेभ्यो निर्विद्यतां सर्वभवोपपत्तिकरणेभ्यः । यत्र नामैकस्य सत्त्वस्य त्रिषु स्थानेषु कायो दह्यते । वनगहने क्रोधाग्निना । नरके नारकेण । श्मशाने प्राकृतेन । तस्मान्न भिक्षुणा परिष्कारेऽत्यर्थमध्यवसानमुत्पादयितव्यम् । यस्मिन्नुत्पद्यते तत् परित्यक्तव्यम् । न परित्यजति ।

सातिसारोभवति। अपि तु यदि ग्लानः स्वं परिष्कारं याचते। उपस्थापकेन लघुलघ्वेव दातव्यम्। न ददाति। सातिसारो भवति।

श्रावस्त्यां निदानम्। तेन खलु समयेनान्यतमो भिक्षुर्ग्लानो लयने कालगतः। अमनुष्यकेषूपपन्नः। चीवरभाजको भिक्षुस्तं लयनं प्रवेष्टुमारब्धः। पात्रचीवरं भाजयामीति। स तीव्रेण पर्यवस्थानेन लगुडमादायोत्थितः कथयति। यावन्मामभिनिर्हरथ
G. M. 127 तावत्पात्रचीवरं भाजयथेति। स संत्रस्तोनिष्पलायितः। एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति। भगवानाह। पूर्वं तावन्मृतो भिक्षुरभिनिर्हर्तव्यः पश्चात्तस्य पात्रचीवरं भाजयितव्यमिति।

श्रावस्त्यां निदानम्। तेन खलु समयेनान्यतमो भिक्षुः कालगतः। भिक्षवस्तमभिनिर्हृत्य एव मेव श्मशाने छोरयित्वा विहारमागतः। चीवरभाजकस्तस्य लयनं प्रविष्टः। पात्रचीवरं भाजयामीति। सोऽमनुष्यकेषूपपन्नः लगुडमादायोत्थितः। स कथयति। यावन्ममशरीरपूजां कुरुथ तावत्पात्रचीवरं भाजयथेति। एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति। भगवानाह। भिक्षुभिस्तस्य पूर्वं शरीरपूजा कर्तव्येति। ततः पश्चात्पात्रचीवरं भाजयितव्यम्। एष आदीनवो [न] भविष्यतीति।

श्रावस्त्यां निदानम्। तेन खलुसमयेनान्यतमो भिक्षुर्ग्लानो लयने कालगतः। स भिक्षुरादहनं नीत्वा शरीरपूजां कृत्वा दग्धः। ततो विहारमागतः। चीवरभाजकस्तस्य लयनं प्रविष्टः। स लगुडमादायोत्थितः तत्तावन्मामुद्दिश्य धर्मश्रवणमनुप्रयच्छथ तावच्चीवरकाणि भाजयथेति। एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति। भगवानाह। तमुद्दिश्य धर्मश्रवणं दत्त्वा दक्षिणामुद्दिश्य पश्चाच्चीवरकाणि भाजयितव्यानीति।

उद्दानम्

ग्लानकश्चाथ श्रेष्ठी च प्रतिवस्तु नवकर्मिकः।
सीमा चतुष्किकां कृत्वा अष्टौ दूतेन कारयेत् ॥२९॥

G. M. 128 श्रावस्त्यां निदानम्। तेन खलु समयेनान्यतमेन गृहपतिना बुद्धप्रमुखो भिक्षुसंघोऽन्तर्गृहे भक्तेनोपनिमन्त्रितः। भिक्षुसंघः प्रविष्टः। भगवानौपधिकेऽस्थात् अभिनिर्हृतपिण्डपातः। पंचभिः कारणैर्बुद्धा भगवन्तः औपधिके तिष्ठन्त्यभिनिर्हृतपिण्डपाताः। कतमैः पंचभिः। प्रतिसंलातुकामा[1] भवन्ति। देवतानां धर्मं देशयितुकामा भवन्ति। शयनासनं प्रत्यवेक्षितुकामा भवन्ति। ग्लानमवलोकयितुकामा

---

1. प्रतिसंलयनम्।

भवन्ति। श्रावकाणां विनयशिक्षापदं प्रज्ञपयितुकामा भवन्ति। अस्मिंस्त्वर्थे द्वाभ्यां कारणाभ्यां बुद्धो भगवानौपधिके ऽस्थादभिनिर्हृतपिण्डपातः।

अथ भगवान् चिरप्रक्रान्तं भिक्षुसंघं विदित्वा अपावरणीं गृहीत्वा आरामेणारामं विहारेण विहारं परिगणेन परिगणं चंक्रमेण चंक्रममनुचंक्रम्यमाणो ऽनुविचरति। अनेनान्यतमो महल्लको विहारस्तेनोपसंक्रान्तः। तत्र भिक्षुर्वाढग्लानः अल्पज्ञातः स्वे मूत्र पुरीषे निमग्नो भगवन्तं दृष्ट्वा ऽपरस्वरमकार्षीत्। अनाथो ऽस्मि भगवन्। अनाथो ऽस्मि सुगत इति। भगवानाह। कस्मात्त्वं भिक्षो मां त्रैलोक्यनाथमुद्दिश्य प्रव्रजित एवं विरौषि। अनाथो ऽस्मि भगवन्। अनाथो ऽस्मि सुगत इति। न मे भदन्त कश्चित्सब्रह्मचारी उपस्थानं करोत्यवलोकयति वा। अस्ति त्वया भिक्षो कस्यचित् सब्रह्मचारिण उपस्थानं कृतमवलोकितं वा। नो G. M. 129
भदन्त। अत एव ते इयं समवस्था। भगवान् लौकिकचित्तमुत्पादयति। अहो बत शक्रो देवेन्द्रो ऽनवतप्तान्महासरसः पानीयमादाय गन्धमादनाच्च पर्वतान्मृत्तिकामानयेदिति। धर्मता खलु यस्मिन् समये भगवान् लौकिकं चित्तमुत्पादयति तस्मिन् समये शक्रब्रह्मादयो ऽपि देवा भगवतश्चित्तमाजानन्ति। ततः शक्रो देवेन्द्रः अनवतप्तान्महासरसः अष्टाङ्गोपेतस्य पानीयस्य सौवर्णं भृङ्गारमादाय गन्धमादनाच्च पर्वतान्मृत्तिकां लघुलघ्वेव भगवतः पुरस्तादस्थात्। एवं चाह। तिष्ठतु भगवानहमस्योपस्थानं करोमि। भगवानाह। नैष कौशिकमुद्दिश्य प्रव्रजितः किं तु माम्। अपि तु किं त्वयैष पूर्वं न दृष्टः। तिष्ठ त्वम्। शुचिकामा देवाः। अहमेवास्योपस्थानं करोमि। ततो भगवता चीवरं बद्ध्वा चक्रस्वस्तिकनन्द्यावर्तेनानेकपुण्यशतनिर्जातेन भीतानामाश्वासनकरणकरेणासौ भिक्षुर्गृहीत्वा मूत्रपुरीषात् उद्धृत्य एकान्ते स्थापितः। वंशविदलिकया निर्लिखितः। पाण्डुमृत्तिकया उद्वर्तितः स्नापितः। ततः [स्थापितः। चीव] रकाण्यस्य प्रक्षालितानि। तस्मिन् प्रदेशे सुकुमारी गोमयकार्षी दत्ता। ततो हस्तपादौ संप्रशोध्य शक्रं देवेन्द्रं ग्लानोपस्थानपूर्विकया धर्मदेशनया सन्देश्य समादाप्य विहारं प्रविष्टः। [आयु- G. M. 130
ष्माना—] नन्दः पिण्डपात निर्हारकः पिण्डपातमादाय भगवत्सकाशमुपसंक्रान्तः। धर्मता खलु बुद्धा भगवन्तः पिण्डपातनिर्हारकं भिक्षुमनया प्रतिसंमोदनया प्रतिसंमोदन्ते। कच्चिद्भिक्षो प्रणीतं भक्तं संतर्पतो भिर्क्षुसंघ इति। प्रतिसंमोदते भगवानायुष्मन्तमानन्दम्। कच्चिदानन्द प्रणीतं भक्तं सन्तर्पितो भिक्षुसंघ इति। तथ्यं भदन्त। प्रणीतं भक्तं सन्तर्पितो भिक्षुसंघः। ततो भगवान् उपार्धपिण्डपातमादायायुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते। गच्छ आनन्द अमुष्मिन् विहारे वाढग्लानो भिक्षुः। तस्मै [दे] यमुपार्धपिण्डपातम्। यद्भुंक्ते चैनं वक्तव्यः। शास्त्रा ते आयुष्मन् स्वयमेवोपस्थानं कृतम्। उपार्धपिण्डपातेन च संविभागः कृत

इति । एवं भदन्त इत्यायुष्मानानन्दो भगवतः प्रतिश्रुत्योपार्धपिण्ड [पात] मादाय तस्मै दत्त्वा यथासन्दिष्टमारोचितवान् ।

अथ तस्य भिक्षोरेतदभवत् । मम त्रैलोक्यगुरुणा स्वयमुपस्थानं कृतमुपार्धपिण्डपातश्च दत्तः । न मम प्रतिरूपं स्याद् यदहं श्रद्धादेयं परिभुज्य कौसीद्येनातिनामयेयम् । यत्त्वहं पूर्वरात्रापररात्रं जागरिकायोगमनुयुक्तो विहरेयमिति । तेन पूर्वरात्रापररात्रं जागरिकायोगमनुयुक्तेन विहरता इदमेव च पञ्चगण्डकं संसारचक्रं चलाचलं विदित्वा
G. M. 131 सर्वसंस्कारगतिं शतनपतनविकिरणविध्वंसनधर्मतया पराहत्यसर्वक्लेशप्रहाणादर्हत्त्वं साक्षात्कृतमिति । अर्हन् संवृत्तः । त्रैधातुके वीतरागः समलोष्टकाञ्चनः आकाशपाणितलसमचित्तो वासीचन्दनकल्पो [ऽ] विद्याविदारिताण्डकोशो विद्याभि [ज्ञः] प्रतिसंवित्प्राप्तो भवलाभलोभसत्कारपरांमुखः सेन्द्रोपेन्द्राणां देवानां पूज्यो मान्योऽभिवाद्यश्च संवृत्तः ।

तत्र भगवान् भिक्षूनामन्त्रयते । एषां भिक्षवो ग्लानानां न माता न पिता न चान्यो बन्धुः नान्यत्र यूयमेव सब्रह्मचारिणः । तस्मात् सब्रह्मचारिभिः परस्परमुपस्थानं करणीयम् । उपाध्यायेन सार्धं विहारिणः । सार्धं विहारिणा उपाध्यायस्य । आचार्येणान्तेवासिनः । अन्तेवासिना आचार्यस्य । समानोपाध्यायेन समानोपाध्यायस्य । समानाचार्येण समानाचार्यस्य । आलप्तकेनालप्तकस्य । संलप्तकेन संलप्तकस्य । संतुतकेन संस्तुतकस्य । सप्रेमकेन सप्रेमकस्य । यः पर्षद्भिर्निर्मुक्तोऽल्पज्ञातश्च तस्य संघेनोपस्थायिको देयः । ग्लानावस्थां परिच्छिद्य एको वा द्वौ वा संबहुला वा । अन्ततः सर्वसंघेनोपस्थानं करणीयम् ।

भिक्षवः संशयजाताः । सर्वसंशयच्छेत्तारं बुद्धं भगवन्तं पप्रच्छुः । पश्य भदन्त भगवता तस्य भिक्षोः स्वयमेवमुपस्थानं कृतम् । तेन चार्हत्त्वं साक्षात्कृतमिति ।
G. M. 132 भगवानाह । न भिक्षव एतर्हि यथा अतीतेऽप्यध्वनि तस्य मया उपस्थानं कृतम् । तेन च पञ्चाभिज्ञाः साक्षात्कृताः ।

भूतपूर्वं भिक्षवोऽन्यतमस्मिन्नाश्रमपदे पुष्पफलसलिलसम्पन्ने नानावृक्षोपशोभिते ऋषिः प्रतिवसति पञ्चाभिज्ञः । तेन शिष्यस्योपस्थानं कृतम् । स्वस्थीभूतः । ततस्तेन पञ्चाभिज्ञाः साक्षात्कृताः । किं मन्यध्वे भिक्षवः । योऽसौ तेन कालेन तेन समयेन ऋषिरासीदहं सः । योऽसौ तस्य ऋषेः शिष्य एष एवासौ भिक्षुः । तदाप्यस्य मया उपस्थानं कृतमेतर्ह्यप्यस्य मया उपस्थानं कृतम् ।

पुनरपि भिक्षवो बुद्धं भगवन्तं पप्रच्छुः । पश्य भदन्तातीव भगवतो ग्लानकः प्रिय इति । भगवानाह । न भिक्षव एतर्हि यथा अतीतेऽप्यध्वनि ममातीव ग्लानकाः प्रियाः । तच्छ्रूयताम् ।

भूतपूर्वं भिक्षवः शिवघोषायां राजधान्यां शिविर्नाम राजा राज्यं कारयति । ऋद्धं च स्फीतं च क्षेमं च सुभिक्षं चाकीर्णबहुजनमनुष्यं च । तस्य नास्ति किञ्चिदपरित्याज्यं याचनकेभ्यो विशेषतस्तु ग्लानेभ्यः । यावदन्यतमो गृहपतिर्ग्लानः सर्ववैद्यप्रत्याख्यातो राज्ञः सकाशं गतः । देव चिकित्सां मे कारय इति । ततो राज्ञा वैद्यानामाज्ञा दत्ता । भवन्तोऽस्य चिकित्सां कुरुतेति । ते कथयन्ति । देव दुर्लभान्यस्य भैषज्यानीति । राजा कथयति । कीदृशानि पुनस्तानि भैषज्यानि । देव यः कदाचिज्जन्मनः प्रभृति [न] कस्यचिद्दुषितपूर्वस्तस्य रुधिरेण यवागूः षण्मासान् दातव्या । एवमस्य स्वास्थ्यं भवति । नान्यथेति । राजा कथयति । सत्यं दुर्लभमस्य (भैषज्यम् । स आ] त्मनः प्रचारं परिच्छेत्तुमारब्धः । दुःखमात्मनः प्रचारः परिच्छिद्यते । स G. M. 133
धत्रीं प्रष्टुमारब्धः । अम्ब अस्त्यहमियता कालेन कस्यचिद्दुषितपूर्वः । कुमार यदा त्वं मामांसगतस्तदाहमपि न कस्य [चिद्दुषितपूर्वा प्रागेव त्व] मिति । ततो जनन्याः सकाशमुपसंक्रान्तः । कथयति । अम्ब अस्त्यहं कस्यचिद्दुषितपूर्वः । कुमार यदा त्वं मम कुक्षिगतस्तदाहमपि न कस्यचिद्दुषितपूर्वा प्रागेव त्वमिति । स संलक्षयति । लब्धं भैषज्यमिति विदित्वा तेन वैद्याना [मा] ज्ञा दत्ता । भवन्तो मयात्मा परीक्षितः । अहं न कदाचित् कस्यचिद्दुषितपूर्वः । मम पंचेङ्क्किकशिरावेधं कुरुत । देव वयं प्राकृतपुरुषस्यार्थाय देवस्य काये शस्त्रं [न] निपातयामः । कुशला भवन्ति बोधिसत्त्वास्तेषु तेषु शिल्पस्थानकर्मस्थानेषु । राज्ञा स्वयवमेव शिरावेधः कृतः । तेन च रुधिरेण षण्मासान् प्रतिदिनं तस्मै यवागूर्दत्ता । स्वस्थो जातः । किं मन्यध्वे भिक्षवः । योऽसौ राजा अहं स तेन कालेन तेन समयेन । तदापि मे ग्लानकाः प्रियाः प्रागेवेदानीम् ।

पुनरपि शिवे राज्ञः पुत्रस्य पार्श्वशोषो जातः । राज्ञा वैद्यानामाज्ञा दत्ता । भवन्तोऽस्य कुमारस्य चिकित्सां कुरुतेति । ते कथयन्ति । देव सर्वसारं घृतं पच्यताम् । इति विदित्वा द्वादशभिर्वर्षैः सर्वद्रव्याणि समुपानीतानि । अद्यापि जीवञ्जीवकमांसं न लभ्यते । वैद्यैः शाकुन्तिकानामाज्ञा दत्ता । आगच्छत । आदर्शकं कुक्कुटकं च गृहीत्वा G. M. 134
समुद्रतटं गच्छत । तत्र पाशान् पातयित्वा कुक्कुटकस्य पुरस्तादादर्शं स्थापयत ।

कुक्कुटः स्वं प्रतिबिम्बं दृष्ट्वा कुक्कुटोऽयमिति रविष्यति । कौतुहली जीवजीवकः कुक्कुटशब्दं श्रुत्वा कुक्कुटसमीपमागमिष्यति । अयं तस्य बन्धनोपाय इति । तैस्तथा कृतम् । यावत्कर्मपाशितो जीवजीवकः प्राणी बद्धः । ते तमादाय संप्रस्थिताः । धर्मता ह्येषा अचिरव्यतिवृत्ते लोकसन्निवेशे तिर्यञ्चोऽपि वाक्प्रव्याहरणसमर्था भवन्ति । जीवजीवकः प्राणी कथयति । भवन्तः कुत्र मां नयथ । तैर्यथावृत्तम् समाख्यातम् । स कथयति । मुंचत मुंचत माम् । मांसबलो नाम औषधी कथयसि रत्नानि वेति । ते कथयन्ति । उपदर्शय तावत्पश्यामः कीदृशास्ता ओषधय इति । तेन समाख्यातम् । मदीयस्नानोदकं मांसबलम् तदादाय गच्छ । इमानि च रत्नानीति । ते राज्ञः शंकिताः । रत्नान्यपास्य तमेव जीवजीवकमादाय संप्रस्थिताः । अनुपूर्वेण शिवघोषां राजधानीमनुप्राप्ताः । तैर्जीवजीवकप्राणी राज्ञ उपनामितः । यच्च तेनोषधमादिष्टं तच्च कथितम् । ततो राज्ञा जीवजीवकः पृष्टः । कथयति । देव मम स्नानोदकं मांसबलमिति । राज्ञा सप्त उदकमणयः शोभनाम्भसः पूर्णाः स्थापिताः । स तेषु यावत् स्नातो यावत्सुविश्रान्तो जातः । ततः कायस्य बलं ज्ञात्वा सहसा उत्प्लुत्य शरणपृष्ठमभिरूढो विगतभयभैरवो गाथां भाषते ।

G. M. 135 पूर्वं तावदहं मूर्खः पश्चाच्छाकुन्तिका इमे ।
ततो राजा च वैद्याश्च संपूर्णं मूर्खमण्डलम् ॥३०॥

इत्युक्त्वा प्रक्रान्तः । ततो राज्ञा [वैद्या] आहूय पृष्टाः । भवन्तः सत्यम् । भवन्तः जीव जीवकस्य स्नानोदकं तन्मांसेन समबलमिति । ते कथयन्ति । देव सत्यम् । पचत घृतम् । तैः सर्वसारं घृतं पक्वम् । राजपुत्र उपयोक्तुं प्रवृत्तः । यावदन्यतमस्मिन् हिमवत्कन्दरे पञ्च प्रत्येकबुद्धशतानि प्रतिवसन्ति । तत्रैकस्य पार्श्वशोषो जातः । स तैः प्रत्येकबुद्धैरभिहितः । आयुष्मन् जनपदान् गत्वा वैद्यं पृष्ट्वा भैषज्यं सेव [स्व] । स्वस्थो भविष्यसीति । कथयति । आयुष्मन्त आगमिष्यन्ति । स धर्मो बहुजनानिष्टो बहुजनाक्रान्तो बहुजनाप्रियो बहुजनामनापः सर्वसत्त्वसाधारणः यदुत मरणं नाम यो मांसव्याधिना नेष्यति । कस्यार्थाय ग्रामान्तमवसरामीति । ते कथयन्ति । आयुष्मन् यद्यप्येवं यथापि यावच्छीलवान् पुरुषपुद्गलश्चिरं जीवति तावद् बहुपुण्यं प्रसूयते । यावद् बहुपुण्यं प्रसूयते तावच्चिरं स्वर्गेषु मोदते । स तैरुपरुध्यमानो जनपदादवतीर्णः । अनुपूर्वेण शिवघोषां राजधानीमनुप्राप्तः । ततो मार्गश्रमं प्रतिविनोद्य [वैद्य] सकाशं गतः । भद्रमुख ममेदृशो रोगः । भैषज्यं व्यपदिश इति । स कथयति । आर्य यादृश एवायं तव रोगस्तादृश एव राज्ञः पुत्रस्य ।
G. M. 136 द्वादशभिर्वर्षैः सर्वसारं घृतं पक्वम् । गत्वा प्रार्थय । यद्यप्येतत्ते मण्डमपि भाग्य

विशेषात्प्रतिलभसे तेन ते याप्यं भविष्यतीति । स राजकुलद्वारं गत्वावस्थितः । आचरितं तस्य राज्ञः । घण्टा द्वारे नित्यं प्रतिलम्बिता । याचनकजननिवेदी । यदा याचनको द्वारे तिष्ठति तदासौ रौति । यावदसौ घण्टा प्रत्येकबुद्धमागतं निवेदयन्ती रटितुमारब्धा । ततो राजपुत्रः कथयति । अम्ब तात याचनकोऽभ्यागतः । विचार्यतां किं प्रार्थयतीति । तौ कथयतः । पुत्र अस्माभिर्द्वादशभिर्वर्षैर्द्रव्यसंहारं कृत्वा इदं घृतं पक्वम् । पिब तावत्पश्चाद्याचनकं प्रवेशयामः । विचारयिष्यामः किं प्रार्थयतीति तस्य कृतकुतूहलस्वस्त्ययनस्य घृतं पातुकामस्य याचनकभाजनाशाममर्मसंघट्टितशरीरस्य तद्घृतं न रोचते । कथयति च । अम्ब तात न तावत्परिभोक्ष्ये यावद्याचनकः प्रविशत इति । राज्ञा द्वौवारिकस्याज्ञा दत्ता । याचनकं प्रवेशय इति । स प्रवेशितः । राजपुत्रेण दृष्टः । कायप्रासादिकश्चित्तप्रासादिकश्च शान्तेनेर्यापथेनावतीर्णः । स कथयति । आर्यकेण किं प्रयोजनम् । तेन विस्तरेण समाख्यातम् । स कथयति । आर्य त्वमेव मण्डार्हो नाहम् । गृहाण । ददामीति । तेन पात्रं प्रसारितम् । राजपुत्रेण तीव्रेणाशयेन तस्मै तन्मण्डो दत्तः । तेनापि महात्मना सर्वसत्त्वहितानुगतं राजपुत्रेण चित्तमुत्पादितम् । ऋध्यति शीलवतश्चेतः प्रणिधानम् । तच्च विशुद्धत्वाच्छीलस्येति । उभावपि स्वस्थौ संवृत्तौ । किं मन्यध्वे भिक्षवो योऽसौ राजकुमारः अहमेव स तेन कालेन तेन समयेन । G. M. 137 तदापि मे ग्लानकाः प्रियाः प्रागेवेदानीम् ।

किं भदन्त तेन राजपुत्रेण तेन च प्रत्येक बुद्धेन कर्म कृतम् येन तयोर्युगपद व्याधिरुत्पन्नो युगपच्च व्युपशान्तिरिति । भगवानाह । तस्यामेव भिक्षवः पूर्वमन्यासु जातिषु कर्माणि कृतान्युपचितानि लब्धसंभाराणि परिणतप्रत्ययान्योघवत्प्रत्युपस्थितानि अवश्यंभावीनि । न भिक्षवः कर्माणि कृतान्युपचितानि बाह्ये पृथिवीधातौ विपच्यन्ते । नाब्धातौ । न तेजोधातौ । य वायुधातावपि । भूधातुष्वेव स्कन्धधात्वायतनेषु कर्माणि कृतानि विपच्यन्ते शुभान्यशुभानि च ।

न प्रणश्यन्ति कर्माणि अपि कल्पशतैरपि ।
सामग्रीं प्राप्य कालं च फलन्ति खलु देहिनाम् ॥३०॥

भूतपूर्वं भिक्षवो वाराणस्यां नगर्यां ब्रह्मदत्तो नाम राजा बभूव । तस्य द्वौ पुत्रौ । तयोर्यः कनीयान् स राज्याभिनन्दी । पुरोहितस्यापि द्वौ पुत्रौ । तयोरपि यः कनीयान् स पौरोहित्यं प्रार्थयते । यातुतः सत्त्वा संस्यन्दन्त इति तयोः परस्परं सख्यमुत्पन्नम् । राजपुत्रः कथयति । कः उपायः स्याद् येनाहं राजा भवेयम् । स कथयति । अस्त्युपायः ।

G. M. 138 यदि त्वं मां पौरोहित्ये स्थापयसि कथयामीति । स कथयति । एवं भवतु । कथय । स्थापयामीति । स कथयति । अहं तव भ्रातरं व्यंगं करोमि । त्वं राजा भवसीति । तेनानुमोदितम् । ततस्तेन तस्य ज्येष्ठस्य राजपुत्रस्य भैषज्यं दत्तम् । व्यंगीभूतः । अपरेण समयेन राजा कालगतः । अमात्यैः स व्यंग इति कृत्वा कनीयान् राज्येऽभिषिक्तः । तेनाप्यसौ कनीयान् पुरोहितपुत्रः पौरोहित्ये प्रतिष्ठापितः । यावदपरेण समयेन राजा पुरोहितेन सार्धं संलापेन तिष्ठति । राज्ञासौ भ्राता व्यंगो दृष्टः । तस्य तं दृष्ट्वा विप्रतिसार उत्पन्नः । न शोभनं मया कृतम् यद्राज्यहेतोर्भ्राता व्यंगीकृत इति । पुरोहितः कथयति । देव ममापि विप्रतिसार उत्पन्नः । यदि देवस्याभिमतंपुनरप्येवं यथापौराणं करोमीति । स कथयति । कुर्ष्वानुजाने । तेन तस्य भैषज्यं दत्तम् । स्वस्थीभूतः । ततस्तौ प्रत्येकबुद्धे कारान् कृत्वा प्रणिधानं कर्तुमारब्धौ । यदावाभ्यामेवं विधे सद्भूतदक्षिणीये काराः कृता अस्य कर्मणो विपाकेन आढ्ये महाधने महाभोगे कुले जायेयहि । अस्य च पापस्य व्यंगीकरणस्य कर्मणो विपाकमनुभवेयमिति । किं मन्यध्वे भिक्षवः । योऽसौ राजपुत्रः अहमेव स तेन कालेन तेन समयेन । योऽसौ पुरोहितपुत्रः एष एवासौ प्रत्येकबुद्धः । यत्ताभ्यां संजल्पं कृत्वा राजकुमारस्य भैषज्यं दत्तं तेन युगपद् व्यंगौ संवृत्तौ । यत्तु विप्रतिसाराभ्यां विचार्य पुनर्भैषज्यं दत्तं तेन युगपत् स्वस्थीभूतौ । इति हि भिक्षवः एकान्तकृष्णानां कर्मणामेकान्तकृष्णो विपाकः । एकान्त-
G. M. 139
शुक्लानामेकान्तशुक्लः । व्यतिमिश्राणां व्यतिमिश्रः । तस्मात्तर्हि भिक्षवः एकान्तकृष्णानि कर्माण्यपास्य व्यतिमिश्राणि च एकान्तशुक्लेष्वेव कर्मस्वाभोगः करणीयः । इत्येवं वो भिक्षवः शिक्षितव्यम् ।

श्रावस्त्यां निदानम् । तेन खलु समयेन श्रावस्त्यां श्रेष्ठिनामा गृहपतिराढ्यो महाधनो महाभोगो विस्तीर्णविशालपरिग्रहो वैश्रवणधनसमुदितो वैश्रवणधनप्रतिस्पर्धी । तेन सदृशात् कुलात् कलत्रमानीतम् । सोऽपुत्रः पुत्राभिनन्दी शिववरुणकुवेरशक्रब्रह्मादीनन्यांश्च देवताविशेषानायाचते । तद् यथा आरामदेवता वनदेवता चत्वरदेवता शृंगाटकदेवता बलिप्रतिग्राहिका देवताः सहजाः सहधर्मिका नित्यानुबद्धा अपि देवता आयाचते । अस्ति चैष लोकप्रवादः । यदायाचनहेतोः पुत्रा जायन्ते दुहितरश्चेति । तच्च नैवम् । यद्येवमभविष्यत् एकैकस्य पुत्रसहस्रमभविष्यत् तद्यथा राज्ञश्चक्रवर्तिनः । अपितु त्रयाणां स्थानानां संमुखीभावात् पुत्रा जायन्ते दुहितरश्च । कतमेषां त्रयाणाम् । मातापितरौ रक्तौ भवतः । सन्निपतितौ । माता कल्या भवति ऋतुमती । गंधर्वश्च प्रत्युपस्थितो भवति । एषां त्रयाणां स्थानानां संमुखीभावात्पुत्रा जायन्ते दुहितरश्च । यदास्य देवताराधनेनापि

न पुत्रो न दुहिता तदा सर्वदेवताः प्रत्याख्याय भगवत्यभिप्रसन्नः। यावदन्यतमस्य
भिक्षोः सकाशमुपसंक्रान्तः। आर्य इच्छामि स्वाख्याते धर्मविनये प्रव्रजितुम्। भद्रमुख G. M. 140
एवं कुरु। स तस्यानुपूर्व्या केशावतरणं कृत्वा शिक्षापदानि ग्राहयितुमारब्धः। प्रव्रज्या-
न्तरायकेण च महता ज्वरेणाभिभूतः। एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति।
भगवानाह। उपस्थानमस्य करणीयम्। न तावच्छिक्षापदानि देयानि यावत्स्वस्थः संवृत्तः।
इत्युक्तं भगवता। तस्योपस्थानं कर्तव्यमिति हि भिक्षवो न जानन्ते केन कर्तव्यमिति।
भगवानाह। भिक्षुभिः। वैद्यास्तस्य दिवा भैषज्यं कुर्वन्ति। रात्रौ ग्लान्यं वर्धते। ते
कथयन्ति। आर्य वयमस्य दिवा चिकित्सिकां कुर्मः रात्रौ ग्लान्यं वर्धते। यद्येष गृहं
नीयते वयमस्य रात्रौ चिकित्सां कुर्याम इति। एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति।
भगवानाह। गृहं नीयतां तत्राप्यस्योपस्थायिकाननुप्रयच्छत। तस्य तद् ग्लान्यं दीर्घ-
कालीनं संवृत्तम्। केशास्तस्य दीर्घदीर्घा जाताः। तस्य मुण्डो गृहपतिरिति संज्ञा
संवृत्ता। स यदा मूलगण्डपत्रपुष्पफलभैषज्यैरुपस्थीयमानो न स्वस्थीभवति तदा तेनात्मा
परिच्छिन्नो मृतोऽहमिति। ततस्तेन मरणकालसमये सर्वं सन्त[क]स्वापतेयं पत्राभिलेख्यं
कृत्वा जेतवने प्रेषितम्। स च कालगतः। अमात्यै राज्ञः प्रसेनजितः कोसलस्यारोचितम्।
देव मुण्डो गृहपतिरपुत्रः कालगतः। प्रभूतं चास्य हिरण्यसुवर्णमस्ति हस्तिनोऽश्वा
गावो महिष्यः सन्नाहानि च। एतच्च सर्वं पत्राभिलिखितं कृत्वा जेतवनमार्यसंघाय
प्रेषितम्। राजा कथयति। आर्योपनन्दसन्तकमेव मया अपत्राभिलिखितं न प्रतिलब्धं G. M. 141
प्रागेव पत्राभिलिखितं प्रतिलप्स्ये। अपि तु यद्भगवाननुज्ञास्यति तद् ग्रहीष्ये।
एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति। भगवानाह। किं तत्र भिक्षवः संविद्यन्ते।

अन्तरोद्दानम्।

वस्तुशयनासनप्रावरणमयोलोहं[1] च चन्दनम्।
कुम्भानि पीतभक्षादि रंजनं यष्टिजम्बुकम्[2] ॥३१॥

द्विपदा चतुष्पदा यावत् अन्नदानं च भैषज्यम्।
दासो वा प्रस्तरं[3] लभ्यं यथायोगेन भाजयेत् ॥३२॥

हिरण्यं च सुवर्णं च यच्चाप्यन्यत्कृताकृतम्।
समग्रः संघो भाजयेदिति प्रोक्तं महर्षिणा ॥३३॥

---

1. Ms. लोभं। 2. Ms. कुम्भनापितभक्षादिरजनं यष्टितुंबुकः।
3. Ms. प्रसवप्रस्तरे।

भिक्षुभिः समाख्यातम् । भगवानाह । यथायोगेन भाजयितव्यम् । तत्र क्षेत्रवस्तु गृहवस्त्वापणवस्तु[1] । शयनासनमयं[2]स्कारभाण्डं लोहकारभाण्डं कुम्भकारभाण्डम् । कुण्डिकाकरण्डकविवर्जितं तक्षभाण्डं वरुटभाण्डम् । दासीदासकर्मकर[3]पौरुषेयाणामन्नपानं व्रीहयश्चाविभाज्याः । चातुर्दिशाय भिक्षुसंघाय साधारणाः स्थापयितव्याः । शाटकाः G. M. 142 पटका चर्मभाण्डमुपानहस्तैलकुतुपाः[4] कुण्डिकाकरकाश्च समग्रेण संघेन भाजयितव्याः । यष्ट [यो या] आयतास्ता[5] जम्बूच्छायिकाः प्रतिमाया ध्वजवंशाः कारयितव्याः । याः स्वल्पास्ताः खंखरकाः कृत्वा भिक्षूणां दातव्याः । पुत्रदार [कं] संघे [न] यथा सुखमविक्रीय यथाभिप्रसादलब्धेन भोक्तव्याः । चतुष्पदानां हस्तिनोऽश्वा उष्ट्राः खरा वेसराश्च राज्ञ उपयोगाः । महिष्यः अजा एडकाश्चतुर्दिशाय भिक्षुसंघाय साधारणा अविभाज्याः । यश्च सन्नाहो यच्चान्यत्र राजोपयोज्यं तत्सर्वं राज्ञ उपनामयितव्यम् । स्थापयित्वायुधानि तैः शस्त्रकैः सूच्यः खंखरकाश्च कारयित्वा संघे चारयितव्याः । रंगाणां महारंगः कंकुष्टहिंगुलुकराजपट्यादयस्ते गन्धकुट्यां प्रक्षेप्तव्याः प्रतिमोपयोगिकाः । खंखटिकं गैरिकं नीलिश्च संघेन भाजयितव्या । मद्यं मृष्टयवान् प्रक्षिप्य भूमौ निखातव्यम् । शुक्तत्वे परिणतं परिभोक्तव्यम् । शुक्तत्वा[6]नुपयोज्यं तु छोरयितव्यम् । मां भिक्षवः शास्तारमुद्दिशद्भिर्मद्यमदेयमपेयमन्ततः कुशाग्रेणापि । भैषज्यानि ग्लानकल्पिकशालायां G. M. 143 प्रक्षेप्तव्यानि । ततो ग्लानकैर्भिक्षुभिः परिभोक्तव्यानि । रत्नानां मुक्ता वर्जयित्वा मणिवैडूर्य दक्षिणावर्तपर्यन्तानि तु द्वौ भागौ कर्तव्यानीति । एको धर्मस्य । द्वितीयः संघस्य । यो धर्मस्य तेन बुद्धवचनं लेखयितव्यम् । सिंहासने चोपयोक्तव्यम् । यः संघस्य स भिक्षुभिर्भाजयितव्यः । पुस्तकानां बुद्धवचनपुस्तका अविभज्य चातुर्दिशाय भिक्षुसंघाय धारणकोष्ठिकायां प्रक्षेप्तव्याः । बहिःशास्त्रपुस्तका भिक्षुभिर्विक्रीयं[7] भाजयितव्याः । पत्रलेख्यं यच्छीघ्रं शक्यते साधयितुं तस्य द्रव्यविभागे तद्भिक्षुभिर्भाजयितव्यम् । न शक्यते तच्चातुर्दिशाय भिक्षुसंघाय धारणं[8] । कोष्ठिकायां प्रक्षेप्तव्यम् । सुवर्णं च हिरण्यं चान्यच्च कृताकृतं त्रयो भागाः कर्तव्याः । एको बुद्धस्य । द्वितीयो धर्मस्य । तृतीयः संघस्य । यो बुद्धस्य तेन गन्धकुट्यां केशनखस्तूपेषु च खण्डच्छुट्टं प्रतिसंस्कर्तव्यम् । योधर्मस्य तेन बुद्धवचनं लेखयितव्यं सिंहासने वा उपयोक्तव्यम् । यः संघस्य स भिक्षुभिर्भाजयितव्यः ।

---

1. Ms. °वस्त्र । 2. Ms. °सनाय संस्का° । 3. Ms. °कन्दर ।
4. Ms. कुतपाः । 5. Ms. मष्ट्यायामन्यस्ता । 6. Ms. शुक्तादनु° ।
7. Ms. विक्रेय । 8. Ms. साधारणम् ।

श्रावस्त्यां निदानम् । यदा राज्ञा प्रसेनजिता कोसलेन तोयिकामहः प्रस्थापित-स्तदा तत्र भिक्षुभिक्षुण्युपासकोपासिकानां महासन्निपातो भवति । तेन ख लुसमयेन मूल-फल्गुनो भिक्षुर्भिक्षुणीभावनीयः । तोयिकामहे प्रत्युपस्थिते संबहुलाभिर्भिक्षुणीभिरुक्तः । आर्य उपनिमन्त्रितो भव । तोयिकामहं गमिष्याम इति । स कथयति । कोऽत्र मम पात्रचीवरं स्थापयतीति । द्वादशवर्गिकाभिर्भिक्षुणीभिरुक्तः । आर्य अल्पोत्सुको भव । G M. 144 वयं स्थापयामः । तेन तासां समर्पितम् । तत् ताभिरपि महाप्रजापत्ये[1] संन्यस्तम् । महाप्रजापत्यापि आयुष्मत आनन्दस्य । आयुष्मताप्यानन्देनान्यतमस्तिन् विहारे स्था-पितम् । तत आयुष्मान्मूलफल्गुनस्तोयिकामहं गतः । स तत्र भिक्षुणीभिरुपनिमन्त्रितः । एका कथयति । आर्येण ममाद्य पूर्वाह्णिका कर्तव्या । अपरया पूर्वाह्णिकया उपनिमन्त्रितः । अपरयापि । अपरा कथयति । आर्येण ममान्तिकाद्भोक्तव्यमिति । अपरापि । एवमेव कथयत्य-परापि । अपरा कथयति । आर्येण ममान्तिके कालपानकं पाययितव्यमिति । अपरापि । एवमेव कथतत्यपरापि । तेन तासामनुरक्षया स्तोकस्तोकं गृहीत्वा पूर्वाह्णिका कृता । तथैव वेलायां भुक्तमकाले पानकं च पीतम् । ततः स्तोकस्तोकेन प्रभूतं सम्पन्नम् । स चाध्वपरिश्रान्तः । तेन प्रभूतं भुक्तम् । सः अजीर्णो जातः । विषूचितः कालगतः । स भिक्षुभिः श्मशानं नीत्वा दग्धः । धर्मश्रवणं दत्तम् । अनुपूर्वेण विहारः प्रविष्टः । चीवरगोपकेन ग्लानोपस्थायिकः अभिहितः । आनय तस्य पात्रचीवर-मिति । स कथयति । द्वादशवर्गिकानां हस्ते स्थापितम् । ताः पृष्टाः कथयन्ति । अस्माभिर्महाप्रजापत्युर्हस्ते स्थापितम् । महाप्रजापतिः कथयति । मया आनन्दस्य संन्यस्तमिति । आयुष्मानानन्दः कथयति । मया अमुष्मिन् विहारे स्थापितम् । इत्येतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । आनन्देन स्थापितं G.M-145 भिक्षुणा प्रतिवस्तु[2] मृतपरिष्कारिकमधिष्ठातव्यम् । एवं च पुनरधिष्ठातव्यम् । शयना-सनप्रज्ञप्तिं कृत्वा गण्डीमाकोट्य पृष्ठवाचिकया भिक्षून् समनुयुज्य सर्वसंघे संनिषण्णे संनिपतिते एकेन भिक्षुणा ज्ञप्तिं कृत्वा कर्म कर्तव्यम् । श्रृणोतु भदन्तः संघः । अस्मिन्नावासे मूलफल्गुनो भिक्षुः कालगतः । तस्य पात्रचीवरं सचीवरचीवरिकम् आनन्दस्य हस्ते तिष्ठति । स चेत्संघस्य प्राप्तकालं क्षमेतानुजानीयात् संघः । यत् संघो मूलफल्गुनस्य भिक्षोः पात्रचीवरं सचीवरचीवरिकमानन्देन भिक्षुणा प्रतिवस्तु[2] मृतपरिष्कारिकमधितिष्ठेदित्येषा ज्ञप्तिः । आयुष्मानुदाली बुद्धं भगवन्तं पृच्छति ।

---

1. Ms. ॰पत्या । 2. Ms. ॰वस्तुना ।

अन्यत्र भदन्त भिक्षुः कालं कुर्यादन्यत्रास्य पात्रचीवरमन्यत्र प्रतिवस्तुकः । तत्पात्रचीवरं कस्य प्रापद्यते । यो[1]ऽत्र उदालिन् प्रतिवस्तुको भिक्षुर्गृही वा ।

श्रावस्त्यां निदानम् । तेन खलु समयेन नवकर्मिको भिक्षुः कालगतः । भिक्षवस्तस्य पात्र चीवरं कौकृत्यान्न भाजयन्ति । एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । सर्वसंघं सन्निपात्यासौ लक्षितव्यः । किं सम्भिन्नकारी न वा इति । यदि G. M. 146 सम्भिन्नकारी । सांघिकं स्तौपिकं[2] करोति । स्तौपिकं वा सांघिकम् । एवमधार्मिकम् । तस्य पात्रचीवरं सचीवरचीवरिकं त्रीन् भागान् कर्तव्यम् । बुद्धस्य । धर्मस्य । संघस्य । सांघिको भिक्षुभिर्भाजयितव्यः । बुद्धसन्तकेन बुद्धपूजा वा गन्धकुट्यां स्तूपे वा नवकर्म कर्तव्यम् । धर्मसन्तकेन बुद्धवचनं वा लेखयितव्यम् । सिंहासने वा उपयोक्तव्यम् । न चेत् सम्भिन्नकारी सर्वमेव भिक्षुभिर्भाजयितव्यम् । नात्र कौकृत्यं करणीयम् ।

श्रावस्त्यां निदानम् । तेन खलु समयेन संबहुला भिक्षवो जनपदचारिकां चरन्तोऽनुपूर्वेण श्रावस्त्यामुपनगरमनुप्राप्ताः । तन्मध्यादेको भिक्षुः कालगतः । ते संलक्षयन्ति । बहिर्विहारस्य भाजयामः । विहारं प्रविष्टानां सब्रह्मचारिणोऽपि भागं प्रार्थयिष्यन्तीति । श्रावस्ती तन्निवासिभिर्गोपालकैः पशुपालकैस्तृणहारकैः काष्ठहारकैः पथाजीवैरुत्पथाजीवैश्च मनुष्यैः समन्तादाकीर्णा । ते यत्र यत्र निषीदन्ति भाजयाम इति तत्र तत्र महाजनेन परिवार्यन्ते । ते संलक्षयन्ति । विहार समीपे भाजयाम इति । ते विहारसमीपे भाजयितुमारब्धाः । उपधिवारिकेण दृष्टा उक्ताश्च । आयुष्मन्तः किं कुरुथ । तैर्यथावृत्तं समाख्यातम् । स कथयति । अहमपि[3] सीमाप्राप्त इति । तैस्तस्य G. M. 147 विवाचयतो न दत्तम् । एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । अन्तःसीमायामन्तःसीमासंज्ञिनो मृतपरिष्कारं भाजयन्ति । अभाजितं दुर्भाजितम् । पुनरपि सीमाप्राप्तैः सह भाजयितव्यम् । अन्यथा सातिसाराः । एवमन्तःसीमायां वैमतिका भाजयन्ति । अभाजितं दुर्भाजितम् । पुनरपि सीमाप्राप्तैः सह भाजयितव्यम् । अन्यथा सातिसाराः । बहिःसीमायामन्तःसीमासंज्ञिनो[4] मृतपरिष्कारं भाजयन्ति । अभाजितं दुर्भाजितम् । पुनरपि सीमाप्राप्तैः सह भाजयितव्यम् । अन्यथा सातिसाराः । बहिःसीमायां वैमतिका भाजयन्ति । अभाजितं दुर्भाजितम् । पुनरपि सीमाप्राप्तैः सह भाजयितव्यम् । अन्यथा सातिसारा भवन्ति ।

---

1. Ms. यत्रो° । 2. Ms. स्तूपिकं ।
3. Ms. वयमपि । 4. Ms. °संघिना ।

श्रावस्त्यां निदानम्। तेन खलु समयेन भिक्षुणा भिक्षोर्हस्ते [भिक्षोश्ची] [1]वराणि प्रेषितानि। तेन भिक्षुणा येन प्रेषितानि तस्य विश्वासेन परिमुक्तानि। एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति। भगवानाह। अविश्वासे भिक्षवस्तेन भिक्षुणा विश्वासमुत्पादितम्। यस्य येन भिक्षुणा प्रेषितानि तस्य तेन विश्वासेन परिभुक्तानि।

अपि तु भिक्षुर्भिक्षोर्हस्ते भिक्षोश्चीवरकाणि प्रेषयति। यस्य प्रेषितानि तस्य विश्वासेन परिभुंक्ते। सुपरिभुक्तानि। येन प्रेषितानि तस्य विश्वासेन परिभुंक्ते। दुष्परिभुक्तानि ॥ १ ॥ भिक्षुर्भिक्षोश्चीवराणि प्रेषयति। यस्य प्रेषितानि स कालगतः। येन प्रेषितानि तस्य विश्वासेन [2]परिभुंक्ते। दुष्परिभुक्तानि। यस्य प्रेषितानि तस्य G. M. 148
कल्पेन तस्य मृतपरिष्कारिकमधितिष्ठति। स्वधिष्ठितानि ॥ २ ॥ भिक्षुर्भिक्षोश्चीवराणि प्रेषयति। येन प्रेषितानि स कालगतः। येन प्रेषितानि तस्य कल्पेन मृतपरिष्कारिकमधितिष्ठति। दुरधिष्ठितानि ॥ ३ ॥ भिक्षुर्भिक्षोश्चीरकाणि प्रेषयति। यस्य प्रेषितानि तेन प्रतिक्षिप्तानि। येन प्रेषितानि तस्य विश्वासेन परिभुंक्ते। [सुपरिभुक्तानि।] यस्य प्रेषितानि तस्य विश्वासेन परिभुंक्ते। दुष्परिभुक्तानि ॥ ४ ॥ भिक्षुर्भिक्षोश्चीवरकाणि प्रेषयति यस्य प्रेषितानि स कालगतः। यस्य प्रेषितानि तस्य कल्पेन मृतपरिष्कारिकमधितिष्ठति। स्वधिष्ठितानि। [येन प्रेषितानि] तस्य कल्पेन मृतपरिष्कारिकमधितिष्ठति। दुरधिष्ठितानि ॥ ५ ॥ भिक्षुर्भिक्षोश्चीवरकाणि प्रेषयति। यस्य प्रेषितानि तेन प्रतिक्षिप्तानि। येन प्रेषितानि स च कालगतः। यस्य प्रेषितानि तस्य विश्वासेन परिभुंक्ते। दुष्परिभुक्तानि। येन प्रेषितानि तस्य कल्पेन मृतपरिष्कारिकमधितिष्ठति। स्वधिष्ठितानि ॥ ६ ॥ भिक्षुर्भिक्षोश्चीवरकाणि प्रेषयति। यस्य प्रेषितानि तेन प्रतिक्षिप्तानि। स कालगतः येनापि प्रेषितानि स कालगतः। यस्य प्रेषितानि तस्य कल्पेन मृतपरिष्कारमधितिष्ठति। दुरधिष्ठितानि। येनापि प्रेषितानि तस्य कल्पेन मृतकरिष्कारमधितिष्ठति। स्वधिष्ठितानि ॥ ७ ॥

॥ चीवरवस्तु समाप्तम् ॥

1. Ms. भिक्षाचीवराणि। 2. Ms. दुष्परिभुंक्ते।

G. M. 151

कठिनवस्तु

[कठिनवस्तुनि पिण्डो] द्दानम् ।

साकेतेन हि कस्यचिद् विचारितं[1] मर्दितं चाप्यकालेन पुद्गलः ।
मातृकापदान्यकृतेन [हि] विंशतिः करणीयेन [तु] द्वादशिकाः ॥

[उद्दानम्]

साकेतेन वर्षोपगता शास्तुर्दर्शनकाम्यया ।
कर्दमे उष्णेन क्लान्तानां चीवरं तत्र संमतम् ॥ १ ॥

बुद्धो भगवान् श्रावस्त्यां वर्षा उपगतो जेतवने अनाथपिण्ड [द] स्यारामे। तेन खलु समयेन संबहुला भिक्षवः साकेते वर्षा उपगताः। त्रयाणां वार्षिकाणां मासानामत्ययात् कृत्यचीवरा निष्ठितचीवराः समादाय[2] पात्रचीवरं बहुतृणे बहुकर्दमे उष्णेन क्लाम्यन्तः स्वेदपर्याकुर्याकुलीकृतशरीरा येन श्रावस्तीं तेन चारिकां चरन्तः श्रावस्तीमनुप्राप्ताः। अथ संबहुला भिक्षवः पात्रचीवरं प्रतिशमय्य पादौ प्रक्षाल्य येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्ताः। उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा एकान्तनिषण्णाः। धर्मता खलु बुद्धा भगवन्त आगन्तुकान् भिक्षूननया प्रतिसंमोदनया प्रतिसंमोदन्ते कुतो यूयं भिक्षव एतर्ह्यागच्छथ। कुत्र वास्थ। वर्षा उषिता इति। प्रतिसंमोदते भगवानागन्तुकान् भिक्षूननया प्रतिसंमोदनया। सुखस्पर्शं वर्षा नेयाः। कुतो यूयं भिक्षव एतर्ह्यागच्छथ। कुत्र वास्थ। वर्षा उषिताः। ते कथयन्ति। साकेताद्वयं भदन्त एतर्ह्यागच्छामः। साकेते वास्म। वर्षा उषिताः। कच्चिद्यूयं भिक्षवः साकेते सुखस्पर्शं वर्षा उषिता न
G. M. 152
वास्थ क्लान्ताः पिण्डकेन। तथ्यम्। वयं भदन्त साकेते सुखस्पर्शं वर्षा उषिताः। न वास्म क्लान्ताः पिण्डकेन। अपितु वयं समादाय पात्रचीवरं बहुतृणे बहुकर्दमे उष्णेन क्लाम्यन्तः स्वेदपर्याकुलीकृतशरीरा जनपदचारिकां चरन्तः कृच्छ्रेणेहानुप्राप्ताः। भगवान् संलक्षयति। क्लाम्यन्ति वत मे श्रावकाः। समादाय पात्रचीवरं बहुतृणे बहुकर्दमे उष्णेन क्लाम्यन्ति स्वेदपर्याकुलीकृतशरीरा जनपदचारिकां चरन्तः यन्त्वहं भिक्षूणां स्पर्शविहारार्थं दातॄणां च देयधर्मपरिभोगार्थं भिक्षूणां कठिनमनुजानीयां यस्मात्पंचानुशंसाः कठिनास्तरे। न दशाहपरमं न मासपरमं न रात्रिप्रवासः सान्तरोत्तरेण चीवरेण जनपदचारिकाप्रक्रमणं

---

1. Ms. विवरितं। 2. Ms. समाधाय।

यावदास्तं विकल्पकचीवरधारणमिति । अपरेऽपि पंचानुशंसाः । न गणभोजनं न परंपरभोजनं न कुलेष्वनिमन्त्रितचारिका यावदास्तं चीवरपर्येषणम् । कार्तिकान्मासाद् यावत्फाल्गुनो मासोऽत्रान्तरादास्तृतकठि [ना] नां लाभ इति विदित्वा भिक्षूनामन्त्रयते स्म । तस्मात्तर्हि भिक्षवोऽनुजानामि भिक्षूणां स्पर्शविहारार्थं दातॄणां च देयधर्मपरिभोगार्थम् वर्षोषितैर्भिक्षुभिः कठिनमास्तर्तव्यम् यस्मात्पंचानुशंसाः कठिने । न दशाहपरमं पूर्ववद्यावदास्तृतकठिनानां [लाभः] स्यात इति ।

उक्तं भगवता कठिनमास्तर्तव्यमिति । भिक्षवो न जानते कथमास्तर्तव्यमिति । G. M. 153 भगवानाह । यद्वर्षोषितस्य संघस्य चीवरलाभः संपद्यते तस्मादास्तर्तव्यम् । एवं च पुनरास्तर्तव्यम् । पूर्ववत् सामग्र्यमारोचयितव्यम् । इदं चीवरम् । वर्षोषितस्य संघस्य चीवरलाभः सम्पन्नः । यदि संघस्याभिरुचितमनेन चीवरेण संघस्य कठिनमास्तरिष्यति । ततः पश्चात् अपरस्मिन् दिवसे शयनासनप्रज्ञप्तिं कृत्वा गण्डीमाकोट्य पृष्टवाचिकया भिक्षून् समनुयुज्य सर्वसंघे संनिषण्णे संनिपतिते एकेन भिक्षुणा ज्ञप्तिं कृत्वा कर्म कर्तव्यम् ।

शृणोतु भदन्तः संघः । इदं चीवरम् । वर्षोषितस्य संघस्य चीवरलाभः संपन्नः । संघस्य कठिनमभिरुचितमनेन चीवरेण कठिनमास्तरितुम् । येनास्तीर्णकठिनादावासात्प्रक्रामतः पुराणचीवराणामप्यविप्रवासो भविष्यति प्रागेव नवकानाम् । सचेत्संघस्य प्राप्तकालः क्षमेतानुजानीयात् संघोयत्संघः इदं चीवरं कठिनार्थं संमन्येत । अनेन चीवरेण संघस्य कठिनमास्तरिष्यति । येनास्तीर्णकठिनादावासात्प्रक्रामतः पुराणचीवराणामप्यविप्रवासो भविष्यति प्रागेव नवकानामित्येषा ज्ञप्तिः । एवं च कर्म कर्तव्यम् ।

शृणोतु भदन्तः संघः । इदं चीवरम् । वर्षोषितस्य संघस्य चीवरलाभः संपन्नः । संघस्य चाभिरुचितं कठिनं स्तर्तुम् । तत्संघ इदं चीवरं कठिनार्थं संमन्यते । अनेन चीवरेण संघस्य कठिनमास्तरिष्यति । येनास्तीर्णकठिनादावासात्प्रक्रामतः पुराणचीवर- G. M. 154 काणामप्यविप्रवासो भविष्यति प्रागेव नवकानाम् । येषामायुष्मतां क्षमते इदं चीवरं कठिनार्थं संमन्तुमनेन चीवरेण संघस्य कठिनमास्तरिष्यति । येनास्तीर्णकठिनादावासात्प्रक्रामतः पुराणचीवरकाणामप्यविप्रवासो भविष्यति प्रागेव नवकानाम् । स तूष्णीम् । न क्षमते भाषताम् । संमतः संघेन इदं चीवरं कठिनार्थम् । अनेन चीवरेण कठिनमास्तरिष्यति । येनास्तीर्णकठिनादावासात्प्रक्रामतः पुराणचीवरकाणामप्यविप्रवासो भविष्यति प्रागेव नवकानाम् । क्षान्तमनुज्ञातं संघेन यस्मात्तूष्णीमेवमेतद्धारयामि ।

ततः पश्चात्कठिनास्तारको भिक्षुः संमन्तव्यः। पंचभिर्धर्मैः समन्वागतः कठिनास्तारको भिक्षुरसंमतो न संमन्तव्यः संमतश्चावकाशयितव्यः। कतमैः पञ्चभिः। अवार्षिको वर्षाच्छिन्नकः पश्चिमकां वर्षामुपगतोऽन्यत्र वर्षोषितः शिक्षादत्तकः। अपरैरपि पंचभिर्न संमन्तव्यः। पारिवासिको मूलपारिवासिको मानाप्य (चारो) मूलमानाप्यचार उत्क्षिप्तकः। अपरे पंच न संमन्तव्याः। छन्दाद् गच्छति भयाद् द्वेषान्मोहाद् भयाद् गच्छति। आस्तृतं चानास्तृतं कठिनं न जानाति। पंचभिस्तु धर्मैः समन्वागतः कठिना-
G. M. 155 स्तारको भिक्षुरसंमतश्च संमन्तव्यः संमतश्च (ना) वकाशयितव्यः। कतमैः पञ्चभिः। न च्छन्दाद् गच्छति न द्वेषान्न मोहान्न भयाद् गच्छति। आस्तृतानास्तृतं च कठिनं जानाति। एवं च पुनः संमन्तव्यः। शयनासनप्रज्ञप्तिं कृत्वा पूर्ववद्यावदुत्साहयितव्यः। उत्सहसे त्वमेवं नामा संघस्य कठिनमास्तर्तुमिति। सचेदुत्सहते न वक्तव्यमुत्सहेदिति। ततः पश्चादेकेन भिक्षुणा ज्ञप्तिं कृत्वा कर्म कर्तव्यम्।

शृणोतु भदन्तः संघः। अयमेवंनामा कठिनास्तारको भिक्षुरुत्सहते संघस्य कठिनमास्तर्तुम्। स चेत्संघस्य प्राप्तकाल क्षमेतानुजानीयात् संघो यत्संघः एवंनामानं कठिनास्तारकम्। संघस्य कठिनमास्तरिष्यति। येषामायुष्मतां क्षमन्ते एवं नामानं कठिनास्तारकं संमन्तुम्। एवं नामा कठिनास्तारकः संघस्य कठिनमास्तरिष्यति। ते तूष्णीम्। न क्षमन्ते भाषन्ताम्। संमतः संघेन एवंनामा कठिनास्तारकः संघस्य कठिनमास्तरिष्यति। क्षान्तमनुज्ञातं संघेन। यस्मात्तूष्णीमेवमेतद्धारयामि।

ततः कठिनास्तारकस्य भिक्षोर्ज्ञप्त्या कठिनमास्तरितव्यम्। शृणोतु भदन्तः संघः। इदं चीवरं संघेन कठिनार्थं संमतम्। अयं चैवंनामा कठिनास्तारको भिक्षुः संमतः। स चेत्संघस्य प्राप्तकालं क्षमेतानुजानीयात् संघो यत्संघः इदं चीवरं कठिनार्थमेवंनाम्नो भिक्षोरनुप्रदद्यादित्येषा ज्ञप्तिः।

कठिनास्तारकस्याहं भिक्षोरासमुदाचारिकान् धर्मान् प्रज्ञपयिष्यामि। कठिनास्तारकेण
G. M. 156 भिक्षुणा कठिनेन सर्वं तु पूर्वंगमेन भवितव्यम्। धावता वितरताच्छिन्दता सीवता रंजयता। अन्ततो द्वौ त्रयो वा सूचीपद्का दातव्याः। द्वौ त्रयो वा चित्तोत्पादा उत्पादयितव्याः। ततः पश्चादाश्वयुजमासे शुक्लपक्षे पंचदश्यामारोचयितव्यम्। श्वोऽहमायुष्मन्तः कठिनमास्तरिष्यामि। युष्माभिः स्वकस्वकानि चीवराणि प्रत्युद्धर्तव्यानीति। ततः कठिनास्तारकेण भिक्षुणा कठिनं गन्धपुष्पान्वितं सुरभिधूपधूपितं कृत्वा शयनासनप्रज्ञप्तिं कृत्वा गण्डीमाकोट्य पृष्टवाचिकया भिक्षून् समनुयुज्य सर्वसंघे संनिषण्णे संनिपतिते वृद्धान्ते स्थापयितव्यम्। ततो वृद्धान्ते स्थित्वा कठिनं गृहीत्वा वक्तव्यम्।

शृणोतु भदन्तः संघः । इदं चीवरं संघेन कठिनं संमतम् । अहं चैवंनामा भिक्षुः कठिनास्तारकः । सोऽहमेवंनामा कठिनास्तारकस्तेन चीवरेण संघस्य कठिनमास्तरिष्यामीति । एवं द्विरपि त्रिरपि । तत आस्तीर्य संघस्थविरस्य पुरस्तात् स्थित्वा एवं वक्तव्यम् । समन्वाहर स्थविर इदं चीवरं संघेन कठिनं संमतम् । अहं चैवंनामा कठिनास्तारकः । तन्मया अनेन चीवरेण संघस्य कठिनमास्तृतमिति । तेन वक्तव्यम् । साध्वास्तृतं सुष्ठ्वास्तृतम् । योत्र लाभश्चानुशंसश्च सोऽस्माकमिति । एवं द्विरपि त्रिरपि यावत्संघनवकस्य G. M. 157
सर्वैर्वक्तव्यम् । साध्वास्तृतं सुष्ठ्वास्तृतम् । योऽत्र लाभश्चानुशंसश्च सोऽस्माकमिति ।

कठिनास्तारकेण भिक्षुणा कठिनं गृहीत्वा न प्रस्रावकुटिः न वर्चस्कुटिः न धूपागारं प्रवेष्टव्यम् । नाभ्यवकाशे स्थातव्यम् । न बहिःसीमां गन्तव्यम् । स चेद् गच्छति न तस्यां वस्तव्यम् । कठिनास्तारको भिक्षुर्यथाप्रज्ञप्तानासमुदाचारिकान् धर्मान् न समादाय वर्तते । सातिसारो भवति ।

ततः कठिनास्तारकेण भिक्षुणा फाल्गुनमासे पंचदश्यां पुनरारोचयितव्यम् । श्व आयुष्मन्तः कठिनमुद्धरिष्यामि । यूयं स्वकस्वकानि चीवराण्यधितिष्ठतेति । यश्च तत्र लाभः संपन्नः स संघेन भाजयितव्यः ।

आयुष्मानुदालो बुद्धं भगवन्तं पृच्छति । कतीनां भदन्त कठिनमनास्तृतम् । पंचानामुदालिन् । अवार्षिकस्य वर्षाच्छिन्नकस्य पश्चिमकावर्षोपगतस्यान्यत्र वर्षोपगतस्य तस्मिन् कठिने आस्तीर्यमाणे असंमुखीभूतस्य । अपरेषामपि पंचानामनास्तृतम् । पारिवासिकस्य पर्युषितपरिवासस्य मानाप्यचारिकस्य चरितमानाप्यस्य शिक्षादत्तकस्य च । कतीनां भदन्त नैव लाभो नानुशंसा । पंचानामुदालिन् । अदर्शनायोत्क्षिप्तकस्याप्रतिकर्मणायुत्क्षिप्तकस्याप्रतिनिसृष्टे पापके दृष्टिगते उत्क्षिप्तकस्यान्यत्र वर्षोषितस्य भिन्ने च संघे अधर्मपाक्षिकस्य ।

संबहुला भिक्षवो जनपदचारिकां चरन्तश्चौरैर्मुषितास्तेऽनुपूर्वेण श्रावस्तीमनुप्राप्ताः । G. M. 158
भिक्षुभिर्दृष्टाः । स्वागतं स्वागतमायुष्मन्तः । कच्चित्सुखचर्या । कीदृश्यायुष्मन्तः सुखचर्या । चोरैर्मुषिताः स्मः । अस्माकमायुष्मन्तः प्रभूतो लाभः संपन्नः । यदि कठिनमुद्ध्रियते चीवरैर्युष्माकं संविभागं कुर्म इति । एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति । भगवानाह । तस्मादनुजानामि चोरैर्मुषितकानां भिक्षूणामर्थाय कठिनमुद्धर्तव्यम् । एवं च पुनरुद्धर्तव्यम् । शयनासनप्रज्ञप्तिं कृत्वा गण्डीमाकोट्य पृष्टवाचिकया भिक्षून् समनुयुज्य सर्वसंघे संनिषण्णे संनिपतिते एकेन भिक्षुणा ज्ञप्तिं कृत्वा कर्म कर्तव्यम् ।

शृणोतु भदन्तः संघः। यावदेवास्मिन्नावासे समग्रेण संघेन कठिनमास्तृतम्। संबहुलाश्च भिक्षवः चौरैर्मुषिता आगताः। स चेत्संघस्य प्राप्त कालं क्षमेतानुजानीयात् संघो यत्संघश्चौरैर्मुषितकानां भिक्षूणामर्थाय कठिनमुद्धरेदित्येषा ज्ञप्तिः। एवं च कर्म कर्तव्यम्।

शृणोतु भदन्तः संघः। यावदेवास्मिन्नावासे समग्रेण संघेन कठिनमास्तृतं संबहुलाश्च भिक्षवश्चौरैर्मुषितका आगतास्तत्संघश्चौरैर्मुषितकानां भिक्षूणामर्थाय कठिनमुद्धरति। एषामायुष्मतां क्षमन्ते चौरमुषितकानां भिक्षूणामर्थाय कठिनमुद्धरितुम्। ते तूष्णीम्। न क्षमन्ते भाषन्ताम्। उद्धृतं संघेन चौरमुषितकानां भिक्षूणामर्थाय। कठिनं क्षान्तमनुज्ञातं
G. M. 159 संघेन यस्मात्तूष्णीमेवमेतद्धारयामि। यस्माद् यो लाभः संपन्नः स भाजयितव्यः। भाजिते यस्या(भि)प्रेतं तेन स्वकात् प्रत्यंशात् चौरमुषितकानां भिक्षूणां संविभागः कर्तव्यः।

उद्दानम्।

वितरितं विलिखितं बन्धनी गण्डूषं पट्टिका।
उपधिः परिषण्डश्च पुराणं संनिहितं फुप्फुसम्॥ २॥

आयुष्मानुदाली बुद्धं भगवन्तं पृच्छति। लभ्यं भदन्त वितरितेन चीवरकेण कठिनमास्तर्तुम्। न लभ्यमुदालिन्। लभ्यं भदन्त विलिखितेन दकशाटिकाचीवरेण गण्डूषचीवरेण पट्टिकाचीवरेण प्लोतिकाचीवरेण परिषण्डचीवरेण पुराणचीवरेण संनिहित-
G. M. 160 चीवरेण फुप्फुसचीवरेण कठिनमास्तर्तुम्। न लभ्यमुदालिन्।

उद्दानम्।

मर्दितं चाप्यकालेन पुद्गलस्य त्रिचीवरम्
अकल्पिकमसंछिन्नं न कुर्यादूनपंचकम्।
असंमतमनास्तृतं बहिःसीमे न रोहति॥ ३॥

आयुष्मानुदाली बुद्धं भगवन्तं पृच्छति। लभ्यं भदन्त मर्दितेन चीवरेण कठिनमास्तर्तुम्। न लभ्यमुदालिन्। लभ्यं भदन्त अकालचीवरेण पौद्गलिकया संघाट्या उत्तरासंगेनान्तर्वासेनाकल्पिकेन चीवरेण अच्छिन्नकेन ऊनपंचकेन असंमतेन कठिनास्तारकेण बहिःसीमासंमतेन कठिनचीवरेण बहिःसीमासंमतेन कठिनास्तारकेण कठिनमास्तर्तुम्। न लभ्यमुदालिन्।

उद्दानम्।

कालिकं चापि त्रैमास्यमहतं चैव कल्पितम्।
आत्ययिकं पैलोतिकं पुद्गलस्य त्रिचीवरम्॥ ४॥

लभ्यं भदन्तकालिकेन चीवरेण संघस्य कठिनमास्तर्तुम् । लभ्यमुदालिन् यो भदन्त त्रैमास्यात्ययात्संघस्य चीवरलाभः संपद्यते (तेन) कठिनमास्तर्तुम् । लभ्यमुदालिन् । अहत-चीवरेण लभ्यम् । अहतकल्पितेन लभ्यम् । आत्ययिकचीवरेण लभ्यम् । पैलोतिक- G. M. 161
चीवरेण लभ्यम् । पौलोतिकया संघाट्या न लभ्यम् । (लभ्यं भदन्त पौद्गलिकया संघाट्या कठिनमास्तर्तुम् । लभ्यं) स चेत्संघेन निसृष्टो भवति । एवमुत्तरासंगेनान्तर्वासेन ।

उद्दानम् ।

पौद्गलिकं गार्हपतिकं पंचकं साधिकपंचकम् ।
संमतमास्तृतं चैव अन्तःसीमे वरोहति ॥ ५ ॥

लभ्यं भदन्त पौद्गलिकेन चीवरेण कठिनमास्तर्तुम् । न लभ्यमुदालिन् । लभ्यं स चेत्संघे (न) निसृष्टो भवति । गृहपति चीवरेण न लभ्यम् । लभ्यं स चेत्संघेन निसृष्टो भवति । पंचकेन लभ्यम् । साधिकेन पंचकेन लभ्यम् । संमतेन कठिनचीवरेण कठिनास्तारकेण लभ्यम् । अन्तः सीमा संमतेन कठिनचीवरेण लभ्यम् । अन्तःसीमा संमतेन कठिनास्तारकेण लभ्यम् ।

अष्टौ मातृकापदानि कठिनोद्धाराय संवर्तन्ते । कतमे अष्टौ । प्रक्रमणं निष्ठापनं संनिष्ठापनं नाशितं श्रवणं सीमातिक्रान्तमाशाच्छेदकं कठिनोद्धारमेवाष्टमम् । प्रक्रमणान्तिकः कठिनोद्धारो निष्ठापनान्तिकः संनिष्ठापनान्तिको नाशितान्तिकः श्रवणान्तिकः सीमातिक्रान्तिकः आशाच्छेदकः कठिनोद्धार एवाष्टमः ।

प्रक्रमणान्तिकः कठिनोद्धारः कतमः । यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासाद- G. M. 162
कृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरः समादाय पात्रचीवरं बहिःसीमां प्रक्रामत्यपुनरागमनाय । तस्य प्रक्रमणान्तिकः कठिनोद्धारः ॥ १ ॥

निष्ठापना (न्तिकः) कठिनोद्धारः कतमः । यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरो बहिःसीमां प्रक्रामति । प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति । तस्यैवं भवति । न हैव प्रत्येष्यामि । अपितु चीवरं करिष्यामीति । तस्य निष्ठापनान्तिकः कठिनोद्धारः ॥ २ ॥

संनिष्ठापनान्तिकः कठिनोद्धारः कतमः । यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरो बहिःसीमां प्रक्रामति । प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति । तस्यैवं भवति । न हैव प्रत्येष्यामि नापि चीवरं करिष्यामीति । तस्य संनिष्ठापनान्तिकः कठिनोद्धारः ॥ ३ ॥

नाशितान्तिकः कठिनोद्धारः कतमः। यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरो बहिः सीमां प्रक्रामति। प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति। स तदारभते। आरब्धं तु नश्यति। तस्य नाशितान्तिकः कठिनोद्धारः॥ ४॥

श्रवणान्तिकः कठिनोद्धारः कतमः। यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृत-
G. M. 163 चीवरोऽनिष्ठितचीवरो बहिः सीमां प्रक्रामति। प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति। समग्रेण च संघेन कठिनमुद्धृतमिति श्रुत्वा चाभ्यनुमोदते। साधूद्धृतं सुष्ठूद्धृतमिति। तस्य श्रवणान्तिकः कठिनोद्धारः॥ ५॥

सीमातिक्रान्तिकः कठिनोद्धारः कतमः। यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरो बहिः सीमां प्रक्रामति। प्रत्येष्यामि न प्रत्येष्यामीति सीमां चातिक्रामति। तस्य सीमातिक्रान्तिकः कठिनोद्धारः॥ ६॥

आशाच्छेदकः कठिनोद्धारः कतमः। यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरो बहिः सीमां प्रक्रामति। प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति। तस्य या सा चीवरप्रत्याशा सा सर्वेण सर्वं समुच्छिद्यते। तस्याशाच्छेदकः (कठिनोद्धारः)॥ ७॥

कठिनोद्धार एवाष्टमः कतमः। यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरो बहिः सीमां प्रक्रामति चागत्य कठिनोद्धारं प्रत्यनुभवति। तस्य कठिनोद्धार एवाष्टमः॥८॥

उद्दानम्।

अकृतेन हि विंशतिं वि (प्र) कृतेन हि विंशतिम्।
आशया विंशतिं कुर्यादनाशया चैव विंशिकाम्॥ ६॥

यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरोबहिःसीमां प्रक्रा-
G. M. 164 मति। प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति। तस्यैवं भवति। न हैव प्रत्येष्यामि। अपितु चीवरं करिष्यामीति। तस्य निष्ठापनान्तिकः कठिनोद्धारः॥ १॥ यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरो बहिःसीमां प्रक्रामति। प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति। तस्यैवं भवति। न हैव प्रत्येष्यामि नापि चीवरं करिष्यामीति। तस्य संनिष्ठापनान्तिकः कठिनोद्धारः॥ २॥ यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरो बहिः सीमां प्रक्रामति। प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति। स तदारभते। आरब्धं चास्य नश्यति। तस्य नाशितान्तिकः कठिनोद्धारः॥ ३॥ यथापि तद्भिक्षु-

रास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरो बहिः सीमां प्रक्रामति । प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति । समग्रेण च संघेन कठिनमुद्धृतम् । स शृणोति समग्रेण संघेन कठिनमुद्धृतमिति । श्रुत्वा चाभ्यनुमोदते । साधूद्धृतं सुष्ठूद्धृतमिति । तस्य श्रवणान्तिकः कठिनोद्धार इति ॥ ४ ॥

यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरो बहिः सीमां प्रक्रामति । प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति । तस्य तत्र गतस्यैवं भवति । न हैव प्रत्येष्यामि । अपि तु चीवरं करिष्यामीति । तस्य निष्ठापनान्तिकः कठिनोद्धारः ॥ ५ ॥ यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरो बहिःसीमां प्रक्रामति । प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति । तस्य तत्र गतस्यैवं भवति । न हैव प्रत्येष्यामि चीवरं G. M. 165
करिष्यामीति । तस्य संनिष्ठापनान्तिकः कठिनोद्धारः ॥ ६ ॥ यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरो बहिःसीमां प्रक्रामति । प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति । स तत्र गत आरभते । आरब्धं चास्य नश्यति । तस्य नाशितान्तिकः कठिनोद्धारः ॥ ७ ॥ यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोनिष्ठितचीवरो बहिःसीमां प्रक्रामति । प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति । समग्रेण संघेन कठिनमुद्धृतम् । स शृणोति समग्रेण संघेन कठिनमुद्धृतमिति । स श्रुत्वा चानुमोदते । साधूद्धृतं सुष्ठूद्धृतमिति । तस्य श्रवणान्तिकः कठिनोद्धारः ॥ ८ ॥

यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरः पलिगोधसंततिर्बहिःसीमां प्रक्रामति । प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति । तस्यैवं भवति । न हैव प्रत्येष्यामि । अपितु चीवरं करिष्यामीति । तस्य निष्ठापनान्तिकः कठिनोद्धारः ॥९॥ यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरः पलिगोधसंततिर्बहिःसीमां प्रक्रामति । प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति । तस्यैवं भवति । न हैव प्रत्येष्यामि नापि चीवरं करिष्यामीति । तस्य (सं) निष्ठापनान्तिकः कठिनोद्धारः ॥ १० ॥ यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरः पलिगोधसंततिर्बहिःसीमां प्रक्रामति । प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति स तदारभते । आरब्धं चास्य नश्यति । तस्य नाशितान्तिकः कठिनोद्धारः ॥ ११ ॥ यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽ- G.M. 166
निष्ठितचीवरः पलिगोधसंततिर्बहिःसीमां प्रक्रामति । प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति । समग्रेण च संघेन कठिनमुद्धृतम् । स शृणोति समग्रेण संघेन कठिनमुद्धृतमिति । श्रुत्वा चाभ्यनुमोदते । साधूद्धृतं सुष्ठूद्धृतमिति । तस्य श्रवणान्तिकः कठिनोद्धारः ॥१२॥

यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरः पलिगोधसंततिर्बहिःसीमां प्रक्रामति । प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति । तस्य तत्र गतस्यैवं भवति । न हैव प्रत्येष्यामि । अपितु चीवरं करिष्यामीति । तस्य निष्ठापनान्तिकः कठिनोद्धारः ॥ १३ ॥ यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरः पलिगोधसंततिर्बहिःसीमां प्रक्रामति । प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति । तस्य तत्र गतस्यैवं भवति । न हैव प्रत्येष्यामि नापि चीवरं करिष्यामीति । तस्य (सं) निष्ठापनान्तिकः कठिनोद्धारः ॥ १४ ॥ यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरः पलिगोधसंततिर्बहिःसीमां प्रक्रामति । प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति । स तत्र गत आरभते । आरब्धं चास्य नश्यति । तस्य नाशितान्तिकः कठिनोद्धारः ॥ १५ ॥ यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरः पलिगोधसंततिर्बहिःसीमां प्रक्रामति । प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति समग्रेण संघेन कठिनमुद्धृतम् । स शृणोति समग्रेण
G. M. 167 संघेन कठिनमुद्धृतमिति । श्रुत्वा चाभ्यनुमोदते । साधूद्धृतं सुष्ठूद्धृतमिति । तस्य श्रवणान्तिकः कठिनोद्धारः ॥ १६ ॥

यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्ण कठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरो विचिकित्सासंततिर्बहिः सीमां प्रक्रामति । किं नु प्रत्येष्यामि । आहोस्विन्न प्रत्येष्यामीति । तस्यैवं भवति । न हैव प्रत्येष्यामि । अपि तु चीवरं करिष्यामीति । तस्य निष्ठापनान्तिकः कठिनोद्धारः ॥ १७ ॥ यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरो विचिकित्सासंततिर्बहिः सीमां प्रक्रामति । किं नु प्रत्येष्यामि । आहोस्विन्न प्रत्येष्यामीति । तस्यैवं भवति न हैव प्रत्येष्यामि । अपि तु चीवरं करिष्यामीति । तस्य संनिष्ठापनान्तिकः कठिनोद्धारः ॥ १८ ॥ यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरो विचिकित्सासंततिर्बहिः सीमां प्रक्रामति । किं नु प्रत्येष्यामि । आहोस्विन्न प्रत्येष्यामीति । स तदारभते । आरब्धं चास्य नश्यति । तस्य नाशितान्तिकः कठिनोद्धारः ॥ १९ ॥ यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृत चीवरोऽनिष्ठितचीवरो विचिकित्सासंततिर्बहिः सीमां प्रक्रामति । किं नु प्रत्येष्यामि । आहोस्विन्नप्रत्येष्यामीति समग्रेण संघेन कठिनमुद्धृतम् । श्रुत्वा चाभ्यनुमोदते । साधूद्धृतं सुष्ठुद्धृतमिति । तस्य श्रवणान्तिकः कठिनोद्धारः ॥२०॥ यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरो बहिः सीमां प्रक्रामति । प्रत्येष्यामि चीवरं
G. M. 168 करिष्यामीति । तस्यैवं भवति । न हैव प्रत्येष्यामि । अपि तु चीवरं करिष्यामीति । तस्यनिष्ठापनान्तिकः कठिनोद्धारः । पूर्वस्यां विचिकित्सायामकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवर इत्यत्रा-

निष्ठितचीवर इत्यपनीय विप्रकृतचीवर इति दत्त्वा नानाकारेणापरा विंशतिःकार्या ॥१-२०॥

यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरो बहिः सीमां प्रक्रामति आशया प्रत्येष्यामीति । तस्यैवं भवति । न हैव प्रत्येष्यामि । अपि तु चीवरं करिष्यामीति । तस्य निष्ठापनान्तिकः कठिनोद्धारः । आशयेत्यनेन विशेषेण पूर्ववदपरा विंशतिः कार्या ॥ १–२० ॥

यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरो बहिः सीमां प्रक्रामति । (अ) नाशया प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति । तस्यैवं भवति । न हैवःप्रत्येष्यामि । अपि तु चीवरं करिष्यामीति । तस्य निष्ठापनान्तिकः कठिनोद्धारः । अनाशये (त्यने) न विशेषेणापरा विंशतिः कार्या ॥ १–२० ॥

उद्दानम् ।

करणीयेन द्वादशिका पर्येषणात्तथा तथा ।
देशेन पंचिकां कृत्वा आवासेन च पंचिकाम् ॥ ७ ॥

यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरोबहिः सीमां प्रक्रामति। करणीयेन प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति । तस्यैवं भवति । न हैव प्रत्येष्यामि । अपि तु चीवरं करिष्यामीति । तस्य निष्ठापनान्तिकः कठिनोद्धारः ॥१॥ यथापि तद्भिक्षुरा- G.M. 169 स्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरो बहिः सीमां प्रक्रामति । करणीयेन प्रत्येष्यामिचीवरं करिष्यामीति । तस्यैवं भवति । न हैव प्रत्येष्यामि । अपि तु नापिचीवरं करिष्यामीति । तस्य संनिष्ठापनान्तिकः कठिनोद्धारः ॥२॥ यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरो बहिःसीमां प्रक्रामति । करणीयेन प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति । स तदारभते । आरब्धं चास्य नश्यति । तस्य नाशितान्तिकः कठिनोद्धारः ॥३॥ यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरो बहिःसीमां प्रक्रामति । करणीयेन प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति । समग्रेण च संघेन कठिनमुद्धृतम् । स श्रृणोति समग्रेण संघेन कठिन मुद्धृतमिति । श्रुत्वा चाभ्यनुमोदते । साधूद्धृतं सुष्ठूद्धृतमिति । तस्य श्रवणान्तिकः कठिनोद्धारः ॥४॥ यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरो बहिःसीमां प्रक्रामति । करणीयेन प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति । तस्य तत्र गतस्यैवं भवति । न हैव प्रत्येष्यामि । अपि तु चीवरं करिष्यामीति । तस्य निष्ठापनान्तिकः कठिनोद्धारः ॥५॥ यथापि तत्र गतस्येत्यनेन विशेषेण निष्ठापनान्तिक उक्तः । एवं संनिष्ठापनान्तिकः ॥६॥ नाशितान्तिकः ॥७॥

श्रवणान्तिकः ॥८॥ यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरो विचिकित्सासंततिर्बहिःसीमां प्रक्रामति। करणीयेन किं नु प्रत्येष्यामि। आहोस्विन्न
G. M. 170 प्रत्येष्यामीति। तस्यैवं भवति। न हैव प्रत्येष्यामि। अपि तु चीवरं करिष्यामीति। (तस्य) निष्ठापनान्तिकः कठिनोद्धारः ॥९॥ यथा विचिकित्सासं(ततिरित्यनेन विशेषेण) निष्ठापनान्तिक उक्तः। एवं संनिष्ठापनान्तिकः ॥१०॥ नाशितान्तिकः ॥११॥ श्रवणान्तिकः ॥१२॥

यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरो(ऽनिष्ठितचीवरो) बहिःसीमां प्रक्रामति। पर्येषणाय प्रत्येष्यामि चीवरं करिष्यामीति। तस्यैवं भवति। न हैव प्रत्येष्यामि। अपितु चीवरं करिष्यामीति। तस्य निष्ठा (प) नान्तिकः कठिनोद्धारः ॥१॥ पर्येषणेत्यनेन पूर्ववदपरो द्वादशिकः ॥२-१२॥

यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरो बहिःसीमां प्रक्रामति देशानुप्रेक्षी अपुनरागमनाय। तस्य प्रक्रमणान्तिकः कठिनोद्धारः ॥१॥

यथापि तद्भिक्षुरास्तीर्णकठिनादावासादकृतचीवरोऽनिष्ठितचीवरो विचिकित्सासंततिर्देशानुप्रेक्षी बहिःसीमां प्रक्रामति। किं नु प्रत्येष्यामि। आहोस्विन्न प्रत्येष्यामीति। तस्यैवं भवति। न हैव प्रत्येष्यामि। अपि तु चीवरं करिष्यामीति। तस्य निष्ठापनान्तिकः कठिनोद्धारः ॥२॥ एवं संनिष्ठापनान्तिकः ॥३॥ नाशितान्तिकः ॥४॥ श्रवणान्तिकः ॥५॥

यथा देशानुप्रेक्षणपंचिका। एवमावासप्रेक्षणपंचिका ॥१-५॥

॥ कठिनवस्तु समासम् ॥

कोशाम्बकवस्तु

(कोशाम्बकवस्तुनि) उद्दानम् । G.M. 173

कोशाम्बकानां कलहो नानावादश्च भिक्षुभिः ।
पाठे विवदमानानां दीर्घिकस्य च चारिका ॥ १ ॥
भृगुश्च लवणागारे रक्षितो वनषण्डहस्तिना ।
अनिरुद्धश्चेति कृत्वा श्रावस्त्यां व्युपशाम्यति ॥ २ ॥

बुद्धो भगवान् कोशाम्ब्यां विहरति घोषिलारामे । तेन खलु समयेन कोशाम्बको भिक्षुर्व्याडो विक्रान्तः सूत्रधरो विनयधरो मातृकाधरः । बहवश्चास्य भिक्षवः सहायका व्याडा विक्रान्ताः सूत्रधरा विनयधरा मातृकाधराः । वैशाल्यां वैशालको भिक्षुर्व्याडो विक्रान्तः सूत्रधरो विनयधरो मातृकाधरः । बहवश्चास्य भिक्षवः सहायका व्याडा विक्रान्ताः सूत्रधरा विनयधरा मातृकाधराः ।

अथ वैशालको भिक्षुरपरेण समयेन जनपदचारिकां चरन् कोशाम्बीमनुप्राप्तः । स मार्गश्रमं प्रतिविनोद्य कोशाम्बकस्य भिक्षोः सकाशमुपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य परस्परं प्रतिविनोद्य सूत्रविनयाभिधर्मेषु विनिश्चयं कर्तुमारब्धौ । तत्रैकः कथयति । एवमेतत् सूत्रं पठितव्यम् । अयमस्य सूत्रस्यार्थः । द्वितीयः । कथयति । नेदं सूत्रमेवं पठितव्यम् । G.M. 174
नास्य सूत्रस्यायमर्थः । (तव) अयुक्तम् । मम युक्तम् । तव सहितम् । ममासहितम् । तवेति । ततस्तयोः परस्परं वैरुद्ध्यमुत्पन्नम् । कोशाम्बको भिक्षुर्वैशालकस्य रन्ध्रान्वेषण तत्परस्तिष्ठते ।

संघेन चायमेवंरूपः क्रियाकारः कृतः । यः पश्येद्वर्चस्कुम्भिकां रिक्तां तुच्छां निरुदकां तेनोदकस्य पूरयित्वा यथास्थाने स्था(पयि)तव्या उपधिवारिकस्य वारोचयितव्या । वर्चस्कुम्भिका रिक्ता तिष्ठतीति । न चेदात्मना पूरयति नाप्युपधिवारिकस्यारोचयति तस्यानादरो भवति । अनादराच्च तं वयं पायन्तिकामापत्तिं देशयिष्याम इति ।

यावदन्यतमेन गृहपतिना बुद्धप्रमुखो भिक्षुसंघोऽन्तर्गृहे भक्तेनोपनिमन्त्रितः । तत्र केचिद्भिक्षवो भोक्तुं गताः । केचिद् गन्तुकामाः । वैशालकस्तु भिक्षुर्वर्चस्कुम्भिकामादाय वर्चस्कुटिं प्रविष्टः । तस्य सार्धं विहारी त्वरितगतिप्रचारतया शब्दयितुं गतः । उपाध्याय केचिद् भिक्षवो भोक्तुं गताः केचिद् गन्तुकामाः । आगच्छत गच्छाम

इति। स तेन सार्धं वर्चस्कुम्भिकामेकस्मिन् स्थाने स्थापयित्वा संप्रस्थितः। स च कोशाम्बको भिक्षुस्तं प्रदेशमनुप्राप्तः। ततोऽसौ वैशालको भिक्षुः पुरस्ताद्वर्चस्कुम्भिकाम् G.M. 175 गृहीत्वा विहारं प्रवेष्टुमारब्धः। सार्धंविहारिणा उच्यते। उपाध्याय किं भूयः प्रविशसि। स कथयति। पुत्र ममायं कोशाम्बको भिक्षुरवतारप्रेक्षी। वर्चस्कुम्भिकां पूरयितुम् प्रविशामि। किमियं सर्वेण सर्वं रिक्ता। न सर्वेण सर्वम्। अपि तु न लभ्यमनेनोदकेनोदककृत्यं कर्तुम्। उपाध्याय केवलं सर्वेण सर्वं रिक्ता भवतु। वयमुपाध्यायस्य पक्षो बलं सहायकाः। आगच्छत। गच्छामः। स तां तत्रैव स्थापयित्वा तेन सार्धं गतः। कोशाम्बकेन भिक्षुणा दृष्टा सा च कुम्भिका परामृष्टा। ततः संजातामर्षो हुमिति कृत्वा वर्चस्कुम्भिकां पूरयित्वा उदककार्यं कृत्वा गतः। ततो भुक्ते भिक्षुसंघे विहारमागते भिक्षून् प्रचारयितुमारब्धः। आयुष्मन्तः अनेन भिक्षुणा वैशालकेन संघस्य क्रियाकारो भग्न इति। ततो यथावृद्धिकया सामीचीं कुर्वाणोऽनुपूर्वेण तस्य सकाशमुपसंक्रान्तः। कथयति। आयुष्मन् अवकाशं कुरु। कृतो भवतु। आपत्तिरस्यापन्ना। यथा धर्मं कुरु। न पश्याम्यापत्तिम्। ननु संघेन क्रियाकारः कृतो यः पश्येद्वर्चस्कुम्भिकां रिक्तां तुच्छां निरुदकां तेनात्मना उदकस्य पूरयित्वा यथास्थाने स्थापयितव्या। उपधिवारिकस्य वारोचयितव्या। आयुष्मन् वर्चस्कुम्भिका रिक्ता तिष्ठतीति। न चेदात्मना पूरयति। नाप्युपधिवारिकस्यारोचयति। तस्यानादरो भवति। अनादराच्च तं वयं पायन्तिकामापत्तिं देशयिष्याम इति। स कथयति। न G.M. 176 सा रिक्ता। मा भवतु रिक्ता। न लभ्यं तेनोदकेनोदककार्यं कर्तुम्। स तूष्णीमवस्थितः।

कोशाम्बको भिक्षुः कोशाम्ब्यां नैवासिको बहुपरिवारश्च। तेन तस्य बलादुत्क्षेपणीयं कर्म कृतमिति। वैशालका भिक्षवः क्षुब्धा इति। तत्र कोशाम्बकानां वैशालकानां च भिक्षूणामुत्पन्नः कलहो भण्डनं विग्रहो विवादो यदुत आपन्न इति वा अनापन्न इति वा। यत्पुनरापन्नो नानापन्नः। उत्क्षिप्तो नानुत्क्षिप्तकः। यत् पुनरुत्क्षिप्तः अधर्मेण कर्मणा कोप्येन स्थापनार्हेणेति। एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति। ततो भगवानुत्क्षिप्तकं भिक्षुमुत्क्षिप्तकानुवर्तकं भिक्षुमुत्क्षिप्तकानुवर्तका (नुवर्तकां) श्च दूतेन प्रक्रोश्येदमवोचत्। सत्यं युष्माकं भिक्षव उत्पन्नः कलहो भण्डनं विग्रहो विवादो यदुतापन्न इति पूर्ववद्यावत् कोप्येन स्थापनार्हेणेति। सत्यं भदन्त। मा भिक्षवः कलहो मा भण्डनं मा विग्रहो मा विवादः। अपि तूत्क्षिप्त (क) स्याहं भिक्षोरासमुदाचारिकान् धर्मान् प्रज्ञपयामि। उत्क्षिप्तकेन भिक्षुणा एवं चित्तमुत्पादयितव्यम्। अयमुत्क्षेपको

भिक्षुर्व्याडो विक्रान्तः सूत्रधरो विनयधरो मातृकाधरः। बहवश्चास्य भिक्षवः सहायका व्याडा विक्रान्ताः सूत्रधरा विनयधरा मातृकाधराः। अहं चेदापत्तिं यथाधर्मं न प्रतिकुर्याम्। तेन संघः स कलहजातो विहरेद् भण्डनजातो विगृहीतो विवादमापन्नः। G. M. 177 यत्त्वहमापत्तिं यथाधर्मं प्रतिकुर्यामिति। उत्क्षिप्तको भिक्षुर्यथाप्रज्ञप्तानासमुदाचारिकान् धर्मान्न समादाय वर्तते। सातिसारो भवति।

अथ भगवानुत्क्षिप्तकं भिक्षुमुत्क्षिप्तकानुवर्तकान् भिक्षूनुत्क्षिप्तकानुवर्तकानुवर्तकांश्चोद्योज्य उत्क्षेपकं भिक्षुमुत्क्षेपकानुवर्तकान् भिक्षूनुत्क्षेपकानुवर्तकानुवर्तकांश्च दूतेन प्रक्रोश्येदमवोचत्। सत्यं युष्माकं भिक्षव उत्पन्नः कलहो भण्डनं विग्रहो विवादो यदुतापन्न इति वा पूर्ववद्यावत् स्थापनार्हेणेति। सत्यं भदन्त। मा भिक्षवः कलहो मा भण्डनं मा विग्रहो मा विवादः। अपि तूत्क्षेपकस्याहं भिक्षोरासमुदाचारिकान् धर्मान् प्रज्ञपयिष्यामि। उत्क्षेपकेण भिक्षुणा एवं चित्तमुत्पादयितव्यम्। अयमुत्क्षिप्तको भिक्षुर्व्याडो विक्रान्तः सूत्रधरो विनयधरो मातृकाधरः। बहवश्चास्य भिक्षवः सहायका व्याडा विक्रान्ताः सूत्रधरा विनयधरा मातृकाधराः। अहं चेदेनमकामं चोदयेयं स्मारयेयं तेन संघः कलहजातो विहरेद् भण्डनजातो विगृहीतो विवादमापन्नः। यत्त्वहं तेनाकामकं (न) चोदयेयं (न) स्मारयेयमिति। उत्क्षिप्तको भिक्षुर्यथाप्रज्ञप्तानासमुदाचारिकान् धर्मान् (न) समादाय वर्तते। सातिसारो G. M. 178 भवति। एवमुच्यमाना अपि ते भिक्षवो भगवता कलहजाता एव विहरन्ति भण्डनजाता विगृहीता विवादमापन्नाः। अप्येदानीं पोषधेऽप्यपोषधमागमयन्ति। एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति।

अथ भगवानुत्क्षिप्तकं भिक्षुमुत्क्षिप्तकानुवर्तकांश्च भिक्षूनुत्क्षिप्तकानुवर्तकानुवर्तकांश्च दूतेन प्रक्रोश्येदमवोचत्। सत्यं यूयं भिक्षव एवमुच्यमाना अपि मया कलहजाता एव विहरथ भण्डनजाता विगृहीता विवादमापन्नाः। अप्येदानीं पोषधेऽप्यपोषधमागमयथ। सत्यं भदन्त। मा भिक्षवः कलहो मा भण्डनं मा विग्रहो मा विवादः। कलहजातानां युष्माकं भिक्षवो विहरतां भण्डनजातानां विगृहीतानां विवादमापन्नानां यानि कर्माणि क्रियन्ते—पोषधः प्रवारणाज्ञप्तिर्ज्ञप्तिद्वितीयं ज्ञप्तिचतुर्थं कर्म—कृतान्यकृतानि भवन्ति कोप्यानि।

नानासंवासिका यूयं भिक्षवस्तेषांभिक्षूणाम्। ते च युष्माकम्। तत्कस्य हेतोः। द्वाविमौ भिक्षवो नानासंवासिकौ। यश्चैवात्मनि चात्मानं नाना संवासिकं स्थापयति। यो वा संघेन धर्मतया स्थाप्यते। कथमात्मनैवात्मानं नानासंवासिकं स्थापयति। यथापि तद्भिक्षुर्भिक्षूणां

कलहजातानां विहरतां भण्डनजातानां विगृहीतानां विवादमापन्नानां पक्षापरपक्षव्यवस्थितानां
G. M. 179 संचिन्त्यधर्मपक्षाद्धर्मपक्षं संक्रामति एवमात्मनैवात्मानं नानासंवासिकं स्थापयति। कथं संघेन स्थाप्यः। यथापि तत्संघेनात्मना (दर्शना) योत्क्षिप्यते। अप्रतिकर्मणि अप्रतिनिसृष्टे पापके दृष्टिगते उत्क्षिप्यते। एवं संघेन धर्मतया।

द्वाविमौ भिक्षवः समानसंवासिकौ। कतमौ द्वौ। यश्चैवात्मनात्मानं समानसंवासिकं स्थापयति। यो वा संघेन धर्मतया स्थाप्यते। कथमात्मनैवात्मानं संवासिकं स्थापयति। यथापि तद्भिक्षुर्भिक्षूणां कलहजातानां विहरतां भण्डनजातानां विगृहीतानां विवादमापन्नानां पक्षापरपक्षव्यवस्थितानां संचिन्त्य (अ) धर्मपक्षाद् धर्मपक्षं संक्रामति। एवमात्मनैवात्मानं समानसंवासिकं स्थापयति। कथं संघेन धर्मतया स्थाप्यते। यथापि तत्संघेनादर्शनायोत्क्षिप्त ओसार्यते। अप्रतिकर्मणि अप्रतिनिसृष्टे पापके दृष्टिगते उत्क्षिप्त ओसार्यते। एवं संघेनधर्मतया।

अथ भगवानुत्क्षिप्तकं भिक्षुमुत्क्षिप्तकानुवर्तकान् भिक्षूनुत्क्षिप्तकानुवर्तकानुवर्तकांश्चोद्योज्य उत्क्षेपकं भिक्षुमुत्क्षेपकानुवर्तकान् भिक्षूनुत्क्षेपकानुवर्तकानुवर्तकांश्च दूतेन प्रक्रोश्येदमवोचत्। सत्यं यूयं भिक्षव एवमुच्यमाना अपि मया कलहजाता विहरथ भण्डनजाता विगृहीता
G. M. 180 विवादमापन्नाः। अपीदानीं पोषधेऽप्यपोषधमागमयथ। सत्यं भदन्त। पूर्ववद्यावदेवमुच्यमाना अपि ते भिक्षवो भगवता कलहजाता एव विहरन्ति भण्डनजाता विगृहीता विवादमापन्नाः।

अन्यतमेन गृहपतिना बुद्धप्रमुखो भिक्षुसंघोऽन्तर्गृहे भक्तेनोपनिमन्त्रितः। भिक्षुसंघः प्रविष्टः। भगवानौपधिकेऽस्थादभिनिर्हृतपिण्डपातः। पञ्चभिः कारणैर्बुद्धा भगवन्त औपधिके तिष्ठन्त्यभिनिर्हृतपिण्डपाताः। पूर्ववद्यावदस्मिंस्त्वर्थे भगवान् श्रावकाणां विनये शिक्षापदं प्रज्ञपयितुकाम औपधिकेऽस्थादभिनिर्हृतपिण्डपातः। तत्र चार्थि (क) प्रत्यर्थिकानां भिक्षूणां भोक्तुं प्रविष्टानामन्तर्गृहे उत्पन्नः कलहो भण्डनं विग्रहो विवादो यदुतापन्न इति पूर्ववद्यावत् स्थापनार्हेण। अप्येदानीं परस्परप्रहारिकामप्यागमयन्ति।

अथ पिण्डपाताभिनिर्हारको भिक्षुः पिण्डपातमादाय येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः। उपसंक्रम्य पिण्डपातमेकान्ते स्थापयित्वा भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा पुरस्तादस्थात्। धर्मता खलु बुद्धा भगवन्तः (पिण्ड) पातनिर्हारकं भिक्षुमनया प्रतिसंमोदनया प्रतिसंमोदन्ते। कच्चिद्भिक्षो प्रणीतं भक्तं सन्तर्पितो भिक्षुसंघ इति। प्रतिसंमोदते बत भगवान् पिण्डपातनिर्हारकं भिक्षुमनयाप्रतिसंमोदनया। कच्चिद्भिक्षो प्रणीतं भक्तं सन्तर्पितो

भिक्षुसंघ इति। तथ्यं भदन्त। प्रणीतं भक्तं सन्तर्पितो भिक्षुसंघः। किं त्वर्थिक-प्रत्यर्थिकानां भिक्षूणामन्तर्गृह उत्पन्नः कलहो भण्डनं विग्रहो विवादो यदुतापन्न इति पूर्वव (द् यावत्) स्थापनार्हेण। अप्येदानीं परस्परप्रहारिकामप्यागमिताः। G. M. 181

अथ भगवान् भक्तकृतिं कृत्वा बहिर्विहारस्य पादौ प्रक्षाल्य विहारं प्राविक्षत् प्रतिसंलयनाय। ततो भगवान् सायाह्ने प्रतिसंलयनाद् व्युत्थाय पुरस्ताद्भिक्षुसंघस्य प्रज्ञप्त एवासने निषण्णः। निषद्य भगवान् भिक्षूनामन्त्रयते स्म। सत्यं युष्माकं भिक्षवः अन्तर्गृहे भोक्तुं प्रविष्टानामुत्पन्नः कलहो भण्डनं विग्रहो विवादो यदुतापन्न इति वा पूर्ववद्यावदप्येदानीं परस्परप्रहारिकामप्यागमिताः। सत्यं भदन्त। मा भिक्षवः कलहो मा भण्डनं मा विग्रहो मा विवादः। अपि त्वर्थि (क) प्रत्यर्थिकानामहं भिक्षूणामन्तर्गृहे प्रविष्टानामासमुदाचारिकान् धर्मान् प्रज्ञपयिष्यामि। अर्थिकप्रत्यर्थिकै-र्भिक्षुभिरन्तर्गृहे प्रविष्टैरासनान्तरितैर्निषत्तव्यं यत्रैवंरूपस्या (न) नुलोमिकस्य कायस-मुदाचारिकस्यावकाशो न भवति। अर्थि (क) प्रत्यर्थिका भिक्षवोऽन्तर्गृहे प्रविष्टा यथाप्रज्ञप्तानासमुदाचारिकान् धर्मान्न समादाय वर्तन्ते। सातिसारा भवन्ति। एवमुच्य-माना अपि भिक्षवो भगवता कलहजाता विहरन्ति भण्डनजाता विगृहीता विवादमापन्नाः। एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति। तत्र भगवान् भिक्षूनामन्त्रयते स्म। मा भिक्षवः कलहो मा भण्डनं मा विग्रहो मा विवादः। कलहजाता यूयं भिक्षवो विहरन्तो भण्डनजाता विगृहीता विवादमापन्ना उत्पन्नोत्पन्नान्यधिकरणानि दमयिष्यथ व्युपशमयि-ष्यथ धर्मेण विनयेन शास्तुः शासनेन नेदं स्थानं विद्यते। अकल (ह) जातास्तु यूयं भिक्षवो विहरन्तः अभण्डनजाता अविगृहीता अविवादमापन्ना उत्पन्नोत्पन्नान्यधिकर-णानि दमयिष्यथ शमयिष्यथ व्युपशमयिष्यथ धर्मेण विनयेन शास्तुः शासनेन स्थानमेतद्विद्यते। G. M. 182

भूतपूर्वं भिक्षवो ब्रह्मदत्तोनाम काशिराजो दीर्घिलश्च कोशलराजोऽन्योन्यं प्रति विरुद्धावभवताम्। विस्तरेण दीर्घिलसूत्रं मध्यमागमे समाधिसंयुक्तके। त एवमाहुः किं चापि। भगवानेवमाह।

दुःखं राजा ब्रह्मदत्तो भोगानां च परिक्षयः।
विदेशमरणं दुखं ज्ञातीनां चाप्यदर्शनम्॥ ३॥

अथ भगवांस्तस्यां वेलायां गाथां भाषते।

पृथक्शब्दाः समजना नेदं श्रेष्ठमिति मन्यताम्।
संघे हि भिद्यमाने हि नावलं किञ्चिमन्यताम्॥ ४॥

G. M. 183 अस्थिच्छिदां प्राणभृतां गवाश्वधनहारिणाम् ।
राष्ट्रं विलुम्पतां चैव पुनर्भवति संगतिः ।
युष्माकं न भवेत् कस्मादिमं धर्मं विजानताम् ॥ ५ ॥
परिमुष्टाः पण्डिताभासा वाणीगोचरवादिनः ।
व्यायच्छतां मुखान्यामा यदा नीता न तं विदुः ॥ ६ ॥
परेऽत्र न विजानन्ति वयमत्रोद्यमामहे ।
अत्र ये तु विजानन्ति तेषां शाम्यन्ति मेधकाः ॥ ७ ॥
G. M. 184 आक्रोशन्मामवोचन्मामजयन्मामहापयन् ।
अत्र ये उपनह्यन्ति वैरं तेषां न शाम्यति ॥ ८ ॥
आक्रोशन्मामवोचन्मामजयन्मामहापयन् ।
अत्र ये नोपनह्यन्ति वैरं तेषां प्रशाम्यति ॥ ९ ॥
नहि वैरेण वैराणि शाम्यन्तीह कदाचन ।
क्षान्त्या वैराणि शाम्यन्ति एष धर्मः सनातनः ॥ १० ॥
वैरं न वैरेण हि जातु शाम्यते शाम्यन्ति वैराणि अवैरिताभिः ।
वैरप्रसंगे ह्यहिताय देहिनां तस्माद्धि वैरं न करोन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥
G. M. 185 स चेल्लभेत निपकं सहायिकं सार्धंचरं साधुविहारिधीरम् ।
अभिभूय सर्वाणि परिस्रवाणि चरेत तेनात्तमनाः प्रतिस्मृतः ॥ १२ ॥
नो चेल्लभेत निपकं सहायिकं सार्धंचरं साधुविहारिधीरम् ।
राजेव राष्ट्रं विपुलं प्रहाय एकश्चरेन्न च पापानि कुर्यात् ॥ १३ ॥
चरंश्चेन्नाधिगच्छेत श्रेयः सदृशमात्मनः ।
एकचर्यां दृढां कुर्यान्नास्ति बाले सहायता ॥ १४ ॥
एकस्य चरितं श्रेयो न तु बाले सहायता ।
अल्पोत्सुकश्चरेदेको मातङ्गारण्यनागवत् ॥ १५ ॥

G. M. 186 एवमुक्ते कोशाम्बका भिक्षवो भगवन्तमिदमवोचन् । धर्मस्वामी भगवान् धर्मस्वामी सुगतः । एतेऽस्माकं वक्ष्यन्ति दुरुक्तानि दुर्भाषितानि । वयमेषां किमर्थं मर्षयाम इति । अथ भगवांस्तेषां भिक्षूणां तया ईर्यया चर्यया विप्रतिपत्त्या अनात्तमना अनभिराद्धस्तत एव ऋद्ध्या उपरि विहायसा प्र(क्रान्तो) येन श्रावस्ती तेन चारिकां प्रक्रान्तोऽनुपूर्वेण श्रावस्तीमनुप्राप्तः । श्रावस्त्यां विहरति जेतवनेऽनाथपिण्डदस्यारामे । तत्र स्विद्भगवति प्रक्रान्ते कोशाम्बकानां भिक्षूणां वैशालकानां च भिक्षूणा-

मेवंरूपः ईर्यापथः संवृत्तः । पूर्वभक्तेऽपि पिण्डपातं प्रविशन्ति पश्चाद्भक्ते द्वारं बद्ध्वा कलहं कुर्वन्ति । तथा एषां तया ईर्यया चर्यया विप्रतिपत्त्या द्वादशवर्षाणि समतिक्रान्तानि । कोशाम्बकाब्राह्मणगृहपतयः संस्थागारे परस्परं संजल्पं कर्तुमारब्धाः । वयं भवन्तोऽत्यर्थं भगवतोऽभिप्रसन्नाश्चीवरपिण्डपातशयनासनग्लानप्रत्ययभैषज्यपरिष्कारैः । अथ च पुनर्भगवतास्य गोचरस्य द्वादशवर्षाणि परित्यक्तस्याद्यत्वेनापि नागच्छतीति । अपरे कथयन्ति । भवन्तो भगवानिहागमिष्यतीति यत्रेदानीं कोशाम्बकानां भिक्षूणामियमेवंरूपा ईर्या चर्या विप्रतिपत्तिः । पूर्वभक्ते पिण्डपातं प्रविशन्ति पश्चाद्भक्ते द्वारं बद्ध्वा कलिं कुर्वन्तीति । अपरे त्वाहुः । नायं भवन्त एषां दोषः किं त्वस्माकं ये वयमेभ्यः पिण्डपातं प्रयच्छामः वाक्संभाषणं वा । एतं वयं क्रियाकारं व्यवस्थापयामः । नैषां केनचित्पिण्डको देयो वाक्संभाषणं चेति । ते क्रियाकारं कृत्वा व्यवस्थिताः । G. M. 187
यावदपरस्मिन् दिवसे कोशाम्बका भिक्षवः पिण्डपातं प्रविष्टाः । न केनचिदाभाषिता नापि पिण्डको दत्तः । ते यथा धौतकेनैव पात्रेण पिण्डपातं प्रविष्टास्तथा धौतकेनैव निष्क्रान्ताः । अलब्ध्वैकां भिक्षामपि ततस्तैः संभूय कोशाम्बका ब्राह्मणगृहपतय उक्ताः । भवन्तोऽयुक्तं तावद्यत्पिण्डपातं न प्रयच्छथ । अर्थपरिक्षय इति । किमस्माभिरपराद्धं यद्वाचमपि न प्रयच्छथेति । ते कथयन्ति । यूयमपि श्रमणाः शाक्यपुत्रीया इत्यात्मानं प्रतिजानीध्वे । येषां शास्ता ईर्यया चर्यया विप्रतिपत्त्या अनात्तमना अनभिराद्धः । उपरि विहायसा प्रक्रान्तः । द्वादशवर्षाणि समतिक्रान्तान्यद्यत्वेनापि नागच्छतीति । ते तूष्णीमेव स्थिताः । तेषां तु सकाशमुपसंक्रम्य कथयन्ति । आयुष्मन्तः स्थाने वयमेभिरवसादिताः । यः पृथिव्यां स्खलति स तानेव निःश्रृत्योत्तिष्ठति । सर्वथा श्रावस्त्यां गच्छामः । भगवन्तं क्षमयामो भिक्षुसंघं चेति ।

अथ कोशाम्बका भिक्षवस्तस्या एव रात्रेरत्ययात् समादाय पात्रचीवरमप्रविश्यैव कोशाम्बीं येन श्रावस्ती तेन चारिकां प्रक्रान्ताः ।

अश्रौषीदायुष्मानानन्दः कोशाम्बका भिक्षव आगच्छन्ति कलहकारका भण्डनकारका G. M. 188
विग्रहकारका आधिकरणिकाः । यैरवमानितो भगवानिहागतः । तेऽस्मांश्चोदयिष्यन्ति स्मारयिष्यन्ति अलज्जितेन वा वैतरिकेण वा यत्त्वहं भगवत आरोचयेयमिति विदित्वा येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वैकान्तेऽस्थात् । एकान्तस्थित आयुष्मानानन्दो भगवन्तमिदमवोचत् । श्रुतं मया भदन्त कोशाम्बका भिक्षव इहागच्छन्ति कलहकारका भण्डनकारका विग्रहकारका विवादकारका आधिकरणिकाः । यैर्भगवानवमानित इहागतः । तेऽस्मांश्चोदयिष्यन्ति स्मारयिष्यन्ति

अलज्जितेन वा वैतरेण वा। एषामस्माभिः कथं प्रतिपत्तव्यम्। ते आनन्द भिक्षुभिर्नालप्तव्या न संलप्तव्या नावलोकयितव्या न विलोकयितव्या नान्यत्र हस्तव्यवहारकेण प्रत्यन्तिमानि शयनासनानि उद्देष्टव्यानि। यदि कथयन्ति वृद्धा वयं कस्मात्प्रत्यन्तानि शयनासनानि उद्दिश्यन्त इति। वक्तव्याः। यूयमपि श्रमणाः शाक्यपुत्रीया इत्यात्मानं प्रतिजानीध्वे येषां शास्ता ईर्यया चर्यया विप्रतिपत्त्या अनात्तमना अनभिराद्धस्तत एव ऋद्धा इहागतः कारुणिकः शास्ता येनैतदनुज्ञातम्। एतदपि युष्माकं न प्रापद्यत इति।

अश्रौषीन्महाप्रजापती गौतमी कोशाम्बका भिक्षव आगच्छन्ति कलहकारका
G. M. 189 भण्डनकारका विग्रहकारका विवादकारका आधिकरणिका इति श्रुत्वा च पुनरस्यैतदभवत्। गच्छामि भगवन्तमवलोकयामीति तेषां मया कथं प्रतिपत्तव्यमिति विदित्वा येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्ता। उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वैकान्ते निषण्णा। एकान्तनिषण्णा महाप्रजापती गौतमी भगवन्तमिदमवोचत्। श्रुतं मया भदन्त कोशाम्बका भिक्षव आगच्छन्ति कलहकारका भण्डनकारका विग्रहकारका विवादकारका आधिकरणिका इति। तेषां मया कथं प्रतिपत्तव्यम्। कोशाम्बका भिक्षवस्त्वया गौतमि नालप्तव्या न संलप्तव्या नालोकयितव्या न व्यवलोकयितव्या नान्यत्तु सहदर्शनादेवासनं मोक्तव्यं ज्येष्ठपर्षदिति कृत्वा।

अश्रौषीदनाथपिण्डदो गृहपतिः कोशाम्बका भिक्षव आगच्छन्ति कलहकारका भण्डनकारका विग्रहकारका विवादकारका आधिकरणिका इति श्रुत्वा च पुनरस्यैतदभवत्। गच्छामि भगवन्तमवलोकयामि तेषां मया कथं प्रतिपत्तव्यमिति विदित्वा येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः। उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वैकान्ते निषण्णः। एकान्तनिषण्णोऽनाथपिण्डदो गृहपतिर्भगवन्तमिदमवोचत्। श्रुतं मया भदन्त कोशाम्बका भिक्षव आगच्छन्ति कलहकारका भण्डनकारका विग्रहकारका विवादकारका आधिकरणिका इति
G. M. 190 तेषां मया कथं प्रतिपत्तव्यमिति। कोशाम्बकास्त्वया गृहपते भिक्षवो नालप्तव्या न संलप्तव्या नालोकयितव्या न व्यवलोकयितव्या न वन्दितव्याः पिण्डपातस्तु देयो दानं न विरुध्यते इति।

कोशाम्बका भिक्षवोऽनुपूर्वेण श्रावस्तीमनुप्राप्ताः। तत्र पात्रचीवरं प्रतिशमय्य पादौ प्रक्षाल्य पृच्छन्ति। कः शयनासनोद्देशक इति। कल्पकारकैः समाख्यातम्। आर्यानन्द इति। ते येनायुष्मानानन्दस्तेनोपसंक्रान्ताः। उपसंक्रम्यायुष्मन्तमानन्दमिदमवोचत्। आयुष्मानानन्द अस्माकं शयनासनान्युद्दिश्य इति। आयुष्मानानन्दस्तेषां

प्रत्यन्तिमानि शयनासनानि हस्तव्यवहारेणोद्देष्टुमारब्धः । ते कथयन्ति । आयुष्मानानन्द वृद्धा वयम् । कस्मादस्माकं प्रत्यन्तिमानि शयनाशनानि उद्दिश्यन्त इति । स कथयति । यूयमपि श्रमणाः शाक्यपुत्रीया इत्यात्मानं पूर्ववद्यावदेतदपि युष्माकं न प्रापद्यत इति । ते संविग्नाः कृच्छ्रेण रात्रिमतिनामयन्ति । अथोत्क्षिप्तकस्य भिक्षो रात्र्याः प्रत्यूषसमये स्वसन्ततिं व्यवलोकयत एतदभवत् । यदस्माकमुत्पन्नः कलहो भण्डनं विग्रहो विवादो यदुतापन्न इति वा अनापन्न इति वा उत्क्षिप्तक इति वा अनुत्क्षिप्तक इति वा । सोऽहमापन्नो नानापन्नः । उत्क्षिप्तो नानुत्क्षिप्तः । यत्पुनरुत्क्षिप्तो धर्मेण कर्मणा अकोप्येनास्थापनार्हेण । यत्त्वहं सन्धिं कुर्यां सामग्रीमिति विदित्वा कल्यमेवोत्थाय येनोत्क्षिप्तकानुवर्तका भिक्षव उत्क्षिप्तका(नुवर्तका)नुवर्तकाश्च तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्योत्क्षिप्तकानुवर्तकान् भिक्षूनुत्क्षिप्तकानुवर्तकानुवर्तकांश्चेदमवोचत् । इह ममायुष्मन्तो रात्र्याः प्रत्यूषसमये स्वसन्ततिं व्यवलोकयतः एतदभवत् । यन्निदानं ममोत्पन्नः कलहो भण्डनं विग्रहो G.M. 191 विवादो यदुतापन्न इति वा अनापन्न इति वा उत्क्षिप्तक इति वा अनुत्क्षिप्तक इति । सोऽहमापन्नो नानापन्नः । उत्क्षिप्तो नानुत्क्षिप्तः । यत्पुनरुत्क्षिप्तो धर्मेण कर्मणा अकोप्येनास्थापनार्हेण । सन्धिं कुर्यां सामग्रीमिति । यूयं किं कथयथ । ते कथयन्ति । एवं भवतु । शोभनम् । अथोत्क्षिप्तको भिक्षुरुत्क्षिप्तका(नुवर्तका) भिक्षव उत्क्षिप्तकानुवर्तकानुवर्तकांश्च येनोत्क्षेपको भिक्षुरुत्क्षेपकानुवर्तका भिक्षव उत्क्षेपकानुवर्तकानुवर्तकांश्च तेनोपसंक्रान्तः । उपसंक्रम्योत्क्षेपकं भिक्षुमुत्क्षेपकानुवर्तकाननुवर्तकानुवर्तकांश्चेदमवोचत् । इह ममायुष्मन्तो रात्र्याः प्रत्यूषसमये स्वसन्ततिं व्यवलोकयत एतदभवत् । यन्निदानं ममोत्पन्नः कलहो भण्डनं पूर्ववद्यावत्सन्धिं कुर्यां सामग्रीमिति । यूयं किं करिष्यथ । ते कथयन्ति । एवं भवतु । शोभनमिति । स तेनोत्क्षिप्तको भिक्षुरुत्क्षिप्तकानुवर्तका भिक्षव उत्क्षिप्तकानुवर्तकानुवर्तका उत्क्षेपको भिक्षुरुत्क्षेपकानुवर्तका भिक्षव उत्क्षेपकानुवर्तकानुवर्तकाश्च येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्ताः । उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वैकान्ते तस्थुः । एकान्तस्थित उत्क्षेपको भिक्षुर्भगवन्तमिदमवोचत् । इह मम भदन्त रात्र्याः (प्रत्यूष) समये स्वसन्ततिं व्यवलोकयत एतदभवत् । पूर्ववत्सन्धिं कुर्यां सामग्रीमिति । तन्मया सर्व इमे भिक्षवः सामग्र्यामुद्योजिता इति । भगवानाह । साधु साधु भिक्षो बहुपुण्यं प्रसूयते अप्रमेयमसंख्येयमपरिमाणं यो भिक्षूणां कलहजातानां विहरतां भण्डनजातानां विगृहीतानां विवादमापन्नानां पक्षापरपक्षव्यवस्थितानां संधिं करोति सामग्रीम् । यथा हि नाम G.M. 192 कश्चिच्छतशच्छिन्नं बालं कोट्या कोट्या प्रतिसन्दध्यादेवमेव बहुपुण्यं प्रसूयते अप्रमेयमसंख्येयमपरिमाणं यो भिक्षूणां कलहजातानां विहरतां पूर्ववद्यावत्सन्धिं करोति सामग्रीम् ।

अपि तूत्क्षिप्तकस्याहं भिक्षोरासमुदाचारिकान् धर्मान् प्रज्ञपयिष्यामि । उत्क्षिप्तकेन भिक्षुणा संघादोसारणा याचितव्या । एवं च पुनर्याचितव्या । शयनासनप्रज्ञप्तिं कृत्वा गण्डीमाकोट्य पृष्टवाचिकया भिक्षून्समनुयुज्य सर्वसंघे सन्निषण्णे सन्निपतिते यथावृद्धिकया सगौरवेण सामीचीं कृत्वा वृद्धान्ते उत्कुटुकेन निषद्याञ्जलिं प्रगृह्य इदं स्याद्वचनीयम् ।

शृणोतु भदन्तः संघः । यन्निदानं ममोत्पन्नः कलहो भण्डनं विग्रहो विवादो यदुतापन्न इति वा अनापन्न इति वा उत्क्षिप्तक इति वा अनुत्क्षिप्तक इति वा सोऽहमापन्नो नानापन्नः उत्क्षिप्तो नानुत्क्षिप्तः । यत्पुनरुत्क्षिप्तो धर्मेण कर्मणा अकोप्येनास्थापनार्हेण । सोऽहमेवंनामा उत्क्षिप्तको भिक्षुः संघादोसारणां याचे । ओसारयतु मां भदन्तः संघः । यथाधर्मेण यथा विनयं प्रतिकरिष्ये । अनुकम्पयानुकम्पामुपादाय । एवं द्विरपि त्रिरपि । ततः पश्चादेकेन भिक्षुणा ज्ञप्तिं कृत्वा कर्म कर्तव्यम् ।

शृणोतु भदन्तः संघः । यन्निदानमप्यायुष्मन्त उत्पन्नः कलहो भण्डनं विग्रहो विवादो यदुतापन्न इति वा । अनापन्न इति वा । उत्क्षिप्तक इति वा । अनुत्क्षिप्तक इति वा । सोऽयमापन्नो नानापन्नः । उत्क्षिप्तको नानुत्क्षिप्तकः । यत्पुनरुत्क्षिप्तो धर्मेण
G. M. 193 कर्मणा कोप्येनास्थापनार्हेण । सोऽयमेवंनामा उत्क्षिप्तको भिक्षुः संघादोसारणं याचते । स चेत्संघस्य प्राप्तकालं क्षमेतानुजानीयात्संघो यत्संघ एवंनामानं भिक्षुमोसारयेदिति । एषा ज्ञप्तिः । कर्म कर्तव्यम् ।

शृणोतु भदन्तः संघः । यन्निदानमस्यायुष्मत उत्पन्नः कलहो भण्डनं विग्रहो विवादः पूर्ववद्यावत् । सोऽयमेवंनामा भिक्षुः संघादोसारणं याचते । तत्संघ एवंनामानं भिक्षुमोसारयति । येषामायुष्मतां क्षमेतानुजानीयात्संघो यत्संघ एवंनामानं भिक्षुमोसारयेदिति । एषा ज्ञप्तिः । कर्म कर्तव्यम् ।

शृणोतु भदन्तः संघः । यन्निदानमस्यायुष्मत उत्पन्नः कलहो भण्डनं विग्रहो विवादः पूर्ववद् (यावत्) । सोऽयमेवंनामा उत्क्षिप्तको भिक्षुः संघादोसारणं याचते । तत्संघ एवंनामानं भिक्षुमोसारयति । येषामायुष्मतां क्षमन्ते एवंनामानमुत्क्षिप्तकं भिक्षुमोसारयितुम् । ते तूष्णीम् । न क्षमन्ते । भाषन्ताम् । ओसारितः संघेन एवंनामा उत्क्षिप्तको भिक्षुः । क्षान्तमनुज्ञातं संघेन । यस्मात्तूष्णीमेवमेतद्धारयामि ।

ओसारणीयं कर्म । तस्याहं भिक्षोरासमुदाचारिकान् धर्मान् प्रज्ञपयामि । ओसारणीयकर्मकृतेन भिक्षुणा संघात्सामग्री याचयितव्या । एवं च पुनर्याचयितव्या ।

श्रृणोतु भदन्तः संघः । यन्निदानं ममोत्पन्नः कलहो भण्डनं विग्रहो विवादो G. M. 194
यदुतापन्न इति वा अनापन्न इति वा । उत्क्षिप्त इति वा अनुत्क्षिप्त इति वा । सोऽहमापन्नो नानापन्नः । उत्क्षिप्तको नानुत्क्षिप्तकः । यत्पुनरुत्क्षिप्तो धर्मेण कर्मणा अकोप्येनास्थापनार्हेण । तेन मया एवंनाम्ना उत्क्षिप्तकेन भिक्षुणा संघादोसारणा याचिता । कृतं मम संघेनोसारणीयं कर्म । सोऽहमेवंनामा ओसारणीयकर्मकृतो भिक्षु संघात्सामग्रीं याचे । ददातु भदन्तः संघो ममैवंनाम्न ओसारितस्य भिक्षोः संघसामग्रीम् । अनुकम्पयानुकम्पामुपादाय । एवं द्विरपि । एवं त्रिरपि । ततः पश्चादेकेन भिक्षुणा ज्ञप्ति कृत्वा कर्म कर्तव्यम् ।

श्रृणोतु भदन्तः संघः । यन्निदानमस्यायुष्मत उत्पन्नः कलहो भण्डनं विग्रहो विवादो यदुतापन्न इति पूर्ववद् (यावत्) । स चेत्संघस्य प्राप्तकालं क्षमेतानुजानीयात्संघो यत्संघ एवंनाम्नः ओसारणीयकर्मकृतस्य भिक्षोः सामग्रीं दद्यादिति । एषा ज्ञप्तिः । कर्म कर्तव्यम् ।

श्रृणोतु भदन्तः संघः । यन्निदानमस्यायुष्मत उत्पन्नः कलहो भण्डनं विग्रहो विवादो यदुतापन्नः पूर्ववद्यावद्दत्ता संघेन एवंनाम्नः ओसारणीयकर्मकृतस्य भिक्षोः सामग्री । क्षान्तमनुज्ञातम् । यस्मात्तूष्णीमेवमेतद्धारयामि । इत्यस्य संघेन ओसारणीयकर्मकृतस्य भिक्षोः सामग्री दत्ता भवति । तस्य संघेन सामग्री दातव्या । नात्र कौकृत्यं करणीयम् ।

संघसामग्रीदत्तकस्याहं भिक्षोरासमुदाचारिकान् धर्मान् प्रज्ञपयामि । संघसामग्री- G. M. 195
दत्तकेन भिक्षुणा पोषधो याचितव्यः । एवं च पुनर्याचितव्यः । शयनासनप्रज्ञप्तिं कृत्वा पूर्ववद्यावत् । सोऽहमेवंनामा संघसामग्रीदत्तकः संघात्सामग्रीपोषधं याचे । ददातु भदन्तः संघः ममैवंनाम्नः सामग्रीदत्तकस्य भिक्षोः सामग्रीपोषधमनुकम्पामुपादाय । एवं द्विरपि । त्रिरपि । ततः पश्चादेकेन भिक्षुणा ज्ञप्तिं कृत्वा कर्म कर्तव्यम् ।

श्रृणोतु भदन्तः संघः । यन्निदानमस्यायुष्मत उत्पन्नः कलहो भण्डनं विग्रहो विवादो यदुतापन्न इति वा पूर्ववद्यावत् । सोऽयमेवंनामा संघसामग्रीदत्तकः संघात्सामग्रीपोषधं याचते । स चेत्संघस्य प्राप्तकालं क्षमेतानुजानीयात्संघो यत्संघः एवंनाम्नः संघसामग्रीदत्तकस्य भिक्षोः सामग्रीपोषधं दद्यादिति । एषा ज्ञप्तिः । कर्म कर्तव्यम् ।

श्रृणोतु भदन्तः संघः । यन्निदानमस्यायुष्मत उत्पन्नः कलहो भण्डनं विग्रहो विवादो यदुतापन्न इति वा अनापन्न इति वा पूर्ववद्यावत् । सोऽयमेवंनामा सामग्री-

दत्तकः संघात्सामग्रीपोषधं याचते । तत्संघ एवंनाम्नः सामग्रीदत्तकस्य भिक्षोः सामग्रीपोषधं ददाति । एषामायुष्मतां क्षमन्ते एवंनाम्नः सामग्रीदत्तकस्य भिक्षोः सामग्रीपोषधं दातुम् । ते तूष्णीम् । न क्षमन्ते । भाषन्ताम् । दत्तः संघेन एवंनाम्नः संघसामग्रीदत्तकस्य भिक्षोः सामग्रीपोषधः । क्षान्तमनुज्ञातं संघेन यस्मात्तूष्णीमेवमेतद्धारयामि ।

G. M. 196 यस्य संघेन सामग्रीदत्तकस्य भिक्षोः सामग्रीपोषधो दत्तो भवति तेन सार्धं संघेनैकत्ये निषद्य पोषधः कर्तव्यः प्रवारणा ज्ञप्तिः ज्ञप्तिद्वितीयं ज्ञप्तिचतुर्थं कर्म । नात्र कौकृत्यं करणीयम् । व्यग्राः कुर्वन्ति सातिसारा भवन्ति । न च पुनर्भिक्षुणा अपोषधे पोषधमागमयति । सातिसारो भवति । स्थापयित्वा मङ्गल्यपोषधं सामग्रीपोषधं वा ।

॥ कोशाम्बकवस्तु समाप्तम् ॥

कर्मवस्तु

(कर्मवस्तुनि) उद्दानम् । G. M. 199

काशिषु वासवग्रामकं सेनाञ्जयवस्तुकम् ।
चम्पायां भगवान् बुद्धः अकर्माणि प्रतिक्षिपेत् ॥ १ ॥

काशिषु वासवग्रामके सेनांजयो नाम भिक्षुः प्रतिवसति । तमागम्य वासवग्रामका ब्राह्मणगृहपतयो बुद्धधर्मसंघेषु कारान् कुर्वन्ति । ये आगन्तुका भिक्षवो वासवग्रामकमागच्छन्ति तानसौ प्रतिशाम्य सर्वोपकरणैः प्रवारयित्वा मार्गश्रमे प्रतिविनोदिते येषु कुलेषु पिण्डका उपनिबद्धास्तेषु भोक्तुं प्रेषयति । यावदन्यतमः सालोहितो वासवग्रामके वर्षा उषितः । त्रयाणां वार्षिकाणां मासानामत्ययात्कृतचीवरो निष्ठितचीवरः समादाय पात्रचीवरं येन श्रावस्ती तेन चारिकां प्रक्रान्तोऽनुपूर्वेण चारिकां चरन् श्रावस्तीमनुप्राप्तः ।

आचरितं षड्वर्गिकाणामशून्यं जेतवनद्वारमन्यतरान्यतरेण षड्वर्गिकेण । उपनन्दो जेतवनद्वारे तिष्ठति । तेनासौ दूरत एव दृष्टो बकाकारशिराः प्रलम्बभ्रूः । स संलक्षयति । कोऽप्ययं स्थविरो भिक्षुरागच्छति । प्रत्युद्गन्तव्यमिति । स प्रत्युद्गतः । स्वागतं स्वागतं स्थविर इति । स कथयति वन्दे आचार्य इति । स संलक्षयति । महल्लो बतायम् । नायमाचार्यं जानीते नाप्युपाध्यायमिति । सालोहित कियद्दूरादागच्छसि । वासवग्रामकात् । किं तत्र । विहारः । किमसौ विहारः । आहोस्विद्विघातः । G.M. 200 कीदृशो विहारः । कीदृशो विघातः । यत्रोपकरणसंपत् स विहारः । यत्रोपकरणवैकल्यं स विघातः । यद्येवं विहारोऽसौ यत्र सेनाञ्जयो नाम भिक्षुः प्रतिवसति । तमागम्य वासवग्रामीयका ब्राह्मणगृहपतयो बुद्धधर्मसंघेषु कारान् कुर्वन्ति । इतश्च तत्रागन्तुको भिक्षुरागच्छति । तमसौ प्रतिशाम्य सर्वोपकरणैः प्रवारयित्वा मार्गश्रमे प्रतिविनोदिते येषु कुलेषु भिक्षूणां पिण्डका उपनिबद्धास्तेषु भोक्तुं प्रेषयति ।

आचरितं षड्वर्गिकाणां यत्किंचिदेव शृण्वन्ति तद्रात्रौ संनिपत्य परस्परमारोचयन्ति । नन्दोपनन्द कियच्चिरमस्माभिः कृच्छ्रमुद्वोढव्यम् । अस्ति किंचिद्युष्माकं किंचिच्छ्रुतं यत्रोदारावभासो भवेदिति । उपनन्दः कथयति । अस्ति । काशिषु वासवग्रामके सेनांजयो नाम भिक्षुः प्रतिवसति । तमागम्य वासवग्रामीयका ब्राह्मणगृहपतयः पूर्ववद्यावद्भोक्तुं प्रेषयति । यद्यभिप्रेतं तत्र गच्छामः । ते समादाय पात्रचीवरं

येन वासवग्रामकस्तेन चारिकां प्रक्रान्ताः । अनुपूर्वेण चारिकां चरन्तो वासवग्रामक-
मनुप्राप्ताः । ते सेनांजयेन दूरत एव दृष्टाः । स संलक्षयति । आगता ह्येते दुष्ठुलसमुदा-
चाराः । प्रतिशामयित्वा सर्वोपकरणैः प्रवारयितव्याः । नो तु कुलानि भोक्तुं प्रेषयितव्या
इति । ते अनेन प्रतिशामयित्वा सर्वोपकरणैः प्रवारिताः । नो तु कुलानि भोक्तुं प्रेषिताः ।
तेषामेके कथयन्ति । नन्दोपनन्द वयमनेन महल्लेन सर्वोपकरणैः प्रवारिताः । नो
तु कुलानि भोक्तुं प्रेषिता इति । अपरे कथयन्ति । एकं तावत्संपन्नं कुलान्यपि प्रेषयिष्य-
G. M. 201 तीति । यावन्नवको भिक्षुरागतः । स तेन प्रतिशामयित्वा सर्वोपकरणैः प्रवारितो मार्गश्रमे
प्रतिविनोदिते कुलानि भोक्तुं प्रेषितः । षड्वर्गिकाः प्रकुपिताः कथयन्ति । नन्दोपनन्द
कीदृशोऽयं (महल्लः) छन्दद्वेषी । यदि तावत्पूर्वमागतास्ते वयम् । (यदि वृद्धास्ते वयम् ।)
अथ बहुश्रुतास्ते वयम् । एष भिक्षुरचिरेणाभ्यागतो नवकः प्रकृतिज्ञः । सोऽनेन सर्वोप-
करणैः प्रवारयित्वा कुलानि भोक्तुं प्रेषितो नो तु वयम् । स तैरुपालब्धः । महल्ल ईदृशस्त्वं
छन्दद्वेषी । यदि तावत्पूर्वमागतास्ते वयं पूर्ववद्यावत् । स त्वया सर्वोपकरणैः प्रवार-
यित्वा कुलानि भोक्तुं प्रेषितो नो तु वयम् । स्थविरा मा किंचित् परिहीयते ।
षड्वर्गिकाः संजातामर्षाः कथयन्ति । न तूष्णीं स्थातव्यम् । तदपरं प्रतिवदति । स
तैरभ्याहतः । तूष्णीमवस्थितः । तैस्तस्याचोदयित्वास्मारयित्वा वस्तुकर्मप्रतिज्ञाया
बलादुत्क्षेपणीयं कर्म कृतम् । स संलक्षयति । दुःखं ब्राह्मणगृहपतयः प्रसाद्यन्ते
सुखमप्रसाद्यन्ते । यदि स्थास्यामि वासवग्रामीयका ब्राह्मणगृहपतयः प्रसादं प्रवेदयिष्यन्ते ।
सर्वदा प्रक्रमितव्यमिति । स समादाय पात्रचीवरं येन श्रावस्ती तेन चारिकां प्रक्रान्तो-
G. M. 202 ऽनुपूर्वेण चारिकां चरन् श्रावस्तीमनुप्राप्तः । स भिक्षुभिर्दृष्ट उक्तश्च । स्वागतं स्वागतमायु-
ष्मन् । सेनाञ्जयिन् प्रीता वयं त्वद्दर्शनेन नो त्वागमनेन । किं कारणम् । त्वामागम्य
वासवग्रामीयका ब्राह्मणगृहपतयो बुद्धधर्मसंघेषु कारान् कुर्वन्ति । आगन्तुकानां
गमिकानां च वासवग्रामकं प्रतिशरणम् । अस्त्येतदेवम् । मम तु षड्वर्गिकैरचोद-
यित्वास्मारयित्वा वस्तुकर्मप्रतिज्ञाया बलादुत्क्षेपणीयं कर्म कृतम् । किं कारणम् । तेन
यथावृत्तमाख्यातम् । तेऽवध्यायन्तः क्षिपन्तो विवाचयन्त एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत
आरोचयन्ति । भगवानाह । तस्मात्तर्हि भिक्षवो व्यग्रेण न भिक्षुभिरचोदयित्वास्मार-
यित्वा वस्तुकर्मप्रतिज्ञया बलादुत्क्षेपणीयं कर्म कर्तव्यम् । कुर्वन्ति । सातिसारा भवन्ति ।

बुद्धो भगवान् चम्पायां विहरति गर्गायाः पुष्करिण्यास्तीरे । तेन खलु समयेन षड्वर्गिका भिक्षव इमान्येवंरूपाण्यधर्मकर्माणि कुर्वन्ति । तद्यथा अधर्मेण कुर्वन्ति व्यग्राः ।

अधर्मेण कुर्वन्ति समग्राः। एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति। भगवानाह। तस्मान्न भिक्षुभिरिमान्येवंरूपाण्यधर्मकर्माणि करणीयानि। तद्यथा अधर्मेण व्यग्रैरधर्मेण समग्रैः धर्मेण व्यग्रैः। कुर्वन्ति। सातिसारा भवन्ति।

उद्दानम्।

न एक एकेन [न] द्वौ न संबहुलाः कृताः।
न गणो गणस्य कर्माणि पंच संघकर्मणां स्वामिनः ॥२॥

बुद्धो भगवान् चम्पायां विहरति गर्गायाः पुष्करिण्यास्तीरे। तेन खलु समयेन G. M. 203
षड्वर्गिका भिक्षव इमान्येवंरूपाण्यधर्मकर्माणि कुर्वन्ति। तद्यथा एकोऽप्येकस्य। एको द्वयोः। एकः संबहुलानाम्। द्वावपि द्वयोः। द्वावेकस्य। द्वौ संबहुलानाम्। संबहुला अपि संबहुलानाम्। संबहुला एकस्य। संबहुला द्वयोः। गणो गणस्य। एतत्प्रकरणं भिक्षवो भगवत आरोचयन्ति। भगवानाह। तस्मात् नैकेनैकस्य कर्म कर्तव्यम्। नैकेन द्वयोः। नैकेन संबहुलानाम्। [न] द्वाभ्यां द्वयोः। न द्वाभ्यामेकस्य। न द्वाभ्यां संबहुलानाम्। न संबहुलैः संबहुलानाम्। न संबहुलैरेकस्य। न संबहुलैर्द्वयोः। न गणेन गणस्य। कुर्वन्ति। सातिसारा भवन्ति।

अपि तु भिक्षवः पंच संघकर्मणां स्वामिनः। कतमे पंच। चत्वारो भिक्षवः संघः। पञ्चापि भिक्षवः संघः। दश भिक्षवः [संघः]। विंशतिर्भिक्षवः संघः उत्तरे [च।] पंच संघाः।

तत्र भिक्षवो यत्र चत्वारो भिक्षवः प्रतिवसन्ति। अर्हति तत्र संघो धर्मेण सर्वकर्माणि कर्तुम्। स्थापयित्वा पंचानां प्रवारणां दशानामुपसंपदं विंशतीनां चावर्हणम्।

यत्र पंच प्रतिवसन्ति। अर्हति तत्र संघो धर्मेण सर्वकर्माणि कर्तुम्। स्थापयित्वा दशानामुपसंपदं विंशतीनां चावर्हणम्।

यत्र भिक्षवो दश प्रतिवसन्ति। अर्हति तत्र संघः सर्वकर्माणि कर्तुम्। स्थापयित्वा विंशतीनामावर्हणम्।

यत्र विंशतिर्भिक्षवः प्रतिवसन्ति उत्तरे च। अर्हति तत्र संघो धर्मेण सर्वकर्माणि कर्तुम्।

उद्दानम्। G. M. 204

चतुर्वर्गकरणीयं पुद्गल ऊनकः कृतः।
न पारिवासिकचतुर्थेन कर्म चतुष्टयं स्मृतम् ॥३॥

चतुर्वर्गकरणीयं भिक्षवः कर्म ऊनाश्चत्वारः कुर्वन्ति । अधर्मकर्म च तदविनयकर्म च । न तत्तथा करणीयम् । संघश्च तेन सातिसारः । चतुर्वर्गकरणीयं कर्म आगारिकचतुर्थाः कुर्वन्ति । अधर्मकर्म च तदविनयकर्म च । न च तत्तथा करणीयम् । संघश्च तेन सातिसारः । एवं श्रामणेरकः षण्ढपंडकः भिक्षुणीदूषको मातृघातकः पितृघातकः अर्हद्घातकः संघभेदकः तथागतस्यान्तिके दुष्टचित्तरुधिरोत्पादकस्तीर्थ्यकस्तीर्थिकावक्रान्तिकः स्तेयासंवासिको नानासंवासिकोऽसंवासिकः पारिवासिकचतुर्थाः कर्म कुर्वन्ति । अधर्मकर्म च तदविनयकर्म च । [न च] तत्तथा करणीयम् । संघश्च तेन सातिसारः ।

चतुर्वर्गकरणीयं कर्म पूर्णाश्चत्वारो धर्मेण कुर्वन्ति धर्मकर्म च तद्विनयकर्म च । एवं च तत्करणीयम् । संघश्च तेन [न] सातिसारः । चतुर्वर्गकरणीयं कर्म नागरिकचतुर्थो न श्रामणेरकः पूर्ववद्यावन्न पारिवासिकचतुर्थाः कुर्वन्ति । धर्मकर्म च तद्विनयकर्म च । एवं च तत्करणीयम् । संघश्च तेन [न] सातिसारः ।

G. M. 205 पंचवर्गकरणीयं कर्म ऊनाः पंच कुर्वन्ति । अधर्मकर्म च तदविनयकर्म च । न तथा करणीयम् । संघश्च तेन सातिसारः । पंचवर्गकरणीयं कर्म आगारिकपंचमः पूर्ववद्यावत् पारिवासिकपंचमाः कुर्वन्ति । अधर्मकर्म च तदविनयकर्म च । न च तत्तथा करणीयम् । संघश्च तेन सातिसारः ।

पंचवर्गकरणीयं कर्म पूर्णाः पंचवर्गेण कुर्वन्ति । धर्मकर्म च तद्विनयकर्म च । एवं तत्करणीयम् । संघश्च तेन [न] सातिसारः । पञ्चवर्गकरणीयं कर्म नागारिकपञ्चमा न श्रामणेरकाः पूर्ववद्यावन्न पारिवासिकपञ्चमा धर्मेण कुर्वन्ति । धर्म कर्म च तद्विनय कर्म । एवं च तत्करणीयम् । संघश्च तेन [न] सातिसारः ।

दशवर्गकरणीयं कर्म ऊना दशवर्गेण कुर्वन्ति । अधर्मकर्म च तदविनयकर्म च । न च तत्तथा करणीयम् । संघश्च तेन सातिसारः । दशवर्गकरणीयं कर्म आगारिकदशमाः पूर्ववद्यावत् पारिवासिकदशमा कुर्वन्ति । अधर्मकर्म च तदविनयकर्म च । न च तत्तथा करणीयम् । संघश्च तेन सातिसारः ।

दशवर्गकरणीयं कर्म पूर्णा दशवर्गेण कुर्वन्ति । धर्मकर्म च तद्विनयकर्म च । एवं च तत्कर्म करणीयम् । संघश्च तेन [न] सातिसारः । दशवर्गकरणीयं कर्म नागारिकदशमाः पूर्ववद्यावन्न पारिवासिकदशमा धर्मेण कुर्वन्ति । धर्मकर्म च तद्विनयकर्म च । एवं च करणीयम् । संघश्च तेन [न] सातिसारः ।

विंशतिवर्गकरणीयं कर्म ऊना विंशतिवर्गेण कुर्वन्ति। अधर्मकर्म च तदविनयकर्म च। संघश्च तेन सातिसारः। विंशतिवर्गकरणीयं कर्म आगारिकविंशतिमाः श्रामणेरकाः G. M. 206 पूर्ववत्पारिवासिकविंशतिमाः कुर्वन्ति। अधर्मकर्म च तदविनयकर्म च। न च तत्तथा कारणीयम्। संघश्च तेन सातिसारः।

विंशतिवर्गकरणीयं कर्म पूर्णा विंशतिधर्मेण कुर्वन्ति। धर्मकर्म च तद्विनयकर्म च। एवं च तत्करणीयम्। संघश्च तेन [न] सातिसारः। विंशतिवर्गकरणीयं कर्म नागरिकविंशतिमा न श्रामणेरकाः पूर्ववद्यावन्न पारिवासिकविंशतिमा धर्मेण कुर्वन्ति। धर्मकर्म तद्विनयकर्म च। एवं च तत्करणीयम्। संघश्च तेन [न] सातिसारः।

उद्दानम्।

धर्माधर्मेण यत्कर्म यच्च ज्ञप्तितया कृतम्।
संमुखं च प्रतिज्ञा च चक्रपेयाल संकलात्॥४॥

अधर्मकर्म। धर्मकर्म। अधर्म [कर्म] कतमत्। अप्राप्ते उत्सारणे अप्राप्तमुत्सारयन्ति। यथास्योत्सार्यमाणस्यानुश्रावणं भवति। न तथोत्सारयन्ति। अधर्मकर्म। धर्मकर्म कतमत्। प्राप्ते उत्सारणे प्राप्तमुत्सारयन्ति। यथास्योत्सार्यमाणस्यानुश्रावणं भवति। तथोत्सारयन्ति। धर्मकर्म। अप्राप्ते ओसारणे अप्राप्तमोसारयन्ति। यथास्य ओसार्यमाणस्यानुश्रावणं भवति। न तथा ओसारयन्ति। अधर्मकर्म। प्राप्ते ओसारणे प्राप्तमोसारयन्ति। यथास्य ओसार्यमाणस्यानुश्रावणं भवति। तथोसारयन्ति। धर्मकर्म। ज्ञप्तिकर्म ज्ञप्तिमकृत्वा कुर्वन्ति। अधर्मकर्म। ज्ञप्तिकर्म ज्ञप्तिं कृत्वा कुर्वन्ति। धर्म- G. M. 207 कर्म। ज्ञप्तिद्वितीयं कर्म। ज्ञप्तिमकृत्वा एकं वारमनुश्रावयन्ति। अधर्मकर्म। ज्ञप्तिद्वितीयं कर्म। ज्ञप्तिं कृत्वा एकं वारमनुश्रावयन्ति। धर्मकर्म। ज्ञप्तिचतुर्थकर्म। ज्ञप्तिमकृत्वा त्रीन् वाराननुश्रावयन्ति। अधर्मकर्म। ज्ञप्तिचतुर्थं कर्म। ज्ञप्तिं कृत्वा त्रीन् वाराननुश्रावयन्ति। धर्मकर्म। अन्येन कर्मणा ज्ञप्तिं कृत्वा निष्ठापयन्ति। अधर्मकर्म। तेनैव कर्मणा ज्ञप्तिं कृत्वा निष्ठापयन्ति। धर्मकर्म। संमुखकरणीयं कर्मासंमुखीभूतस्य कुर्वन्ति। अधर्मकर्म। संमुखकरणीयं कर्म संमुखीभूतस्य कुर्वन्ति। धर्मकर्म। [प्रतिज्ञाकरणीयं कर्म अप्रतिज्ञया कुर्वन्ति। अधर्मकर्म।] प्रतिज्ञाकरणीयं कर्म प्रतिज्ञया कुर्वन्ति। धर्मकर्म। संमुखविनयाहार्य स्मृतिविनयं ददाति। अधर्मकर्म। अमूढविनयं तत्स्वभावैषीयं यद्भूयैषीयं प्रतिज्ञाकारकं तृणप्रस्तारकं तर्जनीयं निगर्हणीयं

प्रतिसंहरणीयमदर्शनीयोत्क्षेपणयमप्रतिकर्मार्हयोत्क्षेपणीयमप्रतिनिसृष्टे पापके दृष्टिगते
उत्क्षेपणीयं कर्म। परिवासं मूलपरिवासं मूलापकर्षपरिवासं मानाप्यं मूलमानाप्यं मूला-
पकर्षमानाप्यमावर्हन्ति। अधर्मकर्म। संमुखविनयार्हाय तु संमुखविनयमेव ददाति न
स्मृतिविनयं न यावदावर्हन्ति। धर्मकर्म। स्मृतिविनयार्हाय अमूढविनयं ददाति।
अधर्मकर्म। एवं यद्भूयैषीयं पूर्ववद्यावदावर्हन्ति संमुखविनयं ददाति। अधर्मकर्म।
स्मृतिविनयार्हाय तु स्मृतिविनयमेव ददाति न तत्स्वभावैषीयं न यावत्संमुखविनयम्।
G. M. 208 धर्मकर्म। अमूढविनयार्हाय तत्स्वभावैषीयं ददाति। अधर्मकर्म। एवं यद्भूयैषीयं
यावत्संमुखविनयं स्मृतिविनयं ददाति। अधर्मकर्म। अमूढविनयार्हाय त्वमूढविनयमेव
ददाति तत्स्वभावैषीयं न यावत्संमुखविनयं स्मृतिविनयं। धर्मकर्म। तत्स्वभावैषीयार्हाय
यद्भूयैषीयं ददाति। अधर्मकर्म। तर्जनीयार्हाय पूर्ववद्यावत् अमूढविनयं ददाति।
अधर्मकर्म। तत्स्वभावैषीयार्हाय तु तत्स्वभावैषीयमेव ददाति न यद्भूयैषीयं न
यावदमूढविनयम्। धर्मकर्म। यद्भूयैषीयार्हाय तर्जनीयं कर्म कुर्वन्ति। अधर्मकर्म।
निगर्हणीयार्हाय पूर्ववद्यावत्तत्स्वभावैषीयं ददाति। अधर्मकर्म। यद्भूयैषीयार्हाय
यद्भूयैषीयमेव ददाति न तर्जनीयं न यावत्तत्स्वभावैषीयम्। धर्मकर्म। तर्जनीयकर्मार्हाय
निगर्हणीयं कर्म कुर्वन्ति प्रतिसंहरणीयं पूर्ववद्यावद्यद्भूयैषीयं ददाति। अधर्मकर्म।
तर्जनीयकर्मार्हाय तु तर्जनीयमेव कर्म कुर्वन्ति न परिशिष्टानीति। अनया वर्तन्या
चक्रपेयालः पूर्ववद्यावद्धर्मकर्म। निगर्हणीयार्हाय प्रतिसंहरणीयं कर्म कुर्वन्ति। अधर्मकर्म।
पूर्ववत्। निगर्हणीयकर्मार्हाय तु निगर्हणीयकर्मैव कुर्वन्ति। धर्मकर्म। पूर्ववत्।
प्रवासनीयकर्मार्हाय प्रतिसंहरणीयं कर्म कुर्वन्ति। अधर्मकर्म पूर्ववत्। प्रवासनीयकर्मार्हाय
तु प्रवासनीयमेव कर्म कुर्वन्ति। धर्मकर्म पूर्ववत्। प्रतिसंहरणीयकर्मार्हायादर्शनीयोत्क्षेप-
णीयं कर्म कुर्वन्ति। अधर्मकर्म पूर्ववत्। प्रतिसंहरणीयकर्मार्हाय तु प्रतिसंहरणीयमेव कर्म
कुर्वन्ति। धर्मकर्म पूर्ववत्। अदर्शनीयोत्क्षेपणीयकर्मार्हायाप्रतिकर्मार्हायोत्क्षेपणीयं कर्म
कुर्वन्ति। अधर्मकर्म पूर्ववत्। अदर्शनीयोत्क्षेपणीयकर्मार्हाय त्वदर्शनीयोत्क्षेपणीयमेव कर्म
G. M. 209 कुर्वन्ति। धर्मकर्म पूर्ववत्। अप्रतिकर्मार्हायोत्क्षेपणीयकर्मार्हाय परिवासं ददाति।
अधर्मकर्म पूर्ववत्। अप्रतिनिसृष्टे पापके दृष्टिगते उत्क्षेपणीयं कर्म कुर्वन्ति।
अधर्मकर्म पूर्ववत्। अप्रतिकर्मार्हायोत्क्षेपणीयकर्मार्हाय त्वप्रति कर्मार्हायोत्क्षेपणीयमेव
कर्म कुर्वन्ति। धर्मकर्म पूर्ववत्। अप्रतिनिसृष्टे पापके दृष्टिगते उत्क्षेपणीय-
कर्मार्हाय परिवासं ददाति। अधर्मकर्म पूर्ववत्। अप्रतिनिसृष्टे पापके दृष्टिगते

उत्क्षेपणीयकर्मार्हाय त्वप्रतिनिसृष्टे पापके दृष्टिगते उत्क्षेपणीयं कर्मैव कुर्वन्ति। धर्मकर्म पूर्ववत्। परिवासकर्मार्हाय मूलपरिवासं ददाति। अधर्मकर्म पूर्ववत्। परिवासकर्मार्हाय त्वपरिवासमेव तु ददाति। अधर्मकर्म पूर्ववत्। मूलपरिवासार्हाय मूलापकर्षपरिवासं ददाति। अधर्मकर्म पूर्ववत्। मूलपरिवासार्हाय तु मूलपरिवासमेव ददाति। धर्मकर्म पूर्ववत्। अपर्युषितपरिवासाय मानाप्यं ददाति। अधर्मकर्म पूर्ववत्। अपर्युषितपरिवासाय मानाप्यं ददाति। अधर्मकर्म पूर्ववत्। पर्युषितपरिवासाय तु मानाप्यं ददाति। धर्मकर्म पूर्ववत्। अचरितमानाप्यमावर्हन्ति। अधर्मकर्म पूर्ववत्। चरितमानाप्यमावर्हन्ति। धर्मकर्म पूर्ववत्। आवर्हणार्हाय संमुखविनयं ददाति। पूर्ववद्यावन्मानाप्यं ददाति। अधर्मकर्म पूर्ववत्। आवर्हणार्हाय त्वावर्हणमेव कुर्वन्ति न संमुखविनयं ददाति न यावन्मानाप्यम्। धर्मकर्म पूर्ववत्। एवमेव नवकेन चक्रपेयालं विस्तरेण बोद्धव्यम्।

उद्दानम्।

व्यग्राः समग्रा रोहन्ति धर्माधर्मेण वोत्क्षिपेत्।
ओसारणया एतानि कर्म वस्तुसमुदितम् ॥५॥

व्यग्रकर्म। समग्रकर्म। व्यग्रकर्म कतमत्। यावन्तो भिक्षवः सीमाप्राप्ताः क्रिया G.M. 210
प्राप्तास्ते सर्वे समवहिताः संमुखीभूताश्छन्दार्हेभ्यश्च च्छन्देनानीता भवन्ति। समवहिताश्च भिक्षवः संमुखीभूताः प्रतिवहन्ति प्रतिक्रोशन्ति। येषां प्रतिवहतां प्रतिक्रोशतां प्रतिक्रोशो रोहति। कर्माणि च कुर्वन्ति। इदमुच्यते व्यग्रकर्म। समग्रकर्म कतमत्। यावन्तो भिक्षवः सीमाप्राप्ताः क्रियाप्राप्तास्ते सर्वे समवहिताः संमुखीभूताश्छन्दार्हेभ्यश्च च्छन्देनानीता भवन्ति। समवहिताश्च भिक्षवः संमुखीभूता न प्रतिवहन्ति न प्रतिक्रोशन्ति। येषां प्रतिवहतां प्रतिक्रोशतां प्रतिक्रोशो रोहति। कर्माणि च कुर्वन्ति। इदमुच्यते समग्रकर्म।

आयुष्मानुदाली बुद्धं भगवन्तं पृच्छति। कतीनां भदन्त प्रतिक्रोशो न रोहति। दशानामुदालिन्। अलज्जिनः सान्तरस्य बालस्य मूढस्याव्यक्तस्याकुशलस्य बहिःसीमायां स्थितस्य ईर्यापथे च्युतस्य वाचा असंवृतस्य। कतीनां भदन्त प्रतिक्रोशो रोहति। चतुर्णामुदालिन्। प्रकृतिस्थितस्य अन्तःसीमायां स्थितस्य ईर्यापथादच्युतस्य वा वाचा संयतस्येति। आयुष्मानुदाली बुद्धं भगवन्तं पृच्छति। कति भदन्त

उत्क्षेपणीयकर्माणि । चत्वार्युदालिन् । अधर्मेणोत्क्षिपन्ति व्यग्रा अधर्मेण समग्राः । धर्मेण व्यग्राः । [धर्मेण समग्राः ।] तत्रैकमुत्क्षेपणकर्म । यदिदं धर्मेणोत्क्षिपन्ति समग्राः ।
G. M. 211 कति भदन्त ओसारणकर्माणि । चत्वार्युदालिन् । अधर्मेणोसारयन्ति व्यग्राः । अधर्मेण समग्राः । धर्मेण व्यग्राः । धर्मेण समग्राः । तत्रैकमोसारणकर्म । यदिदं धर्मेण कुर्वन्ति समग्राः ।

॥ कर्मवस्तु समाप्तम् ॥

श्लोकसूची

अकार्यं महत् स्तूपं १२२
अकार्षीत् प्रतिहार्याणि ११९
अकार्षं प्रणिधिंतत्र ११८
अकिञ्चनोऽस्म्यनादानो १६३
अक्तेनहि विंशतिं २५४
अखिल १२८
अग्र्योऽस्मि गाथाकाराणां ११७
अग्र्योऽस्मि सिंहनादानां १११
अग्र्योऽस्म्यारब्धवीर्याणां ११०
अचिन्तयित्वा जनतां १२८
अजानानः कुशलमहं ११०
अञ्जलिं संप्रगृह्याहम् १०५
अतिवाक्यमथो तितिक्षसे १५
अतिवीर्यं महाविनायक ,,
अतीता नवतिः कल्पा ११०
अत्यायतं शरवणं ६५
अथ क्रीडां वयस्यैश्च १०८
अदान्तदमकं दृष्ट्वा १६३
अद्राक्षीद् ब्राह्मणः शैलः १५९
अद्राक्षील्लोकनाथस्य १६३
अधनानां धनं दाता १६१
अध्यापको मन्त्रधर १६३
अध्यावसामि नगरं १६५
अनुपूर्वमुदीर्याथ १६३
अनुपेतं च वर्णेन ११८
अन्तः पूर्णममेध्यस्य सर्वमेव ११४
अन्यत्रमातापितरोः कान्या १२३
अपहायमुने प्रियाप्रिये १५
अपि स्वागत भद्रंते ११३
अप्येवं तत्र पानीयं ११२
अबुधा विपरीतदर्शना १६
अभिज्ञाः षन्मयास्पृष्टाः १२६

अभिज्ञेयमभिज्ञातं १६०
अभूदात्तमनामाता ११६
अभूवं ज्येष्ठपुत्रोऽहं ,,
अभोजयमृषिं तस्मात् ११३
अमात्यानां नैगमानां च १२२
अयोधन हतस्यैव २१२
अयं प्रव्रजितः कस्य ११२
अर्धान्तरगतं नागं ८८, ९३
अर्हत्त्वं च मया प्राप्तं १२४
अर्हन्नस्मि हतक्लेशः १०९
अर्हंश्च दक्षिणेयोऽस्मि १६६
अलज्जितव्येऽलज्जिनो १३३
अलज्जितव्ये लज्जिनो १३३
अल्पकं जीवितं ज्ञात्वा ६१
अवतार्य मुनेर्महाकृपां १५
अवतीर्य रथात् १२२
अविद्यां विद्यया हत्वा १६५
अविलम्बितमद्रुतं १५
अशठा ऋजवश्च ये नराः १७
अस्तिमे श्रावकोब्रह्म १६६
अस्तिशाक्यकुले जातः १५९
अस्थिच्छिदां प्राणभृतां २६४
अहमापन्नसत्त्वास्मि ९७
अहमृद्धिमतामग्र्यो १०६
अहमेते न पुण्येन १०९
अहो गुणमयं क्षेत्रं ४६, १५२
अहो संबुद्ध आश्चर्यम् १६६
अहं तदा कारुणिकं १२२
अहंराजगृहेऽभूवमग्र्यः १२४
अहं वदामि भद्रंते १६६
अहं सूकारिकोऽभूवं १२७
आक्रोशन्मामवोचन् २६४
आगतो मम भागेन १२६
आढ्ये कुलेऽभिजायेयं १०५
आतुरस्य च मे १६६
आदित्यबुद्धो बुद्धस्य १६८

आदीप्तां रागद्वेषाभ्यां १६१
आनृशंसमिमं ज्ञात्वा ७१
आयसौ पुरुषौ दृष्ट्वा ८८, ९३
आरभ्य परमं वीर्यं १६६
आराधयित्वा संबुद्धं ११७
आराधितः सार्थवाहः १०७, १०८, १२२
आराधितश्चसंबुद्धः १२७
आराधिश्चसंबुद्धः १२०
आवृढशल्यो निष्काङ्क्षो १६४
आसमारण्यकक्षर्षिर्ग्रामं ११४
आसंस्त्रय सार्थवाहा ११९
इच्छामि ग्लानभैषज्यं ११७
इति कलितः स्थविरो १०७
इतोदानाद्धि यत्पुण्यं १३४
इत्येवं नन्दिकः स्थविरो ११४
इत्येवं यशः स्थविरो ११५
इत्येवं वकुलस्थविरो ११८
इत्येवं सुमनास्थविरो १०९
इत्येवं स्थविरयशा १२०
इदानीमपिभदन्ताहम् १११
इदांनींरुधिरं ह्युष्णं २०
इदं भवन्तः शृणुत १६७
इदं ह्यवोचद् वचनं च ९२
इयं भो गौतम पेया ४५
इयं मेपश्चिमा जातिः १०५, १०६, १०९, १११, ११३, ११७, ११८, १२०, १२१, १२३, १२६
ईदृशो भगवाञ्छैल १६२
उक्त्वादुर्भाषितं चैव ११२
उत्तरोत्तरभक्तेन १२१
उपद्रुतोऽह्युत्थाय ११५
उपनन्दस्याधिष्ठानं घातव्यं २३१
उपसंक्रान्तः कारुणिकं ११५
उभे च चक्षुषीश्रोत्रे १६४
उरुविल्वादयश्चैवं ११९
एकपुष्पं परित्यज्य १०८
एकस्य चरितं श्रेयो २६४

	१०६
एकान्तमुपगम्याथ	१५९
एकस्मिन्समये शास्ता	९५
एकीकृतं समुच्चित्य	१२१
एकैकस्यतदाभिक्षो	१६८
एतद्धिशरणंलोके	१११
एतद् भदन्त कुशलं	१०८
एतद् भदन्ताः परमं	११७, १२०
एतद् भदन्ताः स्मरामि	१०८
एतन्मेकुशलं तस्य	१६२
एतं ब्राह्मण पश्यन्ति	१०८
एतां विशोधितां ज्ञात्वा	१०४
एभिश्च मे पश्चिमदेहधारि	२०९
एवं जरा च मृत्युश्च	७६
एवं ज्ञात्वा तु मेधावी	६१
एवं दत्त्वेहमेधावी	१२६
एवं विचिन्तयित्वाहमकार्षं	५१
एवं ह्यचिन्तिया बुद्धा	४१
एषास्माकं वहति हि शुष्कतोया	५०
एषा हि दक्षिणा प्रोक्ता	४१
एषा हि शीतलजला	९०
एषः असौ पथा शैल	११५
एहि कुमार मा भैषीः	२३
एहीति चोक्तः स तथागतेन	७०
ऐश्वर्यं प्रार्थमानेन	१६३
कच्चित्कोषप्रतिच्छन्न	१६४
कच्चित्प्रभूतजिह्वोऽसि	१६३
कथंकथी वैमतिको	१६४
कदाचित्कर्हिचिल्लोके	५३
करणीयानि पुण्यानि	२५७
करणीयेनद्वादशिका	१०८
कर्णे सुमनसं कृत्वा	१६४
कल्याणवाक् सुचरितः	१७
कल्योऽस्म्यहं कुलेजातः	११६
कश्चिद् धनं वा धान्यं वा	१६०
कषायवस्त्रं द्युतिमन्तं	१२५
का … … ….	

कार्यं श्रमणभावेन	१६४
कारुण्याद् गात्रसंश्लेषं	२०
कार्मुकं मण्डलं कृत्वा	८८, ९३
कालिकं चापि त्रैमास्यं	२५२
कालंकुर्वन्त्युत्क्षिप्तका मिश्रकाणां	२२९
काशिषु वासवग्रामकं	२७१
किन्नरीव्यालभरितं	१६३
किमस्याहं प्रदास्यामि	१२६
किं कुर्यादुदपानेन	२२
किं भो महार्णवजलं	९४
कु	१२४
कुक्षिध्याने निषण्णोऽहं	११४
कुतस्त्वं पूर्णिक एषि	२२४
कुतः	१२४
कुत्र बुद्धः स भगवान्	१६०
कुमारवर्धनं क्रौंचानमङ्गदिका	४४
कुशलस्य फलं तस्य	१०९
कुष्ठी गात्रेष्वरुग्गात्रः	११२
कृ	१२६
कृतपुण्यो विरोचेयं	१२१
कृतवान् पाणिसंस्पर्शं	११९
कृत्वापटप्लोतिककन्थिकामहं	१०४
कृत्वाल्पकं तु कुशलम्	११०, ११८
कृत्वेह शास्तुः सत्कारं	११९
केऽधुनेमं श्रमणकं	११३
केशांस्तस्यावरोप्याहं	१०६
कैनेयः पानमादाय	१५२
कोटीविंशश्च स्थविरो	११०
कोशाम्बकानां कलहो	२५९
क्षतजोपममग्रचन्दनं	१६
क्षीणास्रवो विसंयुक्त	१६२
क्षेणप्राप्ता शान्तिरनुत्तमा	१२९
खण्डो गोपश्च सिंहश्च	१७२
खाद्यमानं कृमिशतैः	११४
गच्छ ब्राह्मण तेनेदं	१६०
गच्छामि नामृतम्	१२८

गतिर्मृगाणां पवन २१३
गर्ह्योऽहं ज्ञातिसंघस्य १२८
गान्धिकोऽहं पुराभूवं ११९
ग्लानकश्चाथ श्रेष्ठी च २३६
ग्लानोपस्थानं दारा च २०६
गृहीत्वाहं पर्यङ्केन १२८
चक्रवर्ती यथाराजा १६१
चतुरङ्गबलोपेतो १६४
चतुर्वर्गकरणीयंपुद्गल २७३
चत्वारः सम्यक्प्रहाणा १६१
चन्द्रस्य खे विचरतः क्व ९४
चन्द्रं वा गगने शुद्धं १६१
चरणं सुसमाप्तमेव ते १४
चरतः पिण्डपातं हि ५३
चरामि विरजो लोके १६३
चरंश्चेन्नाधिगच्छेत २६४
चर्मकारोऽहमभवं ११८
चर्मखण्डं ततः पक्त्वा ११८
चातुर्दिशस्य संघस्य १०९
चीराजिनाम्बरधरक्षमया ९२
चोचं मोचं च कोलं २
जङ्घाकाश्यपगोत्रेण १२६
जन्मप्रभृति यस्मान्मे ६९
जम्बुद्वीपमशेषं १०७
जम्बुद्वीपे च सर्वस्मिन् ,,
जातमात्रं समाकर्ण्य ११०
जातोऽग्रश्रेष्ठिनः ११४
जातोमहाशालकुले १०३
जायमाने च यत्रेयं १६०
जिता मया दिशः सर्वाः १६५
जीवकश्छिन्नकाश्रोणि १७३
जीवको भाञ्जकश्चैव ,,
ज्योतिष्क एवं स्थविरो १२२
तडागदीर्घिकावापीकिन्नरैः ९४
ततोऽभिनिवृत्तं तेषां चीवरं १३४
ततोऽस्मि चिन्तामापन्नो १३१

ततोऽहं प्रव्रजित्वेह	१२४
ततोऽहंरथमारुह्य	११२
ततोजातिमहं कृत्वा	१०७
ततोमनसि	१२७
ततो मामेकदा दृष्ट्वा	१०६
ततश्च प्रव्रजिष्यामि	१२८
ततः कर्मविशेषेण	१०७, १०९
ततः कारुणिकः शास्ता	११३, १६७
ततः समाधेर्व्युत्थाय	११४
तत् कर्म कृत्वा कुशलमिह	११६
तत् कर्म कृत्वा कुशलं	१२३
तत्र चापश्यमुद्याने	११२
तथैव लोके संबुद्धो	१६६
तन्नगरमदूरं श्रीमद्	९४
तव पुत्रोऽहमस्म्यम्ब	११६
तवापि स्वागतं शैल	१६३
तस्मात् प्रजानतामस्य	१०९, ११०
तस्मात् प्रजानतां सम्यक्	१०८
तस्मात् प्रसाद्य पितरौ	१०७
तस्मात्संपत्तिकामेन	६२
तस्मादिहात्मकामेन	१६७
तस्माद्धिपुण्यकामेन	६१
तस्माद्धिसुख	१२०
तस्मान्महाब्धेरतलाम्बु	९८
तस्मिन् धर्मे प्रणिधाय	१०३
तस्मिंश्चित्तं प्रसाद्याहं	१०५
तस्मिंश्चभुक्तमात्रेऽस्य	१२५
तस्यैव चैकस्य फलेन कर्मणः	१०३
तातास्वावनुजानीत	१२३
तानहं तत्र दृष्ट्वाथ	१०८
......ति फलं महत्	१०३
तिर्यक् प्रेतमनुष्यदेव	२१२
तिष्ठन्तं पूजयेद्यश्च	५१
तुषिता नाम ते देवाः	५३
तृष्णाक्षये रतो भवति	६१
तेजोधातुसमापत्त्या	११३

ते दृष्टलाभाः सुखिता	१६७
तेन कर्मविपाकेन	१११
तेन कर्मविशेषेण	१०६
तेन कुशलमूलेन	१०५, १०७
तेनाप्रमत्तमनसा	१२२
तेनाहं कुशलमूलेन	१०६, १०८
तेभ्यस्तं धर्ममाज्ञाय	१६७
तेषामचिन्तियानामप्रतिहत	५१
तं चाहं श्रमणं दृष्ट्वा	११२, ११५
तं पूतिगन्धमशुचिं	११४
त्यजेदेकं कुलस्यार्थे	८७
त्रयो लोके महाचौरा	१६६
त्रिभिर्मासैर्भदन्तेमां	१२७
त्रिरात्रेणैव तिस्रोऽपि	११७
त्वया कान्त्या जितास्ता	९५
त्वं ग्रामराष्ट्रनगराण्य	४१
दत्तवान् भिक्षुश्रमणे	११७
दत्त्वा च दानं सप्ताहं	१२८
दानं दत्त्वा च दुर्भिक्षे	७१
दानं दत्त्वा सुखी हि स्यात्	६२
दिवा संपरिचर्याहं	११५
दिव्यैराच्छादितो वस्त्रैर्मुनिः	१२१
दिव्यं चास्य सुधाभक्त	५३
दिशो दिशो विधावन्ति	११६
द्विपदा चतुष्पदा यावत्	२४३
दीर्घदर्शं च्छन्नदर्शं	२१९
दुरागमश्च मे नाम	११२
दुर्गतिभ्यः समुद्धृत्य	२१
दुःखं नैकप्रकारं च	१६१
दुःखं राजा ब्रह्मदत्तो	२६३
दुःशीलाञ्छीलसंयुक्तान्	२०९
दृढेन ह्यात्मना राजन्	८७
दृष्ट्वा च रूपधारिण्यः	११९
दृष्टं ह्यतीतं बुद्धेन	१५९
दृष्ट्वाथ तां स सुधन	८४
दृष्ट्वा सा परिपूर्णचन्द्र	९२

देवभूतो मनुष्यश्च	१०९, ११६
देशितो अत्ययं ततः	१२५
दंष्ट्राबली यथासिंह	१६६
धनधान्यसुवर्णेन	११६
धनं हि लब्ध्वा धर्मेण	७६
धर्मज्ञ नयज्ञ पुद्गलज्ञ	१७
धर्माधर्मेण यत्कर्म	२७५
धूतवासनानामहमग्र्यो	१०४
धृतिमान्समलोष्टकाञ्चनः	१६
न एक एकेन न द्वौ	२७३
न कथां कथयस्यनर्थिकां	१६
न कार्षापणवर्षेण तृप्तिः	६१
नगरादभिनिष्क्रम्य	११५
नङ्गायां धैर्यकरणं	८९, ९३
नङ्गायां राक्षसीकोप	८९, ९३
न च तेऽस्ति मुने कथं	१४
न च धावसि नातिलीयसे	"
न च लाभमवाप्य हृष्यसे	१६
न च विस्मयसे कदाचन	१५
न च शोचसि नाथ नास्ति मे	"
न चाप्यहं तु प्रव्रज्यां	१२८
नतत्र हस्तिनां भूमि	२०९
न तं हि शूरं मुनयोवदन्ति	६७, ७७
नदीमध्यमहं प्राप्य	१२७
नदीसुन्दरिकातीरे	१६७
न प्रकाशयसे धर्मं	१२७
नप्रणश्यन्ति कर्माणि	६७, २४१
न बुद्धोऽननुमतं	१२३
न मे मनुष्यभूतस्य	१६२
नमे विवाहो राजा वा	१५९
नयत्यतीताः कल्पा	११०
नरकात् प्रच्युतश्चाहं	११३
नवत्यतीताः कल्पा मे	११०
नहि चित्तप्रसादस्य	१०९
नहि वैरेण वैराणि	२६४
नागं वा पद्मिनीमध्ये	१६२

	११७
नाहमृणात् प्रव्रजितो	४१
नाहं भयान्न परुषादपि	१२६
निमन्त्रितं सप्तवर्षमस्माभि	५९
निमिंधर इति विनतकः	६०
नियच्छ ब्राह्मण क्रोधं	१६१
निर्यान्तं कृष्णपक्षाद्वा	१६०
निहतो येन मारश्च	९१
नीलाञ्जना चलसुवर्णमधु	१२२
...... नुत्तरः शास्ता माम	११२
नृपाणां सत्कृतोऽभूवमथ	१४
नृसुरासुरयक्षराक्षसा	१६३, १६४
नेलया पूर्णया वाचा	२६४
नोचेल्लभेतनिपकं	१२३
पश्चेऽहं तथा जनपदे	२०
पञ्च जन्मशतान्येषा	११२, ११३
पञ्च जातिशतान्येवं	१६२
पञ्चभिः शतैर्मानवानां	१६७
पंचशता मानवा एते	१२५
पतद्भिरान्त्र	१४
परमप्रवरोऽसि	१५
परिदेव्यमदीननिस्वनं	२६४
परिमुष्टाः पण्डिताभासा	१६२
परुषं नान्युदीरयति	२६४
परेऽत्र न विजानन्ति	१२८
पर्षत् स्वदेशयं धर्मं	१२१
पश्चिमः कृतः	१२०
पश्यतः परदारेषु	११७
पश्य भैषज्यदानस्य	१११
पितरं भगिनीं भ्रातॄन्	१४
पुरुषर्षभ नास्ति ते	१०६, ११३
पुरोत्तमे राजगृहे	२४०
पूर्वं तावदहंमूर्खः	१६२
पूर्वं निवासकुशलो	२६३
पृथक् शब्दा समजना	१७
पृथुमपि समीक्षते	४४
पेया तोयिका च श्रावस्ती	

पौद्गलिकं गार्हपतिकं २५३
प्रज्ञप्तमासनं दिव्यं १२१
प्रणम्य पादौ च मुनेरवोचं १०४
प्रणिधाय मनः सहेन्द्रियैः १४
प्रतापने कालसूत्रे १११
प्रतिघानुनया न सन्ति १५
.........प्रतिरूपकम् १२४
प्रत्यूह्य योऽयं शतानि पुंसां ६७, ७६
प्रत्येकं बुद्धंहत १२५
प्रवरोऽहमितो न मन्यसे १६
प्रविवेककथाः सुखावहाः "
प्रव्रज्या च मया लब्धा १०५, १०६, १११, ११३
प्रसमीक्ष्य जगत्समाकुलं १५
प्रसाद्य मानसं तस्मान् १२४
प्रहृष्टचित्तसंकल्पः १६७
प्राणातिपाताद्विरतो १६२
प्रामोद्यमुपगम्याहं १०६
प्राव्रजयत् कारुणिको ११३, ११९
प्रासङ्गिके १२७
प्रियदर्शनसाधुदर्शन १४
प्रियोमनापः सर्वेषां ११६
फलं तस्य मया प्राप्तं १२९
बन्धनमेवच्छिन्नम् १०४
बन्धुमत्यां राजधान्यां ११२, ११७, १२०
बलवानसि लोकविश्रुतः १५
ब्रह्मस्वरं मंजुगिरं १६०
ब्राह्मणः श्रमणोभिक्षुः ११६
ब्राह्मा विहाराश्चत्वारः ११४, १६५
भक्तं तादृशमेवाहं १२४
भवदुःखमिदं सहेतुकं १५
भविष्यत्यतिमात्रोऽयं १२४
भाजेयं केशचीवरं २१७
भिक्षुणानेन यो धर्मः ११८
भिक्षोश्छत्रं धारयन्ति १२१
भिन्नानां देयप्रत्यंशं २२६
भुक्त्वा प्रत्येकबुद्धस्तत ११३

	२५१
भृगुश्चलवणागारे	१
भैषज्यमनुज्ञातं	१
भैषज्यं महासेनो	१२१
भोजनाच्छादनं तथा	९१
भोः कृष्णसर्प तनुपल्लव	"
भोः कोकिलोत्तम वनान्तर	"
भोः पूर्णचन्द्र रजनीकर	"
मङ्गल्यनामान्तरनामयुक्तः	१४
मधुरप्रतिभानवानसि	१६
मधुराणि च सङ्गतानि	८९
मनसा संप्रधावामि	११७
मनुजै राजभिश्चान्यै	१२२
मनुष्यभूतोऽन्वभवं	८९
मनोऽभिरामाच मनोहरा	८९, ९०
मनोहरां न पश्यामि	१०६
मनःप्रदोषं कृत्वाहं	"
मनःप्रदोषं चाकर्षे	१६४
मन्त्रेष्वाप्तानि मे यानि	१६५
मम सम्यक्त्वं लोकेऽस्मिन्	१०५
ममानुकम्पयाकाश	२५२
मर्दितं चाप्यकालेन	१२१
……मब्रवीच्छक्रो महायशा	११६
महादानपतिश्चाहं	८
महासेनो मांसमर्शो	१२०
…… महीपालो नरर्षभ	१२३
मातापिता च मे प्राह	१११
मात्सर्येणाभिभूतोऽन्नम	१२५
मा दरिद्रेषु गेहेषु	१६२
मानध्वजं प्रहाय त्वं	११९
मानुषं भवमागम्य	१२३
मानुष्यकाभी रिद्धिभिः	१२०, १२५
मानुष्यं पुनरागम्य	८३
मानैषीस्त्वं हि मा	१४
मुनिपुंगव सर्वधातुभिः	१२३
…… मृतेन करिष्यथ	१२५
य…………	

य इच्छन्त्यनुगच्छन्तु १६७
यच्चकिञ्चिदभिज्ञेयं १६०
यतोऽहं मिथिलां गत्वा ७०
यत्कर्तव्यं सुपुत्रेण २१
यत्र पश्येत द्वौ मेषौ ८८, ९३
यथा द्रुमस्य दुहिता ९६
यथा महान्तो विपुला २०९
यथामुक्ता इमे सर्वे १२५
यथा यथा मे मनसः १०४
यथा याचितकं भाण्डं ७०
यथार्षभं यूथपति १६१
यदा क्लान्तो भवाम्यहम् १२६
यदा चाप्यनुपादाय १२५
यदा चाहं पुनर्ग्रामं ११४
यदास्म्यहमृषिः शान्तम् १०५
यदास्म्यहमृषिः पूर्वं १०६
यश्चप्रणिधिरुत्तम ११८
यस्येहदुर्लभो भवति १६६
याचे ततोऽहं प्रव्रज्यां ११५
यादृशं च स्वयं भक्त १२४
ये चापि मे पुरुषवरेण १०४
येन तद्द्वादशाकारं धर्मं १६०
येन मे सत्यवाक्येन ६९
योऽपि वर्षशतं पूर्णं १६२
यो द्रष्टुमिच्छति जिनं १४८
योनिशं प्रत्यवेक्ष्याहं ११४
यो मे च प्रणिधिस्तस्य १०७
यः प्रेक्षते दुःखमितो ६१
रणे विहारिण्यनवद्यमानसे १०३
..........जात्या च मरणेन च १२२
..........मंदासो महर्द्धिकः १२९
रागबन्धेन बद्धान् ये १६०
राजाहमस्मि शैलेति १६४
रात्रौ निवासेन तत ११५
रिद्धिपादः अवस्थानं १६५
रिद्धया विदर्शयति १६४

८९, ९३
रुदन्त्यां किन्नरीचेट्यो १६१
रूपवर्णबलोपेतः १६७
रोचते चेदियं तव ११०
रोमाभूत् पादतलयोर्जाता १७३
रोहितकः राजोद्यानं ६१
लब्ध्वा हि विपुलं भोगं १६१
लाभालाभ सुखैर्दुःखैः ७०
लोके संपूज्यते दाता १२२
.........वर्धनः १२८
वर्षैं......... १६१
वशवर्ती च कामेषु २४३
वस्तुशयनासनप्रावरणम ११५
वस्त्रहीनं लपन्त्यस्ता १११
वागीशः स्थविरोऽप्येवं १२७
वाचयामि अहं भिक्षून् ११६
वाराणस्यां नगर्यां वै १६४
वारिग्रीष्माभितप्तोवा २२०
वार्षिक-श्रमणोद्देशा २५२
वितरितं विलिखितं १६५
वित्रास्य सबलं मार १६६
विनय शाम्यते कांक्षा १०८
विपश्यिनः स्तूपमहं २१०
विमर्दयति सर्वान् हि २२४
विवदन्ते येन मूढा १५९
विवाहः किं नु राजा वा १६३
विविक्तमल्पनिर्घोषं १२०
विसर्जयेत् पारदार १२८
वृद्धस्य गौरवेणाहं १६१
वैरोचनं वा दीप्तांशुं २६४
वैरं न वैरेण हि जातु २७७
व्याघ्राः समग्रा रोहन्ति १५
व्यसने न च नाम निर्मना ८६
व्युत्पन्ना न वयं राज्ञो ९५
शतक्रतुसमादिष्टैर्यक्षैः ४९
शतं सहस्राणि सुवर्णनिष्का ५०
शतं सहस्राणि सुवर्णपर्वता

शतं सहस्राणि सुवर्णपिण्डा	४९
शतं सहस्राणि सुवर्णपेटा	५०
शतं सहस्राणि सुवर्णराशयो	५०
शयनासनपानभोजनं	१६
शाक्यराजकुले जातो	१२८
शारिपुत्रो महाप्राज्ञो	१०५, १६७
शिलावर्तस्तथाकूपो	८८, ९३
शुभकर्मकृतोदृष्ट्वा	७०
शृणोतिविविधाञ्छब्दान्	१६२
शोभितः स्थविरश्चैवं	१०८
श्मशानसंज्ञाशु तत आसीद्	११५
श्रमण कोऽभवम्	१२७
श्रमणः परिभुज्यासौ	११८
श्रमणान्ब्राह्मणान्साधून्	७६
श्रुतानि यानिद्वात्रिंशल्लक्षणानि	१६३
श्रुत्वा चैतन्मया प्रोक्तं	१२३
श्रेष्ठिनस्तनयश्चाहम्	१११
श्रेष्ठी-भार्या (?) जीवकोत्पत्तिः	१७३
श्वपाकानां कुले जातो	६९
षष्ठिग्रामसहस्राणि	९
...ष्येषु शुभेष्वहं पुनः	१०३
स एव हि ममाबाधो	१०७
स चेदभिरमेतायं प्रव्रज्यां	१२३
स चेद्धि नाम संबुद्धं	११०
स चे भदन्त संबुद्ध	१०९
स चेल्लभेत निपकं	२६४
सततं च वरार्हं पूज्यसे	१६
सत्यदर्शनसंपन्नः	१६२
सत्यानि संप्रकाशयति	१६१
सत्त्वानामन्धभूतानां	,,
सद्धर्मं च धनश्रेष्ठं	१६७
स धर्मचारी कायेन	२१०
सन्तर्पितो महाराज्ञा	१२१
सन्तो दानं प्रशंसन्ति	७१
सन्दर्शय धनुर्वेदे	९५
सन्नाहः क्षान्तिः सौरत्यं	१६५

१२८
सप्तवर्षाण्यहं ताव १६५
सप्तबोध्यङ्ग रत्नानि १६०
समन्ततोऽवभासयति १२५
समन्ताज् ज्ञातयः क्रुद्धा १२८
...... समर्पितः १६५
समाधिर्मे मणिश्रेष्ठो १०९
समाराध्य च संबुद्ध १६१
समुद्रमिव गम्भीर ६७, ७६
समृद्धिमात्मनो दृष्ट्वा १२७
सर्यं च विनोद्यतम् १६०
सर्वकामरतिं हित्वा १६६
सर्वग्रन्थविसंयुक्त ११९
सर्वपण्यं समादाय १२३
सर्वाशयानां कुशलः १५९
सर्वे समग्राः शृणुत १२५
सहस्रार्धेन भक्तेन २४८
साकेतेन हि कस्यचित् ,,
साकेतेन वर्षोपगता २२४
साधु ते सुपराक्रान्तं ११६
साधु मे क्षिप्रमाख्यातुं १२४
साध्वित्यहं १६०
सालवृक्षं कुसुमितं १६३
सुखितोऽहं महावीर १६७
सुचीर्णे ब्रह्मचर्येऽस्मि १६
सुवचस्त्वमृषे वचः क्षमः १६५
सूत्रान्तजातकाकीर्णं १६६
सेनापतिः को भवतः १५९
सोऽयं बुद्ध इति श्रुत्वा ११२
सोऽहं प्रामोद्यमागम्य ११२
संकारकूटशयनोऽलय ८८, ९३
संकोचयन्तीं प्रसारयन्तीं ११२
संघाग्रतोऽहं संबुद्धं १२६
संघाते तपने चैव १०७
संघाराममहं गत्वा २३४
संचयः खलु कर्तव्यो १२२
......संग्रायां येनासौ भगवान्

संबुद्धोऽस्मीति वदसि १६६
संमुखं चैव शास्तानां १०५
संमुखं लोकनाथस्य १२७
संविग्नो ब्राह्मणः शैलः १६२
संस्तीर्य लयनस्याहं १०९
सिंहवन्नदते च्छम्भी १६०
सिंहो यथा पर्वतशैलधारी १०३
स्तूपसत्कारमालोक्य ११०
स्त्रियो वा पुरुषो वापि १२०
स्त्री वै रतिः सरागाणां १६५
स्थलचारिणो हि लाङ्गूलं २२४
स्थविरः काश्यपश्चैवं १०४
स्थविरस्थविरश्चैवं ११८
स्थविरो राष्ट्रपालोऽसौ १२४
स्थितमसितमागतं गतं १५
स्पर्शसंगमने मह्यं ८७
.......स्म ऋषयः समागत्या १२७
स्मृतिर्ब्राह्मण चक्रं मे १६४
स्वरो मनोज्ञो रुचिरश्च २१८
.......स्वलंकृता १२१
स्ववचःपरितोषितास्त्वया १४
......स्वातिभिक्षुर्महर्द्धिकः १२५
हस्तिनो यत्र उह्यन्ते ६६
हस्त्यश्वरथनिर्घोष ८६
हस्त्यश्वरथपत्तियायिनो ५५, ५६
हीनो हि धर्मैरुभयत्र लोके ९७
हिमभास्कररश्मिसंगमा १६
हिरण्यं च सुवर्णं च २४३
ह्री-व्यपत्राप्यसंपन्नः १६५
हे त्वं कुरङ्गि तृणवारिपलास ९१

REFERENCE TO THE PARALLEL PASSAGES

MSV. Vol. I

Page	Line	Word
1	3	समुच्चत:[1]
2	16	स्फरति[2]
"	22	तकस्तककर्णी[3]
"	23	तको[4]
"	23	तदागतस्त[5]दन्येषाम्
"	24	यावशूकक्षार:[6]
3	2	संसृष्टम्[7]
3	6	प्रक्षाल्य[8]
4	10	कामभोगी[9]
"	14	कल्पीकृत्य[10]
"	16	निर्वीर्यम्[11]

1. See ḥdul-va. (Dulva), Vol. II, folio 10 a, 1.2 :
   sman-dag-daṅ-ni-sde-can-daṅ.
   rgyal-po-khab-daṅ-hod-ma-tshal.
   śiṅ-mkhan-ida-tsa-naṅ-ga-la.
   kam-pi-la-daṅ-sṅon-rgyal-poḥi.
   gshon-nu-ḥphel-daṅ-nad-pa-daṅ.
   gtam-du-gyur-daṅ-sder-bsdus-paḥo.
2. Tib. 11 a. 1.7 : gtogs-pa.
3. Tib. 11 b, 1.5 : rgya-skegs.=लाक्षा, मजन, लोघ्र, सावर ; Ms. तप ; Pali तक ।
4. Tib. 11 b, 1.6 : spra-tshil-ni spra-tshil-lo.
5. I bid. drod-sman.
6. Tib. 11 b, 1.7 : nas-kyi-phub-maḥi thal-ba-daṅ.
7. Tib. 12 a, 1.3 : ḥdres-par-gyur-na.
8. Tib. 12 a, 1.7 : zan-ma-zos-paḥi. madun-du. lag-pa-gñis-bkrus-nas-byin. len-byas-te.
9. Tib. 13 b, 1.7 : ḥdod-pa-la-spyod-pa.
10. Tib. 14 a, 1.3-4 : dag-ḥde. gur-byas-te.
11. Tib. 14 a, 1.5 : mthu-ñams-par-gyur-nas. GM, 1-VII

Page	Line	Word
4	17	पूय्यति[1]
5	10	सौवीरकाञ्जनम्[2]
„	18	चूर्णाञ्जनम्[3]
6	22	कणेन[4]
7	4	कर्तुम्[5]
7	7	वीथीम्[6]
„	19	प[रि]चर्या[7]
„	22	सौवीरकम्[8]
„	26	भवति[9]
8	6	क्रान्तं न परिभोक्तव्यम्[10]
9	3	भ्रष्टालयाम्[11]
„	5	नैतरीम्°[12]
10	17	कुशनवंश्य:[13]
„	28	मातृग्राम:[14]
11	14	निर्वृत्त]स्य[15]

---

1. Tib. 14 a, 1.6 : hon-kyaṅ-rul-par-gyur-nas.
2. Tib. 15 a, 1.4-5 : me-tog-gis. mig-sman-daṅ. khu - ba-hi - mig-sman-daṅ. p̣hye-mahi. mig-sman-daṅ. ri-luḥi mig sman-daṅ. btsag-yug-rnams-kyi mig-sman no.
3. Tib. 15 b, 1.4 : phye-maḥi-mig. sman-ni. doṅ-buḥi-naṅ-duho.
4. Tib. 17 b, 1.3 : ḥbras-phye-daṅ.
5. Tib. 18 a, 1.2-3 : *zas*-kyis. *zas*-kyi-bya-ba-mi-byed-pa - ni - mi-rñed-pas-ḥbyuṅ-khuṅ-yoṅsu. dag-pas-loṅs-spyad-par-bya-ste.
6. Tib. 18 a, 1.3 : sraṅ-shig-tu-phyin. pa-daṅ,
7. See Tib. 18 b, 1.5.
8. Salted sour barley gruel.
9. Tib. 19 a, 1.2 : kho-bo-ḥid-sñam-du-sems-te.
10. Ms. adds सप्ताहस्यात्ययात्र परिभोक्तव्यम् ।
11. Tib. 244 b, 1.5-6 : yul-gñis. grogs.
12. Tib. 244 b, 1.7 : yul. dbaṅ-ldaṅ.
13. Tib. 247 b, 1.2 : ku-sha-naḥi rigs.
14. Tib. 248 a, 1.5-6.
15. Tib. 248 a, 1.7 : da-yoṅ-su-mya-ṅan-las-ḥdas-nas - lo-brgya-lon, pa-daṅ. GM, 1-3

Page	Line	Word
11	15	अग्रम्[1]
”	17	उपगुप्तो नाम भविष्यति[2]
”	19	प्रव्राजयिष्यति[3]
”	”	अववादकानाम्[4]
”	20	वाटिकायाम्[5]
”	21	कटिकाम्[6]
12	10	संवृत्तस्तदा[7]

---

1. I. e. विहारं अग्रचम्
2. Tib. 249 a. 1.3 ; cf. Divy :—अस्यामानन्द मथुरायां मम वर्षशतपरिनिर्वृतस्य गुप्तो नाम गान्धिको भविष्यति। तस्य पुत्रो भविष्यत्युपगुप्तो नाम अलक्षणको बुद्धो यो मम वर्षशतपरिनिर्वृतस्य बुद्धकार्यं भवि(करि)ष्यति। तस्यावादेन बहवो भिक्षवः सर्वक्लेशप्रहाणादर्हत्वं साक्षात्करिष्यन्ति। तेऽष्टादशहस्तामायामेन द्वादशहस्तां विस्तारेण चतुरङ्गुलमात्राभिः शलाकाभिः पूरयिष्यन्ति। एषोऽग्रो मे आनन्द श्रावकाणां भविष्यत्यववादकानां यदुत उपगुप्तो भिक्षुः। पश्यसि त्वमानन्द दूरत एव नीलनीलाम्बरराजिम्? एवं भदन्त। एष आनन्द रुरुमुण्डोनाम पर्वतः। अत्र वर्षशतपरिनिर्वृतस्य तथागतस्य शाणकवासी नाम भिक्षुर्भविष्यति। सोऽत्र रुरुमुण्ड पर्वते विहारं प्रतिष्ठापयिष्यति, उपगुप्तं च प्रव्राजयिष्यति।

   Divy. पृ. 216 पंक्ति. 13 (MRI)

   —अस्यामानन्द मथुरायां वर्षशतपरिनिर्वृतस्य तथागतस्य गुप्तो नाम्ना गान्धिको भविष्यति। तस्य पुत्रो भविष्यत्युपगुप्तो नाम्ना अववादकानामग्रोऽलक्षणको बुद्धः, यो मम वर्षशतपरिनिर्वृतस्य बुद्धकार्यं करिष्यति। पश्यसि त्वमानन्द दूरत एव नीलनीलाम्बरराजिम्? . एवं भदन्त। एष आनन्द उरुमुण्डो नाम पर्वतः। अत्र वर्षशतपरिनिर्वृतस्य तथागतस्य नटभटिका नामारण्यायतनं भविष्यति। एतदग्रं मे आनन्द भविष्यति शमथानुकूलानां शय्यासनानां यदुत नटभटिका नामारण्यायतनम्।

   आह च—

   अववादकानां प्रवर उपगुप्तो महायशाः।
   व्याकृतो लोकनाथेन बुद्धकार्यं करिष्यति ॥१७॥

   Divy पृ. 244 पंक्ति 22 (MRI)

3. Ibid. p. 216 : शाणकावासी ··· उपगुप्तं च प्रव्राजयिष्यति।
4. Tib. 249 a, 1.4 : gdams-ṅag-ston-pa-rnams-kyi-phyi-ma.
5. Tib. 249 a, 1.5 : gar-mkhan-dpaḥ-bo-de-la.
6. Ibid. thur-ma = शलाका
7. Ms. स्मृतः तदा। GM, 3-5

Page	Line	Word
12	13	क्वाथकायेन[1]
,,	17	या[2]
,,	20	समन्तात्परिक्रामति[3]
13	6	साक्षात्कृत[4]
,,	18	चित्रीकरिष्यति[5]
,,	26	°क्रोशय[6]
14	7	प्रयतैः[7]
,,	8	°व्रतः[8]
,,	17	विद्यया[9]
,,	19	°थेर्यसे[10]
,,	21	°नुमतम्[11]
,,	23	चाभिषूयसे[12]
,,	24	स्ववचः[13]
15	3	°द्रुतम्[14]

1. Cf. Divy—यावदमात्यैरशोकः कुमारो हरिद्रया प्रलिप्तो लाक्षां च लोहपात्रे क्वाथयित्वा क्वथितेन रसेन लोहपात्राणि म्रक्षयित्वा छोरयन्ति—अशोकः कुमारो ग्लानीभूत इति । Divy पृ. 234 पंक्ति 30 (MRI)
2. Ms. यथा
3. Tib. 250 b, 1.5 : mi-rnams-ḥdod-pas-mi-dgaḥ-bar-gyur-te.
4. Tib. 251 b, 1.2 : mṅon-sum-du-byaso.
5. Tib. 252 a, 1.4 : gal-te-de-la-mi-smad-rims-kyis-bkur-bsti-ma-yin-par-byas-na-ṅo-mtshar-du-ma-yin-pa-byas-na-ṅo - mtshar - du - mi-hdzin-gyi.
6. Tib. 252 b, 1.5 : tshig-gis-rgya-lcag-gisbyo-bar-gsol.
7. Tib. 253 a, 1.5 : brtson-pa.
8. Ms. वृतः
9. Tib. 253 b, 1.3-4 :—
   khyod-ñid-kyis-ni-mchog-daṅ-mchog-min-pa.
   rig-pas-thug-su-chud-nas-thams-cad-mkhyen.
10. Tib. 253 b, 1.5 : rtag-tu-dgaḥ-baḥi-spyod-lam-de-bshin- mdjad.
11. Tib. 253 b, 1.6 : mkhas-rnams-ḥdod-pa.
12. Tib. 253 b, 1.7 : khyod-la-yaṅ-daṅ-yaṅ-shu-mi-bzod-med = you do not lose forbearance.
13. Tib. 253 b, 1.7 : khyod-ni-sñam-paḥi-gsuṅ-gis-dgaḥ-mdsad-pas.
14. Tib. 254 a, 1.3 : thogs-pa-med-mthaḥ-mi-myur-mñam-pas-na.

Page	Line	Word
15	19	°नादितम्[1]
"	26	शरान्[2]
16	12	निदेशसे[3]
"	"	निरास्रवम्[4]
"	14	°तोऽसि[5]
"	17	°सम्भवम्[6]
"	20	सामिषा[7]
17	9, 10	°परीकृत:[8]
"	22	इति[9]
18	8	°निश्रित्य[10]
"	11	°श्रित्य[11]
"	26	°मिसिका[12]

1. Tib. 254 a, 1.6 : smre-sṅags-ḥdon-ciṅ-sñiṅ-brtser-smra-ba-daṅ. kha-chu-ḥdsg-pas-ñam-thag-skad-ḥbyin-daṅ.
2. Tib. 255 a, 1.1 : glaṅ-chen-mche-bar-ldan-pa gyul-ṅo-ru-hdor-ba-drag-tu-ḥphaṅs-paḥi-ruṅ-mdar-dag-ltar.
3. Ms. निषीदसे
4. Tib. 255 b, 1.1 : thub-pa-zag-med-so-sor-brtags-nas-ni. de-yi-don-tu-ston-par-mdzad-pa-lags.
5. Ibid. 1.2 : ma-bciṅs. = not fettered.
6. Tib. 255 b, 1.4 : lha-gnas-ri-yi-ṅos-las-ḥkhruṅs-pa-yi. khrag-ltar-dmar-baḥi-rtsan-dar-mchog-dag-daṅ.
7. Ibid. 1.5 : rñed-baḥi-gtam-min-zaṅ-ziṅ-bcas-gtam-min.
8. Tib. 256 b, 1.1 : tshig-gi-rgyalcags-kyus-pags-pa-las-thal-ba-tsam-du-brgya. ba-de. = वचोऽङ्कुशपरिविघगात्र:
9. Tib. 257 a, 1.3-4 : mthon-dman-daṅ. sdoṅ-dum-daṅ. tsher-mas-gaṅ-ba-daṅ. rdo-ba-taṅ. gseg-ma-daṅ gyo-mo-maṅ-ba-daṅ. dgoṅs-ka-za-ba-daṅ. bud-med-maṅ-ba-yin-no.
10. Ms. °निसृत्य
11. Ms. नि:सृत
12. Ms. भगवतो भगवान् ऋद्धया विनीता ।
 Tib. 259 a, 1.5-6 : de-bshin-du-gnod-sbyin-mdaḥ-can-daṅ. gnod-sbyin-nags-ldan-daṅ. gnod-sbyin-mo-bslaṅs-rñed-ma-daṅ. mchu-rnams-btul-to. de-nas-bcom-ldan-ḥdas-rdsu-ḥphrul-gyis-pcom-brlag-tu-shug-so. shugs-nas-gnod-sbyin-mo-mgran-zla-ma-ḥkhor-lda-brgya-daṅ-btul-nas. GM, 11-17

Page	Line	Word
19	6	विस्तरः[1]
,,	6	संवृत्ताः[2]
,,	13	विस्तरः[3]
,,	18	विस्तरः[4]
,,	21	°निपाते[5]
20	4	°मृध्यति[6]
,,	8	°र्द्धिष्यति[7]
,,	18	भद्रकम्[8]
,,	23	°क्षणात्[9]
21	1	समुद्गतम्[10]

---

1. See Page 20 Line 16.
2. See Page 238 Line 10, Divy—विद्याभिज्ञाप्रतिसंवित्प्राप्तो भवलाभलोभसत्कारपराङ्मुखः । सेन्द्रोपेन्द्राणां देवानां पूज्यो मान्योऽभिवाद्यश्च संवृत्तः ।
   Divy पृ. 174 पंक्ति 23 (MRI)
3. Cf. Divy—भगवानाह—पूर्णेन भिक्षवो भिक्षुणा कर्माणि कृतानि उपचितानि लब्धसंभाराणि परिणतप्रत्ययानि ओघवत्प्रत्युपस्थितानि अवश्यंभावीनि । पूर्णेन कर्माणि कृतानि उपचितानि । कोऽन्यः प्रत्यनुभविष्यति ? न भिक्षवः कर्माणि कृतानि उपचितानि बाह्ये पृथिवीधातौ विपच्यन्ते, नाब्धातौ, न तेजोधातौ, न वायुधातौ, अपि तूपात्तेष्वेव स्कन्धधात्वायतनेषु कर्माणि कृतान्युपचितानि··· ।
   Divy पृ. 33 पं. 1—5 (MRI)
4. See P. 22 Line 14.
5. The story of the tiller of soil and the bulls is not given here in extenso. The readers are referred to the Otalāyaṇa Sūtra in Saṃyuktakāgama. GM, 19
6. Ms. समृद्धति
7. Ms. समृद्धिष्यति
8. Cf. Divy—······समलंकृतमशीत्यानुव्यञ्जनैर्विराजितगात्रं व्यामप्रभालंकृतं सूर्यसहस्रातिरेकप्रभं जङ्गममिव रत्नपर्वतं समन्ततो भद्रकम् ।
   Divy पृ. 28 पंक्ति 27—28 (MRI)
9. Tib. 264 a, 1.1 : ḥde-yi-kha-nas-skyugs-par-ḥkhyur.
10. Tib. 264 a, 1.4 : ḥjig-tshogs-la-lta-baḥi-riḥi - rtse - mo - ñi-śu-mtho-ba. GM, 18-21

Page	Line	Word
21	1	साक्षात्कृतम्[1]
"	2	°द्यावत्[2]
"	16	संवृत्ता[3]
"	24	देहिनाम्[4]
22	1	°तंनीयानि[5]

---

1. Cf. Divy—तस्या भगवता आशयं धातुं प्रकृतिं च ज्ञात्वा तादृशी चतुरार्यसत्यसंप्रतिवेधकी धर्मदेशना कृता, यां श्रुत्वा तया देवतया विंशतिशिखरसमुद्गतं सत्कायदृष्टिशैलं ज्ञानवज्रेण भित्त्वा स्रोतापत्तिफलं साक्षात्कृतम्।

Divy पृ. 28 पं. 23-25 (MRI)

2. Cf. Divy—इदमस्माकं भदन्त न मात्रा कृतं न पित्रा कृतं न राज्ञा नेष्टस्वजनबन्धुवर्गेण न देवताभिर्न पूर्वप्रेतैर्न श्रमणब्राह्मणैर्यद् भगवतास्माकं तत्कृतम्। उच्छोषिता रुधिराश्रुसमुद्राः, लंघिता अस्थिपर्वताः, पिहितान्यपायद्वाराणि, प्रतिष्ठापिता वयं देवमनुष्येषु अतिक्रान्तातिक्रान्ताः।

Divy पृ. 29 पं० 3-6 (MRI)

3. See P. 238 Line 10, also Divy...विद्याविदारिताण्डकोशो विद्याभिज्ञाप्रतिसंवित्प्राप्तो भवलाभलोभसत्कारपराङ्मुखः। सेन्द्रोपेन्द्राणां देवानां पूज्यो मान्योऽभिवाद्यश्च संवृत्तः॥

Divy पृ. 174 पं० 23-24 (MRI)

Tib. 265 a, 1.2. marks here = ḥdul-ba·gshi-bam-po-so bdun-pa.

4. See Divy—न प्रणश्यन्ति कर्माणि अपि कल्पशतैरपि।
सामग्रीं प्राप्य कालं च फलन्ति खलु देहिनाम्॥ १९॥

Divy पृ. 33 पं. 7-8 (MRI);

See P. 241 Line 23-24.

5. Ms. महीशाख्य० ; Cf. Divy...सर्वसत्त्वमनोरथपरिपूरकस्य लोकहितार्थमभ्युद्गतस्य अन्यतरा महेशाख्या देवता उपसंक्रम्य समाश्वासयति-मा त्वं सार्थवाह खेदमापद्यस्व। ऋद्धिष्यति ते प्रणिधिरिति। अस्ति खलु महासार्थवाह अस्मिन्नेव जम्बुद्वीपे बदरद्वीपो नाम महापत्तनोऽमनुष्यावचरितो महेशाख्यमनुष्याधिष्ठितः।

Divy पृ. 64 पं. 13-16 (MRI)

इदानीं महाराज यदि त्वमनुजानीयात, अहमेतेनैव सुवर्णेनैतत् तस्य भगवतश्चैत्यं महेशाख्यतरं कारयेयम्।

Divy पृ. 150 पं० 15-16. GM, 21-23

Page	Line	Word
22	15	°वोचत्[1]
,,	20	तिप्यकम्[2]
,,	21	°रामम्[3]
,,	22	°कृतम्[4]
,,	27	चरेत्[5]
23	3	एहीति[6]
,,	4	°रथेन[7]

---

1. Cf. Divyā इति हि भिक्षव एकान्तकृष्णानां कर्मणामेकान्तकृष्णो विपाकः, एकान्तशुक्लानां कर्मणामेकान्तशुक्लो विपाकः, व्यतिमिश्राणां व्यतिमिश्रः। तस्मात् तर्हि भिक्षव एकान्तकृष्णानि कर्माण्यपास्य व्यतिमिश्राणि च, एकान्तशुक्लेष्वेव कर्मस्वाभोगः करणीयः। इत्येवं वो भिक्षवः शिक्षितव्यम् ॥ इदमवोचद् भगवान्। आत्तमनसस्ते भिक्षवो भगवतो भाषितमभ्यनन्दन्निति ॥

   Divy पृ० 33 पं० 25-29 (MRI)

   &

   Divy पृ. 119 पं० 20-24 (MRI)

2. Tib. 266 b, 1.7 : sgo-bcad.
3. Ms. रिप्यातमा°
4. Tib. 267a, 1.1. bzuṅ-nas.
5. Cf. Divy.

   किं कुर्यादुदपानेन आपश्चेत् सर्वतो यदि।
   छित्त्वेह मूलं तृष्णायाः कस्य पर्येषणां चरेत् ॥

   Divy. पृ. 34 पं० 16-17 (MRI)

6. Mss. एह्येति।
7. Cf. Divy—एहीति चोक्तः स तथागतेन
   मुण्डश्च संघाटिपरीतदेहः।
   सद्यः प्रशान्तेन्द्रिय एव तस्थौ
   एवं स्थितो बुद्धमनोरथेन ॥ ४ ॥

   Divy. पृ. 22 पं. 17-20 (MRI);

   &

   एहीति चोक्ता हि तथागतेन, मुण्डाश्च संघाटिपरीतदेहाः।
   सद्यः प्रशान्तेन्द्रिया एव तस्थुरेवं स्थिता बुद्धमनोरथेन ॥ १५ ॥

   Divy. पृ. 29 पं. 29-32. GM, 24-25

Page	Line	Word
23	6	संवृत्तः[1]
”	10	°सेनेषु[2]
”	28	°रत्नैः[3]
25	7	भविष्यन्ति[4]
”	19	°ह्यावत्[5]
”	20	शिलाकाम्[6]
”	23	°शतैः[7]
26	10	°स्यतीति[8]
”	18	सनाभिकं सनेमिकं सर्वाकारपरिपूर्णं शुभमकर्मारकृतम्[9]

1. See P. 238 Line 10 ; and Divy.—सेन्द्रोपेन्द्राणां देवानां पूज्यो मान्यो-ऽभिवाद्यश्च संवृत्तः ॥
   Divy. पृ. 174 पं. 24 (MRI)
2. Ms. शूर्वसामन्तरासेनेषु ।
3. Ms. आत्मदीयैरत्नैः ; Tib. 268, 1.7 : bdag-gi-rgyu-mas.
4. Tib. 271 a, 1.1 : lo-ma-par-yat-mi-hgyur-bas.
5. See Divy.. न वायुधातावपि तूपात्तेष्वेव स्कन्धधात्वायतनेषु कर्माणि कृतान्युपचितानि विपच्यन्ते शुभान्यशुभानि च ।
   न प्रणश्यन्ति कर्माणि अपि कल्पशतैरपि ।
   सामग्रीं प्राप्य कालं च फलन्ति खलु देहिनाम् ॥१६॥
   Divy. पृ. 33 पं. 5-8 (MRI)
6. The common word is शलाकाम्
7. Tib. 271 b, 1.6 : dge-slon-gñis-gis-ma-tshan-pas.
8. Tib. 272 b, 1.5 : ḥdis-shes-bar-mi-ḥgyur-baḥi-gnas-gan-yin-pa-yod.
9. Cf. Digh N— राजा आनन्द महासुदस्सनो सत्तहि रतनेहि समन्नागतो अहोसि चतूहि च इद्धीहि । कतमेहि सत्तहि ? इधानन्द, रञ्ञो महासुदस्सनस्स तदहुपोसथे पन्नरसे सीसंन्हातस्स उपोसथिकस्स उपरिपासादवरगतस्स दिब्बं चक्करतनं पातुरहोसि सहस्सारं सनेमिकं सनाभिकं सब्बाकारपरिपूरम् । दिस्वा रञ्ञो महासुदस्सनस्स-एतदहोसि—'सुतं खो पनेतं—यस्स रञ्ञो खत्तियस्स मुद्धावसित्तस्स तदहुपोसथे पन्नरसे सीसंन्हातस्स उपोसथिकस्स उपरिपासादवरगतस्स दिब्बं चक्करतनं पातुभवति सहस्सारं सनेमिकं सनाभिकं सब्बाकारपरिपूरं, सो होति राजा चक्कवत्तीति । यस्सं नु खो अहं राजा चक्कवत्ती'ति ।
   Dig N पृ. 132 (NNM) ; GM, 25-32

&

Page	Line	Word
27	4	विपच्चारिणो[1]
,,	7	°न्वावृतम्[2]
,,	16	°स्थात्[3]
,,	22	°द्मकम्[4]
,,	24	सर्व°[5]
28	6	जवनो°[6]
,,	7	सकृद्[7]
29	3	उत्पलगन्धः[8]
,,	15	क्षीण°[9]
,,	18	स्त्रीरत्नम्[10]

ललितविस्तर — तद्यथा—चक्ररत्नं हस्तिरत्नमश्वरत्नं स्त्रीरत्नं मणिरत्नं गृहपतिरत्नं परिणायकरत्नमेव सप्तमम् ।

कथं रूपेण राजा चक्रवर्ती चक्ररत्नेन समन्वागतो भवति ? इह राज्ञः क्षत्रियस्य मूर्धाभिषिक्तस्य तदेव पोषधेयं च पञ्चदश्यां शिरः स्नातस्योपवासोषितस्योपरिप्रासादतलगतस्य स्त्र्यागारपरिवृतस्य पूर्वस्यां दिशि दिव्यं चक्ररत्नं प्रादुर्भवति । सहस्रारं सनेमिकं सनाभिकं…… ।

LV पृ. 11 पं. 13-19 (MRI) ;

Divy — तद्यथा—चक्ररत्नं हस्तिरत्नमश्वरत्नं मणिरत्नं परिणायकरत्नं स्त्रीरत्नं…… ।

Divy पृ. 131 पं. 5-10 (MRI) ;

Tib. 273 a, 1.4 : makhan-bzos-ma-byas-pa. = श्र+कर्मारकृतम् ।

1. Tib 274 a, 1.1 : ḥdren-mar-spyod-pa-shig-yod-na. khyed-kyis-de-yul-ḥkhor-du-ma-bshag-śig-de-lta-na - khyod-cag-kho-boḥi-bkaḥ-bshin-byed-pa-yin.
2. Tib. 274 a, 1.4 : byaṅ-phyogsu-sṅon-gyi.
3. Tib. 274 b, 1.4 : dkor-khaṅ-gi-steṅ-du-srog-śiṅ-btsugs-pa - bshin-du-gnaso.
4. Tib. 275 a, 1.1 : glaṅ-po-ḥdul-spyod-mkhan-mkhas-pa.
5. Tib. 275 a, 1.3 : bslab-pa-thams-cad.
6. Tib. 275 b, 1.2-3 : mgo-gnag-ciṅ-rdog-ḥjug-sṅug-pa.
7. Ibid. myur-du.
8. Tib. 277 a, 1.1 : kha nas-ni-yud-pa-la-sṅon-poḥi-dri-hbyuṅ-ṅo.
9. Tib. 277 b, 1.4 : ma-legs-pa-shig-byas-te
10. Ms. भगवान् संलक्षयति । यः कश्चिदादीनवो भिक्षवः पटतोप्लतिकं प्रावृत्यान्तर्गृहं गच्छति । तस्मान्न भिक्षुणा पटप्लोत्यं प्रावृत्यान्तर्गृहं गन्तव्यम् । गच्छति सातिसारो भवति । GM, 32-38

Page	Line	Word
29	22	इति[1]
”	23	विक्लवः[2]
30	2	यवाना[3]
”	10	प्रहरामि[4]
”	14	शाले[5]
31	20	आरोग्ययति[6]
”	21	भव[7]
32	6	व्यवस्थितः[8]
”	7	तथ्यम्[9]
”	7	ते[10]
”	10	हानिः[11]
32	18	छर्दयित्वा[12]

1. Tib. 278 a, 1.1 ; ḥkhor-du-gyur-cig.
2. Ibid. 1.2 : mug-nas.
3. Tib. 278 a, 1.2 : tshe-daṅ-ldan-pa-kun-dgaḥ-bo-la-byin-nas. tshe-daṅ-ldan-pa-kun-dgaḥ-bos-bzaḥ-bar-brtsamso.
4. Tib. 279 a, 1.3 : rgal-bar-byaḥo.
5. Ibid, 1.6 : ḥbras-sa-lu-sog-mahi-sbu-bur-smin-pa.
6. Cf. Divy…बिम्बिसारमेतदवोचत्—भगवांस्ते महाराज आरोग्ययति, कथयति च—अनुप्रयच्छ महाराज सुभद्रस्य गृहपतेर्ज्योतिष्कं कुमारम् ।

   Divy. पृ. 169 पं. 13-14 (MRI)

   See also आरोग्यमित्युक्ता आयुष्मानानन्दः प्रक्रान्तः ।

   Divy. पृ. 169 पं. 17 (MRI)

7. Cf. Divy कुत एतत् ? सर्वथा अवलोकिता भवन्तः, अपश्चिमं वो दर्शनम्, गच्छाम इति ।

   Divy, पृ. 79 पं. 17 (MRI)

8. Tib. 282a, 1.5 : ḥdul-ba-gshi. bam-po-so-brgyad-pa.
9. Tib. 282a, 1.6 : bden-te.
10. Ms. त्वं
11. Cf. Divy …ते प्रकृते प्रतिकाङ्क्षितव्या कुशलं धर्माणां न हानिः । अथ प्रकृतिर्भिक्षुणी…

    Divy. पृ. 617-18, Tib. 282b,11. 2-5.

12. Cf. Divy—यदि सुभद्रो गृहपतिज्योतिष्कं कुमारं न लभते, स्थानमेतद्विद्यते यदुष्णं शोणितं छर्दयित्वा कालं करिष्यतीति ।

    Divy पृ. 169 पं. 10-12, GM, 38-44

Page	Line	Word
33	1	°दीनवो[1]
”	3	°भिक्षुणा[2]
”	15	त्रैमासीम्[3]
”	17	भिक्षवः[4]
”	19	सत्त्वार्थे[5]
34	5	दर्शितः[6]
”	13	ह्रूयूनानि[7]
35	6	°पूतीभावं[8]
”	10, 11	संसदनम्[9]
”	11	उत्सदनम्[10]
”	11	आवर्त्तग्राहः[11]
”	20	तपेन वा[12]
”	21	आवर्तग्राहः[13]
”	22	°चारः[14]
38	21	°कुशलः[15]
39	16	°मारब्धः[16]

1. Tib. 283 b, 1.7 : ñes-dmigs-gaṅ-ci-byuṅ-ba-de-ni.
2. Tib. 284 a, 1.1 : dge-sloṅ-rgan-shugs.
3. Tib. 284 b, 1.4-5 : The Tib. translation gives here the extract from the VAIRAMBHASŪTRA in extenso. GM, 45
4. Tib. 284 b, 1.5.
5. Tib. 285 b, 1.7 : bskal-pa-graṅs-ma-mchis-pa-gsum-du-sems-can.
6. Tib. 286 b, 1.7 : de-dag-draṅ-poḥi-raṅ-bshin-yin-pas-bstan-pa-daṅ.
7. Ms. न्यूनानि
8. Tib. 288 b, 1.1 : Khoṅ-rul-par-ma-gyur-na.
9. Tib. 288 b, 1.4 : thogs-pa.
10. Ibid. 11, 5 : skam-la-byuṅ-ba.
11. Tib. 288 b, 1.5 : Kloṅ-du-nub-pa-ni-ci-lags.
12. Tib. 289 a, 1.5 : dkaḥ-thub-bam.
13. Ibid. bdag-lḥa-ḥam. lḥa-gaṅ-yaṅ-ruṅ-ba-shig-tu-gyur-cig.
14. Cf. Mvy 277. 15-17.
15. Cf. Divy—इमा भिक्षुण्यस्त्रिपिटा धार्मकथिका युक्तमुक्तप्रतिभानाः, स किल किमासामववदिष्यतीति ?

Divy पृ. 433 पं. 2-3 (MRI)

16. Tib. 295 a, 1. 5 : yid-la-bya-ba-goms-par. GM, 44-53

Page	Line	Word
40	5	प्रतिपन्ना:[1]
”	6	°श्च्युत:[2]
”	13	साक्षात्कृतम्[3]
41	11	°पङ्कजानि[4]
”	26	ऋषिवदने[5]
42	1	°भिक्षणं[6]
”	2	°याचका[7]
”	14	°रावृत्य[8]
”	16	श्रोष्यन्ति[9]
43	22	सन्ति[10]...
”	25	निरर्गलम्[11]
”	27	°चामेन[12]
45	1	°त्विति[13]
”	2	°धातेति[14]

1. Tib. 296 a, 1. 4 : kha-zas-bcad-pa-daṅ.
2. Ibid. dud-ḥgroḥi-skye-gnasu-soṅ-ba-rnams-ni-meḥi-śas-che-bas.
3. Cf. Divy...भगवतश्च शासने प्रव्रज्य सर्वक्लेशप्रहाणादर्हत्त्वं साक्षात्कृतम् ?

   Divy पृ. 302 पं. 22-23 (MRI)

4. Tib. 298 a, 1. 7 : shiṅ-rnaṅ-sa-lu-ku-mu da-daṅ-utpal-skrun.
5. Tib. 299 a, 1. 4 : draṅ-sroṅ-smra-ba.
6. Ibid. 1. 5 : dad-pa-las-pslaṅs-nas.
7. Ibid. 1. 7 : dad-pa-ḥdri-baḥi-dge-sloṅ.
8. Tib. 300 a, 1. 2 : ceḥi-slad-du-gyas-phrogs-nas-chu-bo-gaṅga-la-gzigs-par-mrdz.
9. Tib. 300 a, 1. 4 : marks here=ḥdul-ba-gshi. bam-po-so-dgu-pa.
10. See Tib. 302 a, 1. 4 :
11. Tib. 302 a, 1. 7 : gtan-pa-med-pa.
12. Tib. 302 b, 1. 1 : ḥbras-khu.
13. Tib. 303 b, 1. 5 : 'a-las-nu.
14. Cf. Divy एकैका कथयति—मां धय मां धय। मूर्धतो जातो मूर्धात इति संज्ञा संवृत्ता। मां धय मां धय मान्धात इति संज्ञा संवृत्ता। अन्ये कथयन्ति—केचिन्मान्धात इति संजानीते।

    Divy पृ० 130 पं० 20-22. GM, 58-67

Page	Line	Word
45	17	…संवृत्ता[1]
,,	24	कल्पताम्[2]
,,	29	पेयाम्[3]
47	1	°कीर्णः[4]
,,	3	°दर्शनम्[5]
,,	12	संवृत्ताः[6]
,,	16	गताः[7]
48	12	तत्र[8]
,,	20	कृतम्[9]
,,	22	एष[10]
49	6	द्रष्टुकामाः[11]

---

1. Cf. Divy स्वयमागतं स्वयमागतं साकेतसाकेतमिति संज्ञा संवृत्ता ।
Divy पृ० 131 प० 2 (MRI)
2. Tib. 305 a, 1. 3 : ruṅ-ba = योग्यता ।
3. Ms. पी०
4. See Tib. 306 b, 1. 5
5. See Page 45 Line 25.
6. See Divy एहीति चोक्ता हि तथागतेन मुण्डाश्च संघाटिपरीतदेहाः ।
सद्यः प्रशान्तेन्द्रिया एव तस्थुर्नैव स्थिता बुद्धमनोरथेन ॥ १५
तैर्युज्यमानैर्घटमानैर्व्यायच्छमानैरिदमेव पञ्चगण्डकं पूर्ववत् यावदभिवाद्याश्च संवृत्ताः ।
Divy पृ. 29-30 पं. 29 (MRI)
7. See Page 40 Line 10-13.
8. The Divy पृ. 47, पं. 30-32 & पृ. 48 49, 50 (MRI) should have separated this portion of the story from the preceding one and named it as तोयिकामहावदानम् instead of tagging it on to इन्द्रनामब्राह्मणावदानम्—GM, 73
9. Cf. Divy एवं न कर्मपरिहाणिर्न पुण्यपरिहाणिरिति । तेन यथागृहीतयैव प्रतोदयष्ट्या तत्रस्थेनैवाभिवादनं कृतम्—अभिवादये बुद्धं भगवन्तमिति ।
Divy पृ. 48 पं. 5-6 (MRI)
10. Cf. Divy भवक्षयकरः क्षणः । एष ब्राह्मणः ।
Divy पृ. 48 पं. 7 (MRI)

Tib. 309 b, 1. 3 : bram-ze-ḥdis-ñes-te.

11. Tib. 310 a, 1. 5-7 : enlarges this portion by adding the passage धर्मता खलु etc. See Divy पृ. 38 पं. 17. GM, 68-75

Page	Line	Word
49	20	विद्वान्[1]
”	22	तु[2]
50	3	°पेटा[3]
51	15	संवृत्ता[4]
52	14	संपन्नः[5]
53	1	°रिष्टात्[6]
”	12	चीवरकम्[7]
”	13	°शिरस्कः[8]
”	20	°हर्तुं[9]
”	23	आवृढो[10]
”	24	करोमि[11]
54	10	तूष्णीम्[12]

1. Cf. Divy शतं सहस्राणि सुवर्णनिष्का जाम्बूनदा नास्य समा भवन्ति ।
यो बुद्धचैत्येषु प्रसन्नचित्तः पदाविहारं प्रकरोति विद्वान् ॥ १ ॥
Divy पृ. 49 पं. 1-4 (MRI)

2. Cf. Divya. अन्यत्र for अस्य तु
Divy पृ. 49 पं. 6 (MRI)

3. Tib. 312 a, 1. 2 : gser-gi-sgrom.
4. Divya पृ. 50 ends here. इन्द्रनामब्राह्मणावदानम् and commences नगरावलम्बिकावदानम्—GM, 79
See above Page 48 Line 13.
5. Tib. 315. 1.6.
6. Tib. 316 a, 1.4 : marks here = ḥdul-ba-gshi-bam-po-bshi-bacu-pa.
7. Tib. 316 b, 1.3 : bkren-pḥi-srd-du-śag-śig-cu-ḥdug-par-lḥṅ-lḥoṅ-rdol-pa.
8. Divy अवचीरविचीरकं काकाभिलीनकं नातिपरमरूपं कुविन्दं चात्मानमभिनिर्मायोद्बद्ध-शिरस्कः ।
Divy पृ. 52 पं. 31-32 (MRI)
9. See. Divy पृ. 52 पं. 31-32 (MRI)
10. Cf. Pali abbūḷha.—GM, 83
11. Ms. दुःखितजनस्याहं करोमि ।
12. Cf. Divy एकान्तनिषण्णं राजानं प्रसेनजितं कौशलं भगवान् धर्म्यया कथया संदर्शयति समादापयति समुत्तेजयति संप्रहर्षयति, अनेकपर्यायेण धर्म्यया कथया संदर्श्य समादाप्य समुत्तेज्य संप्रहर्ष्य तूष्णीम् ।
Divy. पृ. 53 पं. 25-27. GM, 76-84

Page	Line	Word
54	18	°मल्लको[1]
55	19	इति[2]
57	10	जातः[3]
"	11	°मल्लकेन[4]
"	12	श्रुतः[5]
"	25	°येयमिति[6]
58	8	°स्यतीति[7]
"	21	°वेदनीया[8]
"	23, 27	°प्रार्थयिता[9]

1. Divy....खादनीयभोजनीयेन स्वहस्तं संतर्पयति संप्रवारयति। अन्यतमश्च क्रोडमल्लको वृद्धान्ते चित्तमभिप्रसादयंस्तिष्ठति—
Divy. पृ. 54 पं. 5-6 (MRI)

2. See Tib. 320 a, 1. 1-2.

3. Cf. Divy. एकैकश्च भिक्षुः शतसहस्रेण वस्त्रेणाच्छादितः। तैलस्य च कुम्भकोटिं समुदानीय दीपमाला अभ्युद्यतो दातुम्। तत्र भक्ते पूजायां च महान् कोलाहलो जातः।
Divy. पृ. 56 पं. 16-18 (MRI)

4. Tib. 322 b, 1. 6 : rdzḥi-chhag-dum.

5. Cf. Divy. यावदन्यतमा नगरावलम्बिका अतीव दुःखिता। तया क्रोडमल्लकेन भिक्षामटन्त्या उच्चशब्दः श्रुतः।
Divy. पृ. 56 पं. 18-19 (MRI)

6. See Tib. 323 b, 1. 3.

7. Here ends नगरावलम्बिकावदानम्—GM, 91
Sec Divy शारिपुत्रमौद्गल्यायनौ तस्याग्रयुगं भद्रयुगम्, आनन्दो भिक्षुरुपासकः, शुद्धोदनः पिता, महामाया माता, कपिलवस्तु नगरम्, राहुलभद्रः कुमारः पुत्रः। सापि धातु विभागं कृत्वा परिनिर्वास्यतीति ॥
इदमवोचद्भगवान्। आत्तमनसस्ते च भिक्षवो भगवतो भाषितमभ्यनन्दन् ॥
Divy पृ. 57 पं. 9-12 (MRI)

8. Cf. Divy. श्रमणो गौतम एवमाह—गम्भीरो मे धर्मो गम्भीरावभासो दुर्दृशो दुरनुबोधोऽतर्कोऽतर्कावचरः, सूक्ष्मो निपुणपण्डितविज्ञवेदनीयः।
Divy. पृ. 432 पं. 17-18 (MRI)

9. प्रार्थयिता is used for प्रार्थयता in several places. GM, 84-92

Page	Line	Word
59	2	भाषिष्ये[1]
,,	6	°नासो[2]
,,	12	षट् शक्राश्च्युता:[3]
,,	19	°वस्थित:[4]
,,	20	°च्युता:[5]
,,	22	युगन्धरे च[6]
,,	26	स्तम्भितम्[7]
60	2	वक्रा:[8]

1. Tib. 326-327 ai nserts here an अन्तरोद्दान:–ṅa-las-nu-daṅ-legs-mthoṅ-che. dus-dpog-ku-śa-gdol-pa-daṅ. lḥa-chen-po-daṅ-mu-khyud-rgyal. me-loṅ-gdoṅ-daṅ-nor-bzaṅs. daṅ. thams-cad-sgrol-daṅ-ḥdum-byedo.
2. See Divy···गौर: कनकवर्णश्छत्राकारशिरा: प्रलम्बबाहुर्विस्तीर्णविशालललाट: संगतभ्रूस्तुङ्गनासो ··· ।

   Divy. पृ. 2 पं० 2-4 (MRI) & also

   Divy···गौर: कनकवर्णश्छत्राकारशिरा: प्रलम्बबाहुर्विस्तीर्णललाट: संगतभ्रूस्तुङ्गनास: ।

   Divy. पृ. 35 पं. 16-17 (MRI)
3. In our ms. as also in the printed edition of Divy, शक्रा has been misread as चक्रा the Tib. rendering of this word is "brgya-byin" which lit. means शतक्रतु i. e. शक्र or इन्द्र । The word is शक्र and not चक्र is made clear in the Divy. पृ. 139 (MRI) ; GM, 93
4. This text omits all the stories relating to Māndhātā's supernatural exploits, e. g. raining of grains, cotton, yarn, cloth, and gold. See Divy. पृ. 131 (MRI) Tib gives the stories in full and follows the Divy. literally. GM, 94
5. Tib. 331 a, 1. 7 : brgya-byin-drug-śi-ḥphos-pa.

   Tib. corresponds to Divy. from पृ. 132 पं. 20-32 to पृ. 133 पं. 1-4 (MRI) ; GM, 94
6. For the full text see Divy. from पृ. 132 पं. 20 to पृ. 134 पं. 10.(MRI)
7. Divya तेन गृहोदकस्याञ्जलि: क्षिप्त: । विष्कम्भितं भटबलाग्रम् ।

   Divy. पृ० 134 पं० 23 (MRI) ; GM, 94
8. Cf. Divy गच्छथ ब्राह्मण्यकोयं नैतत् सर्वत्र सिध्यति ।

   मूर्धाता नृपतिर्ह्येषो नैते वैशालिका बक्रा: ।।

   Divy. पृ. 134 पं. 25-26 (MRI);

   Tib. 335-336 b, 1.1. GM, 62-64

Page	Line	Word
60	7	°कृता:[1]
61	9	भाषते[2]
„	13	इति[3]
„	16	°मात्रकम्[4]
„	19	°र्द्धिभि:[5]
62	9	°ज्ञानाम्[6]
„	10	°निपाते[7]
„	28	कथयति[8]
63	12	जनयते[9]
64	28	दास्यथ[10]
65	1	इति[11]
66	2	°पूरितम्[12]
„	12	गवेडका:[13]

1. From the Tibetan version it appears that this text skipped over long passages here. GM, 95
2. Cf. Divy, पृ. 136 पं. 20 & पृ. 138 पं. 22-31 ; Tib. 344 a, 11. 4-7.
3. See Tib. 344 b, 1.3. ff. Divy. पृ. 138 omits these verses while this text passes over the prose portion given in the Divy. पृ. 138 and the Tibetan version 344-345—GM, 97
4. See Tib. 346 a, 1.1.
5. See Tib. 348 b, 1.1.
6. See Tib. 355 a, 1.6.
7. It will be observed from the page references in the Tibetan version that omissions have been made in this Ms. for the sake of abridgement—GR, 98
8. Tib. 359, 1.5
9. Tib. 360. 1.1. de-ni-sdag-pas-śe-sdaṅ-skye-bar-ḥgyuro.
10. Tib. 362 a, 1.5. sla-ra-ḥoṅs-na-byin-cig., See page 65-66
11. Tib. 352 a, 1.6 : spoṅ-byed-do.
12. Tib. 363, 1. 6.
13. Tib. 364 a, 1. 4 : gshon-na-dpuṅ-gi-tshogs-yan-lag-bshi-khyer-bhi-chu-brug-pa-gaṅ-yin-pa-de-lta-byuṅ-ṅo. GM, 95-105.

Page	Line	Word
66	26	धातुगोत्राः[1]
67	5	°भूतम्[2]
70	22	परिचारयेति[3]
”	23	यथा[4]
”	24	यत्[5]
72	14	ग्रामान्ते[6]
73	11	कलपाल्याः[7]
”	26	°त्तिरेति[8]
74	5	°कुमारी[9]
75	6	°राट्[10]
77	2	वदन्ति[11]
”	9	°चालश्च[12]
”	18	°निगडोपरोधैः[13]

1. Tib. 365 a, 1. 1 : gter-bshiḥi-ḥbyuṅ-kuṅs.
2. Tib. 366 a, 1. 5 : gaṅ-gis-skyes-bu-brgya-phrg-thibs-gshan-ciṅ. ser-sna-ṅgra-bor-gyur-pa-zil-gnan-nas.
3. Cf. NJ. Nimi was requested by Indra to share his throne with him—GM, 113
4. Tib. 374 a, 1. 3 : ji-ltar-snod-daṅ-śiṅ-rta-dag. bñas-pa-re-śig-dus-yin-ltar.
5. Jat. IV, p. 358 ; VI, p. 127 ;

   यथा याचितकं यानं यथा याचितकं धनम् ।

   एवं सम्पदं एवेतं यं परतो दानपच्चया ।। Tib. 375 b, 1. 4.
6. Tib. 376 b, 1. 1 : stor-khuṅ-gi-mthaḥ = Ditch.
7. Tib. 377 b, 1. 2 : chaṅ-ḥtshoṅ-ma.
8. Tib. 378 a, 1. 4 : phyogs-gshan-du-ni-skad-gshan-ḥbyin-pa.
9. Tib. 378 b, 1. 1 : bag-sar-gshon-nu-ma.
10. Tib. 379 b, 1. 4 : groṅ-gi-bdag-phor-gyur-na. = ग्रामपतिः
11. See Page 67 Line 3—8.
12. Cf. Divy ···अनुत्तरा सम्यक्संबोधिर्नाराधिता, तच्छ्रूयताम् । भूतपूर्वं महाराज पाञ्चालविषये राजानौ बभूवतुः, उत्तरपाञ्चालो दक्षिणपाञ्चालश्च ।

    Divy. पृ. 283 पं. 2-3 (MRI)
13. Cf. Divy···नित्यं दण्डेन घातनधारणबन्धनहडिनिगडोपरोधेन राष्ट्रनिवासिनां त्रासयति ।

    Divy. पृ, 283 पं. 12-13 (MRI)

    Tib. 383 a, 1. 1 : hchiṅ-ba-daṅ. su-mi-ḥdod-daṅ. khoṅ-sgril-daṅ. GM, 106-124

Page	Line	Word
77	22	°भग्नानि[1]
78	29	°कादय:[2]
79	12	°पह्वियेे[3]
,,	13	°खन्य[4]
,,	18	मृतेऽहं[5]
80	5	°पदम्[6]
81	14	°जात:[7]
,,	17	°त्विति[8]
82	8	°न्यस्त:[9]
,,	10	°वसताम्[10]

1. Ibid., 1.6 : shig-ral-du-gyur-pa.
2. Tib. 385 a, 1.7f.
3. Cf. Divy…अहमेवासौ नाग:। दक्षिणपाञ्चालवैषयिकेनाहितुण्डिकेनापहृत्य नीयेत।
Divy. पृ. 284 पं. 31-32 (MRI)
4. Ibid : खदिरशलाकान्
5. Cf. Divy…यद्यसौ मन्त्राननुपसंहृत्य प्राणैर्वियोक्ष्यते, मृतं तेऽहं यावज्जीवं मन्त्रपाशबद्धः स्यामिति।
Divy. पृ. 285 पं. 5-6 (MRI)
6. Cf. Divy. 285 which omits a few lines here—GM, 129
7. Tib, 389 a, 1. 7 : kho-bo-daṅ-ḥthun-par-skye-shiṅ-mi-mthun-par-mi-skye-ba-daṅ.
8. Tib. 389 b, 1.2 : bsod-nams-dag-byas-nas-ḥdi-de-gñis-gaṅ-du-skyes-pa-der-ḥgro-shiṅ-rjesu-ḥgro-bar-gyur-cig-ces-miṅ-gis-yon-bsño-ba-byed-par-gyur-cig-ces-ched-du-brjod-pa-brjod-par-byed-do.
9. Tib. 391 a, 1.2. Divy. पृ. 287 पं. 10 enumerates the subjects thus : लिप्यामुपन्यस्त: संख्यायां गणनायां मुद्रायामुद्धारे न्यासे निक्षेपे वस्तुपरीक्षायां कुमारपरीक्षायां कुमारिकापरीक्षायां दारुपरीक्षायां रत्नपरीक्षायां वस्त्रपरीक्षायाम्।
10. Cf. Divya स यानि तानि भवन्ति राज्ञां क्षत्रियाणां मूर्धाभिषिक्तानां जनपदैश्वर्यमनुप्राप्तानां महान्तं पृथिवीमण्डलमभिनिर्जित्याध्यावसतां पृथग्भवन्ति शिल्पस्थानकर्मस्थानानि, तद्यथा—हस्तिग्रीवायामश्वपृष्ठे रथेत्सरौ धनुषि अपयाने निर्याणेऽङ्कुशग्रहे पाशग्रहे छेद्ये भेद्ये मुष्टिबन्धे शिखाबन्धे पदबन्धे दूरवेधे शब्दवेधे मर्मवेधेऽक्षुण्णवेधे दृढप्रहारितायाम्। पञ्चस्थानेषु कृतावी संवृत्तः।
Divy. पृ. 287 पं. 12-16. GM, 124-133

Page	Line	Word
83	6	कृतो[1]
”	20	°न्यायेन[2]
”	24	°स्तनीम°[3]
”	27	°मध्याम्°[4]
84	1	संहित°[5]
”	3	छातोदरीम्°[6]
”	3	°वर्णाम्[7]
”	12	विद्धः[8]
”	17	जनपदाद्[9]
”	25	विरुद्धः[10]
85	10	प्रविशतीति[11]
”	16	गच्छामि[12]

1. Divy तया अमोघपाशश्रितया ह्रदे महाह्तनादः कृतो भीषणश्च शब्दो निश्चारितः,
Divy. पृ. 288 पं. 6-7 (MRI)

Tib. 392 a, 1.4 : mchoṅ-rgal-shiṅ.

2. Tib. 392 b, 1.5 : skyes-kyi-tshul-du.
3. Tib. 393 a, 1.1-2 : nu-ma-gser-gyi-bum-daṅ-ba. ru-sbal-ltar-rgys-śiṅ-rlo-ba-daṅ-mkhrṅ-mkhregs-pas-śin-tu-legs - par-zlum-pa-ltem-pa.
4. Tib. 393 a, 1.4-5 : lto-gñer-ma-zab-mo-gsum-daṅ-ldan-shiṅ-yid-tsam-rñoṅ-ba.
5. Tib. 393 a, 1. 6 : nor-bu-ma ˙-paḥi-mgo-rgyn-daṅ.
6. Tib. 393 b, 1. 1 : lto-phyṅ-ṅe-ba.
7. Tib. 393 b, 1. 1 : mdog-gser-btso-ma-ltar-bzaṅ-ba-mthoṅ.
8. Tib. 393 b, 1. 7 : marks here : ḥdul-ba-gshi-bam-po-she-lṅa-pa.
9. Divy····यावदपरेण समयेन जेतवनाद् द्वौ ब्राह्मणौ अभ्यागतौ।
Divy. पृ, 289 पं. 11 (MRI)
10. Tib. 394 b, 1.2.
11. Divy···निर्गतः कुमारोऽन्तःपुरात् प्रेषयितव्यो यथा मनोहरायाः सकाशं न प्रतिवसतीति।
Divy. पृ. 289 पं. 29-30 (MRI)
12. Divy. पृ. 151 inserts here the following stanza :

दुहिता शत्रुकल्पस्य किन्नरेन्द्रस्य मानिनी।
पात्या विरहशोकार्ता मह्वात्सल्यधिया त्वया॥ GM, 135-139.

Page	Line	Word
86	8	भविष्यथेति[1]
"	10	°केभ्यों[2]
"	13	गृहीता:[3]
"	28	°मेदसा[4]
87	8	मनोहराम्[5]
88	8	कूजको[6]
"	9	जलपथ:[7]
"	"	अधुनान:[8]
"	12	हन्तव्य:[9]
"	14	किरीटकम्[10]

1. Tib. 396 b, l. 3 : thams-cad-rmeg-med-par-ḥgyuro.
2. Tib. 396 b, l. 3 : rgyl-poḥi-sho-śas-ḥtsho-rnams-kyis.
3. Tib. 396 b, l. 5 : dpya-thaṅ-bcad.
4. Divy····ततश्चतुर्भिर्ब्राह्मणैर्वेदवेदाङ्गपारगैर्देवस्य पादयोर्जिह्वया निर्लेढव्यम्, किन्नरवसय च धूपो देय: ।

   Divy. पृ. 291 पं. 12-13 (MRI)
5. Tib. 397 b, 3-4 :
   rgyl-po-bdag-ñid-brtan-gyur-nas.
   gshon-nu-blo-ldan-de-la-ni.
   gshan-shig-stsal-bar-spyod-graṅ-gis.
   yid-ḥphrog-ḥdi-shi-dgum-par-mdzod.
6. Ms. & Divy कुलको
7. Tib. 399 a, l. 1 : de-nas-lam-chu-sgra-can-daṅ.
8. Tib. 399 a, l. 2 : mi-gyo-ba-daṅ = अचल ।
   Ms. अवेवाण: & Divy. अघोवाण: ।
9. Ms. सिंहक: instead of मेण्ढक: ।
   Tib. 399 a, l. 4 : lug-lta-bu-daṅ. skyes-bu-srin-po-ser-skyḥi-gzugs-can-dag-kyaṅ-gshom-par-bgyiḥo. phug-na-sbrul-kha-chuḥi-rgyun-chen-poḥi-śugs-rgyug-pa-shig-mchis-te. de-ni-sho-śas-gshom-par-bgyiḥo.
10. Ms. अरान्तरगता नाभी यत्र पश्येत् तत्र किरीट: ।
    Cf, Divy. पृ. 292 पं. 20-21 (MRI). This line has been changed in the light of the Tib. rendering. यथा :—
    अरान्तरगतां नाभीं यत्र पश्येत्तत्र किटिभकश्च । GM, 140-145.

Page	Line	Word
88	19	ताडयित्वा[1]
”	21	कीलम्[2]
”	23	°राक्षसः[3]
”	24	कृत्वा[4]
89	3	धैर्यकरणम्[5]
”	12	चित्रकः[6]
90	21	निवर्तते[7]
”	25	उत्कुशप्राणी[8]
91	27	°नामधेया[9]
92	17	माम्[10]
”	22	सुधा[11]
93	2	हन्तव्यः[12]

1. Divy पृ. 292 पं० 25-26 (MRI.) :—
   आयसौ पुरुषौ दृष्ट्वा शस्त्रपाणी महाभयौ ।
   तयोरेकं पादयित्वा (पीड़यित्वा ?) मार्गं प्रतिलप्स्यसे ॥१०॥
2. Ibid. कीलकम्
3. See Tib. 399 b, 1. 1.
4. Tib. 399 b, 1. 2 : gshu-bkaṅ-ste.
5. Tib. 399 b, 1. 4 : naṅ-ga-la-ni-brtan-par-bya.
6. Tib. 400 a, 1. 3 : sna-bo-(= Leader) bskos-lags-te.
   Divy देव, तव प्रसादात्कर्वटकः संनामितः, निपका गृहीताः, चिन्तकः स्थापितः ।
   Divy. पृ. 293 पं. 15 (MRI)
7. Gilgit ms. ends here ; the remaining portion has been taken from the Divy from पृ. 294 पं. 15 to पृ. 300 पं. 15—GM, 149
8. Divy. ···स्त्रियामवेक्ष्य (पेक्षा ?) वान् प्रतिबद्धचित्तः । स्त्रीपुरुष उत्क्रोशः, ऋणी, चौरसेनापतिः,
   Divy. पृ. 294 पं. 28 (MRI)
   Tib. 401 b, 1.5 : srog-chgs-ṅur-pa.
9. See Tib. 402 b, 1.4-5.
10. Divy. इदं ह्यवोचद्वचनं च सुभ्रूः कुमार तृष्णा त्वयि बाधते मे ।
    महच्च दुःखं वसतां वनेषु यातां रमां द्रक्ष्यसि निश्चयेन ॥
    Divy. पृ. 296 पं. 15-18 (MRI)
    Tib. 403 a, 1.5 : gśegs-par-gyur-na-ṅes-par bdag-mthoṅ-ṅo.
11. Tib. 403 b, 1.1 : śin-tu-ho-ma-ḥdzag-ces-bya-bḥi-sman-yod-de.
12. See Page 87 Line 25 & Page 88 Line 11. GM, 145-152.

Page	Line	Word
93	3	किरीटकम्[1]
"	4	चापमुक्तेन[2]
"	14	बलत°[3]
95	7	शूकरा:[4]
96	13	°क्रान्तया[5]
"	15	°नुप्राप्त:[6]
97	7	°च्छिन्न:[7]
"	28	मर्त्य:[8]
98	3	°वमाहु:[9]
"	15	भवति[0]
99	4	°पर्वते[11]
99	19	°निबद्ध:[12]
100	2	°मागतौ[13]
"	14	°न्तर्हित:[14]
"	26	प्रभिन्न:[15]
101	1	राजित:[16]
"	6	दर्शयिष्यामि[17]
"	12	°माप्तम्[18]

1. See Page 88 from Line 14 to 24—GM, 153
   Divy. अरान्तरगतां नाभीं यत्र पश्येत्तत्र किटिसकम्र ।
   Divy. पृ. 296 पं. 31 (MRI)
2. Ibid अयं मुक्तेन
3. Ibid बहव°
4. Tib. 406 a, 1.5 : phag-bdun.
5. Tib. 407 b, 1.2 : bag-yod-par-gyis-śig. = अप्रमादेन भवितव्यम् ।
6. Tib. 407 b, 1.4. See Tib. 407b. last word. Several leaves of the Gilgit Ms. corresponding to Tib. folios 408-506 are lost–GM, 159
7. Tib. 504 a, 1.2.
8. Tib. 505 a, 1.4 : dman-paḥi-chos-can-mini-de-gñi-ga. pha-rol-dag-tu-ḥdra-bar-ḥgro-bar-ḥgyur.
9. Tib. 505 a, 1.6.
10. Tib. 506 a, 1.1.
11. Tib. 506 b, 1.5 : snam-sbyr-ḥdrub-bo.
12. Tib. 507 b, 1.3.
13. Tib. 508 a, 1.6.
14. Tib. 509 a, 1.1.
15. Tib. 509 b, 1.2-3 : skyeṅs-par-byas-te.
16. Tib. 509 b, 1.4 : pham-par-byso.
17. Tib. 509 b, 1.7 : ḥtshal-to.
18. Tib. 509 a, 1.4. GM, 153-168

Page	Line	Word
101	17	कथयति[1]
102	4	आकृष्टा[2]
,,	11	°यताम्[3]
,,	18	उक्ता[4]
,,	19	लिखिता[5]
103	1	°दैरयत्[6]
104	5	°चैत्ये[7]
,,	14	°रजस्कैः[8]
,,	17	प्रयान्ति[9]
105	6	स्पृशे[10]
,,	11	आढ्ये[11]
,,	20	°वर्तकम्[12]
106	8	°मुत्तमाम्[13]
,,	19	°दारकः[14]
,,	24	नलघात्यया[15]
107	10	°पश्यं[16] चोक्ष°
108	27	°चर्यैव[17]
109	8	पुनर्भवः[18]
110	17	°दर्शनात्[19]
,,	24	संशयः[20]
112	3	°संवृतः[21]

1. Tib. 510 b, 1.1.
2. Tib. 511 a, 1.4 : mnan-pa.
3. Tib. 511 b, 1.2.
4. Ms. तेन तामुक्ता ।
5. Tib. 511 b, 1.7.
6. Tib. 512 b, 1.1.
7. Tib. 513 a, 1.4.
8. Tib. 513 b, 1.1.
9. Tib. 513 b, 1.2 : bsams-pa.
10. Tib. 514 a, 1.1 : btugs.
11. Tib. 514 a, 1.3 : phyug-po.
12. Tib. 514 a, 1.7.
13. Tib. 514 b, 1.7.
14. Tib. 515 a, 1.5 : tshoṅ-dpon-khyeḥu.
15. Tib. 515 b, 1.2 : ḥdam-bu-bcom-bshin.
16. Cf. SP, i, st. 39.
17. Tib. 517 a, 1.7 : lḥa-yi-yoṅs-spyad-nas.
18. Tib. 517 b, 1.4.
19. Tib. 519 a, 1.1 : phan-tshun-zla-ltas-ḥbaḥ-shig-gis.
20. Tib. 519 a, 1.3.
21. Tib. 520 a, 1.7. GM, 169-185

Page	Line	Word
112	15	व्रजे[1]
"	16	°गात्रः[2]
"	19	जुगुप्सितः[3]
"	23	°प्सितः[4]
113	5	°कम्पया[5]
"	18	°न्यहम्[6]
"	26	भवः[7]
114	4	दशमः[8]
"	22	°मेध्यस्य[9]
115	7	°नहम्[10]
"	20	निवासेन[11]
"	24	शैवल°[12]
116	5	विरोचितः[13]
118	9	°नार्थिकः[14]
119	1	°काश्यप°[15]
"	6	पुनः[16]
"	26	°स्पर्शम्[17]
120	4	°गारिकाम्[18]
"	23	राजधान्याम्[19]

1. Tib. 520 b, 1.5 :
2. Tib. 520 b, 1.5 : lus-rma-can.
3. Tib. 520 b, 1.6-7.
4. Tib. 521 a, 1.2.
5. Tib. 521 a, 1.6.
6. Tib. 521 b, 1.6.
7. Tib. 522 a, 1.3.
8. Tib. 522 a, 1.7 : puts here—
   sdom-ni-ḥod-sruṅ-śā-riḥi-bu-daṅ-ni.
   moḥu-dgal-bu-daṅ-mdzes-ldan-dan.
   sna-ma-gro-ḥin-ṅag-dbaṅ-daṅ.
   bsod-sñoms-legs-ḥoṅs-dgaḥ-yod-do—GM, 188
9. Tib. 523 a, 1.2 : Khog-pa-mi-gtsaṅ-bas-gaṅ-bḥi.
10. Tib. 523 b, 1.1.
11. Tib. 523 b, 1.7 : mtshan-cig-lon-nas.
12. Tib. dpal-skyed.
13. Tib. 524 a, 1.6.
14. Tib. 526 a, 1.5-6.
15. Tib. 526 b, 1. 1.
16. Tib. 527 a, 1. 3.
17. Tib. 527 b, 1. 6.
18. Tib. 528 a, 1. 1.
19. Tib. 528 b, 1. 5. GM, 185-199

Page	Line	Word
121	5	°नल्पकम्[1]
122	8	°राध्य[2]
”	15	°मनुत्तरः[3]
”	27	धारयम्[4]
123	5	°पदेष्वपि[5]
”	9	°पुद्गलः[6]
”	27	पुत्रक[7]
124	15	कुले[8]
125	7	मुनिः[9]
”	28	°विंशतिमः[10]
126	15	क्व · · ·[11]
”	25	चूड़ा[12]
127	21	माद्दशम्[13]
128	18	°शासने[14]
129	7	°तिमः[15]
”	8	किम्[16]
130	7	देहिनाम्[17]
”	21	कर्म[18]
”	27	अदक्षिण्यम्[19]
131	22, 23	परित्यक्तोऽयम्[20]
”	27	परावृत्य[21]

1. Tib. 529 a, 1. 2.
2. Tib. 529 b, 1. 3.
3. Tib. 530 a, 1. 7.
4. Tib. 530 b, 1. 6.
5. Tib. 531 a, 1. 1.
6. Tib. 531 a, 1. 5.
7. Tib. 531 b, 1. 7.
8. Tib. 532 b, 1. 2.
9. Tib. 533 a, 1. 4.
10. Tib. 534 a, 1. 1.
    Tib. 535 a, 1. 4.
11. Tib. 534 b, 1. 1.
12. Tib. 535 b, 1. 1.
13. Tib. 535 b, 1. 5.
14. Tib. 536 b, 1. 5.
15. Tib. 537 a, 1. 6. Several leaves after this are lost. The missing leaves correspond to Tib. 537 b to 560 b—GM, 209
16. Tib. 561 a, 1. 2.
17. See Page 25 Line 19.
18. Tib. Vol. kha ends here.
19. Tib. Vol. ga. leaf 2 a, 1. 4 : gsol-ka-ma-yan-bar-yan-ḥgyur.
20. Tib, Vol. ga. 3 b, 1. 7 : ṅas-spans-kyis.
21. Tib. 4 a, 1. 4 : slar-log-ste. GM, 198-215

Page	Line	Word
132	2	°ख्यातः[1]
,,	6	°भुक्तेति[2]
,,	25	°डिंग्याम्[3]
,,	26	°निकाये[4]
,,	27	समयेन[5]
,,	28	°तस्य[6]
133	4	मन्दाग्निना[7]
,,	11	त्रिरपि[8]
,,	14	खण्ड[9]

1. See Page 97 Line 4. 2. See Page 33 Line 20-21.
3. Tib. 5 b, 1. 4 : beḥi-bhi-ḍiṅ-ga-na.

Cf. Maj N—भूतपुब्बं, आनन्द, इमस्मिं पदेसे वेगळिङ्गं नाम गामनिगमो अहोसि इद्धो चेव फीतो च बहुजनो आकिण्णमनुस्सो। वेगळिङ्गं खो आनन्द, गामनिगमं कस्सपो भगवा अरहं सम्मासम्बुद्धो उपनिस्साय विहासि। इध सुदं, आनन्द, कस्सपस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स आरामो अहोसि। इध सुदं, आनन्द, कस्सपो भगवा अरहं सम्मासम्बुद्धो निसिन्नो भिक्खुसङ्घं ओवदति।

वेगळिङ्गे खो, आनन्द गामनिगमे घटिकारो नाम कुम्भकारो कस्सपस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स उपट्ठाको अहोसि अग्गुपट्ठाको। घटिकारस्स खो, आनन्द, कुम्भकारस्स जोतिपालो नाम माणवो सहायो अहोसि पियसहायो। अथ खो, आनन्द घटिकारो कुम्भकारो जोतिपालं माणवं आमन्तेसि—

Maj N. ii, P. 45 : Vebhaliṅgam.

4. In Tib. The full story is given in leaves 5b-14 b. See घटिकार सुत्त in the Maj N. (81)—GM, 217
5. See Tib. 14 b, 1. 3.
6. Ms. पुद्गलोऽवबोधितो न बोदितस्तस्य।
Tib. 14 b, 1. 3-4 : ṅas-gaṅ-zag-la-skur-gyi. byaṅ-chub-la-ma-yin-pa-gaṅ-yin-pa-deḥi-las-kyi. etc.
7. Tib. 14 b, 1. 6 : ḥkhru-baḥi-sñun. = diarrhoea.
8. Ms. तृरपि
9. After this a few leaves are missing. See Tib. 15 a, 1. 4. The story is ended in the usual way, viz, that Buddha was the physician and that for this sinful act of his, he suffered long in the hells, and at last even when he became Buddha he suffered from dysentry. The story is followed by two other similar GM, 216-218

Page	Line	Word
133	17	भाषते[1]
134	5	°जानीमहे[2]
"	18	वेति[3]
"	27	°पात्रः[4]
135	22	विभूतिम्[5]
136	5	करणीयम्[6]
"	15	प्रादुर्भूता[7]
"	27	इति[8]
138	16	इति[9]
139	2	इति[10]

stories about Buddha's past evil acts and his sufferings therefor.

In Tib. 17 a—23 a there is a number of verses dealing with Buddha's greatness ; the verses end with the words 'तथागत वर्ग' ।

Buddha returned from the Anavatapta lake to Nagarabindu in kosala and stopped at Siṃsāpavana (See Tib. 21 a).

—GM, 218

1. See Tib. 21 a, 1. 2.
2. Ms. °नीष्वम्
3. The corresponding story in the PMV is defferent :—

एकं समयं भगवा कोसलेसु चारिकं चरमानो महता भिक्खुसङ्घेन सद्धिं पञ्चमत्तेहि भिक्खुसतेहि येन सालवतिका तदवसरि । तेन खो पन समयेन लोहिच्चो ब्राह्मणो सालवतिकं अज्झावसति सत्तुस्सदं सतिणकट्ठोदकं साधञ्ञं राजभोग्गं रञ्ञा पसेनदिना कोसलेन दिन्नं, राजदायं, ब्रह्मदेय्यं । तेन खोपन समयेन लोहिच्चस्स ब्राह्मणस्स एव रूपं पापकं दिट्ठिगतं उप्पन्नं होति—"इध समणो वा ब्राह्मणो वा कुसलं धम्मं अधिगच्छेय्य । कुसलं धम्मं अधिगन्त्वा न परस्स आरोचेय्य—किञ्हि परो परस्स करिस्सति । सेय्यथापि नाम पुराणं बन्धनं छिन्दित्वा अञ्ञं नवं बन्धनं करेय्य एवं सम्पदमिदं पापकं लोभधम्मं वदामि— ...... ।

PMV Vol. I पृ. 191-194 (NNM).,—GM, 221

4. Tib. 23 b, 1.4.
5. Tib. 24 b, 1.7.
6. Teb. 25 b, 1.2.
7. Tib. 26 a, 1.3 : lha-dan-mi-rnams-kyi-gyan-babs-par-gyur-to.
8. Tib. 26 b, 1.7.
9. Tib. 29 b, 1.6 : deḥi-khyim-rdo-ba-re-re nas bkogs-te-gshig-go.
10. Tib. 30 b, 1.3. GM, 218-230

Page	Line	Word
139	19	प्रकान्तः[1]
140	3	°नुप्राप्तः[2]
"	10	°मारब्धः[3]
"	13	°द्धृतानि[4]
"	18	सत्यानि[5]
"	20	°पतयो[6]
141	6	°तंव्यम्[7]
"	15	अभिहितः[8]
"	18	पिबेति[9]
"	25	च[10]
142	6	माकोट्य[11]
"	27	वदामि[12]
"	28	निदानम्[13]

1. See Tib. 31 b, 1.4.
2. Tib. 32 b, 1.1.
3. Tib. 33 a, 1.1.
4. Tib. 33 a, 1.6.
5. See Tib. 33 b, 1.7.
   Fragments are reprodaced here without any emendation.
6. The following eight pages are mainly restorations from Tibetan as the leaf is in fragments GM, 233
7. Tib. 35 a, 1.2.
8. Tib. 35 b, 1.3.
9. Tib. 36 a, 1.1.
10. MVa—अथ खो भगवा एतस्मिं निदाने एतस्मिं पकरणे धम्मिं कथं कत्वा भिक्खू आमन्तेसि—"न, भिक्खवे, सम्मुति कप्पियभूमि परिभुञ्जितब्बा। यो परिभुञ्जेय्य, आपत्ति दुक्कटस्स। अनुजानामि, भिक्खवे, तिस्सो कप्पियभूमियो—उस्सावनन्तिकं गोनिसादिकं गहपतिंति।
    MVa pg. 254 (NNM)
11. Tib. 37 a, 1.1.
12. Cf. MVa—तेन खो पन समयेन रञ्ञो हत्थी मरन्ति। मनुस्सा दुब्भिक्खे हत्थिमंसं परिभुञ्जन्ति, भिक्खूनं पिण्डाय चरन्तानं हत्थिमंसं देन्ति। भिक्खू हत्थिमंसं परिभुञ्जन्ति। मनुस्सा उज्झायन्ति खिय्यन्ति विपाचेन्ति—"कथं हि नाम समणा सक्यपुत्तिया हत्थिमंसं परिभुञ्जिस्सन्ति। राजङ्गं हत्थी। स चे राजा जानेय्य, न नेसं अत्तमनो अस्सा" ति। भगवतो एतमत्थं आरोचेसुं। न, भिक्खवे, हत्थिमंसं परिभुञ्जितब्बं। यो परिभुञ्जेय्य, आपत्ति दुक्कटस्स ति। ....।
    MVa pg. 235-36 (NNM) ; & also pg. 252-253 (NNM)
13. Tib. 38 b, 1.1. GM, 231-237

Page	Line	Word
143	22	प्रक्रान्ताः[1]
"	26	करणीयमिति[2]
"	28	फलानि[3]
"	"	°न्येतानि[4]
144	12	निदानम्[5]
145	1	श्रावस्त्याम्[6]
"	2	मेण्ढको[7]
"	6	नकुलक[8]:
"	10	सा[9]
"	11	महापुण्या[10]

1. Tib. 39 b, 1.1.
2. Cf. MVa—अथ खो सीहो सेनापति बुद्धप्पमुखं भिक्खुसंघं पणीतेन खादनीयेन भोजनीयेन सहत्था सन्तप्पेत्वा सम्पवारेत्वा भगवन्तं भुत्ताविं ओनीतपत्तपाणिं एकमन्तं निसीदि। एकमन्तं निसिन्नं खो सीहं सेनापतिं भगवा धम्मिया कथाय सन्दस्सेत्वा समादपेत्वा समुत्तेजेत्वा सम्पहंसेत्वा उट्ठायासना पक्कामि। अथ खो भगवा एतस्मिं निदाने एतस्मिं पकरणे धम्मिं कथं कत्वा भिक्खू आमन्तेसि—"न भिक्खवे, जानं उद्दिस्स—कतं मंसं परिभुञ्जितब्बं। यो परिभुञ्जेय्य आपत्ति दुक्कटस्स। अनुजानामि, भिक्खवे, तिकोटिपरिसुद्धं मच्छमंसं—अदिट्ठं असुतं अपरिसङ्कितं" ति।
MVa पृ. 252-253 (NNM)
3. Cf. MVa—अथ खो भगवतो रहोगतस्स पटिसल्लीनस्स एवं चेतसो परिवितक्को उदपादि—"यानि तानि मया भिक्खूनं अनुञ्ञातानि दुब्भिक्खे दुस्सस्से दुल्लभपिण्डे अन्तो वुत्थं अन्तो पक्कं सामं पक्कं उग्गहितपटिग्गहितकं ततो नीहटं पुरेभत्तं पटिग्गहितं वनट्ठं पोक्खरट्ठं, अज्जा पि नु खो तानि भिक्खू परिभुञ्जन्ती" ति।
MVa पृ. 253 (NNM)
4. Tib. 39 b, 1.7.
5. Tib. 40 b, 1. 4.
6. The first three pages have been supplied from the Divy. Page 77 (MRI) & See Tib. 42 a, 1. 7.—GM, 241
7. Ibid.: lug-ces.
8. Tib. 42 b, 1. 3: snod.
9. Divy Page 77 (MRI) adds:—यदेकं वस्तु रक्षति तत् सप्तगुणं स्यात्।
10. Divy. inserts here these lines:—धर्मता खलु बुद्धानां भगवतां महाकारुणिकानां लोकानुग्रहप्रवृत्तानामेकारक्षाणां शमथविपश्यनाविहारिणां त्रिदमथवस्तुकुशलानां चतुरोघोत्तीर्णानां चतुर्ऋद्धिपादचरणतलसुप्रतिष्ठितानां चतुर्षु संग्रहवस्तुषु दीर्घरात्रकृतपरिचयानां पञ्चाङ्गविप्रहीणानां पञ्चगतिसमतिक्रान्तानां षडङ्गसमन्वागतानां षट्पारमितापरिपूर्णानां सप्तबोध्यङ्गकुसुमाढ्यानामष्टाङ्गमार्गदेशिकानां नवानुपूर्वसमापत्तिकुशलानां
GM, 238-241

Page	Line	Word
145	20	°र्हत्परिवारो[1]
,,	21	विदर्शितम्[2]

दशबलबलिनां दशदिक्समापूर्णयशसां दशशतवशवर्तिप्रतिविशिष्टानां त्री रात्रेस्त्रिर्दिवसस्य षट्कृत्वो रात्रिंदिवसस्य बुद्धचक्षुषा लोकं व्यवलोक्य ज्ञानदर्शनं प्रवर्तते—को हीयते, को वर्धते, कः कृच्छ्रप्राप्तः, कः संकटप्राप्तः, कः संबाधप्राप्तः, कः कृच्छ्रसंकटसंबाधप्राप्तः, कोऽपायनिम्नः, कोऽपायप्रवणः, कोऽपायप्राग्भारः, कमहमपायमार्गाद्व्युत्थाप्य स्वर्गफले मोक्षे च प्रतिष्ठापयेयम्, कस्य कामपङ्कनिमग्नस्य हस्तोद्धारमनुप्रदद्याम्, कमार्यधन-विरहितमार्यधनैश्वर्याधिपत्ये प्रतिष्ठापयामि, कस्यानवरोपितानि कुशलमूलान्यवरोपयेयम्, कस्यावरोपितानि परिपाचयेयम्, कस्य पक्वानि विमोचयेयम्, कस्याज्ञानतिमिरपटल-पर्यवनद्धनेत्रस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया चक्षुर्विशोधयेयम् ।

अप्येवातिक्रमेद्वेलां सागरो मकरालयः ।
न तु वैनेयवत्सानां बुद्धो वेलामतिक्रमेत् ॥

सर्वज्ञसंताननिवासिनी हि
कारुण्यधेनुर्मृगयत्यखिन्ना ।
वैनेयवत्सान् भवदुर्गनष्टान्
वत्सान्प्रणष्टानिव वत्सला गौः ॥

Divy. पृ. 77 पं. 13-30 (MRI)

1. Divy. inserts here these lines :— ··· मुक्तो मुक्तपरिवार आश्वस्त आश्वस्त-परिवारो विनीतो विनीतपरिवारोऽर्हन्नर्हत्परिवारो वीतरागो वीतरागपरिवारः प्रासादिकः प्रासादिकपरिवारः, वृषभ इव गोगणपरिवृतः, सिंह इव दंष्ट्रिगणपरिवारः, हंसराज इव हंसगणपरिवृतः, सुपर्ण इव पक्षिगणपरिवृतः, विप्र इव शिष्यगणपरिवृतः, सुवैद्य इवातुरगणपरिवृतः, शूर इव योधगणपरिवृतः, देशिक इवाध्वगणपरिवृतः, सार्थवाह इव वणिग्गणपरिवृतः, श्रेष्ठीव पौरजनपरिवृतः, कोट्टराज इव मन्त्रिगणपरिवृतः, चक्रवर्तीव पुत्रसहस्रपरिवृतः, चन्द्र इव नक्षत्रगणपरिवृतः, सूर्य इव रश्मिसहस्रपरिवृतः, धृतराष्ट्र इव गन्धर्वगणपरिवृतः, विरूढक इव कुम्भाण्डगणपरिवृतः विरूपाक्ष इव नागगण परिवृतः, धनद इव यक्षगणपरिवृतः, वेमचित्त्रिरिवासुरगणपरिवृतः शक्र इव त्रिदशगणपरिवृतः, ब्रह्मेव ब्रह्मकायिकपरिवृतः, स्तिमित इव जलनिधिः, सजल इव जलनिधिः विमद इव गजपतिः, सुदान्तैरिन्द्रियैरसंक्षोभितेर्यापथप्रचारो द्वात्रिंशता महापुरुषलक्षणैरशीत्यानुव्यञ्जनैर्विराजितगात्रो दशभिर्बलैश्चतुर्भिर्वैशारद्यैस्त्रिभिः स्मृत्युपस्थानैर्महाकरुणया च । एवमनेकगुणगणसमन्वागतो बुद्धो भगवान् ···· ।

Divy. पृ. 78 पं. 8-20 (MRI) ;—GM, 241-242

2. Tib. 43a, 1.7—GM, 242

Page	Line	Word
145	22	°स्सिंता:[1]
146	3	श्रोष्याम:[2]
"	8	संलक्षयति[3]
"	12	°ध्येयमिति[4]
"	17	सामन्तकम्[5]
"	18	संवृत्ता:[6]
"	21	°ष्यतीति[7]
"	26	इति[8]
148	14	°तिक्रान्त:[9]
"	21	संप्रस्थित:[10]
"	22	कथयति[11]
149	5	वक्तव्यम्[12]
"	7	पृच्छति[13]
"	15	°यितव्य:[14]
"	17	°जाता:[15]
"	24	°कावृत्ति[16]
"	27	सम्बन्धात्[17]

1. Divy. adds आनन्दिता देवमनुष्यास्तोषितानि सज्जनहृदयानि, तदा भग्नप्रभावास्तीर्थ्याः प्रत्यन्तान् संश्रिता: ।
Divy. पृ. 78 पं. 21-22 (MRI)
Cf. Tib. 43 b, 1.1.
2. Tib. 44 a. 1.1.
3. Tib. 44 a, 1.5.
4. Tib. 44 b, 1. 1.
5. Our ms. begins here–GM, 244
6. Tib. 44 b, 1. 5.
7. Tib. 45 a, 1. 1 : khyed-cag-bsgyur-bar-mi-byed-pa-de-lta-srid-re-skan.
8. Tib. 45 a, 1. 5.
9. Tib. 47 b, 1. 5.
10. The story of मेण्ढक in the Divy. (P. 81) ends here—GM, 248
11. Tib. 48 a, 1. 5.
12. Tib. 48 b, 1. 6 : See Page 3 Line 6-8.
13. Tib. 49 a, 1. 1.
14. Tib. 49 a, 1.7.
15. Cf. Divy. पृ. 82 (MRI), Tib. 49 b, 1.2.
16. Ms. शिलका throughout.
17. Ms. बध्वा Tib. 49 b, 1.7 : thur-mas-ḥtsho-baḥi-mu-ge-chen-po.
GM, 242-250

Page	Line	Word
150	25	°निष्क्रान्ता[1]
151	3	°स्रब्धः[2]
”	5	कमरकः[3]
”	10	°प्रस्रब्धः[4]
”	13	सीरम्[5]
152	18	°तव्यम्[6]
”	21	पापायाम्[7]
”	22	उदुमायाम्[8]
154	3	वाचा[9]
”	4	देशयेय°[10]
”	11	भवतु[11]
”	15	दण्डष्फे[12]
155	18	°मासाद्य[13]
156	13	°कापानम्[14]
”	16	स्म[15]
158	6	°दनधर्मकम्[16]
”	24	भूतचरम्[17]

1. Tib. 51 a, 1.6. śiṅ-rtsa-ba-nas-bcad-de-ḥgyel-ba-bshin-du.
2. Tib. omits यन्मया प्रयोगो न प्रतिप्रस्रब्धः GM, 252
3. Divy. नकुलकः।
4. Tib. omits यावत् प्रयोगो न प्रतिप्रस्रब्धः।
5. Tib. 52 a, 1.4. shiṅ-rol-cig-rmos. = क्षेत्रं कर्षयेयम्।
6. Cf. Divy. पृ. 84 पं 10-26. (MRI)
7. Tib. 53 b, 1. 6 : sdig-can-du.
8. Tib. 53 b, 1. 6 : u-du-maḥi-gnas.
   Cf. VMP, भ्रातुमा। पृ. 262 पं 20 & पृ. 263 पं 6 (NNM)
9. Tib. 56 a, 1. 1 : dbus-paḥi-tshig-gis.
10. Tib. 56 a, 1. 2 : ḥkhob-paḥi-tshig-gis.
11. Tib. 56 a, 1. 7 : de-la-khyod-kyis-mthon-ba-la-mthoṅ-ba-tsam-daṅ.
12. Tib. 56 b, 1. 2 : e-ne. me-ne. daṣphe-daṇḍsphe.
13. Tib. 58 a, 1. 4 : omits these two words. Ms. वामासाद्य।
14. See Page 2 Line 8-9.
15. Tib, 59 b, 1 6.
16. Tib. 62 a, 1. 4.
17. Tib. 63 a, 1. 4 : sṅon-byuṅ-ba, GM, 252-266

Page	Line	Word
159	12	अभविष्यन्[1]
,,	22	°मन्त्रित:[2]
160	21	°तेजसा[3]
161	15	स्रवत्[4]
,,	27	प्रशंसया[5]
162	20	°स्तत:[6]
163	4	°स्तत:[7]
,,	18	न्यषीदद्[8]
,,	24	आङ्गिरसम्[9]
164	19	°वर्णिन:[10]
165	17	°वारणा:[11]
,,	20	°शक्लेण[12]
,,	22	नन्दिघोष:[13]
166	4	सुक्षेत्रे[14]
,,	,,	प्रतिग्रह:[15]
,,	12	°वेदिनाम्[16]
,,	25	°संपद:[17]

1. Tib. 64 a, 1. 1.
2. Tib. 64 a, 1. 5.
3. Tib. 65 a, 1. 2 : khor-yug-ḥdom-gaṅ-ḥod-kyis-ni.
   Tib. 65 b, 1. 2.
4. Tib. 65 b, 1. 5 : sbraṅ-rtsi-ma-b-kol ro-lta-bu.
   Cf. Mvy. 230. 46-47.
5. Tib. 66 a, 1. 2.
6. Tib. 66 b, 1. 3.
7. Tib. 67 a, 1. 1.
8. Tib. 67 a, 1. 7.
9. Tib. 67 b, 1,2.
10. Tib. 68 a, 1.4.
11. Tib. 69 a, 1 1 : rab-tu-bzlogs.=परिवर्जन ।
12. Tib 69 a, 1.2.
13. Tib 69 a, 1.3 : sgra-sñan,
14. Tib. 69 a, 1.7 : shiṅ-gśin-pa.
15. Cf. APa—अग्गिदुत्तं च मे अत्थि, पुण्डरीकफलानि च ।
    पुटके निक्खिपित्वान, दुमग्गे लग्गितं मया ॥
    पदुमुत्तरो लोकविदू, आहुतीनं पटिग्गहो ।
    ममुद्धरितुकामो सो भिक्खन्तो ममुपागमि ॥
    Apā. I, pṛ. 188 (NNM)
16. Tib. 69 b. 1.3-4 : mig-mkhan-rnams-kyi-mchog-khyod-lags.
17. Some words of this line are omitted in Tibetan GM, 267-278

Page	Line	Word
167	26	°संस्तरम्[1]
168	10.	वीथीम्[2]
”	12	कौशल्यम्[3]
”	”	अवतारय[4]
”	24	धारयन्ति[5]
”	26	°तव्यम्[6]
”	27	°गृहमिति[7]
169	”	करिष्यामि[8]
170	24	°तरुणो°[9]
171	10	छायिका[10]
”	”	कमीबल°[11]
173	1	चैव[12]
”	”	°दशानि[13]
”	6	ऊर्णा[14]
”	”	क्षौमकाः[15]
”	9	चेला[16]
”	”	°कोपश्च[17]

1. Tib. 70 b, 1. 6 : ḥgyed-pa. Cf. Mvy. 141. 16.
2. Tib. 71 a, 1. 7 : tshoṅ-dus. = market place.
3. Eng. transl. : Are you also proficient in shaving ? GM, 280
4. Tib. 71 b, 1. 1 : gal-te-mdaḥ-na-regs-śig. = If so, shave.
5. Tib. 72 a, 1. 2 : rigs-daṅ-ḥthun-paḥi-snod-thogs-pa.
6. Tib. 72 a, 1. 2 : rigs-daṅ-ḥthun-paḥi-snod-kyaṅ-bsrel-bar-mi-byḥo. srel. = Gold ; जातरूपम्
7. Tib. 72 a, 1. 4 : khab-ral. = सूचीगृहकम्; needle-case.
8. Tib. 73 b, 1. 6 : bgyid-do.
9. Tib. 75 a, 1. 5.
10. Tib. 76 a, 1. 3 : thal-ba. = भस्म
11, Tib. 76 a, 1. 3 : ka-pi-da-ka.
12. gso-ras. Mvy. 233, 42.
13. kha-tshar-riṅ-po.
14. Cf. Mvy. 280.1 : ऊर्णकवासः
15. Ms. क्षोमकः
16. Sems-ḥphrog. = चित्तहरा
17. draṅ-sroṅ-sa-ḥtsho GM, 279-1

Page	Line	Word
173	12	°याहि[1]
„	19	°विंशति[2]
174	„	खटयत[3]
„	20	उक्ता:[4]
„	22	सारादानम्[5]
„	24	°लायतीति[6]
„	29	°काण्डिम्[7]
175	8	अनिर्वाह:[8]
„	9	°सामान्यम्[9]
„	12	°दीनव:[10]
„	14, 16	भविष्यतीति[11]
„	17	निगमे[12]
176	12	°चयन्ति[13]
177	16	कालगता[14]

1. bud-med-sbrul.
2. Cf. Divy. दारिका जाता अभिरूपा दर्शनीया प्रासादिका सर्वाङ्गप्रत्यङ्गोपेता। तस्यास्त्रीणि सप्तकान्येकविंशतिदिवसान् विस्तरेण जातिमहं कृत्वा वर्णसंस्थानविशेषानुरूपं नामधेयं व्यवस्थापितम्।

   Divy. पृ. 104 पं. 11-13 (MRI)
3. Tib. 80 a, 1.2 : skyoṅs-śig. = protect.
4. Ibid : sho-śas-ḥtsho-ba-rnams-la-bsgo-ba.
   Ms. पौरुषेयोक्ता:
5. Ibid. 1.4 ; nor-gces-pas.
6. Ms. निष्पलायत्येति
7. Tib. 80 b, 1.1 : mdaḥ-daṅ-mdaḥ-dag-ḥdres-par-byas-nas.
8. Tib. 80 b, 1.6 : ma-gtogs-par.
9. Ibid. 1.7 : tshogs-spyi. Ms. सामान्यं गणम्
10. For. ममादीनव:
11. Ms. भविष्यत इति
12. Ms. मम चागमे for स च निगमे supplied on the basis of Tib, 81 a, 1.4 : de-tshogs-daṅ-lhan-cig-ḥdus-nas.
13. 82 b, 1. 1 : li-tsa-byi-rnams-smod-par-byed. gshog-ḥphyas-byed. kha-zer-bar-byed-do. Ms. लिच्छवयो बद्धायन्ति क्षपन्ति।
14. 84 a, 1. to 2 : btsun-mo-dam-pa-śi-nas GM, 1-11.

Page	Line	Word
177	17, 18	प्रमाणमिति[1]
”	28	दृष्टा[2]
178	5	मर्मणि[3]
”	10	पेडायाम्[4]
”	27	अयमृषिः[5]
179	5	भक्षयेयमिति[6]
”	9	तूलिकायाम्[7]
”	”	इति[8]
”	20	°स्मादेव[9]
”	27	°सहितो[10]
180	4	क्रौञ्चाः[11]
”	6	द्रिड्[12]
180	18	समयतोऽहम्[13]

1. 84 a. 1. 3 : gar-bskor-kyaṅ-khyod-kho-na-la-bdag-ḥdri-bar-zad-kyi. khyod-kyis-byas-pa-gaṅ-yin-pa-de-ni-tshad-maḥi-mtshug-yin-pas-khyod-ñid-śeso.
2. 84 a-b, 1. 4 : mthoṅ-nas. Ms. कृष्टा
3. 85 a, 1. 1 : gnad-du-bsnun-nas.
4. Tib. sgrom-bu.
5. 86 a, 1. 3 : gal-te-de-ltar-na-ṅas dran-sroṅ-de-yoṅsu-spaṅso.
6. Ms. वत्राण्यु Tib. 86 a, 1. 7 : lhaḥi-rgyab-kyi-śa-bcad-ciṅ-bcad-ciṅ-zos-kyaṅ-ci-ma-ruṅ-sñamo.
7. Ms. कुलिकायाम्
8. 86 b, 1. 3 : lha-ras-kyi-bar-rtsaṅ-bltam-par-bgyis-te. gsol-la-ñid-btsun-mo-la-stoṅs-mdzod-cig.
9. 87 a, 1. 3 : glo-bur.
10. Ms. सहीयो 87 b, 1. 2 : chuṅ-ma-daṅ-lhan-cig-byuṅ-nas,
11. 87 b, 1. 6 : de-sloṅ-baḥi-phyir-yul-kruṅ-kruṅ-ba-rnams-daṅ. śa-kya-rnams-daṅ.
12. Ms. द्विषो
13. 88 b, 1.2 : dam-shig-bcas-te (=if promise made) gal-te-bdag-la-tshogs-kyis-dam-pa-la-shig-stsal-na. bdag-gis-tshogs-kyis-spyad-par-bgyi-ste GM, 11-17

Page	Line	Word
180	20	प्रत्यवेक्ष्यते[1]
”	21	विचार्यंत[2]
”	”	महानामेन[3]
”	27	कर्तव्य[4]:
181	3	विगच्छति[5]
”	23	°विचयः[6]
”	”	°त्तव्यम्[7]
”	24	काहलो[8]
”	27	विरली[9]
182	2	°त्राणानि[10]
”	12	°मिति[11]
”	23	°भिहितः[12]
”	27	°लंकृत्य[13]
183	2	संवृत्ता[14]
”	7	सोपस्[15]°

1. 88 b, 1.4 : gaṅ-ge-tshe-khyim-ñul-ba-deḥi-tshe. bdag-gi-khyim-shag-bdun-na-byul-ba-daṅ.
2. Ms. न क्रियत
3. Ms. महानाम्ना
4. 89 a, 1.2 : shag-bdun-lon-na. khaṅ-pa-byul-bar-byaḥo-shes-smras-pa.
5. 89 a, 1.5 : de-na-kha-cig-ni-yul-la-chags-ches-pahi-phyir. mthoṅ-ma-thag-kho-nar-ḥdod-chags-daṅ-bral-bar-gyur-te.
6. 90 b, 1. 1 : sdum-par-ñul-bar. = house-searching.
7. 90 b, 1. 1 : lhahi-slad-duḥo. = on account of the lord.
8. 90 b, 1. 1 : lha-mi-dgyes-par-ma-mdzad-cig. = do not be dejected GM, 20
9. 90 b, 1. 4 : seṅ-ras. = विरलिका = thin cloth.
10. 90 b, 1. 7 : li-tsa-byi-skyin-ḥkhor-gyi-mdaḥ-rtsibs-can-lṅa-brgyas.
11. 91 a, 1. 7 : bran-moḥi-khyeḥu-khyod-brgya-stoṅ-phrag-du-ma-shig-las-ni-skyes-na.
12. 92 a, 1. 1 : smras-pa.
13. Ms. मुद्रया केनालंकृक्ल
14. In Tib, a section ends here. ḥdul-ba-gshi. bam-po-drug-cu-gcig-pa. GM, 22
15. 92 b, 1. 3 : de-yaṅ-kha-zas-shim-po-daṅ. GM, 18-23

Page	Line	Word
183	12	°श्वित्रा च[1]
„	23	°श्राप्यम्[2]
184	8	शिक्षामहे[3]
„	17	°सारम्[4]
„	„	पृच्छ्यः[5]
„	18	शिचे[6]
„	25	कर्तव्यः[7]
185	3	°पाध्यायः[8]
„	10	हम्[9]
„	11	अनुनय[10]
„	14	तथेति[11]
„	24	सरलकम्[12]
„	27	पिण्डम्[13]
186	10	पिण्डश्चेति[14]
„	„	धूपो[15]
„	11	°पनाहो°[16]
„	„	विपुष्पितम्[17]

1. 92 ḃ, 1. 7 : seṅ-ras-khra-bo. = painted cloth.
2. 93 a, 1. 7 : des-mar-daṅ-sbraṅ-rtsis-de-ḥdraṅs-par-bsñod-nas.
3. Ms. शिक्षाम 4. 94 b, 1. 2 : rṅan-pa. = fee.
5. 94 b, 1. 3 : ḥon-te-gum-na-mi-tshol-mi-hdriḥo. Ms- अथ प्रत्नमार्गं न प्रच्छः इति ।
6. Ms. शिक्षेदिति
7. 95 a, 1. 1-2 : lha-yaṅ-na-ni-sman-dpyad-mi-bslab. yaṅ-na-ni-legs-par-bslab-par-bgyiḥo.
8. 95 a, 1. 7 : ḥdi-ni-mkhan-pos-ñes-te.
9. 95 b, 1. 5 : blag-gi-ñes-kyi-ḥtsho-byed-ni-śes-rab can-yino.
10. Ms. अनुनयत
11. Ms. भषीति 96 a, 1. 1 : khyod-kyis-ni-de-lta-ma-yin no.
12. 96 b, 1. 1 : thaṅ-śiṅ-can-gyi-ri-la.
13, 96 b, 1. 4 : phrum-tshud-khyer-nas.
14. 97 a, 1. 5 : ḥ-lam-bu-mdaḥ-rgyaḥi-rtsa-ba-daṅ. rdoḥi-dum-bus-daṅ-phrum-tshud-cig-ḥtshol-te-mchiso.
15. Tib. dud-pa. 16. glan-par-bgyiḥo.
17. 97 a, 1. 7 : ḥdzum-phyuṅ-ba-daṅ. = स्मितम् GM, 23-29

Page	Line	Word
186	16	पृच्छति[1]
187	3	तत्सत्त्व°[2]
”	6	निखातः[3]
”	13	°पामन्त्र्य[4]
”	14	°सारिणो[5]
”	15	खषा[6]
”	17	प्राज्ञः[7]
”	19	°यांश्च[8]
”	”	गृहीत्वा[9]
”	21	°स्थितम्[10]
188	1	तत्रान्य°[11]
”	8	पाषिम्[12]
”	9	निखात्य[13]
”	18	°मारब्धः[14]
”	”	निष्क्रम्य[15]
”	19	दाता[16]

1. Ms. पृच्छक GM, 30
2. Ms. तत्संघहित; 99 a, 1. 7 : sems-can-la-phan-pahi-phyir-yin-na. GM, 31
3. 98 b, 1. 2 : mi-de-doṅ-du bcug-ste.
4. 98 b, 1. 7 : phyag-byas-nas.
5. 98 b, 1. 7 : padmahi-sñiṅ-po.
6. 99 a, 1. 1 : mi-mthun-pa-mthaḥ-ḥkhob-skya-bseṅ-shes-bya-ba. खषाः = प्रत्यन्तिकाः
7. Ms. राज्ञः। GM, 32
8. 99 a, 1. 3-4 : gteḥu-bzuṅ-dpya-blaṅs-te.
9. Ms. °प्रत्यायां प्रगृहीत्वा।
10. 99 a, 1. 5 Ms. de-ñid-du-dbyar-gnas-te.
11. Ms. तस्य GM, 33
12. 100 a, 1. 1 : lci-ba.=cow-dung.
13. Ms. निखत्य
14. 100 b, 1. 2 : dmu-chu-can-de-bsdigs-par-brtsams-pa-daṅ. GM, 34
15. Ms. रोगान्निष्क्रम्य
16. 100 b, 1. 2-3 : khyod-la-ra-spuḥi-dud-pas-bdug-ba-dgaḥ-yaṅ-med-pa-lta.

Page	Line	Word
188	20	°येरिति[1]
”	21	विशीर्येथा[2]
189	4	निहृत:[3]
”	19	समयत:[4]
”	21	°यात्मना[5]
”	23	°वसिता[6]
190	1	°लंभित:[7]
”	9	°तयित्वा[8]
”	10	पराहृता[9]
191	1	समयत:[10]
”	5	रूढम्[11]
”	8	°मार्ष्टि[12]
”	17	इति[13]
192	1	सक्तून्[14]
”	4	°कार्शे[15]
”	15	°मानस्य[16]
”	16	महेन्द्रो[17]

1. Ms. निष्पलायेदिति
2. 100 b, l. 4 : ḥdzag-par. Ms. विशर्येथा।
3. Ms. निहित GM, 35
4. 102 a, l. 1 : dam-shig bcaḥ-ste. cf. above P. 179 GM, 36
5. 102 a, l. 2 : de-nas-des-sgren-mor-phyuṅ-ste. Ms. ततस्तेन यत्नुत:
6. Ms. °वसितानि।
7. 102 b, l. 2 : mig-gi-ḥbras-bu-ḥphags-pa-daṅ. =अक्षितारकोत्पाटित:। GM, 37
8. For °निपात्य।
9. 102 b, l. 7 : brduṅs-pa.
10. 103 b, l. 5 : dam-shig-bcaḥ-ste. cf. Page 189 Line 19. GM, 38
11. 104 a, l. 1 : rma-de-sos-śiṅ. GM, 39
12. Ms. न तेदन्ते पाणिना 104 a, l. 3 : de-yid-ma-ches-nas-lag-pas-byags-na.
13. Ms. मिति। GM, 40
14. Ms. सक्तु:
15. 105 a, l.6 : slar-sloṅ-śig. = lift again.
16. Ms. व्याप्यमानस्य GM, 41
17. Ms. माहीन्द्रो 105 b, l.6 : dbaṅ-phyug-chen-poḥi-lha.

Page	Line	Word
192	17	°न्मत्वा[1]
"	23	भ्राता[2]
193	8	गृहीत्वो°[3]
"	9	°शरावम्[4]
"	"	गृहीत्वा[5]
"	"	°नाच्छिद्य[6]
"	13	°गतप्राणम्[7]
"	"	°भोजनम्[8]
"	23	आहृत°[9]
"	28	वज्रपाणि°[10]
194	6	शल्या°[11]
"	7	संख्याम्[12]
"	"	गच्छति[13]
"	14	°कर्मणा[14]
195	8	साभिष्यन्दम्[15]
"	12	दोषाः[16]
"	15	°नुपूर्वीम्[17]

1. 106a, 1.1 : de-las-bsam-nas. Ms. एतत् सत्त्वाय
2. Ms. त्रातः GM, 42
3. Ms. ग्रही° GM, 43
4. Ms. 106 b, 1.6 : phor-pa.=drinking cup.
5. Ms. ग्रहीत्वा
6. 106 b, 1.7 : phrogs-nas. 7. Ms. °प्राणो
8. 107 a, 1.2 : ḥphrod-paḥi-zas. = health-recruiting food.
9. Ms. आहित्त GM, 44
10. Ms. भगवान् क्षणमपि······मामन्त्रयते
11. Ms. फल्याहर्ताराज्ञाहंतश्च GM, 45
12. Ms. संज्ञां; 108a, 1.6 : grańsu-ḥgroḥo.
13. Tib. ends here a section. ḥdul ba-gshi. bam-po-drug-cu-gñis-pa.
14. Ms. श्रनस्त 108 b, 1.5 : snar-glags-pa. Cf. KasS(ed.RHS) edited by Rājpaṇḍita Hemrāja Sarmā, p. 127 : Mvyut. 272.88.
15. 110 a, 1.2 : grań-nad-kyi-sñun-gyis-thebs-pa-dań. GM, 47
16. 110 a, 1.6 : skyon-gań-dag-gyos-la-ma-ḥkhrus-pa-de-dag-kyań-yod-de.
17. 110 b, 1.1 : khu-baḥi-rim-pa,

Page	Line	Word
196	1	कुसूलकः[1]
"	2	चानेकानि[2]
"	21	स्वीकृतेति[3]
"	25	ऋध्या[4]
"	26	प्रातिष्ठत[5]
"	"	समोपचिवाराणि[6]
"	27 }	भक्ति°[7]
197	1 }	
"	3	सेतुमा°[8]
"	6	पत्रमुखानि[9]
"	"	°नुपातम्[10]
"	7	°नामितम्[11]
"	12	प्रवाता[12]
"	15	°ष्टाहत्ता[13]
"	20	संपन्नम्[14]
"	23	°काहॅम्[15]

1. Cf. Mvy. 272.54 : कुसुलक GM 38
2. Ms. चानीकानि
3. 112 a, 1.5-6 : dge-sloṅ-dag-ḥtsho-ba-pa-gaṅ-gis-bden-pa-mthoṅ-ba-la-phyag-bdag-gir-byas-pa-ñams-te. Tib. adding mi-ruṅ-ṅo = न युक्तम् । GM, 50
4. Ms. रिध्या
5. Ms. प्रतिष्ठात्
6. 112 b, 1.3 : ñe-ḥkhor-mñam-pa-rnaṅ-gi-khyad-par-sna-tshogs-dag-rnaṅ-sgal-gyis-ḥbrel-ciṅ-mdzes-pa-dag-gzigs-nas. Ms. समोपचिवाराणि
7. Ms. भक्ती॰
8. Ms. सेन्तुमारब्धाः
9. 113 a, 1. 1 : snam-bu-rnams-kha.=border. GM, 51
10. Ibid. 1. 2 : mthaḥa-skor.
11. Ms. उपनिमित्तः; 113 a, 1. 2 : phul-lo.
12. 113 a, 1. 5 : graṅ-shiṅ-rluṅ-ldaṅ-bar-gyur-nas. Ms. प्रवालता
13. Ms. °दत्त ; 113 a, 1. 7 : gyogs-te. = प्रावृतः
14. 113 b, 1. 4 : phyiṅ-pa-shig-rñed-nas.=कम्बलं संप्राप्तम् GM, 52
15. 113 b, 1. 6-7 : ḥon-kyaṅ-lhan-thabs-kyis-klan-paḥi-ḥos-yin-pas.=sewing together. त्वासेवकाहॅम्

Page	Line	Word
197	23	सीवकम्[1]
"	26	कोचवम्[2]
"	27	लेलोहितम्[3]
"	"	सर्वम्[4]
198	Heading	निदानम्[5]
"	17	स च[6]
"	18	°भावा:[7]
199	9	द्रव्यम्[8]
"	17, 18	°विन्य:[9]
"	18	कुस्थान°[10]
"	"	लभन्ते[11]
"	21	शंखसूके[12]
"	27	°स्वभाव°[13]
"	28	°निपाति[14]
200	3	विटवात:[15]
"	4	°शस्यता[16]

1. Ms. सेवकम्
2. Mvy. कोचवकं; Tib. snam-bu. = hairy cloth
   Cf. VMP—अनुजानामि, भिक्खवे, कोसेय्यपावारं ति। कोजवं उप्पन्नं होति। भगवतो एतमत्थं आरोचेसुं। अनुजानामि, भिक्खवे, कोजवं ति।
   VMP पृ. 298 पं. 9-10 (NNM)
3. 114 a, 1. 3 : sen-ras. = विरलिका in Mvy. 271. 39.
4. Ms. वस्त्रं; Ibid. glam-thams-cad.
5. Ms. निधानम्
6. Ms. सह GM, 53
7. Ms. सुभावा
8. Cf. Dha Aṭṭ, 1. P. 390.
9. Ms. जीविना: GM 55
10. 116 a, 1.5 : ḥdi-dag-ni-tshegs-ḥbyuṅ-baḥi-ḥbras-bu-ḥtsho-ba-lgas.
11. Ms. °चिद्दुरावभासं Ibid. brgya-la-ma-na-lan-ḥgaḥ-rgya-chen-po-ḥthob-paḥi-phyiro.
12. Cf. MVy. 237. 2-3 : शङ्ख: ; शुक्तिका
13. Ms. सुभाव GM, 56
14. 116 b, 1. 5 : brgya-la-mchis-na-yaṅ-de-res-ḥgaḥ-ḥbab-par-bas-te.
15. 117 a, 1. 1 : nal-phrag. = bastard child.
16. Ibid. 1. 2 : mi-sñan.

Page	Line	Word
200	6	°वर्जित[1]
”	7	°तृष्णया[2]
”	16	पर्यटित्वा[3]
”	20	°यितव्य:[4]
”	21	°यासनम्[5]
”	”	मिष्टम्[6]
”	22	नि:श्रेणी[7]
”	”	बद्धव्येति[8]
”	27	°ज्ञातिगृहे[9]
201	11, 18	प्रज्ञप्ता[10]
”	12	पृच्छति[11]
”	13	°वष्टब्ध:[12]
”	17	°क्षन्त[13]
”	23	प्रेषिते[14]
”	25	तस्या[15]
”	”	गन्धा[16]
”	26	चर्पटिकाम्[17]
”	”	शोषयति[18]

1. 117 a, 1. 3 : deḥi-spyod-tshul-gyis-raṅs-śin. GM, 57
2. Ms. प्रतिलम्ब० 3. For पर्यट्य
4. 117 b, 1.6 : me-loṅ-dri-ma-phyi-bar-bya.
5. Ms. ०दुण्डाय०; Tib. laṅs-nas. GM, 58
6. 117 b, 1.6 : shim-po.
7. Ms. निश्रेणी ; 117 b, 1.6 : them-skas-gzugs-par-byaḥo.
8. Cf. Dha Aṭṭ Vol. 1. P. 398 See. Page 206 Line. 5-10
9. Supplied from Tibetan.
10. Ms. प्राज्ञप्ता GM, 59
11. Ms. प्रच्छति
12. 118b, 1.4 : gdon-mi-za-bar-non-pas. = undoubtedly pressed.
13. Ms. प्रत्यवीक्षत:
14. 119 a, 1.3 : spras-nas. = separated.
15. Ms. तया GM, 60
16. Ms. गत्वा ; 119 a, 1.5 : driḥi-lhag-ma.
17. Ibid. re-lur-byas-nas.
18. Ms. श्रोष्यन्ति ; 119 a, 1.6 : skams-so.

Page	Line	Word
201	26	प्रस्थानि[1]
”	27	स्थापयति[2]
”	28	°गतस्तु[3]
202	2	कर्मान्ता°[4]
”	5	पत्न्यः[5]
”	12	हंसा[6]
”	14	समयोनि°[7]
”	15	निपतिताः[8]
”	16	सुतराम्[9]
”	19	°शूलैः[10]
”	25	बद्धानीति[11]
”	28	मण्डेन[12]
203	4	निर्लोडितम्[13]
”	”	°काले[14]
”	6	ताभ्याम्[15]
”	7	°पन्थिनी[16]
”	11	न[17]

1. Ms. प्रस्थानां 119 a, 1.6 : bre-kha-phri-ste-bshag-la.
2. Ms. स्थापयिति
3. Ms. मद्यमनागतमः सुतं श्वो 119 a, 1.7 : chaṅ-btuṅ-la-reg-par-bya-ba-daṅ.
4. Ms. मृगारेण
5. Ms. पत्नीमारोचितम्
6. Ms. छ्व्वं सा ; 120 a, 1.2 : steṅ-nas-ṅaṅ-pa-rnams-kyis. GM, 61
7. 120 a, 1.3-4 : de-rnams-kyis-kyaṅ-skye-gnas-ḥthun-paḥi-bcugs-pas.mnags-ma-thub-ste-skad-phyuṅ-ba-daṅ.
8. Ibid, 1.4 : rgyal-poḥi-khap-kyi-khaṅ-tog-tu-ḥbras-kyi-sñe-ma-rnams-lhuṅ-par-gyur-to.
9. Tib. omits it.
10. Ms. हुतकशालैः GM 62
11. 120 b, 1.4 : sgo-khaṅ-du-btagso.
12. 120 b, 1.6 : ḥbras-kyis-bkaṅ-nas.
13. 121 a, 1.2 : gtan-la-ma-phebso. = failed to decide.
14. Ms. चिकाले
15. Ms. तस्याम् GM, 63
16. 121 a, 1.4 : mi-ḥtshal-bar. = not seeking.
17. 121 a, 1.6 : khar-tsaṅ-ci-ste-ma-śes.

Page	Line	Word
203	13	कम्बलम्[1]
"	25	व्यय[2]
"	27	°केण[3]
"	"	°गण्डीरकः[4]
204	14	पुत्रस्तस्या[5]
"	16	गते[6]
"	20	आक्रन्द्यतः[7]
"	21	द्रक्षामीति[8]
"	27	धारयित्वा[9]
205	3	°श्वासिकः[10]
"	4	अवसादितः[11]
"	5	°सादनम्[12]
"	22	°हीयते[13]
"	25	भर्ताग्नि°[14]
206	1	°संस्कारम्[15]
"	6	निषीदामि[16]
"	"	मृष्टम्[17]
"	14	विज्ञातम्[18]

1. Ms. कम्बलाम्
2. 122 a, 1.1 : god-sñam-ste. GM, 64
3. 122 a, 1.2 : gru-bas.
4. Ibid. sdoṅ-dum-shig.
5. Ms. यस्या पुत्रस्या ; 122 b, 1.5 : des-bsams-pa-khyod-ni-gaṅ-la-bu-yod-pa-de-kho-naḥi-yin-par-zas-pas. GM, 65
6. Ms. गताः 7. Ms. आक्रन्द्यत 8. Ms. द्रक्षामीति GM, 66
9. 123 b, 1.1 : de-sman-pa-rnams-bsgo-nas-slar-log-nas.
10. 123 b, 1 4 : glaṅ-po-cheḥi-bla. 11. Ibid. gśe-bar-gyur-te.
12. Ms. गन्त्या for अन्त्यम् ; 123 b, 1.5 : mthar-gyis-bkaḥ-ḥbab-par-ḥgyur-gyis.
13. 124 b, 1.1 : jo-bo-chuṅ-zad-ñams-par-ma-gyur-tam. GM, 67
14. Ms. भर्तारमग्नि GM, 68
15. 125 a, 1.1 : Khyim-thab-kyi-druṅ-du-mchi-ba-na-ni.
16. Ms. निषेद्यामि 17. 125 a, 1.5 : shim-po.
18. Tib. ends here a section (125 b, 1.4) : ḥdul-ba-gshi. bam-po-drug-cu-gsum-pa. See page 182 & 194. GM, 69

Page	Line	Word
206	25	°वासौ[1]
,,	26	पुरानु[2]
207	2	°राजस्य[3]
,,	3	चातुर्दिशाय[4]
,,	4	इति[5]
,,	5	°दण्डानि[6]
,,	7	च्छोरय[7]
,,	8	कच्छपुटम्[8]
,,	9	स्थापयेति[9]
,,	,,	त्रिष्कालम्[10]
,,	15	°कूटे[11]
,,	20	दण्डस्थानम्[12]
,,	21	°हतानि[13]
,,	25	यद्देवस्य[14]
,,	28	खिन्नः[15]
208	1	°स्रावो[16]
,,	9	सहयोगेन[17]
,,	18	सा[18]
,,	20	भो[19]
,,	23	°गात्रो[20]
,,	25	महाराजै°[21]

1. 126 a, 1.5 : sriṅ-mo-kho-na-yin-no. GM 70
2. Ms. भरानु ; 126 a, 1.5 : riṅ-du-ḥphur.
3. Ms. महाराज्ञः
4. Ms. चार्न्तार्दशाय
5. See page 175, line 10-11.
6. Ms. °दण्डाः
7. Ms. च्छोरयत
8. 126 b, 1-5 : śiṅ-bal-gyis-khoṅ ste. cf. Mvy. 272.71. GM, 71
9. Ms. स्थापयति
10. Ms. तृष्कालम्
11. 127 a, 1.4 : phyag-dar-gyi-phuṅ-po.
12. 127 a, 1.7 : dmag-kha-chen = army.
13. 127 b, 1.1 : rab-tu-rdegs.
14. Ms. च देवस्य GM, 72
15. Ms. भिन्नः 127 b, 1.6 : rgyal-po-ji-mi-dgaḥ-nas-bsams-pa.
16. Ms. यत्रंस्रावो ; 127 b, 1.7 : gsaṅ-ḥphel-du-dogs-pasu-la.
17. Ms. सह ह्रीयेन GM, 73
18. Ms. या
19. Ms. क्षुणो
20. 129 a, 1.6 : rdul-gyis-yog-ciṅ. GM, 74
21. Ms. महाराजोत°

Page	Line	Word
208	26	°षित्कानाम्[1]
,,	,,	°वीर्यं°[2]
,,	28	परिप्राप्य[3]
209	1	लोकस्य[4]
,,	4	°गच्छति[5]
,,	12	°प्राप्तानाम्[6]
,,	14	मन्त्रैर्म°[7]
,,	,,	°युद्धानि[8]
,,	,,	अस्थामा°[9]
,,	17	°भिमर्दत[10]
,,	21	वसुन्धराम्[11]
,,	26	°णस्तथा[12]
,,	27	मध्यम°[13]
210	17	°भिक्षणम्[14]
,,	18	मम[15]
,,	22	गोष्ठिकै°[16]

1. Ms. पूर्वाभिच्युतानाम्
2. 129 b, 1.1 : mthu-daṅ.
3. 129 b, 1.2 : yoṅsu-rdzogs-nas. = परिपूर्यं
4. 129 b, 1.3 : yid-mi-ches-pa-yid-brtan-du-ruṅ-ba-brtan-pa. ḥjig-rten-la-mi-slu-ba-shig-ḥoṅs-nas.
5. 129 b, 1. 5-6 : rtsba-daṅ. śiṅ-daṅ. yal-ga-daṅ. lo-ma-daṅ. ḥdap-ma-ji-sñed-pa-thams-cad-phye-mar-glog-ciṅ-mchi-ba-mthoṅ-gis. GM 75
6. Tib. omits जनपदैश्वर्यस्थामवीर्यानुप्राप्तानाम्
7. Ms. मत्यं; 130 a, 1.7 : gsaṅ-chig-mkhan-rnams-daṅ.
8. Tib. differs here slightly.
9. Ms. आस्थामात्यबला°
10. Ms. °मभिवधत GM, 76
11. 130 b, 1.6-7 : sa-ni-phye-mar-glog-pa-na.
12. 131 a, 1.2 : Khyim-pa-de-bshin-rtul-shugs-can. = बलिवस्तथा
13. Ms. मद्यम
14. 131 b, 1.5 : des-ḥdun-paḥi-sloṅ-mo-byas-nas. GM, 77
15. Ms. अनेनाहम्
16. 132 a, 1.2 : dgeḥ-ḥdun. GM, 78

Page	Line	Word
211	11	°श्चौरा[1]
"	13	अवद्रगो[2]
"	22	°चिखले[3]
212	3	°स्वरो[4]
"	12	तस्यै°[5]
"	13	तम्[6]
"	15	°न्निखिलाम्[7]
"	22	विज्ञायते[8]
"	24	अयो°[9]
"	27	वा[10]
"	"	पदम्[11]
213	5	नष्टोऽयम्[12]
"	6	समान्य°[13]
"	10	°पिटकानि[14]

1. Ms. चवारा ; 132 b, 1.7 : chom-brkun-pa. GM, 79
2. 133 a, 1.1 : sa-ḥdzar-ba-med-nas. = no dinner.
3. 133 a, 1.6 : rdzab-can-gyi-phyogs. = mud, mire.
4. 133 b, 1.4 : gal-te-re-śig-sgra. GM, 80
5. 134 a, 1.4 : ṅo-tsha-bas-de-ḥdi-sñam-du-sems-te. = मंकुभूतः । तस्यै-तदभवत् । gaṅ-phyir-ḥdi-yis-ḥgro-ba-ma-śes pa. bdag-cag-bstan-pa-de-las-ñams-gyur-tam. GM, 81
6. Ms. न
7. Ms. °निखिलेन
8. 134 b, 1. 3 : pha-rol-smra-kun-las-rgyal-drag-pa-ma-ḥtshal-de-ci-gsuṅs.
9. 134 b, 1. 3-4 : me-ru-bsreg-pa-lcags-kyi-me. lcags-kyi-tho-bas-brduṅs-byas-nas.
10. Ms. वै GM, 82
11. 134 b, 1 5 : mi-gyo-go-ḥphaṅ-ḥthob-rnams-kyi. ḥgro-ba-gdag-su-[xyl. baṅgsu]yon-ma-yin.
12. 135 a, 1. 4 : mi-ruṅ.
13. 135 a, 1. 5 : mthun-par-byin-gyis-brlabs-nas.
14. 135 b, 1. 1 : de-rnams-la-ḥbras-daṅ. phol-mig-ḥbyuṅ-bar-mi-ḥgyuro.

Page	Line	Word
213	25	कैरयम्[1]
214	1	वृद्धान्ते[2]
"	4	°कामिति[3]
"	17	°संरक्षणम्[4]
"	23	स्नातुम्[5]
"	27	विपुष्प्यवि[6]
"	28	मद्गुवो[7]
215	3	महापुण्यः[8]
"	5	°पद्येव[9]
"	7	सप्तकृत्वो[10] भव°
"	"	संसृत्य[11]
"	28	अशुचि°[12]

1. 136 a, 1. 5 : ḥtsho-ba-pa-nal-phrug-ḥ li-dag-gis-gtsug-lag- khaṅ-ḥ lir-btab po-sñam-nas. Cf. विटवातपुत्र in page 200, line 3. GM, 83
2. 136 b, 1. 4 : rgan-paḥi-mthar ḥlug-nas. GM 84
3. Cf. VMP—अथ खो भगवा एतस्मि निदाने धम्मिक कथं कत्वा भिक्खू आमन्तेसि—"अनुजानामि, भिक्खवे, वस्सिकशाटिकं, आगन्तुकभत्तं, गमिकभत्तं, गिलानभत्तं, गिलानुपट्ठाकभत्तं, मिलानभेसज्जं, धुवयागुं भिक्खूनीसंघस्स उदकसाटिकं" ति ।
VMP. पृ. 310 पं. 6-8 (NNM)
4. Ms. संब्रह्मणम् GM 85
5. Ms. स्नातु
6. 138 a; 1.3-4 : gad [xyl. rgad] ciṅ-gad [xyl. rgad] nas. GM, 86
7. Cf. Divy.—इदं पुनर्वचनं श्रुत्वा त्रिशङ्कोर्मातङ्गराजस्य ब्राह्मणः पुष्करसारी तूष्णींभूतो मद्गुभूतः स्रस्तस्कन्धोऽधोमुखो निष्प्रतिभः प्रध्यानपरोऽस्थात् ।
Divy. पृ. 330 पं. 16-17 & पृ. 331 पं. 29-30 (MRI)

Pali मङ्कु
8. Ms. महं पुण्य
9. Ms. प्रतिपत्येव; 138 b, 1.1 : sṅa-nas.
10. The usual form found in other texts is सप्तकृद् ।
11. 138 b, 1. ñiṅ-mtshams-sbyor-shiṅ. = being reborn.
12. VMP तेन खो पन समयेन भिक्खू पणीतानि भोजनानि भुञ्जित्वा मुट्ठस्सती असम्पजाना निद्दं ओक्कमन्ति । तेसं मुट्ठस्सतीनं असम्पजानानं निद्दं ओक्कमन्तानं सुपिनन्तेन असुचि मुच्चति, सेनासनं असुचिना मक्खियति । GM, 88
VMP पृ. 310 पं. 9–11 (NNM)

Page	Line	Word
216	3	प्रपीड्यत्व[1]
”	18, 19	°पृष्ठम्[2]
”	”	दूरादेव[3]
”	21	कल्यप्रत्या°[4]
”	”	पट्टिकाम्[5]
”	”	सुरुचिकामु[6]
”	22	लोढकम्[7]
217	3	धनेन[8]
”	”	एकपुटेन[9]
”	”	°त्तिकेन[10]
”	10	°तव्यम्[11]
”	20	भवति[12]
”	21, 22, 23,	°उदालिन्[13]
”	”	पृच्छति[14]
”	23	यथेष्टत:[15]
”	25	नाग्न्यम्[16]

---

1. 140 a, 1.1 :- zad-zad-du.
2. Ms. कालकापृष्ठम् 140 b, 1.6 : mi-rgyab nag-po. GM, 89
3. Ibid, pha-bi. 4. 141 a, 1.1 : miṅ-cam. = having a name.
5. Ibid, 1.2 : śur-bu-daṅ. = belt ; cf. Mvy. 272.48 पट्टिका ; S. C. Das's Tib. Dict. sv. = सुरूचिका
6. Ibid. rgya-caṅ. = narrow, long money-bag made of net.
7. Ibid. lcag-guḥi-gdiṅ-ba. = लोढकप्रत्यास्तरणं ; cf. Mvy. 272.49 : लोठका = lcag-phod.
8. 141 b, 1.2 : stug-na. = thick. 9. Ibid. rem-gcig-giṣo. GM, 90
10. Ibid. seṅ-bshig-na. = thin.
11. Cf. VMP—"अनुजानामि, भिक्खवे, यस्स कण्डु वा पिळका वा अस्सावो वा थुल्लकच्छु वा आबाधो कण्डुपटिच्छादि"ति ।

    VMP पृ. 311 पं. 21–22 (NNM)
12. 142 b, 1.1 : Tib. ends here a section. ḥadul-ba-bshi. bam-po-re-bshi-pa. See Page 206. GM 91
13. Tib. उपालि ; 142 b, 1.1 : ṅe-bar-ḥkhor. 14. Ms. प्रच्छति
15. Ms. यथेष्ठत ; 142 b, 1.3 : ci-dgar-zad dc.
16. Ms. नाग्रयम् ; 142 b, 1.4 : gcer-bu.

Page	Line	Word
218	1	इच्छाम्यहम्[1]
”	2	भाङ्गेयम्[2]
”	4	°चीवरम्[3]
”	6	नाग्न्यम्[4]
”	7	त्रिचीवरम्[5]
”	12	°दोषाद्[6]
”	16	पूर्वीकृत्य[7]
”	17	इति[8]
”	20	रुचिरश्च[9]
”	24	अह्रीक्यदोषात्तु[10]
219	2	°धृत[11]
”	10	°त्तरेण[12]
”	13	तिरीटीम्[13]
”	14	वल्कलः[14]
”	15	°नाडिकाम्[15]
”	17	भवति[16]

1. Ms. यच्छामि 2. gso-ma. 3. 143 a, 1 2 : skrahi-chos-gos. GM, 92
4. Ms. नाग्नचम् Ibid, 1.4 : gcer-bu. cf. : नाग्गियम् in VMP पृ. 320 पं. 1-9 (NNM)
5. Ms. तृचीवरम्
6. Ms. अनाह्लीक्रमोषाम्
7. 143 b, 1.4-5 : mjug-ma-bsgreṅ-nas. = पुच्छं प्रसार्य GM, 93
8. Ms. दुहिता धृता
9. Ms. स्वरोमनोज्ञात चिरश्र
10. Ms. आह्लीक्रमोषान्तु
11. 144 a, 1. 7 : brtul-shugs-yino.
12. 144 b, 1. 3 : bla-gos-mthaḥ-gos-daṅ-bcas-pas. cf. VMP पृ. 313 प. 21 (NNM) GM 94
13. 144 b, 1. 7 : gso-maḥi-seṅ-ras-kyi-chos-gos. = भाङ्गेयम्
14. Ibid. Tib. omits it.
15. Ibid. pa-car [× yl.] char. = कौपीन । cf. Pali. अक्कनाडम् in VMP पृ. 320 पं. 22 (NNM)
16. Cf. VMP adds कुसचीरं वाकचीरं फलकचीरं केसकम्बलं वालकम्बलं उलूकपक्खं अजिनक्खिपं च अक्कनाळं पोत्थकम् । VMP पृ. 320 पं. 10–22 (NNM).

Page	Line	Word
220	1	धारयितुम्[1]
”	7	कुतपम्[2]
”	9	°कम्बलम्[3]
”	11	°कानन्दः[4]
”	18	च[5]
”	19	संघेन[6]
”	23	देय[7]
”	24	°यित्वा[8]
”	26	°कितेन[9]
”	27	प्रतिज्ञाय[10]
221	1	दाप्याः[11]
”	2	कुलाभम्[12]
”	3	°तव्यम्[13]

1. Cf. VMP सब्बनीलकानि सब्बपीतकानि सब्बलोहितकानि सब्बमञ्जिट्ठकानि सब्बकण्हानि सब्बमहारङ्गरत्तानि सब्बमहानामरत्तानि अच्छिन्नदसानि दीघदसानि पुप्फदसानि फणदसानि कञ्चुकं तिरीटिकं वेठनम् धारेन्ति । VMP पृ. 321 पं 4–10 (NNM). GM 95
2. Ms. कुतपं ; 146 a, 1. 3 : ra-bal-gyi-gos-bcaṅ-bar. GM 96
3. 146 a, 1. 5 : rna-bal-gyi-klam.
4. 146 a, 1. 6 : mchin-nad-can.
5. Ms. चानन्दी ।
6. Ms. संघाटी संवृत्तिदत्ता ; 146 b, 1. 5 : dge ḥdun-gyis-gnaṅ-ba-byin-par-gyur-paḥo. GM 97
   cf. VMP पञ्चिमे, भिक्खवे, पच्चया संघाटिया निक्खेपाय-गिलानो वा होति, वस्सिकसंकेतं वा होति, नदीपारं गन्तुं वा होति, अग्गळगुत्तिविहारो वा होति, अत्थतकठिनं वा होति। VMP पृ. 313 पं. 26–28 (NNM).
7. 146 b, 1. 6 : chos-gos-kyi-rñed-pa-sbyin-par-pyaḥo.
8. For अवलोक्य ; 147 a, 1. 1 : bcol-nas. = entrusted to one's charge.
9. Ms. °लोकेन ।
10. Not in Tib.
11. 147 a, 1. 3 : de-rnams-kyis-thams-cad-mnon-par-byaḥo.
12. Ibid. 1. 5 : rñed-pa-chuṅ-du.
13. Ms. always गृहीतव्य for ग्रहीतव्य । GM, 98

Page	Line	Word
221	7	°तन्यम्[1]
"	9	पटकशतम्[2]
"	19	°शिरा:[3]
"	23	°घात:[4]
222	1	°स्राव:[5]
"	2	°स्थेन[6]
"	6	....स्यात्[7]
"	14	°सम्पन्ना:[8]
"	"	लाभ:[9]
"	26	°वस्त्यन्य[10]
"	27	ज्ञप्तिक°[11]
223	1	°त्येषा[12]
"	2	कथयत:[13]
"	5	हृष्ट:[14]

1. 147 b, 1. 2 : ma-śa-ka-lnaḥi-rin-yan-chad-ni-ñes-par-bdaḥ bar-byaḥo.
2. 147 b, 1. 3 : ras-yug. = cotton cloths
3. Ms. चूकाकार° ; 148 a, 1. 3 : mgo-spra-baḥi-me-teg-ltar-skya-ba-smin-ma-ḥphuṅ-ba-shig. GM 99
4. 148 a, 1. 7 : ḥon-te-ḥphoṅs-pa-yin.
5. Ms. श्राव: ।
6. Ms. चिराहारस्तेन ; 148 b, 1. 5 : khaṅ-du-gnas-paḥi-rgan-shugs. GM, 100
7. Ms. प्रत्यपाय ; 148 b-149 a, 1. 1 : bdag-la-ñes-pa-byuṅ-na-mi-ruṅ-ṅo.
cf. Divy ... भगवत: पादयो: शिरसा निपत्य भगवन्तमिदमवोचत्—अत्ययो मे भगवन्, अत्ययो मे सुगत । यथा बाला यथा मूढा यथा अव्यक्ता यथा अकुशला ... ।
Divy पृ. 317 पं 20–22 (MRI)
8. Ms. येत्र ; 149 a, 1. 7 : des-na-rñed-pa-rñed-par-gyur-gyis.
9. Ms. लोभ° ।
10. Ms. °वस्तन्य GM, 101
11. 150 a, 1. 1-2 : gsol-baḥi-las-mi-ḥkhrugs-pa.
12. Ms. तत्रयमि॰ ; 150 a, 1. 4 : de-ltar-na-gsum-gsum-mo. GM, 102
13. 150 a, 1. 5 : de-gñis-kyis-smras-pa.
14. 150 a, 1. 7 : khyod-kyis-su-shig-śi-pa-mthoṅ. (कस्त्वया मृत: हृष्ट:)

Page	Line	Word
223	8	परकीये[1]
"	11	व्यंसितम्[2]
"	13	°वसति[3]
"	"	गच्छति[4]
"	15	°दघम्[5]
"	"	सामीचिः[6]
"	19, 22	प्रत्यवायः°[7]
"	24	°कल्पकारम्[8]
224	7	यदसौ[9]
"	8	तान्[10]
"	13	गण्डः[11]
"	"	हरिष्यति[12]
"	15	°दाय[13]
"	21	°स्तेन[14]
"	"	वर्धते[15]
"	26	तौ[16]
"	"	°पीति[17]

1. Ms. परकीयेन ; 150 b, 1. 2 : gshan-gyi-rñed-pa-la-thob-rgyal-byed-pa.
2. 150 b, 1. 4 : chos-kyi-sgo-nas-bslus-pa. = वञ्चितम्
3. °वसतः
4. Ms. गच्छतः
5. 150 b, 1. 7 : chuṅ-zad-kyaṅ-mi-rñedo. = किञ्चिदल्पमपि साधयन्ति । GM, 103
6. Ibid. gros-byas-pa. = consulted, arranged.
7. See Page 351 n. 7.
8. Ms. कच्छपंम्
9. Ms. यद्यसो GM, 104
10. Ms. स्तेन
11. 152 a, 1. 5 : bar-gyi-lus.
12. Ms. धर्मस्य हरिष्यतीति Ibid. de-ni-chos-la-gnas-pas-bkur.
13. Ms. inserts here स । GM, 105
14. 152 b, 1. 1 : des-ni-chog-śes.
15. Ms. वर्धंति ।
16. Ms. तावुद्रावेतावेतो
17. Ms. °प्येति

Page	Line	Word
224	28	उपगतम्[1]
225	4	चारयति[2]
"	"	°लब्ध्वेव[3]
"	9	भगवानाह[4]
"	10	°न्त्रिताः परकीये[5]
"	16	°महत्तरः°[6]
"	17	भोजितम्[7]
"	27	सम्पन्नः[8]
226	8	सः[9]
"	10	°त्यंशम्[10]
"	10,22	ऋषिलस्य[11]
"	16	°योऽपि[12]
"	27	°मारब्धा[13]
227	3	पोषधः[14]

1. Ms. °गतः

2. 153 a, 1. 1 : ḥgrim-pa.=walk round. GM, 106

3. Ms. लघुलघ्व

4. 153 a, 1. 5 : dgoṅs-pa.=संलक्षयति ।

5. Ms. °कीयेन

6. 153 b, 1. 2 : ḥkhor-la-dbaṅ-sgyur-ba. 7. Ms. भोजिताः

8. 154a, 1.3 : de-ldeṅ-ba-phun-sum-tshogs-pa=उत्थापनत्रयसम्पन्नः GM, 107

9. Ms. तम् GM, 108 10. 154b, 1.4 : skal-ba. 11. Ms. रिषिल

12. 155a, 1.1 : gaṅ-yun-riṅ-du-gnas-pa-laḥo=who was there for a long time.

13. 155b, 1.1 : de-rnams-kyis-slar-lan-klan-par-brtsams-paḥi-skabs-de. GM, 109

14. Ms. यथापि तद्वाधावसथैरेव पोषधो; 155b, 1.5 : ḥdi-lta-ste-gnas-ñid-la. gso-sbyoṅ-gcig-la-ste. gtsug-lag-khaṅ-de-gñis-kyi-rñed-pa-gaṅ-yin-pa-de-ni.

cf. VMP—…तेन खो पन समयेन अञ्ञतरस्मिं आवासे द्वे उपोसथागारानि सम्मतानि होन्ति । भिक्खू उभयत्थ सन्निपतन्ति-इध उपोसथो करीयिस्सती ति…न, भिक्खवे एकस्मिं आवासे द्वे उपोसथागारानि सम्मन्नितब्बानि ।

VMP पृ. 110 पं. 12-14 (NNM)

Page	Line	Word
227	4	°पोषधेन[1]
,,	10	पानीयम्[2]
,,	15	°नामेव[3]
,,	26	पानीयम्[4]
,,	,,	°नामेव[5]
228	6	°यित्वा[6]
,,	8	अनुपग[7]
,,	10	वृद्धान्ते[8]
,,	19	च[9]
,,	25	विपंचित:[10]
,,	,,	मठे[11]
229	3	°पंचित:[12]
,,	9	°यन्ति[13]

1. Ms. द्विरूकपोषधेन; 155b, 1.5 : rgya-la-gso-sbyoṅ-tha-dad-par-dam-bcas-na.
2. 156a, 1.3 : dam-ma-bcas-pa-rnams-la-chu-draṅs-na.
3. Tib. marks here section thus : ḥdul-ba-gshi. bam-po-re-lṅa-pa. See page 217. GM, 110
4. 157a, 1.1 : Tib. puts it thus : भोजयित्वा वृद्धान्ते पानीयम् । लाभः कस्य प्रापद्यते । 5. The figures have been supplied by us. GM, 111
6. Ms. °न्त्युनुप° 7. Ms. उप°
8. 157a, 1.3 : rgan-paḥi-mthar-logsu. GM, 112
9. Ms. अनुपगतकानां पागीयम्; 158a, 1.4 : Tib. puts it thus : भोजयित्वा वृद्धान्ते लाभमनुप्रयच्छन्ति । वृद्धान्ते च पानीयम् ।
10. 158b, 1.1 : ṅes-la-dmigs-kyis-phye-nas. GM, 113
cf. Divy. तस्य ते ब्राह्मणा लक्षणनैमित्तिका विपञ्चिका भूम्यन्तरीक्षमन्त्रकुशला नक्षत्रशुक्रग्रहचरितेषु कोविदा दारकमुपगताः । Divy., पृ. 310, पं. 1-2 (MRI): विपञ्चिकः = sooth-sayer; Mvyut. 126-134 : विपञ्चितज्ञाः ।
11. Ibid., gnas-khaṅ-paḥi-ḥo yaṅ-thog-paḥi-ḥo. khaṅ-pa-brtsegs-paḥi-ḥo.
12. 159b, 1.4 : ma-ṅes-la-dmigs-kyis-ma-phye-baḥi-ste.
13. Cf. VMP—इमा, भिक्खवे, ओसारणा । अत्थि, भिक्खवे, पुग्गलो अप्पत्तो ओसारणं तं चे सङ्घो ओसारेति, एकच्चो सोसारितो, एकच्चो दोसारितो । कतमो च, भिक्खवे, पुग्गलो अप्पत्तो ओसारणं, तं चे सङ्घो ओसारेति-दोसारितो ।
VMP पृ. 338 पं. 8-10

Page	Line	Word
229	13	°मुदालिन्[1]
,,	14	°रिष्कारो[2]
,,	24	उपगतका°[3]
230	1	सुपरि°[4]
,,	2	°यन्तु[5]
,,	16	°णामितम्[6]
231	9	घातव्यम्°[7]
,,	13	पास्यामि[8]
,,	14	श्व:°[9]
,,	,,	यावद्दिष्टम्[10]
,,	15	°स्यामीति[11]
,,	17	शोभनम्[12]
,,	20	कल्पो[13]
,,	24	कथयति[14]
,,	27 }	°लक्षा:[15]
232	1 }	
,,	6	समये[16]
,,	9	प्रवारित:[17]
,,	10	पृथङ्[18]

1, The figures have been supplied by us. GM, 114

2. Ms. ०परिष्कार: को लाभ:

3. 159 a, 1.3 : dam-bcas-pa. = to make a promise.

4. Ms. अपरि०

5. 159 b, 1.6 ; bdag-drañ-du-gsol. = to draw, to pull. GM, 115

6. Ms. सुभाजितम्

7. 161 b, 1.5 : brlag-[xyl. brlañ] bya-dañ. GM, 117

8. Ms. दास्यामि ; 161 b, 1.7 : ḥthuñs-nas.

9. Ms. स्व ; 161 b, 1.7 : sañ.

10. Ms. समन्वेष्टु:

11. 162 a, 1.1. re-śig-bslañs-la-phyi-nas-btuñ-bar-ḥgyur-bar-byaḥo.

12. Ms. आर्येन शोभनम्

13. Ms. लोभाच्छ्वकल्पो ; 162 a, 1.5 : de-sañ-gi-thabs-la-chags-par-gyur-pas. GM, 118

14. 162 b, 1.1 : Tib. adds here = des-smras-pa.

15. Ms. ०लक्ष्या:

16. Ms. समयेन GM, 119

17. Ms. प्रचारित:

18. Ms. प्रंथक

Page	Line	Word
232	17	विक्रीय[1]
”	18	त्वरमाणाः[2]
”	20	षण्[3]
”	26	शीलाका[4]
233	1	शृण्वन्तु[5]
”	7, 9	पूर्वांच[6]
”	8	विक्रीय[7]
”	9	कृतायाम्[8]
”	12, 13	विपन्नः[9]
”	14	मर्मणि[10]
”	17	°न्नमिदम्[11]
”	20, 21	लोप्त्रम्[12]
”	”	°दासम्[13]
234	8	केनापि[14]
”	9	°सत्त्वम्[15]
”	21	व्याजेना°[16]
”	22	°च्छिद्य[17]
”	23	मृते[18]

1. 144 b, 1.7 : bsgyur-nas-bgos-so. = divided after transforming.
2. Ms. सत्वरमाणाः
3. Ms. षण्णो
4. Ms. शिलाका ; 164 a, 1.2 : tshul-śn-da˙. GM, 120
5. Ms. श्रृणोतु
6. 164 b, 1.3-4 : ñe-bar-ḥkhor-thog-ma-daṅ-tha-mar-byas-naś-bgo-bar-byaḥo dge-sloṅ-rnams-kyis-thog-ma-daṅ-tha-ma-ma-śes-nas. Cf. Mvyut, 280. 71 : पूर्वंचरमं GM, 121
7. 164 b, 1.4 : sgyur-te ; Cf. Page 357 n. 5.
8. Ms. चक्तितायां
9. Ms. विपन्नाः
10. Cf. Page 178 Line 5-6.
11. Ms. °मिमम्
12. Ms. लोप्तं ; 165 a, 1.5 : rku-rdzas = stolen goods. GM, 122
13. 165 a, 1.7 : yog-paḥi-śa.
14. 166 a, 1.1 : bśaṅ-gci-dag-gyis-ḥbags-śin = मूत्रपुरीषेणापि GM, 123
15. 166 a, 1.2 : khyod-kyis-rgyud-ṅan-byas-te.
16. Tib. omits व्याजेन
17. 166 b, 1.3 : brtags-nas. = examining. GM, 124
18. Ms. मृतेन

Page	Line	Word
235	8	यद्यस्य[1]
"	10	सन्तकम्[2]
"	11	दानीयम्[3]
"	"	दातव्यमिति[4]
"	12	विक्रीयो°[5]
"	13	°युक्तमिति[6]
"	14	यदस्यो°[7]
"	"	°युक्तम्[8]
"	16	तस्मिन्[9]
"	26, 27	निर्विद्यताम्[10]
"	27	°भवेभ्यो[11]
236	14	एष[12]
"	21	°वस्तु[13]
"	24	°स्थात्[14]
"	26	प्रतिसं°[15]
237	3	°वरणीम्[16]

1. Ms. तयद्यस्य 2. Tib. omits this sentence. GM, 125

3. Ms. पांनीयं ; 167 b, 1.1 : phog (=allowance) la-sbyin-pa-bya-shiṅ.

4. Ms. पातव्यम् ।

5. 167 b, 1.1 : bskyur-nas. = transforming.

6. 167 b, 1.2 : khyod-kyi-yo-byad-du-spyad-do.

7. Ms. यद्यस्युप°

8. 167 b, 1.3 : gal-te-med-na-deḥi-spyad-pa-legs-par-spyad-pa-yin-te. phaḥi-la-bu-bshin-du-rigs-pa-yin-pas.

9. Ms. तस्मिन्न् समयेनाती°

10. Ms. निर्विद्यत ; Cf. Mvyut. 81.6-8 : यथाभूतदर्शी निर्विद्यते । निर्विण्णो विरज्यते । विरक्तो विमुच्यते । GM, 126 11. Ms. भवेद्यो

12. Tib. अत्र ; 169 a, 1.3 : ñes-dmigs-ḥdir-mi-ḥgyur-ro.

13. 169 a, 1.7 : dṅos-paḥi-skyin-pa. = borrowed article. GM, 127

14. 169 b, 1.2 : bsgrubs-pa-na-bshugs-nas. = संग्रहः GM, 128

15. Cf. Mvya. 85.5 : प्रतिसंलयनम् ; 169 b, 1.3 : naṅ-du-yaṅ-dag-ḥjog-par.

16. 169 b, 1.6 : lde-mig-bsnams-te. = key of a storehouse.

Page	Line	Word
237	6	°कार्षीत्[1]
,,	10	लौकिक°[2]
,,	16	अपि[3]
,,	18	चक्रस्व°[4]
,,	19	°लिकया[5]
,,	20	स्थापितः[6]
,,	24, 25	कच्चि°[7]
,,	26	तथ्यम्[8]
,,	28	°यमुपा°[9]
238	2	°चितवान्[10]
,,	7	°गतिम्[11]
,,	,,	पराहत्य[12]
,,	9	वासी°[13]

1. 170 a, 1.2-3 : skad-na-bton-pa.
2. Cf. Divy. भगवता लौकिकं चित्तमुत्पादितम्। धर्मता खलु बुद्धानां भगवतां यदि लौकिकं चित्तमुत्पादयन्त्यन्तशः कुन्तपिपीलिकोऽपि प्राणी भगवतः चेतसि चित्तमाजानन्ति। GM, 129 Divy. पृ. 99 पं. 32-33 (MRI)
3. 170 b, 1.4 : gshan-yaṅ.
4. 170 b, 1.6 : phyag-ḥkhor-lo-daṅ-bkra-śis-daṅ. gyuṅ-druṅ-ḥkhyil-ba-can.
5. 170 b, 1.7 : smyug-gi-tshal-pas-bshar-nas = cleaned (lit. shaved) by a bamboo chip.
6. 171 a, 1.1 : de-nas-skyil-mo-kruṅ-ḥchar-bcug-nas.
7. Ms. कश्चिद् Cf. VMP : कच्चि, भिक्खवे, खमनीयं, कच्चि यापनीयं, कच्चि समग्गा सम्मोदमाना अविवदमाना फासुकं वस्सं वसित्थ, GM, 130 VMP पृ. 266 पं. 11-12 (NNM)
8. Evidently for तथा।
9. Ms. यैनमु°
10. 171 b, 1.4 : Tib. ends here a section thus : ḥdul-ba-gshi. bam-po-re-drug-pa. See Page 227.
11. Ms. गतीः 171 b, 1.7 : ñams-pa-daṅ. Cf. Divy.···संसारचक्रं चलाचलं विदित्वा सर्वसंस्कारगतीः शतनपतनविकिरण······। Divy. पृ. 112 पं. 7. (MRI)
12. 172 a, 1.1 : zil-gyis-mnan-nas. = अभिभूय
13. 172 a, 1.2 : steḥu. = axe. GM, 131

Page	Line	Word
238	9	°कोशो[1]
”	15	आलम्बके°[2]
”	”	°म्रकस्य[3]
239	13	कस्यचि°[4]
”	18	पंचेङ्खि°[5]
”	19	न[6]
”	26	जीवजीव°[7]
240	6	मांसबलो[8]
”	13	शरण°[9]
”	28	मण्डमपि[10]
241	7	कृतकु°[11]
”	8	प्रविशत[12]
”	19	°भाराणि[13]
”	”	°स्थितानि[14]
”	21	°तुष्वेव[15]
”	27	इति[16]

1. 172 b, 1.3 : ma-rig-paḥi-sgo-ṅaḥi-sbubs-bral-bar-gyur-ciṅ.
   = अविद्याण्डकोशविदारतो:
2. 172 b, 1.1 : gtam-ḥdres-pa.
3. Tib. omits this.
4. Ms. न कस्य°
5. See Page 179 Line 12. GM, 133
6. 174 a, 1.1 : mtshon-mi-ḥdebso.
7. 174 a, 1.6 : śaṅ-śaṅ. = जीवञ्जीव:
8. 174 b, 1. 4 : śaḥi-mthu. GM, 134
9. 175 a, 1. 2 : khaṅ-pa = गृहम् ।
10. 175 b, 1. 7 : sloṅs-śig = भिक्षा । GM, 135
11. 176 a, 1. 4 : de-ṅo-mtshar-daṅ. bkra-śis-daṅ. bde-legsu-gyur. pa-dag-byas-nas-mar-ḥthuṅ-bar-ḥdod-na. GM, 136
12. Ms. प्रवेशत ।
13. Ms. संबाराणि । GM, 137
14. 176 b, 1. 6 : ḥod-pa-bshin-du-ñe-bar-gnas-pa.
15. 177 b, 1. 2 : zin-paḥi-phuṅ-po.
16. Ms. धातुसमत्त्वा ; cf. P S N—"एतरहि पि खो, भिक्खवे, पच्चुप्पन्नं अद्धानं धातुसो व सत्ता संसन्दन्ति समेन्ति । हीनाधिमुत्तिका ... । P S N Vol. II पृ. 131 पं. 26-27 (N N M)

Page	Line	Word
241	28	उपायः[1]
242	2	व्यंगम्[2]
"	4	अमात्यैः[3]
"	6	संलापेन[4]
"	11	काराः[5]
"	24	आयाचते[6]
243	17	कमेव[7]
"	21	°लोहम्[8]
"	22	°म्बुकम्[9]
"	24	प्रस्तरम्[10]
244	2	°णवस्तु[11]
"	"	°यस्कार°[12]
"	3	°वर्जितम्[13]
"	"	तक्षभाण्डम्[14]
"	"	वरुटभाण्डम्[15]
"	"	°न्नपानम्[16]

1. Ms. उपाद्यायः ।
2. 177 a, 1. 7 : sha-bo. = cripple, lame. GM, 138
3. Ms. श्रमात्याः ।
4. Ms. कलापेन ; 177 b, 1. 2 : bre-mo-gtam-smra-shiṅ.
5. Evidently for सत्कारान् ।
6. cf. Divy. सोऽपुत्रः पुत्राभिनन्दी शिववरुणकुवेरशक्रब्रह्मादीनायाचते श्रारामदेवतां वनदेवतां शृङ्गाटकदेवतां बलिप्रतिग्राहिकां देवताम् । सहजां सहधर्मिकां नित्यानुबद्धामपि देवतामायाचते । Divy. पृ० 1 पं० 4-6 (MRI) GM, 139
7. See Page 232 Line 5-20. GM, 140
8. Ms. लोभम् । GM, 141
9. Ms. कुम्भनापितभक्षादिरजनं यष्टितुंबुकः ।
10. Ms. प्रसवप्रस्तरे 180 a, 1. 2 : bran-daṅ-gdiṅ-ba-dpaṅ-rgya-daṅ.
11. Ms. °वस्त्र ; 180 a, 1. 4 : tshoṅ-khaṅ-gi-gshi-daṅ.
12. Ms. °सनाय संस्का०
13. Tib, omits this.
14. 180 a, 1. 5 adds : śiṅ-mkhan-gyi-lag-spyad-daṅ. = पलगण्डः, वर्द्धकः ।
15. Ibid. smyug-ma-mkhaṅ-gyi-lag-spyad-daṅ. = bamboo-worker.
16. Ms. कन्दर for कर्मकार ; 180 a, 1. 6 : las-byed-pa.

Page	Line	Word
244	5	°कुतुपाः[1]
,,	6	°तास्ता[2]
,,	7	खंखरकाः[3]
,,	,,	यथासु°[4]
,,	9	वेसराश्व[5]
,,	10	यश्व[6]
,,	,,	राजोप°[7]
,,	12	°दयस्ते[8]
,,	13	गैरिकम्[9]
,,	,,	°यवान्[10]
,,	14	शुक्तत्वे[11]
	,,	शुक्तत्वा°[12]
,,	15	°ग्रेणापि[13]
,,	20	°विंक्रीय[14]
,,	21	साधयितुम्[15]
,,	22	धारण[16]
,,	24	°छुट्टम्[17]

1. Ms. कुतपाः ; 180 a, 1. 7 : ḥbru-mar-gyi-snod-daṅ. cf. Mvyut. 272.70.
2. Ms. यष्व्यायामन्यस्ता । GM, 142
3. 180 b, 1. 2 : khar-sil. cf. Mvyut. 272. 9.
4. Tib. omits यथासुखम् ।
5. 180 b, 1. 3 : ḥdreḥu-rnams. cf. Mvyut. 213.47 : वेगसराः ।
6. Ms. जेत । 7. Ms. प्राज्ञो° ।
8. Ms. राजवद्यादयस्ते, 180 b, 1. 6 : thiṅ-śiṅ. cf. Mvyut. 235.7.
9. 180 b, 1. 7 : thod-li-kor-daṅ.
10. 180 b, 1. 7 : chaṅ-ni-yos-blugs.
11. 180 b, 1. 7 : tshar-gyur-na. = on completion (i. e. maturing).
12. Ms. शुक्तादनु° ।
13. 181 a, 1. 1 : dge-sloṅ-dag-ṅa-ston-pa-yin-par-khas-len-pa-rnams-kyis-chaṅ-mi-sbyin-shiṅ-tha-na-rtsa-mchog-gis-kyaṅ-mi-btuṅ-ṅo.
14. Ms. विक्रेय 181a, 1.6 : btsoṅs-la. GM, 143
15. 181a, 1.6 : des-ni-rdzas-ḥgyed-paḥi-tshe.
16. Ms. साधारणम्
17. 181b, 1.2 : ral-ba-daṅ. ḥdrams-pa.

Page	Line	Word
245	6	°पत्ये[1]
”	7	°मस्मिन्[2]
”	21, 26	प्रतिवस्तु[3]
”	24	°रिकम्[4]
246	2	योऽत्र[5]
”	2	°गृंही[6]
”	5, 6	°भ्रकारी[7]
”	6	स्तौपिकम्[8]
”	”	°र्मिकम्[9]
”	16	°रिकेण[10]
”	17	अहमपि[11]
”	18	दत्तम्[12]
”	20, 24	वैमतिका[13]
”	22	°संज्ञिनो[14]
247	1	°वराणि[15]
”	2	°भुक्तानि[16]
”	4	येन[17]
”	8	परिभुंक्ते[18]

1. Ms. °पत्या GM, 144 2. Ms. °तमस्मै°
3. Ms. °वस्तुना; 182b, 1.4 : śi-bahi-yo-byad-kyi-skyin-par-dge-sloṅ-kun-dgaḥ-bo-byin-gyis-brlaps-par-byaho. For प्रतिवस्तु see page 236, line 21. See also Mvy. 279.205 : nor-dan-hdra-b ı. GM, 145
4. 183a, 1.1 : gos-kyi-rin-du-bcas-pa.=price of a चीवर।
5. Ms. यत्रो°
6. 183a, 1.5 : dge-sloṅ-ṅam. khyim-pa-gaṅ-na-yod-paho.
7. 183a, 1.7 : gal-te-dres-te=if mixed. 8. Ms. स्तूपिकम्
9. 183b, 1.1 : de-lta-bu-chos-daṅ-mi-mthun-pa-yin-pas. GM, 146
10. 184a, 1.3 : dge-skos-kyis.=Supervisor of monks in a monastery.
11. Ms. वयमपि
12. 184a, 1.4 : des-ḥkhaṅs-kyaṅ-de-rnams-kyis-ma-byin-paḥi-skabs-de.
13. 184a, 1.6 : yid-gñis-kyis. 14. Ms. °संघिना 15. Ms. भीक्षाचीवराणि
16. Cf. V. 1, p. 308–9, in which conclusions are otherwise. GM, 147
17. 184b, 1.6 : ḥdi-ltar-des-gaṅ-gis-bskur-ba.
18. Ms. adds here दुष्परिभुंक्ते। GM, 148

Page	Line	Word
247	10, 18	येन[1]
248	1	विचारितम्[2]
"	"	मर्दितम्[3]
"	2	°कृतेन[4]
"	"	°णीयेन[5]
"	8	समादाय[6]
"	10	°शमय्य[7]
"	12	°मोदन्ते[8]
"	13, 15	वास्थ[9]
"	18	वास्म[10]
"	"	समादाय[11]
"	19	°नुप्राप्ताः[12]
" 249	22 } 4 }	दातृणम्[13]
"	1	°धारणम्°[14]

1. Ms. यस्य
2. Ms. विवरितम्; 185b, 1.6: rdol-ba. See page 252, line 11. GM, 151
3. Ibid., blaṅs-ba. See page 252, line 18. 4. See page 254, line 19.
5. 185b, 1.6: bgos-pa-dag-ni. See page 257, line 11.
6. Ms. समाधाय
7. Cf. Divy. कृतभक्तकृत्यः पश्चाद्भक्तपिण्डपात्रप्रतिक्रान्तः पात्रचीवरं प्रतिसमय्य पादौ प्रक्षाल्य विहारं प्रविष्टः प्रतिसंलयनाय। Divy., पृ. 433, पं. 11 (MRI)
8. Cf. VMP. अचिण्णं खो पनेतं बुद्धानं भगवन्तानं आगन्तुकेहि भिक्खूहि सद्धिं पटिसम्मोदितुं। अथ खो भगवा ते…… । VMP, पृ. 266 पं. 10–11 (NNM).
9. Ms. वास्थ; Evidently for Sans. वसथ : cf. Pāli वसित्थ.
10. Ms. वास्थ; for Sans वसामः; Pāli वसिम्हा GM, 152
11. Ms. समाधाय
12. 186 b, 1. 4: Tib. marks here thus: ḥdul-ba-gshi. bam-po-re-bdun-pa. See page 237-38
13. Ms. दात्रीणाम्
14. 187 a, 1. 1: chos-gos-ruṅ-ba-ma-yin-pa-dzi-tsam-ḥdod-pa-ḥchaṅ-ba-na-ma-yin-paḥo.

Cf. VMP.—अत्थतकठिनानं वो, भिक्खवे, पञ्च कप्पिस्सन्ति-अनामन्तचारो, असमादानचारो, गणभोजनं यावदत्थचीवरं, यो च तत्थ चीवरुप्पादो सो नेसं भविस्सतीति।

VMP, पृ. 266 पं. 21-23 (NNM)

Page	Line	Word
249	6	ख्यात[1]
"	9	पूर्ववत्[2]
"	10	°तमनेन[3]
"	15	°मनेन[4]
"	16	°क्रामतः[5]
250	3	°ऽन्यत्र[6]
"	"	°दत्तकः[7]
"	4	°चारो[8]
"	"	°प्यचार[9]
"	5	°उत्क्षिप्तकः[10]
"	21	ज्ञप्तिः[11]
"	24	रंजयता[12]
"	"	दातव्याः[13]
251	18	च[14]
"	20	°मणायु°[15]

1. 187 a, 1. 5-6 : rṅed-pa-yin-no-shes-bya-baḥi-bar-goṅ-ma-bshino.
2. 187 b, 1. 1 : re-shig-thog-mar-mthun-paḥi-go-ba-byas-te. GM, 153
3. Ms. °रुचिस्तम°   4. Ms. कठिनमभिभवितु°
5. 187 b, 1. 5 : chas-pa-la-chos-gos-rñiṅ-pa-rnams-daṅ.
6. Ms. °न्यत्तु GM, 154
7. 188 b, 1. 3 : bslab-ba-byin-paḥo.
8. Cf. Mvy. 264. 14 ; also मानत्व ; Cf. Pāli : मानत्त ।
9. 188 b, 1. 4 : gshi-nas-mgu-par-bya-ba-spyod-pa-daṅ.
10. 188 b, 1. 4 : gnas-nas-phyuṅ-bḥo.
11. Cf. VMP.—यदि सङ्घस्स पत्तकल्लं, सङ्घो इमं कठिनदुस्सं इत्थन्नामस्स भिक्खुनो ददेय्य कठिनं अत्थरितुं । एसा ञत्ति । "सुणातु मे, भन्ते, सङ्घो । इदं सङ्घस्स कठिनदुस्सं उत्पन्नं । GM 155

VMP पृ. 266 पं. 26-27 & पृ. 267 पं. 1 (NNM.)
12. 189 b, 1. 7 : bkruḥo. brkyaṅo. draḥo. drubo. kha-sgyur-ro. GM, 156
13. 189 b-190 a, 1. 1 : chuṅ-du-na-khab-kyis-bsrubs-gñis-sam. gsum-yaṅ-btsem-par-byaḥo.
14. See Page 250 Line 3 GM 157
15. Ms. °णायो ; 191 a, 1. 2 : phyir-mi-byed-bas-gnas-nas-phyuṅ--ba-daṅ.

Page	Line	Word
251	20	°षितस्य[1]
,,	26	°र्त्तव्यम्[2]
,,	28	एकेन[3]
252	11	वितरितम्[4]
,,	11, 14	विलिखितम्[5]
,,	11	बन्धनी[6]
,,	11, 15	गण्डूषम्[7]
,,	11, 15	पट्टिका[8]
,,	12	उपधिः[9]

1. Ibid. dbyar-tha-dad-par-gnas-pa-daṅ.
2. Cf. VMP कथं च भिक्खवे, उब्भतं होति कठिनं ? अट्ठिमा, भिक्खवे, मातिका कठिनस्स उब्भाराय-पक्कमनन्तिका, निट्ठानन्तिका, सन्निट्ठानन्तिका, नासनन्तिका, सवनन्तिका, आसावच्छेदिका, सीमातिक्कन्तिका, सहुब्भारा ति ।............................
...पक्कमनन्तिको कठिनुद्धारो । GM 158
VMP. पृ. 267 पं. 29 & पृ. 268 पं. 1-4 (NNM)
3. Ms. एतेन
4. प्रसारितम् or विचारितम्=stretched before marking the cloth by pencil as done by tailors. See Page 250 Line 23. rdol-pa. In Mvyut. 280. 245 this Tib. word is equated to पैलोतिक ; but VMP...नधोवनभतेन अत्थतं होति कठिनं, न चीवरविचारणमत्तेन अत्थतं होति कठिनं,
GM 159 VMP पृ. 266 पं. 7-8 (NNM)
5. 192 b, 1. 6 : srog-chags-kyis-ḥtshal-pa-daṅ. also sril-zos.= figured i. e., marked cloth. But see VMP=न उल्लिखितमत्तेन अत्थतं होतिं कठिनं......,
VMP पृ. 267 पृ. 7 (NNM)
6. Ms. बघुटी ; 192 b, 1. 4 : mthaḥ-skor.
cf. VMP पृ. 267 पं. 9 बन्धन or ओवट्टिकः, = putting false thread preliminary to sewing. See page 366. n. 4
7. Ibid. lhan-pa-rlo-bos-btab-pa-daṅ. Cf. Mvy. 279. 35 ; गण्डूचिकः =lhan-pa-kom-na-pa. Cf. Pali कण्डूसकरण ।
8. Ibid. lhan-riṅs-can-daṅ. Mvy. has mthaḥ-skor. = पट्टिका, all round, circular.
9. Ibid. 1. 7 : gso-maḥi-seṅ-ras-gyi-chos-gos-daṅ. =उपधिः or ओतिकः। cf. V. pp. 254. 297 : अवधि ।

Page	Line	Words
252	12, 15	परिषण्ड[1]
”	13	लभ्यम्[2]
”	”	वितरितेन[3]
”	14	°काचीवरेण[4]
”	15	°णचीवरेण[5]
”	16	°तचीवरेण[6]
”	”	°सचीवरेण[7]
”	18, 21	मर्दितम्[8]
”	20	रोहति[9]
”	23	°लिपकेन[10]
”	27	°महतम्[11]
”	”	कल्पितम्[12]
”	28	आत्ययिकम्[13]
”	”	पैलोतिकम्[14]
253	3	आत्ययि°[15]

1. Ibid. zegs-pa-daṅ = परिषण्डः । Cf. Pāli = परिभण्ड Mvyut 273. 17 has baṅ-rim.
2. लभ्यम् = ruṅ-ṅo. = युक्तम्
3. Ms. विहरितेन । See page 365 n. 4
4. Ibid. cha-ga-btab-pa-daṅ. = hemmed robe. See page 365 n. 6
5. Ibid. rñiṅs-pa-daṅ. = पुराणम् ।
6. 192 b, 1. 6 : spaṅs-pa-daṅ = संनिहितम् ; Pāli सन्निधिकतेन ।
   GM, 160
7. Ibid. deṅs-pas. cf. Mvy. 280. 246 फुस्फुसम् = sñod-rñen-khyer-ba.
8. 193 a, 1. 3 : blaṅs-pa. See Page 248 Line 1.
   Cf. VMP. = न परिभण्डकरणमत्तेन अत्थतं होति कठिनं, न ओबद्धेय्यकरणमत्तेन अत्थतं होति कठिनं, न कम्बलमद्दनमत्तेन अत्थतं होति कठिनं,
   VMP. पृ. 267 पं. 11-12 (NMM)
9. 193 a, 1. 2 : mi-skyeḥo.
10. 193 a, 1. 3 : mi-ruṅ-ba. = अकल्पितम् ।
11. 193 a, 1. 7 : sar-pa. = new.
12. 193 a, 1. 7 : brtags-pa-ñid.
13. 193 b, 1. 3 : phoṅs-pa.
14. Ibid. gso-maḥi-seṅ-ras. See Page 252 Line 15.
15. See Page 366 n. 13. GM, 161

Page	Line	Word
253	4	°रेण लभ्यम्[1]
,,	5	°स्तुंम्[2]
,,	10	लभ्यं स[3]
,,	15	°ष्टमम्[4]
,,	22	°ष्यामीति[5]
254	16	°चागत्य[6]
,,	19	°कृतेन[7]
255	2	चीवरम्[8]
,,	6	तत्र[9]
,,	17	पलिगो°[10]
256	15	सीमाम्[11]
,,	29	विचिकि°[12]
257	5	विंशतिः[13]
,,	17	नापिचीवरम्[14]
,,	19	करणीयेन[15]

1. Tib. omits this sentence.
2. 193 b, l. 3 : Tib. adds here btsun-pa-gaṅ-zag-gi-snam-sbyar-gyis-sra-brkyad-ḥdinsu-ruṅ-lags-sam.
3. Ms. adds here न । 4. Ms. Puts here न ।

Cf. VMP = कथं च भिक्खवे, उब्भतं होति कठिनं ? अट्ठिमा, भिक्खवे, मातिका कठिनस्स उब्भाराय-पक्कमनन्तिका, निट्ठानन्तिका, सन्निट्ठानन्तिका, नासनन्तिका, सवनन्तिका, आसावच्छेदिका, सीमातिक्कन्तिका, सहुब्भारा ति ।

आदायसत्तकं

भिक्खु अत्थतकठिनो कतचीवरं आदाय पक्कमति—न पच्चेस्सं ति ।

VMP पृ. 267 पं. 29 & पृ. 268 पं. 1-3 (NNM)

5. 194 a, l. 7 : phyir-ḥoṅ-shiṅ-chos-gos-bya-ḥo-sñam-pa-las-de-ḥdi-sñam-du-sems-te. GM, 162
6. 195 b, l 1 : de-yaṅ-slar-ḥon-shiṅ. GM, 163
7. Cf. Pāli = विप्पकत ; 195 b, l. 2 : btsams-pa.
8. Ms. चीवरकम् । GM, 164 9. 196 a, l. 4 : de-der-soṅ-nas.
10. The Tib. translator has missed this additional word. GM, 165
11. 198 a, l. 2 : the-tshom-za-bshin-mtshams-kyi phyi-rol-tu-soṅ-ba-las. GM, 167
12. Ms. विसिकाया° । 13. Ms. विंशिका । GM, 168
14. Ms. चीवरकम् । 15. Ms. throughout करणे येन । GM, 169

Page	Line	Word
258	18	°पंचिका[1]
259	3	चारिका[2]
"	4	°णागारे[3]
"	"	रक्षितो[4]
"	6	कोशाम्ब्याम्[5]
"	"	°लारामे[6]
"	7.9	सहायका[7]
"	15	युक्तम्[8]
"	16	°स्पन्नम्[9]
"	17	°रस्तिष्ठते[10]
260	8	परामृष्टा[11]
"	10	प्रचार°[12]
"	11	°द्धिकया[13]
"	13	°स्यापन्ना[14]
"	24	°र्हणेति[15]
"	29	°क्षेपको[16]

1. 200 b, 1. 6 : Tib. ends here a section : ḥdul-ba-gshi. bam-po-re-brgyad-pa. See page 248-249. GM 170
2. 200 b, 1. 7 : riṅ.po-len-kyi-spyod-pa-daṅ. See Page 263 : दीर्घिलः। GM 173
3. Ibid. ṅan-spoṅ-lan-tsa-khaṅ-pa-daṅ.
4. Ms. लक्षिता; 201 a, 1. 1 : bsruṅs.
5. Ms. writes कोशाम्बी rarely कौशाम्बी; in Tib: Koḥu-śam-bi.
6. Pali : घोषितारामे
7. Ms. always सहायिकाः
8. Ms. ममायुक्तम् GM, 174
9. Ms. वैरुक्ष्य°; 201 b. 1. 3 : ma-mthun-par-gyur-nas.
10. Ms. °न्वेषीतत्पुरो ति°; Ibid. klan-ka-stsal-pa-lhur-len-ciṅ.
11. 202 b, 1. 1 : mnamso.=smelling. GM, 175
12. Ms. परिचा°; 202 b, 1. 2 : bsgrags-pa.
13. 202 b, 1. 3 : de-nas-rgan-rims-ji-lta-ba-bshin-du-gdud-pa.
14. Ms. आपत्तिमस्यापन्नो
15. 203 a, 1. 5-6 : chos-ma-yin-paḥi-las-ḥkhrud-pa-gshag-par-ḥos-pas. GM 176
16. Ms. °मुत्क्षिप्तको; 203 b. 1. 4 : gnas-nas-ḥbyin-paḥi-dge-smoṅ-ḥdi-ni.

Page	Line	Word
261	3	प्रतिकुर्याम्[1]
,,	7	उत्क्षेपकम्[2]
,,	12	सहायका[3]
,,	13	स्मारयेयम्[4]
,,	14	°येयमिति[5]
,,	17, 21	अप्येदानीम्[6]
,,	19	°तकांश्च[7]दू°
,,	25	कोप्यानि[8]
262	1	°स्थितानाम्[9]
,,	3	°क्षिप्यते[10]
,,	,,	°कर्मणि[11]
,,	8	धर्मपक्षम्[12]
,,	9	स्थाप्यते[13]
,,	10	°कर्मणि[14]
,,	13	°वर्तकान्[15]
,,	15	अपीदानीम्[16]
,,	,,	°गमयथ[17]

1. 203 b, 1. 6 : gal-te-bdag-gis-ltuṅ-ba-chos-bshin-slar-ma-byas-na.
2. Ms. उत्क्षिप्तकम्; GM, 177
3. Ms. सहायिका:
4. 204 b, 1. 4 : mi-ḥdod-pa-gleṅs-sam-dran-par-byas-na.
5. 204 b, 1. 4 : gleṅ-bar-mi-bya-dran-par-mi-byaḥo.
6. For अपीदानीम् GM, 178
7. Ms. क्षेपकानुवर्तकश्च
8. 205 a, 1 : ḥkhrugs-par-ḥgyur-shiṅ.
9. Ms. विवस्थापितानां; 205b, 1 2 : gnas-pa-na-ched-du.
10. 205 b, 1.4 : ma-mthoṅ-bas-gnas-nas-phyuṅ-ba-daṅ. GM 179
11. Ms. °कर्मणे
12. Ms. धर्मपक्षामधर्मपक्षम्, See 206 a, 1. 1 :
13. Ms. स्थापिते
14. Ms. कर्मणे
15. Ms. °काननुपरिवर्त°
16. See. Page 261 Line 17, 21.
17. 206 a, 1. 6 : byed-pa-bden-nam. GM, 180

Page	Line	Word
262	20	°पाता:[1]
"	23	अप्येदानीम्[2]
"	26	°र्हारकम्[3]
"	27	इति[4]
263	3	अप्येदानीम्[5]
"	10	अर्थिकं°[6]
"	17	दमयिष्यथ[7]
"	25	भोगानाम्[8]
"	28	समजना[9]
"	29	किञ्चि°[10]
"	"	°मन्यताम्[11]
264	1	प्राणभृताम्[12]
"	2	संगति:[13]

1. See Page 236 Line 25.
2. See Page 261 Line 17.
3. Ms. भिक्षुपिण्डनिर्हारकम्
4. See Page 237 Line 24-26.
5. See Page 261 Line 17. GM, 181
6. अर्थिकप्रत्यर्थिक: प्रत्यर्थिकं°
7. Ms. घमयिष्यम; 208 a, 1. 7 : shi-bar-bya-daṅ. GM, 182
8. Ms. रोगाणां; 208 b, 1. 5 : nor-rnams.
9. समजवा
10. 208 b, 1. 6 :
tshig-ma-mthun-la-phyogs-mñam-yaṅ-ḥdi-gtso-min-shes-sems-byed-pa.
dgeḥ-dun-dbye-bar-gyur-na-gyo-mthu-chuṅ-cuṅ-zad-cis-mi-bsam.
Cf. VMP······ठितको व इमा गाथा योऽभासि—
"पुथुसद्दो समजनो न बालो कोचि मञ्ञथ।
संघस्मि भिज्जमानस्मि नाञ्ञं भिय्यो अमञ्ञरुं॥
"परिमुट्ठा पण्डिता भासा वाचागोचरभाणिनो।
यावच्छन्ति मुखायामं येन नीता न तं विदू॥
VMP पृ. 380 पं. 3-7 (NNM)
11. Ms. मन्यतात्
12. 208b, 1.7 : srog chags-rus-pa-gcog-pa-daṅ. GM, 183
13. 209a, 1.1 : ḥdum-par-ḥgyur-ba-ñid-yod-na. = reconciliation.

Page	Line	Word
264	3	विजानताम्[1]
,,	4	परिमुष्टाः[2]
,,	5	°व्यामा[3]
,,	,,	तम्[4]
,,	,,	विदुः[5]
,,	6	°मामहे[6]
,,	7	शाम्यन्ति[7]

1. cf. VMP ये च तत्थ विजानन्ति ततो सम्मन्ति मेधगा ।।
"अट्ठिच्छिन्ना पाणहरा गवास्सधनहारिनो ।
रट्ठं विलुम्पमानानं तेसं पि होति संगति ।।
"कस्मा तुम्हाक नो सिया—
VMP पृ. 380 पं. 15-18 (NNM)

There is an alternative reading : अट्ठिच्छिदा

2. Ms. परमृष्टाः पण्डिताभाः सा

3. Ms. मुखाद्वामा 4. Ms. ते

5. 209 a, 1.2 :

spyod-yul-ston-par-byed-paḥi-gsuṅ-chags-la-zlog-pa-lhur-ben-pa. brtags-na-mkhas-par-snaṅ-ba-ni-gaṅ-la-rtsod-pa-de-ma-śes.

cf. VMP : संघस्मि भिज्जमानस्मि नाञ्ञं भिय्यो अमञ्ञरुं ।।
"परिमुट्ठा पण्डिता भासा वाचागोचरभाणिनो ।
याविच्छन्ति मुखायामं येन नीता न तं विदू ।।
VMP पृ. 380 पं 5-7 (NNM)

This stanza is not intelligible either in Pāli or in Sanskrit, and so the Ms. reading is given here without any emendation. In S.B.E., Vol. XVII, p. 307, the English reading given is as follows : "Bewildered are (even) the clever words of him who is versed in the resources of eloquence. As wide as they open their mouth. By whom they are led, they do not see". This rendering is based on Buddhaghosa's comments.
(See V, 1, p. 395).

6. 209a, 1.3 : btson-shes-bya-bar-mi-śes-kyi.

7. Ms. शामीन्ति

Page	Line	Word
264	7	मेधका:[1]
"	8, 10	°पयन्[2]
"	9	शाम्यति[3]
"	11	प्रशाम्यति[4]
"	13	सनातन:[5]
"	14	°ताभि:[6]
"	15	ह्यहिताय[7]
"	"	पण्डिता:[8]
"	16	°विहारि[9]
"	17	प्रतिस्मृत:[10]

1. Ms. मेषका, 209a, 1.3 : gzo-bo-mi-dgoso. = no use of memory, cf. Ibid.
"परे च न विजानन्ति मयमेत्थ यमामसे ।
ये च तत्थ विजानन्ति ततो सम्मन्ति मेधगा ।
VMP पृ. 380 पं. 14-15 (NNM)

2. Ms. °जापय: ; 209 a, 1.4 : bdag-ni-ḥpham-gyur-pa. = defeated. In Pali : robbed. GM, 184

3. cf. VMP "अक्कोच्छि मं अवधि मं अजिनि मं अहासि मे ।
ये च तं उपनयूहन्ति वेरं तेसं न सम्मति ।।
VMP पृ. 380 पं 8-9 (NNM)

4. cf. Ibid. "अक्कोच्छि मं अवधि मं अजिनि मं अहासि मे ।
ये च तं नुपनयूहन्ति वेरं तेसूपसम्मति ।।
VMP पृ. 380. पं 10-11 (NNM)

5. cf. Ibid. "न हि वेरेन वेरानी सम्मन्तीध कुदाचनं ।
अवेरेन च सम्मन्ति एस धम्मो सनन्तनो ।।
VMP पृ. 380 पं. 12-13 (NNM)

The above four ślokas recur in the धम्मपद ।

6. Ms. अवैरताभि: 7. Ms. वैरप्रसंगे ह्यहिताय नेहिनाम् ।

8. 209 a, 1.7 : khon-la-chags-pa-lus-can-rnams-la-phan-mi-ḥgyur. de-lta-bas-na-mkhas-pa-khon-du-ḥdzin-mi-byed.

9. Ms. °विहार GM, 185

10. cf. VMP. "सचे लभेथ निपकं सहायं सद्धि चरं साधुविहारि धीरं ।
अभिभुय्य सब्बानि परिस्सयानि चरेप्य तेनत्तमनो सतीमा ।।
VMP पृ. 380 पं. 19-22 (NNM)

209b, 1.1-2 :
gal-te-grogs-po-ḥgrus-skyoṅ-lhan-cig-spyod-pa-daṅ.
legs-par-gnas-pa-brtan-pa-rñed-par-gyur-na-ni.
zag-par-ḥgyur-ba-thams-cad-zil-gyis-mnan-byas-nas.
de-daṅ-yid-dgaḥ-dran-daṅ-ldan-shiṅ-spyad-par-bya.

Page	Line	Word
264	19	कुर्यात्[1]
,,	23	°गवत्[2]
265	1, 8	बद्ध्वा[3]
,,	2	तथा[4]
,,	8	दोषः[5]
,,	13	°ध्वैकाम्[6]
,,	14	इति[7]
,,	15	शाक्य°[8]
,,	16	शास्ता[9]
,,	18	°च्छतीति[10]
,,	,,	°संक्रम्य[11]
,,	19	°सादिताः[12]
,,	25	वैतरिकेण[13]
266	1	वैतरेण[14]

1. cf. Ibid. "नो चे लभेथ निपकं सहायं सद्धिं चिरं साधुविहारि धीरं ।
राजा व रट्ठं विजितं पहाय एको चरे मातङ्गरञ्ञेव नागो ॥
VMP. पृ. 380 पं. 23-26 (NNM)
2. Cf. Ibid. "एकस्स चरितं सेय्यो नत्थि बाले सहायता ।
एको चरे न च पापानि कयिरा
अप्पोस्सुक्को मातङ्गरञ्ञेव नागो" ति ॥
3. Ms. बध्वा GM, 186 VMP पृ. 380 पं. 27–30 (NNM)
4. Ms. तया
5. 210 b, 1.3: ñes-pa-yod-pa-ma-yin.
6. Ms. °वं ; 210b, 1.6 : bsod-ñoms-gcig-kyaṅ-ma-rñed. GM, 187
7. 210b, 1.7 : nor-zad-par-gyur-na-bsod-ñoms-mi-ster-ba-ni-rigs-na.
8. Ms. शाकि°
9. Ms. एषां शास्तार
10. Ms. °त्यद्विर्तीभि°
11. Ms. सकाशादपस्य ; 211a, 1·3 : de-rnams-kyi-druṅ-nas-doṅ-ste-smras-pa.
12. 211a, 1.3-4 : de-rnams-kyis-bdag-cag-brgyad-pa-ni-thog-du-bab-ste.
13. 211b, 1.1 : mtho-btsam-paḥi-phyir. GM, 188
14. 211b, 1.5 : mtho-btsam-pa-ñid-du.

Page	Line	Word
266	8	°दभवत्[1]
267	6	उत्क्षिप्तक[2]
,,	21	उत्क्षेपको[3]
268	22	°नामा[4]
,,	,,	उत्क्षिप्तको[5]
269	7	°पादाय[6]
270	6	°नैकत्ये[7]
,,	9	समाप्तम्[8]
271	1	°वस्तुनि[9]
,,	14	°ध्यायमिति[10]
272	9	°द्वेषी[11]
,,	,,	वयम्[12]
,,	13	तु[13]
,,	,,	परिहीयते[14]
,,	14	°वदति[15]
,,	16	प्रसाद्यन्ते[16]
273	6	स्वामिनः[17]

1. Ms. पुनरप्ये° GM, 189
2. Ms. वुत्क्षिप्तक GM, 190
3. Ms. स तेनोत्क्षेपको भिक्षुरुत्क्षिप्तकानुपरिवर्तकाभिक्षव उत्क्षिप्तकानुत्क्षिप्तकानुत्क्षेपको
4. Ms. नामानम् GM, 193
5. Ms. उत्क्षेपको
6. See Page 268 Line 9-10. GM, 194
7. Cf. Pali = एकच्चे ; Mvy. 245.468.
8. 219a, 1.1. Tib ends here a section thus : ḥdul-ba-gshi-bam-po-re-dgu-pa. See Page 258.
9. 219a, 1.2 : las-kyi-gshiḥi-sdom-ni. GM, 199
10. See Page 221 Line 21.
11. 220b, 1.5 : dgaḥ-bo-ñe-dgaḥ-rgan-shugs-ḥdini-ḥdun-pa-daṅ. she-ldaṅ-ci-ḥdra-bo-ltos.
12. 220b, 1.6 : yaṅ-na-rgan-pa-yin-na-yaṅ-bdag-cag-yin-la.
13. Ms. नात्र
14. 221a, 1.3 : gnas-brtan-dag-cuṅ-zad-ñams-par-ma-gyur-dam.
15. Ms. प्रतिवससि ; 221a, 1.4 : smar-smra.
16. 221a, 1.6 : dad-par-bya-ba.
17. 222a, 1.5 : gñis-min-te. GM 202

Page	Line	Word
273	27	कृतः[1]
274	6	°वासिको[2]
"	12	[न] साति°[3]
275	11	सङ्कुलात्[4]
"	12	°मुत्सारयन्ति[5]
"	15	तथोसारयन्ति[6]
276	3	°वर्हन्ति[7]
277	24	°कुशलस्य[8]

---

1. 223a, 1.3 : bshi-yo-tsho-gas-kyi-bya-ba-la. GM, 204
gaṅ-zag-so-sos-byed-pa-daṅ.
spobs-pa-dag-daṅ-baḥi-yis-ni.
las-bshi-rnam-pa-gñis-dran-bya.
2. See Mvyu. 252.1.
3. 223b, 1.3 : mi-ḥgyuro.
4. 225a, 1.3-4 : ḥkhor-lo-lta-bur-bsgre-bas-ḥbrel. GM, 206
5. 225a, 1.5 : mi-ḥos-pa-las-bslaṅ-ba-pa-ma-thug-par-smoṅ-shiṅ.
6. Ms. नथानुश्रावयन्ति
7. Ms. श्रावर्ष्यन्ति GM 207
8. Ms. °व्यक्त्यस्या° GM, 208

शब्दसूची

		Page	Line
अकल्पिक	i.	141.	7 etc.
अकवाटक	ii.	220.	11
अकालखाद्य	i.	148.	19
अकालपानक	ii.	221.	27
अकुष्टोप्त	ii.	202.	12
अकोप्य	ii.	222.	27
अच्चणप्रतिपन्न	i.	171.	27
अक्षमात्र	i.	30.	19
अगद्	i.	93.	25
अगार	i.	35.	28
अग्निशाला	i.	141.	10
अग्निस्कन्ध	i.	161.	10
अग्रबलिन्	i.	210.	23
अग्रयुग	i.	57.	21
अग्राटविक	ii.	197.	12
अग्रामात्य	i.	45.	10
अघ	ii.	223.	15
अङ्गदिका	i.	44.	2 etc.
अङ्गनाडिका	ii.	219.	15
अङ्गनीलक	ii.	217.	26
अचिन्तिय	i.	51.	5 etc.
अचिरव्यतिवृत्त	ii.	240.	4
अचिरोपपन्न	i.	37.	19
अच्छ	i.	28.	19
अजातशत्रु	ii.	184.	7
अजिन	ii.	217.	26
अजिरवती	,,	214.	27
अञ्जन	i.	1.	5
अटनि [लि]	ii.	233.	27
अट्टेश्वर	i.	155.	14
अण्डकोश	ii.	238.	9

		Page	Line
अतर्क्यावचर	i.	58.	21
अतिनामित	i.	47.	26 etc.
अतिरेकचीवर	ii.	217.	21
अतिविषा	i.	2.	13
अत्यय	i.	20.	9 etc.
अर्थचर्या	ii.	209.	9
अर्थप्रत्यर्थिक	i.	39.	2
अर्थाधिकरण	i.	43.	18 etc.
अर्थार्थिन्	i.	38.	23
अदशन	iii.	251.	19
अदक्षिण्य	i.	130.	27
अदूष्यनपकारिन्	i.	131.	25
अद्धा	i.	26.	20
अद्रुग्ध	i.	10.	6 etc.
अधरिम	ii.	175.	4
अधर्मपाक्षिक	iii.	251.	21
अधिकरण	i.	27.	16- etc.
अधिकरणकुशल	i.	38.	21
अधिमुक्त	i.	135.	27
अधिवचन	i.	35.	14
अधिवासना	i.	23.	23-24
अधिष्ठान	i.	13.	9 etc.
अधिष्ठायिक	i.	46.	19-20 etc.
अधिष्ठित	i.	3.	9 etc.
अधुनान	i.	88.	9
अधोविरेचन	ii.	194.	15
अध्यवसान	i.	75.	16 etc.
अध्यवसित	ii.	188.	13 etc.
अध्येषितव्य	i.	69.	7
अध्वन्	i.	11.	25
अध्वप्रतिपन्न	i.	17.	9
अध्वप्रतिपन्नक	i.	149.	8
अनगारिका	i.	34.	28
अनघ	i.	163.	9

		Page	Line
अनन्यनेय	ii.	195.	2
अनभिरति	i.	12.	20
अनभिराद्ध	iv.	264.	27 etc.
अनय	i.	56.	3
अनयगत	i.	159.	12
अनवद्य	i.	14.	6
अनवतप्त	i.	43.	27 etc.
अनवकाश	i.	37.	7
अनागतगुण	i.	58.	11
अनागतसत्त्व	i.	149.	26
अनागामिन्	ii.	212.	8
अनागामिफल	i.	51.	13
अनाचार्यक	i.	13.	5
अनाथपिण्डद	i.	1.	7 etc.
अनापन्न	iv.	260.	23
अनाशय	iii.	257.	8
अनास्रव	i.	111.	20
अनिमन्त्रितचारिका	iii.	249.	2
अनिरुद्ध	iv.	259.	5
अनिर्वाह	ii.	180.	10
अनिहीन	i.	103.	15
अनीक	i.	67.	7
अनुगृद्ध	i.	172.	5
अनुत्तर	i.	50.	27
अनुत्क्षिप्तक	iv.	260.	23
अनुपगतक	ii.	227.	12
अनुपरिवर्त्तिनी	i.	13.	20
अनुपात	ii.	197.	6
अनुपाध्यायक	i.	13.	5
अनुप्रदत्तिका	i.	66.	6
अनुप्रवर्तित	i.	27.	6-7
अनुबद्ध	i.	43.	8
अनुभाव	ii.	179.	7
अनुयात्रिक	i.	27.	2

		Page	Line
अनुयुक्त	i.	38.	5
अनुरक्षा	i.	111.	6 etc.
अनुवादिन्	i.	15.	17
अनुव्यञ्जन	i.	14.	1 etc.
अनुशिष्ट	i.	75.	26
अनुशंसा	i.	10.	23
अनुसंवर्णित	i.	39.	5 etc.
अनेकपर्याय	i.	54.	21
अनेकवर्षगणदान्त	i.	27.	25 etc.
अनोसारित	ii.	230.	2
अन्तसमुदाहार	i.	134.	13
अन्तराय	i.	24.	3 etc.
अन्तरोद्दान	i.	2.	7 etc.
अन्तर्गृह	i.	8.	I6
अन्तर्जन	ii.	202.	9
अन्तर्निधि	i.	71.	26
अन्तर्बहिर्निधि	i.	„	27
अन्तर्वर्ष	ii.	226.	12
अन्तर्वास	iii.	252.	23
अन्त्र	i.	23.	28
अन्त्रगुण	i.	125.	2
अन्तेवासिक	i.	39.	1-2, etc.
अन्तः पूतीभाव	i.	35.	6
अन्तः सीम	i.	142.	5
अन्तः सीमा	ii.	246.	20
अन्तः सीमासंज्ञिन	ii.	246.	20
अन्वावृत	i.	27.	7
अन्वावर्तित	i.	129.	10
अपनीतपात्र	i.	18.	14 etc.
अपरप्रत्यय	ii.	195.	2
अपर-स्वर	ii.	237.	6
अपरायण	i.	112.	18
अपर्ण	i.	25.	7
अपलाल	i.	10.	19 etc.
अपवाध	i.	41.	3

		Page	Line
अपश्चिमक	i.	70.	15
अपारिम	i.	35.	5
अपावरणी	ii.	237.	3
अपूप	i.	2.	5
अपोषध	iv.	270.	7
अप्रतिकर्मन्	iv.	262.	3
अप्रतिच्छन्न	i.	17.	17
अप्रतिनिसृष्ट	iv.	262.	3
अप्रतिपुद्गल	i.	159.	25
अप्रतिरूप	i.	20.	3 etc.
अप्रमाण	i.	114.	24
अब्धातु	i.	25.	18 etc.
अभय	ii.	173.	9
अभिगीत	i.	53.	2
अभिज्ञेय	i.	160.	1
अभिक्रान्त	i.	37.	28 etc.
”	ii.	195.	4
अभिध्या	i.	162.	4
अभिनामित	i.	19.	14-15
अभिनिर्हृत	iv.	262.	19
अभिनिर्हृतपिण्डपात	ii.	236.	25
अभिनिर्हर्तव्य	ii.	”	7
अभिप्रसन्न	i.	9.	10 etc.
अभिष्यन्द	ii.	195	8
अभिसमय	i.	156.	11
अभिसार	i.	133.	8
अभिसंबुद्ध	i.	67.	13-14
अभिसंस्कृत	i.	49.	16-17
अभूतवादी	i.	97.	24
अभ्यवकाश	i.	141.	6 etc.
अभ्यवहार्य	i.	32.	29
अभ्याख्यात	i.	130.	1
अभ्याख्यान	i.	”	”

		Page	Line
(अ)मद्गुरुच्छवि (BHS, P. 417)	i.	28.	28
अमनाप	i.	112.	23
अमनुष्यग्राह	i.	35.	11
अमुक	i.	24.	22 etc
अयस्करभाण्ड	ii.	244.	2
अयोघन	ii.	212.	24
अयोध्या	i.	11.	3 etc.
अयोनिशोमनस्कार	i.	84.	7
अयोलोह	ii.	243.	21
अर्धान्तरगत	i.	88.	14
अलयन	i.	112.	18
अलवणिका	i.	55.	19
अल्पपरिच्छेद	i.	56.	3
अल्पोत्सुक	i.	24.	17 etc.
अवकाशयितव्य	iii.	250.	2
अवक्रान्त	i.	168.	13
अवचरक	i.	146.	18
अवतार	i.	30.	10 etc.
अवतारप्रेक्षिन्	iv.	260.	4 etc.
अवदात	i.	43.	6
अवद्रग	ii.	211.	13
अवधारिन्	i.	42.	28
अवभास	,,	37.	24
अवरगोदानीय	,,	59.	20
अवरभागीय	ii.	215.	16
अवलक्षण	i.	63.	10
अववादक	,,	11.	19
अववादित	,,	35.	26-27
अवष्टब्ध	,,	36.	5
,,	ii.	201.	13 etc.
अवसादित	,,	205.	4
अवस्रुत	i.	35.	22
अवार्षिक	iii.	250.	2

		Page	Line
अविप्रतिसार	,,	49	18
अविप्रवास	iii.	249.	16
अविपंचित	ii.	228.	23
अवीतराग	i.	39.	20
अवैवर्तिक	,,	29.	17
अवैवर्त्य	,,	98.	10
अव्यक्त	,,	32.	5
अन्यावाद [ध, ध्य] सुख	,,	61.	26
अशिक्षितपण्डित	ii.	183.	22
अशुचिम्रक्षित	,,	215.	28
अश्राद्ध	i.	169.	3
अश्वक-पुनर्वसुक	,,	9.	14 etc.
अश्वकर्ण	,,	59.	21 etc.
अश्वत्थपान	,,	2.	5
अश्वाजानेय	,,	30.	27 etc.
अष्टाङ्ग	,,	146.	14
अष्टांश	,,	28.	19
असपत्न	,,	10.	6 etc.
असित	,,	16.	14
असंछिन्न	iii.	252.	19
असंमत	,,	,,	20
अस्थिच्छिद्र	iv	264	1
अस्मिमान	i.	35.	16
अहतचीवर	iii.	253.	2-3
अहतकल्पित	,,	,,	3
अह्रीक्य	ii.	218.	12
अंसघात्री	i.	82.	5
आकाश-पाणितल-समचित्त	ii.	238.	8
आक्रुष्ट	i.	15.	24
आक्रोशार्ह	i.	13.	26
आगति	,,	162.	10
आगन्तुक	ii.	214.	2
आगन्तुकभक्त	,,	215.	9
आगारपरिशुद्ध	i.	7.	4

		Page	Line
आगारिक	i.	149.	2
आगारिकधर्म	ii.	219.	16
आगरिकध्वज	,,	220.	2
आङ्गिरस	i.	163.	24
आचाम	i.	43.	27 etc.
आचामनदी	,,	43.	29
आजानेय	,,	25.	8
आजीवक	ii.	196.	7
आजीविक	,,	213.	25
आटविका	,,	197.	11
आढकमापक	,,	188.	1
आतापिन्	i.	34.	26 etc.
आत्तमनस्क	,,	170.	,,
आत्मोपक्रमिक	ii.	194.	12
आत्ययिक	iii.	252.	28
आत्रेय	i.	65.	11 etc.
आदर्शमुख	i.	71.	15
आदिराज्य	i.	1.	2
आदीनव	i.	10.	27, etc.
आधिकरणिका	iv.	265.	24
आधिष्ठानिक	i.	45.	16
आनन्द	i.	8.	22 etc.
आनुपथिक	i.	36.	25
आनुपूर्वी	i.	136.	5
आनुलोमिक-भैषज्य	i.	7.	21
आनुशंस	i.	71.	5 etc.
आपन्न	iv.	260.	22
आपन्नक	i.	9.	3
आपन्नसत्त्वा	i.	12.	4 etc.
आपायित	ii.	180.	8
आप्य	,,	183.	23
आबद्ध	i.	72.	3
आबाधसमुत्थानकुशल	ii.	194.	10
आबाधित	i,	60.	27

		Page	Line
आमिषकृत्य	i.	149.	12
आभोग	i.	22.	15 etc.
आम्रपाली	ii.	173.	9
आयतन	i.	67.	21
आयतनकौशल	i.	22.	4
आयता	ii.	244.	6
आयति	,,	194.	8
आयाचन	i.	80.	28
आयाचमान	i.	18.	15
आरक्षा	i.	165.	12
आरक्षक	i.	153.	2
आरब्धवीर्य	i.	109.	18 etc.
आरभ्यमाणान्तिका	i.	141.	24
आरागित	i.	149.	20 etc.
आराम	i.	1.	7 etc.
आरामद्वार	ii.	215.	28
आरामिक	ii.	179.	20
आरूप्यधातु	i.	158.	22
आरोचयितव्य	i.	12.	5 etc.
आरोदन	i.	43.	9
आरोह-परिणाह	i.	160.	22
आर्यजातीय	i.	154.	2
आर्यसत्य	i.	122.	10 etc.
आलप्तक	i.	238.	15
आलिकावेन्दा	i.	18.	25
आलोकशय्या	i.	58.	1
आवर्त	i.	35.	6
आवर्तग्राह	i.	,,	11
आवसथ	i.	152.	22 etc.
आवास	,,	220.	11
आवासप्रेक्षणपञ्जिका	iii.	258.	18
आवासित	i.	146.	17
आवाह	ii.	232.	7
आवृढ	i.	53.	23
आवेणिक	i.	81.	6

		Page	Line
आशय	i.	74.	1
आशयानुशय	i.	20.	27 etc.
आशाच्छेदक	iii.	253.	15
आशीविषा	i.	88.	26
आश्वयुजमास	iii.	250.	25
आसनप्रज्ञप्ति	i.	24.	20 etc.
आसमुदाचारिक	i.	4.	3 etc.
आसीवक [आसेवक BHS, P. 111]	ii.	197.	23
आस्तीर्ण	ii.	220.	18
आहितुण्डिक	i.	78.	I6
आहृतकुशलमूल	ii.	193.	23
आहृष्टरोमकूप	i.	24.	1
इच्छानङ्गला	i.	1.	2
इतश्चामुत	i.	36.	28
इङ्खिका [इङ्खिक, ईन्खˆ, ईङ्खक, ˆइका BHS, P. 113, 116]	ii.	179.	12
ईर्या	iv.	264.	26
ईर्यापथ	i.	12.	12 etc.
ईषाधार	i.	59.	21 etc.
उच्चन्द्रभक्त	i.	17.	21 etc.
उच्चार	i.	171.	9
उच्चार-प्रस्राव	ii.	199.	25-26
उच्छ्रापित	i.	27.	16
उच्छ्राय	i.	11.	20
उच्छ्रित	i.	41.	1 etc.
उच्छ्रीयमाणान्तिका	i.	141.	24
उतित्तिर	i.	73.	26
उत्कीर्ण	i.	42.	28
उत्कीलक	i.	88.	9
उत्कीलकपर्वत	i.	"	8
उत्कुटुक	iv.	268.	4
उत्कूलनिकूल	i.	17.	21
उत्कुशप्राणी	i.	90.	25

		Page	Line
उत्क्षिप्त	i.	43.	7 etc.
उत्क्षिप्तक	ii.	229.	8 etc.
उत्क्षिप्तकानुवर्तक	iv.	260.	25
उत्क्षिप्तकानुवर्तकानुवर्तक	iv.	"	"
उत्तमवर्णिन्	i.	164.	19
उत्तमाङ्ग	i.	42.	22 etc.
उत्तर	i.	132.	27
उत्तरकुरु	i.	59.	20 etc.
उत्तरकुरुद्वीप	ii.	202.	12
उत्तरापथ	i.	10.	22 etc.
उत्तरासंग	i.	10.	2 etc.
उत्थान	ii.	195.	11
उत्पथाजीव	i.	36.	24-25 etc.
उत्पाण्डूत्पाण्डुक	i.	1.	9
उत्पाद्-गण्ड-पिटक	ii.	213.	10
उत्सद	i.	29.	1
उत्सदन	i.	35.	11
उत्संग	i.	40.	9 etc.
उदकमणि	i.	51.	24 etc.
उदकशाटिका	ii.	214.	3-4
उदकान्त	i.	71.	27
उदपान	i.	22.	20 etc.
उदयव्यय	i.	165.	28
उदयन [वत्सराज]	ii.	181.	9
उदरिन्	ii.	188.	16
उदर्या	i.	9.	23
उदश्विन् [त]	ii.	188.	21
उदायिभद्र	ii.	192.	28-29
उदारावभास	v.	271.	23
उदालिन् [उपालिन् ?]	i.	148.	25
उदुमा	i.	152.	22
उदुम्बर	i.	171.	11 etc.
उदुम्बरिका	ii.	188.	1
उद्घाटक	i.	82.	8
उद्दान	i.	1.	4 etc.

		Page	Line
उद्दायाद	i.	62.	27
उद्धूतशिरस्क	i.	53.	13
उद्धर्तव्य	iii.	251.	26
उद्बन्धक	i.	100.	13
उद्भूतवस्तुका	i.	141.	25
उद्यच्छमान	i.	23.	5 etc.
उद्र	ii.	223.	13
उद्रजःशिरस्क	i.	19.	4
उद्वर्तन	i.	82.	27
उन्मत्तक	i.	1.	6
उपकरा	i.	171.	26
उपगतक	ii.	227.	9
उपगुप्त	i.	11.	17 etc.
उपचित	i.	21.	24
उपतिष्य	i.	166.	22
उपधि	i.	61.	8
उपधिवारिक	i.	52.	4 etc.
उपनन्द	ii.	173.	3 etc.
उपनयितव्य	i.	27.	23
उपनामयितव्य	ii.	244.	10
उपनामित	i.	131.	21
उपनाह	ii.	186.	11
उपनिक्षिप्त	i.	38.	28
उपनिक्षेपण	ii.	220.	17
उपपत्ति	ii.	179.	1
उपपन्न	i.	19.	9 etc.
उपमर्द	i.	83.	6
उपयुक्त	i.	3.	27
उपयोक्तव्य	ii.	244.	18
उपरोध	i.	77.	,,
उपशान्त	i.	15.	22
उपश्लिष्ट	i.	83.	9
उपसृष्ट	ii.	183.	7
उपसंक्रान्त	i.	3.	11 etc.
उपसंपद	i.	21.	12 etc.

		Page	Line
उपसंपादित	i.	21.	14 etc.
उपसंहार	i.	12.	10 etc.
उपस्थान	i.	144.	14 etc.
उपस्थानशाला	i.	18.	6 etc.
उपस्थापक	i.	141.	19
उपस्थापित	i.	12.	6 etc.
उपस्थायिक	i.	25.	25 etc.
उपहत	ii.	196.	20
उपायास	ii.	194.	25-26
उपार्ध	i.	55.	8
उपार्धपिण्डपात	ii.	237.	27
उपावर्तित	i.	87.	11
उपोषध	i.	44.	7 etc.
उरुमुण्ड	i.	11.	13 etc.
उरुविल्व-काश्यप	i.	119.	1
उल्का	i.	43.	7
उल्कादान	i.	122.	6
उषित	i.	36.	2 etc.
उषिदत्त	i.	49.	12
उष्मगत	i.	51.	11 etc.
उष्ट्रकम्बल	ii.	219.	23
उष्णीष	ii.	,,	22
ऊढ	i.	66.	10
ऊनपञ्चक	iii.	252.	19
ऊर्णा	ii.	173.	6
ऊर्ध्वविरेचन	ii.	194.	15
ऊष्मगत	i.	136.	4
ऋणहर	i.	56.	1
ऋजुक	i.	34.	5
ऋद्धि	i.	18.	26
ऋद्धिपाद	i.	164.	11
ऋद्धि-विकुर्वित	i.	99.	23-24
ऋत्रटा-शब्द	ii.	235.	23
ऋषिकोप	ii.	173.	9
ऋषिदत्त	ii.	226.	22

		Page	Line
ऋषिधर्म	i.	157.	13
ऋषिल	ii.	226.	10
ऋषिवदन	i.	8.	12
एकदक्षिणीय	i.	56.	16
एकधारक	i.	88.	9
एकपिङ्गल	ii.	192.	14
एकपोषध	ii.	227.	4
एकब्य	i.	129.	12 etc.
एकाधीन	ii.	174.	13
एकान्तकृष्ण	i.	19.	18 etc.
एकान्तघटक	i.	142.	29
एकान्तशुक्ल	i.	34.	19
एकान्तीकृत	i.	38.	26-27
एकोत्तरिकागम	i.	33.	16
एकांस	i.	169.	12
एढक	i.	66.	10
एने	i.	154.	14
ऐरावतक	i.	88.	9
ओघ	i.	25.	16
ओतला	i.	11.	2
ओतलायन	i.	19.	2
ओतलायनसूत्र	i.	19.	21
ओसारणा	iv.	268.	2
औत्तरापथिक	i.	143.	27
औद्विल्य	i.	52.	25
औपधिक	ii.	215.	1 etc.
कच्छपुट	i.	6.	12 etc.
कच्छु	i.	1.	5
कच्छूरोग	i.	4.	8
कचंगला	i.	20.	13
कटिका	i.	11.	21 etc.
कठल्ल	i.	16.	7 etc.
कठिनास्तर	iii.	248.	22
कठिनास्तारक	iii.	250.	1
कठिनोद्धार	iii.	253.	14,15
कण्डु	ii.	173.	6

		Page	Line
कथंकथिन्	i.	163.	23
कनिष्क	i.	10.	17 etc.
कनिष्कस्तूप	i.	10.	18
कन्था	i.	9.	3
कपालपाणि	i.	112.	17
कपालव्याधि	ii.	186.	29
कपालाकोटनी	ii.	212.	2
कपालीमोचनी	ii.	184.	21
कपिलवस्तु	i.	57.	22
कप्फिण	i.	159.	7
कप्फिणस्थविर	i.	167.	18
कमीबल	i.	171.	10
कम्पिल्ल	i.	1.	2
कम्बुक	ii.	219.	22
करका	ii.	244.	5
करप्रत्यय	i.	86.	13
करप्रत्यायान् [Miss reading]	ii.	207.	24
करोटपाणि	i.	60.	9
कर्णिकार	i.	160.	19
कर्दम	ii.	217.	5
कर्पासपिचु	i.	44.	25
कर्मप्लोति	i.	55.	23 etc.
कर्मान्त	ii.	176.	13 etc.
कर्वटक	i.	36.	27
कलन्दकनिवाप	ii.	211.	21
कलपाली	i.	73.	11
कलविङ्क	i.	163.	7
कलि	i.	14.	11 etc.
कलिङ्ग	i.	68.	16
कलिराज	i.	25.	4 etc.
कल्प	i.	38.	18
कल्पकार	i.	148.	24 etc.
कल्पकारक	iv.	266.	26
कल्पिकमांश	i.	142.	25

		Page	Line
कल्पिकशाला	i.	141.	23
कल्पिकस्थान	i.	141.	9, 27
कल्य	i.	164.	25 etc.
कल्याणमित्र	i.	58.	24
कर्षवकजात [cf. BHS, P. 174]	i.	35.	22
कषाय	i.	2.	12
क्लम	i.	14.	10
क्वथमान	i.	79.	15
काकशङ्किन्	ii.	174.	9
काकाभिनिलीनक	i.	53.	12
काञ्चन	i.	171.	10
काण्डकाण्डि	ii.	174.	29
कान्तार	i.	143.	5
कामरागरक्त	i.	172.	5
कामरागपर्यवस्थान	i.	131.	7
कामरूपी	i.	88.	9
कार्षमापक	ii.	173.	11
कार्षापण	ii.	180.	19
कार्षापण-वर्ष	i.	61.	1
कार्षिक	i.	19.	5
कालकपृष्ठ	ii.	216.	18
कालक्रिया	ii.	173.	3
कालगत	i.	36.	7
कालपर्वत	i.	88.	7
कालपानक	ii.	245.	11
कालवर्षिन्	i.	42.	19
कालवेला	ii.	202.	2
कालसूत्र	i.	106.	26 etc.
कालानुकाल	i.	222.	13
कालारोचिका	ii.	213.	22
कालिक	i.	2.	4 etc.
कालिङ्गप्रावार	i.	29.	2
काल्य	i.	24.	16 etc.

		Page	Line
काशिराज	iv.	263.	22
काशिवस्त्र	i.	107.	23
काशी	i.	8.	11 etc.
काशीपट्ट	i.	152.	20 etc.
काश्मीरमण्डल	i.	8.	21 etc.
काश्यप	i.	22.	6 etc.
काश्यपवर्ग	i.	104.	29
काष्ठव्यग्रहस्त	i.	43.	8
काष्ठहारक	i.	36.	24
काहल	ii.	181.	24
किञ्जल्क	i.	99.	1
किटालपिण्ड	ii.	185.	27
किरीटक	i.	88.	14
कील	i.	88.	21
कुक्षि	i.	41.	1
कुणप	ii.	193.	7
कुणप-दौर्गन्ध्य	i.	135.	15
कुण्डिका	i.	101.	23 etc.
कुण्डिका-करण्डक	ii.	244.	3
कुण्डीरक	i.	64.	12
कूतप	ii.	219.	23
कुतुप	ii.	244.	5
कुन्तपिपीलिका [लक]	i.	98.	26
कुन्ती	i.	9.	24
कुन्तीनगर	i.	9.	23
कुमारक्रीडा	i.	59.	12
कुमार-भृत	ii.	195.	1
कुमारवर्धन	i.	1.	2 etc.
कुम्भ	ii.	243.	22
कुम्भकारभाण्ड	ii.	244.	2
कुम्भकोटि	i.	57.	9
कुम्भाण्ड	i.	153.	19
कुम्भिका	iv.	260.	8
कुल	v.	272.	3
कुलपुत्र	i.	157.	21

		Page	Line
कुलाभ	ii.	221.	2
कुलोपक	ii.	220.	22
कुलोपकरणशाला	i.	145.	25
कुल्मासपिण्डिका	i.	55.	19
कुविन्द	i.	53.	12 etc.
कुश	i.	63.	11
कुशनवंश्य	i.	10.	17
कुशमोटक	i.	63.	7
कुशलजातीय	ii.	179.	8
कुशलपक्ष	i.	143.	1
कुशलमूल	i.	13.	4-5 etc.
कुसूलक	ii.	196.	1
कूजक	i.	88.	8
कूटशाल्मली	i.	155.	13
कूटागार	ii.	175.	4 etc.
कूटागारशाला	i.	136.	7 etc.
कृकि	i.	116.	2
कृच्छ्र	i.	142.	28
कृच्छ्रकाल	ii.	233.	17
कृष्णबन्धु	i.	160.	7
कृतचीवर	i.	31.	4
कृतभक्तकृत्य	i.	135.	23 etc.
कृताकृत	ii.	231.	28 etc.
कृताञ्जलि	i.	160.	6 etc.
कृपणवीथी	i.	53.	11
कृत्यचीवर	iii.	248.	8
केदार	i.	41.	6
केशचीवर	ii.	217.	25
केशलुचन	ii.	217.	25
केशावतरण	ii.	243.	3
कैनेय	i.	1.	3 etc.
कैनेयगाथा	i.	168.	4-5
कोंचव	ii.	197.	26
कोटरयव	i.	29.	25 etc

		Page	Line
कोटीविंश	i.	109.	15
कोटीविंशवर्ग	i.	110.	11-12
कोट्टमल्लक	i.	54.	18
कोट्टराज	i.	23.	13
कोलपान	i.	2.	5
कोलित	i.	107.	5
कोविद्	i.	119.	22
कोशम्बकषाय	i.	2.	26
कोशातकीपत्र	i.	2.	16
कोशाम्बक	iv.	259.	2
कोषप्रतिच्छन्नवस्तिगुह्य	i.	163.	27
cf कोशोपगतवस्तिगुह्य	BHS, p. 195		
कोषागार	i.	145.	3
कोषोपगतजिह्वा	i.	163.	22
कोष्ठागार	i.	145.	3 etc.
कोष्ठागारिक	i.	150.	8
कोसलराज	iv.	263.	22
कौकृत्य	i.	7.	5 etc.
कौशेय	ii.	173.	6
कौसीद्य	i.	19.	14 etc.
कंकुष्ट	ii.	244.	12
कांक्षारेवत	i.	6.	21
किंविपाक	i.	24.	7-8
क्रियाकार	i.	25.	9 etc.
क्रियाहत	ii.	227.	7 etc.
क्रोद्रव	ii.	191.	26
क्रौंचान	i.	44.	2 etc
क्लोमक	i.	114.	15
क्वाथकाय	i.	12.	13
क्षमम्	ii.	174.	11
क्षान्त	i.	142.	13
क्षार	i.	2:	11
क्षीणपुनर्भव	i,	20.	4

		Page	Line
क्षीणाश्रव	i.	104.	26
क्षुद्रानुक्षुद्र	i.	19.	16 etc.
क्षुब्ध	i.	9.	15
क्षुराशनि	i.	145.	28
क्षूण	i.	48.	22
क्षेम	i.	27.	1 etc.
क्षौमक	ii.	173.	6
खण्ड	ii.	173.	8
खण्डछुट्ट	ii.	244.	24
खण्डमल्लक	i.	57.	11
खण्डिका	ii.	199.	21
खदिरक	i.	59.	21 etc
खदिरकीलक	i.	79.	13
खर	i.	60.	27
खर्जूरपान	i.	2.	6
खर्जूरिका	i.	10.	14
खालबिल	i.	150.	2
खोरका	i.	135.	4
खंखटस्वर	ii.	212.	2-3
खंखरक	ii.	244.	7
खंजमानगति	i.	43.	1
गङ्गा	i.	11.	3
गण	i.	138.	27
गणवाचक	i.	33.	26
गणशाटीनिवासित	i.	112.	17
गणाधीन	ii.	174.	14
गण्ड	ii.	224.	13
गण्ड-भैषज्य	i.	2.	11
गण्डी	i.	142.	6 etc.
गण्डूषचीवर	iii.	252.	15
गतास्त	i.	143.	16
गन्ध	ii.	201.	25
गन्धकुटी	ii.	235.	10–11 etc.
गन्धमादन	i.	63.	2 etc.
गमिक	ii.	214.	2

		Page	Line
गमिकदान	ii.	214.	7
गम्भीरचारिन्	ii.	224.	12
गया-काश्यप	i.	119.	18-19
गयाशीर्ष	i.	119.	13
गर्गा	v.	272.	27
गर्दभ-यक्ष	i.	17.	23
गान्धिकदारक	i.	11.	16
गार्हपतिक	iii.	253.	7
गुटिकाञ्जन	i.	5.	10 etc
गुडखादनिका	i.	134.	20
गुडखादनीय	i.	6.	26 etc
गुडशाला	i.	6.	22 etc.
गुडहरीतकी	ii.	195.	14
गुडौदन	i.	149.	1
गुणास्फालन	i.	60.	22
गुल्मकस्थान	i.	89.	7
गुल्मव्याधि	ii.	191.	19
गृध्रकूट-पर्वत	i.	99.	4
गृहविचय	ii.	180.	20
गैरिक	ii,	244.	13
गोचरकुशल	ii.	214.	5
गोनिषादिका	i.	141.	24-25
गोप	ii.	173.	8 ff
गोपसिंहशालवन	ii.	176.	11
गोपालकवाद	i.	39.	9
गोमय-कार्षी	ii.	222.	10
गौतम	i.	119.	12
गांधिक	i.	7.	7
ग्रन्थविसंयुक्त	i.	166.	23
ग्रामणी	i.	27.	3
ग्रामनिगम	i.	132.	25
ग्लान	i.	23.	22
ग्लानक	i.	1.	3 etc.
ग्लानकल्पिकशाला	i.	4.	4 etc.

		Page	Line
ग्लानावलोकक	ii.	185.	1
ग्लानोपस्थायिक	ii.	214	2-3
ग्लान्य	i.	3	10 etc.
घटमान	i.	23.	5
घण्टावघोषण	i.	23.	26
घुष्ट	i.	97.	23
घोषिलाराम	iv.	259.	6
चक्ररत्न	i.	26.	10 etc.
चक्रवर्तिपथ	i.	26.	23 etc.
चक्र-स्वस्तिक-नन्द्यावर्त	ii.	237.	18
चञ्चु	i.	149.	24
चण्ड	i.	71.	17
चण्डकुक्कुर	i.	10.	28
चण्डा	i.	9.	24
चतुरङ्ग	i.	26.	25 etc
चतुर्बुद्धासन	i.	44.	12 etc
चतुष्कनिपात	i.	33.	16
चतुष्पदिक-धर्मपर्याय	i.	9.	19
चन्दन-गण्डीरक	ii.	203.	27
चन्दनगोधा	ii.	191.	24
चम्पा	ii.	174.	13 etc.
चरण-कोष्ठ	ii.	202.	14
चरमभविक	i.	135.	16
चरितमानाप्य	iii.	251.	18
चर्पटिका	ii.	201.	26
चर्ममिश्रिका	i.	118.	10
चर्या	iv.	264.	26
चविका	i.	2.	14
चातुरार्यसत्य	i.	20.	28
चातुर्महाराजिक	i.	146.	14
चातुर्वर्ण	i.	13.	14 etc.
चारण	i.	27.	24 etc.
चारिका	i.	8.	11 etc.
चारित	i.	135.	1
चित्तानुरक्षण	i.	52.	20

		Page	Line
चित्ताभिसंस्कार	i.	58.	5
चित्रक	i.	89.	12
चित्रकलाचार्य	i.	101.	1 etc.
चित्रा	i.	88.	26
चिररात्र	i.	15.	12
चीरचीरचीवरक	i.	53.	12
चीवर	i.	12.	17 etc.
चीवरकर्णक	ii.	193.	25 etc.
चीवर-कर्णिक	i.	58.	2
चीवरगोपक	ii.	245.	16
चीवरचीवरिक	ii.	245.	24
चीवरपात	ii.	220.	23
चूड़पन्थकवर्ग	i.	127	14-15
चूड़ेश्वर	i.	155.	14
चूर्णाञ्जन	i.	5.	10 etc.
चेल	ii.	173.	9
चैत्य	ii.	232.	24
चो [चौ]क्ष	i.	107.	10
चोचपान	i.	2.	5
चंक्रम	i.	57.	18 etc.
चंचा	i.	97.	4
चिंखल	ii.	211.	22
च्युत	i.	40.	6
च्युत्युपपाद	i.	162.	10
छत्राकारशिरस्	i.	59.	5
छत्राम्बुवन	i.	158.	12
छन्दकभिक्षण	i.	42.	1 etc.
छन्दद्वेषिन्	v.	272.	9
छन्दयाचक	i.	42.	2
छन्नदश	ii.	219.	22
छम्भिन्	i.	160.	25
छागसटा	ii.	188.	19
छातोदरी	i.	84.	3
छायिका	i.	171.	9

		Page	Line
छिन्नक	ii.	173.	5
छिन्नभक्तक	i.	45.	20
छोरित	i.	3.	25 etc
जङ्घाकाश्यप	i.	126.	1
जङ्घाकाश्यपवर्ग	i.	126.	24-25
जतु	i.	2.	11
जतुमुद्राताप	ii.	178.	11
जनपदकल्याणी	i.	83.	24
जम्बूच्छायिका	ii.	244.	6
जलपथ	i.	88.	9
जलूकावनषण्ड	i.	169.	1-2
जवन	i.	28.	6
जागरिकायोग	i.	38.	5
जागरिकायोग	ii.	238.	5
जातवेदस्	ii.	212.	24
जातरूप	i.	148.	26
जातिमह	i.	63.	11 etc.
जातिमूलक	ii.	194.	24
जातिस्मर	i.	116.	20
जातीय	i.	168.	24
जानक	i.	1.	10
जानपद	i.	49.	11
जाम्बूनद	i.	49.	19
जिनस्तूप	i.	107.	27
जीवक	ii.	173.	1
जीवकवर्ग	ii.	173.	14
जीवकोत्पत्ति	ii.	173.	10
जीवजीवक	ii.	239.	26
जीवितपरिष्कार	ii.	234.	15
जीवंजीवक	i.	42.	21
जेतवन	i.	1.	7 etc.
जेन्ताक	i.	170.	23
ज्ञप्ति	i.	142.	7 etc.
ज्ञप्तिकर्म[न्]	ii,	222,	27

		Page	Line
ज्ञानवज्र	i.	21.	1 etc
ज्येष्ठपर्षत	iv.	266.	14-15
ज्योतिष्क	i.	120	20
ज्योतिष्कवर्ग	i.	122.	20-21
डिम्ब-डमर-तस्कर	i.	42	19
तक	i.	2	22
तककर्णिन्	i.	2.	21
तक्षभाण्ड	ii.	244.	3
तक्षशिला	ii.	173.	11 etc.
तथ्य	i.	32.	7
तपनी	i.	88.	26
तमसावन	i.	10.	25
तरुणिका	i.	26.	4
तसरिका	i.	53.	14
तालूक	i.	144.	10
तित्तिर	i.	73.	25
तिप्यक	i.	22.	20
तिमिसिका	i.	18.	26
तिरीटि	ii.	217.	26
तीक्ष्णेन्द्रिय	i.	159.	10
तीर्थिकध्वज	ii.	218	1
तीर्थ्य	i.	146	18
तीर्थ्यक	i.	51.	26
तुषा	i.	154.	18
तूलपिचु	i.	44.	25
तूलिका	ii.	179.	9
तृणहारक	i.	36.	24
तेजोधातु	i.	25.	18
तेजोधातुसमापत्ति	i.	113.	9
तोयिका	i.	44.	4
तोयिकामह	i.	51	15 etc.
त्रयस्त्रिंश	i.	30.	16 etc.
त्रिदण्डक	ii.	232.	24
त्रिपिट	i.	38.	20

		Page	Line
त्रिपिटक	i.	127.	19
त्रिशङ्कु-पर्वत	i.	25.	26
त्रिशंकु	i.	68.	16
त्रिष्काल	i.	80.	6-7
त्रैधातुकवीतराग	i.	23.	6 etc.
त्रैमासी	i.	24.	11 etc.
दकशाटिकाचीवर	iii.	252.	14
दक्षिणकाणा	ii.	186.	4
दक्षिणपञ्चाल	i.	34.	22
दक्षिणादेशना	i.	170.	15 etc.
दक्षिणायतन	i.	146.	28
दक्षिणावर्त	ii.	244.	17
दक्षिणीय	i.	22.	8 etc.
दग्धथूणा	i.	40.	28
दण्डपरिहार	i.	171.	16
दण्डष्फे	i.	154.	15
दण्डसहीय	i.	85.	5
दण्डस्थान	ii.	207.	20
दत्तिका	i.	65.	28
दन्तकलाचार्य	i.	102.	12
दन्ततण्डुल	i.	102.	12
दन्तमय	i.	9.	9 etc.
दमथ	i.	152.	25
दशबल	i.	161.	6
दशाहपरम	iii.	248.	23
दष्फे	i.	154.	14
दस्युजातीय	i.	154.	2
दहर	i.	36.	18 etc.
दानशाला	i.	43.	26
दानसंविभाग	i.	67.	13
दानाधिष्ठायिक	i.	76.	2
दापयितव्य	ii.	221.	7
दायिक	ii.	229.	1
दारिका	i.	26.	5 etc.
दारुपुत्रिका	i.	100.	16

		Page	Line
दारुसुषिर	i.	170.	27-28
दारुस्कन्ध	i.	35.	3 etc.
दाव	ii.	197.	12
दासीवाद	i.	22.	3
दिवौकस	i.	45.	15
दीर्घरात्र	ii.	174.	27 etc.
दीर्घदश	ii.	173.	1 etc.
दीर्घागम	i.	61.	20
दीर्घिक	iv.	259.	3
दीर्घिल	iv.	263.	22
दुरागम	i.	112.	22
दुर्मुख	i.	59.	15
दुष्ठुल	i.	10.	28 etc.
दुष्ठुलसमुदाचार	v.	272.	2-3
दुष्परिभुक्त	ii.	247.	7
दुःखनिरोधगामिनीप्रतिपत्	ii.	194.	22
दुःखसमुदय	ii.	194.	22
दुष्ययुग	i.	61.	22
दृष्टसत्य	i.	38.	12
दृष्टसत्या	i.	21.	1
देयधर्मपरिभोग	iii.	248.	22
देवकुल	i.	77.	22 etc.
देवदत्तकल्याणमित्र	ii.	192.	21
देशानुप्रेक्षणपंचिका	iii.	258.	18
देशानुप्रेक्षिन्	iii.	258.	14
देहली	i.	72.	9
दैवत्य	i.	95.	16
दोहद	i.	6.	6 etc.
दौवारिक	i.	31.	8
द्वात्रिंशल्लक्षण	i.	163.	25
द्वारकोष्ठक	i.	141.	10
द्वादशवर्गिक	ii.	245.	17
द्वादशवर्गिका	ii.	245.	5
द्वादशाकार	i.	160.	9
द्वादशिक	iii.	258.	10

		Page	Line
द्रुम [1 Omitted in p. 89 Line 7]	i.	93.	24
द्रोणश्री	i.	10.	6
धनहर	i.	56.	1
धरणीबन्ध	i.	171.	16
धर्मचक्र	i.	105.	20
धर्मचक्षुष	i.	154.	8 etc.
धर्मता	i.	37.	19
धर्मपर्याय	i.	154.	8 etc.
धर्मप्रासाद	i.	61.	21
धर्ममुखिका	ii.	223.	11
धर्मराज	i.	164.	23
धर्मविक्षेप	i.	38.	10
धर्मविनय	i.	21.	12 etc.
धर्मान्वय	i.	13.	6
धातु	i.	67.	21
धातुकीपुष्प	i.	2.	19
धातुकौशल	i.	22.	4
धातुगोत्र	i.	66.	26
धातुविभाग	i.	57.	25
धातुवैषम्य	i.	144.	12
धान्यपुर	i.	9.	4
धारणकोष्ठिका	ii.	244.	20
धार्मकथिक	i.	38.	20 etc.
धुरातुण्ड	ii.	207.	13
धृतराष्ट्र	i.	153.	15 etc.
धौतक	iv.	265.	12
ध्मापित	i.	13.	10
ध्रुवप्रचार	ii.	222.	8
ध्रुवप्रचारकल्पकार	ii.	223.	24
ध्रुवयवागु	ii.	214.	16
नकुलक	i.	145.	6
नक्षत्रराात्र	i.	17.	15
नगरबिन्दु	i.	44.	5
नगरावलम्बिका	i.	52.	12

		Page	Line
नङ्ग	i.	88.	26
नटभटिक	i.	11.	15
नडेरपिचुमन्द	i.	23.	8 etc.
नदी	i.	119.	10
नन्दिक	i.	113.	12
नन्दिकवर्ग	i.	114.	4-5
नन्दिवर्धन	i.	9.	13
नन्दीपाल	i.	132.	25
नन्दीपालसूत्र	i.	132.	25-26
नन्दीराग	i.	35.	15
नन्दोपनन्द	i.	60.	8
नमत	ii.	197.	20
नयानयज्ञ	i.	17.	4
नरादित्य	i.	122.	8
नलघात्या	i.	106.	24
नवक	ii.	221.	15
नवकर्मिक	i.	141.	27 etc.
नवतुक	i.	13.	7
नस्त-कर्मन्	ii.	194.	14
नागदन्तक	i.	5.	18 etc.
नागपालक	i.	9.	13
नागमण्डलिक	i.	172.	18
नागरबिन्दव	i.	133.	25
नागावलोकित	i.	42.	14
नाग्न्य	ii.	217.	25
नारायणशैल	i.	14.	9
नारीकुणप	i.	114.	9
नाली	i.	9.	23
नाशित	iii.	253.	15
नाशितान्तिक	iii.	253.	16
निगम	ii.	175.	17
निचय	i.	72.	1
निदान	i.	3.	10 etc.
निधान	i.	75.	7
निपक	i.	86.	13 etc.

		Page	Line
निपन्न	ii.	222.	18
निमि	i.	70.	15
निमिन्धर	i.	59.	21 etc.
निमिसूत्र	i.	70.	17
निरय	ii.	212.	19
निरर्गल	i.	61.	9
निरास्रव	i.	16.	12
निरुपधिशेष	i.	12.	15 etc.
निरोधगामिनीप्रतिपत्	i.	15.	16
निर्मादयितव्य	ii.	200.	20
निर्याण	i.	6.	11 etc.
निर्यातित	ii.	229.	4
निर्यूह	ii.	175.	4
निर्लोडित	ii.	203.	4
निर्वाणधातु	i.	12.	14 etc.
निर्वाणप्राग्भार	i.	35.	9-10
निवरण	i.	165.	24
निवस्त	i.	19.	4
निवेश	ii.	198.	10
निश्चारित	i.	34.	15 etc.
निश्रयाहृत	ii.	228.	21
निषन्न	i.	8.	18 etc.
निःश्रेणी	ii.	200.	22
निषीदन	ii.	173.	5
निष्कास	ii.	180.	21
निष्कांचन	i.	75.	12
निष्ठापन	iii.	253.	14
निष्ठापनान्तिक	iii.	253.	16
निष्ठितचीवर	i.	31.	4
निष्ठितचीवर	iii.	248.	8
निष्पुरुष	i.	82.	14
निष्प्रतिभात [°भान of BHS, P. 309]	ii.	222.	26
निसृष्ट	iii.	253.	5
नीडक	i.	161.	15

		Page	Line
नीरजस्क	i.	104.	14
नीलभूति	i.	13.	19 etc.
नीलि	ii.	244.	13
नेत्रोद्धरण	i.	74.	15
नेला	i.	163.	7
नैगम	i.	49.	11 etc.
नैतरी	i.	9.	5
नैमित्तिक	i.	68.	21 etc.
नैरञ्जना	i.	119.	10
नैवासिक	iv.	260.	20
नैष्क्रम्य	ii.	215.	10
न्यग्रोध	i.	171.	11
न्यग्रोध-परिमण्डल	i.	160.	22
पक्षु	i.	98.	23
पञ्चकल्याण	i.	31.	15
पञ्चगण्डक	ii.	238.	6
पञ्चमात्र	i.	19.	4
पञ्चाङ्ग	i.	134.	5
पटक	ii.	244.	5
पटकशत	ii.	221.	9
पटप्लोतिक	i.	104.	1
पटुप्रचार [BHS,P. 395]	i.	82.	9
पट्ट	ii.	174.	2
पट्टक	i.	6.	3 etc.
पट्टिकाचीवर	iii.	252.	15
पणव	i.	95.	16
पण्डिताभास	iv.	264.	4
पण्यागार	i.	89.	13
पतङ्गा	i.	88.	26
पत्रभैषज्य	i.	2.	11
पत्रमण्डप	ii.	190.	7
पत्रमुख	ii.	197.	4
पत्रलेख्य	ii.	178.	10
पत्राभिलेख्य	ii.	243.	13
पथाजीव	i.	36.	24 etc.

		Page	Line
पदाविहार	i.	49.	17
पद्मकर्णिका	i.	99.	2
पद्मका	i.	2.	15
पद्मनाभ	i.	99.	24
परस्परप्रहारिका	iv.	262.	23
परावृत्त	ii.	189.	4
परिकर्म	i.	26.	2 etc.
परिकर्मित	i.	29.	4-5 etc.
परिग्रह	i.	16.	13 etc.
परिचारण	i.	130.	24
परिणतप्रत्यय	i.	25.	16
परिणायकरत्न	i.	26.	14
परिदेव्य	i.	15.	9
परिनिर्वृत	i.	8.	21 etc.
परिमुष्ट	iv.	264.	4
परिवार	i.	37.	13
परिवितर्क	i.	142.	22
परिषण्ड	i.	59.	19
परिषण्डचीवर	iii.	252.	15
परिषण्डा	ii.	217.	13
परिष्कार	i.	23.	22
परिस्रव	i.	15.	19 etc.
परिस्रुत	i.	3.	19
परिहारित	i.	73.	8
परुष	i.	42.	28
परंपरभोजन	iii.	249.	2
पर्णशद	ii.	209.	4
पर्णशाटी	ii.	217.	25
पर्णोपगूढ	i.	30.	8 etc.
पर्यङ्क	i.	8.	22 etc.
पर्यवगाढधर्मन्	ii.	195.	2
पर्यवसानानुवर्तिन्	i.	35.	18
पर्यवस्थान	i.	39.	21 etc.
पर्याय	i.	33.	10

		Page	Line	
पर्युपासितव्य	i.	58.	24	
पर्युषितपरिवास	i.	37.	22	etc.
पर्येषण	i.	22.	27	
पर्व [BHS, P. 337]	ii.	199.	17	
पर्वताग्र	i.	71.	27	
पर्षद्	i.	37.	4	
पर्षन्महत्तर	ii.	225.	16	
पलाश	i.	73.	20	
पलिगोध [BHS, P.337]	iii.	255.	17	
पश्चाच्छिराशयन	ii.	223.	5	
पश्चाद्भक्त	iv.	265.	1	
पश्चाद्भक्तपिण्डपातप्रतिक्रान्त	ii.	216.	5	
पश्चिमक	i.	71.	15	
पश्चिमकावर्षोपगत	iii.	251.	16	
पाणिपात्र	i.	134.	27	
पात्रस्थविक	ii.	235.	21	
पादम्रक्षण	ii.	221.	28	
पापा	i.	169.	1	
पायन्तिक	iv.	259.	21	
पारिम	i.	35.	4	etc.
पारिवासिक	iii.	250.	4	etc.
पार्ष्णिप्रहार	i.	32.	28	
पार्श्वशोष	ii.	239.	24	
पालितकोट	i.	9.	12	
पाशित	i.	83.	6	
पाषाणवर्तिका	ii.	185.	26	
पाषाणशर्कर	ii.	199.	21	
पाषि	ii.	188.	8	
पिङ्गल	i.	88.	12	
पिटक	i.	44.	24	
पिण्डक	i.	140.	6	
पिण्डपात	i.	13.	7	etc.
पिण्डपाताभिनिर्हारक	iv.	262.	24	
पिण्डवंश	i.	42.	17	

		Page	Line
पिण्डोद्दान	i.	1.	1 etc.
पिण्डोपधान	i.	54.	4
पिण्डोलभरद्वाज	i.	111.	3 etc.
पिंलिन्द	i.	1.	6
पिलिन्दवत्स	i.	6.	9 etc.
पीतभक्ष	ii.	243.	22
पुक्कस	i.	71.	2 etc.
पुटिका	i.	5.	18
पुण्यमहेश	i.	22.	1 etc.
पुण्यमहेशाख्य	i.	22.	1
पुण्याह	i.	31.	8 etc.
पुत्रबलिन्	ii.	173.	23
पुत्रमोटिकापुत्र	ii.	213.	25
पुद्गल	i.	115.	16
पुद्गलज्ञ	i.	17.	3
पुराणचीवर	iii.	252.	15
पुराणस्थपति	i.	49.	12
पुरुषदम्यसारथि	i.	33.	24
पुरोजव	i.	45.	15
पुष्करसारिन्	ii.	184.	25
पुष्करास्तिक	i.	144.	8
पुष्करिणी	i.	144.	18-19
पुष्पाञ्जन	i.	5.	10 etc.
पूजाधिकार	i.	58.	15
पूय	i.	42.	28
पूर्णक	i.	8.	9 etc.
पूर्वभक्त	iv.	265.	1
पूर्वविदेह	i.	59.	20 etc.
पूर्वाचरम	ii.	233.	7
पूर्वाराम	ii.	207.	3
पृथिवीधातु	i.	25.	18 etc.
पृष्टवाचिका	i.	142.	6
पेडा	ii.	178.	10 etc.
पेया	i.	44.	4 etc.

		Page	Line
पेयापूर्ण	i.	46.	3
पेलांक [BHS, P. 334.]	ii.	190.	1
पैलोतिक	iii.	252.	28
पैलोत्तिक	ii.	217.	3
पोष	ii.	210.	2
पोषध	i.	26.	16 etc.
पौद्गलिक	iii.	253.	7 etc.
पौरुषेय	i.	24.	17
पौरी	i.	1.	7
पंचक	iii.	253.	7
पंचशतक	i.	66.	2
पंचाभिज्ञ	i.	59.	15 etc.
पंचिका	iii.	257.	12
पंचेङ्ककशिरा	ii.	239.	18
पांचिक	i.	22.	21 etc.
पांसुस्तूपक	i.	10.	14 etc.
प्रकरण	i.	25.	14 etc.
प्रकृतिज्ञ	v.	272.	10
प्रकृतिस्थ	i.	15.	7 etc.
प्रक्रमण	iii.	253.	14
प्रक्रमणान्तिक	iii.	253.	15-16 etc.
प्रक्रान्त	ii.	213.	24
प्रक्ष्वेडा	i.	95.	25
प्रघरत्	ii.	191.	25
प्रचार	ii.	239.	12
प्रज्ञप्त	i.	18.	13 etc.
प्रज्ञाप्रतिवेदनीय	i.	71.	26
प्रज्ञाप्रतिसंवेदनीय	i.	72.	3
प्रणिधान	i.	19.	23
प्रणीत	i.	138.	1 etc.
प्रतिक्रुष्ट	ii.	180.	24 etc.
प्रतिक्षिप्त	ii.	247.	20
प्रतिगुप्त	i.	12.	7 etc.
प्रतिघ	i.	15.	19

		Page	Line
प्रतिजागरित	ii.	202.	8
प्रतिजाग्रथमान	i.	159.	18
प्रतिपत्तव्य	i.	24.	4 etc.
प्रतिपन्न	i.	11.	26 etc.
प्रतिपादित	i.	54.	7 etc.
प्रतिप्रस्त्रब्ध	i.	151.	3
प्रतिभान	i.	31.	15 etc.
प्रतिभिन्न	i.	102.	21 etc.
प्रतिरूप	i.	37.	22 etc.
प्रतिलेख	ii.	177.	16
प्रतिवस्तु	ii.	236.	21 etc.
प्रतिविशिष्ट	i.	43.	23
प्रतिविशिष्टतर	i.	151.	3
प्रतिशामित	ii.	221.	27
प्रतिसन्धि	ii.	179.	4
प्रतिसेवितव्य	i.	1.	16
प्रतिसंख्या	i.	16.	12
प्रतिसंमोदना	ii.	237.	24 etc.
प्रतिसंलयन	i.	10.	21 etc.
प्रतिसंलातुकाम	ii.	236.	26
प्रतिसंलीन	i.	10.	20 etc.
प्रतिसंवित्	ii.	238.	9
प्रतिसंस्कर्तव्य	ii.	244.	24
प्रतिसंस्तर	i.	167.	26
प्रतीत	i.	163.	16
प्रतीत्यसमुत्पादकौशल	i.	22.	4
प्रतोदयष्टि	i.	47.	1 etc.
प्रत्यञ्जन	ii.	194.	14
प्रत्यन्त	iv.	266.	3
प्रत्यन्तिम	iv.	266.	3
प्रत्यमित्र	ii.	181.	17
प्रत्यय	i.	23.	22 etc.
प्रत्ययमात्र	i.	62.	4
प्रत्ययित	i.	78.	19

		Page	Line
प्रत्यर्थिक	ii.	177.	23
प्रत्यर्थिन्	ii.	181.	17
प्रत्यवाय	ii.	222.	5-6
प्रत्यादेश	ii.	227.	2
प्रत्यास्तरण	ii.	216.	15
प्रत्युद्गत	i.	60.	9
प्रत्युद्वर्तव्य	iii.	250.	26
प्रत्येकबुद्ध	i.	11.	28 etc.
प्रत्येकबोधि	i.	13.	6 etc.
प्रत्यंश	i.	26.	2 etc.
प्रदत्तिका	i.	65.	22
प्रदक्षिणीकृत	i.	40.	1-2
प्रभद्रिका	i.	158.	11
प्रभाकर	i.	160.	14
प्रभूतजिह्व	i.	164.	1
प्रमोक्षण	i.	88.	9
प्रयत	i.	14.	7
प्रवचन	i.	38.	20 etc.
प्रवारणा	iv.	261.	24
प्रवारित	i.	8.	16 etc.
प्रवासित	i.	146.	7
प्रव्याहार	i.	12.	22
प्रव्रजित	i.	5.	24
प्रसाधित	i.	64.	1
प्रसृष्ट	i.	165.	4
प्रस्तर	ii.	243.	24
प्रस्थ	i.	102.	12
प्रस्रावकुटी	ii.	217.	18 etc.
प्रहाण	i.	39.	13
प्रहितात्मन्	i.	34.	26
प्रहीनवस्तुका	i.	142.	3
प्राकार	i.	73.	1
प्रागृगृहीत	i.	143.	11
प्राग्भार	i.	35.	7 etc.
प्राणक	ii.	187.	6

		Page	Line
प्राणोपेत	ii.	195.	5
प्रातराशिक	i.	28.	2
प्रातिवेश्य	i.	151.	25
प्रातिसीम	i.	23.	13
प्रातिसीमन्	i.	63.	13
प्रातिहार्य	i.	12.	15
प्रान्तशयनासनभक्त	i.	67.	27
प्राभाव्य	i.	71.	14
प्राभृत	i.	83.	19
प्रावारक	ii.	197.	26
प्रावृति	ii.	179.	9
प्रासादिक	i.	27.	19 etc.
प्रासादिकसंवर्तनीय	ii.	222.	22
प्राहाणिक	i.	39.	15 etc.
प्रेत	i.	40.	28
प्रेतावेलाम	i.	11.	3
प्रेमक	i.	75.	23
प्रेष्यदारिका	i.	129.	19
प्लावीकृत	i.	22.	22
प्लीहकानन्द	ii.	219.	23
प्लोतिकाचीवर	iii.	252.	15
फलद्रुम	i.	70.	5
फाणित	i.	2.	10
फुप्फुसचीवर	iii.	252.	16
बद्धगोधाङ्गुलिमित्र	ii.	182.	2
बन्धनी	iii.	252.	11
बन्धुमती	i.	33.	25 etc.
बभ्रुनकुल	ii.	191.	24
बलकाय	i.	26.	26
बलमित्र	ii.	198.	14
बल्युपहार	i.	78.	22
बहिर्निधि	i.	71.	26 27
बहिःशास्त्रपुस्तक	ii.	244.	20
बहिःसीमासंमत	iii.	252.	24
बहुकरणीय	i.	131.	1

		Page	Line
बहुकरा	i.	171.	26
बहुश्रुत	i.	127.	17
बहुश्रुतवर्ग	i.	129.	6-7
बालजन	i.	41.	12
बालदारक	i.	10.	14 etc.
बाहुगाढबन्धनबद्ध	i.	131.	20-21
बिम्बिसार	ii.	177.	7 etc.
बुद्धकार्य	i.	10.	18
बुद्धचैत्य	i.	49.	20
बुद्धधर्म	i.	26.	10 etc.
बुद्धवचन	ii.	244.	18
बुद्धवचनपुस्तक	ii.	244.	19
बुद्धवर्ण	i.	159.	14
बुद्धवर्णोदाहरण	i.	26.	9
बुद्धानुभाव	i.	46.	3
बोधिपक्षधर्म	i.	13.	5
बोधिमूल	i.	132.	28
बोधिसत्त्वचर्या	i.	96.	28
ब्रह्मदत्त	i.	130.	22 etc.
ब्रह्मसभा	i.	82.	23
ब्रह्मस्वर	i.	160.	27
ब्राह्मणकप्पिण	i.	158.	12
ब्राह्मणगृहपति	i.	9.	24 etc.
ब्राह्मणनिपात	i.	62.	10
ब्राह्मणमहाशाल	i.	19.	2
भक्तकृति	iv.	263.	4
भक्तकृत्य	i.	143.	8
भक्तच्छिन्नक	i.	149.	9
भक्तच्छेद	i.	24.	21
भक्तसप्ताह	i.	58.	15
भक्ताच्छादन	i.	36.	20
भग्न	i.	60.	9
भटबलाग्र	i.	59.	26
भद्रक	i.	14.	2 etc.
भद्रकल्पीय	i.	63.	24

		Page	Line
भद्रङ्कर	i.	145.	1 etc.
भद्रङ्करसामन्तक	i.	146.	3
भद्रमुख	i.	40.	2
भद्रयुग	i.	57.	21 etc.
भद्रा	i.	130.	23
भद्राश्व	i.	11.	2 etc.
भय	i.	169.	18
भव	i.	36.	2 etc.
भवदेव	i.	9.	13
भवपरम	ii.	215.	7
भाङ्गक	ii.	173.	1
भाङ्गेय	ii.	217.	25
भाजयितव्य	ii.	221.	6
भाजित	i.	44.	20 etc.
भिक्षुणीभाव	i.	21.	12
भिक्षुप्रज्ञप्त	ii.	227.	2
भित्तिपरिकर्म	i.	101.	10-17
भृगु	iv.	259.	4
भृङ्गार	i.	10.	4
भृतकपुरुष	ii.	202.	3
भैषज्य	i.	1.	1 etc.
भ्रष्टाला	i.	9.	3
मघा	i.	18.	25
मङ्गल्यपोषध	iv.	270.	8
मठ	ii.	228.	25
मणिपादुकायुग	i.	71.	24
मणिवती	i.	44.	2
मण्ड	i.	2.	4
मण्डनपरम	ii.	198.	6
मण्डपवाड [BHS, P. 416]	i.	157.	7
मण्डलक	ii.	183.	24
मण्डानुपूर्वी	ii.	195.	15
मण्डूकपूर्विन्	i.	37.	20 etc.
मण्डूकवाद	i.	39.	24
मतङ्गराज	i.	68.	16

		Page	Line
मथुरा	i.	11.	2 etc.
मद्गु	ii.	214.	28
मध्यमागम	i.	59.	11 etc.
मध्येन्द्रिय	i.	159.	11
मनसिकार	i.	39.	16
मनाप	i.	114.	27
मनुष्यग्राह	i.	35.	11
मन्त्रस्राव	ii.	208.	1 etc.
मन्दाकिनी	i.	144.	18
मन्दारक	i.	40.	9 etc.
मयूरपाश	i.	172.	7
मयूरराज	i.	172.	1
मर्कटह्रद	i.	136.	7 etc.
मलप्रत्यास्तरण	ii.	216.	21
मल्ल	i.	169.	1
मल्लमहामात्र	i.	169.	2
मह	i.	51.	15
महल्ल	i.	32.	26 etc.
महर्धिक	i.	22.	22 etc.
महाकारुणिक	i.	41.	3-4
महाचैत्य	ii.	229.	5
महाजनप्रतिसंविदित	ii.	221.	26
महादानपति	i.	115.	7
महादेव	i.	69.	26
महादेवसूत्र	i.	69.	27
महाध्यायिन्	i.	167.	4
महानग्नबल	i.	63.	11
महानाम	ii.	179.	19
महानुराशि	ii.	223.	18
महापरिवार	i.	7.	2
महाप्रजातीय	iv.	266.	7
महाप्रातिहार्य	i.	98.	12
महाभूतसन्निपात	i.	153.	2
महामर्यादाबन्ध	i.	66.	13
महामायूरी	i.	171.	15

		Page	Line
महामाया	i.	22.	1 etc.
महामौद्गल्यायन	i.	7.	19 etc.
महारंग	ii.	244.	12
महावरण	i.	41.	15
महाविनायक	i.	15.	17
महावीर	i.	159.	16
महाशकुनि	i.	63.	13
महाशाल	i.	62.	8 etc.
महाशालकुल	i.	103.	24
महाश्वास	i.	155.	13
महासम्मत	i.	11.	5
महासुदर्शन	i.	61.	18 etc.
महासुदर्शनसूत्र	i.	61.	20
महासेन	i.	1.	1 etc.
महेच्छ	i.	134.	13
मातङ्गपुत्र	i.	9.	14
मातङ्गारण्य	iv.	264.	23
मातृकाधर	iv.	259.	7
मातृकापद	iii.	253.	14
मातृग्राम	i.	10.	28 etc.
मात्रापरिभोजिता	ii.	216.	12
माध्यन्दिन	i.	8.	21
मानव	i.	22.	9 etc.
मानाप्य	iii.	250.	4
मानाप्यचारिक	iii.	251.	18
मान्धातृसूत्र	i.	59.	11
मानुषकुणप	ii.	189.	26
मार्गवर्गनिपात	i.	19.	21
मार्ष	i.	60.	11
मालिक	i.	64.	29
माषा	i.	154.	18
मासपरम	iii.	248.	23
मितपरिभोजिता	ii.	216.	13
मिथिला	i.	69.	26
मिथ्यादृष्टि	ii.	200.	23

		Page	Line
मिथ्याप्रणिधान	i.	19.	27 etc.
मिद्ध	i.	168.	13 etc.
मिश्रक	ii.	229.	8
मुक्तपुष्प	i.	50.	1 etc.
मुण्ड	i.	23.	3
मुण्डक	i.	34.	6 etc.
मुस्त	i.	2.	13
मूलपारिवासिक	iii.	250.	4
मूलफल्गुन	ii.	245.	2-3
मूलभैषज्य	i.	2.	10
मूलमानाप्य	iii.	250.	4
मृगदाव	i.	8.	12 etc.
मृगार	ii.	198.	1
मृगारमातृ	i.	49.	12
मृणाल	i.	130.	23
मृतपरिष्कार	ii.	232.	16
मृत्तिकापिण्ड	i.	49.	21 etc.
मृद्वीकापान	i.	2.	6
मृद्विन्द्रिय	i.	159.	11
मृष्ट	i.	102.	17
मेण्ढक	i.	88.	12 etc.
मेण्ढकदासी	i.	145.	2
मेण्ढकपत्नी	i.	145.	2
मेण्ढकपुत्र	i.	145.	2
मेण्ढकस्नुषा	i.	145.	2
मोचपान	i.	2.	5
मोहपुरुष	i.	135.	5 etc.
मांसमर्शे	i.	8.	9
मांसशराव	ii.	193.	9
यज्ञवाट	i.	67.	1
यज्ञसंपत्	i.	67.	2
यज्ञस्थान	ii.	177.	22-23
यथाकथं	i.	39.	3
यन्त्रधर	i.	141.	10
यन्त्रपुत्रिका	i,	100,	9

		Page	Line
यन्त्राचार्य	i.	100.	8
यमदण्डिक	ii.	231.	24
यमुना	ii.	173.	13
यवनविषय	i.	102.	12
यवनिका	i.	101.	10
यवप्रस्थ	i.	25.	8
यवागू	i.	152.	20
यशस्	i.	114.	5 etc.
यशस्थविरवर्ग	i.	115.	23-24
यष्टिजम्बुक	ii.	243.	22
याचनकजननिवेदिन्	ii.	241.	2
यानपात्रक	ii.	203.	27
याप्य	ii.	241.	1
यामिक	i.	2.	4
यावज्जीविक	i.	2.	4
यावशुकक्षार	i.	2.	23
युक्तमुक्तप्रतिभान	i.	38.	21 etc.
युगन्धर	i.	59.	22 etc.
योग	i.	73.	21
योगोद्वहन	i.	76.	4
रत्नत्रय	i.	166.	26
रत्नपर्वत	i.	20.	17
रन्ध्रान्वेषिन्	i.	129.	16
रसहरणी	i.	30.	3
रसाग्र [BHS, P. 453]	i.	30.	3
रसाञ्जन	i.	5.	10 etc.
राजकृति	ii.	174.	5
राजगृह	ii.	174.	13
राजपटी [BHS, P. 454]	ii.	244.	12
राजमात्र	ii.	181.	5 etc.
राजमुद्रामुद्रित	ii.	232.	4
राजर्द्धि	i.	23.	16
राजविधेय	i.	80.	23
राजसंयुक्तकनिपात	i.	59.	11 etc.
राजसंयुक्तनिकाय	i.	132.	26

		Page	Line
राजाङ्गत्व	ii.	194.	7
[राजा] प्रद्योत	ii.	181.	8
[राजा]प्रसेनजित	ii.	181.	8
राजोद्यान	ii.	173.	12
राज्याभिनन्दिन्	ii.	241.	26 etc.
राष्ट्रपाल	i.	122.	21
राष्ट्रपिण्डक	i.	117.	20
राहुल	ii.	196.	1
राहुलभद्र	i.	57.	22
रिच्छटा	i.	12.	27 etc.
रुदनी	i.	88.	26
रूपधातु	i.	158.	23
रूक्षिका	i.	55.	19
रेवत	i.	1.	6
रोच	i.	169.	2
रोमक	i.	2.	25
रोहितक	i.	10.	19 etc.
रोहीतक	ii.	188.	12
रंग	i.	79.	13 etc.
रंजन	ii.	243.	22
लब्धलाभ	i.	40.	16
लयन	i.	109.	19 etc.
लवणागार	iv.	259.	4
लाभान्तराय	i.	13.	16
लाला	i.	15.	9 etc.
लिखित	i.	101.	22
लिच्छवि	ii.	174.	15
लूह	i.	52.	3 etc.
लूह लूह	i.	117.	22
लेलोहित	ii.	197.	27
लोकविदनुत्तर	i.	33.	24
लोढक	ii.	216.	22
लोप्त्र	ii.	233.	20
लोहकारभाण्ड	ii.	244.	2
वकुल	i.	117.	8

		Page	Line
वकुलवर्ग	i.	118.	2-3
वन	i.	18.	25
वनषण्ड	i.	19.	1 etc.
वनास्तिक	i.	143.	27
वनीपक	i.	53.	11
वन्दिग्रह	ii.	207.	24
वज्रक	i.	88.	9
वज्रपाणि	i.	8.	19 etc.
वरण्डिका	i.	6.	16
वरुटभाण्ड	ii.	244.	3
वर्ग	i.	1.	3
वर्चस्कुटि	iii.	251.	8 etc.
वर्चस्कुम्भिका	iv.	259.	18
वर्चःकुटी	ii.	217.	18
वर्ण	i.	162.	17 etc.
वर्णोदाहरण	i.	26.	9
वर्षवलाहक	i.	146.	13
वर्षाछिन्न	ii.	173.	2
वर्षाछिन्नक	iii.	250.	3
वर्षावास	ii.	196.	1
वर्षाशाटी	ii.	173.	5
वर्षाशाटीचीवर	ii.	214.	3
वर्षोपगत	i.	30.	22 etc.
वल्लरी	i.	95.	16
वसा	i.	1.	5 etc.
वसाधारक	i.	4.	3
वस्तव्य	i.	59.	18
वस्तुकर्मप्रतिज्ञा	v.	272.	15
वाक्कर्म	i.	39.	4
वाक्प्रव्याहरणसमर्थ	ii.	240.	4
वागीश	i.	110.	12
वाणीगोचरवादिन्	iv.	264.	4
वातवलाहक	i.	146.	12
वातव्याधि	i.	8.	9

		Page	Line
वादित्र	i.	95.	16 etc.
वान्तदोष	i.	104.	26
वाय्वाबाधिक	i.	3.	10 etc.
वायुधातु	i.	25.	18 etc.
वार	ii.	201.	23
वाराणसी	i.	8.	11 etc.
वार्षिक	ii.	227.	2
वार्षिक-श्रमणोद्देश	ii.	220.	21
वालुकास्तूप	i.	10.	25
वाशिकपत्र	i.	2.	16
वाशिकपुष्प	i.	2.	18
वाशित	i.	73.	26
वासकाक्षार	i.	2.	24
वासवग्रामक	v.	271.	2
वासी	i.	73.	6
वासीचन्दनकल्प	ii.	238.	9
वाहित	i.	47.	25
विकालीभूत	ii.	221.	28
विकृतभोजन	i.	171.	5
विक्लव	i.	29.	23
विग्राहित	ii.	192.	21
विघात	v.	271.	15
विचिकित्सा	ii.	195.	2
विचिकित्सासन्तति	iii.	256.	14
विजित	i.	24.	13 etc.
विटवातपुत्रधूर्तक	ii.	200.	3
विड	i.	2.	24
वितरित	iii.	252.	11
विदेह	ii.	173.	15
विद्याचरणसंपन्न	i.	33.	24
विद्यापराध	ii.	212.	20
विद्याराजा	i.	171.	27
विद्राव्य	i.	89.	7
विधारित	ii.	221.	27
विनग्न	i.	17.	17

		Page	Line
विनतक	i.	59.	21 etc.
विनयधर	iv.	259.	9
विनयशिक्षापद	ii.	237.	1
विनायक	i.	58.	19 etc.
विनीलक	i.	114.	9
विपश्यन	i.	165.	22
विपश्यिन्	i.	34.	15 etc.
विपश्यी	i.	33.	23
विप्रकृतचीवर	iii.	257.	1
विप्रक्रान्त	ii.	221.	2
विप्रघातिक	ii.	180.	25
विप्रतिसार	ii.	242.	7
विप्रसन्न	i.	28.	20
विबुद्ध	i.	1.	16
विभूति	i.	38.	3
विमोत्त	i.	165.	12
विमोक्षमार्ग	i.	104.	12
विरलिका	ii.	183.	23
विरली	ii.	181.	27
[विरलिका B H S, P. 497]			
विरागित	i.	152.	15
विराठि	i.	154.	19
विरिक्त	ii.	191.	27 etc.
विरूढक	i.	49.	11 etc.
विरूढीकृत्य	i.	165.	18
विरूपाक्ष	i.	153.	22
विलिखित	iii.	252.	11
विविदानुमत	i.	14.	21
विशाखा	i.	49.	12
विशारद	i.	62.	12
विषाण	i.	15.	26
विषूचित	ii.	231.	26
विसक्षीर	i.	144.	17
विसभागसत्त्व	ii,	211.	26

		Page	Line
विसृत	i.	54.	6
विस्तर	i.	19.	2
विहायस	i.	30.	19
विहार	i.	10.	11 etc.
विहारस्वामिसन्तक	i.	47.	28
विहेठित	i.	17.	25 etc.
वीथीकुशल	ii.	214.	5
वीर्यपारमिता	i.	77.	8
वृक्ष	i.	114.	15
वृक्षाग्रनिधि	i.	71.	27
वृजि	i.	136.	6
वृत्तिपद	ii.	205.	7
वृद्धान्त	i.	54.	18 etc.
वेणुवनषण्ड	i.	1.	1
वेत्रवती	i.	88.	26
वेदना	i.	154.	6
वेला	i.	22.	25
वेलाम	i.	43.	19
वेलामसूत्र	i.	62.	10
वेष्टन	ii.	219.	22
वेसर	ii.	244.	9
वैतरिक	iv.	265.	25
वैदेहक	ii.	196.	23
वैद्यपूर्विन्	i.	168.	26
वैनेयकाल	i.	145.	13
वैभिडिंगी	i.	132.	25
वैमतिक	i.	163.	23 etc.
वैरट्टसिंह	i.	134.	15
वैरोचन	i.	161.	3
वैरंभ्य	i.	22.	16 etc.
वैरंभ्यसूत्र	i.	33.	16
वैशालक	i.	60.	2 etc.
वैशाली	i.	44.	5 etc.
वैश्रवण	i.	85.	20 etc.
वैश्रवणधनसमुद्यत	iii.	242.	21

		Page	Line
वैस्तारिक	i.	42.	2
वंशदलिका	i.	149.	14
विंशतिवर्षसहस्र	i.	41.	25
व्यजन	i.	58.	2
व्यतिमिश्र	i.	68.	12 etc.
व्यपकृष्ट	i.	34.	26
व्यपत्राप्य	i.	128.	22
व्यपरोपित	ii.	192.	22
व्ययधर्मिन्	i.	159.	28
व्यवहार	i.	72.	28 etc.
व्याक्षेप	i.	36.	7
व्याड	ii.	176.	1
व्याड-विक्रान्त	ii.	207.	12
व्याध्मातक	i.	102.	19
व्यापादपर्यवस्थान	i.	131.	7
व्याम	iv.	264.	5
व्यामतेजस्	i.	160.	21
व्यामपरिवार	i.	142.	5
व्यामप्रभा	i.	45.	23
व्यायच्छमाना	i.	21.	14 etc.
व्याहार	i.	112.	17
व्युपशमित	i.	38.	28
व्युप्त	i.	95.	19
व्योमप्रभा	i.	14.	2
व्यंग	ii.	242.	2
व्यंसित	ii.	223.	11
शकुन	i.	62.	24
शङ्ख	i.	101.	22
शटिपुष्प	i.	2.	18
शणशाटीनिवासित	i.	53.	13
शतनपतनविकिरण-विध्वंसनधर्मता	ii.	238.	7
शतपदी	ii.	173.	13 etc.
शतरस	i.	57.	8

		Page	Line
शतसाहस्रक	i.	57.	9
शब्दकण्टक	i.	39.	17
शमथ	i.	165.	21
शमथविपश्यना	i.	11.	15
शयनासनप्रज्ञप्ति	iii.	250.	9
शयनासनोद्देशक	iv.	266.	26
शयितिका	i.	63.	3
शर	i.	18.	25
शरणगमन	i.	9.	12 etc.
शरणपृष्ठ	ii.	240.	13
शरभ	i.	78.	28
शरमूल	ii.	185.	26
शलभसंनिपात	ii.	213.	9
शलाकावृत्ति	i.	149.	24
शल्य	i.	61.	8
शल्याहर्तृ	ii.	194.	6
शस्त्रकोष	i.	168.	26
शाकटिका	i.	30.	20 etc.
शाक्यपुत्रीय	i.	20.	1 etc.
शाक्यमुनि	i.	22.	10 etc.
शाखटोक	i.	73.	17
शाटक	ii.	244.	4
शाणक	ii.	173.	6 etc.
शाद्वतीपुत्र	i.	99.	7-8
शाद्वल	i.	146.	7
शाद्वला	i.	9.	11 etc.
शायापित	i.	73.	12
शारदक	i.	1.	8
शारिपुत्र	i.	25.	23 etc.
शारिपुत्रवर्ग	i.	105.	22-23
शालावस्तु	i.	141.	11
शालि	i.	30.	8 etc.
शाल्मलि	i.	89.	2
शाल्योदन	i.	34.	6

		Page	Line
शिक्षादत्तक	iii.	250.	3
शिक्षापद	i.	9.	12 etc.
शिरोद्धय	i.	24.	24
शिलाका	i.	25.	20 etc.
शिलावर्त	i.	88.	22
शिल्पकुशल	i.	100.	6
शिल्पिक	i.	101.	18
शिवघोषा	ii.	239.	4
शिवपथिका	ii.	173.	13
शिवि	ii.	239.	4
शीतवन	ii.	193.	6
शीतीभूत	i.	106.	15
शीलाका	ii.	232.	24
शुक्तिशकलिका	ii.	199.	21
शुचिप्रणीत	i.	133.	25
शुशुकावसा	i.	3.	18
शुशुमारवसा	i.	3.	18
शूरसेन	i.	11.	4 etc.
शृङ्खलिका	i.	100.	11
शृङ्गाटक	i.	24.	27
शृङ्गापुट	i.	7.	24
शैक्षाशैक्षा	i.	22.	2 etc.
शैल	i.	157.	8
शैवल	i.	115.	24 etc.
शैवलवर्ग	i.	117.	7-8
शोकागार	i.	43.	13
शोभित	i.	107.	7 etc.
शोभितवर्ग	i.	108.	11-12
शंखसूक	ii.	199.	21
शंखस्वरसमाचार	i.	35.	22
श्रद्धादेय	i.	48.	1 etc.
श्रमणक	i.	34.	6 etc.
श्रवण	iii.	253.	15
श्रवणान्तिक	iii.	253.	16
श्राद्ध	i.	10.	1 etc.

		Page	Line
श्रामणेर	ii.	221.	1
श्रामणेरक	i.	148.	25
श्रामण्यपरिष्कार	ii.	234.	14-15
श्रावकबोधि	i.	51.	10
श्रावकसंघ	i.	39.	9 etc.
श्रावस्ती	i.	1.	7 etc.
श्रीवर्धन	ii.	205.	3
श्रेण्य	ii.	181.	9
श्लिष्ट	i.	1.	4
श्वपाक	i.	69.	10
श्वमूत्र	i.	113.	20
श्वास	i.	155.	13
श्वेतास्थि	i.	149.	25
षट्पारिमिता	i.	146.	10
षट्सूत्रिकनिपात	i.	61.	20
षडभिज्ञ	i.	17.	3
षड्वर्गिक	ii.	221.	17 etc.
सकृदागामिन्	ii.	212.	8
सकृदागामिफल	i.	51.	12
सङ्कल्प	i.	12.	2
सततसमित	ii.	209.	16
सत्कायदृष्टि	i.	21.	1 etc.
सत्यदर्शन	i.	39.	27 etc.
सत्यनाम	i.	163.	24
सत्यानुप्रवर्त्तिनी	i.	13.	26
सत्यानुलोम	i.	51.	12
सत्योपयाचन	i.	68.	18 etc.
सद्धर्ममत्सर	i.	129.	2
सनाभिक	i.	26.	18
सनेमिक	i.	26.	18
सन्तक	i.	85.	14 etc.
सन्तकस्वापतेय	ii.	243.	13
सन्नामयितव्य	i.	85.	25
सन्नाह	ii.	178.	7 etc.

		Page	Line
सन्निधिकार	i.	37.	8
सपत्न	i.	67.	5
सपत्नीक	i.	10.	6 etc.
सप्तसप्तति	i.	10.	19
सप्ताङ्ग	i.	27.	19
सब्रह्मचारिन्	i.	3.	8 etc.
सभाग	i.	154.	9
समच्छवि	ii.	191.	5
समनुबद्ध	i.	69.	1
समन्तक	i.	47.	14 etc.
समन्वङ्गीभूत	i.	70.	22
समन्वागत	i.	61.	18
समय	i.	26.	7
समरोम	ii.	191.	5
समवस्थान	i.	6.	8
समानाचार्य	ii.	238.	14
समापत्ति	i.	102.	24
समाश्वस्त	i.	37.	3
समित	i.	85.	21 etc.
समुच्छ्रय	i.	72.	1
समुच्चत	i.	1.	3
समुत्तार	i.	89.	5
समुदाचरित	i.	22.	3
समुदाचार	i.	10.	28 etc.
समुदाहार	i.	29.	10 etc.
समुद्गक	i.	5.	17 etc.
सम्भिन्नकारिन्	ii.	246.	5
सम्यक्प्रहाण	i.	165.	25
सम्यक्संबुद्ध	i.	22.	10 etc.
सरलक	ii.	185.	24
सरुजा	i.	52.	13
सर्जरस	i.	2.	21
सर्जिकाक्षार	i.	2.	23-24
सर्वभवोपपत्तिकरण	ii.	235.	27

		Page	Line
सर्वभूतप्रसादन	ii.	187.	28
सर्वभूतरुत	ii.	187.	22
सर्वलोकप्रतिविशिष्ट	i.	146.	10
सर्वसंस्कारगति	ii.	238.	7
सर्वाकारपरिनिष्ठित	i.	142.	8
सहचित्तोत्पाद	i.	59.	14
सहदर्शन	i.	20.	18 etc.
सहनन्दिन्	i.	35.	17
सहस्रार	i.	26.	18
सहित	iv.	259.	15
सहांपति	i.	38.	7
साकेत	i.	44.	3 etc.
सातिसार	i.	4.	6 etc.
साधनपचन	i.	65.	7
साधिकपंचक	iii.	253.	7
सानुकाल	i.	56.	8 etc.
सान्तर	i.	131.	5
सान्तरोत्तर	ii.	196.	1
सान्तर्बहिस्	i.	18.	27
साप्ताहिक	i.	2.	4 etc.
सामग्रीपोषध	iv.	269.	20
सामन्तक	i.	40.	9 etc.
सामन्तराज	i.	23.	12 etc.
सामिचि	ii.	223.	15 etc.
सामिषा	i.	16.	20
सारिपुत्रमौद्गल्यायनवर्गी	i.	102.	29
सार्थवाह	i.	25.	6
सालबला	i.	44.	3
सालिबला	i.	44.	3
सालोहित	ii.	222.	1 etc.
सिक्थ	i.	2.	22
सीता	i.	98.	24
सीमातिक्रान्त	iii.	253.	15
सीमातिक्रान्तिक	iii.	253.	17

		Page	Line
सीमाप्राप्त	ii.	246.	18
सीमाबन्ध	i.	171.	16
सीमाहृत	ii.	227.	1
सीवक	ii.	197.	23
सुगतचीवर	ii.	217.	21
सुघोषक	i.	95.	16
सुचीर्ण	i.	167.	7
सुदर्शन	i.	59.	21 etc.
सुदान्त	i.	27.	22
सुन्दरिका	i.	167.	19
सुप्रतिष्ठित	i.	144.	21
सुप्रत्यंश	ii.	234.	28
सुभावित	i.	69.	12
सुमनस्	i.	108.	12
सुमनोवर्ग	i.	109.	13-14
सुमेरु	i.	59.	26
सुरुचि	i.	131.	14
सुवर्णनिष्क	i.	49.	19
सुवर्णपिटक	i.	78.	14
सुवर्णपेट	i.	50.	3
सुवर्णप्रस्थ	i.	44.	3
सुवर्णवाह	i.	50.	8
सुवर्णावभास	i.	172.	1
सुविमुक्तचित्त	i.	36.	3
सुसमाप्त	i.	14.	8 etc.
सूचिकप्रव्रजित	i.	168.	27
सूचीगृह	i.	168.	27
सूचीपदक	iii.	250.	24
सूत्रधर	iv.	259.	7
सूत्रविनयाभिधर्म	iv.	259.	13
सूत्रान्त	ii.	176.	11 etc.
सूत्रान्तविभाग	i.	21.	19
सूपिक	i.	23.	26

		Page	Line
सेतव्य	ii.	197.	2
सेनराज	i.	9.	4
सेनाञ्जयवस्तुक	v.	271.	2
सौरत्य	ii.	202.	11
सौवीरक	i.	1.	6 etc.
सौवीरकाञ्जन	i.	5.	10 etc.
सौवर्चल	i.	2.	24
संकारकूट	i.	112.	18 etc.
संख्यात	i.	27.	21 etc.
संगणिका	ii.	184.	6
संगणिकाभिरत	i.	47.	25
संघ	i.	157.	22
संघनवक	iii.	251.	6
संघप्रज्ञप्त	ii.	227.	1
संघप्रवारित	ii.	220.	23
संघसामग्रीदत्तक	iv.	269.	18
संघस्थविर	iii.	251.	3
संघाटिका	i.	99.	4
संघाराम	i.	107.	10
संछन्न	i.	41.	1
संदंश	ii.	187.	6
संनिपतित	i.	9.	26 etc.
संनिष्ठापन	iii.	253.	15
संनिष्ठापनान्तिक	iii.	253.	16 etc.
संनिहितचीवर	iii.	252.	15-16
संपन्नक	ii.	233.	20
संपन्नवादिन्	i.	104.	15
संपुरस्कृत	i.	13.	28
संप्रतिवेधिकी	i.	20.	28
संबहुल	i.	33.	12
संबाध	i.	90.	3
संबुद्ध	i.	163.	24 etc.
संमत	iii.	253.	8
संमतिका	i.	141.	25
संमन्तव्य	i.	142.	5

		Page	Line
संमुख	ii.	227.	2
संमोदनी	i.	23.	17
संयोजन	i.	124.	4 etc.
संयुक्तकागम	i.	19.	21
संरञ्जनी	i.	23.	17
संलपक	ii.	238.	15
संवर्त्तनीय	i.	22.	1
संवासिक	iv.	261.	27
संविधान	i.	12.	4 etc.
संविग्न	i.	162.	21
संवृत	i.	115.	11
संवेग	i.	77.	20 etc.
संव्यग्र	i.	167.	1
संशामा	i.	154.	19
संसदन	i.	35.	15
संसारचक्र	ii.	238.	6
संसृष्ट	i.	3.	4 etc.
संस्कार	i.	154.	7 etc.
संस्थागार	i.	42.	3 etc.
संस्थानवृक्ष	i.	72.	11
संहनन	i.	161.	26
सांनिपातिक	ii.	194.	12
सांपरायिक	i.	61.	10
सांप्रेय	ii.	193.	13
सिंह	ii.	173.	8
स्कन्ध	i.	67.	21 etc.
स्कन्धकौशल	i.	22.	4
स्कन्धधात्वायतन	i.	67.	21
स्तौपिक	ii.	246.	6
स्थण्डिल	i.	146.	4
स्थविरवर्ग	i.	118.	27
स्थविरस्थविर	i.	98.	3 etc.
स्थानास्थानकौशल	i.	22.	4 etc.
स्थाम	i.	42.	23

		Page	Line
स्थालिका	i.	145.	5
स्थालीपाक	i.	17.	27
स्थालीसुगन्ध	i.	65.	7
स्थूलकोष्ठक	i.	123.	3
स्थूलात्यय	ii.	218.	9
स्थेय	ii.	209.	1
स्पर्शविहार	iii.	248.	21
स्फुटित	i.	41.	20
स्रोतापत्ति	i.	21.	1 etc.
स्रंसनीय	ii.	195.	10
स्वकस्वक	i.	27.	3
स्वधिष्ठित	ii.	247.	9
स्वभिनीत	i.	16.	23
स्ववादोद्द्योतक	i.	13.	19-20
स्वस्त्ययन	i.	171.	24 etc.
स्वागत	i.	113.	2
स्वागतवर्ग	i.	113.	11-12
स्वाति	i.	124.	12 etc.
स्वातिवर्ग	i.	125.	28
स्वाधिष्ठित	ii.	176.	13
स्वाध्यायित	i.	22.	3 etc.
स्वापतेय	i.	55.	12
स्वेदपरिकर्म	ii.	194.	15
हडिनिगड	i.	77.	18
हलसीर	i.	145.	9
हसनी	i.	88.	26
हस्तपरामर्श	i.	4.	19
हस्तिदमक	i.	27.	21
हस्तिनाग	i.	44.	10
हस्तिपद	ii.	186.	4
हस्तिरत्न	i.	26.	13
हस्तिविश्वासिक	ii.	205.	3
हायन	i.	66.	11
हिमवद्	i.	88.	8
हुलुट	i.	8.	22

		Page	Line
हेतुमात्र	i.	62.	4
हिंगु	ii.	244.	12
हिङ्गु	i.	2.	21
ह्यस्तनिक	ii.	203.	11
ह्रीण्यपत्राप्य	i.	165.	13

CORRIGENDA

Read	for	page	line
भैषज्यवस्तुनि	भैषज्य वस्तुनि	1.	
°ण्डू-	°ण्डू	1.	19
कृषा°	कृपा°	1.	20
°नो व°	°नोव	2.	1
°त्तर्ह्या°	°हर्या°	2.	3
°ज्ञी°	°ञ्जी°	2.	4
रिक्ष°	रक्ष°	3.	19
स्वस्थः	स्घ°	3.	24
ममापि	मापि	3.	28
छो°	क्षो°	4.	1
सर्वज्ञः	सर्वःज्ञ	4.	12
कल्की°	कल्पी°	4.	14
°त्यं	°त्य	4.	20
restored	respred	4.	25 n.
°मान्	°भान्	5.	2
°शे°	°शो°	5.	7
°प्ताः	°ष्ताः	5.	19
क्षिप्त°	क्षिप्य°	5.	21
°स्तेन तेना°	°स्तेना°	5.	21
नागद्°	नाग द्°	6.	16
°मे°	°भे°	7.	11
°मे°	°भे°	7.	14
°ज्ञी°	°जी°	8.	1
°ष्टमि°	°ष्टभि°	8.	3
°ह्कि°	°ह्क्व°	8.	5
°यमिति°	°यभिति°	8.	17
°णम्य	°णभ्य	10.	2
°कान्	°कान	10.	14
°वृंत°	°वृंत्त°	10.	16
°वृंते	°वृंत्ते	10.	18
°वान्	°वान	10.	20

Read	for	Page	Line
°वन्तमि°	°वन्तामि°	10.	22
उरु	उर°	11.	13
°वृंत°]	°वृत्त°]	11.	14
°विष्य°	°बिष्य°	11.	16
°न्ति ।	°न्ति	13.	3
°यति ।	°यति	13.	15
°रूपः ?	°रुषः	13.	19
कथंकथा	कथं कथा	14.	16
°ति	°ति ।	17.	12 etc.
°पाप°	°पात°	18.	20
°यन्ति	°यम्ति	19.	5
°ते स्म	°तेस्म	20.	6
°धृत्य	°घृत्य	21.	7
°प्रजा°	°प्राजा°	21.	13
°लयै°	°लायै°	21.	23
°मि	°मि ।	21.	26
°श्रो-	°श्रो	22.	5
°कृसं°	°कृ सं°	22.	6
भिक्षु°	मिक्षु°	23.	22
भग°	मग°	23.	24
संलक्ष°	संक्ष°	24.	5
°मणं च	°मणं	25.	1
°टके°	°रके°	25.	1
°त्	°त् ।	25.	19
°यो°	°यौ°	25.	25
°त्वा	त्व ।	25.	26
°र्मी°	°र्मीं°	26.	6
आर्यं क	आर्यंक	26.	8
] -	]	26.	10
°र:-	°र:°	26.	16
°लंक्र°	°लं क्र°	26.	17
°गतं°	°गंत	27.	1
°न-	°न	27.	1
°वर्ति°	°वति°	27.	16

Read	for	Page	Line
°चत्।	°चत्	27.	22
°महा°-	°महा,°	28.	1
°रुप°	°परु°	28.	11
°प्रादु°	°प्रदु°	28.	17
°न्तःपु°	°न्तः पु°	28.	20
°श्यामामद्	श्यामा मद्	28.	28
°न्द	°म्द	29.	9
°र्द्वंयू° etc.	°र्धंवू°	29. 31. 33. etc.	21. 3, 20
पुरु°	पुर°	31.	9
°मारो°	°मारे°	31.	17
°ह्वीष्व°	°ह्वीश्व°	32.	7
°क्रान्तः	°क्राम्तः	32.	20
शुचिं प्र°	शुचिम्र°	32, 51.	25, 23
°हर्ष°	°हर्प°	33.	10
भद्रौ	भद्रौ-	34.	9
°ष्मन्त°	°ष्मान्त°	34.	21
°तापी	°तापि	34.	26
°सानं	°सांनं	34.	29
अगा°	आगा°	35.	28
°च्छाद°	°च्छद°	36.	20
°य साक्षा°	°यासाक्षा°	37.	11
°मिनां	°मिना	37.	14
°क्षुभा°	°क्षु भा°	37.	15
°रति°	°रति°।	38.	19
°सौ	°सो	39.	1
श्राव°	श्रव°	39.	9
°का	°क्रा	39.	16
कुतो	कृतो	41.	3
भिक्षव-	भिक्षव°	42.	4
9	10	42.	10
चित्तं	चितं	42.	10
पुष्प°	पुण्य°	42.	19
°मती	°मति	42.	19
°भोगाः	°भोगा	43.	12

Read	for	Page	Line
राजा	राधा	43.	15
°प्तः ।	°प्तः	44.	22
26	25	45.	25
°न्ति°	°म्ति°	45.	28
°पूर्णो	°पूर्णी	46.	3
°नन्द्या	°नन्धा°	46.	13
°त्पाण्डू°	°त्पाण्डो°	46.	27
यष्ट्या	यष्टया	48.	20
°तः	°तः ।	49.	9
धर्म्य°	धर्म्म°	51.	20
ष्टः	ष्ठः	52.	14
°यप्रा°	°यप्र°	52.	14
°युष्म°	°युष्य°	52.	21
°गवां°	°गवा°	53.	2
°धा स°	°धास°	53.	14
°म्	°म	54.	8
°ष्णींभा	°ष्णीं भा°	54.	14
°णी°	°णीं°	54.	21
°द्नी°	°द्नो°	54.	22
°ख्वो°	°रत्वो°	55.	9
°श्रम°	°श्रव°	56.	7
°चत्	°चत	57.	6
°त्रमौ°	°त्रगौ°	57.	23
°चत् ।	°चत्	58.	14
°हं शा	°हंसा	58.	20
°ति ।	°ति	58.	28
°वें	°वं	60.	12
°वां°	°वा°	60.	17
°क्रो°	°क्रा°	60.	20
°तश्व°-	°तश्व°	61.	18
°त्येकबु°	°त्येक बु°	61.	21
°नुषि°	°नुषी°	61.	28
°हाशा°	°हासा°	62.	17, 18
26	25	62.	25

Read	for	page	line
अन्तः-°	अन्तः°	63.	2
°ताः ।	ताः	63.	9
°गतो°	°गत्तो°	64.	14
17	15	64.	15
°ति ।	°ति	65.	3
°वसि	°वति	65.	14
मम	ममा	65.	22
105	05	65.	27
°ष्यामः ।	°ष्यामः	66.	1
°क्रो	°क्तो	66.	19
राज्ञा	राजा	69.	2
°भ्य°	°भ्य°	69.	24
°राज य°	°राजय°	69.	25
°त्	°त	70.	11
°ल 25	°लं 5	71.	25
°र्बहि-	°र्बहि°	71.	26
निधिः ।	निधिः	72.	11
तैरमात्यैः	तरमात्यैः	72.	14
°भुंङ्क्ते	भुंङ्के	72.	18
बली°	वलो°	72.	20
ते	तेन	73	11
च	चा	74	9
°मे	ये	74.	20
कल°	कल्य°	75.	1
°घात°	°धात°	77.	18
नान्यो°	नन्यो°	79.	1
°ष्य-	°ष्य	79.	1
संहर	°संहार	79.	17
°तः	°तः ।	81.	3
°त्तप्तै°	°त्तप्ते°	82.	7
°स्ताद्द	स्ताद्रि	82.	16
°मुख	°भुख	82.	23
दृष्ट°	ठृष्ट°	82.	29
भ्रु-	भ्रु	83.	26

Read	for	Page	Line
°वर्तित-°	°वतित°	83.	28
°ऋष°	°क्षष°	84.	5
°सुखा°	°सुरवा°	84.	6
°वक्त्रां	वक्तूां ।	84.	9
°विद्युत् ।	विद्युत् ॥१०७॥	84.	10
तत्स्नेह°	तत्सेह°	84.	11
°वेन	वेन ।	84.	11
विद्धः	क्विद्धः	84.	12
°भक्तः ।	°भक्तः	84.	19
°लौघो	°लौघौ	85.	11
°रेऽन्यत°	°रेऽन्यऽन्यत°	85.	18
°सिनः	°सिनं	86.	5
तच्च	वच्च	86.	5
°मार	°मारः	86.	7
°नेनो°	°नेवो°	87.	11
त्वद्धय°	त्वद्भय°	88.	2
मनोऽभि°	मनोभि°	89.	28
कृच्छ्र°	कृच्च्छ्र°	90.	3
धर्म°	जर्म°	90.	7
कृत्स्नां	कृस्नां	90.	23
पुरुषा	पुषा	90.	27
°जिह्व	°जिह्व ।	91.	18
वक्त्रा°	वक्रा°	91.	19
°रुग्रो	°रुग्रो ॥	91.	20
°ता अज	°ताज°	93.	1
ऋषेः	ऋपेः	93.	27
इमा°	इ मा°	94.	20
°धेन	घेन	95.	16
°वृतः	वृत्तः	95.	17
°यत्	°यत	95.	21
°कासु	कासुः	99.	3
त्वं	त्व	99.	13
°न्दोप°	°न्दाप°	99.	23
°ज्ञी-	°ज्ञी	100.	11

Read	for	Page	Line
°ति अहं शो°	°ति शो°	101.	6
°मि । अथ	°मि अथ	101.	7
हृष्टः	हृष्टः	101.	13
मृन्मयं	मृन्नयं	102.	8
°पुत्रः	पुत्र	102.	10
वयस्य°	वयस्म	102.	13
°स्तत्	°स्तत	102.	20
व्या	व्यां	103.	1
°स्मिन्	स्मिन	103.	12
°रुष°	°रुप°	104.	9
°ऽभि°	°ऽमि°	105.	12
°युष्मा°	°युप्मा°	105.	25
वानप्र°	वा न प्र°	106.	1
°हम्	°हम	106.	18
°वृंतः	°वृत्तः	107.	20
°नास्त्र [श्र]°	°नश्र°	107.	22
°तिः] ।	°तिः]	108.	13
दृष्ट्वा°	ढष्ट्वा°	108.	20
°चित्तः	चित्त	109.	22
°कार्ष°	°कार्प°	109.	22
°मात्रं	°माब्रं	110.	1
°रज्जु°	°रज्ज°	110.	3
°पिचु°	°पिचुं°	110.	4
कल्पा	कल्षा	110.	5
°प्येवं	°ष्येवं	111.	1
°तप्ते	°तत्पे	111.	2
°तृन्	°त्टन्	111.	7
सिंह°	सिह°	111.	19
नृपा°	नूपा°	112.	4
°ध्याने	°ध्यामे	114.	12
°र्णममे°	°र्णमे°	114.	22
°तोऽग्रश्रे°	°तोग्रऽश्रे°	114.	26
स्वे	स्वैः	118.	8
अका°	आक°	118.	13

Read	for	Page	Line
°र्मं°	°र्मं°	118.	16
मूल°	ल°	120.	(heading)
°धितश्च	°धिश्च	120.	4
°द्ध्यां°	°द्ध्या°	122.	7
मानु°	मनु°	123.	7
°तोऽहं	°तोहं	124.	3
यद्°	पद्°	125.	7
°र्वे	°र्वे	125.	9
°कोनविं°	°कोविं°	125.	28
चैव	श्चैव	126.	13
°धित°	°धिस्त°	126.	16
°द्धि°	र्दि°	126.	23
°ड़प°	°ड़ाप°	126.	25
°करि°	°कारि°	127.	1
°स°	°सा°	127.	7
°म°	°य°	127.	18
°क्षून्	°क्षून	127.	20
°वता	°क्ता	129.	8
°तः ।	°तः	129.	10
°द्दि°	°हि°	129.	10
°भी°	°र्भी°	129.	25
Some leaves	Some	129.	27 (n.)
560b.	560b	129.	23 (n.)
°ख्या°	°ख्य°	130.	1
°ध्य°	°च्य°	130.	2
°तम्	°तम	130.	4
°भू°	°भृ°	130.	4
°रिकां	°रिक	130.	10
पुनः	युनः	130.	12
°स्रा°	°स्रां°	130.	24
°कार्षा°	°कर्षा°	130.	25
पश्वा°	पक्ष्वा°	130.	28
°पिता	°पित ।	131.	17
°द्वाह्°	°द्रुह्°	131.	20

Read	for	Page	Line
°ज्ञाट°	°ज्ञारट°	131.	24
°नाह ।	°नाह	132.	23
स्पृ°	स्प°	133.	4
संघ°	संध°	134.	27
°वान्	°वान	135.	26
श्राव°	श्रव°	135.	27
चित्तै°	चितै°	136.	2
°पति°	°पतिं°	136.	16
°देषु	°दे	136.	16
निष्क्र°	निप्क्र°	136.	17
°न्तर्गृ°	°न्तगृं°	136.	20
भोज°	भीज°	136.	27
°तेर्नि°	°तेनि°	137.	25
°कृत°	°कृम°	138.	21
°न्यनु°	°ननु°	139.	7
°स्यास्तंग°	°स्यार ंग°	140.	3
°र्म्यं°	°र्म्मं°	140.	27
°घर°	°धर°	141.	10
°नगृ°	°न गृ°	141.	11
स्थान°	स्थ।न°	141.	17
°च्छ्री°	°च्छ्रि°	141.	28
°न्तःसी°	°न्तः सी°	142.	5
तत	तत्	144.	28
°षा मेण्ढकदास मे°	°षा मे°	145.	2
°शति°	°शतति°	145.	6
°ङ्करे°	°ङ्कारे°	145.	17
अव°	जव°	145.	26
शक्रो	शको	146.	8
°समेतै°	°सतै°	146.	18
कोह°	कोह°	146.	18
°तमो	तमी°	146.	23
क्रिया°	क्रिय।	147.	17
°तत्सं°	°तसं°	147.	21
°पदिष्टे°	°पष्टे°	147.	22

Read	for	Page	Line
°तेरा°	°तेर°	147.	24
°देश°	°देशा°	147.	25
°तम्	°तम	147.	26
भाष°	भाष्य°	147.	29
°दोषं	°दोषं।	148.	1
हृद°	ह्रुद°	148.	3
°तेन	°तेन।	148.	3
यक्षे°	पक्षे°	148.	8
प्राका°	प्रका°	148.	8
बुद्धं	बद्धं	148.	25
°मेवं°	°मेव°	149.	6
भगवा°	भवा°	149.	15
काले	काले काले	150.	2
°लस्ते°	°लम्ते°	150.	8
°भिहि°	°मिहि°	150.	19
°विशिष्ट°	°विष्ट°	150.	29
°न्धान्	°न्धान	151.	9
°मूले°	°मूछे°	151.	15
स्नुषा°	स्नुष°	151.	26
°गतस्त°	°गस्त°	152.	2,4
°पते	°पतते	152.	4
फलि°	फलिं°	152.	6
गुण°	गुग°	152.	9
°विव°	°विस°	152.	9
°कारा°	°क्रारा°	152.	13
°हस्ते	°हस्त्रे	152.	15
°पाक	°प। क	152.	16
°शुक्ल°	°शुल्क°	152.	16
खाद्य°	खोच°	152.	21
°नेयर्षि°	°नेय ऋषि°	152;156;157.	24;9;3 etc.
°शत्	°शात्	153.	11
चरि°	चारि°	153.	12
°कृत्य	°कुम्य	153.	22
°वत्	°वत	154.	3

Read	for	Page	Line
°माण	मान	154.	19
°णं महा°	°णंमहा°	155.	1
°र्भा-	°र्भा	155.	9
श्वासो	श्वसो	155.	13
सम्य°	सन्य°	155.	27 etc.
Tib°	tib°	156.	23-24 (n.)
मर्दि°	मदि°	156.	25 (n.)
°काले	°लाले	156.	27 (n.)
°श्रौषी°	°श्रोषी°	157.	9
शैलर्षिः	शैल ऋषिः	157.	9
°तद्वो°	°तद्वो°	157.	24
°तर्हि	°तहि	158.	21
°माश्वा°	°मावा°	159.	1
°द्धा°	°द्घा°	160.	18
पुरु°	पुर°	161.	6
दृष्ट्वा	दष्ट्वा	162.	20
शुश्रू°	शुश्रु°	162.	26
°थान°	°छान°	163.	9
°नम्	°नमु	163.	13
कोशोपगतजिह्व[1] (?)			
1 Cf. कोशोपगतवस्तिगुह्य B H S, P. 195		193.	22
वारि	वरि	164.	5
°त्रिंश°	°त्रिश°	164.	15
°र्णिनः	°णिनः	164.	19
°गतः	°गत	165.	13
°हन्तृ	°हन्त्री°	166.	12
°केष्वा°	°केश्वा°	166.	26
°चित्त°	°चिंत्त°	167.	1
ते न	तेन	168.	21
°ध्यातु°	°धातु°	169.	15
°मरणि	°मराणि	172.	11
°भिक्षु°	°भिक्ष°	172.	21
रूप्य°	रुप्य°	175.	4
°थयन्ति	थन्ति	175.	16

Read	for	Page	Line
°ण्डो	°ण्डो	175.	21
°गतस्त°	°गत°	175.	21
°म इति	°मः इति	176.	17
°यन्ति	°य न्ति	176.	17
ते	त	176.	23
°मार°	°मांर°	177.	13
°कतरां	°कतां	177.	14
सिंह°	सिह°	177.	15
प्रेष°	प्रष°	177.	16
निर्ग°	निर्गें°	177.	27
°कं न	°कम् न	178.	7
°यौव°	°योव°	178.	17
°ध्याप्र°	°ध्या प्र°	178.	28
°वृतिं	°वृत्तिं	179.	9
°पूर्णै°	°पूर्णैं°	179.	13
°स्यामि	°स्मामि	179.	18
°त्तिका	°तिका	179.	22
°मे दि°	°मेदि°	179.	25
°त्राः	°त्रा	180.	4
°स्या व°	°स्याव°	180.	26
°मः । स	°मःस	181.	16
25	52	181.	25
पुत्रो°	पुन्नो°	182.	23
°हारं	°हरं	182.	23
पुत्र	तुत्र	182.	23
°मनु°	°भनु°	182.	26
°ति	°तीति	183.	1
°स्तिस्क°	°स्तिक°	183.	3
°गतः । सो°	°गतः सो°	183.	7
वैद्य°	वैद्य°	184.	18
°थासं°	°था सं°	185.	17
भैष°	मैष°	186.	9
°पुष्पित° [	°पुष्ति°	186.	11

Read	for	Page	Line
गुाव°	गुवि°	186.	19
प्रस°	प्रस्र°	186.	20
°णं पा°	°णंपा°	186.	21
°गुप्ते	°गुप्तं	187.	5
वर्ष° ?	वर्षा°	187.	21
°रक्तो	रक्वो	187.	26
°धित°	°घित°	187.	28
पार्षि	पाषि	188.	8
°न्या	°नया	188.	9
°भूतः । ते°	°भूतः ते°	188.	11
°वृत्तः ।	°वृत्तः	188.	14
°तिपु°	°ति पु°	188.	15
°द्रवि°	°द्रवयि°	188.	18
पिष्ट्वा	पिष्टा	188.	21
आग°	व्राग°	190.	15
°रेण स°	°रेणस°	190.	25
[ऽव]-	°ऽव	190.	27
°ह्या	°ह्या	191.	28
	...सक्तून्...दत्ताः [Corrupt reading]	192.	1
°तितौ	°तितः ?	192.	15
पाप-°	पापः	193.	9
°र्भरा°	°र्भ रा°	193.	10
आबा°	अबा°	194.	7-8
[11]इह	[10]इह	194.	10
°वमा-	°वमा	194.	12
°यास-	°या स	194.	25
°माणे	°माणो	194.	29
°चत्	°चत	195.	4
°गतः पा°	°गत् पा°	195.	6
°श्च्युता°	°श्चुयुता°	195.	13
°यति ।	°यति	195.	14
°संक्र°	°सक्र°	195.	19
°भृतो	°भृप्तो	195.	20
°त्रस्य	°त्रस्म	195.	21
°येति	°येत्	195.	23

Read	for	Page	Line
°स्तिरस्क°	°स्तिरस्तस्क°	196.	5
°चिह्नं	°चिह्न	196.	17
°कम्पा-	°कम्पा	196.	17
°ष्णींभा°	°ष्णीं भा°	196.	18
°चीवराणि	°विचाराणि, °चिवाराणि	196.	26
°रब्धाः।	°रब्धाः	197.	3
°णाति-	°णाति	197.	15
संल°	सल°	197.	16
पर्यै°	पर्यँ°	197.	22
°रब्धाः	°रब्धाः	199.	12
	धारयन्ति ?	199.	19
°प्रस्रा°	°प्रस्ता°	199.	26
°तपु°	°त पु°	200.	3
	गमनदेशकाले ?	200.	19
सा ता°	स ाता°	200.	26
°स्त°	°क्त°	201.	1
°म्पे°	°म्प°	201.	9,10
°यता	°यत	201.	9
°द्याव°	°द्यव°	201.	21
	मोदयति' ' 'पुष्पाणि [Imperfectly restored]	201.	21-29
ताहृ°	याहृ°	202.	4
°मुद्‌ग°	°मुद्र°	202.	16
°त्रं स्तो°	°त्रस्तो° [?]	202.	17
	कुशूलैः [misreading]	202.	19
°त्ता।	°त्ता	203.	2
°यन्तः	°यतः	203.	3
अमा°	आमा°	203.	8
°वादो	°वाद	203.	17
जातः।	जातः	203.	17
°यथ	°यत	203.	28
पुत्रो	पुत्रा	204.	13
°वैवै°	°वेवे°	204.	13
दत्तो	दत्ता	204.	13
°तीया	°तींया	204.	15

Read	For	Page	Line
न	न न	204.	18
°स्मिन्	°स्मि	204.	28
°तिदू°	°ति दू°	205.	25
25	52	205.	25
°वत्।	°वत्	206.	15
°मापि	°माषि	206.	24
रब्धः।	रब्धः	207.	7
°येति।	°येति	207.	7
°खापु°	°खा पु°	207.	15
°लेक्ष°	°लक्ष°	207.	16
°न्ध्रा°	न्धान्ध्रा	207.	19
°न्ताः	°न्ता	207.	25
°मू।	°मू	207.	27
°च्च्या°	°च्च्य°	207.	28
°खायाः	°रवाया	208.	2
°न्नि°	°नि°	208.	2
°ण्णा ध°	°ण्णाध°	208.	17
°पसं°	°पस°	208.	24
°दैर्ध°	°दैर्ध्य°	208.	26
°त्तर°	°तर°	209.	5
°भे म°	°भेम°	209.	7
°स्था°	°स्थ°	209.	12
तथा	यथा	209.	27
°तिपु°	°ति पु°	210.	12
वृतः	वृत्तः	210.	14
°विष्टा।	°विष्टा	210.	19
°यम्।	°यम्	210.	21
°ष्या°	°ष्य°	211.	7
स	सा	211.	15
°कप°	°क प°	211.	19
°वा°	°व°	211.	21
°न्नस°	°न्न स°	211.	24
°तआ°	°त आ°	211.	28
°तिनि°	°ति नि°	212.	4

Read	for	page	line
°त आ°	°तआ°	212.	8, 10
°रम्।	°रम्	212.	15
°द्व्य° [द्व्यु ?]	°द्व्य°	212.	15
	सामान्य°[?]	213.	6
°सप्त°	°सप्र°	213.	8
°न्तनि°	°न्त नि°	213.	18
°टवि°	°ट वि°	213.	23
°कापु°	°का पु°	213.	25
°त्रमो°	°त्र मो°	213.	26
°स्येदा°	°स्ये दा	213.	29
°श्य°	°भ्य°	214.	4
°थीकु°	°थी कु°	214.	6
°भृ°	°भू°	214.	9
°श्य°	°श्थ°	214.	13
साधु साधु	साधु साधु साधु	214.	18
°भै°	°भै°	214.	18
°श्च]।	°श्च]	214.	19
°भु°	°मु°	214.	20
°टीची°	°टी ची°	214.	22
°कापु°	°का पु°	214.	24
°न्ताः।	°न्ताः	214.	24
°दृक-°	°दृक°	214.	28
°तआ°	°त आ°	215.	6
प्री°	प्रो°	215.	19
°ष्क्र°	°ष्क्व°	215.	19
°णी	°णो	215.	22
°भुञ्जत	°भुजन्त	216.	4
°त्राप°	°त्रा प°	216.	12
°ल-°	°ल°	216.	12
°युष्म°	°ष्युम°	216.	19
°घि°	°धि°	216.	21
°ल्प°	°ल्य°	216.	21
°मन्त्र°	°मांन्त्र°	216.	25
°कपृ°	°क पृ°	217.	1

Read	For	Page	Line
°वोऽद्या°	°वोद्या°	217.	1
°केन	°के न	217.	3
°णितो°	°णियो°	217.	7
°म°	°मा°	217.	8
°न्	°न	217.	14
°यनं	°य नं	217.	17
°ष्ठतः	°छतः	217.	23
°लुंच° [?]	°लुच°	217.	25
नि°	षि°	217.	27
°न्त	°म्त	218.	6
°ध्वज [?]	°धृत	219.	2, 6
एष	एतन्	219.	6, 8
G.M.	G. M.	219.	5
°चत्	°चत	220.	3
°न्यम्	°न्या	220.	13
°कल्पाः	°कल्पा	220.	17
ग्रही°	ग्रही°	221.	5
पृ०	षृ०	222.	9
स्यानु°	स्यासु°	222.	19
°ण्णः ।	°ण्णः	222.	29
°षा	°षा ।	223.	1
°त्तारं	°तारं	223.	10
स्यात् ।	स्यात्	223.	19
°विति	°वेति	223.	24
°त्स्य°	°त्य°	224.	15
अ°	स°	224.	18
°द°	°दा°	225.	1
	यः कश्चि.........संनिपतन्ति [Imperfectly restored]	225.	9-10
भि°	मि°	225.	16
°कं	°क	225.	17
°नसं°	°न सं°	225.	27
	प्रतिपत्स्येवासौ [Imperfectly restored]	225.	28
°नम् ।	°नम्	226.	12

Read	for	page	line
यस्मि°	यमस्मि०	227.	5
°ज्ञा°	°ज्ञ°	227.	8
°न्ति	°ति	227.	14
°भमनु°	°भनु°	227.	20
	उपगतकानुपगतकानां [?]	227.	26
°भः	°मः	227.	26
°णगृ°	°ण गृ°	228.	1
उप°	उग°	228.	12
°त°	°ज°	228.	16
मृ°	भृ°	229.	12
°कृतिस्थ°	°कृस्थ°	229.	17
भि°	मि°	231.	7
घा°	धा°	231.	9
°शेति ।	°शेति	231.	12
सम°	साम°	231.	15
°क्ताः	°क्ता	231.	18
तत	तत्	232.	15
°क्षू°	°क्षु°	232.	15
	षण् महानगरनिवासिनः [?]	232.	20
पा°	षा°	232.	23
°ग°	°गग°	232.	25
°षे°	°शे°	233.	14
°तम् ।	°तम्	233.	24
°पि पानीयं पीतं तैरपि मां°	°पिमां°	233.	24
स ध°	सघ°	233.	27
°वो	°वः	234.	4
°न्द°	°ण्द°	234.	4
°भे°	°मे°	234.	5
°नाः	°नः	234.	19
°घि°	°धि°	234.	19
नोचेत्संपद्यते बुद्धाक्ष···देयम्	[Imperfectly restored]	235.	10
°चै°	°च°	235.	10
°तस्या°	°तस्य°	235.	12
°य°	°प°	236.	1

Read	for	Page	Line
°वमे°	°व मे°	236.	10
°त्रपु°	°त्र पु°	237.	5
°सन-	°सन	237.	18
°तनि°	°त नि°	237.	23
°पिं°	°प°	237.	25
°क्षु°	°क्षिु°	237.	25
°स्मै	°स्मे	237.	28
°स्तु°	°तु°	238.	15
°ताः।	°त ाः ।	238.	22
°ब्रि°	°श्रि°	239.	6
सं°	स°	239.	16
°त्तं	°त्तम्	240.	5
°वजी°	°व जी°	240.	17
°का°	°क्रा°	240.	21
°ग्य-	°ग्य	240.	28
प्रल°	प्रतिल°	241.	2
°ति।	°ति	241.	6
याचनकभाजनाशामर्मसंघट्टितशरीर [ambiguous reading]		241.	6
°तःप्र°	°तः प्र°	241.	14
°कबु°	°क बु°	241.	17
°द्व	°द	241.	17
धा°	या°	241.	27
°तं पु°	°तंपु°	242.	8
कुरुष्वा°	कुष्वा°	242.	9
°करे°	°के°	243.	4
°मे°	°भे°	243.	17
गृह°	गृइ°	244.	2
°मो°	°भो°	244.	8
°श्रा°	°श्र°	244.	9
°र्ये-°	°र्ये°	244.	16
°णको°	°ण। को°	244.	22
य°	भ°	244.	28(n.)
°क्ता°	°क्ला°	244.	28(n.)
°खलु स°	°ख लुस°	245.	2

Read	For	Page	Line
	भिक्षुर्भिक्षुणीभावनीयः [ambiguous reading]	245.	3
°स्मि°	°स्ति°	245.	7
°थयत्य°	°थत्य°	245.	12
°लायां	°लाया	245.	13
11श्राव°	10श्राव°	246.	11
°रस°	°र स°	246.	16
°घि°	°धि°	245.	28(n.)
°भु°	°मु°	247.	2
°ष्का°	°प्का°	247.	18
°तप°	तक	247.	22
क्ला°	क्लला°	248.	9
°पर्या°	°पर्यांकुर्या°	248.	9
योऽत्र	योत्र	251.	6
अप्रतिकर्मणायुत्क्षिप्तकस्य [ambiguous reading]		251.	19-20
°श्रो°	°श्री°	251.	22
चो°	ची°	252.	2
°तिंची°	°ति ची°	253.	10
°कृत°-	°कृत°	254-256.	15-24
°र्वा°	°व°	256.	heading
°ठ्ठू°	°ठ्ठु°	256.	26
°स्य नि°	°स्यनि°	256.	29
°नमु°	°न मु°	257.	23
°द्धि°	°द्धि°	257.	24
°ण-	°ण	259.	16
°दु-	°दु	260.	26
°र्भि°	°भि°	261.	28
°ह्लँ°	°ह्लँ°	262.	19,20,21
°यस-°	°यस°	263.	11
°त्रे[?]	°त्रं	263.	23
दुःखं	दुखं	263.	26
°का ब्रा°	°काब्रा°	265.	3
°द्धा°	°द्धा°	268.	4
°क्षु-	°क्षु	269.	5

